

Андрићград 2014.

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

ТОМ I

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

Главни и одговорни уредник:

ЕМИР КУСТУРИЦА

Уредник:

ПЕРО СИМИЋ

Редакција:

др МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ
др СВЕТОЗАР РАЈАК
др ОЛЕГ АЈРАПЕТОВ

Секретар редакције:

мр ИВАН ОБРАДОВИЋ

Тел: 058 620 912

Факс: 058 620 918

info@andricevinstitut.org

Адреса:

Трг Николе Тесле, Андрићград - Вишеград

Дизајн и припрема:

Минт - Бања Лука

Штампа:

Графомарк - Лакташи

Андрићград 2014.

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

ТОМ I

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

САДРЖАЈ

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 1.....	9
ПИСМО ПОЂОРЕКА – МИНИСТРУ БИЛИНСКОМ, 28. МАЈА 1913.....	11
САОПШТЕЊЕ ОДЕЉЕЊА ЗА ИСТОРИЈУ АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА.....	15
ПУТ КА 1914. ГОДИНИ.....	16
БЕЗ ДОКУМЕНАТА НЕМА ИСТОРИЈЕ.....	23
ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 2.....	27
ЦИСТЛЕРОВА ОДБРАНА МЛАДЕ БОСНЕ	28
БИОГРАФИЈА АДВОКАТА РУДОЛФА ЦИСТЛЕРА.....	44
БЕЗ ДОКУМЕНАТА НЕМА ИСТОРИЈЕ.....	47
ОДРЖАН ДРУГИ САСТАНАК МЕЂУНАРОДНОГ	53
ОДБОРА АНДРИЋЕВОГ ИНСИТУТА ЗА ОБИЉЕЖАВАЊЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА	53
ПРОФ. ДР МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ.....	54
СРБИ И РУСИ 12 – 21. ВЕК.....	56
ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 3.....	59
СРПСКА ШТАМПА О ПОГРОМИМА СРБА 1914.....	60
ПРОГОНИ СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОСЛИЈЕ АТЕНТАТА У САРАЈЕВУ	82
КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОРИ.....	89
ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 4.....	103
СТРАДАЊЕ И ХУМАНИЗАМ.....	104
ЕПИДЕМИЈА ПЕГАВОГ ТИФУСА У СРБИЈИ 1914/1915.	108
СТРАХОТЕ РАТА У СРБИЈИ. ДНЕВНИК РАТНОГ ХИРУРГА 1915.....	112

ОПИСИ СТАЊА У ВАЉЕВСКОЈ БОЛНИЦИ	115
ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА: ЗНАЧАЈ ЈЕДНОГ ИСТОРИЈСКОГ ПРИМЕРА	117
МЛАДА БОСНА, ВЕЛИКА ЕМОЦИЈА	121
РУСКИ МИНИСТАР КУЛТУРЕ ВЛАДИМИР МЕДИНСКИ У АНДРИЋГРАДУ	140

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 5..... 141

ИЗВЕШТАЈ ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА ИЗ БЕЧА – НИКОЛИ ПАШИЋУ У БЕОГРАД, 23. ДЕЦЕМБРА 1913.....	142
ДОМЕТИ АУСТРОУГАРСКЕ ПРОСВЈЕТНЕ ПОЛИТИКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1878-1914).....	145
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ - КУЛТУРА СЕЋАЊА	150

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 6..... 165

ПИСМО МОЛТКЕА – ХЕЦЕНДОРФУ, 10. ФЕБРУАРА 1913.....	166
О ПОКУШАЈИМА РЕВИЗИЈЕ.....	168
ПЉАЧКА СРПСКИХ АРХИВА У ПРВОМ И У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ У ФУНКЦИЈИ РЕВИЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	169
АУСТРИЈСКА МОНАРХИЈА ВЕРОВАЛА ДА ЈЕ РАТ НУЖАН ЗА ЊЕН ОПСТАНАК.....	183

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 7..... 193

ПРВЕ ЖРТВЕ ВЕЛИКОГ РАТА.....	205
СРБИЈА НИЈЕ ХТЕЛА РАТ	210
СЈЕЋАЊА СРПСКОГ СВЕШТЕНИКА НИКОЛЕ ПРОКОПИЋА НА СТРАДАЊА ПОД АУСТРОУГАРСКОМ УПРАВОМ.....	218
СЦЕНСКИ ПРИКАЗ САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА „ПОБУЊЕНИ АНЂЕЛИ“	221

КУСТУРИЦА ПРИНЦИП - ЈУНАК КОЈЕГ СТАВЉАЈУ ГДЈЕ МУ НИЈЕ МЈЕСТО	222
ВУЧИЋ, ДОДИК И КУСТУРИЦА ОТВОРИЛИ АНДРИЋГРАД.....	223
ПРОМОВИСАНА КЊИГА „САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ -ПОВРАТАК ДОКУМЕНТИМА“	226

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 8..... 227

ДОКУМЕНТА О ЦЕРСКОЈ БИЦИ.....	228
ЦЕРСКА БИТКА.....	234
АВГУСТ 1914 – ЛИКОВИ ИЗ СЕНКЕ.....	240
СРПСКИ ФРОНТ 1914. У СРПСКОЈ ШТАМПИ.....	245
ПРИНЦИП У ТАМНИЦИ ИЛИ БОРБА ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЈУ АТЕНТАТА И ЛИЧНОСТИ АТЕНТАТОРА	265
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ЗАБЕЛЕШКАМА САВРЕМЕНИКА	268

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 9..... 277

ЗЛОЧИНИ, ПРОГОНИ И ЛОГОРИ ЗА СРБЕ.....	286
БАБА ВИШЊА – ЗАБОРАВЉЕНА СРПСКА ХЕРОИНА.....	291
ОТВОРЕНА ИЗЛОЖБА „МЛАДА БОСНА И САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ“	297

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 10..... 299

СРБИЈА У РАТУ 1914. ГОДИНЕ.....	300
СТРАНЕ МЕДИЦИНСКЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ 1914.....	323
СТРАДАЊЕ ЗБИРКЕ СРЕДЊОВЕКОВНИХ РУКОПИСА И ШТАМПЕНИХ КЊИГА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ У БЕОГРАДУ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	331
НАЈМЛАЂИ КАПЛАР НА СВЕТУ	335

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 11 337

СРПСКА ВОЈСКА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	338
О ПОЛИТИЦИ АУСТРОУГАРСКЕ ПРЕМА СРБИЈИ 1913.	346
ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР: ПРЕДВИЂАЊЕ БУДУЋНОСТИ ИЛИ ЗАШТО ЈЕ РУСИЈА СТУПИЛА У СВЕТСКИ РАТ	349
ПУТУЈУЋА ШКОЛА	362
СТРАНЕ МЕДИЦИНСКЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ 1914.....	368
ДР ЂОРЂЕ МИКИЋ, САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ КАО ЈУЖНОСЛОВЕНСКА БУРЖОАСКА РЕВОЛУЦИЈА, БАЊА ЛУКА 2014.	376
ПОЧЕТАК ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	379

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 12..... 393

КОЛУБАРСКА БИТКА.....	394
МОЈЕ РАТНО КРШТЕЊЕ.....	410
СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА? ПОЧЕТНИ КОНЦЕПТ ПОСЛЕРАТНОГ РАЗГРАНИЧЕЊА СРБИЈЕ И АУСТРОУГАРСКЕ ИЗ 1915. ГОДИНЕ	413
РУСКИ ПОСЛАНИК У СРБИЈИ ТРУБЕЦКОЈ МИНИСТРУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА САЗОНОВУ.....	417
АУСТРОУГАРСКА КОЛОНИЗАЦИЈА У БИХ У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ И ВЕРЕ.....	421
БОРБЕНИ ДУХ У СМЕЂЕМ СУКНУ И „БАЛКАНСКИМ САНДАЛАМА“	426
ЗЛУРАД ОСМЕХ И СТИСНУТА ПЕСНИЦА	436

•• АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ ••

Историјске свеске
- број 1 -

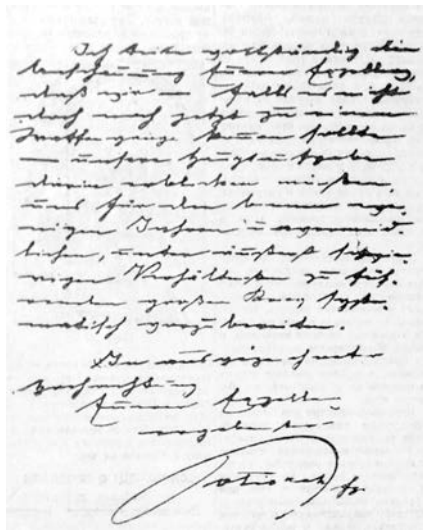

ПОЂОРЕК - БИЛИНСКОМ, 28. МАЈА 1913:

...морамо као свој главни задатак видети у томе да се за неколико година систематски спремамо за један неминовни велики рат...

ЕКСКЛУЗИВНО

Андрићград, 5. јануар 2014.

Feldzeugmeister POTIOREK
Zu Priv.Registr.No.1498,1913

Sarajevo, 28.V. 1913.

Euer Exzellenz !

Der Brief vom 22. d. M., für den ich bestens danke, ist mir infolge der mehrtägigen Bahnunterbrechung erst vorgestern zugekommen.

Ich teile vollständig die Anschauung Euerer Exzellenz, dass wir- falls es nicht doch noch jetzt zu einem Waffengange kommen sollte -unsere Hauptaufgabe darin erblicken müssen, uns für den binnen wenigen Jahren unvermeidlichen, unter äusserst schwierigen Verhältnissen zu führenden grossen Krieg systematisch vorzubereiten.

Es ist selbstverständlich, dass getrachtet wird, auf die Dauer dieser Friedens-/besser gesagt Rüstungs-/ Periode ein erträgliches Verhältniss zu Serbien zu schaffen.

Es wäre aber ein verhängnissvoller Irrtum, zu glauben, dass es selbst um den Preis weitgehendsten Entgegenkommens auf dem Gebiete der äusseren und inneren Politik-gelingen könnte, sich Serbien zu einem verlässlichen Freunde zu machen. Wenn-wie es nach allem Anscheine der Fall ist-die gegenwärtige Lage nicht dazu ausgenützt wird, Serbien dadurch unschädlich zu machen, dass es der Monarchie mindestens in Form einer Handels-Zoll-und Militär Convention angegliedert wird, muss unbedingt damit gerechnet werden, dass dieser Staat in jedem künftigen Kriege als offener und erbitterter Gegner an der Seite unserer anderen Feinde kämpfen wird. Und ebenso muss damit gerechnet werden, dass Serbien die Zeit bis zu diesem Kriege trotz aller gegenseitigen Versicherungen u.dgl.intensiv dazu ausnützen wird, sich in Bosnien-Hercegovina, Dalmatien, Croatien und Südungarn den Boden für den künftigen Krieg vorzubereiten. Bei dieser Minierarbeit werden unsere eigenen Gegenmassnahmen in den Kreisen unserer serbischen Intelligenz und Halbintelligenz höchstens bei einem sehr kleinen Teile, aber gewiss nie in ausschlaggebender Weise reussieren können. Wir werden froh sein müssen, wenn es uns gelingt, die

./.

Писмо Поћорека – министру Билинском, 28. маја 1913.

Прилог историји питања одговорности и кривице за Први светски рат

Тачно тринаест месеци пре атентата у Сарајеву и четрнаест месеци пре аустроугарске објаве рата Србији, Оскар Поћорек,¹ тадашњи гувернер Босне и Херцеговине упутио је, 28. маја 1913. године, министру Билинском² у Беч писмо чији садржај уверљиво сведочи о намерама Аустроугарске да поведе велики рат. Писмо је вишеструко значајно за проучаваоце историје Првог светског рата јер открива не само намере ратних кругова Беча да се поведе рат, већ и низ других ставова који говоре о томе како су ти кругови гледали на Србе, Муслимане и Хрвате и њихове међусобне односе, а посебно на политику Беча према Србима у Босни и Србији, као и према поборницима идеје уједињења Јужних Словена. Писмо садржи кључне ставове који овај документ чине изузетно релевантним за историчаре. Видљиви су из оних делова писама у којима се, осим формулисања политичке стратегије према Србима и залагања за припремање рата наводе и ставови како се треба односити према српском сељаштву у Босни

и Херцеговини које, по тој стратегији, треба одржавати у летаргичном стању. Саветује се да је неопходно радити на придобијању Муслимана и Хрвата против Срба, да се у антисрпској политици Беч мора ослањати на Хрвате и на Муслимане, а да се српска опозиција третира као нешто што се не може избећи. Посебно се наглашава какву политику треба водити према интелигенцији у Босни и Херцеговини, као и то да је потребно градити политику која би онемогућила добре односе Загреба и Београда, односно политику која би омогућила да Загреб представља противтежу Београду.

* * *

По свом садржају, односно пореклу и времену настанка, Поћореково писмо је документ који спада у примарне историјске изворе за изучавање предисторије Првог светског рата. Поћореково писмо је, истовремено, примаран и један од најзначајнијих историјских извора за изучавање питања кривице и одговорности за почетак Првог светског рата, који је по броју људских жртава и материјалним разарањима донео до тада највећу трагедију у историји човечанства. Такође, исти документ је значајно сведочанство за аналитичко сагледавање политике Беча према Босни и Херцеговини. Будући да је реч о писму које спада у преписку Билинског и Поћорека, а да се Поћорек на почетку свог писма позива на сагласност са ставовима које је Билински изнео у писму Поћореку, примљеном у Сарајеву 22. маја, несумњиво, реч је о драгоценом историјском извору који упућује на даља истраживања.

1 Оскар Поћорек (1853—1933) био је аустроугарски генерал који је од 1910. године обављао дужност армијског инспектора аустроугарских трупа у Босни и Херцеговини, а од 1911. године био је прва личност Земаљске владе Босне и Херцеговине и у том својству имао је интензивну писану кореспонденцију са Бечом. По пореклу био је германизован Словенац и, по извесним мишљењима, исказивао је велику нетрпељивост према Србима. Био је у аутомобилу у којем су убијени надвојвода Франц Фердинанд и његова супруга војвоткиња Софија 28. јуна 1914. године у Сарајеву. У почетку Првог светског рата командовао је аустроугарском балканском војском која је преко Дрине ушла у Србију, а у бици на Церу августа 1914. године доживела пораз. У поновљеној офанзиви аустроугарске војске командовао је трупима које су упале у северозападну Србију где су противофанзивом српске војске заустављене. Аустроугарске снаге којима је командовао Оскар Поћорек доживеле су у јесен 1914. године пораз у Колубарској бици после чега је због доживљених неуспеха пензионисан.

2 Леон Билински (1846—1923) био је аустроугарски министар финансија који је у време писане кореспонденције са Оскаром Поћореком био задужен за Босну и Херцеговину.

Поћореково писмо Билинском од 28. маја 1913. није било непознато заговорницима ревизије историје Првог светског рата, али је његов садржај, у расправама о кривици за Први светски рат прећуткиван. Разлоге за прећуткивање постојања овог документа од стране ревизиониста није тешко открити – садржај овог документа, једноставно, није се уклапао у жељену, односно конструисану, тј. ненаучну слику предисторије и историје почетка Првог светског рата. Политичко-пропагандни циљ је био доказати кривицу Србије и Русије за почетак Првог светског рата, а документ који не иде у прилог таквим тезама није био пожељан за политичке кругове у периоду између два светска рата, као и за нацистичке кругове у току Другог светског рата. Расправе о одговорности за почетак Првог светског рата које су имале за циљ политички мотивисану ревизију историје Првог светског рата отворане су, вођене, па потом поново обнављане више пута у протеклих сто година. У току двадесетих и тридесетих година 20. века посебно су добијале на својој жестици. У току Другог светског рата изведена је огромна пљачка српских архива а у оквиру тог нечасног посла који је био поверен бечким архивистима и историчарима ангажованим од стране нацистичких кругова, велика количина архивске грађе однета је из Архива Србије у Беч. Забележен је податак да се међу том грађом налазило и Поћореково писмо од 28. маја 1913. године. То је, вероватно, био и основни разлог зашто тај документ није коришћен ни од стране историчара који су писали своја дела о Првом светском рату придржавајући се научног метода. Једноставно, писмо није било у истраживачком домету. Ипак, истраживање југословенске штампе између два светска рата открива да је садржај писма јавности био познат још 1928. године. Наиме, у периоду између два светска рата превод овог писма је, како сам у својим истраживањима утврдио, објављен у југословенској штампи најмање три пута. Први пут 1928. године у листу *Вечерња пошта* у Сарајеву, други пут у листу *Политика* 1929. и трећи пут, такође, у листу *Политика* 1931. године. Изузев у *Вечерњој пошти*, где се налази податак да је писмо пре тога чувано у „Црном

кабинету“, у оба текста објављена у *Политици* 1929. и 1931. године, није наведен извор одакле је преузет садржај писма. Међутим, најновија истраживања показала су да су у Архиву Србије сачувани препис писма откуцан на писаћој машини 1930. године и превод писма у рукопису. На препису писма забележено је рукописом да је оригинал упућен краљу Александру исте 1930. године, али остаје за сада непознато да ли је краљ Александар тај драгоцен документ користио у току тада распламсалих међународних расправа о одговорности за почетак Првог светског рата. Траг о судбини тог документа поново се појављује непосредно после Другог светског рата у попису српских архивалија које су за време Другог светског рата опљачкане и однете у Беч.

* * *

Превод Поћорековог писма,³ сачињен 1930. године, а који се, недавно откривен, чува у Архиву Србије, на шта ми је током истраживања указала колегиница Јелица Рељић, архивски саветник у Архиву Србије, у целини гласи:

Feldzeugmeister Potiorek

Zu Priv. Registr. NO 1498, 1913

Сарајево, 28. V 1913.

Ваша екселенција,

Писмо од 22. о. м., на коме вам најлепше захваљујем, истом ми је прекјуче стигло због железничкога прекида од више дана.

Потпуно се слажем с мишљењем ваше екселенције, да се ми ако не дође ипак већ сада до оружана сукоба – морамо свој главни задатак видети у томе да се систематски спремамо за кроз неколико година неминовни велики рат

³ Између превода који објављујемо и превода који су објављени у листовима *Вечерња пошта* и *Политика*, 1928, 1929. и 1931. године постоје незнатне разлике стилске природе.

који ће бити вођен у до крајности тешким приликама.

Само је собом разумљиво, да се мора ићи за тим, да за време овога мирног – боље рећи припремног – периода створимо сносљив одношај са Србијом.

Али би била кобна заблуда, ако би се веровало, да бисмо – чак и по цену највеће предусретљивости у области спољашње и унутрашње политике – могли постићи, да од Србије начинимо поуздана пријатеља. Ако се – као што је по свој прилици случај – садашњи положај не искористи за то, да се Србија начини безопасном на тај начин, што би се сјединила с монархијом бар у облику једне трговинске, царинске и војне конвенције, мора се безусловно рачунати с тим, да ће се та држава у сваком будућем рату борити као отворен и огорчен противник на страни наших осталих непријатеља. А исто се тако мора рачунати с тим, да ће Србија време до тога рата, упркос свему противном уверавању и сличном, интензивно искористити за то да припреми за себе земљиште за будући рат у Босни и Херцеговини, Далмацији, Хрватској и јужној Угарској. Код те подземне радње наши ће властити поступци у круговима наше српске интелигенције и полуинтелигенције моћи успети само код једнога малог дела, а зацело не на одлучан начин. Ми треба да будемо задовољни, ако нам пође за руком да још великим делом пасивном се показујући масу нашега српског сеоског становништва и даље одржимо у његову летаргичном стању, и ако нам даље пође за руком ако одвратимо хрватску и муслиманску интелигенцију и полуинтелигенцију од прелаза у српски табор, т. ј. од уједињења свих Јужних Словена од заједничких тежњи, које су на антидинастичкој основи.

По моме нахођењу овај би био правилник за поступање владе према домаћим Србима за најскорија времена.

Наклоњено поступати са сељаштвом и колико је то могућно потпомагати његове економске интересе, с највећом опрезношћу а где је нужно и с безобзирном строгошћу с интелигенцијом

и полуинтелигенцијом, према којој се у осталом може и треба бити попустљив, али никако изнад оне мере која би могла изазвати неповерење и незадовољство у Хрвата и муслимана. Јер највиши принцип мора бити и остати, да се на ове последње ослања, дакле да се у читавој земљи уопште и у скупштини влада с Хрватима и муслиманима, а српска опозиција да се прими као нешто што се не да избећи.

* * *

Та гледишта мораћемо одржати у свима примењеним поступцима у појединостима, и стога бих на означене програмне тачке у писму ваше екселенције, које се односе на „облигатно кметско откупљивање“, рекао, да се изношење тога питања мора засада задржавати. Већ је наговештавање тога питања од стране ваше екселенције, у последњој сесији делегација, јако озловољило муслимане и за време јако умањило шансе за примање предлога за железнице. Ваша екселенција зна, да бих и ја био за „облигатно кметско откупљивање“, чим би се спољашња криза дефинитивно изравнала. Али док се то изравњавање само „одгађа“, морам одлучно са-ветовати да се одустане од тога корака. Ми уосталом дотле нећемо имати ни новаца за то, јер ће наше војно припремање, грађење железница, инвестиције итд. нашу финансијску способност исцрпити до крајњих граница.

* * *

Не бих се могао сложити ни са „стварањем једнога филозофскога и правног факултета“ у најскоријем времену. И без обзира на велике финансијске издатке, натоварили бисмо на себе осим недисциплинованих средњошколаца још и аналогне великошколце. Пре свега треба утерати у ред наше средњошколце истребљивањем Профа који терају политику, стварањем конвиката итд. Ја притом мислим и на униформирани

рађе средњошколаца по галицијанском узору, али још немам о том одлучан суд.

Остале програмне тачке ваше екселенције, т. ј. „суделовање Босне и Херцеговине у делегацијама“, „уређење језичкога питања“, „попуњавање ви-ших чиновничких места домаћима“, „развитак Балканскога института“ могу само с највећом радошћу примити. Наравно да ће се при том морати савлађивати највеће тешкоће, а специјално при попуњавању виших чиновничких места већ стога, што је уопште мало потпуно пореских домаћих елемената, а унапређивање би одвећ великога процента самих собом већином интелегентнијих српских елемената имало као неизоставну последицу незадовољство Хрвата и муслимана.

* * *

О молби укинутих српских друштава да се обнове, водиће се рачун под условом, да се потпуно одржава закон. Свакојакo ће се при том водити рачун и о досадашњим искуствима и понекада морати тражити и поједине измене статута. Да ће се у томе сувише далеко ићи, искључено је већ стога, што би се сви, које би то погодило, жалили министарству.

* * *

Тражени од ваше екселенције списак садашњих или већ завршених политичких државних процеса у најкраћем ћу року поднети. Али ја сумњам веома, да ћу бити у положају да предложем на помиловање или аболиције нешто сам слично учинио прве године свога боравка овде, да би рашчистио последње остатке анексије. Али успех је био директно негативан, јер у овој се земљи благодост – увек тумачи као слабост.

Упркос свих тешкоћа положаја, као што се из претходнога види и основа предвиђаних, ипак ћемо ми владати њиме; али то само под досада не споменутом претпоставком, која је у томе, да се у Босни и Херцеговини, у Далмацији, у Хрватској, у јужној Угарској, додуше свугде по условљеним, према нарочитим приликама, мо-дификацијама у појединостима, поступа ипак по истим принципима. Пре свега је нужно слагање у томе; а затим је најнужније постављање нормалнога стања у Хрватској; јер ако би Загреб почео нагињати Београду – уместо да послужи као противтежа за Београд, опасност би била еминентна.

С одличним поштовањем
Вашој екселенцији

*Најоданију
Potiorek Fzm. M. P.*

Др Мирослав Перишић

Саопштење Одељења за историју Андрићевог института

У оквиру Одељења за историју Андрићевог института 2. децембра 2013. год. формиран је научни Одбор за обележавање 100-годишњице Првог светског рата. Одбор чине: Емир Кустурица, директор Андрићевог института, др Олег Рудољфович Ајрапетов, Московски државни универзитет, др Светозар Рајак, Лондонска школа за економију и политичке науке, др Мирослав Перишић, директор Архива Србије и научни сарадник Института за новију историју Србије, др Мирослав Јовановић, Проф Филозофског факултета у Београду и директор Одељења за историју Андрићевог института и мр Иван Обрадовић секретар Одбора.

Током дводневног састанка, дефинисан је програм обележавања 100-годишњице. У оквиру програма предвиђене су бројне активности попут изложби, стручних разговора, издавачких пројеката, документарних филмова, уметничких садржаја, филмских

фестивала. Основни приступ обележавању биће усмерен ка свеобухватном сагледавању узрока Првог светског рата, његовог тока и последица.

Намера Одбора је да научне историјске истине буду стављене на увид и да буду доступне сваком ко жели те истине да сазна. Одбор планира да осветли услове и околности које су довеле до рата, са амбицијом да научну и ширу јавност посебно упозна са мање познатим чињеницама битним за преломне тренутке рата. Одбор је на састанку установио календар активности и донео одлуку о формирању међународног савета који би чинили водећи светски стручњаци за историју Првог светског рата. Међу планираним активностима предвиђено је да Одбор ширу јавност упознаје са историјским садржајима на тему Првог светског рата и посредством Билтена Андрићевог института.

Московски државни универзитет

Пут ка 1914. години (војно-дипломатска скица)

Први светски рат, један је од кључних догађаја у историји 20. века. „Дуги“ 19. век, започет Великом Француском револуцијом 1789. године, дошао је до свог краја 1914. године, уз радосне усклике европских народа, који су предуго живели у миру. Последњи велики сукоби у Европи били су Француско-пруски рат 1870—1871. године и руско-турски рат 1877—1878. године. Сукоби на Балкану, у то доба, још нису сматрани нарочито „европским“, но упркос томе већ тада су имали изузетно снажан утицај на сучељавања Великих Сила у Европи и Азији. Уосталом, догађаји 1878. године подједнако су, ако не и у већој мери, као и догађаји 1871. године, покренули процесе који су у коначном резултату довели до 1914. године.

Француско-немачки антагонизам, који је наступио одмах по потписивању Франкфуртског мира 1871. године, којим се Француска лишила Алзаса и Лорене и 5 милијарди златних франака, уплаћених Берлину у виду ратних контрибуција, и руско-аустријски антагонизам на Балкану, који је постао посебно уочљив после Берлинског конгреса 1878. године и окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске исте 1878. године – све то је чинило основу немачко-аустријског савеза 1879. године, усмереног против Русије и Француске. Италија се том савезу прикључила 1882. године, незадовољна француским освајањем Туниса 1881. године, са којим је Рим имао сопствене планове. Тако је створен Тројни савез. Тој комбинацији се, 1883. године, преко савеза са Аустро-Угарском и савеза са Немачком, прикључила и Румунија. У Букурешту су били незадовољни губитком Јужне Бесарабије, која је 1878. године била враћена Русији.

Сучељавање руско-аустријских и руско-британских интереса у зони Црноморских мореуза

постали су опасно очигледни у време „бугарске“ кризе 1885. године. Исте, 1885. године догодио се и руско-авганистански погранични конфликт на Кушки. Тако су Балкан и Средња Азија постале тачке сучељавања Санкт Петербурга са Бечом и Лондоном, Египат, који су Енглези окупирале 1882. године – тачка сучељавања Лондона и Париза, док су Тунис, Корзика и Савоја биле тачке сучељавања Париза и Рима. Ништа толико не погодује обједињавању разнородних сила, као општи непријатељи. Тако се 1887. године уобличила „Средоземна Антанта“ – савез Енглеске и Италије, усмерен на очување status quo у Средоземном, Јадранском, Егејском и Црном мору, коме се потом прикључила и Аустро-Угарска. Њено антируско и антифранцуско усмерење било је више него очигледно. У том тренутку Лондон се фактички одрекао политике „блиставе изолације“.

У таквој ситуацији, за Русију су добри односи са Немачком добили изузетно велики значај. Покушај да се они успоставе реализован је 1887. године, кроз „реосигуравајући договор“. Санкт Петербург и Берлин су се обавезали да поштују добронамерну неутралност у случају рата једне од те две државе са трећом државом. Та обавеза се не би односила на потенцијалне ратове Русије против Аустро-Угарске или Немачке против Француске, ако би оне започеле на иницијативу Петербурга или Берлина. Договор је био закључен на рок од три године, са клаузулом о аутоматском продужавању његовог важења, у случају да га ни једна од страна потписница не одбаци. „Реосигуравајући договор“ је представљао заправо декларацију о намерама да се очува равнотежа снага. Он је искључивао могућност да Русија буде нападнута снагама земаља које су улазиле у „Средоземну Антанту“.

Године 1888. на престо Немачке империје ступио је 29-годишњи Вилхелм II. Млади Кајзер који није имао симпатија за властољубивог „гвозденог канцелара“, Бизмарк, који му је допао практично по наслеђу још од деде, и преферирао је да води властиту спољну политику. Ото фон Бизмарк, са своје стране, имао је већ 73 године. Од 1862. године налазио се на челу владе Пруске, а од 1871. године био је канцелар Немачке империје. И у тој ситуацији сасвим је логично да је у марту 1890. године дошло до смене. Уместо Ота фон Бизмарк 20. марта на место канцелара постављен је 59-годишњи пешадијски генерал Георг Лео фон Каприви. Као војник, навикао да извршава наређења, он није имао властитих погледа на спољну политику и беспоговорно је извршавао наређења императора. Нови канцелар је одбио да продужи „реосигуравајући договор“. А већ у том тренутку припреме за рат су попримиле такве размере, да је мир у Европи у суштини био само привид.

Стари европски антагонизми су додатно оптерећивани противречностима у Азији и Африци. Одиграла се бескрајна трка у наоружавању — гигантско сучељавање армија и флота, одбрамбених и офанзивних оружја и оруђа. Битно је повећавана брзина испалене муниције стрељачког наоружања, разарајућа моћ артиљерије. Армије су извршиле преоружавање са пушкама репертирима, почеле су да користе бездимни барут, мобилну тешку артиљерију, а током 1890-тих година војни арсенали су почели да се попуњавају и митраљезима. На границама држава су постепено почела да се подижу одбрамбена утврђења, најпре од цигала и земље, потом оклопљена и најзад од челика и бетона. Равнотежа снага у Европи одржавана је не само уз помоћ армија и флота, већ и захваљујући равнотежи савеза. Но, сада је та равнотежа била поремећена.

Каприви је то нарушававање покушао да ко-мпензује речима. Убеђивао је руског посланика у Немачкој да „преда господину Гирсу (министру иностраних послова Русије – А. О.), уверавања његовог дубоког поштовања и да преда уверавања да ће он учинити све у интересу одржавања најбољих односа између Немачке и Русије“. Го-

ворећи о кнезу фон Бизмарку, он је свог претходника упоредио са „својеврсним атлетом, који балансира тако што држи на глави и у свакој руци по једну земљину куглу, док ће се он, Каприви, задовољити тиме ако му успе да одржи у својим рукама, макар две од њих“¹. „Земљина кугла“ коју је он изгубио била је Русија. Мора се нагласити да је генерал живео под дамокловим мачем властитих претњи, чијој реализацији је сам не мало помогао. „Каприви је био типичан генералштабни официр — забележио је у својим успоменама адмирал флоте Алфред фон Тирпиц — тај ретко коме разумљиви човек живео је и радио, полазећи од мисли, коју је у разговору са мношћом често исказивао на следећи начин: Наредног пролећа имаћемо рат на два фронта. Сваке године он је очекивао рат наредног пролећа“.²

Каприви није био усамљен. Таква су била осећања немачких војника. Начелник Великог Генералштаба Немачке, Хелмут фон Молтке — старији, такође је на будућност посматрао без оптимизма. Он се 14. маја 1890. године обратио посланицима Рајхстага позивајући их да подрже пројекат повећања мирнодопског састава немачке армије: „Господо, ако рат, који већ више од деценије виси над нашим главама као Дамоклов мач, најзад, избије, тада нико неће моћи предвидети његово трајање и његов крај. У међусобни сукоб ући ће највеће европске државе, наоружане као никад до сад. Ни једна од њих неће моћи бити сломљена током једног или два похода, до мере да би прихватила да буде проглашена побеђеном, да би била принуђена да закључи мир под крајње неповољним, суровим условима, да не би могла да се усправи и обнови борбу. Господо, то може бити седмогодишњи, а можда и тридесетогодишњи рат, и тешко ономе ко буде запалио Европу, ко први баци запаљен фитиљ у буре барута... Господо, мировне изјаве оба наша суседа, и на истоку и на западу – који, међутим, незауостављиво настављају да развијају своје војне припреме – и сви други мировни подаци, свакако, представљају велику вредност;

1 Дневник В. Н. Ламздорфа (1886—1890), Москва-Ленинград 1926, с. 300.

2 А. Тирпиц, Воспоминания, Москва 1957, с. 71.

али, гаранцију своје безбедности ми можемо тражити само у сопственим снагама³. Истог дана, 14. маја, Вилхелм II, који се тада налазио у Кенигсбергу, одржао је здравицу за Источну Пруску: „Желим да провинција избегне рат. Но ако би, вољом Провиђења, император био принуђен да штити границе, флорет Источне Пруске одиграо би у борби са непријатељем исту ону улогу као и током 1870. године“⁴.

И тако, међу суседима Немачке, који су изазивали бригу „мозга“ њене армије, јавно су били прозвани Русија и Француска, које још увек нису биле повезане никаквим међусобним обавезама. Притом, неопходно је додати да је зближавање Енглеске и Тројног савеза почело да поприма све отворенији карактер. Берлин није без основа градио своје рачуне на коришћењу противречја у колонијама, ради снажења својих европских позиција. Лето године 1890. представљало је време најбољих немачко-енглеских односа. У немачкој престоници 1. јула 1890. године потписан је англо-немачки уговор о разграничењу сфера интереса две државе у Источној и Југоисточној Африци. Дајући значајне уступке Лондону у Уганди и у области језера Викторија, и одрекавши се претензија на Занзибар, Немачка је добила острво Хелголанд (у приобаљу Шлезвиг-Холштајна, прим. прев.).

Француска и Русија нашле су се у очигледној изолацији која ни изблиза није била „блистава“. После тога било је само питање времена када ће доћи до политичког зближавања Париза и Петербурга. Оно је и било реализовано кроз руско-француски савез, оформљен низом дво-страних уговора у периоду 1891—1893. године и знаменитим посетама, током 1893. године руске ескадре Тулону, односно француске ескадре Кронштату. Тако је Руско-француски савез постао фактичка чињеница већ 1894. године, мада је, када се ради о руско-француским односима,

саму реч „савез“ јавно употребио тек император Николај II и то тек у августу 1897. године. У континенталној Европи коначно се уобличио блоковско сучељавање. Његова напетост је донекле ослабила после преусмеравања активности руске политике на Далеки исток, крајем 19. века, међутим пораз у руско-јапанском рату, који је био резултат многих узрока,⁵ утицао је на то да се Петроград врати својим традиционалним приоритетима, из Азије у Европу. До тог времена, пак, однос снага и противречности у спољној политици Великих сила претрпео је значајне измене.

Англо-немачко зближавање крајем осамде-сетих и почетком деведесетих година 19. века било је краткотрајно. Немачка је почела да се преобраћа у „Светску државу“, која тежи да свој утицај прошири ван граница европског континента. Немачкој економији, која је убрзано расла, била су потребна нова тржишта и извори сировина, а трговини — политичко залеђе, које је могло бити ефективно једино уз присуство војне компоненте. „Проблем није у томе желимо ли ми да колонизујемо територије или не желимо — изјављивао је канцелар Бернхард фон Биллов — већ у томе што их морамо колонизовати, без обзира желимо ли ми то или не желимо“⁶. Немци су били веома одлучни. У свом говору у Рајхстагу 1899. године исти вон Биллов недвосмислено је изјавио: „Ми не можемо да дозволимо ни једној држави, ни једном страном Јупитеру да нам каже: Шта да се ради? Свет је већ подељен“⁷. Радило се заправо о томе да су Берлину биле потребне и колоније и трговачка флота и снажна војно-поморска флота, која би могла да заштити интересе Немачке на светским океанима.

Кајзер Вилхелм II је 1898. године прихватио нови војно-поморски програм, који је уз огромне на-

3 „Речь Мольтке на заседании рейхстага 14 мая 1890 года при обсуждении проекта усиления мирного состава германской армии“, в: Стратегия в трудах военных классиков, Под ред. А. Е. Снесарева и А. А. Свечина, Москва 2003, с.472—473.

4 Дневник В. Н. Ламздорфа (1886—1890), с. 309.

5 О. Р. Айрапетов, „На сопках Маньчжурии...: Политика, стратегия и тактика России“, в: Русско-японская война 1904-1905. Взгляд через столетие, Под ред. О. Р. Айрапетова, Москва: „Три квадрата“, 2004, с. 355—502.

6 P. Kennedy, *The rise and fall of the Great Powers Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, London 1989, p. 272.

7 Ibid. p.274.

Повећање немачког војно-поморског буџета¹⁰

	1896-1897	1897-1898	1898-1899
Немачка	1252.340 фунти	2.454.400 фунти	2.565.600 фунти
Велика Британија	8369.874 фунти	5.193.043 фунти	9.169.697 фунти
Француска	3.400.951 фунти	3.537.800 фунти	4.568.676 фунти
Русија	2.072.375 фунти	2.530.084 фунти	2.036.735 фунти
САД	2.295.811 фунти	2.811.756 фунти	4.245.255 фунти

поре био прихваћен у Рајхстагу 23. марта 1898. године.⁸ Као планирани резултат програма, Немачка је до 1903. године требала да добије „флоту отвореног мора“, уместо флоте која је решавала искључиво одбрамбене задатке: 19 бојних бродова, 8 оклопњака обалске одбране, 12 оклопних и 30 лаких крстарица.⁹ Уследило је и нагло повећање немачког војно-поморског буџета.¹⁰

То је било тек предвечерје будућег немачко-енглеског поморског сучељавања, но и оно је утицало да се много тога промени у политици Лондона. Нови проблеми су погодовали превазилажењу старих конфликта. Још током 1898. године Енглеска и Француска налазиле су се, чинило се, на граници рата, у време Фошодске кризе, када се нису договорили о подели горњег Нила у Судану. Такође, током 1901. године заповедништво француске флоте поставило је задатак својим снагама на Атлантском океану, да се припреме за војне акције против Енглеске.¹¹ Но, већ у марту 1904. године те две државе су закључиле „Антанту“ (*L'Entente cordiale*) или „Срдачан споразум“ о договорној подели сфере

утицаја у колонијама, пре свега у Египту и Мароку. Општи непријатељ зближава.

Током 1907. године у Великој Британији је поринут у воду бојни брод новог поколења „Дреднот“, који је моментално обезвредио постојање бродова који су до његове појаве сматрани првом класом — ескадронских оклопњака. То је дало нови замах трци у војно-поморског наоружавању, пре свега између Енглеске и Немачке. Већ током 1908. године из бродоградилшта у Вилхелмсхафену, у присуству Кајзера, био је поринут у воду први немачки бојни брод типа дреднот. Осим државних бродоградилшта, сличне бродове у Немачкој су могле да граде и приватне фирме Вулкан и К. (из Штетина), Круп — бродоградилште „Немачка“ (Кил), Шихау (из Данцига), Блом и Фос (из Хамбурга), Ховалдсверке (из Кила). Немачки морнари очекивали су да до краја 1911. године добију 13 бојних бродова типа дреднот, док је у исто време британски план био да у својим бродоградилштима до тог доба изграде само 12 бродова те класе.

У таквој ситуацији британски парламент је донео закон о изградњи „две кобилице наспрам једне“ и започиње немачко-енглеско поморско супарништво. Оно је представљало тешко бреме за британски буџет. Цена коју су државе морале платити за флоту, значајно је порасла. Вредност британске оклопњаче серије „Мажестик“, чији бродови су грађени у периоду 1893-1895. године, износила је милион фунти. Ескадронске оклопњаче типа „Лорд Нелсон“, чија је градња

8 А. С. Ерусалимский, Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века, Москва 1951, с. 313; с. 340—342.

9 Б. Жерве, „Германия и ее морская сила“, в: Морской сборник (МС), №9, 1914, с. 147.

10 „Морская хроника. Морское дело за границей“, в: МС, №3, 1907, с. 2.

11 P. Luntinen, French information on the Russian war plans 1880—1914, Helsinki 1984, p. 140.

започета 1904—1905. године, вредели су већ милион и по фунти; вредност бојног брода типа „Дреднот“ (1905—1906. године) већ је износила 1.790.000 фунти; дредноти типа „Кинг Џорџ V“, чија је градња почела 1910—1911. године коштали су 1.950.000 фунти; а дредноти типа „Квин Елизабет“, који су почели да се граде 1912—1913. године — већ два и по милиона фунти. Као резултат тога, ако су 1883. године британски расходи за опремање војно-поморске флоте износили 11 милиона фунти, већ 1896. године они су порасли на 18.700.000 фунти, 1903. године на 34.500.000 фунти, а 1910. године чак на 40.400.000 фунти.¹²

Већ током 1904. године, одмах после уклањања противречности у Египту и Мароку, Лондон и Париз започели су преговоре о подели сфера одговорности флота. Од 1905. године, са огромним напорима британски генерали су почели да припремају експедиционе снаге ради њиховог пребацивања преко Ламанша, у случају немачко-француског конфликта.¹³ Још 5. јануара 1906. године током првих консултација о англо-француској војној сарадњи у Паризу, представник Лондона поставио је питање да ли Француска гарантује неповредивост граница Белгије, у случају француско-немачког конфликта, и схвати ли њена влада да би немачки упад у ту земљу аутоматски означио улазак Британије у рат. На оба питања добио је позитиван одговор, тек након тога обе стране су размотриле планове могућих заједничких активности на копну и на мору. На тај начин је 1906. године започела размена мишљења и војних информација између две земље, која се продужила све до 1914. године.¹⁴ Током 1912. године англо-француски поморски преговори завршени су дислоцирањем ударних снага британске Средоземне ескадре у Атлантук, а француске Атлантске флоте у Средоземно море. Фактички Британија је, упркос формалном одсуству савезничких обавеза, преу-

зела на се-бе одговорност за одбрану Атлантских обала Француске. Тако се, постојећем француско-немачком и руско-аустријском сучељавању, прикључило и англо-немачко.

У таквој ситуацији руско Министарство иностраних послова, на чијем челу се налазио Александар Петровић Извољски, покушало је да реализује низ пројеката, усмерених на стабилизацију положаја у Азији. Руско-јапанске противречности на Далеком истоку биле су уклоњене договорима са Јапаном, потписаним у јулу 1907. године. Манџурија је била подељена на северну (руску) и јужну (јапанску) сферу утицаја. У прву је, такође, улазила и Унутрашња Монголија, а у другу Кореја. Јапан је добио право на риболов у 2/3 руских акваторија на Далеком истоку, укључујући Амурски залив. Ограничења су се тичала само риболова на морске видре и морске лавове. После месец дана, 31. августа 1907. године, Извољски и британски посланик у Русији Артур Николсон потписали су у Петербургу конвенцију о Ирану, Авганистану и Тибету.

Обе стране договориле су се да признају да Авганистан и Тибет улазе у сферу утицаја Енглеске, да гарантују територијалну неповредивост Тибета, и да одржавају односе са далај-ламом само преко кинеске владе. Русија је договорила права за своје поданике - будисте-ходочаснике. Британија се обавезала да не анектира део авганистанске територије и не предузима у Авганистану акције усмерене против Русије. Главни део уговора тичао се договора о подели Персије, у којој је руски утицај, политички и финансијски, био веома велики. Иран је подељен на три зоне — руску (северну), енглеску (јужну) и неутралну, између њих. Руско-енглеске противречности на Средњем истоку привремено су биле уклоњене, а Енглеска се преображавала у регионалног партнера руско-француског савеза на Атлантику и у Азији. Међутим, не треба преувеличавати значај тог документа – супарништво Петербурга и Лондона ускоро је обновљено, и током 1913—1914. године поново је достигло веома висок ниво.¹⁵

12 P. Kennedy, *The rise and fall of British naval mastery*, London 1991, p. 228

13 A. J. Smithers, *The fighting nation. Lord Kitchener and his armies*, London 1994, pp. 64—67.; W. Jannen, *The Lions of July. Prelude to War, 1914*. Novato, California 1997, p. 304..

14 Ch. A. Repington, *The First World War. Vol. 1.*, London 1920, pp.7—10; 14.

15 Siegel J. *Endgame, Britain, Russia and the final struggle for Central Asia*, London - New York 2002, pp. 175—196.

Енглеze су са Русима помирили Немци. Русе са Енглеzима – жеља да уклоне напетост дуж граница. Одмах по руско-енглеском договору Извољски се концентрисао на руско-немачку сарадњу. Она је била потврђена током сусрета Николаја II и Вилхелма II у Свинемунду у јулу 1907. године, а већ у октобру те године Русија је добила принципијелну сагласност Берлина на промену статуса Оландских острва — укидање конвенције о њиховој неутралности. У септембру 1907. године он се у Бечу срео са министром иностраних послова Дунавске монархије, бароном Алојзом фон Еренталом, и изјавио да Русија нема било какве агресивне планове у односу на Турску. У тој источној монархији, у то доба су се одигравали догађаји, којима је руски дипломата у великој мери био дужан за слом својих планова.

У јулу 1908. године у Турској је избила младотурска револуција, султан Абдул Хамид био је принуђен да поново уведе устав из 1876. године, а за новембар 1908. године у Османској империји су били заказани избори за парламент. Беч је желео да искористи кризу која је избила и да анектира турске територије — Босну и Херцеговину — које је окупирао 1878. године. Приликом сусрета са Еренталом у Булау у септембру 1908. године Извољски је предложио Аустро-Угарској право на анексију Босне и Херцеговине, у замену за слободу пловидбе кроз мореузе (Босфор и Дарданеле прим. прев.) за руске војне бродове. Тај план је доживео крах — Немачка и Италија тражиле су компензацију за промену режима мореуза, а Париз и Лондон нису се сагласили са тим предлозима. Беч је 7. октобра 1908. године прогласио анексију Босне и Херцеговине. Започела је „босанска криза“ током које је Немачка у потпуности подржала своју савезницу.

У марту 1909. године, под претњом немачког ултиматума, Русија је била принуђена да прихвати анексију. Одмах за њом то је учинила и Србија. Како је прецизно закључио Винстон Черчил, Ерентал је, увлачећи у кризу Немачку, заправо користио пнеуматски чекић да би поломио орах, и, што је било неупоредиво лошије, он је „гурнуо Русију у јавно понижење“, које нико није желео

да опрости.¹⁶ Дајући оставку, у јуну 1909. године, канцелар Биров је, по свом властитом признању, предупредивао Кајзера и свог наследника Теобалда фон Бетман-Холвега: да не понављају босанску акцију.¹⁷ Међутим, она је као тешко бреме оптеретила не само руско-немачко-аустријске односе, већ и општу ситуацију на Балкану. Први и Други балкански рат нису решили ни један проблем на полуострву, а створили су нове: Грчка, Србија и Бугарска нису могле да поделе Македонију, Бугаре су са леђа напали Румуни итд.

Политика уступака и компромиса само је погоршала положај Русије и испровоцирала раст апетита међу политичарима немачко-аустријског блока. Управо после „Босанске кризе“ у немачком Великом Генералштабу дошли су на идеју о могућности коалиционог рата Немачке против Француске, Русије и, вероватно, Енглеске.¹⁸ Слабост провоцира агresiју Европљана, ништа мању но што је агresiја Азијата. Снага је доказ сам по себи - надахнуте тим принципом Немачка и Аустро-Угарска су организовале 1914. године провокацију против Србије, несрећне земље која је три пута током 20. века постала жртва агresiје Западног света (Аустро-Угарске и Кајзерове Немачке, Хитлерове Немачке и фашистичке Италије, и САД и НАТО). Један од организатора и инспиратора те провокације — надвојвода Франц Фердинанд — сам је постао заточеником сопствених планова. Његово убиство покренуло је механизам немачко-аустријског савеза, чија је целокупна снага биле стављена у погон ради понављања сценарија 1908—1909. године, но овога пута у много већој резмери.

За рат су се тако дуго припремали, о њему су тако дуго говорили да су се, изгледало је, са њим и потпуно помирили, као са неизбежним злом које ће обавезно доћи, али ипак, како се чини, не баш сутра. Догађаји огромног значаја, који

16 W. Churchill, *The Unknown war. The Eastern front*, New York 1932, p. 41.

17 Б. Бюлов, *Воспоминания*, Москва-Ленинград 1935, с. 389.

18 T. Zuber, *The real German war plan. 1904—14*. Jellyfish print solutions, Stroud & Charleston: The History Press, 2011, pp. 84—85.

се тако дуго чекају, имају карактеристику да долазе неочекивано. „Први светски рат букнуо је изненада — сећао се Иља Григорјевич Еренбург, који је у то време био политички емигрант у Француској — затресла се земља под ногама... Све се припремало одавно, али негде по страни, а букнуло је изненадно“.¹⁹ Сергеј Илиодорович Шидловски, депутат Четврте Думе, који се скупа са женом одмарао у Баденвејлеру (у Јужном Бадену) описао је у својим сећањима прву реакцију локалног становништва на вест о сарајевском убиству: „У почетку не само нама, већ ни локалним Немцима, на памет није падало да читава ствар може довести до рата, при том још таквог светског значаја; но и поред тога локални житељи, са којим сам имао прилику још раније да расправљам о немачком милитаризму, а који су генерално, као и сви јужни Немци, далеко од тога да буду поклоници немачке прускости, говорили су ми да се рат неминовно мора догодити, јер је притисак немачког милитаризма дошао до таквог степена, да без својеврсног одушка читава ствар не може да се продужава“.²⁰

Тако је, дугочекивано а неочекивано, започео Први светски рат, после кога се до непрепознавања изменила политичка мапа Европе. Они који су у августу 1914. године одлазили на фронт, маштали су о радосном и веселом рату, пуном романтичних подвига и збивања, који ће се завршити чврстим и праведним миром. Рат је морао бити разарајући и кратак, војницима су обећали да ће се вратити својим кућама већ до Божића. У стварности остварила су се само очекивања о разорним последицама. Војни губици су били чудовишни. Погинуло је око 9.500.000 војника, морнара и официра, око 20 милиона је задобило ране различитих степена тежине. Руски губици су достигли 1.800.000 убијених и умрлих.²¹

Према различитим прорачунима, око 5 милиона цивила је погинуло током ратних окупација, прогона и услед различитих суровости којима су били изложени од стране окупационих режима. Геноцид Јермена и Асиријаца у Османској империји и Персији, који су спровели младотурци, масовно уништавање Срба и Русина, које су организоване власти Аустро-Угарске, депортација јеврејског и немачког становништва Прибалтика из појаса у близини фронта у дубину Империје, које су реализоване по наређењу Врховног Главнокомандујућег Великог Кнеза Николаја Николајевича млађег, милиони избеглица, које су се повлачиле током 1915. године одмах за руским јединицама, и добровољно и принудно – све то ни најмање није подсећало на романтичарске представе о витешком рату. Оставимо по страни питање до које мере је представа о „лепом“ рату, током 19. века, одговарала реалности. То што се догодило није било могуће упоредити ни са чим што је претходило 1914. години.

Весело и радостан рат није био, кратак — такође. Започео је 28. јула 1914. године, нападом Аустро-Угарске на Србију, а завршио се 11. новембра 1918. године. Формално посматрано, хронолошки оквири Првог светског рата за Руску империју били су битно ужи — од 1. августа 1914. године, када јој је Немачка објавила рат, до 2.(15.) марта 1917. године, када је била свргнута монархија. И, мада је Русија учествовала у рату још годину дана, до закључења мира у Брест Литовску (март 1918), у принципу то је већ била агонија старе државе, старе армије, старих структура и старог живота.

Др Олег Ајрапетов

19 И. Г. Эренбург, Люди, годы, жизнь. Т. 8., Москва 1966, с. 152.

20 С. И. Шидловский, Воспоминания. Ч. 2., Берлин 1923, с. 5.

21 Б. Ц. Урланис, История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил Европейских стран в войнах XVII-XX вв. (историко-статистическое исследование), Санкт Петербург 1994, с. 385; 391

„РАТ ЗА ЦИВИЛИЗАЦИЈУ“ емисија Радио телевизије Републике
Српске у сарадњи са Андрићевим институтом (I дио)

Без докумената нема историје

ЛАЗАНСКИ:

Разговор је вођен са проф. др Мирославом Јовановићем историчаром, иначе руководиоцем Одељења за историју Андрићевог института и професором Филозофског факултета у Београду, др Мирославом Перишићем, директором Архива Србије, чланом Међународног одбора Андрићевог института за обележавање стогодишњице Првог светског рата, проф. др Олегом Ајрапетовим, иначе историчаром Московског државног универзитета и са проф. др Светозаром Рајакком, историчаром из Лондонске школе економије, дакле из Лондона. Они су у Андрићграду основали Међународни одбор Андрићевог института за обележавање стогодишњице Првог светског рата.

Тема за разговор је врло озбиљна и врло слојевита. Имали смо прилике последњих неколико месеци да видимо одређене покушаје ревизије узрока Првог светског рата и то су покушаји разних појединаца, историчара из Велике Британије, Канаде...

Како ви заправо гледате на једну синтагму која каже да онај ко контролише прошлост контролише и садашњост и још више, контролише будућност?

Да ли смо ми заправо сведоци једног времена када траје рат сећања, односно рат за сећање?

Шта је узрок томе? Да ли је то само историја или има и дневнополитичких и економских разлога?

Професоре Јовановићу, шта ви мислите?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Борба за сећање увек траје. То је борба против заборава и то је борба за доминацију нашег виђења прошлости. Многи историчари попут

Рафаела Маркблока су упо-зоравали да свака генерација пише своју историју. У том преиспитивању историје свакако да постоје и интереси који нису строго научни већ проистичу из друштвених, често политичких, некада и економских интереса. У великој мери одређују перцепцију прошлости једног поколења. У том смислу ми смо сведоци, када је реч о Првом светском рату и оном што се сада догађа у европској и светској историографији, једног тренда да се поред устаљених и ставова који су препознатљиви и свима нама познати, појављују и ставови који одскачу од доминантног тумачења прошлости. Наравно да је то нешто што нашу јавност посебно интересује.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли је то тренд или је то појединачни ексцес!?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Не бих ја рекао да је реч о појединачним ексцесима, јер много се књига појавило протеклих година. У њима су узроци Првог светског рата били тумачени на начин који нам је познат. Али појављују се нека нова тумачења, која заправо медијски актуелизују избијање Првог светског рата, а са друге стране се надовезују на неке старе традиције, јер су различита тумачења Првог светског рата била присутна и у неким европским историографијама нпр. немачкој или аустријској у читавом периоду.

ЛАЗАНСКИ:

Добро то је разумљиво, што је код њих.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Да, наравно да је разумљиво, али она су била присутна и можда су била на маргини, или у другом плану али су увек била присутна. Тако да сада имамо један сложен феномен, да се различити аутори појављују са неким тезама од које неке знамо а неке су модификоване. Неке су

нове, у сваком случају све су довољно медијски интересантне. Нажалост у нашој средини се посебно актуелизују управо ти историчари који мењају парадигму. Они који је мењају нису у својим срединама на посебно високом гласу. Али су код нас на насловним страницама жуте штампе.

ЛАЗАНСКИ:

То вам је, професоре, лоша вест. Лоша вест је увек у медијима боље пласирана него добра вест.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Зашто то само код нас успева, господине Лазански? Зашто тога нема у другим срединама?

ЛАЗАНСКИ:

Па, не знам. Ваљда смо такви. Професоре Перишићу, да ли у тим покушајима ревизије узрока за почетак Првог светског рата има неких фактографских новости, чињеница које до сада ми нисмо знали, или се ради само о тумачењима?

Проф. ПЕРИШИЋ:

Озбиљни историчари су сагласни око тога да документ није историја, али без документа нема историје. У свему овоме што имамо прилику да читамо последњих месеци или претходних година чак, када је реч о Првом светском рату или када је реч о политички мотивисаној ревизији историје, када се сусретнете са књигама или радовима историчара, а које нису засноване на научном методу, ви онда уочите да то није нешто што је производ нових истраживачких резултата. Нема ниједног документа, ми за сада нисмо имали прилику их да видимо у тим радовима о којима се и у нашој јавности доста писало и говорило. Ми не видимо ниједан нови истраживачки резултат, нема примарних историјских извора који би проузроковао различите погледе на питање историје Првог светског рата, односно на питање одговорности или кривице.

ЛАЗАНСКИ:

Можете ли ви да идентификујете њихов мотив да то раде? Да ли је то сензационализам или

да се тек напише нека књига заради хонорара за ту књигу или да се изађе у жижу јавности!? Или иза тога стоји неки озбиљнији политички покушај?

Проф. ПЕРИШИЋ:

Историчари комуницирају преко литературе. Они не постављају много та питања који мотиви остају иза тога? Наука и струка вреднује та дела по томе да ли су заснована на научном методу или нису и то је оно што је битно. Струка вас непогрешиво вреднује или остајете у ризици знања или сте за дневну употребу. Тако да бих ја то онда ставио у неки шири контекст, просто, ево, налазимо се овде у једном амбијенту који је нов у нашој стварности, у стварности овог простора, налазимо се у једном граду који је град у граду. Налазимо се на једном месту које је као ретко које у свету, има један редак спој историје и географије. Једно од ретких места које има овакав спој историје као што има Вишеград. Ту је мост који је историја, ту је река која је историја, Иво Андрић, данас имамо Андрићград и у њему споменик Његошу. Сама река Дрина је десетовековна граница двају царстава, двеју цивилизације. И сада имате једну средину која има историју, али која до јуче није имала данашњицу. Сада са појавом Андрићграда и овог Института, имате нешто што бих ја назвао светском димензијом локалне средине. Имате један Институт и једну средину која ће да израсте у светски центар науке и културе, а све то има везе са идентитетом и наслеђем, има везе са оним што је у наслову емисије, реч цивилизација, са појавом цивилизације.

ЛАЗАНСКИ:

Биће изгледа доста посла за ваш Међународни одбор у годинама које долазе.

Проф. ПЕРИШИЋ:

Само још нешто да кажем. Онда уместо радовања што настаје, што ниче једна оваква средина, једно овакво место, ви имате поплаву љутње. Зашто се сада нешто овде рађа, и како се рађа, и ту имате нешто што је дубоко неразумеваше. Онај ко је осмислио Андрићград и ко је осмислио овај Институт, он дубоко разуме

ту историју. То је једна велика порука. Порука свету и порука цивилизацији. Сигуран сам да ће моћи да пружи неке одговоре.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Рајак, обично се каже да историју пишу победници и сада чак ови протагонисти покушаја ревизије узрока Првог светског рата кажу да су је писали победници па је то тако. Ако узмемо да рат није спорт и да у рату онај ко је победник, који је први добија све. У рату победник узима све. Да ли са вашег стручног историјског становишта гледано постоји делимична оправданост сила које су поражене у Првом светском рату, да кажу да су историју писали победници и да она није баш потпуно истинита?

Проф. РАЈАК:

Историју пишу победници, али не само победници. Историја је увек део политике. Ревизије историје нису ништа ново, оне су се увек догађале и не само у 20. веку и не само по питању Првог светског рата. Ревизија почиње од 1914. од почетка самог рата. Почиње битка за истину о томе ко је крив, ко је започео, ко није? Ко је жртва? Али то се протеже кроз целу историју? Према томе, ту има увек политике. С једне стране историја је у функцији политике, јер је памћење важан момент и битни елемент сваке политике. С друге стране, историчари покушавају да интерпретирају историју онако како се она догађала. Исто тако имате људе који нису од интегритета. С једне стране поражени ће покушавати да оправдају пораз и да га објасне својој публици, а с друге стране ће желети да ревидирају, зарад поколења, памћење о том поразу или ономе што се догађало. Апсолутно нема оправдања прихватити то као неку верификовану интерпретацију одређеног догађаја. Оно са чим се увек суочавамо, јесте како подржати интерпретацију неког догађаја која је адекватна доказима и подржати неку интерпретацију која ће дати верну слику, пре, током и након Првог светског рата.

ЛАЗАНСКИ:

Канадска историчарка Маргарет Мекмилан оптужила је Гаврила Принципа рекавши да је он терориста, да је тадашња Србија била практично као данашњи Иран. Да је шеф српске обавештајне службе знао и снабдео чланове Младе Босне наоружањем! Да је Никола Пашић то знао, али да се правио да не зна.! И да је са њене тачке гледишта Гаврило Принцип терориста!? Да Гаврило Принцип није хтео да сачека да уставни систем уради своје када је ријеч о БиХ!? Тако бисмо и ми могли да оптужимо НАТО да ни они нису сачекали да дипломатија одради своје па су напали Србију, онда би и они могли да буду терористи. Да ли је могуће у историји неке критерије и параметре примењивати ретроактивно и некадашње процесе гледати данашњим очима. Управо када је реч о Гаврилу Принципу. Да ли је он за вас терориста или идеалиста?

Проф. РАЈАК:

За мене он није био терориста био је идеалиста. Да се вратим на ваше питање, тумачења су увек одраз времена, историчар је део времена у коме ствара и где посматра догађаје из прошлости. Интерпретације Маргарет Мекмилан и Кристофера Кларка нису ништа ново у струци, оно што се догађа је да таква интерпретација доживи одјек код нас зато јер је везана за наше учешће у историји. Међутим, питање је да ли је доживела било какав одјек у свету. На нама као историчарима је да увек пружимо најбољу интерпретацију историјских догађаја. То што су те интерпретације произвеле реакцију код нас, па, свако има право на интерпретацију.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли смо ми претерано реаговали на интерпретације Кристофера Кларка и Маргарет Мекмилан?

Проф. РАЈАК:

Не, мислим да смо блаже реаговали него да се негде у свету појави таква књига нпр. у Америци или у Француској. Замислите да се појави нека књига која би Француску оптужила да је проузроковала Први светски рат. Мислим да би

реакција била много бурнија. Посебно у оквиру историјске струке. Код нас оно што је мени мање јасно јесте да је историјска струка, наше колеге, да су најмање реаговале и најмање се огласиле, да је ту више било реаговања од стране јавности, новинарске професије. Мислим да је место историчара да адекватно реагују и да уђу у дебату или дискусију о таквим тезама.

Проф. ПЕРИШИЋ:

Само да се надовежем у вези Аписа. На чему се темељи претпоставка односно идеја да је обавештајна служба Србије, односно један њен део био умешан у сарајевски атентат. Ту нема нових докумената. Основна теза је утемељена на писму које је Апис са робије 1917. године писао Николи Пашићу и регенту Александру, треба имати на уму да је то секундарни извор у историји. Ми историчари знамо да постоје примарни и секундарни извори. Примарни извори су извори који настају када и догађај. Писмо које је настало када је неко на робији, када неко зна да ће да буде стрељан, посебно човека који има улогу историјске мисије, који има политичку тежину, који има биографију, који је учествовао у одређеним историјским догађајима. Управо Мекмиланова из те биографије изводи неке догађаје и повезује их, да би на крају извела овај закључак. Мислим да је неопходно ново читање и тог документа, без обзира на то што је он секундарни извор. Писмо настаје накнадно у посебним условима, у посебном психолошком стању. Мислим да је тај документ, као и неке друге документе потребно

подвргнути новом испитивању, потребно га је критички читати и онда можемо да се суочимо са неким ставовима.

ЛАЗАНСКИ:

Шта је он у том писму признао? Да је имао везе!?

Проф. ПЕРИШИЋ:

Постоји чињеница која није довољно позната у нашој јавности, а то је да су у Првом и Другом светском рату извршене пљачке српских архива. У периоду од 3. децембра 1941. до јула 1942. немачки окупатор извршио је огромну пљачку српских архива. То су наредили кругови из Берлина, а тај нечасни посао су препустили стручњацима из Беча. Задатак је био наћи било који траг који би довео у везу Краљевину Србију са атентатом у Сарајеву. Питање ревизије, одговорности за узрок Првог светског рата има своју историју. Колега Рајак је рекао да је почела онда када је и почео Први светски рат. У другом светском рату 3. 12. 1941. Србија је у хаосу, све је магловито. На другој страни имате светске фронтове. У свему томе имате једну групу историчара који седе у архиву пакују документе, прегледају их и односе у Беч са задатком да се приреди серија публикација која би требало да докаже да је Немачка у Првом и Другом светском рату водила мирољубиву политику, а да је кривица за Први и Други светски рат, који је заправо тек почео, на страни Русије и њених савезника у које се природно сврстава наравно и Србија...

Наставак у следећем броју

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, 7. фебруар 2014.

Број 2

АДВОКАТ РУДОЛФ ЦИСТЛЕР УТВРДИО ОЗБИЉНЕ МАЊКАВОСТИ И УПИТНОСТ НАЧЕЛА ЛЕГИТИМИТЕТА СУДСКЕ ПРЕСУДЕ МЛАДОБОСАНАЦА

АКТ О АНЕКСИЈИ БИХ НИЈЕ ДОБИО ПУНИ ЛЕГИТИМИТЕТ ЈЕР НИЈЕ РАТИФИКОВАН
ОД СТРАНЕ УГАРСКЕ - НИЈЕ ПОЧИЊЕНА ТЕРИТОРИЈАЛНА ВЕЛЕИЗДАЈА ЈЕР БИХ
НИЈЕ БИЛА У ТЕРИТОРИЈАЛНОМ САВЕЗУ АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ

Бранилац Цистлер: „Нити Берлински уговор као дипломатски акт није добио правну снагу све докле, докле год није на уставан начин у монархијским законодавним тијелима прописно прихваћен, то јест, док Берлински уговор није законима усвојен у парламенту земаља аустријске царевине и у парламенту земаља угарске круне.“

„Посве је јасно, да се кроз цијело вријеме окупације није могла починити територијална

велеиздаја чином који смјера на отргнуће Босне и Херцеговине од Монархије, јер Босна и Херцеговина није била у територијалном савезу Аустро-Угарске Монархије, пошто је суверенитет био на страни султана. А ако Босна и Херцеговина није била у територијалном савезу Аустро-Угарске Монархије, није се могла од ње отргнути, и чин који је на то смјерао, није могао бити чин велеиздаје, нити кажњиво дјело. То је јуристички и логички јасно.“

ЦИСТЛЕРОВА ОДБРАНА МЛАДЕ БОСНЕ

Председатељ: — Ријеч имаде бранитељ Вељка Чубриловића.

Др. Рудолф Цистлер: „Господо! У нашој пријестолници одиграва се овај казнени процес у једном хисторичком и судбоносном часу, кад у читавој Европи, и на континенту и на водама лиже пламен међународног рата, Аустро-Угарска и Њемачка стоје против Тројнога савеза: Француске, Енглеске и Русије, проти Белгије и цјелокупне централне Европе, проти сила које их окружују. Боре се Славени и Германи, бијела и жута раса, све се то налази у крвавом вртлогу. Одасвуда витла дим, одасвуда се чује рика топова и машинских пушака. Ми тако рећи у непосредној близини слушамо звекет оружја и гледамо безброј рањеника. На видик свега тога води се овај процес, којему је узрок био много дубљи него што нам се можда чини. Узрок је био у социјалним и економским опрекама разних народа и држава, али који је био сигнал, непосредни повод овог европског рата“.

„Убиство престолонаследника Његове ц. и кр. Висости Фрање Фердинанда и супруге Њезине Висости војвоткиње од Хохенберг, имало је за посљедицу познати ултиматум за Србију, а неиспуњење истога родило је овим европским пожаром“.

„Све што је одано круни и династији и домовини, све је завијено у црно, све још данас плаче, стоји и стишће песницу над гробом престолонаследничког пара. Сав јавни живот, читава наша штампа, све наше институције, сваки појединац, свака фамилија, читаво пучанство, такорећи испуњено је моралном индигнацијом над овим догађајем распаљене страсти до пароксизма. Све киши осветом и мржњом проти атентатору и нацији којој он припада.“ Сви вичу: „Убите их, вјешајте их!“

„У оваковом моменту, кад се ори поклик: „Распните велеиздајнике!“ у оваковом часу кад психологија маса револтира против окривљеника, кад бацати се на њих каменом и блатом није

ружно него патриотично дјело, у таквом тешком моменту, у тој тешкој ситуацији, запала је дужност нас бранитеље да преуземо обрану 24-ице¹ који сједе на оптуженичкој клупи због злочина велеиздаје на штету наше шире домовине Аустро-Угарске Монархије.“

„Ми смо дужни повјерену нам задаћу испунити са свом озбиљношћу нашега бранитељскога позива и не смијемо презати ни пред којим обзиром. Нама је по закону стављено у дужност да тражимо све околности које су у стању наше окривљенике растеретити и њихов положај олакшати исто тако, како је ствар државног одвјетништва да злочин прогони. Ми морамо настојати, да осуда буде што праведнија и на закону што основанија“.

„Високу и одлучну задаћу имате ви, господо суци. Ви не смијете чути вику улице и чаршије. Суд мора бити херметички затворен од политике и њезинога опортунизма који дјелује према моменталним политичким потребама. Он мора елиминирати све етичке и моралне критерије код просуђивања овога догађаја. Мора се ограничити стога на оно што је по закону право и неправо. Мора, једном рјечју, бити тако идеал објективности и непристрасни и поуздани чувар закона и правде. Државно одвјетништво и ми бранитељи, ми смо процесуално странка“.

„Државни одвјетник је административни орган државе који испред државе прогони злочин, али ви сте, господо суци, свећеници оне божице завезаних очију која је слијепа, а у једној руци држи мач и у другој тезуљу; и која тражи само материјалну истину, која је пред законом све људе изједначила и свакоме по заслуги мјери једнаком мјером. И ако вас само ово начело поведе код правосуђивања назочнога случаја, ако овај велеславни сенат буде имао на виду овај закон правичности, о чему немам разлога сумњати, ја сам увјерен да ће бити олакшан положај окривљеника. Ја сам рекао мало при-

1 Треба 25-орице.

је: пред законом сви су људи једнаки. Овај принцип који си је прокрчио, а и данас си све више прокрчује пут у законодавству код свих савремених народа и држава, и који излаже и политичку једнакост а не само социјалну, овај принцип је продукат побједи демократије, великих еволуција 18. и 19. столећа које су први обрадили енциклопедисти. Поради овога принципа на подручју права, а специјално на подручју казненога права, ово иде дапаче тако далеко, да на пр. у Белгији и Румуњској нити краљева особа не ужива посебне заштите, да се увреда величанства не прогони екс офо, него да и краљ мора, ако се осећа повређеним у својој части, тражити задовољштину као и сваки други грађанин пред судом. Ово је позитивно право у Белгији и Румуњској. Ја сам ово нарочито истакао, велеславни суде, због нашег случаја“.

„И овде погине пријестолонаследнички пар као жртва атентата, па ипак њихово убијство јуристички узето, није ништа друго него убијство, јер патриоти и политички моралисти могу извучити из овога разне конзеквенције. За дипломате дапаче, ово у даљем може бити и *casus belli*, али за нас јуристе је ово један деликат против сигурности живота јер по нашем закону *de lege leta*, повреда пријестолонаследника не ужива посебну заштиту. Дакле, не смије се водити сентименталним осјећајима код овога случаја као што то чини остали свијет, чија су повређена чувства посве разумљива, било би чудновато кад би била друкчија“.

„Али ми морамо правнички на основу знаности и позитивног права анализирати овај случај и субсумирати под закон онакав, какав јест“.

„Тим сам, велеславни суде, дошао к срцу проблема којег ријешење пред нама лежи“.

„Државно одвјетништво тужи 22-ицу, међу којима је запала мене дужност да браним четворицу, због злочина велеиздаје, почињене тим што су атентатом и чином који стоји с атентатом у свези, смјерали на силу измијенити опсег подручја земаља Аустро-Угарске Монархије, хотећи наиме отргнути териториј Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске Монархије и

припојити га Србији. Оптужница каже да овај атентат није само лична трагедија, него да је то политички догађај првога реда“.

„Нека ми буде дозвољено, велеславни суде, да прије него пријеђем на то, с правне стране проговорим неколико ријечи о позитивној позадини овога деликта“.

„Познато је засада да је дјело и индивидуум, да деликт и деликвент, нијесу нешто само за се, него зависе о комплексу разних уплива и прилика, да су плод свога амбијента. И у том схваћању кулминира проблем казненог закона; питање слободне воље, питање детерминизма и индетерминизма, код свих модерних школа социјалистичких и психолошких, а да је Ломброзова теорија изгубила сваку озбиљну вриједност. Ако дакле желимо овај случај боље разумјети, треба да знамо и ону атмосферу у којој је настао и у којој су настали услови за његов постанак“.

„Велеславни суде! И опет један велеиздајнички процес. Ја кажем, “и опет“, јер у нашој Монархији нажалост враћају се велеиздајнички процеси у једном сталном циклусу периодичком као кронична болест која постаје у сталним интервалима рецидивна, као да постају сталним институцијама у нашој Монархији“.

Држ. одв.: — Молим да се то забиљежи.

Др. Цистлер: „Ја то кажем да је то жалосна појава. Нека ме се криво не разумије. Није жалосна за Монархију него је жалосно да се овакви случајеви догађају. Молим да ми се не импутира ништа што нијесам хтио казати,„.

„Одигравали су се овакви процеси у прошлости: у Лавову и Прагу, одигравали су се у Загребу, у Трсту, а ето сада и у Сарајеву. Талијански иридентизам, панславизам, великосрпска пропаганда, измјењивали су се на оптуженичким клупама земаљских судова наше државе“.

„Да се питамо: што је разлог овој грозној оптужби ради издаје државе? Гдје је извор овим појавама које Држ. одвјетништво прогони ради

велеиздаје? Одговор на ово питање задира у политику и ми морамо ово питање политички схватати ако га хоћемо разумјети свестрано. На концу Средњега вијека, а почетком Новог вијека до 18. стољећа, читава је Европа политички растргана. Различне нације живе раздробљене у мањим подручјима под влашћу феудалних кнезова и господара. Политички партикуларизам печат је овога времена. Аристократија и клер имаду главну ријеч“.

Пр.: — Молим господина бранитеља, да се држи предмета главне расправе који се тиче ових оптуженика, а да се не упушта у политичке екскурзије које нијесу у свези с предметом расправе.

Др. Цистлер: „Течајем расправе много се говорило о национализму, о великосрпској пропаганди“.

Пр.: — Ја Вам још једанпут кажем да се држите предмета расправе, иначе ћу Вам одузети ријеч и поступити по закону проти Вас.

Др. Цистлер: „Ја хоћу казати да сам хтио говорити опћенито о постању националне државе. Хтио сам да политички докажем овај развој, да покажем овај национални покрет у Аустро-Угарској Монархији од године 1848 до данас у свези са југославенском идејом и идејом српском, ну пошто ми се о том не да говорити иако сам то сматрао за дужност обране, ја ћу прећи преко ове политичке форме и говорићу о јуристичкој страни овога процеса“.

„Диспозитивни дио оптужнице каже да су окривљеници, а међу њима и моја четири штићеника, извели дјело које се онда супстанцијелно наводи, а које смјера на то да се на силу измјени опсег подручја земаља Аустро-Угарске Монархије, наиме Босна и Херцеговина отргне од Монархије и припоји краљевини Србији, чиме су починили злочин велеиздаје по § 111 сл. б. к. з.“

„Ја, велеславни суде, одмах постављам једну тврдњу која ће се можда у први час чинити смјелом, некима можда и парадоксном и ап-

сурдном, али је ипак непобитан факат. Ја наиме тврдим, да подхват, који је уперен на то да се Босна и Херцеговина отргне од Монархије, како то оптужница инкриминира, по нашем казненом закону не само није злочин велеиздаје, него уопће никакво кажњиво дјело. Ја ћу ту своју тезу одмах образложити“.

„Како је познато, Сан Стефански мир након Руско-турског рата и пораза Турске и након Босанског устанка, води до Берлинског конгреса од године 1878 на којем наша Монархија чланком XXV од 9 септембра исте године, добива мандат судјелујућих велевласти за војну окупацију и администрацију Босне и Херцеговине. Овим дипломатским актом, као и након тога усљедјелом аустро-турском конвенцијом, по којој је Турска пристала на окупацију Босне и Херцеговине, ипак Босна и Херцеговина није припала у државни опсег Аустро-Угарске Монархије јер је суверенитет ипак остао на страни султана, на страни турског носиоца државне власти“.

„Нити Берлински уговор као дипломатски акт није добио правну снагу све дотле, докле год није на уставан начин у монархијским законодавним тијелима прописно прихваћен, то јест, док Берлински уговор није законима усвојен у парламенту земаља аустријске царевине и у парламенту земаља угарске круне“.

„Посве је јасно, да се кроз цијело вријеме окупације није могла починити територијална велеиздаја чином који смјера на отргнуће Босне и Херцеговине од Монархије, јер Босна и Херцеговина није била у територијалном савезу Аустро-Угарске Монархије, пошто је суверенитет био на страни султана. А ако Босна и Херцеговина није била у територијалном савезу Аустро-Угарске Монархије, није се могла од ње отргнути, и чин који је на то смјерао, није могао бити чин велеиздаје, нити кажњиво дјело. То је јуристички и логички јасно“.

„Ако су пак Босна и Херцеговина земље које се не налазе у државном територијалном савезу земаља Аустро-Угарске Монархије, нијесу се могле од њега ни отргнути, и чини који су на

то смјерали, нису могли бити, не само злочин велеиздаје, него нити кажњиво дјело“.

„Законом од 22 фебруара 1880 уређује се то. Управа Босне и Херцеговине преноси се Берлинским уговором од 1878 године на Аустро-Угарску Монархију, те се у § 5 овога закона изричито каже да је за промјену одношаја окупираних земаља према Аустро-Угарској Монархији, потребна привола легислативе обијух дјела Монархије. То закон изричито каже *expressis verbis*. Међутим је прокламацијом од 5 октобра 1908. године Босна и Херцеговина је Монархији анектирана, те је на то и Турска пристала. Ну унаточ тога, по строго јуристичком схваћању, ипак није овим актом Босна и Херцеговина утјеловљена држави Аустро-Угарске Монархије, јер § 5 цитираног закона, није још увијек усљедила привола легислативе обију дјелова Монархије. Додуше поднешене су законске основе у пештанском и бечком сабору, али до данас нису примљене. Према томе, одношаји Босне и Херцеговине према Аустро-Угарској Монархији, јесу само фактичне нарави, а не правне. Или, суверенитет нашега Премилостивога владара односи се на Босну и Херцеговину не као на један дио територија Аустро-Угарске Монархије, него као на посебно државно тијело изван Аустро-Угарске Монархије“.

Државни одвјетник: — Ја протестујем.

Бран. др. Цистлер: „Ја у овом мишљењу нијесам сам, него ћу цитирати и јуристу Др. Фингера кога ћу послѣје читати. Према овоме извиђању, чин који смијера за отргнућем Босне и Херцеговине од Монархије, не само да није злочин велеиздаје, него није уопће кажњив, јер се Босна и Херцеговина не налазе у територијалном савезу Монархије, него су засебно државно тијело под суверенитетом Хабсбуршке куће“.

„Текст, велеславни суде, што се налази у закону и који употребљава диспозитивни дио оптужнице, да је за злочин велеиздаје крив онај који подузме нешто што смјера на то да се на силу отргне који државни териториј Монархије, може значити само то, да је крив овога злочина онај, који би на подручју гдје овај закон

важи подузео нешто што смјера на то да се на силу отргне који државни териториј заступан у Царевинском вијећу или земаља угарске круне, и то без Босне и Херцеговине. Овај закон што га државни одвјетник у оптужници цитира, једини садржи случај велеиздајничког удара на државни териториј, дочим остали §§-и садржавају велеиздајнички удар на начин владања и уставне уредбе. Према овоме, нема у овоме законском тексту нити цитираном закону чина који се прогони. Чини који су подузети у смислу § 111 г., не односе се никако на Босну и Херцеговину као дио јединствене Аустро-Угарске Монархије“.

„По тачки IV наредбе од 25 ју . . 1879.² о уведењу казног закона, само се оно може казним законом сматрати злочином и преступком, што закон као таково означује. Те се чине, који се инкриминирају онако како се инкриминирају, може прогонити евентуално по другим за то одређеним областима, а не по казном суду, као што напомиње § 5 исте ове наредбе. Ако би дакле велеславни суд на ову оптужницу онакову, каква јест, издао кондемпнаторну осуду, учинио би нулитет по § 5 точака а, јер би прогласио кривим злочина за чин који није злочин велеиздаје, нити спада пред компетенцију судова“.

„Ја себи, велеславни суде, не уображавам да сам казао нешто оригинално. Мени је много драже, јер сам у овом принципијелном становишту које сам заузео у овој парници, у друштву врло угледних правника, преко којих се не може прећи само са сажимањем рамена. Ово мишљење заступали су чувени бранитељи у загребачком велеиздајничком процесу: др. Хинковић, један од најспремнијих правника на славенском Југу, а ја мислим и један од најобразованијих људи у Хрватској, те др. Шиме Мазура. Др. Хинковић је својом познатом духовитошћу и неиздрживом логиком, на далеко и широко доказао, како се нити похрватском

2 Текст од: „По тачки IV наредбе од 25 ју . . 1879.“, итд. па до краја реченице која се завршава са: . . . “нити спада под компетенцију судова, — изостављен је код М. (616). Казнени закон је проглашен 25 јуна 1879. године, а у Б. и Х. је ступио на снагу 1 септ. 1879. године.

тексту § 58, слово ц, о кога се огријешује онај који подхвати нешто што би било наперено за отргнуће становитих земаља које спадају у цесаревину и т. д. не почини никакво кажњиво дјело, јер Хрватска и Славонија уопће не спадају у опсег царевине аустријске, него у опсег земаља угарске круне, а ако не спадају у опсег царевине аустријске, не могу се ни отргнути од ње. Према томе не може се на овај начин ни починити кажњиви чин по хрватском тексту закона. Др. Хинковић овај критеријум признаје“...

Пр.: — Молим Вас да останете код предмета, то се чини за Хрватску.

Бран. др. Цистлер: — „Ја ћу доћи до тога, како се је аналогно.“...

Пр.: — Изволите се држати текста и држите се овога закона који важи овдје, ако не, ја ћу Вам одузети ријеч.

Бран. др. Цистлер: — „Ја тврдим да се аналогно, као у Хрватској, догодило у Босни. Наш казнен закон уведен је одмах након окупације, те се у § 111 може нормирати велеиздаја само обзиром на одношај Аустро-Угарске Монархије прама Босни и Херцеговини као окупираним земљама. Анексијом протегнут је суверенитет Аустро-Угарске Монархије на Босну и Херцеговину, али да се текст нашега казног закона никако није промијенио“.

„Напокон земаљски устав од године 1910 одређује да је Босна и Херцеговина једно јединствено засебно управно подручје, које стоји под одговорним водством цес. и кр. Заједничког министарства. Сада је у земаљском штатуту у погледу грађанских права уведен § 16 који каже да прописи кривичног закона остају на снази. И опет се према промијењеним уставним приликама, наиме, према промијењеном територијалном одношају Аустро-Угарске Монархије, наш закон није реформиран, већ се нормирао само у новели §-а 16, али тај се оснива на уставним одредбама“.

„Према томе наш каз. закон остаје окупаторски, а тај одређује и данас територијални одношај

Аустро-Угарске Монархије према Босни и Херцеговини као окупираним земљама, а не садржаје норме за територијални одношај Босне и Херцеговине према Аустро-Угарској. Стари одношај се штити, а нема казне на заштиту за одношај који је данас владајући. Према овом мањкавом закону не може се творити злочин велеиздаје и не може се творити кажњиво дјело тако да се овим путем долази до истога закључка, до којег сам дошао говорећи о уставном положају Босне и Херцеговине“.

„Оно мишљење што сам га прије заступао, није моје лично, него га заступа признати капацитет др. Хинковић, а заступа га и Проф криминалистике у Хали др. Фингер, који у дјелу „*Das Strafrecht*“ друга свеска, на страни 786 каже ово: „Bestrengen gewaltsamer Anderung der ungar. Verfassung fallen nicht unter den Begriff des Hochverrates, wohl aber Angriffe auf die Verfassung der Gesamotmonarchie. Zur Gesamotmonarchie im Sinne des § 59. lit .c. gehören m. E. Trotz der kaiserlichen Proklamation vom 5 Oktober die Landergebiete Bosnien und die Hercegovina nicht ...“ Исто тако има на страници 787 у истој књизи ово: „Dagegen ware es nicht Hochverrat, wenn in den im Verkleinerung Ungarns zugunsten der Reichsratslander oder umgekehrt hingearbetet wurde“. То је § 59 аустр. закона“.

Држ. одвјетник: — Протестирам!

Бран. др. Цистлер: „Ја цитирам само оно што је рекао др. Фингер. Један њемачки правник и списатељ, учитељ *iuris prudentiae* заступа ово исто мишљење да према текстуацији, отргнуће Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске Монархије, не чини један кажњиви чин, нити у Аустрији; односно, Босна и Херцеговина по мишљењу данашњих кодификатора новог реформираног аустр. закона, не спада у државну свезу Аустро-Угарске Монархије. То се види најбоље по том, што нови аустријски реформирани закон садржаје установу §-а 110, те по старом тексту аустр. закона, који штити савез „*Verband*“ земаља заступаних у Царевинском вијећу и земљама угарске круне с Босном и Хер-

цеговином, или како њемачки текст каже: „Den Verband der im Reichstate vertretenen Lander der ungar. Krone mit Bosnien und der Hercegovina“.

Пр.: — Морам молити госп. бранитеља да се држи закона који важи у овим земљама, а не тумачи закона који важи у Угарској и Аустрији.

Др. Цистлер: — Ја сам довео у савез.

Пр.: — То није потребито. Ја молим да се држите строго предмета ствари.

Др. Цистлер: — Ја мислим тим да је довољно доказана првобитна теза, да се оним што држ. одвјетник инкриминира као велеиздају, не само не почиња злочин, него нити кажњиво дјело које спада пред надлежност судова. То је додуше жалосно, али то је мањак закона, то је посљедица запуштеног законодавства.

Пр.: — Оставите критику, а ми ћемо сада вијећати. Прекидам расправу.

Иза вијећања

Пр.: — Пошто је госп. бранитељ др. Цистлер ријечима изушћеним сада у свому обранбеном говору: „То је посљедица нашег запуштеног законодавства“, по-вриједио законодавство у овим земљама, то му ја по §-у 245 каз. з. подијељујем укор, а по §-у 245 точка 2 упозорјујем га, ако се буде даље овако владао, мораћу му одузети ријеч и позвати странке да изаберу другог заштитника. Молим да се држи потпуно ствари и да настави своју обрану.

Др. Цистлер: „Жалим, велеславни суде да ме се је криво разумјело. Мени није било на уму кад сам казао да је „посљедица нашег запуштеног законодавства“, да нападам, него сам хтио да упозорим...“

Пр.: — Доста је о томе, то је готова ствар.

Др. Цистлер: „Ја не би хтио направити овај утисак, јер немам разлога да дајем неке изјаве с којим би дошао у протимбу са велеславним судом. Ја сам само хтио казати да је наш закон

у том погледу мањкав, а суд да је ипак на тај закон везан. Поставимо се, велеславни суде, на становиште да се Босна и Херцеговина налази у државном територијалном савезу Аустро-Угарске Монархије и да се чинима који смјерају на то да се она откине од Аустрије и припоји Србији, почиња злочин велеиздаје, да је тај чин уопће могућ. У том случају треба испитати да ли се у чину окривљених огледају сва обиљежја субјективног и објективног злочина велеиздаје или другог кажњивог дјела и по чему. Морам овдје одмах истакнути да оптужница потпуно не исцрпљује ствар. Прије свега, велеславни суде, у диспозитивном дијелу оптужница инкриминира само један једини чин из кога закључује о велеиздаји, а то је атентат. Подлога оптужнице је само овај један факат, према томе се и расправа може кретати око овога факта и само овај факат, може бити подлога тенору осуде, који се имаде оснивати на диспозитивном дијелу оптужнице. У образложењу спомињу се и друга факта наводно велеиздаје: *Народна одбрана, Соколи, Револуционарни штатут*, новине и чланци, али ово се спомиње само као илустрација, а не инкриминира се као посебни факат који твори учин злочина велеиздаје. Ја држим да се на овакову опћениту појаву велеиздаје не треба остати. Државни одвјетник има само појаве које није конкретизирао. Одбрана је стога у једном уопће врло тешком положају, јер се окривљеницима уписују у гријех такове ствари за које уопће по казненом праву не могу одговарати, као што су брошуре које нису они писали, и табеле „Душана Силнога“ које нису састављали. Све кад би и могли одговарати, то се у оптужници као посебан факат не инкриминира. За то држим да је против овога посве сувишно говорити, јер се код изрицања праворијека никако не може у обзир узети. Државно одвјетништво мора надаље доказати велеиздајничку намјеру појединих окривљеника. Према њиховој кривњи и степен њихова судјеловања код атентата. У том правцу потребан је доказ у смислу § 1 казненог закона. Пошто је злочин велеиздаје чин „*dolus directus*“, треба доказати да је за вријеме чина баш замишљао и закључио оно дјело које је обично скопчано са злочинст-

вом које се у гријех уписује. То јест да је неко имао злочиначку накану“.

„Оптужба смијера на то да се Босна и Херцеговина отргну и припоје Србији. Ја мислим, велеславни суде да овај доказ није у ником погледу успио. Имаде додуше код неких окривљеника изјава које се не би лако могле завести и увјерити о противноме, кад се не би строго дистингирало оно што је приватно, од онога што није приватно, оно што је важно, од неважнога. Неки су, као Принцип, Чабриновић, Грабеж, посве искрено казали своје политичко освједочење које кулминира у томе да ће се Аустро-Угарска Монархија у једној међународној конфлаграцији распасти и поједине народности пасти онеме коме их националитет вуче и створити нове формације. Тако да ће се коначно догодити и са Југославенима и да ће постићи своје ослобођење и уједињење. Они су то можда казали у мало грубљој форми него сам ја рекао, али ипак то је есенција њиховог политичког мишљења. Ако се код оваког мишљења почини атентат, то још ипак не даје право закључивати на велеиздају, не даје право закључивати на то да су окривљеници починивши атентат мислили и оживотворити ове своје намјере, оно уједињење и ослобођење свих Југославена. Упућујем на казнено-правно ирелевантно изражен чин, на политички мотив, који елиминира управо атентат као политичко уморство од престога“.

„Ну све, велеславни суде, кад би се узело да је за појединца, за Принципа, Грабежа и т. д. доказано да су поступали у велеиздајничкој нагани, ја ипак категорички тврдим да то није никако доказано код мојих брањеника. Ја не дозвољавам, велеславни суде, да се моји штићеници једноставно солидарно окривљују због истога чина с онима који су атентат можда починили у сасвим другој нагани, јер они могу одговарати за оно што су починили само према квалитету, карактеру своје нагане. По чему су моји штићеници, велеславни суде, велеиздајници? У чему се зрцали та њихова велеиздајничка намјера?“

„Први у мојој галерији је учитељ *Вељко Чубриловић*. Њега окривљује оптужница да је, знајући да је оружје за убиство пријестолонаследника, помогао исто пренијети из Прибоја у Тузлу“.

„Како се из самога факта не може дедуцирати на његову велеиздајничку накану, то се њему уписује у гријех и друге ствари наводно велеиздајничког садржаја, а то је његова акција око оснотка прибојског *Сокола*, његов додир са *Народном одбраном* и његова сурадња за *Краљ. српску академију*. Морам опет нагласити да се овдје поступа по доста погрешној методи, против које се доста тешко бранити“.

„Знамо сви да је Сокол инштитуција за његу тијела. Српском Соколу уопће, а прибојском напосе, подмеће се да су они легло велеиздајничких потхвата. Као најјачи аргуменат за то вади се из лозничког списка који смо овдје читали она релација српскога иншпектора на команданта дринске дивизије, у којима се каже да се великосрпска пропаганда развила у Босни и Херцеговини и да се врло вјешто маскира у различним хуманитатим друштвима, у различним инштитуцијама, међу којима се спомиње и *Сокол*. Ја мислим да то није нити чињеница, нити доказ у оном смислу како то захтјева наш казнени поступник“.

„Прије свега, нема поузданог ослона да је она исправа аутентична. То није исправа коју можемо испитати, да ли је аутентична, можда је апокрифна, можда је *ad hoc* у Лозници фабрицирана, Бог зна у коју сврху. Па и ако то није, тим још није ништа доказано за прибојски *Сокол* и ништа лично за Вељку Чубриловића„.

„Шта више, читали смо овдје попис разних *Сокола*, који се налазе у *Српском соколском савезу*, а који обухвата и Босну и Херцеговину, па се у том попису спомиње и бањалучки, сарајевски и тузлански *Сокол*, дочим о прибојском *Соколу* није било ни једне ријечи“.

„Па и кад би истина била да је српски Сокол за маскирање великосрпске иридените у Босни и Херцеговини, да је он велеиздајничка појава, онда је то евентуално довољно за Земаљску вла-

ду, да овакво *Соколско друштво* распусти. То (се) може дати полицији да уредује, нашој административној власти, то може бити за органе сигурности довољно за прогон, али за суд мора предлежати извјестан конкретан факат, мора да је наступила конкретна повреда казним правом заштићених добара“.

„Нема нити једне чињенице која би Вељке Чубриловића акцију у *Соколу* могла теретити. Овакав је поступак: продуцирају се различни документи, констатује се да има опћих велеиздајничких појава. Ја признајем да има великосрпска пропаганда и да има велеиздајничких појава. Кад се овако опћенито констатира, кад је створена једна опћенита велеиздајничка атмосфера, онда се у тај облак стрпа *Српски сокол*, стрпа се пољодјелска задруга³ итд., па се онда поједине окривљенике, тако и мога штићеника Вељку Чубриловића, ставља у додир с овим појединим институцијама и дедуцира се: јер је великосрпска пропаганда велеиздајничка, а великосрпска пропаганда је у *Соколу*, а Вељко Чубриловић је оснивач *Сокола*, он је велеиздајник. Али овако не може ићи: мора се изнијети конкретно дјело. Оптужница мора казати у свом диспозитивном дјелу да је Вељко Чубриловић крив стога што је у *Соколу* учинио то, а то што је учинио, треба конкретизирати и понудити доказе, а не може се остати код опћених појава, јер то не може утемељити његову личну казнену одговорност“.

„Исто тако је и са *Народном одбраном*. Вељко Чубриловић признаје да се упознао са претсједником шабачке *Народне одбране* и по његову наговору примио се повјеренства *Народне одбране*. Он тврди да је он *Народну одбрану* схваћао као културну институцију са чисто просвјетним циљевима и тежњама, и пориче да би знао за њезине политичке тенденције, а нарочито да би знао за настојање *Народне одбране* око организовања суставне борбе проти Аустро-Угарској Монархији. Он то пориче и могао је порећи да је хтио, могао је казати да није имао веза са *Народном одбраном*, он није по-

знавао претсједника шабачке *Одбране*, а ипак је казао, јер није могао знати да *Народна одбрана* има онакве закулисне политичке тенденције. И опет нема против *Народне одбране* никаквих протудоказа. Опет се поступа овако: *Народна одбрана* ставља се у опћенито велеиздајнички нимбус, *Народна одбрана* њега узима за повјереника и каже се: „Ти си морао знати да је *Народна одбрана* оваква институција, која ради против Аустро-Угарској Монархији на откинуће Босне и Херцеговине од њезиног државног територија, дакле ти си велеиздајник“. И овдје се тражи конкретан факат, јер господо, може нетко бити присташа скрајњег радикализма и анархизма, може бити за терористичку акцију, може бити за рад политичким бомбама, атентатима и барикадама, али дотле док он ради у теорији, не може га нитко по казном закону прогонити. Тражи се да он у исповиједању оваквих начела заиста нешто учини што би се манифестирало у вањском свијету, треба да докаже овдје у конкретном случају да је Вељко Чубриловић био повјереник *Народне одбране* и у служби *Народне одбране*, а овдје има опћених нагађања, али позитивног доказа и посве сигурних индиција нема у овом случају“.

„Напокон, њега се окривљује због сурадње на оним упуствима за села за Академију у Београду. Вељко Чубриловић је учитељ са плаћом од мјесечно једва 100 круна. Он је у школи био изврстан ђак, све је испите положио са одликом. Прије 15 година умро му је отац, а прије 7 година мајка. Он је био најстарији члан своје породице, премда је имао и старијих сестара, али јер је мушко, остао је старјешина у кући. Он је могао као и већина наше југославенске младежи отићи у Беч или Праг и наставити своје студије на високим школама да изради од себе поштена човјека и направи велику каријеру, али он тога није учинио, него се жртвовао за своју фамилију и отишао је за учитеља само да дође до круха. Он је са својом мизерном плаћом издржавао четворо чељади. Помагао је свога брата Бранка који штудира у Бечу медицину, помагао је сестру која је на Земаљској болници доктор медицине и свога брата Васу у гимназији. Уз то је помагао и своју сестру Виду.

3 Земљорадничка задруга.

Напокон се оженио из љубави, без икаква мираза, и у оваковом прекарном материјалном положају, морао је тражити пута како ће себи наћи другога доходка. Способан јест, интеллигентан јест. И он се бацио на литерарно поље које му је било најближе. Он испитује старине српскога елемента у Босни и Херцеговини, и то не радећи за једну извјесну фракцију или странку у Београду, него за београдску Академију. И ово, што је радио чисто на научном пољу, пребацује му се као велеиздајнички чин“.

„Ја сам ово само летимично набацио, велеславни суде, ја у том погледу хоћу само још једно навести. Кад би већ у *Српском соколу* заиста и била велеиздаја, онда је то Државно одвјетништво морало као посебни факат у оптужници инкриминирати, јер би осуда у том случају могла рефлектирати на инкриминацију државног одвјетника која се имаде поклапати са диспозитивним дијелом оптужнице. Пошто то није учињено, онда ове опћенитости не могу бити подлога осуде. Ако би суд издао кондемпнаторну осуду због ових чина, починио би у првом реду нулитет за то, јер би се судило по оптужници која није по закону ваљано састављена. Или, ако би велеславни суд у тенор осуде узео сам ово дјело, без да је то учинила оптужница, починио би опет нулитет, јер би прогласио Вељку Чубриловића кривим чина ради којег га Државно одвјетништво не прогони. Према томе треба ове опћенитости велеиздајничког чина потпуно елиминирати“.

„Што се тиче мога брањеника Вељке Чубриловића, треба рестрингирати један факат, а то је судјеловање у атентату. Вељко Чубриловић признаје да је помагао код транспорта оружја из Прибоја у Тузлу, али се он брани тиме да је то учинио под притиском једне неодољиве силе, под притиском психолошкога страха, који су му задале пријетње Принципа и Грабежа. Треба сада испитати, у колико је ова обрана вјеродостојна и у том погледу одмах долазимо до једног факта, наиме, да се обрана Вељка Чубриловића потпуно слаже, управо фрапантно слаже са исказом Принципа и Грабежа. Они су то још прије, него је то било пред овим судом, казали,

и послије пред сенатом потврдили. Знамо како су они одијељени у истражном затвору, те нису апсолутно могли доћи у контакт и искључено је да су се могли споразумјети. У другом реду потврђују то Керовићи, који кажу да је он овај психолошки страх и на њих пренио и да је говорио нека шуте, јер би се врло лако могло догодити да ће бомба пасти у њихову кућу. То је он радио гоњен страхом и он преноси на њих своје психолошко расположење које је страх у њему развио. Каже се: Принцип и Грабеж, треба их само погледати, па ћете видјети да су они малени и слаби, те како би могло произвести овакав страх на развијеног Вељка Чубриловића. Ја прво мислим да је ово потцењивање само о немогућности страха који су могли произвести, јер ја мислим, велеславни суде, да и вама мора импонирати онај консеквентно стојички мир, којим сједи главни заплетник овога атентата: Принцип, који је стереотипно исти онаки какав је дошао први пут на пулт и сео у прву клупу, такав је и данас. Он који долази непосредно из Србије за вријеме Балканског рата, гдје се данас потоци крви газе, гдје живот за једну фанатичну идеју ослобођења и уједињења Југословена не вриједи ни луле дувана, овакав човјек је био у стању да врши један психолошки страх у човеку као што је Вељко Чубриловић. Не само то. Вељко Чубриловић можда се није бојао тих непосредних пријетња Принципа и Грабежа, него револуционарних организација које су за њима могле стајати. А знамо, да имаде и данас тих у Србији. Он је сам рекао да је било у историји случајева да су револуционарне организације послале своје људе да извађају једно извјесно дјело, да су тражили пут и помагача и да су силом натјерали на припомоћ оне који нису хтјели да се покоре“.

„Стога држим да је одбрана Вељка Чубриловића вјеродостојна, и у том случају, ако би велеславни суд примио да она стоји, предложио бих за њега случај § 2 слово б, и требало би га ријешити. Али, свакако, нема течајем читаве расправе ни једнога доказа да је он, ако би и судјеловао у атентату, судјеловао у накани да се Босна и Херцеговина отргну од Аустро-Угарске Монархије, него би у најгорем случају могао

одговарати због злочина сакривеног уморства. То се види из тога, јер каже да је принципијелно против атентата и револуције и да је присташа Кочићеве странке која исповједа политичку аутономију Босне и Херцеговине под суверенитетом Аустро-Угарске Монархије“.

„Кочићева странка није радикална, шовинистички национална, она је радикална само у свом аграрном програму и предлогу за ријешење кметовског питања у Босни и Херцеговини, дочим државоуправни програм њезин није такав да би ишао за отцјепљењем Босне и Херцеговине. Она је за самоуправу Босне и Херцеговине под Хабсбуршком круном“.

„Тим би дошао другом свом брањенику *Васи Чубриловићу*. Он је гимназиста у 17 години живота. Још се налази по доби у узрасту у задњим фазама провале пубертета кад нарав врши органску револуцију у читавом тијелу. Физички престаје се осјећати дјечарцем и почиње се сматрати мушкарцем, а осим тога овај развој чини један читави душевни преврат. Ја држим да сваки ројединаш, из властитог искуства сјећа се овог развитка. То је доба највеће душевне аперцепције, кад се све радо, брзо и без критике прима, кад је срце пуно чежња, идеала и љубави. Љубави, било какве му драго врсти, код неких интелектуално јачих према народу, код других код којих је еротика јаче развијена, у љубави према женама. И врло често читамо по новинама, да ови *l'amante timidi* у својим љубавним емоцијама почињају којекакве будалаштине, дапаче убиства која за озбиљни свијет који је прошао ово доба, можда је комично, кад не би у томе убиству било искрене трагике“.

„Па као што се све прерано и брзо развије, тако се догађа и на пољу љубави према женама, тако се догађа на пољу љубави према народу. То је случај и код Васе Чубриловића“.

„Сестра његова познаје његову мирну⁴ ћуд и држи га строго под контролом. Он је у школи добио други ред и каже у истрази да је одмах обрачунао са животом. У овој дешперацији

тражи утјехе на другоме пољу и дође на атентаторске помисли. У њему неко вријеме одиграва се душевна борба, коначно подлегне кушњи и на одређен дан дође са отшарафљеном бомбом и натегнутим револвером на мјесто за које је било опредијељено да ће проћи аутомобил. Он види пријестољонасљеднички пар и каже овдје, кад је видио особу пријестољонасљећника, односно на расправи каже, кад је видио особу његове високе супруге, њему се сажалило, није имао енергије да баца бомбу, или да одапне хитац из револвера“.

„Он је казао у истрази и на главној расправи да је Србохрват и да је радикал. Читао је о Славенима, читао је у новинама да је пријестољонасљедник неправедан према Славенима, читао је у *Народном Јединству*,⁵ да пријестољонасљедник кани све Југославене сатрти. И иначе је читао *Обзор* и све српске новине које излазе у Сарајеву. Његов је национализам културно јединство Хрвата и Срба. Он то себи претставља овако; кад би Талијани навалили на Трст, ишли би Срби бранити Хрвате. Послије опет говори да је за Југославију, то јест, за јединство Хрвата и Бугара у Аустро-Угарској Монархији или ван ње. Његове идеје нитко не узима озбиљно, дапаче најближи другови ругају му се. Перин му одговара: „Било би добро њега пријавити, добили би 200 до 300 круна које би могли попити“.

„Зар је то господо велеиздаја која смјера на отргнуће Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске Монархије? Зар ће дјеца из дешперације ради другог реда у школи доћи на помисли отргнути Босну и Херцеговину од Аустро-Угарске Монархије? Та су дјеца која говоре о Југославији и то некако опћенитим фантазмоморијама, имала оживотворити Југославију под скептером нашег премилостивог владара. На моје питање шта је то Србохрват, што је то Југославија, какав је темељни одношај Босне и Херцеговине према Аустро-Угарској Монархији, не зна ништа, он наивно избрбља: „То је влада Шваба и Мађара“. Он уопће гони извјесну утопију, а за злочин велеиздаје треба да је намјера реал-

4 треба: немирну

5 Народно Јединство, Загреб. Уредник Милан Марјановић.

на. Ако на примјер нетко каже да је присташа Платонове идеалне државе, или да је присташа једне утопије Томе Моруса, ја мислим да нитко неће казати да је велеиздајник. Тако далеко неће ићи ни *Државно одвјетништво*“.

„По моме мишљењу може се у случају Васе Чубриловића говорити о препаративним чинима за уморство пријестољонаслједничког пара гдје је био посве близу границе покушајне сфере, али ипак у задњем, одлучном часу, није се у вањском свијету очитовала. Или узмимо, велеславни суде, да је Васо тим, што је дошао по претходном договору на одређено мјесто, што је држао бомбу и натегнут револвер подузео све што води извршењу чина, дакле дошао је у сферу покушаја и за њега наступа некажњивост јер је у критичном моменту одустао од изведења чина. Пријестољонаслједнички аутомобил пролази крај њега. Он је могао извести атентат, али се он ипак у задњем часу предомислио кад је видио пријестољонаслједника, кад се је сјетио мисије која се веже на ову личност у Аустро-Угарској Монархији, а није имао енергије да изведе ово дјело. За то држим да се он у задњем часу покајао, да је од Савла постао Павлом, да је од злочинца постао праведник, а то тим више што пријестољонаслједнички пар није погинуо од оних с којима је он стајао у завјери, него је погинуо од руке Принципа, односно покушај је био изведен од Чабриновића с којим није имао одношаја. Па да ли је код Васе Чубриловића постојала велеиздаја кад није био могућ покушај? Остаје само питање: да ли је Васо Чубриловић починио сукривљу у злочину уморства, гдје је могућ покушај и гдје је могућа одустаја, а онда ја мислим, да за Васу Чубриловића може бити само ријешујућа осуда“.

„Тиме би дошао, велеславни суде, до индивидуалне обране мог трећег браћеника *Иве Крањчевића*, 19 година старог, ћака Трговачке академије. Он је католик Хрват, а велеиздаја почиње великосрпском иридендом, настојањем око одцјепљења Босне и Херцеговине и припојења Србији. Овај несретник пада у атентат којему се приписују велеиздајничке тенденције као Понције у Цредо. Њега је замолио Васо

Чубриловић након што му је саопћио атентаторску намјеру, да чува оружје, кад ће по њега стићи прије атентата. До тога није дошло, јер Васо Чубриловић није добио оружје до доласка пријестољонаслједника у Сарајево. Васо му је изричито рекао да му оружје сакрије ако не би починио атентат. Ја на то полажем велику важност, јер то значи да је Иво Крањчевић хтио Васи Чубриловићу помоћи само онда, ако не изведе атентат. Он није помогао да изведе атентат, него (га) је таквом помоћи одвраћао од атентата. Ја сам увјерен да Иво Крањчевић не би дао помоћи Васи Чубриловићу, не би примио оружја да га сакрије, јер је унапријед знао да Васо Чубриловић не говори озбиљне ствари. То он пристаје и Васо Чубриловић заиста након атентата доноси оружје сав дрхћући Иви Крањчевићу. Овај види да је оружје нетакнуто. Ја сам увјерен да Иво Крањчевић, да му је дошао Васо Чубриловић са једном бомбом која је била испуцана или са самокресом из којег је било испуцано неколико фишека, да он не би дао помоћи Васи Чубриловићу, да не би примио оружје да га сакрије. Он му то обећавање даје унапријед, јер знаде да Васо Чубриловић не говори озбиљне ствари. И Васо Чубриловић заиста након атентата доноси то оружје сав дрхћући. Иво Крањчевић види да је то оружје нетакнуто, види да се он препао и да сав дрхти, и за то прима оружје. То није удиоништво у злочину него примање покајаног и поправљеног злочинца у своје пријатељско окриље.⁶ Он га издао не би јер ни један од његових колега с њиме не би говорио. Он не зна откуда је оружје. Кад му Васо Чубриловић непосредно пред атентат говори да ће бити атентат и да ће га он извести, он маше руком и да је то све скупа глупо, шта више није био на оном мјесту гдје се договорио да га чека него је отишао не мислећи на атентат, него је њега Васо случајно састао“.

„О политици кад га питају, он је за слогу Срба и Хрвата јер да нема користи од тога да се свађају, јер треба створити јединство да се створи хрватска слобода, и стога јер се Хрватима узима

⁶ М. (632) Сав даљи изворни текст који почиње са реченицом: „Он га је издао не М. ...“, па до „него га је Васо случајно састао,“ — изостављен је код М. Упор. М. (632).

морска обала, јер хрватска универза нема реци-процитета. Кад су у Сарајеву биле демонстрације против Цувајева режима, кад је Шахинагић био рањен,⁷ и он се је туде налазио. Против пријестољонаследника нема ништа, јер је читао у *Обзору* да би он ишао у Пешту у сабор и тамо остао врло кратко вријеме и онда би се опет враћао у Беч, дочим би у Хрватску чешће пута долазио. Чуо је да је велики пријатељ Хрвата. Још је на расправи додао да је присташа политике Хрватско-српске коалиције у бановини. Он је члан једне сарајевске малограђанске породице. Отац му је умировљени жандарски вахтмајстер који је одликован два пута и то једном за храбро држање пригодном окупације Босне, дакле од првога рата који је ишао за прикључење Босне и Херцеговине нашој Монархији“.

„У чему је дакле, велеславни суде, велеиздаја Иве Крањчевића? У чему се зрцали његова велеиздајничка зла накана? Ја мислим да га погледате и ако сте слушали како је говорио конфузано, морали сте помислити противно. Не само у друштвеном животу, да је показао течајем преслушања читав бабилонски торањ, него и у физичком погледу показује неке мане. Треба знати да је у његовој породици било неколико случајева епилепсије. Сестра и брат, и отац његов су епилептични. И он би прије спадао пред психиатре, него на оптуженичку клупу. Као напредни Хрват, он је пријатељ слоге јер види да је то за побољшање прилика у Хрватској, да Хрватима у Хрватској боље буде. Он као Хрват, а Хрвати су географски сви унутар Монархије и немају конационала изван оквира Аустро-Угарске Монархије. Наравна је дакле ствар да политичка аспирација Хрвата не може тежити изван тога оквира, јер би онда радила против интереса Хрватске. Зашто ће Хрват радити да се Босна и Херцеговина откину од Монархије? Зар се не би тиме и од Хрватске откинула јер је Хрватска у Монархији. Он у својим дискусијама са Васом Чубриловићем, како је то установљено у истражним записницима, противио се томе да Босна и Херцеговина потпадне под Србију. Он је само за то да Југославенима тамо гдје данас

живе, буде боље. Он није за то да би се у кола великосрпских државних претензија југословенска мисао, како си ју он представља, упрегла. Њему је криво да се експроприра морска обала, криво му је да хрватски универзитет нема реципроцитета. Он и читаво његово мишљење креће се чисто у кругу нутарње хрватске политике. Он се не бави проблемима вањске политике и њезиним констелацијама и промјенама европске карте усљед распада Аустро-Угарске Монархије. Њему је драг пријестољонаследник што је само кратко посјетио парламенат у Пешти, јер то је доказ да је он незадовољан са мађарском политиком која гласи Хрвате и Славене. Он мисли да је сљедбеник програма Хрватско-српске коалиције“.

„Ја мислим, велеславни суде, да је од врло велике важности баш она ствар. хрватско-српска коалиција, то је у бановини једина политичка странка која иде са становишта постојећег уређења Аустро-Угарске Монархије, са становишта дуализма и хрватско-угарске нагодбе. Додуше дуализам и хрватско-угарска нагодба нису алфа ни омега политике Хрватско-српске коалиције, али је то њихова база. Све друге политичке странке су на другом темељу. Такозвани старомађарони и младомађарони су посве напустили нагодбе и утопих се у мађарску јединствену државу и признају Хрвате само као политички народ у тој држави, дочим сљедбеници Кватерника и Старчевића су против нагодбе. Они стоје на негацији позитивнога права, они су на неки начин државноправни радикалци у Хрватској и Славонији“.

„Видимо да је Иво Крањчевић присташа најумјереније, такозване легалне опозиције, оличене у Хрватско-српској коахцији која је дапаче опозиција била и која је на влади у Хрватској и Славонији, што сигурно не би могла бити кад би слога Срба и Хрвата како ју она пропагира, било некакво велеиздајничко страшило. Дакле нема доказа, нема нити индиција да би Хрват и босански жандарски син са исповједањем оваквих политичких идеја починио велеиздају“.

7 Види о томе: В. Богићевић, Млада Босна, 292.

„Дакле нема доказа, нема индиција да би Хрват из босанског жандарског породичног милијеа исповједањем оваквих политичких идеја, који је иначе у приватном животу миран, кротак и добричина, био смјерао на нешто, што би ишло проти државном интегритету Аустро-Угарске Монархије, за одцјепљењем Босне и Херцеговине од наше државе. Његова накана и кривња може се ослањати једино на накану и кривњу Васе Чубриловића код које је учествовао“.

„Ја сам мало прије доказао како код Васе Чубриловића не може се радити нити о квалификацији уморства, јер је правовремено одустао, а ако Васо са покајањем није злочинац, онда не може бити ни Крањчевић јер он онда није помагао злочинца. Али кад би велеславни суд нашао Васу према његовој накани као велеиздајника, опет не би могао то сматрати Иву Крањчевића, јер нема доказа да је он партиципирао својом наканом на накани да се Босна и Херцеговина отргне од Монархије. Ипак његова кривња не може ићи даље од свијесне накане која у најгорем случају може бити давање припомоћи прије изведења атентата, односно послуже изведења атентата, имајући пред очима атентат као злочин уморства, а не атентат као средство и чин велеиздаје“.

„Оптужница је сигурно најпогрешнија у извору своје квалификације према Иви Крањчевићу. Оптужница уопће не испитује накану сваког појединог код атентата, него установљује факат судјеловања код атентата у највећим даљинама и све је стрпала у једну капу без обзира докле је накана сваког појединог ишла“.⁸

„Државно одвјетништво не индивидуализира накану појединца, него факат убиства престољонаследника узима тако, да је тај факат, сам атентат, злочинство велеиздаје по §-у 111 сл. а, гдје се ради о велеиздаји на основу владара. То је источни гријех оптужнице, а то је погријешка која најјаче отскаче код Иве Крањчевића“.

⁸ Текст овога и следећег пасуса код М. (635) је унеколико заједно сажет и изостављени су извјесни дијелови премда не битног карактера.

„Погрјешна квалификација оптужнице постижава врхунац, барем што се моје групе браћеника тиче, код *Неђе Керовића*. Њему је 28 година. Сељак је и најмлађи члан сељачке задруге Керовића. Ми знамо да је задруга код нас патријархална породична институција с једном још живом традицијом оне добе кад је старјешина имао право живота и смрти над својим члановима, а који се остатак власти најснажније огледа у оном неодољивом и моралном упливу појединих чланова прама старјешини“

„Неђо Керовић, како се могло видети према читавом његовом понашању, велико је дијете. Он је дошао пред вас и није могао говорити јер су му сузе залиле грло. А то је и посве наравно. У једној сељачкој породици може члан који је можда по годинама врло стар, још увјек придржати дјечије психологије, јер га старјешина у таквим одношајима држи, а типичан примјер за сељачку психологију великог дјетета јест Неђо Керовић. На селу је прва интелигенција учитељ, он је најуглеђнија личност. Вељко Чубриловић гоњен страхом који му је задао Принцип и Грабеж, долази у кућу Керовића са ђацима, некаквом господом из вароши, и тражи да се на колима превезе оружје из Прибоја у Тузлу“.

Председатељ одређује паузу од 10 минута

Пр.: — Прије него наставимо, јављено је да је болестан Марко Перин и жели да се врати на траг у затвор. Пошто је његов бранитељ говорио, питам Марка Перина има ли особно што казати?

Оп.: — Немам ништа.

Пр.: — Има ли државни одвјетник штогод примјетити у погледу Марка Перина?

Држ. одв.: — Немам ништа.

Др. Цистлер: „Дошли смо до тога како је пала одлука на Неђу Керовића са стране старјешине да он мора бити онај, који ће пренијети оружје из Прибоја у Тузлу. То кажу и то траже ђаци који иду у школе и он мисли: ваљда знаду господа, што се смије, а што не смије. Он је да-

паче слушао о некаквим демонстрацијама, о некаквом цумбусу који се зове демонстрације и он несретник мисли да ће се бацити код доласка престолонаследника бомбе, не да се убије престолонаследника, него зато да се поведу некакви ђачки маневри, ђачке пустиловине. Осим тога Неђо Керовић је посјекао прст и изгледа да би могао изгубити палац. Био је три пута код лијечника у мјесту, болови су све јачи те је морао отићи у Тузлу, кад и не би било ђака“.

„Сад баш пружила се згодна прилика да их поведе и да код тога заради коју крајцару. Он сакривено оружје носи у кућу Мишка Јовановића, јер у примитивној сељачкој психологији мисли: ваљда не могу носити господу ђаци оружје, него је природно да он носи, јер држи да је у кирији за превоз урачуната и кирија за ношњу. Ово је судјеловање Неђе Керовића код атентата“.

„Гдје је ту намјера за отргнуће Босне и Херцеговине од Монархије? Гдје је ту знање и свијест да атентат значи убиство престолонаследника? Ја мислим да овдје нема доказа за квалификацију уморства а камо ли за квалификацију велеиздаје. То је напокон природно. Велеиздаја је политички деликт и као таква претпоставља извјесну политичку интелигенцију, а тко ће то импутирати Неђи Керовићу, што он зна о политици, тко може помислити да је Неђо Керовић знао за организацију која је ишла за свјесним дјеловањем у једном политичком правцу за отргнућем Босне и Херцеговине од Монархије? Њему је главна брига његова кућа, кров над његовом колибом и оно парче земљишта. Па ту не може бити говора о велеиздаји, нити хотимично или прорачунано помагање потхвата који је ишао за убиством пријестољонаследника“.

„Ја хоћу да истакнем још један моменат. Читава истрага водила се против окривљеника не због злочина велеиздаје, него због злочина уморства, односно због сукривње код злочина уморства. То се види из цијелога списка. Шта више и сама оптужница је врло опрезна и она рачуна с евентуалношћу да неће се узети квалификација злочина велеиздаје, него злочина уморства,

зато оптужница образлаже уморствену накану окривљеника“.

На страни 22 каже изричито оптужница: “Доказано је и стоји изван сваке сумње да су...” Дакле квалификација потајног злочина уморства. Исто тако на страни 26 каже још драстичније: „Из свега овога излази...” Истом на концу оптужнице наједанпут се узима квалификација велеиздаје и каже се: “Окривљеници су непосредним својим судјеловањем намјеравали да се Босна и Херцеговина отргну од Аустро-Угарске Монархије“.

„Види се дакле из свих ових протусловља саме оптужнице нека несигурност и колебљивост. Поступак Државног одвјетништва је разумљив. Државно одвјетништво је орган државе и као такво увијек поступа по начелу опортунитета. Данас су Аустро-Угарска и Србија двије зараћене државе и данас државни одвјетник треба да свако повријеђење интереса државе најстрожије казни и прогони. Одатле је ова конструкција велеиздаје у назочном случају, која је сасвим разумљива. Али велеславни суд који треба да изрекче свој праворијек не може уважавати ни државне ни ичије интересе, једино оне околности које субјективно и објективно одмјерују чин онако како закон познаје, а то у назочном случају значи политичко уморство, а нипошто велеиздају. Ну до овога закључка долазимо, велеславни суде, објективном критиком једнога обиљежја велеиздајничког злочина, зле намјере, за коју сам настојао доказати да није смјерала за тим да се Босна и Херцеговина отргне од Монархије. До овога закључка долазимо кад просуђивамо оно што закон прописује за случај велеиздаје. По § 111 б казног закона, крив је за злочин велеиздаје онај “који подумне нешто што смјера на то да се откине,, итд., међу осталим да се измијени на силу опсег подручја Аустро- Угарске Монархије, па се онда описују различити начини почињења и завршује се ријечима: „или каквим другим дјелом, имало оно или не имало успјеха“.

„Јасно је за нас јуристе да у случају велеиздаје нема покушаја, него је и сама намјера злочин

велеиздаје. Ну јасно је још нешто. По нашем казненом закону, закон тражи да се подузме нешто, ја потцртавам ове ријечи: „што смјера на то да се откине“ итд. По нашем закону није доста само велеиздајничка зла накана, него и конкретан потхват, чин, који смјера на то. Код нас је потребно да воља буде и вањским чином објективирана, да се субјективна накана објективира у вањском свијету и једним извјесним конкретним потхватом манифестира, јер иначе нема злочина велеиздаје. То је од врло одлучне важности, јер имаде казнено законодавство које ово друкчије регулира. По њемачком казненом закону крив је за злочин велеиздаје сваки потхват којег би се основа имала непосредно извести, или како се каже њемачки: (чита). Разлика је очита. И њемачки закон полази од починитеља и његове основе, дакле стоји на субјективној теорији. Наш казнен закон полази од вањског објективног момента, стоји дакле на објективној теорији. На истоме стоји и хрватски казнен закон како је фиксирао и изнио др. Хинковић, који је ово све изнио позивајући се на једну велику литературу, уз компарацију хрватског казног закона са казним законодавством готово свих народа. Ја бих овај објективни моменат злочина велеиздаје по нашем казненом закону нагласио за то јер држим да је од одлучне важности. У нашем случају тај објективни моменат је чин, потхват, у ком се у вањском свијету објективира злочиначка намјера, а то је атентат, убиство пријестољонасљедника “.

„Питама велеславни суд, зар је атентат или убиство пријестољонасљедника објективно онај чин који води до отргнућа Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске Монархије? Може ли се уопће атентатом објективно отргнути Босна и Херцеговина од Аустро-Угарске Монархије све кад би се то и субјективно хтјело? Зар је у атентату ова еминентна тенденција на откинуће? Ваљда чин који иде на откинуће претпоставља једну извјесну позитивну акцију? Атентат, он је реакција, он не афирмира, него негира“.

„Велеиздаја која иде на откинуће, претставља извјесну позитивну акцију, а та мора ићи за

позитивним, а атентат је реакција, он негира. Зар је могао овај ефекат усљед атентата наступити, зар је атентат уопће способно сретство за откинуће Босне и Херцеговине од Монархије? Ја мислим да је то јуристички немогуће исто тако, како је немогуће батином стријељати и бити крив ради уморства, или водом запалити кућу и бити крив ради палежа. Није доста зла накана, него је потребно да је сретство способно и прикладно да проузрочи наумљени ефекат. Ово говори да се у назочном случају може радити о оному, што је фактично наступило, а то је убиство пријестољонасљедника које се може квалификовати као политичко уморство“.

„Као што је господин државни одвјетник био лоше среће у избору квалификације, тако је био, ја мислим, и код предлога о употреби казне. Оптужница не дистингуира судјеловање појединих оптуженика, како код квалификације, тако ни код казне, него за све пунодобне окривљенике тражи смрт на вјешалима, а за све остале мјеродавну казну. Оптужница предлаже казну по § 112 сл. б, каз. з. сматрајући све окривљенике зачетницима, потицатељима, коловођама и непосредним судионицима у злочинству велеиздаје, а пошто се овдје ради о казни гледе моје групе: Вељка Чубриловића и Неђе Керовића, то ћу се ја само на њих ограничити. Ако велеславни суд поприми да су они починили злочинство велеиздаје, ипак нијесу зачетници и потицатељи, него су особе које су подаље судјеловале у велеиздајничком подuzeћу у смислу § 112 б, за што закон пријети тамницом од 10 до 20 година, а при особитим опасностима и доживотном тамницом“.

„Принцип и Чабриновић сами признају да се идеја о атентату родила у њиховим главама, а Неђо Керовић спремио је оружје само до Тузле. Континуитет чина који води до велеиздаје, казуални нексус процеса, који води на извршење чина, могао се у свако доба прекинути да се не би могао извести атентат. Дакле о њима не може бити говора као зачетницима, судионицима, него само даљњим судионицима. Па и само Државно одвјетништво донекле је упозорило на ову разлику, јер оно у оптужници развр-

става као посебну завјеру или комплот Принципа, Чабриновића, Грабежа, Чубриловића и Поповића и све остале стрпа у другу категорију. Већ тим је сама оптужница прејудицирала пут како треба поступати код просуђивања питања судјеловања појединих окривљеника. Она је сама упутила да за њих у најгорем случају треба употребити § 112 б, 2 алинеа“.

„Да се положај мојих браћеника с обзиром на казну може боље разумјети, слободан сам упозорити на казну код уморства по § 111, гдје се починитељ, наручитељ и непосредни судионик кажњава казном смрти, а посредник судионик, који је код злочина палежа руком или друкчије чином судјеловао, има се друкчије казнити. Главни судионик није онај који је руку положио, него који је помагао на начин наведен у § 9, у конкретном случају пренашањем оружја допринио да се чин изведе, а кажњава се код злочина уморства са 10 до 20 година. По овом закону, уз употребу олакотне околности, имаду се казнити моја два браћеника за случај да се поприми сукривња у злочинству уморства“.

„Али ако се прими квалификација велеиздаје, ја мислим, за просуђење питања, судјеловања код извршења чина с обзиром на казан и код уморства и код велеиздаје, дакле и у назочном случају једно је и исто, јер злочин велеиздаје могао се починити само фактом уморства. Стварни супстрат је уморство, а како се има код уморства судјеловање просуђивати, прије сам казао. Врло је близу комбинација употребити евентуално пропис § 112 точка ц, о велеиздаји, која говори о дјелима која потичу на велеиздају, али у том смислу није казна смрти, него казна од 10 до 20 година“.

„Државно одвјетништво тражи смрт свих пунољетних окривљеника, дакле и ове двојице

мојих браћеника. Ја сам у кругу оних правника који су принципијелно противници смртне казне. Но ја не мислим о том овдје говорити, јер је лако доказати да ова казна почива на освети, да је то барбарска институција, нехумана институција, коју сво савремено законодавство одбацује, а гдје се одбацује, не практикује, а гдје практикује, усљеђује помиловање“.

„Ја сам тврдо увјерен, и кад би сте се обратили на оне који данас губитком пријестољонаследника можда највише трпе, јер су изгубили обитељ, кад би се обратили на оне који сваку вечер прије него усну квасе јастучиће сузама, кад би се обратили на дјецу благопокојног пријестољонаследничкога пара, да ли траже главу окривљеника, поштедили би њихов живот“.

„Не смијемо сметнути с ума да је ово хисторички процес и читав свијет данас своје очи уперује према овом велеславном суду и радозналошћу очекује праворијек који ће пасти за овим столом. Генерација и повијест говориће о овој парници. Зато осуда нека не буде брутална, нека буде праведна, како би се могла држати као свијетли лист у аналима казног правосуђа пред судом цивилизације и будућности којој идемо у сусрет“.

„И ако велеславни суд буде прожет овим настојањем, увјерен сам да ће према окривљеницима уопће, а према мојим браћеницима наполе благо и милостиво поступати“.

Текст преузет из књиге Војислава Богићевића „Сарајевски атентат. Изворне стенографке биљешке са главне расправе против Гаврила Принципа и другова.“ Објављене у издању Државног архива НР БиХ у Сарајеву 1954. године, стр. 367–384.

БИОГРАФИЈА АДВОКАТА РУДОЛФА ЦИСТЛЕРА

Др Рудолф Цистлер (Rudolf Zistler 1886—1960), најзанимљивија је личност суђења атентаторима 1914. године, односно како га је аустроугарска штампа назвала – „L'enfant terrible“ сарајевског процеса.

Атентат га је затекао у Сарајеву, као

28-годишњака, адвокатског приправника са докторатом бечког универзитета. Суд га је именовао као једног од 6 бранилаца по службеној дужности (сваком су додељена по 4 оптужена), јединог у звању приправника. Како сам наводи – „моје германско презиме завело их је да су вјеровали у моју поузданост.¹ Иако му је отац био аустријског порекла, мајка је била „чедо загорских брежуљака“, те је порекло из мешаног брака, како каже „утјецало да је мој патриотизам био социјалан, и да сам већ у раној младости постао социјалиста.“²

Још по именовану за браниоца, Цистлер је истакао да ће савесно приступити својој дужности, на шта га је истражни судија Пфефер, „потапшао и препотентно рекао да ћу се већ охладити, и још све добро промислити.“³

И одиста, Цистлер је све добро промислио, али не на онај начин на који су они који су га ангажовали очекивали.

Наиме, иако су формално његови брањеници били Вељко Чубриловић, Васо Чубриловић, Иво Крањчевић и Неђо Керовић, Цистлер се одлучио да нападне оптужницу у целини, и покуша да је обори, бранећи тако свих 25 оптужених.

Да би се сагледала сва храброст у доношењу ове одлуке и избору овакве стратегије, морају се имати у виду околности под којима се суђење одржава. Време је – октобар 1914. када је већ цела Европа у рату, а Аустроугарска је претрпела прве поразе од Србије (Цер); место – гарнизон (!) аустроугарске армије у Сарајеву. Атмосфера – у штампи је кампања да браниоци по службеној дужности одбију своју дужност да бране оптужене. На суђењу су само строго одабрани аустроугарски извештачи, а публика – аустроугарски официри.

Пред суђење, при сусрету са брањеником Вељком Чубриловићем, Цистлер му на његов захтев доноси фотографију тек рођене кћерке и цигарете – због чега је против њега покренут дисциплински поступак суда. У грех му се ставља и руковање са брањеницима.

Суђење почиње. Оптужница терети за злочин велеиздаје. Прва двојица бранилаца бране формално, површно и незаинтересовано (Feldbauer и Strupl). Међутим, друга двојица бранилаца – др Срећко Перишић, праваш, и др Коста Премужић, франковац-клерикалац – држе политичке говоре још теже оптужујући своје брањенике него и сама оптужница,⁴ нападајући, како

1 „Сарајевски атентат: писма и саопштења“, прир. В. Божић-вић, Свјетлост: Сарајево 1965, стр. 147

2 Ибид, стр. 148

3 Ибид, стр. 148

4 „Када не бих био увјерен, да је кондемпнаторна осуда за атентаторе у овом процесу била већ унапријед скована у кабинетима тадањих властодржаца и да је формални судски поступак био само обична драперија за његову инсценацију, вјерујем да би став и држање ових двају бранитеља шкодио оптуженим атентаторима више него би у нормалним приликама могла нашкодити оптужница државног одвјетника.“, Сарајевски атентат: писма и саопштења, стр 155.

каже Цистлер „и саму идеју ослобођења и уједињења, која је заједно с оптуженима била на оптуженичкој клупи и у којем се знаку водио и овај процес“.⁵

Тако вели Цистлер, и додаје: „овакав изразити антисрпски и протужугословенски став био је тим више за осуду, што је заузет у процесу који се одигравао на самом почетку рата, када је ратна фурија највише бјеснила и када су свакодневно тисуће и тисуће Срба одвођени у таоце, затворе, логоре, интернације и страстишта. Такав став је значио расприривање братоубилачког рата и раздора између Срба и Хрвата, а уједно и оправдавање, индиректно одобравање терора и насиља, вршених над Србима у Босни и Херцеговини“.⁶

У тој ситуацији и атмосфери, Цистлер одлучује да брани оптужене храбро и неочекивано – фронталним нападом на оптужницу.

Почиње одбрану објашњавањем процеса формирања националних држава у Европи, у чему га судије спречавају, па наставља говор износећи за аудиторјум шокантну тврдњу да потхват који је уперен на то да се Босна и Херцеговина отргне од Монархије, како то оптужница инкриминише, по важећем закону не само да није злочин велеиздаје, него уопће није никакво кажњиво дјело⁷ – образлажући то чињеницом да БиХ нису утјеловљене у Монархију, јер анексија није ратификована у аустријском и угарском парламенту. Цистлер констернираном судском већу и аудиторју каже да су односи Босне према Монархији под заштитом силе, али не и закона, односно да је анексија незаконито стање, поткрепљујући то наводима немачких ауторитета.

У току изношења одбране, Рудолфа Цистлера судије прекидају, прете му одузимањем речи, изричу му судску казну, док официри у публи-

ци гласно исказују мржњу, згражање и огорчење. Неко од официра на немачком додајује: „тај гад има к томе и њемачко име.“⁸

Цистлер то овако описује:

„По завршеној мојој одбрани био сам упозорен од пријатеља да не напуштам зграду гарнизона у којој се одржавао процес, јер ме на излазу чекају официри, да се сабљама са мном обрачунају“.⁹

Тек кад је пао мрак Цистлер је заобилазним излазом изведен из касарни.

Али вратимо се на тренутак на завршетак одбране у процесу. Цистлер у својим писмима истиче и „свијетли лик бранитеља судије Малек, по народности Чеха.“¹⁰ Малек је (који је као службеник суда био именован за браниоца), као шести бранилац, наступио после Цистлера, „са толиком храброшћу и неустрашивошћу да је код својих колега у судском вијећу изазвао праву констагнацију. Он је имао чак одважности да се позове на нека моја 'опасна излагања' и да се на згражање сената солидарише са мном који сам већ био тешко компромитован као „rebel I lanfan terirble“ процеса. Узбуђење сената ништа га није ометало да устраје до краја код ове своје храбрости, због које је по свршетку расправе као државни службеник позван на одговорност.“¹¹

Одмах након одржане одбране Цистлера је напала сва домаћа и страна штампа (*Bosnische Post, Die Zeit, Budapesti Hirlap*). „Ти су нападаји завршавали чуђењем да се шећем слободан и невезан по сарајевским плочницима и отворено агитовали да будем затворен“.¹²

5 Ибид, стр. 153.

6 Ибид, стр. 153.

7 Војислав Богићевић: Сарајевски атентат: стенограм главне расправе против Гаврила Принципа и другова; Држ. Архив НР БиХ, 1954, стр 370

8 Сарајевски атентат: писма и саопштења, стр. 157.

9 Ибид, стр. 157.

10 Ибид, стр. 155.

11 Ибид, стр. 156.

12 Ибид, стр. 158.

„Око мене се створила тешка непријатељска атмосфера. Био сам одјеноч посве изолиран“.¹³ Пријатељи су га бојкотовали или избегавали из страха. Није се смео нигде појавити јер су официри тражили ма какав повод да се обрачунају с њим. Још у току суђења је покренут дисциплински поступак за брисање из листе адвокатских кандидата. Сада, из канцеларије Владе стенограм Цистлерове одбране приложен је као основа за покретање кривичног прогона против њега ради повлађивања велеиздаје, и то пред злогласним Војним судом. „Код овог суда није постојала ослобађајућа пресуда. Из тог суда фрцале су масовне пресуде на казну смрти. Било ми је савјетовано да спасим русу главу бјекством у емиграцију и већ су биле подузете припремне мјере да се са једним транспортом уља, у празном бурету, лађом пребацам у Италију“.¹⁴

Цистлера је у последњем тренутку спасао др Забков, судија Врховног суда који је на седници Владе успео некако да убеди „мјеродавне факторе“ да би процес и пресуда Цистлеру пред Војним судом због вршења одбране по службеној дужности био контрапродуктиван, и европски скандал.

Донесена је одлука о прогону из земље, коју је потписао др Никола Мандић, касније председник Павелићеве владе.

Да је тако релативно јефтино прошао, како сам Цистлер сматра, био је заслужан и сукоб мађарских и аустријских представника у босанској државној управи, што му је посведочио и шеф полиције, др Герде.

После рата, Цистлер се вратио из егзила у Сарајево. Открио је да су „чланови судског већа који су судили у том велеиздајничком процесу, остали на ругло преживелих младобосанаца на својим местима код Врховног суда“. На захтев

Иве Крањчевића и Бранка Загорца написао је чланак „Fiat Iusticia“ после чега су пензионисани сви чланови тог злогласног сената.¹⁵

Други светски рат Цистлера затиче као адвоката у Загребу. Усташе га одмах хапсе и спроводе у логор Керестинец, одакле успева да га ослободи супруга Јулиана Обершмит, Немица.

Као социјалиста, одушевљено дочекује ослобођење. Али следећи своју принципијелност, због заступања оштећених у процесу око национализације рудника у Херцеговини, власти га хапсе. Осуђен је на седам година, али убрзо ослобођен.

Између два рата обилазио је удовицу и кћерку свог брањеника Вељка Чубриловића, над којим је извршена смртна казна.

1937. године први пут је јавно говорио о својој одбрани, на академији друштва „Крајишник“, а то предавање је објављено као брошура под насловом „Како сам бранио Принципа и другове 1914. г.“ Објавио је још и књигу „О неким питањима из кривичног права“ 1935. године.

Др Рудолф Цистлер је редак пример непоколебљиве моралне вертикале, храбрости и принципијелности – а његова непоткупљивост, одолевање притисцима, верност хуманистичким идеалима, пожртвовање, као и начин борбе, чини га универзалним савременим – чак веома модерним – херојем.

Истовремено, његова улога у сарајевском процесу, његов угао браниоца по службеној дужности, човека са стране – омогућава драгоцено, свеобухватно и објективно сагледавање свих околности, контекста, времена, личности и идеала који се преламају у овом догађају.

Срђан Кољевић

13 Ибид, стр. 157.

14 Ибид, 158-159.

15 Ибид, 160.

„РАТ ЗА ЦИВИЛИЗАЦИЈУ“ емисија Радио телевизије Републике
Српске у сарадњи са Андрићевим институтом (II дио)

БЕЗ ДОКУМЕНАТА НЕМА ИСТОРИЈЕ

ЛАЗАНСКИ:

Профе Јовановићу, да ли у том контексту можемо гледати на ону фотографију – што је пре неки дан изашла у новинама – где нацистички официри, односно официри Вермахта, предају спомен плочу Гаврила Принципа на рођендан Адолфа Хитлера, 20. Априла 1941. Дакле, та плоча, која је у Сарајеву била постављена од стране Краљевине Југославије, скинута је и предата Хитлеру као награда, односно, као рођендански поклон.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Наравно да можемо да гледамо, зато што у читавом контексту у коме су се одигравали догађаји у Другом светском рату, на његовом почетку и током његовог трајања, веза коју је Хитлер имао са Аустроугарском империјом је однос Хитлера према Србима као реметилачком фактору живота у аустроугарској империји. Тако да је то део те приче. Ја бих се, међутим, вратио на ово што сте ви рекли за Маргарет Мекмилан. Хајдете да будемо прецизни. Питање је одлично. Овде су колеге већ нешто рекле о томе, али ја бих искористио то питање да вам покажем колико су ствари сложене. У самој књизи Маргарет Мекмилан, она децидно тврди да Србија није одговорна за рат.

ЛАЗАНСКИ:

А ко је онда, ко је онда узроковао ово све?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

То што је она рекла, рекла је на конференцији за медије поводом промоције њене књиге. Тако да имате једну парадоксалну ситуацију. Маргарет Мекмилан је врло познат, врло утицајан и врло добар историчар. Она је при томе и медијски историчар, јер је управо један медијски тренутак искористила да направи, рецимо, мали скандал који ће привући већу пажњу. То је радила потпуно из перспективе овога о чему је колега Рајак говорио. Дакле, из перспективе савременог тренутка –

оно што историчар не би требало да ради. У самој књизи она је много опрезнија и ту је та разлика између науке и између садашњег тренутка.

ЛАЗАНСКИ:

Књига остаје, а конференција за штампу се заборави!

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Са друге стране имате Кристофера Кларка. Пазите, Кристофер Кларк није непаметан човек, да се разумемо, али као што је малочас колега Арапејтов рекао – за ова два дана толико смо пута чули Кристофера Кларка, а у науци га уопште не срећемо толико. Зато, потврдио је то и колега Рајак, што је наша опседнутост људима који покушавају да мењају историју разумљива, али морамо имати у виду које је њихово право место. Међутим, сам Кларк, за разлику од Маргарет Мекмилан која провоцира у јавности, у својој књизи прави једну тенденцију. Он књигу започиње с убиством у Београду 1903. Затим, иде убиство у Сарајеву, а из предговора и закључка се види да он повезује убиство у Београду тј. убиство Александра Обреновића и Драге Машин, па потом агентат на Франца Фердинанда са догађајима у Сребреници 1995. Значи да он има тенденцију, ако и није децидно рекао то што мисли. Он каже да хоће фокус за одговорност за Први светски рат да пребаци на Балкан, и то је најдаље што он иде – пребацивање одговорности. И, имате трећу школу мишљења од нових историчара. То је једна специфична врста историчара, западних историчара, који предају у Турској, попут Нормана Стоуна и његовог ученика Шона Мек Микина.

ЛАЗАНСКИ:

То је Проф из Истанбула, је л' тако?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Са Кочи универзитета је Шон Микин. У његовој књизи се најдецидније одговорност за рат

ставља на Русију то јест Србију и иза ње Русију. Дакле, имате различите нивое где се та одговорност појављује. При том, у аустријској историографији, ако посматрате поставку у аустријском ЕМО музеју, ви сте увек имали крваву кошуљу Франца Фердинанда са поруком да је он био жртва и да је Аустрија била жртва. То значи да је наратив о невиности Аустрије увек био присутан. У немачкој историографији сте имали историчаре попут Хилгрубера са којима се Фишер спорио, који су били доследни заговорници тезе о томе да је сва одговорност на Србији, и иза ње, наравно, на Русији.

ЛАЗАНСКИ:

Чини ли се вама да је Фишер ипак у том вербалном и писменом суочавању са својим опонентима изашао као победник?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Апсолутно, и то није спорно. Пазите, најгоре је што се сва та спорна питања везана за различита тумачења, за однос онога што се изговори у јавности и онога што се изговори у науци код нас поједностављено црно-бело тумаче. То апсолутно не значи да оно што је Маргарет Мекмилан, примера ради, рекла, јесте нешто што може бити прихваћено. Напротив, ја се слажем са колегом Рајаком, ту је морало много радикалније да се одговори. Али, не смемо себи да дозволимо ни то што смо учинили, не смемо у нашој средини да промовишемо историчара попут Кристофера Кларка који уопште не спада међу водеће историчаре.

ЛАЗАНСКИ:

Та је одговорност на вама домаћим историчарима, да ви то јавно кажете!

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Извините, на вама медијима!

ЛАЗАНСКИ:

Не, не, не... Супротставите се. Супротставите се Ви са вашим ауторитетом Профским једном Кларку. Како ми као новинари да полемишемо?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Колега Лазански, ми ћемо лако да изађемо на крај са Кларком кад дођемо да разговарамо са њим. Него ми не можемо с нашим новинарима да изађемо на крај.

ЛАЗАНСКИ:

Не, не. Напишите један осврт у новинама и новине ће објавити.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Свако од нас има свој појединачан начин реаговања, указујући да ствар није тако једноставна.

ЛАЗАНСКИ:

Мислим да се ви, ипак, устежете да се конфронтирате са мишљењем свог колеге, који је на западу или истоку, није ни битно, у име неке лажне да кажемо професионалне солидарности.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Ја могу да се конфронтирам са Кристофером Кларком на конференцији, у научном часопису или на другом фронту који је научни. Наши новинари мало губе оријентацију где се битка води. Зато је Андрићев институт направљен и има Међународни одбор. Не води се битка, ако баш хоћете...

ЛАЗАНСКИ:

... у дневним новинама.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

У дневним новинама српским. Битка се води на сасвим другим местима.

ЛАЗАНСКИ:

Водите је у дневним новинама на енглеском језику.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Да ли ви мислите да Кристофер Кларк свако јутро устаје и узима *Курир* у руке и чита га?

ЛАЗАНСКИ:

Не, али чита *Њујорк Тајмс* и *Вашигтон Пост*, он изађе на нет па прочита. Је ли вама неко брани да напишете свој став у *Њујорк Тајмсу*?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Не. Не брани ми нико да напишем свој став у *Њујорк Тајмс*, само је питање да ли ће *Њујорк Тајмс* да прихвати српски став.

Проф ПЕРИШИЋ:

Имамо колегу који је написао и нису хтели да то објаве.

ЛАЗАНСКИ:

Па онда, дајте то нама да ми кажемо да нису хтели да објаве.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Како ћете да натерате Кристофера Кларка да вам чита *Курир* сваког јутра?

ЛАЗАНСКИ:

Не, не, не... Наћи ћемо ми начин.

Проф. АРАПЕЈТОВ:

Ја бих хтео да се вратим на питање које сте задали о Гаврилу Принципу и повежем га са тим што су моје колеге управо коментарисале. Сваки професионални историчар зна да је основа историје као науке историјска чињеница која се анализира и објашњава путем историјског контекста. Али, не по томе шта је следило. Ако се историјска чињеница доказује са данашње тачке гледишта, онда је то тумачење историјске чињенице. Анализа историјско-научне чињенице се врши на основу њеног контекста и њеног савременог контекста. Ја, на пример, не могу да одговорим ко је за мене као историчара, а не обичног човјека био Гаврило Принцип, зато што је Гаврило Принцип за мене сагледан анализирајући његов поступак и то што се десило у Сарајеву, анализирајући их на основу тада постојећих међународних одлука, одлука Аустроугарске империје, норми и традиција, које су се разликовале од данашњих. С тачке гледишта Аустроугарске, он је наравно био кривац, и он је био осуђен као криминалац, али не смемо да заборавимо да је Гаврило Принцип био грађанин Аустроугарског царства. И он је постао њен грађанин захваљујући тој политици коју је та империја проводила. Имам у виду то што се односило на Босну и Херцеговину. И ако погледамо норме међународног права, Ау-

строугарска је напала на Србију, због злочина који је учинио грађанин Аустроугарске. То је јединствена чињеница без преседана када држава објављује рат суседној држави за злочин који је починио њихов грађанин, грађанин Аустроугарске. У Аустроугарској није било својих грађана, јер је она била монархија. Управо тако изгледа правно-историјски контекст тога што се десило 1914. године.

ЛАЗАНСКИ:

Протагонисти покушаја ревизије узрока Првог светског рата кажу да Русија никада није заборавила Аустроугарској анексију БиХ 1908. године?

Проф. АРАПЕЈТОВ:

Анексија Босне и Херцеговине је у Русији била доживљена као озбиљна увреда. Тачније не, сама анексија, бићемо отворени, Русија се до тада неколико пута саглашавала са плановима анексије, већ то како је она била спроведена. И није узалуд Рендал говорио о томе да се не сме поновити тај случај са БиХ у односу на Русију. Али, то нема никаквог значења у односу на примењену историју 1914. Враћајући се на чињенице, говоримо о томе да нема никаквих доказа у корист тога да је Русија планирала почети рат 1914, 1915, 1916. или 1917. године. Ако бисмо се вратили у лето 1914. године, сви руски генерали, значајан део Министарства иностраних дела су то лето били на одморима. Узгред, много њих је отпутовало на одмор у Аустроугарску, на лечење у Карлсбад, Мариенбад тамо где је био и војвода Путник. Државе које се спремају на рат такво нешто не би могле себи да дозволе. Осим тога, постоје многобројни докази, између осталог и принца Александра са Николајем II о томе (у препискама Пашића) да се Србија последије Балканских ратова налази у таквом стању да не може да обезбеди чак ни довољну одбрану земље, а камоли да започне рат. За обнову војних сила, залиха оружја, муниције, неопходног наоружања, потребно је најмање четири-пет година. И око 20 година је по мишљењу Николе Пашића потребно за апсорпцију освојених територија. О каквим војним плановима, о каквој офанзивној политици Петербурга или Београда се може уопште говорити. О томе се може дискутовати ако се пише неисторијски. Ја

све време хоћу да задам питање, када говоримо о овим ауторима, колега Јовановић је у праву. Дајте да разјаснимо, ако је то из жанра фантастике, онда је то један разговор, али ако је то историјско проучавање, онда је колега Јовановић у праву и разговор треба да иде само у том смислу.

ЛАЗАНСКИ:

Проф. Рајак, планови Немачке за рат били су практично готови за рат против Србије и продор на исток у октобру 1913. године на састанку између два цара Фрање Јосипа и Вилијама. Заправо, Немци су наговарали Аустријанце да крену у поход на Балкан, на исток, југоисток. Да ли то онда може да послужи као један од круцијалних аргумената где би и Међународни одбор, овде у оквиру Андрићевог института, наступио са једном, да кажем, студијом која би подупрла ту аргументацију да је Немачка желела империјално да се прошири и да је то прави узрок Првог светског рата?

Проф. РАЈАК:

Знате шта, прво ви као стручњак за војна питања знате да свака земља, свака сила поготово, стално прави „континенси план“, или планове за случај рата овог или оног непријатеља итд. Према томе, то ништа није непознато. Друга ствар јесте да постоји континуитет криза и пре 1914. године, као и низ ситуација када је могло да дође до избијања рата итд. Сами маневри који су одржани у Босни су били на том нивоу који су могли врло лако да сугеришу офанзивне намере и почетак ратних дејстава, јер су далеко по свом обиму превазилазили уобичајене маневре итд. Према томе, то је једна ствар. Друга ствар, као историчар сигуран сам да делим мишљења мојих колега. Овај повод којим смо се окупили овде и рад Андрићевог института, не иде ка томе да сада нуди једну или другу верзију, или да се бави нуђењем одређених верзија. Не као озбиљан институт који жели да се бави историјом. Он ће се бавити на један начин који поштује интегритет науке и нас историчара и у том контексту ћемо покушати да дајемо свој допринос тумачењима историјских догађаја. Нормално, пре свега оних који се тичу наше историје, зато што се налазимо овде где се налазимо и то нам је главни задатак. Ја сам хтео исто тако да се надовежем на дискусију мало пре

која је изазвала бурну реакцију, која је по мени била иронична, јер се налазимо у емисији коју сте организовали, ви као новинар и историчар, који сте позвали историчаре у Андрићевом институту.

ЛАЗАНСКИ:

Телевизија Републике Српске.

Проф. РАЈАК:

И телевизија итд. Новинари... да говоримо о историји. Оно што је по мени питање није да ли су новинари криви или су историчари криви. Ја бих рекао и да смо сви криви, а исто тако и да не постоји појединачна кривица новинара насупрот историчара. Али, оно што је битно и где је по мени проблем јесте то што не постоји тај минимум консензуса за озбиљну дискусију. Не постоји, значи, једна култура дебате и где се дискутује о тим стварима, да се те ствари ставе на дневни ред, већ се аутоматски или брзо иде на осуде, на дисквалификације. То је по мени проблем. И то је услов да сви заједно, по мени и новинари, и историчари, и медији, и публика итд. треба да учествују у тим дискусијама и тим дебатама. Тако се ствара идентитет, тако се негује памћење и ствара се пијетет према сопственој историји, и негује се та историја како би се избегле грешке у будућности.

ЛАЗАНСКИ:

Ево, ви сте сад у Међународном одбору овде у Андрићграду, у Андрићевом институту. Имате сјајну шансу, господо, да организujete округле столове, да позивате своје колеге из иностранства, колеге из Србије, из Републике Српске да све то радите на највишем научном нивоу, ако вам је тај новинарски ниво дневно-политичких магазина и новина на неки начин непримерен терен за наступање. Имате шансу.

Проф. РАЈАК:

Ви сте ме погрешно схватили. Не постоји непримерен терен, сваки терен је потребан и добар терен и на сваком нивоу треба дискутовати о тим стварима. Ја сам прихватио да дођем са задовољством, управо зато што верујем у порив који је озбиљан и који иде ка томе да да допринос и историји, и очувању тековина и памћења једнога

народа и ширим европским тековинама. Ми, кад говоримо о Србији у Првом светском рату, ми смо део ширих универзалних тековина, нисмо само део сопствене историје.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Јовановићу...

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Само да се надовежем на оно што је рекао колега Рајак. То је апсолутно тачно, нажалост, како у српској науци тако је и у српском друштву умрло оно што се зове дебатом и полемиком. То немамо. Та врста естрадизације и банализације разговора у српском друштву, генерално у српској јавности, претворила се у лупање етикета и то је оно што је веома спорно.

ЛАЗАНСКИ:

Је ли то истина?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Ми овде имамо, ви то врло добро знате, веома често покушај да се направи нека врста дебате, а све се заправо претвори у монолог и осуде различитих страна. Споменули сте малопре Фишера. Ја морам да нагласим, реч је о две велике дебате које су вођене у Немачкој. Једна се назива Хисторикерштрајт (*Historikerstreit*), а друга се зове Зондервег (*Sonderweg*). Оне су повезане са делом Фрица Фишера које је много комплексније од његове бриљантне студије „Посезање за светском моћи“, где је он заправо доказао да постоји континуитет немачке политике од 1871. до 1914. кад Немачка улази у Први светски рат. Касније је он то проширио доказујући, према студији која је овде објављена „Савез елита“, да постоје континуитети немачке политике у периоду од 1871. до 1945. у самом немачком друштву. Те дебате, те полемике су трајале веома дуго, и није Фишер изашао као победник одмах, али је прихваћено. Поготово су млађе генерације историчара Ханс-Урлих Велер (Hans-Ulrich Wehler), Јирген Кока (Jürgen Kocka) прихватили његове ставове и ти ставови су дуго били доминантни. Али, то не значи да у исто време на немачким универзитетима, у немачком друштву, у немачкој јавности нису постојали и други ставови. Значи, полемика је довела до тога

да једно мишљење буде претежно, а већ протеклих двадесетак или тридесетак година иде критика тих Фишерових ставова. Неки су, од једног дела светске науке, и напуштени, али и даље Фишера парадигма има значај једног критичког сагледавања прошлости и пре свега акценат на немачкој одговорности за прошлост. Сада када говоримо о свему овоме што се догађа, наравно да у позадини те приче стоји тежња да се питање немачке одговорности – које је било садржано и у Версајском мировном уговору – да се анулира.

ЛАЗАНСКИ:

И релативизује.

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Релативизује и у крајњој линији политички анулира. То, наравно, одговара реалијама савременог политичког тренутка по окончању хладног рата и садашњој улози Немачке у ЕУ. Дакле, то је један ниво проблема. А када говоримо о дебатама, као што је рекао колега Рајак, данас тих дебата нема. Ми као да смо заборавили да водимо полемике.

ЛАЗАНСКИ:

А Српска академија наука?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Ја бих ипак...

ЛАЗАНСКИ:

А шта раде они тамо?

Проф. ЈОВАНОВИЋ:

Ја бих наде полагао у Андрићев институт. Верујте ми, и разговор треба водити са водећим светским стручњацима. Знате, разговор између нас је плодотворан. Али, нити смо ми издвојена енклава у свету нити наука може да постоји као издвојена енклава, ми можемо само да водимо дијалог са савременом светском науком и можемо да водимо дијалог у савременом тренутку, и то ће Андрићев институт успети да уради. Ово су биле важне ствари на које сам хтео да скренем пажњу и да се потом усагласим са колегом Рајаком.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Перишићу, гледајући из визуре ЕУ данас, могло би се приметити да Немци пледирају на

савезнике, западне савезнике у Првом светском рату, да пригуше тон тријумфализма поводом, да кажем, почетка Првог светског рата и да на неки начин уваже и немачке жртве. Чак има неких покушаја да се, када се читају имена погинулих савезничких војника на гробљима, читају и имена неких погинулих немачких војника итд. Заправо, мислим да Немачка инсистира да нађе заједнички приступ евоцирању почетка Првог светског рата или успоменама на Први светски рат, не би ли тај заједнички приступ на неки начин показао јединство данашње Европе. Међутим, оно колико сам ја могао да видим из медија, то ни Французи ни Британци не желе. Ипак, остаје строго искључив национални приступ почетку и крају Другог светског рата. Како и у ком контексту гледамо на Србију?

Проф. ПЕРИШИЋ:

Па, ја на то питање могу да одговорим као историчар из Србије, који се бави националном историјом и покушава да ту националну историју схвати у општем европском контексту или контексту светске историје. Дакле, постоји нешто што је данас доста присутна тенденција, а то је да историја није наука, значи све више можете да чујете те тенденције на западу. Када кажете да историја није наука, онда аутоматски више не постоји начин, метод. И аутоматски више нису важни историјски извори. Онда поништавате апсолутно све. И, улазите у простор или поље где можете да изричете судове, где можете да budete судија уместо историчар, где можете да дајете овакве квалификације какве смо, неке од њих, вечерас имали прилике да чујемо. Ја сам, ипак, присталица или припадник оне, да кажем, традиционалне конзервативније историографске школе. Врло добро знам шта је научни метод, знам колико је битно то теоријско образовање за историчара, колико је битно бити добар темељан истраживач у архивама. И само у овој позицији у којој се налазим сада као директор Архива Србије, знам колико су важни извори. Успут да кажем да има негде око пола милиона докумената односно страница докумената о Првом светском рату.

ЛАЗАНСКИ:

Је ли имате све папире и документе?

Проф. ПЕРИШИЋ:

Ако Вам кажем да је Кристофер Кларк био у Архиву Србије неколико дана, да је истраживао и није извршио опсежна истраживања...

ЛАЗАНСКИ:

Је ли имате све о Младој Босни?

Проф. ПЕРИШИЋ:

Не, ја не могу да вам сада конкретно одговорим на питање имате ли све о томе и томе. Имате пола милиона докумената о Првом светском рату. Дакле, то су документа које генерације историчара треба да истражују.

ЛАЗАНСКИ:

Како ви процењујете Гаврила Принципа? Је ли он био југословенски оријентисан или српски?

Проф. ПЕРИШИЋ:

То је неспорно, дакле, то је просто питање. Како да вам кажем, то је једна лажна дилема. Та дилема не постоји, значи он је био југословен. Али, имате једну другу ствар, да се поново вратим на ово питање тенденције брисања историје као науке. Значи, није битно – то је становиште – није битно шта се догодило, битно је како треба да гледамо будућност, али без утврђивања онога што је било у прошлости односно без реконструкције. Али, не само без реконструкције. Рецимо, колега Свето Рајак ми је данас рекао да се још једна тенденција нова за нас сада појављује, а то је то питање – није битно зашто него како. Историчар не може да се запита зашто – аутоматски ми не улазимо у питање узрока. И ви сте малопоре када сте разговарали са колегом Арајпетовим из Русије вратили целу причу на 1908. годину, која је врло важна, и то је било јако добро питање. Међутим, у историји постоје историјске константе. Ми историчари се трудимо да препознамо те историјске константе. Рецимо, ја ћу сада целу причу вратити још дубље у историју. Реч је о једном документу, о извештају нашег дипломатског представника који је био бриљантан српски дипломата – Коста Цукић. Био је наш дипломатски заступник у Бечу 80-их година 19. века. Он 1876. године разговара са аустругарским министром спољних послова на бечком двору, бароном Хофманом. У жеку

је српско–турски рат. Дакле, 1876. г. министар спољних послова аустругарске Хофман изговора њему следећу реченицу: „Када би српска војска стајала у центру Сарајева, ми бисмо били принуђени да применимо најрадикалније мере, јер ми никада не можемо дозволити да Босна буде српска.“ Дакле, то је нешто што је у времену постојања аустругарске монархије била константа. Дакле, ако целу причу о почетку Првог светског рата сведемо или прихватимо да о њој разговрамо на начин како се сада она у појединим редовима намеће и поставља, ми ћемо упасти у замку, заправо, и прихватити ту данашњу тенденцију – није битно зашто, нису битни историјски извори, нису битни историјски токови, историјски процеси, једноставно, то што је било, било је. Хајдете да ми сада то релативизујемо. Знате шта, Србија

и српски народ су у Првом светском рату симбол жртве, али су истовремено и победник. И о оба аспекта морамо да водимо рачуна када размишљамо о Првом светском рату.

ЛАЗАНСКИ:

Да. Ево, поштовани гледаоци, мање-више сви смо сагласни вечерас овде у студију у библиотеци Андрићевог института, да Србија није крива за почетак Првог светског рата. Гаврило Принцип није био терориста, био је више идеалиста и био је продукт једног времена, једног буђења духа националне идеје, националног ослобађања.

Ово је била прва емисија „Рат за цивилизацију“ из серијала, који ће потрајати, Телевизије Републике Српске. Лаку ноћ!

ОДРЖАН ДРУГИ САСТАНАК МЕЂУНАРОДНОГ ОДБОРА АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА ЗА ОБИЉЕЖАВАЊЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

У Андрићевом институту 25. и 26. јануара одржан је састанак Међународног одбора историјског одјељења Андрићевог института за обиљежавање Првог свјетског рата. На састанку, којиме председавао директор института и предсједник Међународног одбора Емир Кустурица, учествовали су др Мирослав Перишић, др Светозар Рајак, др Олег Ајрапетов, мр Иван Обрадовић и Перо Симић.

На почетку сједнице Одбор је одао пошту изненада преминулом директору Одјељења за

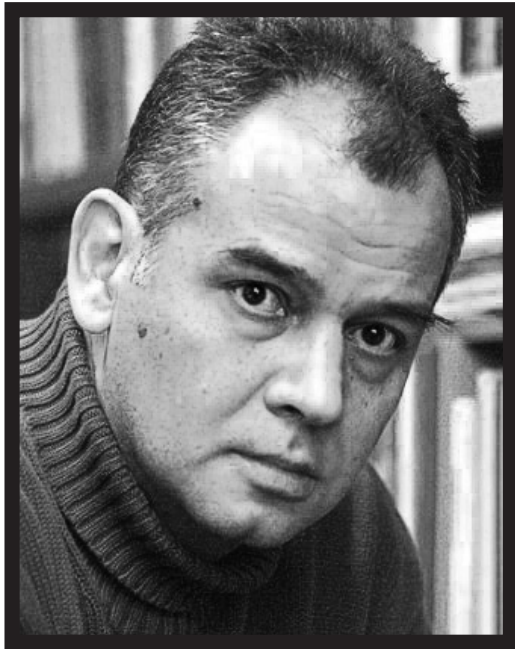
историју Андрићевог института и члану Одбора проф. др Мирославу Јовановићу.

Основна тема друге сједнице била је детаљна разрада програма обиљежавања 100-годишњице Првог свјетског рата. Осим предвиђених научних, умјетничких и документарних садржаја, програмом је предвиђена и богата издавачка дјелатност.

Дефинисане су теме и садржаји следећих бројева *Историјских свесака* које ће излазити сваког мјесеца и донијета је одлука о оснивању међународног историјског часописа.

ПРОФ. ДР МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

Дана 8. јануара 2014. године изненада је преминуо директор Одељења за историју Андрићевог института у Андрићграду проф. др Мирослав Јовановић, историчар, изузетан човек, колега и пријатељ.

Мирослав Јовановић је рођен 1. маја 1962. године у Београду. Основну и средњу школу завршио је у Београду. Дипломирао је 1988. године на Одељењу за историју, Филозофског факултета у Београду. Магистрирао је 1993. године на Филозофском факултету у Београду, на Катедри за Општу савремену историју, са темом: „Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924“. Докторирао је на истој катедри 2001. године, са темом „Руска емиграција на Балкану 1920–1940“. Од 1989. године радио је као асистент-приправник, а од 1993. године као асистент на Катедри за Општу савремену историју Филозофског факултета у Београду. Од 2001. године радио је у звању доцента, од 2007. године у звању ванредног професора, а од 2012. године у звању редовног професора на истој Катедри. Од оснивања Андрићевог института у Андрићграду 2013. годи-

не обављао је функцију директора Одељења за историју, као и функцију члана Међународног научног одбора за обележавање 100-годишњице Првог светског рата.

Обавио је више научно-истраживачких боравака у иностранству (Москва, Благоевград, Лондон, Софија, Берлин). Учествовао је на бројним домаћим и међународним научним скуповима и симпозијумима. Као гостујући професор држао је предавања у иностранству - на Историјском факултету Московског државног универзитета, на Историјском факултету Софијског државног универзитета, на Универзитету МГИМО, МИД Русије, као и на домаћим универзитетима – на Академској алтернативној образовној мрежи, на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, на Филозофском факултету Универзитета у Бањалуци. Био је координатор и руководио више међународних пројеката: *History and History Teaching in Southeast Europe, Москва–Србија, Београд–Русија 16–20. век, Women and Minority Documentation and Digital Presentation - from Fragmented Data to Integration in the Information Society, Русскаја политика на Балкану и у Србији (Југославији), XX и XXI вв., Repräsentationen des sozialistischen Jugoslawien im Umbruch.*

Учествовао је у три пројектна циклуса (2002–2005; 2006–2010; 2011–2014) Министарства науке, технологије и заштите животне средине Републике Србије и Министарства просвете и науке Републике Србије, где је од првог пројекта рангиран у категорији истраживача А1. Оснивач је и управник „Центра за савремену историју Балкана“ Филозофског факултета у Београду (од 2006. године), и „Центра за руске студије“ Филозофског факултета у Београду (од 2010. године). Био је члан Већа Друштвено хуманистичких наука Универзитета у Београду, од 2010. године, као и члан Савета Фило-

зофског факултета, Универзитета у Београду, од 2012. године. Био је члан Издавачке комисије и Статутарне комисије Филозофског факултета у Београду, као и председник жирија за доделу *Годишње награде „Ђурђа И. Јеленића“, Задужбине Ђурђа, Данице и Јованке Јеленић*, при Архиву Србије, од 2007. године и члан комисије за доделу награда „Фонда Радмила Милентијевић“, од 2011. године.

Био је председник Управног одбора Архива Србије и члан Управног одбора Института за новију историју Србије. Био је и члан редакције и један од уредника Часописа *Годишњак за друштвену историју, Русский сборник* (Москва), *Зборник радова Народног музеја* (Чачак), *Архивско наслеђе: часопис за архивистику и историографију – The Archival Heritage – the review for archival research and historiography* (Зајечар), *Историјска мисао* СКЗ. Један је од оснивача „Удружења за друштвену историју“ и уредник едиција „Идеје“, „Serbica“ и „Rossica“.

Главна подручја његових научних интересовања везана су за савремену историју. Бавио се истраживањем историје руске емиграције у XX веку, а у ширем контексту проучавањем руске историје (СССР) и историје Балкана. Посебан сегмент истраживачког рада био је везан за проучавања историје српске историографије, као и друштвене и културне историје српског народа у XIX и XX веку. Био је један

од ретких српских историчара који је дао допринос проблемима теорије историјске науке.

Добитник је Награде града Београда за друштвене и хуманистичке науке за 2012. годину за дело *Срби и Руси 12–21 век (Историја односа)*.

Проф. др Мирослав Јовановић је спадао у ред најзначајнијих савремених српских историчара. Аутор је осам монографија, аутор и коаутор десет збирки историјских извора и више од осамдесет научних радова и прилога на српском, руском, енглеском, немачком, чешком и бугарском језику.

Прераним одласком проф. др Мирослава Јовановића историјска наука и српска култура остају ускраћени за прегаоца који је тежио и успевао да прошири хоризонте научне спознаје прошлости. Током свог живота и рада стручношћу и интегритетом пружао је пример и путоказ колегама и бројним студентима. Његово професионално и људско дело инспирисаће све оне који ће у будућности исписивати странице српске историографије. Остаје у трајном сећању његов бескомпромисан став да науке нема без морала.

Редакција Историјских свезака у овом броју објављује део из последње књиге проф. др Мирослава Јовановића *Срби и Руси 12–21. век (Историја односа)*.

Проф. др Мирослав Јовановић

СРБИ И РУСИ 12 – 21. ВЕК

(Историја односа)

Историографска проблематизација

Уколико бисмо желели да избегнемо привлачну замку (у коју се уплео велик број историчара) да, бавећи се српско-руским односима у периодима када нису били нарочито интензивни, како бисмо надоместили историјски наратив, заправо се препустимо скраћеном излагању историје српског народа и државе,¹ уколико бисмо, такође, желели да избегнемо опште-прихваћену и тако примамљиву навику да, ради попуњавања непрекинутог хронолошког наратива, у исту проблемску раван сведемо историјске догађаје од прворазредног политичког значаја (попут Кучук-Кајнарџијског мира, Букурештанског мира, Берлинског конгреса, сплета догађаја везаних за избијање Првог светског рата, комплекса питања везаних за Други светски рат итд), са сликовитим детаљима из живота неког истакнутог или маргиналног појединца, чији се значај огледа једино у томе што се вољом судбине или захваљујући сплету околности у одређеном тренутку живота затекао у Русији, односно Србији (попут Саве Владиславића, Матије Змајевића или „јуродивога“ Илије из Пожеге који се четрдесетих година 17. века запутио у Сибир, односно самозванца Тимошке Анкудинова)² и да се, потом, готово

по правилу безуспешно, старамо да тим моментима из личне историје појединца придамо некакав „виши“, државнички, национални или политички значај, дакле уколико бисмо желели да избегнемо те тако примамљиве историографске „замке“ (тако карактеристичне за традиционалну, позитивистичку историографију) и покушали да се фокусирамо искључиво на реконструкцију догађајног у равни политике и дипломатских односа, њихова историја би се, на фактографском нивоу, показала као релативно сведена и, што је посебно значајно, у хронолошком погледу крајње „неравномерно“ распоређена.

Имајући то у виду, потребно је одмах нагласити да се комплексна историја руско-српских/српско-руских односа исказивала и рефлектовала на различитим нивоима прошле стварности:

у равни политике и дипломатије; духовних и црквених веза; равни друштвених и културних веза и утицаја; равни релативно честих (е)миграција из једне у другу средину – што масовних, што индивидуалних; као и прилично ретких привредних веза; најзад, и у равни индивидуалних и личних контаката, веза и импресија... Фасцинација високом политиком само делимично може помоћи да се разумеју и објасне међусобни односи. Међутим, пуноћу, многостраност и вишезначност српско-руских односа немогуће је разумети фокусирањем искључиво на раван политике, губећи притом из вида читав низ комплекснијих друштвених појава и битно слојевитијих и међузависних веза и односа, поготово што тај комплекс веза (иако можда мање уочљив) чини важну саставницу колективног памћења, менталитета

подлинности“, в: Древняя Русь. Вопросы медиевистики, № 3 (9) 2002, с. 29—42.

1 Посебно изражено у раду: Вл. Маевский, Взаимоотношения России и Сербии. Том 1, Нью - Йорк 1960; али уочљиво и код: Ђорђе Сп. Радојчић, „Јужнословенско - руске културне везе до почетка XVIII века“, у: Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 13, св. 2 (1965), с. 261—309; и код: Н. Поповић, Србија и Царска Русија..., с. 7—33.

2 Упореди: Е.П. Наумов, „Културни связи России с Балканскими странами в первой половине XVII века“, в: Связи России с народами Балканского полуострова: Первая половина XVII века, (Отв. редактор Б. Н. Флоря) Москва 1990, с. 108; 0 Тимошки Анкудинову детаљније: В. А. Мошин, „Из переписки самозванца Тимошки Анкудинова“, в: Труды отдела древнерусской литературы Т. XXIV. Л., 1969. с. 309-313; Е. Р. Сквайрс, Е. В. Григорьева, „Латинские и немецкие тексты самозванца лже-шуйского II (Тимофея Анкудинова): Лингвистические аспекты проблемы

и међусобне перцепције. Притом, ти различити нивои прошле стварности не могу се сводити у исту раван и тумачити као подједнако значајни за општи сплет руско-српских односа, без последица по логику историјске проблематизације. Да поједноставимо. Примера ради, духовне и црквене везе и контакти сасвим се оправдано сматрају за главни, често и једини садржај међусобних односа у периоду од 12. до 18. века. Међутим, од тренутка када су ти односи, током 18. века, а поготово након 1804., „подигнути“ на ниво дипломатских, па потом и међудржавних, црквене и духовне везе и контакти нестају из видокруга традиционалног (позитивистичког) историографског интересовања за руско-српске односе. Тако се може стећи апсолутно погрешан и нетачан утисак да су те везе, нпр. од 1804. године, биле готово прекинуте. Заправо, у конкретном случају, само се променио дискурс историчара који пише и који је, када му је то историографски „материјал“ коначно омогућио, фокус интересовања „померио“ са индивидуалних контаката и веза на „праве“ односе (са становишта позитивизма), тј. на политику и политичке и дипломатске односе, везе, контакте, сарадњу, зађевице и распре... Међутим, таква промена дискурса ниуколико не одговара реалном садржају односа у прошлој стварности. Напротив. Духовне везе и контакти, подједнако као и друштвене, културне и просветне везе, и надаље су одржаване, неретко чак и са појачаним интензитетом и изузетно богатим и важним садржајима, а понекад и са значајнијим или дугорочнијим утицајем него политичке. Из тог разлога тумачење српско-руских/руско-српских односа практично није могуће (или је бар безнадежно мањкаво) уколико није базирано на комплексном проблемском приступу и контекстуализацији, који омогућавају њихово сагледавање и разумевање на различитим нивоима прошле стварности.

Да не буде забуне, комплексан проблемски приступ прошлој стварности ни приближно не значи одбацавање или негирање важности фактора политике и политичких садржаја руско-српских /српско-руских односа. Напротив. Политика јесте, у многим сегментима, чинила

основу и била кључни мотивациони фактор међусобних односа – и као таква се рефлектовала и у доброј мери профилисала и духовне, и друштвене, и културне, и просветне, па чак и индивидуалне везе и контакте. Али и поред тога, уколико се тумачење сведе искључиво на трагање за политичким мотивима, интересима и деловањем на основу политичког рефлекса времена, оно постаје неумитно једнострано. Јер, реч је о знатно сложенијем историјском феномену, који садржи подједнако и елементе политичког мишљења и делања (можда и најочљивије), али и ништа мање значајне културне, духовне и друштвене везе и контакте, који су временом прерасли у оно што се данас најчешће назива традиционалним у српско-руским односима и што је снажно утицало на уобличавање колективних менталних мапа, поготово српског, али и руског народа. Једноставно, српско-руске односе немогуће је разумети уколико се изгуби из вида да се ради о феномену у којем је логика политичког делања и политичке рефлексије по правилу чврсто међузависно повезана са специфичном мрежом различитих културних, духовних и социјалних веза и контаката, прожетих идејама о реалној или умишљеној блискости, представама о Другом, утемељених у конкретним или фиктивним догађајима, намерама, симболима...

Стога међусобне односе практично није могуће (или је макар изузетно тешко) сагледавати уколико се не разумевају у односу на тоталитет историјског развоја. У том смислу неопходно је најпре размотрити како су се ти односи развијали (и у оним периодима када су се развијали) на нивоу политике и дипломатије, па тек након тога како се политика рефлектовала на остале садржаје међусобних односа и контаката, од духовних, до индивидуалних и личних. Поготово уколико се има у виду неравномерност и снажно изражени дисконтинуитети који су их обележили, проузроковани различитим преломним догађајима и у руској и у српској историји: губитак најпре руске, а потом и српске државности током средњег века; потом, у наредна три и по века (до 1804) развој односа једне империје и једног народа у оквиру дру-

ге империје; након тога, од 1804. године, тек у назнакама, а од 1878. године у пуном обиму, развој билатералних односа две државе; затим прелом који је наступио 1917/1918. године, када је српско-руски оквир међусобних односа замењен совјетско-југословенским оквиром (та промена, са своје стране, била је праћена крајње растрзаним и неравномерним развојем односа, са потпуним прекидом у периоду 1918–1940. и потом 1948–1955; најзад и драматичан распад две државе – СССР-а и Југославије (1991) – који је довео до новог радикалног заокрета у међусобним односима. То, последично, покреће питање сагледавања, разумевања и тумачења историјских процеса и феномена из дискурса тоталне историје.

Тежња ка тоталној историји не значи, нити може значити, тежњу ка прибирању и реконструкцији сваке чињенице прошле стварности, јер једно такво хипотетичко прегнуће (али чак и као такво, без сумње, достојно поштовања) не само што би – већ самом својом идејом – представљало потпуно бесмислен труд него би додатно подстакло лоше (у многим елементима и погубне) научне тенденције, карактеристичне за савремену позитивистичку историографију. То се, на првом месту, односи на све израженији тренд бескорисног нагомилавања чињеница у историјским радовима, које у појединим случајевима доводи до тога да нагомилавање постаје само себи сврха и „научни“ циљ по себи (тако да се чак и потпуно маргиналним и безначајним темама или, што је неупоредиво већи проблем, темама које, гледано из угла научне проблематизације, практично и не постоје, по свећује по 600–700, па и 800 страница „научног“ рада). Императив досезања тоталне историје никако се не може досећи таквим приступом. Напротив. Тежња ка тоталној историји заправо је тежња ка сагледавању свих кључних процеса, феномена, токова и проблема догађајног и њихово уочавање и тумачење. Истовремено, то је

и тежња ка осветљавању свих аспеката прошле стварности, а не само једног од њих: политичке, или друштвене, или културне, или економске, или духовне историје. Притом, приступ тоталитету прошле стварности истовремено значи и размишљати проблемски и водити рачуна о контекстуализацији (јер разматрање појединачних догађаја ван општег контекста унутар којег су се одигравали, ма колико велик број чињеница био реконструисан, практично нема научног смисла, попут, примера ради, покушаја да се реконструишу билатерални односи било које две државе „народне демократије“ након 1945. године, из једноставног разлога што развој тих односа није био могућ без њихове директне контроле и потпуног усмеравања од стране трећег субјекта, кључног центра политичке моћи у тадашњој Источној Европи – Москве). У складу са тим, ова књига представља покушај управо таквог сагледавања тоталитета односа Срба и Руса у прошлости.

Најзад, потребно је избећи и последњу „замку“, која је посебно карактеристична за српску историографију: српско-руски односи се ни на који начин не могу разумети и тумачити изоловано, ван ширих контекста балканске и европске политике свога времена, како се то неретко чини, јер су се руско-српски односи изграђивали унутар и у односу на сплет различитих политичких и дипломатских контекста, који су се преплитали, били међусобно прожети, или су се пак потирили.

Но, пре разматрања саме историје односа, неопходно је указати на још један теоријско-методолошки проблем, на који у досадашњој науци није обрађана довољна пажња, а који је изузетно важан пошто умногоме пресудно одређује приступ њиховом изучавању и додатно усложњава могућности њиховог тумачења. Реч је о различитим дискурсима из којих је ове односе могуће сагледавати и тумачити.

СРПСКА ШТАМПА О ПОГРОМИМА СРБА 1914.

“На Србе у БиХ приређена је хајка, при којој се врше ствари, за какве се до тада није чуло. Руља која је извршила све ово у Сарајеву, организована је била од муслиманских пропалица и хрватских потркуша.,,

Српска штампа у Краљевини Србији и у Аустроугарској са нарочитом пажњом пратила је погроме у Сарајеву, али и широм Босне и Херцеговине и Хрватске последице Сарајевског атентата 1914. године. Ови изузетно вредни историјски извори нуде прегршт информација о ерупцији насиља против Срба и о нападима не само на

њихову имовину и личности, него и на њихове институције, али пружају и занимљив увид у перцепцију ових догађаја, како у Краљевини Србији, тако и међу Србима у Угарској. Из извора је видљиво да су Срби били нападнути као вјерски и национални колективитет, без обзира на друштвени статус, старост и пол.

Новине су вијести из Босне и Херцеговине и Хрватске добијале из два различита извора. Прве вијести о сарајевским догађајима преузимају се из аустријске и угарске штампе, која је неријетко имала специјалне извјештаче са лица мјеста. Овакве, преузете вијести, обогаћиване су уредничким коментарима, посебно у контексту напетих односа Краљевине Србије и Аустроугарске. Други извор била су писма и телеграми грађана из Босне и Херцеговине, која су стизала редакцијама новина и грађанима у Београду. Та писма представљају посебно вриједне историјске изворе, јер прије објављивања нису прошла кроз аустроугарску цензуру.

Може се рећи да је јавност у Србији била добро информисана о догађајима у Босни и Херцеговини, јер је у већини новина то била и најзначајнија тема све до половине јула 1914. године. Тада централно мјесто заузима питање истраге око атентата и аустроугарске дипломатске ноте у Београду.

За овај број *Историјских свезака* издвојено је девет текстова штампаних у периоду од 1. јула до 11. јула 1914. године у шест листова (четири из Београда и два из Новог Сада) различитих политичких и друштвених ставова. Ради бољег разумијевања доносимо и кратки историјат ових листова.¹ Напомињемо да сви листови, изузев новосадске *Слободе*, користе јулијански календар. Такође, сви текстови су пренијети вјерно оригиналу.

Политика – дневни лист покренут 1904. године у Београду. Оснивач и уредник био је Владислав Рибникар. Лист је наступао као независно гласило и није заступао интересе појединачних странака. Прије Првог свјетског рата истичу се антиаустријски уводни чланци.

Пијемонт – београдски дневни лист, покренут 1911. године. Власник и главни уредник био је

Љубомир С. Јовановић до 1913. године, када руковођење листом преузима Бранко Божовић. Заступао је интересе организације „Уједињење или смрт“. Током 1914. године био је отворено против владајуће радикалне странке и Николе Пашића. Лист је престао да излази са окупацијом Краљевине Србије 1915. године.

Трговински гласник – покренут 1891. године у Београду. Од 1895. године носи поднаслов „Орган Београдске трговачке омладине“, а од 1900. године постаје дневни лист. Власник је био Марко Вулетић, одговорни уредник Милован Обрадовић, а председник уређивачког одбора Димитрије Ђорић. Посебно је третирао питања српске трговине и индустрије, али и теме из политике и просвјете.

Новости – београдски дневни лист, покренут је под насловом *Вечерње новости* 1893. године и излазио све до 1929. године са прекидом у време окупације Србије током Првог свјетског рата. Одређено време новине су заступале гледишта либералне, а пред Први свјетски рат и напредне странке. Лист је увијек наступао у опозицији према владајућој радикалној странци. Од 1913. године излазиле су под називом *Новости*, а власник и главни и одговорни уредник био је Милан П. Савчић.

Слобода – лист Срба социјалдемократа у Угарској, иза чијег оснивања стоји централна партијска управа Социјалдемократске странке Угарске. Имао је за циљ образовање радника и ширење идеје социјализма. Почео је да излази у Будимпешти 1. јануара 1911. године три пута мјесечно, али већ истог мјесеца прелази у Нови Сад у којем са мањим прекидима излази све до гашења и то као недељни лист. Често је био под ударом правосудних органа Аустроугарске, да би коначно престао да излази крајем јула 1914. године. Током 1914. године уредник *Слободе* био је Ђуро Шурок.

Браник – покренут 17. октобра 1885. године у Новом Саду. Власник листа био је Миша Димитријевић, лидер либералне струје Српске народне слободоумне странке. Од 1889. на чело листа дошао је Михајло Полит-Десанчић. Лист

¹ За више информација види: В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980; Ј. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, Београд 1984; М. Кисић, Б. Булатовић, *Српска штампа 1768–1995: Историјско-библиографски преглед*, Београд 1996.

је од 1912. године излазио пет пута недељно и имао је значајан утицај на српско јавно мијење у Угарској, првенствено јер је заступао интересе средњег слоја српског грађанства (интелигенције, земљопосједника и трговаца). Посљедњи број листа изашао је 1. августа 1914. године и више није обнављан.

ПОСЛЕ АТЕНТАТА

– У Сарајеву је све што је српско порушено и опљачкано – У осталим варошима приређена је такође хајка на Србе. –

У Сарајеву је проглашено опсадно стање, те је готово немогуће сазнати шта се све тамо догађа, јер приватних извештаја нема. Тако смо приморани да све информације црпимо из телеграма, који нам се шаљу из Беча и бечких новина које добијају своје извештаје из Сарајева. Али ти извештаји не могу нам дати тачну слику свега што се у Босни и Херцеговини сада догађа. У тим извештајима прикриће се много што шта, а догађаји који се не могу прикрити, другчије представити. У сваком случају положај тамошњих Срба у овом тренутку врло је тежак. На Србе у Босни и Херцеговини приређена је хајка, при којој се врше ствари, за какве се до сада овде никада није чуло.

Све је порушено и похарано

У свом телеграму из Сарајева сам „Пестер Лојд“ признаје, да сад у Сарајеву нема ни једног српског дућана, ни једне српске куће, која није порушена, полупана и похарана. Руља је улазила у куће, износила ствари на улице и лупала. Други су за то време односили све што је било од вредности и разбијали касе и трговачке фијоке.

Под заштитом полиције

Руља која је извршила све ово у Сарајеву, организована је била од муслиманских пропалица и хрватских потркуша. Насиља су почела у понедељак пре подне и полиција није предузела ништа све док није све демолирано и упропаћено.

Из описа који о томе доносе бечки листови, види се да је полиција, која је тобож требала да штити Србе, нагуривала пљачкаше баш на ону страну, где је требало упропастити српску имовину.

Руља је најпре дошла пред Јефтановићев хотел „Европу“, на којем су још у недељу ујутру били поразбијани прозори. Ту су прво све поразбијали и порушили.

Полиција је дошла и сатерала пљачкаше у једну споредну улицу. Ту је руља демолирала „Просвету“ и кућу српско-црквене општине. Полиција је опет дошла кад је то свршено и „потисла“ пљачкаше на Апелов Кеј. Али и ту је било много дућана те су и они сви поразбијани и опљачкани. Полиција је опет стигла кад је све било готово и „потисла“ пљачкаше до српске митрополије. Руља је ту стала и отворила паљбу камењем на митрополију. Кад је све лепо било поразбијано полиција је „сузбила“ пљачкаше пред српску школу. Њу је руља такође сву порушила. Ушли су унутра па су све поломили, што се могло поломити. Полиција је онда дошла и потисла руљу до Српске Банке, која је такође полупана и порушена.

Пошто је било већ подне, то је изведена једна чета пешадије и онда су се пљачкаши разишли кућама да ручају, да би после подне наставили свој посао са још много више енергије и разумевања.

Вандали на послу

После подне руља је наставила посао. По тврђењу „Нове Слободне Пресе“ пљачкаши су били регрутовани од мухамеданаца најниже друштвене класе.

Али после подне се нису задовољили разбијањем, рушењем и пљачкањем дућана. Већ су почели да улазе у куће. Прво су извршили прави јуриш на стан Глигорија Јефтановића. Сав су намештај поломили и побацали кроз прозоре на улицу. Кад су то свршили, отишли су у Јефтановићев хотел „Европу“ па су ту довршили посао. Све је порушено и поломљено. Ни један део намештаја није остао читав. Чак су поломили и омнибусе

и кола, што су употребљивани за превоз хотелских гостију.

Затим су порушили стан Српског Клуба и хотел „Империјал“ који је својина једног Србина. На послетку су провалили и последње српске дућане па су све уништили.

Кад је све било свршено, кад је упропашћена сва имовина сарајевских Срба, тада је дошла војска и тада је објављено опсадно стање.

И новац отимају!

Шта се све по Сарајеву починило, види се из ових примера. Пекару Ђорђу Жиковићу, опљачкана је прво кућа, па су онда пљачкаши обили и касу и узели из ње више од 1000 круна. Пиљару Јови Бугјану обили су чекмеца и из њега отели 500 круна. Златару Митричевићу обили су дућан и однели сву робу. И тако даље.

Свуда се пљачка и руши

На знак из Сарајева приређена су и у свим варошима у Херцеговини слична насиља. У Мостару су пљачкаши све што је српско полупали и опљачкали. Исто тако у Невесињу. Тамо је опљачкана цела чаршија.

Хапшење Атанасије Шоле

Један телеграм, који је из Беча синоћ стигао, јавио је био да је Глигорије Јефтановић, ухваћен у Вишеграду и ухапшен при бегству за Србију! Разуме се да је то била лаж. Један накнадни телеграм демантовао је ту лаж.

Међутим потврдила се вест, да је у Мостару ухапшен посланик Атанасије Шола, председник саборског клуба Народоваца.

Бечки телеграми тврде, да је ухапшен због тога, што је покушао да дражи свет! Сигурно је, међутим, да је ухапшен због тога, што је покушао да спречи дивљаштва, која су и у Мостару приређена против Срба.

У порушеном Сарајеву

У једном допису из Сарајева дописник „Нове Слободне Пресе“ овако описује порушено Сарајево:

„Кроз варош идући, газите само по срчи од полупаних прозора и полупане стакларије са кућа, кроз остатке поломљеног покућинства, кроз рубље побацано из српских кућа. Идете улицама, па ћете наићи на читаве редове кућа од којих више ничега нема. Стоје само голи зидови, а кроз поломљена врата и поразбијане прозоре видите покућинство, порушено у парчад.

Целокупна роба српских дућана лежи по улицама, поломљена и разбацана. Најстраховитије изгледа пред једним дућаном, у којем су се продавали мртвачки сандуци. Дућан је разрушен, а мртвачки сандуци леже разбацани и полупани по улици.

Полиција, може бити, није била довољно јака да спречи ове изгреде, али ни војска није могла ништа да учини. Јер чим би војска покушала да растера руљу, она је почињала да пева аустријску химну и војска се повлачила.“

Претње Србији

Н. Сл. Преса, говорећи на уводном месту о атентату на надвојводу, између осталог изражава се овако:

„Владе не могу бити чињене одговорнима за поступке појединаца, али могу бити учињене одговорним за опште узроке, из којих ти потези долазе. Ровење и подстрекивање противу монархије мора престати непрестано подбадање на непријатељска расположења мора ишчезнути, ако се хоће, да се избегне, опасност од наглог навирања страсти и од изненадног удара изазваног хиљадоструким негодовањима и повредама. Баш у последње време је монархија, уз одобравања од стране јавног мишљења, дала озбиљне доказе своје жеље да са Србијом ступи у уређене односе.“

Политика бр. 3745, 18. јун 1914, стр. 2.

Хајка на Србе

Убиства, паљевине, пљачке

– Бесомучна руља и даље господари у Босни. –
Нове демонстрације у Загребу. –

У Сарајеву влада опсадно стање, али руља влада. И ако војска чува варош и полиција патролира, гомила мангупа и стипендиста руши куће српских грађана и пљачка дућане српских трговаца.

Нарочити извештач „Нове Слободне Пресе“ овако описује изглед Сарајева после демонстрација:

Када се Сарајеву приближи, човек добије утисак да приступа месту на коме су се одиграли наобични догађаји. Војничко вежбалиште, које лежи недалеко од железничке станице, претворено је у војнички логор. У шаторима логорују трупе, а дуж пруге чувају стражу војници, са бајонетом на пушци.

На железничкој станици влада велика ужурбаност. Војска чува станицу, и нико не може да изађе из воза, док не покаже легитимацију. Дошљацима се са свих страна ставља до знања, да у вароши опсадно стање влада.

При вожњи кроз варош, човек добија језовит утисак. Точкови прелазе преко прозорске срце, која је често по читаву стопу дебела. Прође се по десет и двадесет кућа које је гомила просто порушила. Само високи зидови стрче у небо; ничега другог нема.

Овде, на улици, лежи еспап целе једне трговине разбацан и изгажен; онде, пред једном српском трговином, патролирају полицајци. Да кочијаши човеку одмах не испричају шта се догодило, мислио би да је у вароши био земљотрес.

Изгреди су се овако догодили, по причањима очевидаца. Око 11 сати пре подне, искупила се гомила хрватских и муслиманских ђака. Њој су се придружиле многи људи из муслиманског краја. И онда је настала једна хајка кроз варош.

Где год се мислило да станује Србин, где год се видеала српска фирма, бацано је прво камење, па је онда вршен јуриш на кућу. Врата и прозори су

изваљивани. Кроз пробијена окна, кроз врата и прозоре летео је на улицу намештај и еспап.

Сада све то изгледа као какво разбојиште. Овде лежи гомила подераног веша, тамо изгажене животне намирнице. Ужасну слику даје једно порушено погребно предузеће: зграда је порушена, а мртвачни сандуци, разлупани, леже на улици.

О изгредима против Срба стигли су ови извештаји:

КАКО ЈЕ У БОСНИ

Сарајево, 18. јуна.

Варош сада има нормалан изглед. Све су радње отворене и потпун мир влада.

У Коњици, у Херцеговини, јуче су биле патриотске демонстрације муслимана и католика против Срба. Разбијени су прозори на више српских кућа. Полиција је растерала демонстранте.

У Лијевну су такође биле демонстрације. Српске радње и српска школа бомбардовани су каменицама. Жандармерија је повратила ред.

У Столцу, муслимани и католици приредили су анти-српске демонстрације. Разбијени су прозори на више српских кућа. Полиција је растерала демонстранте. Сем тога муслимани и католици у Столцу раздражени вешћу о атентату поломили су намештај по српским кафанама и радњама. Војска је повратила ред.

У Опличићу сељаци католици и муслимани напали су на српску цркву и српску школу.

У Зеници 600 муслиманских и католичких радника пролазили су кроз улице манифестујући противу Срба. Српске куће су оштећене.

У Босанском Броду католици и муслимани организовали су патриотску поворку и грдили Србе. Није се десио никакав догађај.

У Тешњу омладина је разбијала прозоре на српским кућама. Ред је повраћен.

У Бањалуци организована је велика и тужна поворка; присуствовала су и сва српско-народна друштва.

У Давидовцу, муслимани и католици сакупљени пред српском читаоницом видели су кроз отворен прозор на зиду слику српског краља. Руља је продрла у кућу и поништила сав намештај. Жан-дармерија је растерала демонстранте.

ПОРУШЕНЕ ШТАМПАРИЈЕ

Сарајево, 18. јуна.

Опозициони листови „Српска Ријеч“, „Народ“ и „Отаџбина“ не излазе до даље наредбе, пошто су њихове штампарије опустошене.

НАПАД НА МИТРОПОЛИЈУ

Сарајево, 18. јуна.

За време демонстрација били су такође разбијени прозори и на палати митрополитовој, и како се митрополит налазио иза прозора, лако је повређен.

Јављају нам такође за демонстрације и лаке изгреде у Добоју, Шамцу и Брчком.

Вест о хапшењу посланика Шоле у Невесињу не потврђује се. Јуче и прекјуче ухапшена су многа лица и предата полицији или истражном судији. Али многа од њих пуштена су после испита.

УБИСТВО У МОСТАРУ

Сарајево, 18. јуна.

У Мостару и даље трају анти-српске демонстрације. Један Хрват ушао је у радњу једнога Србина. Последњи је био почео да грди убијенога престолонаследника(?).

Тада се Хрват разљути и удари Србина ножем. Њега су притворили.

НЕРЕДИ У ЗАГРЕБУ

Загреб, 18. јуна.

Четири стотине грађана и студената прошли су јуче увече кроз улице носећи хрватску заставу умотану црним велом и слику Франца Фердинанда са узвицима антисрпским.

Између манифестаната и неколико личности које су седеле пред једном кафаном дошло је до сукоба.

Узрок сукобу је непознат. Вели се, да је камење, које је било бачено из кафане, пробушило престолонаследникову слику. Према једној другој верзији из кафане пуцано је из револвера. Манифестанти су разбили прозоре на кафани и уништили намештај. Полиција је растерала манифестанте. Неколико лица је лако повређено.

Један велики део манифестаната стигао је пред српску кућу, из које су, како се каже, биле бачене бутеље на студенте националисте, противнике партије права. Затим је била засута камењем кућа Старчевића, док нису дошле присталице партије права и растерали ову групу.

Сличне демонстрације десиле су се и пред кућом председника Сабора Медаковића. Манифестанти почели су да разбијају прозоре, али полиција и жандарми који су ту били постројени, растерали су их. Било је ухапшено десет лица, али су пуштена на слободу.

Полиција је предузела све мере да се избегну изгреди.

ЈУРИШ НА КАФАНЕ

Загреб, 18. јуна.

Синоћ су приређене опет велике демонстрације против Срба. Огромна гомила Франковаца сакупила се пред „Старчевићевим Домом“, одакле је пошла са развијаним хрватским тробојкама, обавијеним црним флором, и са сликом покојног престолонаследника Фердинанда, пред Јелачићев споменик, где је Народна Кафана, у коју долазе вође и политичари српско-хрватске коалиције.

Пред том кафаном дошло је тада до бурних манифестација против Срба. Демонстранти су са узвицима „Доле Срби! Осветимо хрватског престолонаследника! Доле Убице! Напоље из Загреба! Идите у Београд! Доле краљ Петар!“ – јурнули у

кафану, где су разлупали цео кафански намештај, све столове, столице, чаше и лампе.

Полиција је дошла, кад је то већ све било свршено, те је ударила на демонстранте голим сабљама, којом приликом је рањено много демонстраната, и тада је настала велика паника.

Вероватно, да ће око 10 и по часова ноћу бити у Загребу проглашен преки суд.

ДЕМОНСТРАЦИЈЕ У ЂАКОВУ

Ђаково, 18. јуна.

Синоћ су у Ђакову пред кућом владике биле анти-српске манифестације. Манифестанти су разбили прозоре на кући посланика Рибара, који припада српско-хрватској коалицији. Жандармерија је растерала манифестанте.

Вечерас су излепљене плакате, којима се тражи да назив улице која носи име Змаја Јована буде што пре избрисана, иначе ће се то учинити силом.

НАКНАДНИ ИЗВЕШТАЈ О ИЗГРЕДИМА У ЗАГРЕБУ.

Загреб, 18. јуна.

Пошто је полиција растерала демонстранте испред „Народне Кафане“, отишли су демонстранти у Гундулићеву улицу, где станује председник општине града Загреба Јанко Хољац. Отишли су с намером, да нападну на његову кућу. Демонстранти су били љути на њега због тога, што је он био пре три недеље дана у Београду, где је у име хрватског главног града узео учешће у српској народној светковини, којом је приликом одликован орденом белог орла и био у аудијенцији код краља Петра.

Још у јучерашњој седници општинског одбора тражио је правашки одборник, да председник Хољац врати српски орден; а у јучерашњој седници Сабора напали су га правашки, што је ишао у Београд. Због свега тога хтели су синоћ демонстранти да му разруше кућу.

Полиција, појачана жандармеријом, беше направила кордон око његове куће и тако је у два маха успела да сузбије демонстранте. Али кад ови и по трећи пут навалише као бесомучни вичући „Слава престолонаследнику!“ Кордон попусти, демонстранти се пробише и допреше до куће председникове, па је онда осуше бомбардовати каменицама. Пошто су полупали све прозоре, демонстранти су се упутили уредништву коалиционог „Покрета“, које је близу председникове куће, те и тамо полупали прозоре уз непрекидне узвике: „Доле са Србијом! Доле са убицама! Освета за хрватског престолонаследника!“ Жандарми су, до душе, покушавали да сузбију демонстранте, али када сви истакосе пред њих слику пок. надвојводе престолонаследника, жандарми се одмах повукоше.

Пошто су тако површили шта су хтели, демонстранти су се кренули из Гундулићеве улице ка Зрињском тргу, где је стан председника Сабора др. Медаковића и где је такође био распоређен јак кордон жандармерије.

Загреб, 18. јуна.

Пошто је опуштошена „Народна Кафана“, одвојила се једна руља демонстраната и кренула према Дому Српске Црквене Општине, која је на Илици. Из куће посукташе неколико боца на демонстранте, који су за то већ спремљеним каменицама полупали све прозоре на Дому Српске Црквене Општине.

После тога десио се један инцидент пред Старчевићевим Домом. Напредна националистичка ђачка омладина беше приредила демонстрацију против праваша, па се тога ради кренула Старчевићевом Дому, да га бомбардује каменицама. Сазнав о тој намери, правашки су ђаци сместа похитали Старчевићевом Дому и осујетили намеру напредне националистичке ђачке омладине.

Преко ноћ је похапшено 10 лица, али су сви пуштени, пошто су се код полиције легитимисали. Омање руље демонстрирале су до после поноћи против Срба, по разним крајевима вароши. Најважније тачке у вароши посела је полиција.

Пијемонт бр. 166, 19. јун 1914, стр. 2.

Француска штампа

Париз, 19. јуна,

Француска штампа замера бечкој а нарочишо берлинској штампи што су у њаховој слепој мржњи противу Србије, због последњих победа и успеха, у овом жалосном атентату нашла повода да се Аустрија освети Србима у Монархији и денунцијацијама окаља Србаја пред западном Европом.

„Тан“ у уводном чланку под насловом „Аустро-Угарска и Словени“ тражи да се што пре учини крај скандалозним сценама, које се догађају у Босни и Херцеговини.

„Журнал Де Деба“ упозорује јавно мњење да се не да обманути лажним а тенденцијским вестима из Беча и Будим—Пеште.

Против радикала у Босни

Беч, 18. јуна,

„Нова Слободна Преса“ јавља да ће бити предузете радикалне мере противу српских радикалних елемената у Босни и Херцеговини.

Новости бр. 169, 19. јун 1914, стр. 2

Хајка на Србе

Наш протест.

Београд, 19. јуна.

У свакој другој земљи, осим у Аустрији, где је год бивало атентата, власти су се задовољавале тиме, што су кривце и њихове саучеснике могли спровести суду на заслужену осуду. Само се у Аустрији чини изузетак од правила и излаже се гоњењу све, што се Србима назвало, само због те случајности, што су овога пута атентатори српске народности.

Вандалска опустошавања и разаравања имовине Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској и дивљачка хајка поведена и против многих ау-

стријских Срба, ни кривих ни дужних за крвав сарајевски догађај који је и у њих наишао на осуду, узрујавају нас, јер су ти гоњени људи, који су лишени личне и имовне безбедности, наша рођена браћа и по крви, и по вери, и по имену. Због тога најенергичније протестујемо против тих зверстава, која се над њима врше и тражимо од суседне државе да поштеди нашу осетљивост, јер је то и у интересу њенога гласа, као културне државе. А то што се догађа са нашом браћом не само да није културно него је просто дивљаштво.

Сарајево, 18. јуна.

Преки суд је установљен у Тузли и у Маглају због нереда, који су се тамо десили.

Беч, 18. јуна.

Данас је српско становништво између Шибеника и Книна злостављано. Све српске куће у Бугнину опустошене су.

Загреб, 18. јуна.

Синоћ су се поновиле демонстрације. Франковци² су бомбардовали камењем и комадима гвожђа „Народну Кафану“. Камење је падало и међу кафанске госте, те је неколико гостију рањено, а међу њима и књижевница Софка Кведер. У овој кафани иначе се састају чланови српско хрватске коалиције. Полиција је доцкан стигла, а тада је почела хапсити госте социјалисте тврдећи, да су тобож они изазивали демонстранте. Социјалистички вођа Деметровић, кажњен је са 50 круна глобе, због тобожњег вређања демонстраната. Полупали су прозоре на „Хрватском Покрету“, а јуришали су и на управе социјалистичког листа и „Народног Јединства“, међутим националисте полупали су прозоре на „Старчевићевом Дому“.

Данашњи полувзванични комунике приказује ствари тако, као да демонстранти тобож изазвани, чине ове изгреде, те објављује оштре

2 Франковци су били струја унутар хрватске Странке права, а предводио их је Јосип Франк. То су били радикални десничари који су чврсто сарађивали са бечким двором и који су као главне политичке непријатеље видели Србе. Тај израз се појавио у употреби 1890-их година. Анте Павелић, касније поглавник НДХ, потекао је из те политичке струје.

полицијске мере, којима се забрањује свако сакупљање. Међутим ове мере су предузете само због тога, што је полиција сазнала, да се у ствари припремају против демонстрације, које би предузело загребачко грађанство, националисте и социјалисте.

Већина општинског одбора сазива седницу, на којој ће протестовати због демонстрација и покушаја франковачких изгреда.

Националисти придружују се, против осамљених, али заштићених демонстраната, и присташе старчевићанаца.

Данас је бан одговорио члановима српско-хрватске коалиције, који су захтевали заштиту и успостављање реда, да не може много учинити сам већ ако желе, да се одмах прогласи преки суд, што би Франковци једва и дочекали, те за то и разносе гласове, да је положај банов уздрман, и да је у Беч већ позван бивши бан, барон Раух.

Шта пише „Мађарорсаг“.

„Сарајевски Хрвати, Муслимани и Јевреји уништили су отприлике хиљаду српских трговина и приватних станова. Штета је огромна. Неки је цене на десет милиона круна. Значајно је, да се **све то десило у присуству војске и полиције**. Руља је у своме необузданом бесу могла да руши и разорава, а нису је спречиле војска или полиција. Чак и онда, *када је већ био проглашен преки суд, руља је напала кућу Србина Катића и тамо починила грдну пустош!* Дописник „Мађарорсагов“ био је после извршена разбојништва у стану Србина кројача Душана Бесаровића. Руља је уништила све, да ни стварчица није остала читава. *Штета се цени на 80 хиљада круна.* И трговина Србина Прњатовића посве је уништена. Сва роба је извучена и побацана на улицу. *Штета износи до по милиона круна.* Највећу штету је претрпео власник хотела „Европе“, Јефтановић. Изгубио је *преко по милиона круна.* – Руља је из многих приватних станова однела, покрала ађидаре и друге ствари од вредности. Српско становништво у Сарајеву толико је застрашено, да се сви Срби повукли.

„Руља је разорила и *српско сиротиште и све српске школе.* Неки Срби су се жалили одељном предстојнику Зурунићу и тражили, да се српско становништво заштити. „Заштита“ је најзад дошла: *проглашен је преки суд.* Но и после тога је руља насред улице напала владиног посланика дра Васића. Васић се спасао само тако, што је један школски надзорник успео да увери руљу, да је Васић – католик. Руља је уништила и сав намештај у српском клубу, а тај намештај је набављен тек прошлог месеца за двадесет хиљада круна. Намештај је сав искрхан и побацан на улицу. Са спрата бачен је чак и билијар. – Ухапшени златар Никола Митричевић пуштен је на слободу, јер се доказало, да је само из пушке пуцао у ваздух (био је оптужен, да је бацио бомбу), када је руља навалила, да му опљачка златарницу. – Трговац Јовичић је са револвером у руци дочекао руљу, када је навалила у радњу му. Неки Крајна је погинуо, а два демонстранта су рањена. – Прекјуче се по Сарајеву био пронео глас, да Срби спремају противдемонстрацију. Тада је заповедник војног кора позвао к себи неколицину угледних Срба и рекао им: „**Господо, упозоравам вас, да су моји топови напуњени!** – Ухапшен је неки болничар, Србин, што је наводно тешио рањене Србе у болници, да не тугују, већ нека се радују, јер Бог свагда помаже Србима, па ће им и сад помоћи. *Ухапшен је и полицај бр.65. што је хтео да разгони руљу, када је нападала Србе.* – У Сарајеву је данас мир. Само рушевине подсећају на почињена дивљаштва. Али у ваздуху мирише барут.

„У Мостару је мир. Демонстранти су само полупали излоге на неким српским радњама. – У Добоју, Шамцу и Брчком било је уличних демонстрација, али већих изгреда не. – У Сарајеву је ухапшен и један *српски свештеник, што је бранио српску школу од побеснеле руље.*

Трговински гласник бр. 133, 20. јун 1914, стр. 2.

НЕДОСТОЈНО И РУЖНО!

И тако се догодило ипак оно што је најгоре. Српски народ православне вероисповеди у Босни проглашен је ван закона. Његова имовина постала је пљачка мангупа и бескућника, који су примили на се прокламовање некакве нарочите монархијске идеје у Босни и Херцеговини. Први људи, стубови тамошњег друштва, законодавци као чланови босанскога сабора, представници имућности, постали су *vogelfrei*, хватају их, апсе, док руља руши њихове домове и радње и односи што јој до руку дође, а што не може однети, изломи, поцепа, побаца и излази тако, да сваки коме су год дошли ови немили и незвани гости у кућу, има тај дан да упише као дан своје несреће и пропасти. Слику ове пустоши и вандализма из дана у дан дају сами аустро-угарски листови.

Не много боље стоји са Србима и у другој главној вароши, друге братске земље, Хрватске. И ту су демонстрације узеле opak обрт по име, живот и имање српских грађана, док је у Сабору име српско нишан најгорих погрда. И ту су сумњиви пријатељи дошли до речи, да би испољили своју стару окорелу душу.

У Босни, Херцеговини, Хрватској слави се несрећни пир разузданости и безвлашћа, на које је оглашени „преки суд“ само једна пародија. И видећемо кога ће сустићи овај суд у земљи, у којој се и онако влада „произвољно“. Остала „отмена“ штампа у Аустро-Угарској, прихвата бачени угарак и журно га распаљује даље, да и у најширим круговима не само ове монархије, већ и целе Европе име српско учини што омрзнутијим.

Напоследку нису остали поштеђени ни Руси, ни Русија, и то баш она званична. И њу су оквалификовали као међународнога „убицу“. То је рекао прво некакав плаћени новинарски агенат у неком енглеском листу, а халапљиво је прихватила сва аустро-угарска штампа. И онда се та неуљудна инсинуација пренела на све Словене уопште, и није само на једном месту, као оно у Брну, добила опипљива облика.

А Србија. Она тек вуче мазију за све. Њој се чак меће на терет и сам колико немили, толико и несрећни видовдански догађај у Сарајеву, у коме је пао као жртва један истакнут члан царске хабзбуршке куће, наследник престола а са њиме и његова супруга, нежна и добра кнегиња Софија, рођена Хотек. Стара вајкадашња мржња на Србе добила је понова материала, да се што више само распали, при чему су исти кругови и оптужиоци и судије.

Све што у Србији уме да мисли и да осећа, придружило се оним топлим изјавама учешћа, какве су потекле од стране српског краљевског престола и краљевске владе и свега јавног мњења. Наша штампа није дала никаква повода, бар колико до ње стоји, да се и на њу жали. И она је сав догађај оценила по његовој замашности. Њено мишљење није било само куртоазија. Оно је потицало из убеђења, да су атентати увек једна несрећа; али несрећа стара колико и уређење рода људског. Атентата на високе личности било је и биће их, докле траје људи на земљи.

Бар онима у Аустро Угарској не треба нарочито доказивати тај жалосни факт. Колико ли је само на високе представнике, те земље било већ крвавих и несрећних атентата, у којима до сада не беше никада Србина као извршиоца. То се сад тамо нарочито заборавља.

Сад се, по несрећи, десио и тај случај, и ми га баш стога у толико више сажаљевамо. Али, ко може изменити оно, што је већ неповратно учињено? Исто тако, ко може окривљавати цео један народ за једно несрећно дело, за које тај народ исто тако није знао као ни они, против којих је управљено, као ни они, којима је дужност била да бдију над сигурношћу високих особа, које изгибоше у Сарајеву.

Сваки, ко само може да рукује каквим убиственим оружјем или справом, физички је у стању да изврши атентат. Али има пуно моралних обзира, које чине да људи, који имају породице, имовине, положај у друштву и томе сличне среће и одличне прилике, остају имуни према ономе заразном бацилу, који се каткад налази у политичкој атмосфери једне земље или једног круга, у коме владају нездраве прилике. А у Босни и Херцеговини нису здраве прилике. Ми питамо свакога родољуба из

Мађарске, правога пунокрвног Мађара као и сваког пунокрвног Немца из Аустрије, како би они сматрали своје политичке прилике, када би дошла нека туђа сила и притисла њих и земљу њихову, и све домаће потисла и пригњавила својом влашћу и својом силом? Тако се нешто догодило и у Босни и Херцеговини, у земљама које имају своју политичку и историјску прошлост, а народ своју националну свест. Додајмо томе, да се данас не могу више притискивати народи и земље њихове, као у средњем веку, где се о људима није водило рачуна, колико о свакој стоци; или, ако се то ипак догоди, онда, сасвим природно, јављају се опасне мијазме у политичкој атмосфери и они, као егзалтирани младићи или људи, који немају шта да изгубе сем гола живота, са познатом изреком „моја глава цареву плаћа,“ кидишу на туђ живот и на жалост успеју. Тако се то догодило и у Сарајеву.

Тако се психолошки једино може и мора протумачити тај тешки и крвави догађај. И онда би отпале све оне бедне и жалосне инсинуације, којима су следовала још гора дела и у тако огромном пространству да се цео један народ напада, као народ „убице“ и да се на њихов национални понос нарочито удара, са очевидном двојаком намером: *да се оно Срба, што их има у границама монархије буквално премлати, опљачка и унизи, а онај део Срба, који живи ван монархије, да се денунцира и диксредитује у очима целога осталог света.*

То је срамота! Ми немамо друге речи за све ово недостојно и ружно што се догађа. Ми не знамо којом би се другом речју могло ближе окарактерисати оно, што се од Видовдана до данас просуло на главу и душу свега српскога народа, а од стране аустро-угарске штампе и њених преводиоца по улицама Сарајева, Мостара, Загреба и свуда тамо, где се пујда фанатична и бескућничка руља на мирне грађане, који су, после смрти ерцхерцога Фердинанда, криви само зато што су живи и што су Срби.

И какве онда разлике има између несрећног дела двојице егзалтираних, у друштвеном погледу мало урачунљивих „дерана“ (како их тамошња штампа сама назива) и свесних поступака оних, који су одговорни за мир и ред у држави својој, и за спокојство

и сигурност мирних грађана, који су за атентат онај исто толико криви, колико и Бечлије за негдашњи атентат на садашњег цара, колико и сви они, који су, и у Аустро-Угарској, и у свима државама, где су се десили које кад атентати.

Свако дело има свој узрок и свога учиниоца. С тим ваља једино и рачунати при оцени његовој! Ићи даље, мимо то и некривима наносити морални и материјални вред и бол значи само: да им се хоће тако, или се на зна шта се ради, што опет нико, а најмање читави народи, не морају да трпе, и са заслуженим презрењем и индигнацијом одбијају.

Таквог је нажалост карактера и све оно, што се догодило и догађа после Сарајевског атентата. Али, и овде важи она реч: да „не пада снег да помори свет, но да свака зверка покаже свој траг.“ Српски је народ много беда и невоља претуррио преко главе. Ваљда га и сад неће моћи истребити с лица земље. Остало је у Божјој руци.

Трговински гласник бр. 134, 21. јун 1914.

Крај злочинима!

За свакога мора бити јасно шта значе тако зване манифестације противу Срба у Босни, и чије су она дела. Треба само прочитати извештаје, штампане ма у ком немачком листу, па видети и из оно мало и штуро речених саопштења да је властима у Босни, Хрватској и Далмацији једини посао у тим ружним изгредима био да констатују оно што се догодило и да приступе интервенцији тек онда кад се није имало о чему интервенисати. Закључак није тешко извести. Он се намеће сам. Полиција је, не користећи се ни једним од својих права, избегавајући пажљиво своју дужност, толерисала злочин и разбојништва која су се, као дати сигнал, вршила по српским земљама у монархији, и тиме је постала прећутни и тајни саучесник оној злочиначкој руљи, која је искористила један колико језовит толико и пун погружености тренутак, да разузда свој бес и пође у дивљачку хајку.

Оно пак што се толерира то се у души и жели. Симулирана слабост полицијских власти, само је негативан, али снажан израз њене воље. По ње-

ном прећутном одобрењу и по њеној тајној вољи у српским земљама монархије већ неколико дана царује право крвне освете за које се до сад знало само код Арнаута.

Ми верујемо да власти вршећи сво ружно саучесништво, нису радиле по вишем наређењу. Али за њихове поступке је не мање одговорна влада и, не хотећи да знамо за појединце, ми упућујемо свој протест њој. Протест у име својих сународника, протест у име човечности и цивилизације.

Ми знамо да свака држава има слободу опредељивања у својим поступцима. Али знамо да су и појединци и државе одговорни за своје поступке, први пред законима, друге пред судом хуманости. У име тог суда, ми захтевамо да монархија спречи вандализме који се врши према српском становништву у њеним границама и да се одрече саучесништва који се јавно и срамно врше над њеним лојалним грађанима, ако не жели да злочин, учињен према њеном владаоцу, буде помрачен још ужаснијим злочином који се врши према Херцеговини, Босни и Далмацији. Не учини ли то онда би се утврдило да је монархија земља у којој нема ничега што ваља поштовати, земља у којој се привилегују злочинци и разбојници и која самим тим разрешава своје поданике сваких обавеза и сваких дужности.

А то се, држимо, тамо не жели нити верујемо да се овим вандализмима и злочинима хоће да пружи објашњење и оправдање за сарајевски атентат.

Новости бр. 169, 21. јун 1914.

Како је пустошено

Дани безвлашћа у Сарајеву

– Почетак демонстрација. – Јуриш на српске куће. – Војска долази. – Спаљивање српске заставе. – Срби се бране. – Ко је повређен. – Колика је штета. –

„Хрватски Дневник“, познати франковачки лист, доноси у једном од последњих бројева извештај о вандализмима које је бесомучна франковач-

ко-муслиманска руља починила над Србима у Сарајеву.

Ми тај извештај доносимо у целости, да би наши читаоци видели како о сарајевским изгредима јављају баш они, који су исценирали и дириговали бесомучним нападима на Србе, нападима за које један мађарски лист вели „да су вечит доказ вандализма на коме нема равна.“

Извештај „Хрватског Дневника“ гласи:

Пустошење српске школе

Војска је затворила Рудолфову улицу испред Црквеног Трга до Хотел Централа, а полиција је затворила Фрање Јосифа улицу од нове српске цркве до линије Кабиљо–Хотел Централ.

Демонстранти су се разишли споредним улицама и састали на Црквеном Тргу. Успут су уништене све српске радње, крај којих се прошло, разбијени су прозори на Краљевићкиној кући, а од свих је – на овом путу – највише страдала кројачка радња Бесаровића крај војничке касине. Управо невероватна количина штофова и свиле налазила се у тој радњи. Све је то изнешено на улицу, погажено и подерано. Штета се ту цени на много хиљада круна. Наравно и кућа и прозори, све је полувано и оштећено.

На Црквеном су се тргу сви демонстранти окупали, било их је на хиљаде и сви су јуришали на српску школу. Хиљаде камења сасуло се на ту кућу, а од 800 прозора, што их има та велика зграда, није остао цео ниједан. Демонстранти се нису ни тиме задовољили, већ су ушли у зграду, побацали из ње све књиге, писанке, слике, записнике, врата, прозоре итд. Кућа је за час била пуста, а пред њом се направила права громада избачених и полупаних ствари.

Једна кафана у приземљу те зграде, чији је газда такође Србин, сва је уништена. Ту су демонстранти нашли краљеву слику, и да се не оскврњује, узели је собом и носили цео дан у првим редовима.

Преко пута школе расторација Авакума Прића такође је сва разбијена.

Поделе у групе.

Од српске су се школе демонстранти поделили у више група. Највећа је била она, која је отишла Ферхадију, а друге су пошле споредним улицама: Петракијином улицом у Чекалушу; Ђемалушом у Варош, према Башчаршији; Фрање Јосифа улицом према Хисетама; преко Ђумурије Ђуприје у Терезију улицу итд.

У Српском Клубу

Велики је број демонстраната пошао од српске школе крај Тржнице на угао Ђемалуше и Мустафа Џенетић улице. Ту се налази у Саломовој кући Српски Клуб, који се недавно основао и за намештај утрошио 20.000 К. Демонстранти су најпре поразбијали прозоре, а онда зашли у саме просторије. Све што се налазило у просторијама, избачено је и поразбијано: фотеље, столови, столице, слике, новине, па чак је и билијар бачен с другог спрата на улицу. Врата и оквири прозора такођер су бачени.

Даље уз пут

Успут су демонстранти разбили крај тржнице сав намештај гостионе Николе Новаковића.

Недалеко Српског Клуба, низ Ђемалушу, налази се месарска радња Шпире Новаковића. Демонстранти су је сву уништили, много чистог свињског меса изнели на улицу, а исто тако и шунке, кобасице и т. д. Сав је простор пред радњом био пун меса.

Уз Новаковића се налази кафана Јове Паликуће, кога већ и презиме одаје, из чијег је племена. Све му је разбијено, бачве пробијене, пиће истекло, те се све излило на улицу. Столице, столови, бурад, чаше, флаше, пећи – све је било избачено.

Ту је преко пута, у Ђемалуши бр. 64, књижара Трифковићева. И њу су демонстранти сву разорили, а сав инвентар избацили, те се у овом

простору од преко 150 метара ишло по самим књигама, и другим хартијама.

Код Глише Јефтановића

Огорчени демонстранти пошли су да траже имовину првака и главног подстрекача оваквих идеја међу Србима, и дошли су до стана Глише Јефтановића у Ђемалуши улици. Ту се налазе његове штале, за коње, за фијакере, кола и омнибусе „Европе“ и вила, што је недавно саградио.

Тешке и огромне капије биле су страшно забарикадиране. Но демонстранти су тако дуго тресли, дрмали, ударали, док оне огромне капије нису попустиле и отвориле се. И ако су та врата огромна и тешка, демонстранти су их извадили на сред Ђемалуше и разбили. Зашло се тад унутра. До чега се дошло, износило се на сред Ђемалуше и разбијало.

Спаљивање српске заставе.

– Све до темеља.

Демонстранти су ту спалили српску заставу и онда кренули према кући оца атентатора Недељка Чабриновића, кафани и трговини самлевене кафе Васе Чабриновића, у Фрање Јосифа улици, одмах иза Ђемалуше улице. На путу су разбили сав намештај и прозоре „Кафана Парк“ (својина једне удовице Српкиње) и столарску радњу Станишићеву.

На Чабриновићевој кући све је полупано. Близу је ту и велика трговина покућанства браће Векић. Демонстранти су и ту на кући поразбијали прозоре а од силног и скупоценог покућанства није остао цео ама ни један сто. Све је уништено, поразбијано и избачено на улицу. Веле, да ту има штете око 20.000 круна.

Преко пута од Векића налази се **Мис Ирбијин Завод**, где је и „**Задруга Српкиња**“. И ова је сва кућа демолирана, а све, што је било у њој уништено.

50 корачаја одатле лежи Пешутов раскошно уређени „**Хотел Империјал**“, који држи удова Максима Прњатовића. Све су, што се ту налази,

демонстранти разбили: столове, столице и други намештај, прозоре итд. И одатле је све изнето на улицу и сломљено.

Понова код Глише!

Хајдемо опет Глиши! издали су заповест вође демонстрације. И за час је све било опет код Глишних кућа. Наставило се ту, да се уништи још оно, што је преостало. Два масивна омнибуса Глишина хотела Европе, прави колоси од кола, извежени су на улицу, изврнути и разбијени. Једне красне саонице затекла је иста судбина на сред Темалуше. И њих, као и два фијакера, демонстранти су извукли на сред улице и разбили. Простор пред шталама Глишиним у Темалуши изгледа од силне масе ствари управо забаракадирана, те је и промет туда посве немогућ и ако је пут широк 30 метара. Сав овај крај наличи као згариште после тешког пожара или град после дугог бомбардовања. Велика множина разног покућанства, око шест врста разних кочија, ћилима и још многе преразне ствари застрли су сав овај простор у Темалуши.

У горњој Темалуши

Група демонстраната, која се од Саборне Цркве одвојила у горњу Темалушу, такођер је била марљива и безобзирна у свом раду. Демонстранти су ту разбили ове радње: гостионицу неког Мостарца на углу Темалуше и Пехливануше улице, кројачку радњу Илије Р. Трифковића у Пехливануши, кафану Милана Кршића. Страшну је штету претрпио и хотел Катић, све је уништено и бачено на улицу. Столови, столице, посуђе, чаше, флаше, биљар, кревети, јастуци..., све, све се то налази на улици поразбијано и поразбациано.

Даље су уништене ове радње: бријачница Васе Петровића, кафана Вује Соколовића, гостионица Петра Ђука, бакалска и гостионичарска радња Самоуковићева, трговина мешовите робе Милана Станића, хан и механа у Темалуши број 26, Перина гостиона број 24, трговина гвожђем и разним бојама Светозара Цвијића, „Народна књижара“ А. М. Прцовића и т. д. Све је у овим радњама уништено и разбијено.

Два штаба – две развалине.

Затим су демонстранти дошли до стана Глише Јефтановића, а одмах онда и до „Српске Ријечи“.

Врата су на стану Глишином силом проваљена, те су демонстранти из стана побацали сво покућанство. Прозори су сви разбијени, фотељи, куфери, столице и т. д.

Сви су миндерлуци и креветске ствари разбациване де се данас у даљини од 100 метара шећеш овом улицом по самој вуни, рекао би да су ту стада ушишана.

Пред „Српском Ријечи“ видиш целе хрпе новина, рукописа, других папира и т. д. Тек испод овакове гомиле вири по који разбијени столац, писаћи столови, па којим се издрљало много перо, спремајући овај кобни дан... и т. д. У просторијама уредништва и управе „Српске Ријечи“ није баш ништа остало, ама баш ништа. Све је на улици. Пуста се ћирилица повалила по цести, а кућа је сва из темеља разрушена. Тек остаци некадашње фирме, издерани и поломљени, остали су.

Уз овај дом налазе се просторије „Пјевачког друштва Слоге“. И у „Слози“ је све сложено уништено.

Овуда се са 50 степеница долази у штампарију „Српске Ријечи“. Демонстранти, да покажу, шта мисле о овом друштву, нису имали обзира и жалили труда, већ су дошли и у штампарију, да униште она слова, која су тровала народ и ширила налоге краља-ослободитеља.

Машине су у штампарији оштећене, папир избачен, регали поразбијани, а слова избачена у двориште.

Одмах се у близини налази нова, величанствена зграда Великог Управног и Просвјетног Савјета. Ту се у приземљу налазе ове трговине: Јово и Ристо Васиљевић, трговина мануфактурне робе на велико и мало; Филијала Браћа Ристо и Михо Шантић; Филијала Шантић и Загорац; Јово Р. Јовановић. Све су ово трговине, пуне разне робе, и великих излога демонстранти походили, излоге разбили, робу полупали и делом оставили у дућанима, а делом разбацивали по улици.

Још су многе радње у овом крају демолиране. Особито је велика штета начињена у дућану Милана Р. Параноса, који имаде „Заступништво чешке индустрије“; трговца мешовите робе Јакше Скочајића; гостионичара Крсте Јовановића, званог Комљена и т. д. Ни Пирушу демонстранти нису поштедили, већ су и тамо разбили све, што је српско.

Сав овај крај пружа тужну слику, а развалине, грозне и тешке развалине, сведоче, како је тешко пало сарајлијама злодело разбојничке Србинове руке.

Догађаји у Терезији

Маса народа прешла је Ђумуријом Ђупријом, да изађе у Терезију. Ту се у Чикми налази и стан и радионица златара Јове Митричевића, који има главну радњу у Фрање Јосифа улици. Демонстранти су дошли пред радионицу, а из куће је неко на њих опалио хитац један из двоцевке а други из револвера. Срећом није био нико рањен. Огорчење народа постало је тим веће, те су још бесније навалили на радионице и стан. Пусто злато и сребро стаде се просипати. Дукати разних величина, што их носи наш женски свет, поче звекетати.

Стари Митричевић и његов син затворени су. Код њих се нашло доста оружја. Један је од њих био преко Миљацке побегао у просторије „Sarajevoer Tagblatta“ а отуда у једну башту, но ухваћен је и предан полицији.

И у Терезији су поразбијане све српске радње. Што је било у њима уништено је, а особито је велика штета нанета гостионичару и трговцу пића на велико Ристи Бандуковићу, званом Бандуки. Све му је уништено.

Догађаји на Хисетама

Јака група демонстраната упутила се на Хисета. Где је овде била каква српска радња, затекла ју је иста судбина, као и друге: све је уништено.

Велике деликатесне радње: Шантић и Загорац, браћа Ружић и друг (пре Ружић и Вујасиновић)

посве су уништене. Гвоздене решетке на излозима посве су разбијене, роба у дућанима поразбијана и побациана, а што се могло, избацило се на улицу. Трговачке књиге, списи, фактуре итд. све је то уништено.

Трговина мешовите робе и пића Митра Домазета такођер је љуто страдала. Гостионица градског заступника Андрије Ружића, и њу је задесила судбина осталих српских гостиона. Велика трговина стакла Митра Ребића сва је разбијена. Видаковићева гостиона „Славуј“ у Алипашиној улици сва је разорена.

Овако су исто уништене и све остале српске радње на Хисетама.

У Бјелавама и Чекалуши, – Србин Јовичић пуцао. – Један мртав, два рањена. – И Јовичићу је пукло...

Демонстранти, који су се кренули на Бјелаве, харали су што им је год српско дошло под руку. Велика трговина „Браћа Бајчетић“ на Бањском Бриегу сасвим је демолирана. Редом отуда, па све по целим Бјелавама и Чекалуши улици све је поразбијано што је год ћирилице на себи имало. Тако су дошли демонстранти до велике трговине мешовитом робом и деликатесима, Браћа Јовичић у Чекалуши. Један је од ових Србенда опалио у масу три хитца из револвера и као рисови бацили су се на трговце и њихову трговину. Један је од Јовичића некуда побегао, те се ни сад незна где је. Други, Коста Јовичић, изубијан је од разбеснеле масе, те је превезен у болницу, где га чува јака стража, да се, кад му буде стање допуштало, преда у руке правде. Код њих се нашло оружја. Демонстранти су им све до последње чачкалице поразбијали и поломили. – Рањеници су одмах пренети у болницу. Један од њих је издануо одмах. Зове се Антон Крајина, 45 година стар, католичке вере, зидар. Два хитца из револвера погодила су га у леву страну прса.

Учесници у демонстрацији.

Неколико хиљада народа учествовало је у демонстрацијама. Били су то у јединству редови

католика, муслимана и јевреја. Демонстранти су били из свих сталежа и звања.

Облазећи улицама носила је свака група пред собом слику краљеву, и певала родољубиве песме, а особито се често певало: Боже живи, чувај Боже!...

Рањеници.

И јучерашњи је дан имао својих жртава. Убијен је, како горе наведосмо, у Чекалуши, код Јовичићеве трговине зидар Антон Крајина.

Рањени су ови:

Коста Јовичић, трговац, Перо Пријевић, кафеџија. Тешко је рањен у левом оку. Вејсил Кариман, 13 год., рањен је у Кошеви по десној руци. Грбо Јанковић, 20 год., радник, рањен је у Доњим Хисети-ма од војничког бајонета. Абдулах Јусуф Беговић, 22 год., ашчија у Фрање Јосипа ул., рањен је сабљом по левој руци и по глави. Хакија Атичић, 13 год., шегрт, рањен сабљом по глави, Лука Анушић, 42 год., рањен је по глави. Алберт Фишер, 24 год., убоден је бајонетом у прса и повређен по левој руци и на десном бедру.

Ови су сви у болници, а има их таквих рањеника, који код куће леже.

Све је поразбијано. 10 милиона штете.

Да не заборавимо споменути, да су демонстранти посетили и народне посланике др. Живка Њежића и дра Саву Љубибратића, који станује у Терезији улици код своје пунице Јеленке. Гостионица и стан Љубибратићев, прошли су исто тако. До шта се дошло, разбило се.

Јучерашње су демонстрације свршиле тим, да од свих српских радња у Сарајеву није остало целих и нетакнутих ни тридесет. Штета је огромна, јер се вели, да су оштећеници претрпели квара око десет милијона круна.

Пијемонт бр. 172, 25. јун 1914, стр. 2–3.

Дар-мар у монархији

Нови Сад, 9. јула

Једна пословица вели: кад бог хоће некога да казни, он му прво памет одузме. Изгледа, да бог, који према схватању извесних кругова равна судбином владалачког, дома и монархије, хоће да упропасти аустро-угарску монархију, јер је *одговорним* факторима памет одузео. А што је још и најстрашније: с њима заједно и бечком и пештанском такозваном родољубивом јавном мњењу. Нама, радницима, не може бити сасвим свеједно, да ли ће луди режим упропастити ову државу, чији смо и ми чланови, а чије невоље ми први и највише осећамо.

Ми смо начелни противници атентата и као што смо осудили сваки атентат, тако смо исто одлучно осудили и сарајевске атентате. Осуђујемо их не само са човечанског, него и са политичког гледишта, јер смо тврдо уверени, да је последица сваког атентата: *јачање реакције*. То се и овај пут обистинило.

Досадашњом истрагом установљено је, да није било никакве завере, него да је сваки атентатор засебно оперирао, а сем њих било је још неколико атентатора, који су били спремни да убију престолонаследника. Дакле јасно је, да овај атентат није био уперен против личности престолонаследникове, него против постојећег *режима*, чији је он носилац и сада би логично и паметно било, да се у самоме режиму траже и отклоне узроци овог болесног стања. И место тога, шта се догађа у Босни? У пуноме је жеку бесна реакција, која је нарочито уперена против Срба. Срби се на варварски начин прогоне и злостављају, иако су као народна целина потпуно невини за недела, која су извршила два луда и заведена младића. Довољно је да је неко Србин и већ сумњив и изложен је како лично, тако исто и имовно, нападима уличне руље коју раздражују и предводе преобучени полицаји, а која је, користећи се равнодушношћу војске, извршила у Сарајеву страшне зулуме. А усуди ли се когод изрећи непристран суд о аустро-угарској солдатеској и бирократској

политици, тај се свирепо прогони и тешко окован баца у тамницу као највећи зликовац.

Па куда води то? Мисле ли власници на потпуно истребљење Срба, који сачињавају две трећине становништва? Или пак мисле за неколико хиљада ослабити број српског народа, да би онда лакше могли скљештати у своје кржаве канџе преостали народ, који се од времена окупације није могао спријатељити са аустроугарским господством? Ако ово мисле, онда ће промашити свој циљ и тиме ће још више раздражити српски народ и изазвати нова убиства. А не мисле ли то, онда треба да окрену други лист и да заведу *потпуно демократску управу*, јер то је једини пут и начин, да се освојени народ спријатељи са страним господством. Досадашња управа у Босни није се оснивала на демократској бази и то је главни узрок скорих атентата.

Овај дар-мар у Босни потпуно је обезумио плаћену штампу у монархији, која тражи освете Србији и која све више раздражује народ. Она је жедна крви, јер по њеној логици само један покољ са Србијом може осветити убиство престолонаследника и супруге му. Зар последњих година нисмо доста претрпели? Зар већ нисмо доведени до просјачког штапа?

Ово је ужасно стање! Док се притисак у Босни врши највећи стварају притисак над народом, дотле овде плаћеници сурувог апсолутизма стварају ратоборно расположење, као што су чинили у доба злосрећне Прохаскине афере. Цела монархија је претворена у луду кућу. Поред страшне кризе, која стално тамани трговце и занатлије и увеличава војску беспослених, сада на свима линијама влада потпуни дар-мар, који ће ову несретну државу завити још у црњи вео и убрзати њену коначну пропаст.

У овоме дар-мару ми радници морамо сачувати присебност. Морамо протестирати против јачања апсолутизма, као и против ратних букача. Ми нећемо, да се с нашим новцем и по цену наше крви насилно „усрећава“ и „цивилизира“ Босна или да се Србија научи реда јер имамо ми доста зла, требамо прво отклонити ужасну беду и некултурност, која царује у нашем народу. Ми

нећемо, да страшне прилике у Босни још више раздраже Србију против нас, ми хоћемо мира, хлеба, културе и слободе. А нека се и Босни да слобода и култура и нека се у целој монархији створи ред и мир на основу праве и истинске демократије, јер до сада се је могло већ увидити, да се на бајонетима не може дуго седити. Не учине ли то власници што пре, онда ће они убрзати оно време, када ће сам народ правити реда у лудој кући!

Страшни дани у Босни

Од како је на престолонаследника и супругу му извршен атентат, Босна је постала средиште зулума. Та околност, што су атентатори били Срби, разбуктала је национални шовинизам и уличне руље мучки нападају сваког Србина, а руше и пљачкају српске радње и куће. Нападнути су потпуно немоћни за сваку одбрану. Дописник пештанског „Világa“ тврди, да је рушење српског иметка у Сарајеву извршила група од 120-150 мангупа, а водили су их тајни полицаји. Пљачкали су и после објаве преког суда. Код Јефтанића су автомобил разбили сикирама, које су мангупима донела четири полицаја. Свуда су уништили трговачке књиге. Полицаји су се смејали, док су мангупи рушили, а војска је била равнодушна. Шта више један је официр изјавио једном мађарском новинару: *да војски није било ни на крај памети, да спречи зулуме огорченог народа*. Против неколико Срба војника поведен је поступак, јер су хтели спречити пљачкање мангупа. Исто овако схватање има и сарајевска полиција, која равнодушно гледа све, што чине мангупи. Ухапшен је један Србин полицај, јер је хтео задржати мангупе од рушења.

У Сарајеву су опљачкане све српске радње и куће, и ако је која радња или кућа случајно остала недирнута, њу сопственик не сме отварати. Све српске штампарије су разрушене, а машине скрхане, те за сада не може ни један српски лист излазити. И сада, пошто су порушене куће, излупан намештај, поарани дућани и пошто су извршени дивљачки атентати на живот и иметак мирних, радних грађана, долазе плакате сарајевске полиције. На њима се, истина, осуђује оно

рушење и пљачкање, али се све представља као природна последица атентата. Полиција позира све оне, који су постали богаљеви телесно и материјално, нека се пријаве, па ће добити материјалне припомоћи. Великодушност! Које је то требало?

Хајка против Срба

Још увек се у пуноме јеку води хајка против Срба, штавише изгледа, да агитација против Срба добива још новије помоћне трупе. Проглашењем изнимног стања у Босни, пренето је поприште противсрпске хајке у Хрватску, Далмацију и у остале крајеве монархије. Корумпирани и деморалисани франковци у Хрватској и Далмацији нарочито се истичу у хајци против Срба, јер мисле, да је сада најзгоднији моменат када се они могу дочепати власти, на коју у редовним приликама ни мислити не могу због својих прљавштина. Ставили су већ и захтеве у овоме правцу, а у хрватском сабору и у својим листовима јавно оптужују истакнутије Србе у Хрватској, као и србијанску владу, да је саучесник атентата. Али сва је срећа, што су франковци већ одавно познати као подли лажови и сад им нико неће насести сем оне уличне руље, која би можда и у Хрватској вршила зулуме сличне сарајевским да им власт енергично то не спречава. — И у Бечу су прошле недеље приређене противсрпске демонстрације пред српским посланством, те је дошло и до сукоба између полиције и демонстраната. — Прошлого петка пронео се је глас у Новом Саду, као да неки Немци спремају противсрпске демонстрације, а у околним местима већ је било раструбљено, да су демонстранти срушили Централни Кредитни Завод и запалили Салајку. Не знамо, ко је ширио те вести, али сумњамо, да би у Новом Саду могли штребери учинити оно, што су учинили у Сарајеву. У осталом нека пробају само ако имају чисте...

Истовремено са хајком против овозрањених Срба, диже се тешка оптужба против Србије, као да је и она саучесник атентата. Ову оптужбу поткрепљује плаћеничка штампа са Чабриновићевом изјавом, који је наводно рекао, да је добио бомбе од мајора Милана Прибићевића. Међутим Чаб-

риновић је ову изјаву у четвртак повукао и рекао, да уопште и не познаје Прибићевића, а ранију је изјаву морао дати, јер су га детективи злостављали и мучили. У име српске владе Пашић је потврдио писање „Балкана“ и најодлучније одбио тврдњу, да је убијство престолонаследника у интересу Србије и оградао се против сумњичења српске владе и Народне Одбране. Србија жели, да живи у пријатељству са Аустро-Угарском ма да ова у опште не поступа баш правично са Србијом.

Чабриновићеви заштитници

Београдски „Балкан“ јавља, да је београдска полиција хтела протерати Чабриновића из Србије због сумњивог понашања и нагињања анархизму, али га је аустроугарски конзул у Београду узео у заштиту, да је он честит човек. Конзулат је издао Чабриновићу и моралну сведоцбу, која се чува у управи града Београда.

Страховлада

Босанска влада је протерала преко 4000 Срба из Србије и других крајева, који су се настанили у Босни и Херцеговини. Протераше и Цигане свираче, који су пореклом из Србије, а имају своје куће у Босни. Стијепу Кобасицу, уредника „Српске Ријечи“, протерали су из Босне за вечита времена, али не у његово родно место, у Дубровник, него су га пребацили у Хрватску, где има да издржи шестомесечни затвор. И остали чланови уредништва „Српске Ријечи“ протерани су из Сарајева. Исто тако протеран је и Јово Шмитран, уредник „Звона“.

Истрага и нова хапшења

Истрага тече у највећој тајности. Увођањем цензуре на пошти потпуно је онемогућено, да се сазнају појединости истраге. На овај начин немогуће је установити у каквом се стадијуму налази истрага. Тек толико је продрло у јавност, да је Гавро Принцип отворено изјавио истражном судији, да нема саучесника и да је хтео да се освети за прогонство Срба. А Чабриновић је рекао: Србин сам — не познајем Царско Височанство ! — Хапшења су свакодневно на реду и по

најновијим вестима, до сада је ухапшено преко 500 особа, већином ђака, а има ухапшених и пет српских попова. Сви су осумњичени као саучесници атентата. — Хапшења се врше и изван Босне, у целој монархији. Срби су сада свугде сумњиви. Нека се само који неповољно изрази о бечким власницима, њега одмах хапсе! Тако су у Новом Саду ухапсили радника Милана Петровића и трг. помоћника Миливоја Вељковог, јер су наводно одобравали атентат. У Бечу, Љубљани и Трсту ухапшено је неколико ђака. Чини нам се, да је полиција и сувише ревносна!

Слобода бр. 26, 10. јул 1914.

Србија – Босна – Аустрија

2. „Велико српска пропаганда“.

Један берлински лист, који иначе не одобрава слепо аустријску политику, која доводи у опасност мир Европе, донео је прву своју вест о сарајевском атентату под натписом: „Велико-српско крваво дело!“ Та парола, која је дата из Берлина, прихваћена је од гомиле аустријских листова и тако се до данас непрестано борба води на две стране: против Срба у Сарајеву води је аустријска власт, против нас Срба, против државе Србије, води је аустријска штампа. Обе су борбе једнаке; слика оне у Сарајеву савршено је једнака слици новинарске кампање против Србије.

Првог дана, одмах пошто се глупава и страшно неспособна полиција сарајевска мало прибрала, поручила је она из Сарајева, а многи су из аустријски листови пронели кроз Европу, да: „сви конци завере воде у Београд“. Од тога доба атентатори, бајаги, казују све више појединости, које треба да докажу ову аустријску паролу, да је Србија крива за атентат. Некима се овде код нас чини, да ове вести, што их полиција шаље из Сарајева, показују само њену глупост. Међутим у ствари то саопштавање, час овако час онако, није ништа друго до питање и удешавање како ће се добити најбоља формула за доказ онога што треба аустријској политици. Једном читате нешто паметно: како су оба атентатора изјавили да су се решили на убиство Франца Фердинанда

зато, што су тиме мислили да одбране Србију од аустријске нападне политике, којој је носио београдски престолонаследник. Заиста, не два него две хиљаде босанских екзалтираних младића могу доћи на ту одлуку. Они претпостављају – са више или мање оправдања – да је идеја аустријског престолонаследника била у томе да уништи слободну Србију и да је претвори у нову Босну, коју ће експлоатисати фратри и куфераши, ону Србију о којој они мисле да је позвана да ослободи Босну. На супрот тој идеји, код њих се рађа њихова: да Србију треба спасти, и ова их доводи до извршења убиства у коме они виде спас. Ствар сасвим проста и природнија, много више но Лукенијева, који убија царицу Јелисавету и Казериова који убија Сади-Карно, да би само тријумфовала њихова идеја о анархизму.

Али то није оно што треба аустријској политици. На против, њој је потребно да покаже да у целој Босни и Херцеговини нема Србина коме се може зачети у глави таква идеја, но да – ако је то већ Србин из Босне – у његову главу мора да се улије та идеја само у Београду. О Прибићевићима зна после „велеиздајничке“ афере и западна Европа, дакле треба да атентатори признаду да им је ту идеју улио у главу онај један од Прибићевића, који је мајор у српској војсци. Мало је тупаво, што бомба мора баш бити из „арсенала у Крагујевцу“ као и у цетињској афери, али и ту сарајевска влада мисли, да треба нешто да измисли што ће и Европа разумети. Европа, која је већ постала опрезна према аустријским лажима и клеветам против Србије. Али је то више сročено ради аустријских ђалова у Бечу и Пешти, да их што више раздражи, да се и тамо приреде демонстрације против Срба.

Је ли потребно бранити се од оваквих клевета и потварања? Није. Можда је било потребно пре десет-петнаест година, данас није. Данас западно-европска штампа не само не прима више за готово бечке и пештанске лажи и клевете против Србије, него их штавише и сама разголићује и доказује. Зашто бисмо се ми онда око тога трудили, кад Европи није потребно доказивати а Аустријанцима се не може то никад доказати, да Србија нема никакву посла са атентатом. Пу-

стимо их нека и даље клеветају, кад знамо да те њихове клевете нико више у Европи не верује.

Заиста, европски новинари, који знају да њихови паметни читаоци, умеју разликовати глорификовање атентата од његовог разумевања, не боје се да покажу да они тај атентат разумеју и да баш то разумевање брани Србију од аустријских клевета. Данас европско јавно мњење разуме аустријску политику према Српству, па зато разуме и атентате раздраживих, гоњених и намучених личности из српског народа, без учешћа нас у Србији. Нарочито „велеиздајничка“ парница у Загребу и српске публикације поводом анексије Босне и Херцеговине отвориле су очи Европи, те сад потпуно познаје истину. Европа је знала и пређе, да је Аустрија, истерана из немачког савеза и из Италије, окренула свој поход на југ, против Срба, али се Европа дуго варала, мислећи да тај поход није пљачкашки него да Аустрија продирући својом влашћу на југ уноси у завојеване крајеве културу и благостање. Босански варак, којим су Аустријанци вараклисали Босну и Херцеговину, дуго је изгледало европским новинарима, који су довођени у Сарајево и чашћени, као чисто и право злато. Имајући за вође баш оне, који су дошли у Босну и Херцеговину, да душмански експлоатишу сиромашни српски народ, они нису видели да добри друмови, железнице и друге уочи упадљиве установе нису тамо створене да подигну народ у Босни и Херцеговини, но да послужи као сигурно средство за што бољу експлоатацију тога народа. Нама, Србима, скоро нико није веровао кад смо им казивали у чему је суштина аустријске управе у Босни и Херцеговини. Тек кад су видели за какве трачарије иду аустријски Срби у казамате и носе тешко гвожђе, тек кад су у Загребу видели шта се све у Аустрији проглашује за „велеиздају“, онда су им се отвориле очи. Онда су они видели, да аустријска управа у Хрватској, Босни и Херцеговини, са економског и националног гледишта није ништа боља од турске, ако још и гора није. Књига Профа Цвијића о аустријској управи у Босни и Херцеговини, издата поводом анексије, написана тако објективно, хладно и убедљиво, савршено је разбила дотадашње европске заблуде односно аустријске политике према Српству, јер им је

доказала, да Аустрија не носи на југ културу него немачко–мађарску експлоатацију у економном а антисрпски рат у погледу националном. Држање аустријске владе и аустријске штампе према Србији за време савезно–балканског рата против Турске, њено језуитско поступање у распри српско–бугарској и румунско–бугарској, најзад су доказали Европи да је чиста лаж како Аустрија жели: „Балкан Балканцима“ него да она не бира ни начин ни средства да експлоатише Балкан за Немце и Мађаре.

Зато нама не може бити чудо што европска штампа, осим мало скандалозних изузетака, не крије да она потпуно разуме атентат и ако га не одобрава. Јер кад она увиђа две ствари: прво да је аустријска политика према Србима експлоаторска, отимачка и разбојничка и друго, да она ради успеха те политике употребљује и најгора средства, онда мора разумети трећу ствар: да и међу Србима мора бити и таквих личности, које ће уобразити да је убиство престолонаследника аустријског спас за српски народ у Босни и Херцеговини, и да се и грозна дела могу извршити ради спаса једног народа. У Европи се зна да се и хотентоти дижу да бране своју слободу, а како не би Босанци и Херцеговци. Хотентоти и хереро–црнци³ немају ни појма о каквој својој прошлости и народности, па је ипак њихова борба за слободу разумљива. Бошњаци и Херцеговци имају своју славну прошлост, осећање народности је потпуно кристалисано, па онда како би могло бити да они мирно трпе све што их сналази од аустријске експлоатације? Зар су они кроз векове остали Срби зато да сад буду бесвесна подлога за аустријску чизму? Не би било чудо, да се баш и у Краљевини Србији нађу такви људи а толи у Босни и Херцеговини. У скорашњој историји, у ослобођењу и уједињењу Италије, где је Аустрија такође била угњетач и убица, босански атентатори налазе своје претходнике и учитеље, и зато им нису потребни ни Прибићевићева упутства ни бомбе из „арсенала у Крагујевцу“. Они су, можемо рећи, национални фанатици, који су изгубили правац у тачној оцени средства и који

3 Мисли се на борбу афричких племена против немачких насељеника и немачке царске војске 1904-1907. године. Над тим племенима тада је извршен први геноцид у 20. веку.

не презају од начина, каквих се питоми људи грозе, али свакојако нису бесвесне индивидуе, које је требало научити агентату у Београду, као што сарајевска полиција учи руљу сарајевску, да смрт Франца Фердинанда свети пљачкањем и убијањем невиних становника Сарајева и других босанских, херцеговачких и хрватских вароши. Једном речи сарајевски атентатори су довољно интелигентни да копирају Италијане а да за то не траже учитеље у Београду. Кад то сама Европа увиђа, оставимо Аустријанце да нас клеветају, ако им је то једна утеха. Србији не требају атентати, али Србија не може задржати ни свога, а толи туђег поданика, да на свој фанатички начин води националну политику, иако је тај начин бескористан, и за осуду. Иначе би стотине Босанаца и Херцеговаца морале ићи у пратњи српског полицајца – а то не може да буде. А пошто Србија не може ни прогањати Босанце и Херцеговце који долазе и одлазе из Србије, то се босанска влада мора трудити да има много паметније власти но оне, што су дејствовале на дан атентата. В.

Сарајевски атак руље.

*(Писмо „Трговинском Гласнику“).
Сарајево, 21. јуна.*

Погибија аустријског наследника престола и његове супруге у Сарајеву имала је одмах продужење у погибији српскога иметка, рада и напретка у овом главном граду наше Босне. Ко је извршио атентат на живот наследничког пара то вам је већ познато, а неће вам бити незнано и ко је атаковао на српски дом, српски рад и хлеб. Па ипак о овом другом питању морамо казати још коју реч. Али не знајући поуздано хоће ли вам стићи ово писмо из поробљена и крвава Сарајева, где је обустављен сваки приватни, поштански и телеграфски саобраћај ограничићемо се за сада само на констатовању неких чињеница. –

Није прошло било ни пуних седам часова од атентата а већ су започеле овде уличне демонстрације. Полиција сарајевска, на коју се троше невероватно велике суме, била је, вели, тиме изненађена. Њу је улични олош предухитрио. У истинитост те исповести њене онде слабо ко ве-

рује. Додуше постоји опште уверење да оно што је чинила сарајевска полиција у моменту атентата чини вероватном помисао да је њу могло свашта изненадити и да њу може сваки предухитрити. Без сумње би и полицији у тропским афричким пределима пало на ум да одмах обустави параде и свечаности чим је учињен први атентат са бомбом. Али је босанска полиција сасвим спокојно продужила извођење осталих тачака у програму светковине, те је ускоро довела ствар од страшне катастрофе. Невероватно, али је факат да чак ни бомба није могла опоменути сарајевску полицију на већу предострожност. Ето тај факат донекле оправдава нашу полицију и што је улична руља могла и у целини и у детаљима изводити други један програм, који је ипак спремљен ван њене средине, и који јој је дат само на надлежни поступак.

Дакле још на дан атентата увече отпочео је улични олош напад на српска имања, куће, радње. Кад је деловођ велике гостионичарске радње „Европа“ позвао у помоћ власт узвикнувши: „Узмите нас у заштиту“ – из полиције је одговорено с пуно јеткости: „Штитите се сами.“ То је било довољно, да се одмах увиди с које стране ветар дува. Али оно што је било у недељу у вече беше само увод у сутрашње догађаје. У понедељник је имао да се изврши главни напад и он је заиста и извршен. У раздобљу од десет и по часова пре па до два и по сахата по подне бес је тријумфовао у нашем Сарајеву. За то су време уништене све српске радње у Сарајеву: дућани су остали празни, стелажи су поломљени, извучени, спаљени, врата и прозори изваљивани, зграде рушене; једном од најглавнијих улица, Ђемалушом, текла је река српског вина, ракије, коњака; улице су застиране свилом, ћилимима и другим скупоценим источњачким материјама које су продавали стари и богати српски дућани. Па ни на томе није остало. За дућанима су дошле на ред српске куће, домови, станови. Руља је ишла из куће у кућу па је тако исто извлачила и на улици бацала душеке, јастуке, колевке, посуђе и све што је у којој кући наша. Преплашена је чељад била ипак срећна, ако је са голом душом могла за времена умаћи. Кад је и то било свршено, онда се залазило у штале и шупе, отуда су извођени и пуштани

коњи, извлачена су кола па су ломљена, и најзад су спаљивани аутомобили. Интересантна је тачност с којом су вође уличних нападача ишле од радње до радње и од куће до куће: нигде се није погрешило да се нападне на несрпску кућу или радњу, и нигде се нису преварили да пропусте који српски дом! Има још нешто. Од напада су поштеђене српске цркве и банке. Чудновато! Кад сокак узме маха, кад руља загосподари, онда се у тој простој светини понајпре јави инстинкт верске освете и у исто доба лакомисленост за новцем. Али је сарајевски олош био високо политичар: он се уздигао изнад религиозних предрасуда и показао се чистих руку. Није ли јасно да тај олош није био – обичан олош? Банке се нису могле освојити, а и када би се освојиле јасна је ствар да би држава морала убрзо накнадити сву штету, јер се у новчаним заводима не процењује комисијски и од ока, као што бива при накнади штете појединцима. Дакле, сарајевска је „руља“ и тај пропис знала. Цркве се нису смеле дирати, јер ако се изазове верски рат онда се зна ко ће овде на крају крајева страдати. Зато је требало убити појединце свакога који ради, који тече, који радом и солидношћу осваја пијаце. Као што видите ноћ између 15. и 16. јуна није протекла залуд. У њеној је помрчини добро срачунато све. Сарајевски олош није био обичан – али је ипак и био и остао олош...

Желите ли чути приближно колика је материјална штета учињена тим изгредима које је власт, у најмању руку, толерирала? То није могућно рећи. Један службени и трезвени орган власти уверавао нас је, да је сам Гл. Јевтановић оштећен за два милиона круна!

Па ко је приредио сав тај срам?

Чим је пљуснула крв на кеју одмах је Штадлеров „Хрватски Дневник“ узвикнуо: „То је дум-дум српског Видовдана! Ми знамо шта треба одмах чинити“. Оном делу масе, која слуша Штадлера, придружио се онај део, који стоји на улици и чека наредбу власти. А власт још непрестано, на жалост, рукује мишљењем већине босанских Муслимана. Додајте томе нервозну жудњу власти, која је желела да се ма чим маскира погибија

наследникова, у погрешном уверењу да ће то ма колико препоручити и умањити јој одговорност за оно што је било. Скупите све то па ћете имати силу која је неколико сахати господарила у нашем Сарајеву.

Политичка се злочинства догађају свуда у свету, али злочин који је извршен над имањем и радом Српства у Сарајеву остаје за сва времена срам од наше владе. А чим протекну дани и недеље, ова ће иста власт тражити дације од тих истих грађана које је материјално убила. И шта ће онда бити? Природно је да буде упућена на онај сокачки олош који је са њом пактирао на дан 15. и 16. јуна. Држава која разорава иметак својих најбољих грађана не показује да су јој познати рачуни модернога газдовања. Тешко је трпети, али – ко зна за што је и то добро!

Трговински гласник бр. 139, 28. јун 1914.

Навала на српски народ из талми лојалности

– Потпуни слом франковлука. –

Страшни и гнусни злочин, што је 15. (28.) јуна о. г. извршен у Сарајеву над престолонаследником надвојводом Фрањом Фердинандом и супругом му, **осуђен је најодлучније од целог српског народа** у овој монархији, који је искрено оплакао несретне жртве Принципова браунинга. Шта више у краљевини *Србији*, на коју жута штампа баца кривицу због Принципова злочина, на прву вест о страшном догађају *обуставили* су прославу првог радосног Видова-дне после косовске трагедије од године 1389. Али све то није сметало мрачњачким елементима, да се најпре у жутој штампи својој оспу најгаднијим погрдама и клеветима на српски народ, па онда, у својој *талми лојалности*, као хијене и гладни шакали *навале на српско добро*. Најодвратнији *улички моб* у Сарајеву **обесветио је пијетет** према светлој успомени невиних жртава грозног атентата тиме, што је разбио и *поробио* српске трговине домовине. Злочинством уличнога моба, које сарајевске

војне и грађанске власти нису могле, или нису хтеле спречити, *компромитована* је сад *наша монархија у очима културнога света*. Чак и независна штампа савезничке Немачке жестоко је устала против *погрома* који је несавесним атентаторима подбодена и од власти трпљена фукара извршила у Сарајеву и по осталим местима у Херцег-Босни над невиним Србима. И бадава је угарски премјер гроф Стеван Тиса у ономадашњој седници заступничке куће угарског сабора уверавао да су вести о грозном прогону против Срба „претеране“: факат је да је побеснела талми лојална руља за један дан *анархије* у Босни и Херцеговини (где је у тај мах било концентрисано *два корпуса војске!*) **уништиле преко десет милиона круна српског добра!!** Сlike што су их о рушевинама донели *бечки немачки* илустровани листови, у својој радости, што је на *такав* начин избило „народно огорчање“ остаће вечита срамота по оне чиниоце, који су одговорни за ред и мир у овој држави.

Веома је значајно, да су се у том *вандалском походу* против српског народа особито истакли *католици* у Босни и Херцеговини, дакле духовна пастиа злогласнога језујите, надбискупа врх-босанскога дра Јосипа *Штадлера*. Животињска мржња коју Штадлеровштина годинама проповеда по заглупљеној католичкој маси против Срба, избила је у часу, кад Штадлер и компанија знађаху, да су Срби за један дан остављени без икакве заштите, на Божију вересију, да су – *voelfrei*, као што Швабо каже за тицу, коју сваки мангуп може убити. И лијући крокодилске сузе за убијеним престолонаследничким паром, црна чета арцибискупова је нашла, да се пијетет састоји у разоревању, *пљачкању и харању* српских трговина и домова!! Овакога чуда није било, од како је гавран поцрнио.

Погром у Босни и Херцеговини против Срба пошао је мрачњачким елементима за руком. Браћа босанских разбијача, *франковци* у *Троједници*, халакнули су као јањичари, кад чуше, шта је руља урадила са добром сарајевских Срба. „Хазурала, сад је време да се осветимо влашком накоту!“ Тај дивљачки урлик разлеже се по франковачкој тевабији од Лудбрега до *Сремских Карловаца*. Под

маском талми-лојалисти хтедоше у Загребу да *понове страшне септембријаде* од године 1902., али су са том злочиначком намером својом *бедно пропали*, јер им је баш честито *хрватско* грађанство у Загребу помрсило те планове. У *Петрињи* су пуна четири дана морали да врбују разбијаче те под заштитом „славне“ полиције у том банијском граду шачица факина нанесе штете тамошњим Србима. И по другим варошима Хрватске и Славоније покупили су франковци „патриотичне демонстрације“, наравно уз *погроме* против Срба, али су свуда претрпели *фијаско*. И то бележено с великим задовољством јер видимо, да *језгра хрватског народа* трезвено схваћа ситуацију и да прозира тајне намере франковачких спекуланата.

Чак и у *Далмацији* су покушани *погроми* против Срба, али тек тамо су разбијачи **грозно насели** и сви њихови злочиначки планови разбише се о непоколебану савест далматинских *Хрвата*, а свест која је чврста као оно суро далматинско стење. У *Сплет* су **католички попови** били донели фанатизоване сељаке, да „муштрају“ против Срба, али су спљетски Хрвати онемогућили франко-капуцивску „муштру“. Дакле *потпун слом* франковлука!

Српски народ је потпуно свестан тога, да за изгреде наврбоване уличне руље *нипошто није слободно кривити хрватски народ*, као што ни овај за суманути сарајевски атентат не криви српски народ. Срби ни за загребачке септембријаде од год. 1902. нису кривили Хрвате, јер смо врло добро знали, ко је приредио те септембаријаде, исто као што сад знамо, ко су зачетници и вође погрома против невиног српског народа.

Браник бр. 126, 28. јун 1914.

Приредио:
Мр Иван Обрадовић

Прогони Срба у Босни и Херцеговини послије атентата у Сарајеву

Годинама уочи почетка Првог свјетског рата у Аустроугарској је добро изрежираном пропагандом створена таква представа да главна опасност за опстанак Монархије долази од стране Србије и српског народа уопште, па је у том смислу изграђен низ војно-политичких мјера са циљем да се опасност са те стране отклони, а српски народ физички и духовно осакати како више не би представљао пријетњу интересима службеног Беча.¹ Сарајевски атентат био је добродошао повод за отворен и бруталан обрачун са Србима, њиховим политичким, културним организацијама и православном црквом у Босни и Херцеговини и Хрватској. Демонстранти су у Загребу на дан атентата клицали у славу убијеног престолонаследника и извикивали паролe: „Доље Србија“, „Доље Југославија“ и „Доље српске слуге“. Дан касније, у режији Хрватске станке права (франковаца) организоване су велике антисрпске демонстрације у Загребу. Том приликом су демолирани многи српски станови, радње и установе.² Демонстрације су избиле широм Хрватске, Далмације и Славоније, у Дубровнику, Задру, Броду на Сави, Ђакову, Винковцима, Вуковару и другим мјестима.³

На посљедњој сједници Сабора Босне и Херцеговине одржаној 28. јуна 1914. у Сарајеву предсједник Сабора је осудио атентат на надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу. Позвао је родитеље да не дозволе да агитатори разним анархистичким идејама затрују срца и душу њиховој дјечи „употребљавајући при

томе угријани национални осјећај омладине и њену непромишљеност и незрелост“.⁴ Већ исте вечери маса од више стотина демонстраната напала је и демолирала хотел „Европу“, власништво Глигорија Јефтановића и редакцију листа *Српска ријеч*, устремивши се потом и на друге српске дућане, продавнице, магазе, књижаре и кафане. Полупани су сви прозори и причињена је велика материјална штета на епископском стану у Сарајеву. Сутрадан се број демонстраната вишеструко увећао, а акција уништавања свега што је српско почела је окупљањем испред католичке катедрале у центру града и наставила се уз асистенцију полиције и војске, а по путама које су давали представници градских власти и Земаљске владе.⁵ Носећи пред собом царске слике, окупљена маса се подијелила у неколико група које су се разишле по граду. Према једном извјештају, „демонстранти су покренули прави мали рат против српских дућана и домова у цијелом граду“.⁶ Демонстрантима се убрзо придружио „сарајевски олош“, који је према ријечима пољског полицијског службеника Владислава Глика, искористио прилику да под изговором „патриотских иступа“ пљачка и краде.⁷ Постоје извјештаји о томе како је полиција из сарајевског затвора на слободу пустила више ситних муслиманских криминалаца који су потом учествовали у демонстрацијама.⁸

Рушилачки талас из Сарајева прелио се наредних дана на већи дио земље. Сутрадан по

1 П. Опаčić, *Politika genocida Austrougarske protiv Srba u Prvom svetskom ratu*, у: *Vojno-istorijski glasnik*, br. 1–2, Београд 1994, 47.

2 А. Митровић, *Сучељење са средњоевропским империјализмом*, у: *Историја српског народа*, VI–2, Београд 2000, 17.

3 Детаљније код: *Ž. Karaula, Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji*, у: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, vol 43, Загреб 2011.

4 *Stenografski izvještaj XXXI sjednice Sabora Bosne i Hercegovine održane 28. juna 1914. u Sarajevu*, 2.

5 *Đ. Mikić, Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Банјалука 2011, 26.

6 R. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Сарајево 2006, 148.

7 *Политика*, Београд, бр. 9.168, 21. новембар 1933, 1–2.

8 В. Ђоровић, *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, Београд–Сарајево 1920, 33.

атентату, демонстранти су по Мостару рушили и пљачкали српске радње. Упркос интервенцији бискупа Алојзија Мишића, у Мостару је оштећена православна црква и владичански двор Петра Зимоњића.⁹ У Ливну су демолирани српска школа и готово сви дућани српских трговаца. Демонстранти су у Жепчу оштетили зграду српске читаонице и парохијски дом. Због великосрпске пропаганде и увреде цара, предсједник одбора читаонице прота Манојло Варагић осуђен је на 15 мјесеци тамнице. У Травнику је полупана зграда српске школе, а приведен је и свештеник Петар Ђосовић, који је потом постављен за таоца на жељезничкој прузи Травник–Лашва.¹⁰ Котарски управник из Чапљине Абдурезак Диздаревић био је главни организатор прогона Срба у Чапљини и Габели 29. и 30. јуна 1914. Том приликом су опљачкане многе српске куће, радње и цркве. Диздаревић је наредио пљенидбу „Српске читаонице“, „Српског сокола“ и „Српске земљорадничке задруге“ у Чапљини.¹¹ У рушилачком походу демонстраната уништена је кућа свештеника Васе Медана, који је крајем јула узет за таоца и спроведен у Струге на мост преко ријеке Требижата, а затим одведен у Чапљину да би као талац пратио војне транспорте.¹² „Све што се крсти са пет прста скочило је било, да нас, ову шаку Срба православних у Чапљини и околини прогута. Није се бирало од њихове стране средстава и начина само да се циљ постигне“, записао је свештеник Медан у једном каснијем извјештају.¹³ Трећег дана по атентату демонстранти су у Коњицу демолирали српску православну цркву, Дом Св. Саве у којем је била смјештена српска основна школа и српску читаоницу. Свештеник Јован Сломовић је одведен у мо-

старски затвор и тамо задржан девет дана.¹⁴ У Зеници су демонстранти похарали српске радње, пјевачко друштво „Дечански“ и домове више угледних Срба.¹⁵ Православна црква је оскрнављена и у Метковићу.¹⁶ Сличан рушилачки поход догодио се и у Дувну у којем су уништене српска школа, црква, учитељски стан и канцеларије Црквено-школске општине. У Љубушком је маса католика из околних села похарала православну цркву, парохијски дом и школу.¹⁷ Православна црква у Требињу остала је поштеђена уништења највише захваљујући присебности требињског свештеника Стевана Правице.¹⁸ Већ крајем јуна 1914, у вријеме велике концентрације аустроугарских трупа на граници са Србијом, свештеник Тимотије Поповић је осумњичен да је затровао воду у једном бунару из којег је пила војска. Ухапшен је, а потом без икаквог судског поступка објешен у Суљином Хану, три километра од Зворника, лицем окренут према Србији.¹⁹ У манастиру Житомислићу шуцкори су се иживљавали над архимандритом Христифором Михајловићем. У Санском Мосту је, према једном извјештају, атентат оставио снажан утисак на локалне муслимане и католике: „За тили се час на џамији видјела у знак жалости црна застава, а затим по осталим муслиманским и католичким дућанима и кућама. Свијет сав узплахирен, не знајући о чему се ради, слетио се са свију страна, дапаче тежаци остављају копање, жетву те косидбу и

9 Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства. Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд 2012, 168.

10 Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 35–36.

11 Б. Борозан, *Долина Неретве 1914–1918. године у литератури и документима*, Ниш 1992, 125–126.

12 *Исто*, 136–137.

13 V. Kazimirović, *Cena srpske pobjede u Prvom svjetskom ratu*, у: *Srpsko nasleđe – istorijske sveske*, br. 12, Beograd 1998, 12.

14 Б. Борозан, *Долина Неретве 1914–1918. године у литератури и документима*, 155–158.

15 В. Ђоровић, *Црна књига*, 43–44.

16 Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 39.

17 M. S. Popović, *Patnje Srba 1914–1918. godine*, у: *Knjiga o Mostaru (priredio: Borivoje Pištalo)*, Beograd 1998, 181–182.

18 *Споменица епархије захумско-херцеговачке*, Ниш 1928, 92.

19 Након погубљења је Поповићево тијело висило на дрвету цијели дан као упозорење другима, а тек по ноћи су га сељаци сахранили под истим дрветом. Послије рата су његови посмртни остаци пренесени у заједничко гробље. Ланци са којима је био окован и сахрањен стављени су на једну икону направљену у ораховом дуборезу; *Источник*, Сарајево, год. XIX, бр. 7, 1905, 197; *Српска црква*, Сарајево, бр. 5–6, 1920, 191.

трче у град, да сазнаду праву истину“. У Санском Мосту није било демонстрација, а до тога би сигурно дошло „да није неколико угледних муслимана настојало да се пређе преко тога“. ²⁰

Митрополит Петар Зимоњић је послје атентата у мостарској Саборној цркви одржао бесједу и у присуству аустроугарских власти критиковао државну управу због прогона Срба. Митрополит је рекао да му је несхватљиво да једна цивилизована држава може тако поступати са својим поданицима. Од присутног генерала тражио је да државна власт престане с прогонима и да заштити Србе, у противном, он ће се обратити цару за интервенцију или ће позвати српски народ на устанак. ²¹ Ни босански муслимани и католици нису могли остати изван ових бурних догађаја. Херцеговачки бискуп Мишић поручио је мобилисаним војницима да не треба да жале своје животе за домовину и владара, док је бискуп Јеглич у свом говору војницима пред одлазак на фронт Србе назвао „заклетим непријатељима самог Исуса“ ²². Са друге стране, муслимански вјерски поглавар у Сарајеву, реис-ул-улема Џ. Чаушевић, позвао је вјернике да не учествују у антисрпским демонстрацијама, савјетујући им да буду обазриви и промишљени, те да „сваком добром зајмимо“. ²³

Котарски уред Бања Лука је описујући стање иза атентата навео да су локални Хрвати и муслимани били огорчени због догађаја у Сарајеву. Умјерени Срби су били у суморном расположењу, док су они радикалнији са симпатијама посматрали атентат. ²⁴ У већини крајишких градова на српским кућама није било ниједне заставе жалости, а оне су се на православним црквама и школама појавиле

тек два дана по атентату. Дубички Срби су тек на наговор митрополита Василија Поповића истакли црне заставе на цркву, школу и читаоницу. Власти су примјетиле како је српско свештенство и грађанство „само формално“ жалило због атентата. ²⁵

Влада у Сарајеву је крајем јула 1914. упутила допис свим котарским уредима у којем их је обавјестила да све држављане Краљевине Србије треба одмах спровести у Босански Брод, а способне за оружје сматрати као заробљенике и предати их војним властима. Србе који нису из Босне и Херцеговине, него из осталих покрајина Монархије, требало је одмах упутити у Хрватску или Далмацију преко Брчког, Добрљина, Градишке, Аржана и Метковића. ²⁶ Земаљски поглавар Оскар Поћорек је 26. јула 1914. наложио свим котарским уредима у земљи да строго пазе на политички сумњиве елементе, нарочито на путнике из иностранства и студенте, који су можда имали неке информације о атентату у Сарајеву. ²⁷ Аустроугарске власти биле су веома осјетљиве према било каквом давању подршке атентату, па су предузимале оштре мјере према свакоме ко би исказао симпатије према овом догађају. Жандармеријска постаја у Турјаку је августа 1914. привела Србина Пеју Танџерића, родом из Горњих Подградаца, који је дан по убиству Франца Фердинанда славио тај чин, говорећи да Бог поживи оне који су убили престолонаследника. ²⁸ Власти су повеле истрагу против православног свештеника из Скендер Вакуфа Млађена Поповића осумњиченог да је дан по атентату на путу из Бање Луке ка Котор Вароши са сељацима славио и пуцао из револвера. ²⁹ Нервозне власти су у свему видјеле траг велеиздаје и антидржавне пропаганде, па је у данима након атентата жандармерија одузимала од народа поједине православне иконе

20 *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, br. 155, 13. VII 1914.

21 *Српска православна епархија добро-босанска – Шематизам* (приредио: П. Пузовић), Србиње–Фоча 2004, 110; П. Пузовић, *Прилози за историју СПЦ*, Ниш 1997, 171–172.

22 Р. Орачић, *Politika genocida Austrougarske protiv Srba*, 53.

23 *Исто*, 55.

24 АРС, ОО Бања Лука, бр. 329, 20. VII 1914.

25 Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 382.

26 АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 1.072, 6. VIII 1914.

27 АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 949, 29. VII 1914.

28 АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 1.242, 15. VIII 1914.

29 АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 297, 6. VII 1914.

које су проглашаване „великосрпским“. Власти су утамничиле попа Јована Обрадовића само зато што је јуна 1914. тражио дозволу за пут на Косово, гдје су се требале одржати Видовданске свечаности.³⁰ Парох Димитрије Текић био је оптужен да у Возући шири великосрпску пропаганду након што је установљено да у свом дому држи слику Петра Кочића. Због симпатија према Кочићевим идејама у Босанској Крајини и ангажовању у листу *Отаџбина*, прогоњени су свештеници Тодор Срдић и Никола Прокопић. Поп Ђорђе Умичевић из Сводне је приведен јер је у свом дому држао више примјерака *Српских народних песама*, *Просвјетиног календара*, као и дјела која су величала побједу српског оружја у Балканским ратовима.³¹ На списку непожељне литературе нашле су се и Змајеве пјесме које је полиција почетком јула 1914. заплијенила из куће богослова Милана Кљајића. Герзовачки свештеници Душан Бубњевић и Павле Убавић гоњени су јер су се уочи рата истицали својим радом у друштву „Просвјета“³². Неријетко су пред суд извођена и дјеца, што су поједини аутори објашњавали аустроугарским „страхом од дјецe“ (*Angst vor Kinder*).³³ У Требињу је због увреде цара на четири мјесеца затвора осуђена дванаестогодишња Симана Лојевић.³⁴ Крајем јула 1914. ухапшени су херцеговачки свештеник Аћим Братић, његов син Тома Братић, такође свештеник, док је Томина кћерка Анета, ученица трећег разреда Више дјевојачке школе, осумњичена за злочин велеиздаје. У мостарском затвору је осам мјесеци провела ученица Милка Правица, кћерка требињског свеште-

ника Стевана Правице, која је осумњичена за ширење југословенских идеја.³⁵ У Варцар Вакуфу су за таоце узета три малољетна ученика, од којих је један био Душан, син ухапшеног свештеника Тоде Марјанца из Стројнице, а друга двојица су били ученици Богословије у Призрену.³⁶

На удару аустроугарских власти нису се нашли само истакнути појединци, већ и сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са националним предзнаком, попут „Сокола“, „Побратимства“ и „Просвјете“. Сва ова друштва била су сумњичена за антидржавну пропаганду и припрему устанка у Босни и Херцеговини у случају рата између Србије и Аустроугарске. Цјелокупни рад друштва „Просвјета“ оцјењен је велеиздајничким, а за носиоце таквих дјелатности окривљени су најприје Васиљ Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ђоровић.³⁷ Давање статута о црквено-школској аутономији 1905. оцјењено је као фатална грешка управе, па је наређена њена суспензија. Према мишљењу владе, тај статут је омогућио Србима у Босни и Херцеговини да створе државу у држави.³⁸ Стављање ван закона уредбе о црквено-школској аутономији учињено је „са намјером да сваку слободу православног свећеника потпуно скучи, да га деморалише, у сваком раду ограничи, (...) да тиме поткопа темеље самој цркви“.³⁹ Уредба о укидању српско-православних конфесионалних школа донесена је 25. децембра 1914.⁴⁰ Полицијском одлуком од 14. априла 1915. забрањен је рад

30 Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 238.

31 Д. Берић, *Народна интелигенција – свештеници и учитељи на велеиздајничким процесима у Босни и Херцеговини 1914–1918*, у: *Зборник Матице српске за историју*, бр. 35, Нови Сад 1987, 75.

32 Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 241.

33 Милорад Екмечић је овај термин користио позивајући се на архивску грађу о испитивању десетогодишњег дјечака Славка Мичића и једну изјаву барона Коласа, званичника Земалске владе у Сарајеву; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. II, Београд 1989, 681.

34 В. Ј. Поповић, *Патње и жртве Срба среза требињског 1914–1918*, Требиње 1929, 60–62.

35 *Споменица епархије захумско-херцеговачке*, 104.

36 Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 93.

37 М. М. Vulin, *Srpska „Prosvjeta“ na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916*, у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 205.

38 В. Madžar, *Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914–1915. godine*, у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 156.

39 АБиХ, Поклони и откупи (ПО), К-25а, бр. 736/427.

40 Премда је одлуком Заједничког министарства финансија предвиђено да српско-православне школе остану до даље затворене, ученицима из тих школа је омогућено да се упишу у комуналне основне школе, уколико је у њима било мјеста; Прим. Б. М.

и свим српским земљорадничким задругама.⁴¹ Под удар власти дошло је и ћирилично писмо, названо дијелом „пропале византијске културе“, па је наредбом од 10. новембра 1915. стављено ван употребе у јавном животу.⁴² У школама се ћирилица могла употребљавати једино у вјерској настави за православне.⁴³

Аустроугарске власти су одмах по избијању рата предузеле широку акцију узимања талаца и интернирања сумњивих лица из Босне и Херцеговине. Командама трупа дате су наредбе да „оне особе које су политички непоуздане и сумњиве, лише слободе и да буду чуване као ратни заробљеници“.⁴⁴ За таоце су, према раније утврђеним списковима, узимане најчешће угледне личности из народа, српски политичари, јавни и културни радници, богатији сељаци, а нарочито народна интелигенција – свештеници и учитељи.⁴⁵ Бијес аустроугарских власти сручио се свом жестином нарочито на свештенике, јер су се према владином мишљењу политички и грађански сасвим компромитовали.⁴⁶ Већ 25. јула 1914. ухапшен је и мучен, а потом у близини Дервенте убијен парох из Осјечана Ђорђе Петровић. Козлучки парох Петар Лазаревић

објешен је 24. августа 1914. са групом од 29 Срба у дворишту тузланског војног затвора. Свештеник Ђорђе Петровић из Осјечана убијен је као талац приликом покушаја бјекства.⁴⁷ У Бијељини су објешени свештеници Перо Симић из Црњелева и Михаило и Душан Маринковић из Балатуна.⁴⁸ Свештеник Трифко Максимовић из Илијаша стрељан је 16. септембра 1914. у Семизовцу са још 16 ухапшених Срба.⁴⁹ Очекујући офанзиву српске и црногорске војске, аустроугарске власти су у Фочи као таоце поставиле шест угледних Срба на два моста преко Дрине. На првом су били свештеници Јосиф Кочовић и Владимир Поповић, те трговац Нико Хаџи-Вуковић, а на другом свештеник Василије Кандић и трговци Милан Хаџи-Вуковић и Никола Мазија. У зору 28. јула војска је без икаквог суђења и истраге стрељала таоце на првом мосту, а на другом је убила Мазију, док су друга два таоца тешко рањени и касније интернирани у логор Арад.⁵⁰ Заједнички министар финансија Леон Билински је у својим *Успоменама* забиљежио како је генерал Поћорек био најодговорнији због масовних вјешања цивила „не изузимајући српске свећенике, жене и дјецу“ или узимања српских посланика за таоце. У Требињу су направљене читаве „алеје од вјешала“, забиљежио је Билински.⁵¹ Влада је јануара 1915. упозорила окружне области да на првом мјесту у војску треба мобилисати незадовољне елементе српске националности, а штедити католике и муслимане. Изричито је наведено да мобилизација Срба у војску није потребна због војних потреба, већ како би се из земље очистило што више сумњивих елемената.⁵²

41 N. Ilijić, *Stav austrijske uprave prema Zemljoradničkim zadrugama Bosne i Hercegovine*, у: *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, 280–284.

42 АБиХ, ЗВ, през. бр. 12.113, 10. XI 1915; В. Madžar, *Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914–1915. godine*, 169.

43 Са каквом жестином је ћирилица прогнана из јавног живота говори један допис из Приједора у коме се каже како су у том мјесту власти у српској основној школи копали ћирилична слова из зида, јер их нису могли премазати, а са неких кућа су ископали и ћириличне спомен-плоче које су се на њима налазиле; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1915*, 269; Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika*, 229.

44 В. Ђоровић, *Црна књига*, 53.

45 Војне власти издале су наредбу да се по општинама направе спискови православних свештених лица уз „уношење оцјене понашања“ (сумњиви, таоци, напустили мјесто боравка и сл); Д. Берић, *Народна интелигенција – свештеници и учитељи на велеиздајничким процесима у Босни и Херцеговини*, 52.

46 В. Madžar, *Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914–1915. godine*, 165.

47 Епископ жички Василије, *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, Београд 1970, 133.

48 *Српска православна епархија зворничко-тузланска – Шематизам*, Тузла 1977, 33–34.

49 *Српска црква*, Сарајево, год. I, бр. 4, 1919, 108–109.

50 В. Ђоровић, *Црна књига*, 60.

51 Описујући вјешања цивила, Билински је написао како су по Херцеговини „направљене читаве алеје вјешала“; *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, Sarajevo 2004, 100.

52 АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 76, 3. I 1915.

Као и код узимања талаца и за депортовање су власти бирале угледне грађане, посебно свештенике, учитеље и богате сељаке. Аустроугарске власти организовале су у Добоју од 1915. до 1917. прихватни концентрациони логор у који су допремани затвореници прије него што су депортовани даље у Арад, Нежидер, Турањ, Плетерницу, Шопроњек и друге логоре.⁵³ Ужаси у Добоју по много чему су превазилазили патње људи у другим казаматима.⁵⁴ Сличан транзитни логор постојао је и у Жегару код Бихаћа и у Требињу, на лијевој обали Требишњице. Логор, кроз који је прошло око хиљаду Срба из билећког и требињског краја, распуштен је у јесен 1916.⁵⁵

Страхујући да у случају сукоба са Србијом не избије устанак у Босни и Херцеговини, Министарство рата у Бечу је, поред војске и жандармерије, оформило посебне жандармеријске јединице, у народу познатије као „шуцкори“.⁵⁶ Одлука о формирању тих јединица донијета је 12. августа 1914. са изричитим упозорењем да се Срби и русофили не укључују у њихов састав. У упутству о подјели оружја наглашено је да треба наоружавати само муслиманско и католичко становништво.⁵⁷ Временом су припадници шуцкора добили одријешене руке у ратним операцијама што су искористили за пљачку и лично богаћење.⁵⁸ Према успоменама

Светозара Ђоровића, у злочинима над Србима предњачили су управо шуцкори, „сељаци којима је власт дала оружје тобоже да одрже неки ред, а који су, барем у већини, били најордигиниранији зликовци. Окрутни, свирепи, грамзиви. Они су у свако доба, по дану и по ноћи, упадали у српске куће, захтевали да их чисте и угошћавају. Између поплашене и сметене чељади извлачили су домаћина, тукли га и злостављали. Није ли било домаћина, нападали су на жене. Девојкама су ударали на образ. Шта су могли да уграбе и изнуде, грабили су“, записао је Ђоровић.⁵⁹

Како би што ефикасније помогле војсци на фронту и обезбједиле материјалну подлогу за вођење рата, аустроугарске власти су упоредо са општом мобилизацијом проглашеном 25. јула 1914. године, отпочеле са преласком на ратну привреду. Кључну улогу у том послу имала је Војна комисија за реквизиције са сједиштем у Сарајеву.⁶⁰ Осим реквизицијама, српско становништво је већ са избијањем првих ратних сукоба било погођено одузимањем имовине, посебно уз границу са Србијом. Наредба о конфискацији имовине оних лица која су се током ратних операција придружила непријатељу донијета је 13. октобра 1914. Уз конфискацију имовине власти су проводиле експатријацију – одузимање босанско-херцеговачког држављанства, што се најприје односило на оне поданике који су се придружили српској или црногорској војсци или су са породицама избјегли у Србију и Црну Гору.⁶¹ У намјери да се помогне војсци на фронту, власти су већ почетком рата покренуле широку акцију прикупљања добротворних прилога од грађана и јавних установа. Ипак, аустроугарска управа није била задовољна ангажовањем Срба у хуманитарним акцијама

53 Број затвореника који су прошли кроз добојски логор пре се и до 46.000; А. Митровић, *Сучељење са средњоевропским империјализмом*, 52

54 „У добојском случају, у цјелини је остварен програм аустроугарске владе који је она у почетку рата ставила себи у задатак: једном заувјек скршити отпор српског племена, убити за сва времена свако национално осјећање његово, (...) Добојска трагедија је по својим многобројним жртвама, по невиној крви која је усахла, по својој језивости, по циљу којем је принесена – наш највећи народни жртвеник за слободу“; Д. Паравач, *Добојски логор (1915–1917)*, Добој 1990, 19.

55 Б. Целеговић, *Билећки крај у годинама Првог свјетског рата (1914–1918)*, Билећа 1997, 58–59.

56 Ђ. Микић, *О шуцкорима и осталим нерегуларним јединицама у БиХ 1914–1918*, у: Радови, часопис за хуманистичке и друштвене науке, бр. 1, Бања Лука 1998, 191.

57 Р. Орачић, *Politika genocida Austrougarske protiv Srba*, 56.

58 Г. Шљиво, *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*,

у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 118–119.

59 S. Ćorović, *Beleške jednog taoca*, у: *Knjiga o Mostaru* (priredio: B. Pištalo), Beograd 1998, 170.

60 Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 172.

61 Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 340; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1914*, Sarajevo 1914, 498.

које су имале за циљ помоћ војсци и рањеницима, напомињући да је српско становништво углавном симпатисало непријатеља.⁶² Окружна област Бања Лука је у извјештају Земаљској влади крајем јула 1914. навела да се Срби слабо одазивају прилозима за Фонд ратне помоћи, осим у Прњавору.⁶³ Занимљив је податак да је 96 сеоских старјешина у бањолучком котару за 14 дана прикупило тек 40 круна помоћи за аустроугарску војску, док су осморица српских свештеника годину дана раније за исто вријеме прикупили 10.000 круна за српску војску током Балканских ратова.⁶⁴ Команда жандармерије у Сарајеву је половином августа 1914. извјештена из Бање Луке како српски трговци слабо дају прилоге за Црвени крст, те да су током Балканских ратова били много активнији приликом скупљања помоћи.⁶⁵

Политичке прилике у Босни и Херцеговини у годинама које су услједиле нису довеле до промјене политичког курса власти према Србима. Напротив, српски народ је иза 1915. године и даље био изложен прогонима који су у себи носили карактеристике геноцида, а огледали су се у физичком затирању становништва и уништењу српске духовности и културе. На историјској сцени се јавио низ тзв. велеиздајничких процеса, од којих је највећи одржан у Бањој Луци 1915/1916. године, а који су имали за циљ да искључиву кривицу за избијање рата пребаце на српски народ и на државу Србију, те нађу оправдање за аустроугарски напад на Србију.

Закључак

Непосредно по атентату у Сарајеву, Хрватску и Босну и Херцеговину је захватио талас антисрпских и рушилачких демонстрација, које су у предвечерје великог рата наговјестиле страдање Срба током наредних година. На мети демонстраната нашле су се све српске политичке, кулурне, просвјетне организације, приватна имовина, Српска православна црква и угледни појединци. Рушилачки талас, започет у Загребу, а настављен у Сарајеву, захватио је наредних дана већи дио Босне и Херцеговине. Бројна оновремена свједочења указују да су, умјесто да спријече демонстрације, власти подстрекивале насиље над Србима и пљачку њихове имовине. Већ у љето 1914. године аустроугарске власти су почеле са широком акцијом узимања талаца, затварања српских интелектуалаца, учитеља и свештеника, те ликвидацијама које су често вршене и без формалне судске истраге. Неријетко су пред суд из баналних разлога извођена чак и дјеца. Посебно је страдало српско православно свештенство, дио тзв. народне интелигенције, које је од раније било прогањано и сумњичено због наводних антидржавних акција. У намјери да застраше и политички пасивизирају српски народ у Босни и Херцеговини, власти су формирале посебне жандармеријске јединице, у народу познатије као „шуккори“, које су већ у првим ратним мјесецима за собом оставиле крвави траг, посебно на тлу Херцеговине. На удару власти нашле су се и српске школе, ћирилично писмо и сва културно-просвјетна удружења са српским предзнаком.

Мр Боривоје Милошевић

62 Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 182.

63 АРС, Окружна област Бања Лука, пр. бр. 7.490, 28. VII 1914.

64 Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 396.

65 АРС, Окружна област Бања Лука, пр. бр. 262, 14. VIII 1914.

Концентрациони логори

(историја феномена масовне изолације)

Једна од најснажнијих асоцијација која се јавља при размишљању о историји 20. века јесу објекти за масовну изолацију политичких противника. Главни (не и једини) генератор те појаве јесте утицај који на *масе* врше *идеје* које имају или могу имати политички значај, а које се у датој средини сматрају субверзивним по постојећи поредак ствари. Док су у питању само појединци који заступају такве идеје, мере које друштво или држава користе против њих не прелазе оквиру класичних затворских мера. Међутим, како су током 19. века *масе* све више узимале активно учешће у политичком животу и историјским догађајима, мере индивидуалне изолације су се показивале недовољним да предупредне нежељене последице. Јавила се потреба развоја нове *технологије* физичког изоловања, применене контролисању *маса*.

Да се основни смисао логорске праксе налази на технолошком нивоу доказује и чињеница да се логори јављају у земљама чије идеологије су оштро супротстављене једна другој: њих су стварале и демократе, и комунисти, и фашисти, и нацисти. Много је примера који показују како се у једној земљи смењују режими и на власт долазе и с власти одлазе људи различитих политичких и моралних схватања, а концентрациони логори се стално обнављају, неретко и на истим локацијама. То упућује на закључак да логоринису циљ по себи, који неминовно произлази из неке идеологије, него *инструмент* да се до неког циља дође.

Логоре карактерише извесна, иако не потпуна, не свуда и не увек, *импровизација* и *одсуство формалности*. Та недовољна дефинисаност појаве отвара простор за грешке приликом квалификовања појединих случајева, које и не морају увек бити ненамерне. Разлози за то могу бити различити, а један од најважнијих је што израз „концентрациони логор“ има велико пропагандно дејство, па се у те сврхе често и радо користи.

У новије време термин је променио своје раније значење сабиралишта и дефинитивно попримио значење масовног губилишта. Укупна историја масовне изолације, међутим, пре показује да је висок морталитет у већини логора био *узгредни*, а не *примарни* ефекат. Намера је углавном било издвајање и изолација, понекад експлоатација и, евентуално, преваспитавање логораша. Истребљивачки логори су пре били изузетак него правило, ако се посматра цео распон од последњих двеста година, а садашње значење термина „концентрациони логор“ је стереотип настао после Другог светског рата.

Логори су, због свог ванредног и привременог карактера, више карактеристика ратних и револуционарних периода него времена у коме влада законитост. Они свој легитимитет не заснивају на постојећим правним и моралним нормама већ на арбитарно исказаној политичкој вољи. Може се рећи да су логори производ државног и политичког система који, у ствари, њиховим успостављањем доказује своју немоћ да се редовним путем и кроз постојеће институције избори са одређеним проблемима.

Током модерне историје феномен масовне изолације се мењао, прилагођавајући се увек новим циљевима и потребама различитих режима који су га практиковали. Могуће је, на основу третмана логораша и сврхе масовног изоловања, издвојити три фазе развоја концентрационих логора. Те три фазе представљају, уједно, и три степена ескалације третмана логораша од стране логорских власти, од којих се у свакој новој фази поопштравао однос према затворенима и кршило све више и више правних и моралних начела.

Али, одакле почети праћење тог феномена?

Многи аутори указују на Француску револуцију као иницијални фактор многих крупних промена током последња два века, укључујући и појаву логора.

Прва фаза: затварање туђег становништва

Први пример масовне изолације, а да нису у питању били ратни заробљеници већ цивили, представља Наполеоново наређење, издато после прекида Амијенског мира 1803. године и обнове непријатељства са Великом Британијом, да се затворе сви поданици британске круне заточени у Француској и држе до окончања непријатељства. У том тренутку на континенту се налазило на десетине хиљада Британаца, већином у Француској, а око 10.000 у самом Паризу.¹ Био је то нечувен поступак, у коме није могуће оделити мере предострожности од освете за претходну британску заплону француских бродова.

Ни Наполеоново затварање британских поданика, ни касније британско интернирање бившег цара и његове мале пратње на острвима Елба и Света Јелена још увек нису прави примери логора, али јесу искуство на коме је касније развијана технологија масовне изолације. У оба случаја постоји несумњив политички мотив; затим промишљена, иако још непотпуно развијена технологија изоловања и контроле; тежња за превенцијом; посебан режим живота у изолацији; неодређен рок; одсуство законске и обичајне основе; као и доза импровизације. Даљи развој појаве, када она већ почиње да поприма препознатљиву форму, уследио је у другој половини 19. века, и то претежно током колонијалних ратова.

Неки карактеристични примери појаве масовне изолације могу се опазити у америчкој историји, иако, наравно, нису представљали логоре у данашњем смислу речи. Процес постепеног потискивања и изоловања индијанских племена од стране белих колониста дао је занимљив материјал за изучавање поступка и технологије наметања другачијих идеја маси која томе пружа отпор. Према *Енциклопедији Британика*,² прве покушаје стварања неке врсте резервата за Индијанце чинили су још Шпанци у Јужној

Америци током 16. века, пресељавајући их из њихових расутих села у уређене и добро лоциране центре. Циљ је био масовно покрштавање и промена њиховог начина живота. Експеримент није успео, јер су Индијанци радије бежали у неприступачне пределе.

Ствари су се знатно другачије одвијале у Северној Америци, што је одлично описао Алексис де Токвил: „Док су дивљаци сами настојали да се цивилизују, Европљани су настављали да их окружују са свих страна и да их сабијају у све уже границе... Индијанци су били уништени у надметању коме нису били дорасли. Били су изоловани у сопственој земљи, а њихова раса се свела на малу колонију досадних странаца усред бројног и доминантног народа...“³ Осим индијанских резервата, третман староседелаца Америке дао је и друге примере који су касније могли бити коришћени ако би се нека политика суочила са проблемом неподобне масе. Током 60-их година 18. века „Лорд Џефри Емхерст је обезбедио место у историји као изумитељ модерног биолошког ратовања наређењем: 'Заразите Индијанце чаршавима на којима су лежали болесници од великих богиња, или на било који други начин који може послужити да се истреби та проклета раса'...“⁴ Спој таквих идеја и развијене технологије масовне изолације дао је оно што се данас обично подразумева под изразом концентрациони логор, тј. логор истребљивачког типа, какви су познати из времена Другог светског рата.

Ипак, најважније искуство те врсте Америка је стекла током грађанског рата (1861–1865), када су у њој постојала најмање 42 заробљеничка логора, од којих се 9 налазило на острвима, а нарочито много их је било у Њујорку.⁵ У њима је помрло

1 Herold, Christopher, *The Age of Napoleon*, New York 1963, 143, 144.

2 „Indian, North american“, *Encyclopaedia Britannica*, vol. 12, 1963, 207.

3 *Britannica...*, исто, 208. Цитат у издању из 1995, *Britannica 2.0* (CD ROM), чланак: *Native American Peoples*, разликује се од текста *Британике* из 1963, јер му недостаје првих осам речи, вероватно због „политички некоректног“ израза *дивљаци* (savages).

4 Rajt, Ronald, *Oteti kontinenti. Severna i Južna Amerika viđene očima Asteka, Maja, Inka, Čerokija i Irokeza*, Beograd 1995, 129–130.

5 Jensen, Richard, *WWW Guide to Civil War Prisons*, <http://tiger.uic.edu/~rjensen/prisons.htm#sources>; „Hellmira“ –

око 56.000 људи, а логор Елмира (Уније) и Ан-дерсонвил (Конфедерације) имали су највећу смртност: 24% и 30%.⁶ Андерсонвил је постао синоним окрутности зараћених страна.

Слика 1. Најстарији познати снимци логораша сведених на изглед живих скелета, заробљенички логор Андерсонвил, Амерички грађански рат⁷

Најстарији снимци живих логораша изгладнелих до изгледа скелета, по свему судећи, начињени су управо овде. Командант логора, капетан Хенри Вирц (Hartmann Heinrich Wirz), после рата је осуђен и обешен, што је такође било по

први пут у историји.⁸ Његова страна је изгубила рат.

Наредни пример се појавио на Куби 90-их година 19. века. Његов творац био је шпански генерал и гувернер острва Валеријано Вејлер (Valeriano Weyler),⁹ који је тамо послат да савлада протившпанску герилу. Као основни услов успеха он је видео њено одвајање од цивилног становништва, па је декретом од 21. октобра 1896. године наредио да се испразне села и народ концентрише у поједина ограђена насеља, под контролом шпанских трупа, за шта је коришћен израз *reconcentrado*.¹⁰ Тиме је тај термин ушао у употребу. Он изворно значи *поновна концентрација*, али се касније префикс *re* губи, стварајући тиме злогласну синтагму *концентрациони логор*. Према сајту Конгресне библиотеке у Вашингтону¹¹ радило се о више од 300.000 пресељених цивила, од којих је најмање 30% „пропало“ („perished“) због недостатка хране, лекова и хигијене. Према Каминском радило се о чак око 400.000 људи.¹²

За време Бурског рата (1899–1902) донекле се поновила ситуација са Кубе: Велика Британија је, покушавајући да скрши локалну герилу, прибегла мерама масовне изолације цивилног становништва. То су углавном били холандски насељеници (Бури, Boers), који су се опирали претензијама британске круне на њихову земљу и бранили свој начин живота. Врховни командант британских трупа, лорд Киченер је у одвајању цивила од герилаца и уништавању њихових фарми видео услов свог успеха. У тим

a Place of 'Terrible Memory', Nearly Forgotten“, *Emerging Civil War* <http://emergingcivilwar.com/2011/10/14/hellmira%E2%80%94a-place-of-terrible-memory-nearly-forgotten/> ; „Elmira Union Civil War Prison“, *Civil War Journeys*, http://www.civil-war-journeys.org/elmira_prison.htm (25.02.2014).

6 „Andersonville Prison“, Civil War Trust, <http://www.civilwar.org/education/history/warfare-and-logistics/warfare/andersonville.html> (25.02.2014).

7 „Prisoner Photographs“, Andersonville National Historic Site <http://www.nps.gov/media/photo/gallery.htm?id=25001AB0-1DD8-B71C-079A07B44D6707A4> (25.02.2014).

8 Вирц је рођен у Цириху. Видети: Bruno, Anthony, „Andersonville Prison“, Crime Library, http://www.crimelibrary.com/notorious_murders/classics/andersonville/4.html (25.02.2014).

9 Због метода које је користио, америчка штампа је Вејлера звала „Касапин“ („The Butcher“). Kaminski, Andrzej, *Konzentrationslager 1896 bis heute. Eine Analyse*, Stuttgart 1982, 34, 35.

10 Израз доноси: Maurois, André, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država 1492–1954*, Zagreb 1960, 376. Видети и: „General Valeriano Weyler (1838–1930)“, *Library of Congress*, <http://www.loc.gov/rr/hispanic/1898/weyler.html>, (25.02.2014).

11 „General Valeriano Weyler (1838–1930)“, *Library of Congress*, <http://www.loc.gov/rr/hispanic/1898/weyler.html>, (25.02.2014).

12 A. Kaminski, *Konzentrationslager...* 34.

логорима завладали су глад, прљавштина, болести и немар. У октобру 1901. године, у неким логорима је умирало и до 40% логораша. Било је педесетак логора, у којима је било интернирано око 136.000 људи. Умрло је 27.927, од чега 22.074 деце.¹³ У тим логорима помрле су и хиљаде црних мушкараца, жена и деце.¹⁴ За најсигурнију локацију сматрано је острво Света Јелена, на коме су држани заробљени бурски борци.¹⁵

Слика 2. Бурска девојчица (Lizzie Van Zyl, 1894–1901) која је умрла у британском концентрационом логору Блумфонтен (Bloemfontein)¹⁶

Недуго после Бурског рата у немачкој југозападној Африци долази до велике побуне хотентотских племена против немачких насељеника. Рат је трајао од 1904. до 1907. године, а Немци су успели да се одрже једино користећи крајње сурова средства, која су укључивала затварање у логоре, вешање, изгладњивање и друге начине истребљивања. У овоме се нарочито истакао генерал Лотар фон Трота (Lothar van Trotha), који је племе Хереро свео на 10% његове пређашње

бројности. Племе Нама је спало на око 30% пред-ратног броја, чему су, поред осталог, допринели и услови живота у логорима у које су били сатерани.¹⁷ Био је то први геноцид у 20. веку.

Слика 3. Заробљени припадници племена Хереро под немачком стражом у Југозападној Африци почетком 20. века

Прва фаза логорске праксе окончана је отпочињањем Првог светског рата, током кога се са обе линије фронта стварају и брзо пуне велики заробљенички логори. Зарађене стране су имале укупно 7.750.919 заробљених и несталих војника.¹⁸ Како се рат приближавао крају, економска ситуација је свуда постајала све гора, што се посебно одражавало на стање заробљеника, који су увек били последњи у реду за казан. Њихово изгладњивање и исцрпљивање може се схватити и као мера обезбеђења, јер се одржавањем таквог стања умањује физичка спремност, слама дух отпора и борбено расположење.

Друга фаза: почетак затварања сопственог становништва

Оно што су чинили Шпанци, Американци, Британци и Немци са становништвом далеких земаља ипак представља однос према странцу. Насељеници су међу староседеоцима увек

13 „Concentration camps – Introduction“, *Anglo Boer War*, <http://angloboerwar.com/other-information/88-concentration-camps/1832-concentration-camps-introduction>, (25.02.2014).

14 „Concentration camps – Blacks“, *Anglo Boer War*, <http://angloboerwar.com/other-information/88-concentration-camps/1835-concentration-camps-blacks>, (25.02.2014).

15 Девет, Кристијан, *Бурски рат 1899–1902*, Београд 1903, 329.

16 *Old historic photo*, <http://oldhistoricphotos.com/lizzie-van-zyl-a-boer-girl-who-was-starved-in-a-british-concentration-camp-during-the-boer-war/#!prettyPhot> (28.02.2014).

17 Чланак: *Southern Africa*, одељак: *The German conquest, Britannica CD...*

18 „Casualties: First World War“, Spartacus Educational, <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/FWWdeaths.htm>, (25.02.2014).

били *corpus separatum*. Међутим, почетком 20. века неке државе почињу да масовној изолацији подвргавају и сопствене грађане. Изгледа да је Хабсбуршка монархија прва прибегла логорима као средству за решавање својих унутрашњих проблема, нарочито за сузбијање по њу разорног национализма. На удару се, пре свега, нашла интелигенција словенских и романских народа царевине, а понекад, као што је то био случај са Србима, изолацији је подвргавана и маса осталог становништва.

Срби су посебно били на удару јер се сматрало да се управо њиховим националним питањем отворило и питање опстанка Двојне монархије: „Избезумљени изазовом њихову опстанку, хабсбуршки су државници изгубили способност балансирања и маневрирања: Србија им је постала опсесија као што је некада била Италија, а сваким својим кораком западали су у све тежу ситуацију...“¹⁹ Због тога је било могуће да након сарајевског атентата Срби колективно, као народ, за једне постану симбол отпора омрзнутој Монархији, а за друге злоћудни расадник бунтовништва. То је повлачило бројне консеквенце, међу којима и плански спроведену масовну изолацију: „На евакуацију пучанства из свих пограничних крајева Аустро угарске монархије мислило се већ раније, јер је у августу 1914 израђен царски декрет о припомоћи, настанби и уздржавању евакуираца... Царски декрет о евакуирцима један је мали саставни дио опћег ратног плана монархије, која је на свим својим границама имала народне мањине оних народа, са којима ће ступити у рат...“²⁰

Био је то рат старе многонационалне империје против младих нација. Политички концепт рата био је јасан већ и по саставу корпуса које је Аустроугарска 1914. послала на Србију – претежно су били састављени од Хрвата, Чеха и Срба.

Тако би се, у случају победе Аустроугарске, могло тврдити да су цару верни Словени победили Србију, док би пораз код хабсбуршких Словена, очекивало се, развио мржњу према победничкој Србији.²¹ Штампана је усмеравала расположење јавности, па је тако загребачки лист *Хрватска* 29. јуна 1914. писао: „Убице, име ти је Србин! И јеси Србин проклето ти сјеме и племе, што га је вјетар натрунио на нашем хрватском тлу, да рађа злочин и злобу, сије неслогу и разбојнички пролијева крв... Народ навјешћује Србима борбу на живот и смрт и прогонство из Босне и Херцеговине...“²² У том правцу је била усмерена и наредба команданта аустроугарске 5. армије, генерала Либеруса Франка од 27. августа 1914: „Војници, вама је милостиви цар поверио да упаднете у Србију и заузмете ову земљу пустолова и разбојника. Ваша је дужност да имовину, све мушкарце и жене ове несретне земље уништите... Сваког оног ко би најмање милосрђа имао према зликовцима, ја ћу немилосрдно казнити...“²³ У подстицање на масовну репресију укључила се и римокатоличка црква. Загребачки надбискуп Анте Бауер је благословио 13. аустроугарски корпус (са седиштем у Загребу) речима: „Хрвати, јунаци! Бог вас зове у бој. Бог вјечна правда, зове вас да у рукама његовим будете осветници оног недјела у Сарајеву...“²⁴ Таква пропаганда дала је своје плодове, при чему није прављена разлика између Срба из Србије и Аустроугарске. Сви су третирани као крајње опасни политички непријатељи, а Србија је осуђена на нестанак.

19 Taylor, Alen, *Habsburška Monarhija 1809–1918*, Zagreb 1990, 283.

20 Defrančeski, Joso, *C. i kr. ratni logori 1914–1918*, Osijek 1937, 60–61. Назив „Срби“ се у књизи доследно избегава. Аутор је стварао слику по којој Срби не само да нису били затварани у аустроугарске логоре, већ да нису ни постојали! Као логораше помиње Хрвате, Словенце, Украјинце и мистериозно „погранично пучанство“. Видети: исто, 60–66.

21 Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 106–107.

22 Novak, Viktor, *Magnum crimen*, Beograd 1985, 31.

23 Ђуковић, Исидор, „Геноци према Србима у аустроугарским логорима“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, 51.

24 Živojinović, Dragoljub; Lučić, Dejan, *Varvarstvo u ime Hristovo: prilozi za Magnum Crimen*, Beograd/Sarajevo 1988, 71.

Слика 4. Аустроугарска пропагандна разгледница на којој њен војник радосно показује умрлицу, обавештавајући јавност о смрти Србије, „краљевине-убице, ратне 1914. године“²⁵

На основу досадашњих, непотпуних истраживања, у Хабсбуршкој монархији је било око 50 логора у којима су биле интерниране стотине хиљада цивила.²⁶ Не може се рећи колики број цивила је прошао кроз царско-краљевске логоре, а посебно колико је међу њима било Срба, јер то питање за сада у науци није разрешено.²⁷ Наводно је више од 100.000 Срба помрло по разним логорима у Немачкој и Аустроугарској.²⁸

25 „Велики рат“, Народна библиотека Србије, <http://velikirat.nb.rs/items/show/6166> (03.02.2014).

26 Станковић, Ђорђе, *Концентрациони логор Плетерница*, „Изазов нове историје 1“, 60.

27 О тој теми су писали: Novak, V., *Magnum crimen*, Beograd 1985; Ђоровић В., *Црна књига: патње Срба БиХ за време светског рата: 1914–1918*, Београд 1996; Искруљев, Т., *Распеће српског народа у Срему и Маџари*, Нови Сад 1936; Станковић, Ђ., *Изазов нове историје 1–2*, Београд 1994; Стојанчевић, В., „Прогони цивилног становништва од стране окупационих власти у Србији 1914“, *Научни скуп Колубарска битка: ратни напори Србије 1914. године*, Београд, 1985; Стојанчевић, В., „Геноцидна политика Аустро-Угарске у окупираној Србији 1915–1918. године“, *Глас САНУ* 14, 2008, стр. 123–142; Паравац, Д., *Добојски логор 1915–1917*, Добој 2002; *Арадска тврђава – аустроугарски логор за истребљење Срба 1914–1918*, Темишвар 1994.

28 Станковић, Ђорђе, *Велика историјска превара*, „Изазов нове историје 1“, Београд 1992, 237.

Услед непостојања поуздане евиденције (што не мора бити случајно), укупан број свих логораша би могао бити далеко већи, као и број помрлих. Осим тога, после окупације Србије вршене су у масама интернације њених поданика, како у Хабсбуршку царевину, тако и у Бугарску.

У аустроугарским логорима је забележен и први познати пример покушаја преваспитавања деце-логораша. У логору у Браунау на Ину, у Аустрији, налазила се српска дечја заробљеничка школа. Њен управник, оберлајтнант Јулије Помпеј „забрањено је одмах предавање Српске повјеснице, сем оних догађаја у којима су Срби били понижени“. Наставни језик је био хрватски, а од другог разреда немачки...²⁹ Шта се код деце желело постићи таквим третманом не треба посебно објашњавати. Све то указује да су логори били средство борбе не само против одређених политичких ставова, него и против читавих народа, без обзира на њихов узраст, статус и пол. „Кривац“ се постајало рођењем, на основу националности, усвојених културних вредности, вере или држављанства. Тај приступ, у далеко драстичнијој форми и обиму, поновили су Трећи рајх и његови сателити током Другог светског рата.

Поред српских цивила из царевине и из Србије, у логоре су доспели и бројни српски ратни заробљеници. Сматра се да су Аустроугари, Немци и Бугари до краја 1915. године заробили око 166.000 српских бораца, од којих је крајем 1917. године 93.500 још увек било у животу.³⁰ До велике смртности довео је третман српских заробљеника који је био далеко испод онога што за ратне заробљенке прописује Женевска конвенција: „Изморени страховитим штрапацама и борбом, оскудицом и непрестаним великим напрезањем и пешачењем у току спровођења до на север Мађарске, они су поцепани, без обуће, гладни, јадни стигли до места где је требало да се изврши интернирање.

29 Станковић, Ђорђе, *Изум Немаца – логор за српску децу*, „Изазов... 1“, 174.

30 Бјелајац, Миле, „Страдање заробљених српских војника у Првом светском рату“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, 41–42.

Слика 5. Савезничка пропагандна разгледница са поруком: „Помажите српске заробљенике“, издата у Паризу³¹

Али тамо подигнутих логора за заробљенике није било. (...) То су била обична пуста поља северне Мађарске ограђена жицом. У ту жицу људи су уведени и имали су сами себи да поставе логор. Али док је то урађено, док су људи могли главу да склоне, дотле је већ огроман број пропао.³² Један Хрват из Лике, аустроугарски официр, касније је саопштио: „Људи беху остављени без неге, лека, одећа, покривача, на цичој зими, те су се смрзавали па би се и у ђубре увлачили. Flugdächer су имали без врата, на земљи морадоше спавати. И онакви какви су били (...) тукли су их још аустроугарски стражари.“³³ Као да је што већа смртност била циљ таквог третмана.

Посебну врсту логора Аустроугарска је формирала за своје војнике који су се током 1918. године враћали из заробљеништва у Русији, пошто се тамо услед Октобарске револуције власт распала, а логори били распуштени: „Дуж државне

31 „Велики рат“, Народна библиотека Србије. <http://velikirat.nb.rs/items/show/6406> (03.03.2014)

32 Топаловић, Живко, *За наше заробљенике*, Крф 1918, 8.

33 Бјелајац, Миле, „Страдање заробљених српских војника...“, 44.

границе Аустро-Угарске са Совјетском Русијом били су основани посебни логори и пријемни пунктови, у којима су бивши заробљеници током 25 дана пролазили кроз ’моралну и санитарну обраду’, затим су их делили на категорије, према степену ’опасности’, заводили их у евиденционе картоне и одређивали стални полицијски надзор...“³⁴ Била је то мера предострожности против ширења бољшевичке идеолошке „заразе“.

Наведени поступци показују да је до почетка Првог светског рата политички смисао логора избио у први план, што ће ускоро почети да се осећа и у многим другим примерима ван Аустроугарске. Такав је био случај када су Британци током Првог светског рата интернирали цивиле, Немце, британске држављане, пошто би им своје држављанство предходно одузели.³⁵ Олимпијски комплекс у Лондону је 10. августа 1914. године претворен у концентрациони логор, чији су први станари били три стотине Немаца осумњичених за шпијунажу. Неки од њих су били угледни људи. То је уједно и први пример да се спортски објекти користе у те сврхе.³⁶

Познато је да је у Русији и пре доласка бољшевика на власт постојала пракса изоловања политичких противника у забаченим местима и престоничким казаматима. Иако нема основе да се поистовете мере изолације пре и после револуције, оне ипак представљају израз континуитета, барем када је у питању стицање искуства. Изоловање за време царевине никада није попримило ни масовност, ни радикализам који су познати из совјетских логора, али и тада се тежило томе да се појединци због ставова које заступају и шире држе подаље од осталог становништва.

Масовну изолацију сопственог становништва у Русији су, од самог доласка на власт, спроводили

34 *Историја Југославије II*, (Л. Б. Балева, Г. М. Славина, И. И. Удалцова), Москва 1963, 22.

35 „Концентрациони логор“, *Војна енциклопедија*, 4, Београд 1960, 630.

36 *London's Olympia to be concentration camp, Chronicle of the 20th century* (DK Multimedia), Dorling Kindersley, 1996 (CD ROM).

тек Лењин и његови следбеници. Сматра се да су бољшевици били аутори тог новог инструмента репресије, да „Стравична слава којом су били овенчани Хитлерови концентрациони логори не би смела да засени приоритет совјетске државе...“ и да је термин „концентрациони логор“ први употребио Лав Троцки 4. јуна 1918. године.³⁷ Порекло израза је, као што је већ објашњено, старије, а у време када га је Троцки употребио он је већ био уобичајен у земљама захваћеним Првим светским ратом. Стиче се утисак да погледе истраживача понекад толико засене два грандиозна и екстремна подухвата масовне изолације, бољшевички и нацистички, да они тај феномен не могу да виде на другим местима. Ипак, пар који представљају хитлеризам и стаљинизам није пука произвољност, јер Хитлер је учио од Лењина и Стаљина.³⁸

Главни инспиратор стварања бољшевичке мреже логора била је Комунистичка партија, а главни спроводилац њених замисли политичка полиција (ВЧК и њене наследнице). Према неким ауторима, први званични совјетски логор налазио се у манастиру на Соловјецким острвима, у Белом мору, а био је основан 15. априла 1919. године. Одлуком донетом 17. маја 1919. свака од 97 губернија имала је по један логор, а неке и више њих.³⁹ По другим изворима, већ у лето 1918. године Троцки и Лењин су били издали наредбе за затварање политичких противника у „концентрационе логоре“.⁴⁰ Вероватно је декрет из 1919. године био накнадно формално-правно „покривање“ праксе која је већ постојала. Био је то почетак институције познате као ГУЛАГ (Главное Управление ЛАГерей), настале из идеје да преступнике не треба кажњавати већ преваспитавати.

У међуратном периоду осим општепознатих совјетских логора постојали су и други логори за

политичке противнике, нарочито у европским земљама. Италија је, поред бројних заробљеничких логора, одмах по окончању Првог светског рата спроводила и масовну изолацију Словенаца, Хрвата и Срба са окупираних територија на источној обали Јадрана. То су били угледни цивили, стварни или могући лидери националног окупљања и пружања отпора италијанском ширењу на Балкану, које је италијанска војска *превентивно* похапсила и интернирала одмах по окупацији тих територија. За интернацију су коришћене разне локације, укључујући и острва у Тиренском мору. То искуство послужило је фашистима током преузимања власти у Италији. Они су, почев од 1923. године, такође користили пушта острва за интернирање својих сународника – политичких противника.

Следећу мрежу логора у Европи створили су нацисти, непосредно по доласку на власт 1933. године, за своје политичке противнике и сегменте немачког друштва које су сматрали непожељним и штетним. Број логора је од првобитних шест постепено растао, тако да је током рата било тринаест локација само у Немачкој. Неки су се развили у велике логорске комплексе, са више десетина подлогора и спољних команди. Бухенвалд је, на пример, имао укупно 174 такве „филијале“. Осим што се та пракса развијала у самом Рајху, стваране су мреже логора и у окупираним земљама.

После грађанског рата у Шпанији основани су логори који су трајали до почетка Другог светског рата. Они су формирани са обе стране Пиринеја: у Француској, за шпанске избеглице и интербригадисте, и у самој Шпанији, за Шпанце, противнике Франковог режима. Кроз шпанске логоре и затворе прошло је преко милион људи, поново су се за изолацију користили спортски објекти (арене и стадиони), а поступак је био кудикамо строжи него у француским логорима.⁴¹ У Француској је тада било изоловано око 500.000 избеглих страних држављана, војника и цивила, углавном Шпанаца и интербригадиста, међу којима и око 500 држављана Југославије.

37 Гелер, Михаил; Некрич, Александар, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000, 55.

38 Исто, 53.

39 Јаковлев, Борис, *Концентрационные лагеры СССР*, Мюнхен 1955, 27, 28, 178, 179; Solonjević, Ivan, *Rusija i konclogori*, Zagreb 1937; *Forced labour camps. On-line exhibition*, „Open society archives“, <http://w3.osaarchivum.org/gulag/b.htm>, (25.02.2014).

40 М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти...* 55.

41 Begović, Vlado, *Španija i frankizam*, Beograd 1977, 177, 178.

Логори за цивиле у то време јављају се и у Британији, чија влада је 1939. године донела Заштитну уредбу (*Defense Regulation 18B*), по којој су потенцијално нелојални грађани и избеглице из непријатељских држава интернирани у логоре.⁴² С друге стране Атлантика Сједињене Америчке Државе су после јапанског напада на Перл Харбур, а на основу наредби председника Рузвелта (*Executive Orders No. 9066 and 9102*), интернирале око 110.000 Јапанаца. Били су то амерички држављани свих узраста и оба пола, рођени на Западној обали САД и Хавајима, осумњичени као потенцијална пета колона.⁴³

Почетак Другог светског рата донео је и нову ескалацију појаве, најпре квантитативну, јер се негде морала држати маса ратних заробљеника, а потом и даљу радикализацију третмана логораша.

Трећа фаза: појава истребљивачких логора

Следећи значајан степеник у развоју масовне изолације представља појава посебне врсте логора, познате под упечатљивим називима „фабрике смрти“ или „млинови за кости“.⁴⁴ Реч је о истребљивачким логорима, чија сврха је било уништење одређених категорија становништва, а проистекли су из нацистичке доктрине о супериорности аријевске расе. Ти логори на својеврстан начин представљају кулминацију процеса масовне изолације, али и врхунац примене искустава индустријализације и технолошких достигнућа. Дотадашњи логори нису примарно били намењени истребљивању, иако су неретко давали и такве ефекте. Њихова сврха је било одвајање и изолација, а у неким случајевима и преваспитавање. Појава истребљивачких логора је последица утицаја расне теорије на политику, која због своје биолошке компоненте није претпостављала могућност преваспитавања нити се испуњавала изоловањем, као политика која је проистекла из идеологије засноване на економским и социјалним претпоставкама.

Одлуку о почетку масовног сатирања људи, пре свих Јевреја, нацисти су донели у мају 1941, а крајем те године су прорадили и први логори смрти, па од тада треба рачунати и почетак те фазе.⁴⁵ Иако су нацистички логори постојали још од 1933, током првих осам година њихове владавине систематско истребљивање није практиковано. Основано је шест логора са сврхом уништавања људи: Аушвиц, Белзец, Келмно, Мајданек, Собибор и Треблинка. Њима би се могли придодати и неки од логора у НДХ, пре свих Јасеновац, иако су усташки логори били на технолошки нижем нивоу. Треба поставити и питање да ли првенство хронолошки заиста припада нацистима, пошто су се први усташки покољи Срба догодили још априла 1941, а логори Јасеновац и Стара Градишка су отворени већ током лета 1941.⁴⁶ Број логораша се у трећој фази уместо стотинама хиљада изражава милионима, број усмрћених такође. Према неким проценама нацистички логори су однели између 6 и 8 милиона живота. Осим тога, сматра се да је кроз нацистичке логоре прошло између 10 и 12 милиона људи.

Слика 6. Група логораша из нацистичког концентрационог логора Ебензе (Ebensee) у Аустрији, април 1945. године⁴⁷

42 „Concentration camp“, *Microsoft Encarta Encyclopedia*, 1997, (CD)...

43 *Encarta CD...* исто; *Nisei* и *San Francisco*, *Britannica CD...*

44 Kogon, Eugen, *Država SS-a. Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Zagreb 1982, 34.

45 Kalvokorezi, Piter i Vint, Gaj, *Totalni rat*, Beograd 1987, c.190, 193.

46 Petranović, Branko, *Srbija u drugom svetskom ratu*, Beograd 1992, 126, 127.

47 „Truman Library Photographs“, *Harry S. Truman Library & Museum*, <http://www.trumanlibrary.org/photographs/view.php?id=3855> (02.03.2014).

Објекти које су користили нацисти послужили су и ослободиоцима њихових сужања. Бухенвалд и Захсенхаузен су под заједничким називом *Speziallager*, у периоду од 1945. до 1950. године, коришћени од стране НКВД-а за изолацију цивилних затвореника.⁴⁸ Свака социјалистичка држава имала је сопствени ГУЛАГ, мањи по броју логора и логораша, али идентичан по намени и начину функционисања.⁴⁹ Понекад су ти логори бивали тема југословенске штампе, која је, на пример, једном приликом оптужила социјалистички режим у Мађарској да логоре, од којих су неки били наслеђени из времена „хортијевско-салашијевске владавине“, користи пре свега за изолацију припадника југословенских националних мањина. Наводно, крајем 1951. године у тим логорима било је око 45.000 логораша, који су експлоатисани на физичким пословима.⁵⁰ У другим социјалистичким земљама било је слично, али феномен тих логора још увек није историографски обрађен на задовољавајући начин. Њима су се бавили углавном преживели логораша, а и они тек после пада „гвоздене завесе“.⁵¹

Познато је да су у Грчкој четрдесетих година, током и после грађанског рата, постојали бројни логори за комунисте, а највећи се налазио на острву Макронисос.⁵² Конгрес Сједињених Држава је 23. септембра 1950. године усвојио познати Макаренов акт (McCarran Internal Security Act), којим је ради заштите друштва од завођења тоталитарне диктатуре предвиђено затварање особа опасних по националну сигурност (пре свих комуниста).⁵³ Постојали су и бројни логори у Кореји, за време рата од 1950. до 1953. године, под надзором САД. Британци су повремено отварали логоре у Кенији током педесетих го-

дина, као и Французи у Алжиру, (тзв. *centres de regroupement*) почев од 1957. године. Постојали су и индонезијски логори за опоненте режима током шездесетих година, као и грчки за противнике хунте од 1967. до 1974. године. Бројне политичке логоре, кроз које је прошло преко милион цивила, користили су током и после Вијетнамског рата (1960–1975) Американци и њихови јужновијетнамски савезници, а највећи логорски комплекс се налазио на архипелагу Пуло Кондор.⁵⁴ Зна се и да је у комунистичкој Кини током педесетих и седамдесетих година, као и у Камбоџи за време режима Црвених кмера од 1975. до 1979. године постојао неки вид логора. Њих су имале и војна хунта у Аргентини током седамдесетих година, а и она у Чилеу између 1973. и 1989. године. После победе над талибанском режимом у Авганистану 2002. године војска Сједињених Америчких Држава је заробљенике сместила у логор у својој бази Гвантанамо на Куби, али им статус ратних заробљеника није признала...

Мреже логора прекриле су практично целу планету, ширећи се кроз простор и време, надовезујући се једна на другу и бивајући наслеђиване од режима који би сменили претходне. Логори су постали незаобилазна пропратна појава кризних жаришта широм света. Жртве се умножавају, а механизми у основи остају исти, иако је с временом на време логорска пракса бивала употпуњена и неким новим изумом. У томе ни историја Југославије није изузетак. Од укупно 72 године трајања те државе логори су постојали 26 година, пратећи је током једне трећине њене историје. Кратак преглед мрежа логора које су постојале на територији те земље, њихово међусобно поређење, као и поређење са примерима логора у другим земљама, биће од немале помоћи приликом одређивања карактера оних који чине главну тему овог рада.

48 „Konzentrationslager“, Brockhaus. *Die Enzyklopädie in 24 Bänden*, B. 12, Kir-Lagh, Leipzig-Mannheim 1996, 346.

49 „Forced labour camps.“, *Open society archives*, <http://www.osa.ceu.hu/gulag/index.html>, (26.02.2014).

50 F. Š., „Konc-logori u Mađarskoj“, *Vjesnik NFH*, бр. 2124, 3. III 1952, 3.

51 *Свидетели. Българският ГУЛАГ*, София 1991.

52 „Jedinice Demokratske armije na svim sektorima pojačavaju ofenzivnu djelatnost“, *Vjesnik NFH*, бр. 980, 28. VI 1948, 2.

53 Commager, Henry, *Documents of American History II*, New York 1968, 555–562.

54 *Politički zatvorenici, mučenja i represalije u Južnom Vijetnamu*, Beograd 6. r, 31, 52, 87.

Логори на тлу Југославије (1918–1995)

Први логори у Краљевини СХС били су формирано током прве половине 1919. године, за поједине грађане са територије бивше Хабсбуршке монархије и странце, а ради заштите од политичких активности које су угрожавале интересе нове државе. Потом су, углавном ради превенције бољшевизма, основани логори за повратнике из заробљеничких логора у Италији и Русији, који су трајали од средине 1919. до 1922. године.⁵⁵

Следећу фазу у развоју логора у Југославији чине они формирано за комунисте, усташе и припаднике ВМРО крајем 1939. и током 1940. године у Лепоглави, Билећи, Вишеграду, Смедеревској Паланци, Керестинцу, Међуречју код Ивањице, Крушчици код Травника и Баратову код Сребренице. Ти логори су настали на основу *Уредбе о изменама и допуни Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, коју је 15. децембра 1939. године донела влада Цветковић-Мачек, после таласа демонстрација које су организовали комунисти.⁵⁶ Али, сигурно је и спољнополитички контекст, а нарочито почетак Другог светског рата, утицао на доношење одлуке о оснивању логора. Комунисти су тада спроводили одлуку Треће интернационале о дезинтеграцији Југославије, за шта је нерешено национално питање требало да буде кључна полуга. Са своје стране, усташка организација и ВМРО су водили континуирану и синхронизовану сепаратистичку политику, па се може рећи да је основни разлог појаве те мреже логора нерешено национално питање у Југославији.⁵⁷

После пораза Југославије у Априлском рату, окупационе силе су осим заробљених војника у логоре затварале и бројне цивиле. Најпознатији су немачки логори, од којих су неки били осно-

вани на тлу Рајха, а неки у окупираним земљама, укључујући и Југославију. Главни логори тог система на тлу Србије били су у Нишу, Шапцу, Великом Бечкереку, Панчеву, на Бањици и Београдском сајмишту, а називани су „прихватним“, јер им је намена, пре свега, била прикупљање радне снаге за слање у логоре у Немачкој и у друге делове окупиране Југославије. Логор на Сајмишту је чинио копчу између логора у окупираној Србији и мреже логора коју је Рајх развијао на територији НДХ, у Добоју, Костајници, Босанској Крупи, Санском Мосту, Приједору, Травнику, Сиску, Зеници, Завалу, Бихаћу, Босанском Новом, Бањој Луци, Љубушком, Руми, Винковцима, Јанкомиру, Славонском Броду и Осијеку. Колико је укупно логора било још увек је тешко рећи, али само у Бору и околини до лета 1942. године постојала су 33 радна логора.⁵⁸ У Словенији је било формирано неколико логора (у Шентвиду, Горичанима, Марибору и Љубеју), у које су сабирани Словенци пре расељавања у Србију и НДХ.⁵⁹ Од свих немачких логора на тлу Југославије, Сајмиште се највише примакло типу истребљивачког логора, јер су у њему вршена масовна погубљења политичких противника, талаца и расно непожељних Јевреја и Цигана.

Постојали су и бројни италијански, мађарски и бугарски логори. Само Италија је имала око 200 логора, што на својој територији, што на тлу Југославије и Албаније, а у њима, поред осталих, и око 150.000 хиљада интернираца из Југославије.⁶⁰ У те сврхе користила је и бројна јадранска острва: Раб, Молат, Зларин, Вир, Лапад, Олиб, Муртер и Мамулу, као и Липарска острва у Тиренском мору. Мађарски логори за Србе и Јевреје у Бачкој и Барањи су се налазили у Новом Саду, Суботици, Сенти, Сомбору, Бечеју, Бачкој Тополи, Ади, Старом Врбасу, Оџацима, Белом Мана-

55 Милорадовић, Горан, *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*, Београд 2004.

56 Cvetković, Slavoljub, „Bilečki koncentracioni logor“, *Istorija XX veka*, бр. 2, 1961, 267–304.

57 *Vojna enciklopedija...* 627, 628; S. Cvetković, *Bilečki logor...* 302.

58 Кољанин, Милан, *Немачки логори у окупационом систему у Југославији (1941–1944)*, „Други свјетски рат – 50 година касније“, Подгорица 1997, 269–288.

59 Živković, Nikola, *Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu*, „Vojnoistorijski glasnik“ 1, 1995, 182, 183.

60 *Vojna enciklopedija...* 629. Види и: Zečević, Miodrag i Popović, Jovan, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Београд 1996, 80.

стиру, Визићу и Бегечу, а интернирање је вршено и у самој Мађарској, у Шарвару, Сегедину, Ђеру, Нађ Кањижи и Бачалмашу.⁶¹ Логоре су имали и Бугари, два недалеко од Скопља, а остале на својој територији.⁶² Међу тим логорима ни за један се не може рећи да је био истребљивачког типа, иако су све три земље настојале да у окупираним областима измене постојећу националну пропорцију становништва. Ипак, највећи број људи страдао је у логорима Независне Државе Хрватске.

Међу првим логорима у НДХ били су Лепоглава, Керестинец и Крушчица, тј. локације преузете из Краљевине.⁶³ Усташких логора је, колико је познато, било укупно 21, с тим да је Јасеновац био велики комплекс са пет логорских целина. Тим логорима отпочела је нова фаза у развоју логорске праксе на тлу Југославије, јер у њима, по први пут, почиње да се примењује и истребљивање. Сматра се да је први „логор смрти“ у НДХ био „Даница“ код Копривнице, основан 29. IV 1941. године.⁶⁴ Иако су ти логори настали у околностима окупације земље, а геноциду се приступило под нацистичким утицајем и уз њихову помоћ, не треба заборавити ни самостални развој хрватске расистичке теорије, која корене има у 19. веку. Ти логори још увек нису довољно истражени, тако да поред отвореног питања укупног броја жртава постоји и могућност да су усташе претекле нацисте и истребљивање отпочеле пола године пре њих.⁶⁵ О најранијим

усташким логорима Јадовну, Сланом и Метајни на Пагу, који су постојали само током прве половине 1941. године, премало се зна, али има података да је и тамо логораша пут водио једино у смрт.⁶⁶ Усташке логоре су, као и нацистичке, карактерисали свиреп однос према логорашима и велика смртност, а њихову специфичност представљају три логора за децу: Горња Ријека, Јастребарско и Сисак.⁶⁷ Од усташких логора међу „фабрике смрти“ без резерве се може сврстати пре свега Јасеновац, односно један његов део, логор III-Ц (Циглана), који су и саме усташе називале „логором смрти“.⁶⁸

После рата стварају се нови логори, тог пута од стране комуниста, за припаднике немачке, мађарске и италијанске националне мањине. Из Југославије је морао да побегне или био принуђен на исељавање највећи део немачке популације, која је бројала око пола милиона људи. Претходно су били сакупљени у логорима. Према најновијим прорачунима, у логорима или на путу до њих помрло је или убијено најмање 59.335 цивила свих узраста и оба пола и 26.064 војника.⁶⁹ Сматра се да је било око 40 логора за Немце у Војводини и да је у њих било затворено око 140.000 старијих особа, жена и деце. Остало становништво се било повукло са немачким јединицама.⁷⁰

61 *Vojna enciklopedija...* 629; Koljanin, Milan, *Holokaust u Jugoslaviji (1941–1944)*, „Jugoslovenski istorijski časopis“ 1–2, 1996, 111–122; N. Živković, *Fašistički logori...* 191, 192.

62 *Vojna enciklopedija...* 629; M. Koljanin, *Holokaust...* 111–122; N. Živković, *Fašistički logori...* 191, 192.

63 Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, 45, 46, 102.

64 Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1977, 185–186.

65 Распон процена броја жртава заиста је огроман: од 1.400.000 до 80.000 (M. Peršen, *Logori...* 313–329). Першенова процена од 80.000 жртава свих усташких логора сумњава је не само због метода којим је дошао до ње (317), већ нарочито због његовог мотива. Он не тежи утврђивању истине ради ње саме, већ: „...да би се уклонило неповјерење, које смета свима, и разобличиле инсинуације које се често покушавају на рачун усташког режима приписати цијелом хрватском народу...“ (329).

66 *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, 57–60, 122–131; M. Peršen, *Logori...* 89–102.

67 Lukić, Dragoje, *Logori za decu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, „Vojnoistorijski glasnik“, 1, 1995, 312–319; исти, *Redni broj smrti*, „Borba“ (specijalno izdanje) februar 1988.

68 Страњаковић, Драгослав, *Највећи злочини садашњице (Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, Горњи Милановац–Приштина 1991, 440–482; *Zločini fašističkih okupatora...* 85–107; M. Peršen, *Logori...* 122–266; M. Koljanin, *Holokaust...*, 112–115; N. Živković, *Fašistički logori...* 176–181.

69 Janjetović, Zoran, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade 2000, 338; Janjetović, Zoran, „Logorisanje vojvodanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine“, *Tokovi istorije* бр. 1–2, 1997, 151–164. Према том аутору први командант тих логора био је Моша Пијаде (160).

70 Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad 1996, 159.

Мађари су имали донекле сличну судбину, али их је протеривање ипак мимоишло.⁷¹ Разлог за промену политике према мађарској мањини вероватно лежи у потреби да се после рата граде добросуседски односи са социјалистичком Мађарском и да се и тиме ојача „социјалистички табор“. У логорима у Бачком Јарку, Гајдобри, Букину и другде провели су краћи период током јесени 1944, а са њиховим отпуштањем из логора отпочело се већ крајем новембра исте године. Преостали логори су претворени у кажњеничке, без обзира на народност, а неки од њих су постојали још и маја 1945. године.

О логорима за Италијане зна се још мање. Једини доступни подаци потичу из штампе. Радило се о хиљадама бивших војника и цивила, Италијана из Истре и Далмације интернираних у логоре. Помиње се број од најмање 5.000 помрлих од глади или болести. До када су ти логори постојали за сада није могуће утврдити, али почетком 1946. године они још нису били укинута. Главни штаб савезника у Италији био је формирао комисију која је требало да утврди тачност извештаја о тим логорима, али резултати њеног рада никада нису били објављени.⁷² У време док је трајала борба између Совјета и Англоамерканаца око поделе утицајних сфера дата је предност потреби да се одрже добри односи са Титом. Зажмурило се на оба ока и тако је остало до недавно.

Друга врста логора који су основани под Титовом влашћу била је, пре свега, за комунисте који су подржали резолуцију Информбироа, али и за друге политичке противнике. Према једној процени, свега око 60% голооточана били су комунисти, док су остали припадали десном делу политичког спектра, или чак нису ни имали дефинисан политички став.⁷³ Вероватно су подела утицајних сфера међу победницима и Титово постепено окретање Западу дали спољ-

нополитички оквир за изолацију и уништење русофила у Југославији. Карактеристично је да западна дипломатија, обично добро обавештена, није критиковала Тита због окупних метода којима је могућу опозицију уништавао још у заметку. Стабилност државе и очување њене међународне позиције у том тренутку су могли да оправдају све.

О тим логорима и данас се недовољно зна. Има тврдњи да је грађа о томе и уништавана.⁷⁴ Мрежу су чинили логори на острвима Голи оток, Свети Гргур, Угљан, Раб, Вис, Корчула и Рам (на Дунаву); логори на копну: Сисак, Лоњско Поље, Вареш, Јасеновац и Петроварадин; и затвори у Билећи, Забелу, Зеници, Старој Градишци, Сремској Митровици, Бањици, београдској Главњачи, Лепоглави и Пожаревцу.⁷⁵ Све се одвијало ван правних институција, као полицијско-партијски подухват. Према евиденцији Управе државне безбедности, на Голом отоку је било око 16 хиљада логораша, од којих је помрло или било убијено преко 400.⁷⁶ Одлука је морала бити донета у најужем руководству партије и државе, које су чинили Јосип Броз, Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Светозар Вукмановић, Милован Ђилас и Иван Крајачић. Први логораша су стигли на Голи оток јула 1948. године. Питање „ко је аутор идеје о Голом отоку?“ није добило одговор до данас. Неки подаци воде до Едварда Кардеља као инспиратора и Ивана Крајачића као налазача локације.⁷⁷ То није нелогично, јер је слична идеја у полицијским круговима постојала одавно. Почетком двадесетих година министри унутрашњих дела, Светозар

71 Исто, 160. Опширније види 151–164.

72 „Tolto il segreto sui lager di Tito. Vi furono uccisi 5mila italiani“, *Il Giornale*, No. 126, Anno XXIV, 29. V 1997, 9. Чланак се позива на документе Форин офиса.

73 Вучетић, Петар, *Ход по ужареној лави на острву без крајера: Голијада (Голи оток и друге приче)*, Београд 1993, 9, 39.

74 Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita III*, Beograd 1984, c. 478.

75 Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, 232, 233.

76 „Dokument: Spisak 16101 golootočana“, *Vreme*, <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1165220> (27.03.2014).

77 Коча Поповић, који је тада био начелник генералштаба, тврдио је касније да он о Голом отоку није ништа знао! По њему ни Светозар Вукмановић није био упућен, иако је био члан Политбироа. (Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989, 105, 106). Још је теже поверовати у необавештеност Александра Ранковића, која следи из Дедијерове интерпретације. V. Dedijer, *Novi prilozi...* c. 464, 465.

Прибићевић и Милорад Драшковић, носили су се мишљу да се неко од пустих јадранских острва одреди за изолацију комуниста.⁷⁸ Документи о тим плановима сачувани су до данас, а лако су могли бити доступни и Крајачићу.

Распад Југославије и рат (или ратови?) који га је пратио од 1991. до 1995. године довели су и до стварања импровизованих објеката за затварање војника и цивила противничких страна. У Словенији су Словенци затварали заробљене припаднике ЈНА, у Хрватској су се узајамно заробљавали и интернирали Хрвати и Срби, док су у Босни и Херцеговини биле три међусобно зараћене стране: српска, хрватска и муслиманска (Бошњачка), и све три су имале и ратне заробљенике и интерниране цивиле двеју противничких страна. Зараћени су, инсистирајући на изразу „концентрациони логор“, наводили на стотине локација у којима су противничке стране држале њихове заробљене војнике и цивиле, тако да је тешко поверовати да се у свим тим случајевима заиста радило о логорима.⁷⁹ Често су у питању били обични подруми или шупе, у којима су под различитим условима, понекад врло тешким, држани припадници других народа, према којима су чињени сурови испади, укључујући убиства, пљачку и силовање од стране страже и других који су користили прилику да иживе своје склоности или стекну неку добит. Али, све је то још врло далеко од онога што су „фабрике смрти“ заиста биле. Стереотип о масовној изолацији као поступку са искључивом сврхом истребљења одређене популације, који се везао за израз „концентрациони логор“, на тлу Југославије претворен је у својеврсно средство за вођење рата.

Уз помоћ агенција за односе с јавношћу створена је једнострана слика о *злој* (српској) и *доброј* (хрватској и муслиманској) страни у рату, а као једна од најефикаснијих полуга послужило је поистовећивање објеката које је српска страна у рату користила за прикупљање и држање заробљених војника и цивила противничких страна са нацистичким „млиновима за кости“. Џејмс Харф (James Harff), директор агенције за односе с јавношћу „Рудер и Фин“ („Rudder and Finn“) сам је објаснио о чему се радило: „када је ’Нујорк њусдеј’ објавио ствар са логорима... успело нам је да поједноставимо ствар и да је представимо као причу о добрим и злим момцима... И победили смо јер смо изабрали прави циљ – јеврејску публику... Одмах се приметила осетна промена речника у медијима, што је било праћено употребом појмова са јаким емотивним набојем, као што су етничко чишћење, концентрациони логори, итд., а све је то изазивало поређење са нацистичком Немачком, гасним коморама и Аушвицом. Емотивни набој је био тако снажан да се нико није усуђивао супротставити се, да не би био оптужен за ревизионизам. Погодили смо право у мету...“.⁸⁰ Постојање плодног тла за овакву врсту стереотипа вероватно спада међу рецидиве Хладног рата. И на Истоку и на Западу јавно мњење је протеклих деценија упорно васпитавано у дуалистичкој матрици о Добру и Злу, коју је и даље лако и пропагандно исплативо неговати. Тиме се, засад, дошло и до врхунца злоупотребе стереотипа о логорима.

Др Горан Милорадовић

78 Милорадовић, Г., *Карантин за идеје...*, 207–208.

79 Према *Списку логора за Србе*, који је саставио „Комитет за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права“, бр. 293/96, од 13. јануара 1997, само у Босни и Херцеговини оваквих „логора“ је било 450. Према списку бр. 162/95, од 12. марта 1996. истог Комитета, у Словенији је био 21 „логор“, а у Хрватској 162. Сличним списковима „логора“ баратају све четири некада зараћене стране.

80 Beham, Mira, *Ratni doboši. Mediji, rat i politika*, Beograd 1997, 150.

ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА

Драматична епизода Првог светског рата

У првим месецима рата огроман број погинулих и рањених, аустроугарски злочини над цивилним становништвом, смртоносна епидемија тифуса и подједнак третман у лечењу сопствених и непријатељских војника, посебно оболелих од тифуса, остављених приликом аустроугарског повлачења из Ваљева, учинили су да Србија постане симбол жртве и хуманости

СТРАДАЊЕ И ХУМАНИЗАМ

ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914/1915.

У великим писаним историјама појединац је број. Историје ратова не препознају појединца, означавају га као једног од бројних – најчешће: у тој и тој бици погинуло је толико и толико. У историјама револуција и историјама великих покрета појединац је део масе: „маса је јуришала на Бастиљу“, „маса је кренула на Зимски дворца“, „маса је демонстрирала“. Обичан човек – појединац појављује се и као део одређенијег ширег појма који означава неку врсту припадности: устаник, побуњеник, ратник, коњаник, револуционар, непријатељ, или као ближе одређен појам: јакобинац, бољшевик, комуниста... Све то, по правилу, смештено је у неке контексте опет назначене кроз појмове и појаве као што су на пример: идеологија, рат, рад, глад, страх, занос... У свему томе појединац је присутан као савременик, учесник и сведок у матици историје која га носи, претиче и исписује његову животну путању и судбину, често или најчешће и мимо

његове воље или мимо његовог битнијег утицаја на догађаје и околности. Ратови су оно време у историји које није наклоњено човеку – појединцу. Мало тога зависи од њега. То је увек време људи претворених у бројеве и категорије (родољуб, издајник, борац, злочинац, жртва, херој, кукавица). Бројеви у историји сведоче, илуструју, дају снагу исказу историчара, наглашавају, доказују, али проучавање појединачних судбина људи доприноси свеобухватности сагледавања, бољем разумевању времена, уочавању лица и наличја неке прошле стварности и друге стране историје. Можда су управо у појединачним личним искуствима, емоционалним стањима, доживљајима тренутка или трајнијим стањима скривена и објашњења одређених поступака личности које историја без дубинског рашчлањивања и разумевања уме често олако да сврстава, проглашава, прозива, па и осуђује. Мотиви поступака личности историчару гото-

во по правилу остају далеки и тешко докучиви, истраживачки неухватљиви или тешко уочљиви. Истраживачким завиривањем у неки прошли унутрашњи свет малог човека и његову судбину, када је то и где је то могуће, историјско време се пробија у свој својој целовитости.

Ваљевска болница 1914/1915. је једна од најдраматичнијих епизода Првог светског рата, недовољно истражена па тиме и недовољно позната, али ипак позната у мери да се могу сагледати размере страдања и димензије хуманости у исто време. Ако бисмо покушали и на нивоу историјске чињенице и на нивоу симболичког значења најсажетије да упутимо у то шта је Ваљевска болница 1914/1915. године, онда нема сумње да не бисмо погрешили ако бисмо употребили управо појмове страдање и хуманост. Стравичне размере трагедије која је у јесен 1914. и првих месеци 1915. године услед пегавог тифуса захватила део Србије а посебно Ваљево, и пожртвованост лекара и медицинског особља – две су димензије које несумњиво продубљују слику Србије у Првом светском рату. За данашњег савременика то је једна од потресних прича о судбинама људи у Првом светском рату. За историчара реч је о једном од историјских феномена који заслужује посебну пажњу. Као сведочанство времена могу да послуже последње речи лекара Живана Влајића забележене у његовом ратном дневнику: “Малаксао сам... легао бих, али како да легнем, када су толико очију упртих у мене... сваки тражећи моју помоћ! Морам њима помоћи, а мени како Бог да!”¹

Изучавајући узроке појаве епидемије пегавог тифуса у Србији за време Првог светског рата, др Владимир Станојевић писао је у часопису „Ратник“ 1922. године а потом и 1926. објавио и у књизи „Историја српског војног санитета. Наше ратно санитарско искуство“, да је приликом одступања српске војске са Дрине и Саве непосред-

на позадина изгледала као кошница у којој је врио најразличитији свет у коме су се измешале избеглице и заробљеници, војска, жене и деца, избегличка кола и коморе међусобно закрчени, помешан врисак преплашене деце са запомагањем и плачем слабих жена које су напуштале своја огњишта без мужева и са нејаким децом бежале у непозната места и неизвесност. Ова суморна слика можда је и најприближнија оној која је обавијала Ваљево у јесен 1914, испуњена догађајима који су се по својим стравичним последицама пренели и у 1915. годину, негде до пролећа.² По његовим речима напуштао је своје куће и селио се један од најнасељенијих крајева као што је Посаво-Подриње и то у најгорим хигијенским приликама. Ту слику употпуњавају описи стања: збијање и густо становање избеглих маса по тескобним и затвореним зимским просторијама, немаштина, полуглад, нечистоћа и запуштеност одела, рубља и тела, запат вашију, прекомерна душевна и физичка напрезања, брзина и важност са којима су се одигравали и развијали догађаји, бекство свега живог испред злочина, страх, општа паника.³ Томе треба придодати и неколико историјских чињеница битних ради контекста. Ваљево је, као најближе фронту дугом око двеста километара, током три удара аустроугарске војске у периоду од августа до новембра/децембра 1914. године, било не само седиште Врховне команде српске војске, већ и главни оперативни санитарски центар за збрињавање рањених и оболелих. Кретања становништва у разним правцима – избеглице испред аустроугарских злочина, рањеници са фронта који су обележили велики судари српске и аустроугарске војске на Церу, Текеришу, Јадру, Гучеву, Борањи, Јагодњи, Мачковом камену и у Колубарској бици и прилив мобилисаних за попуњавање јединица, који су из разних крајева Србије на путу ка фронту пристизали у Ваљево, при чему због малог броја лекара није било издвајања болесних од здравих пре него што би трупе кренуле на фронт – утицали су да се у граду са мање од десет хиљада становника у

1 В. Станојевић, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитарско искуство*, (приредили: М. Јовановић, М. Перишић), Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992.

2 В. Станојевић, *Епидемија пегавог тифуса у нашој војсци 1914-1918*, у: нав. д. 337.

3 Исто.

кратком периоду, по извесним недовољно прецизним подацима, концентрише око сто хиљада људи. Међу њима је био велики број заробљених аустроугарских војника а, после контрафанзиве српске војске у Колубарској бици и поновног уласка у Ваљево, и око четири хиљаде аустроугарских оболелих војника које је њихова команда, одвлачећи само рањене али не и оболеле, посебно заражене пегавим тифусом, оставила у Ваљево и препустила их судбини. У таквим условима ширење пегавог тифуса било је неизбежно. Мали број лекара и болничара са недовољно санитарског материјала започео је борбу за животе људи у условима у којима је читав град постао болница. Све зграде које су могле да буду стављене у функцију смештаја и лечења оболелих и рањених (школе, ресторани, хотели, магацини, приватне куће) претворене су у болнице. Само у једном дану у Ваљево је било око 8000 рањеника а располагало се са око 2500 болесничких постеља. Многобројни рањеници и оболели лежали су на поду, на сламњачама и сену са или без покривача. Лако рањени су закрчили ваљевске улице и прикупљали се око завојшта ради превијања а у подне и увече око казана док су тешко рањени чекали да буду прегледани, боље смештени или евакуисани у позадину, што је такође било отежано јер се железницом Ваљево – Младеновац, услед оскудице возног парка, евакуација није могла извршити сходно потребама.

У Ваљево је тих месеци радило свега 26 лекара који су рањенике класификовали по тежини рана, указивали им прву хируршку помоћ, вршили хитне хируршке операције и борили се са из дана у дан увећавањем бројем оболелих од пегавог тифуса.⁴ Српски лекари заједно са аустроугарским заробљеним лекарима и лекарима из страних медицинских мисија лечили су српске војнике, цивилно становништво и аустроугарске војнике оболеле од пегавог тифуса, које је њихова команда приликом повлачења оставила

4 Л. Генчић, *Зашто је дошло до епидемија и помора у нашој војсци и народу за време ратова 1912-1918*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитарско искуство*, (приредили: М. Јовановић, М. Перишић), Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992, 778.

у Ваљево. Међу лекарима било је хирурга, али не и епидемиолога који би се супротставили пегавом тифусу у време када још није постојала вакцина за ту опаку болет.⁵ Српска влада суочена са несагледивим тешкоћама, почетком новембра, посредством стране штампе позвала је стране лекаре и болничаре и у Ваљево у хуману мисију наредних месеци, уз већ присутног холандског лекара Аријуса ван Тинховена са групом болничарки, пристигле су медицинске мисије из Шкотске, Енглеске, Русије, Америке, Француске, Белгије. Епидемија која је свој врхунац у Ваљево достигла у периоду од децембра 1914. до марта 1915. године однела је око 7000 живота, а по сведочењима савременика у Ваљево је у једном периоду дневно умирало и до стотину људи.⁶ На оболеле је додатно психолошки страшно деловала чињеница да је смртност лекара и медицинског особља била висока. Хроника смрти лекара у Ваљевској болници само у периоду јануар/фебруар 1915. изгледа застрашујуће: 14. јануара умро је Феликс Менхард из Галиције, 19. јануара Хранислав Јоцић (на Убу), 21. јануара Јосиф Ковач из Сегедина и Алојз Фридрих Плекл из Беча, 23. јануара Павле Војтех, 24. јануара Драгиња Бабић, 28. јануара Алберт Самуел Кук из Америке, 29. јануара Вацлав Милота из Чешке, 31. јануара Ђорђе Дада, 6. фебруара Селимир Ђорђевић, управник ваљевске болнице, 13. фебруара Душан Поморишац, 25. фебруара Гавра Барак, 27. фебруара Душан Радовић.⁷ Од наведених – Барак, Ковач, Менхард, Милота и Плекл били су заробљени аустроугарски војни лекари.

По завршетку Првог светског рата у Српском лекарском друштву анализиран је рад и организација српског војног санитета у балканским и Првом светском рату. Несумњиво је да су дубљи

5 Вакцина је откривена 1928. године.

6 Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд 2005; К. Тодоровић, *Успомене на епидемију пегавца из 1914-1915. године*, Зборник оснивачке скупштине Југословенског друштва за историју медицине, фармације и ветерине, Београд 1957; Д. Лазаревић, *Српски санитет у условима епидемије пегавог тифуса у ваљевском крају 1914. и 1915. године*, у: *Ваљево 1914-1918*, Ваљево 2000, 105.

7 В. Суботић, *Погинули и умрли лекари и медицинари у ратовима 1912-1919*, Српско лекарско друштво, Београд 1919.

узроци били у неспремности Србије за толике ратне године и тако исцрпљујуће ратове. Готово да не постоји држава која је ушла у рат са тако малим бројим лекара и санитетског особља. На почетку Првог светског рата Србија је, по подацима Српског лекарског друштва, имала свега 595 лекара и 213 медицинара односно болничарки.⁸ Од тог броја 390 лекара је било на војишту и 205 у позадини. Цело медицинско особље бројало је 808 лица⁹, а Србија је од августа 1914. до августа 1915. године мобилисала нешто више од 700 хиљада људи, од чега је, по извесним проценама, тек нешто око 200 хиљада било обучено за рат у тада савременим условима. Од укупног броја лекара било је 27 жена. Осим тога, српски војни санитет је на почетку рата посебно оптерећивао недостатак лекова и санитетског материјала. Један део санитетског материјала је већ на почетку рата послат црногорској војсци, а битнија помоћ са стране је била искључена јер је свако од савезника материјал чувао за себе. Упоредне анализе са другим државама уверљиво говоре о неспремности Србије за исцрпљујући рат. Док је у Француској, Немачкој, Русији и Аустроугарској било по три, а негде и по шест лекара у пуку војске, у српској војсци је један лекар долазио на два а понегде и на три пука. У историји српске војске и српског војног санитета остао је забележен један негативан пример односа према формирању војног лекарског кадра. Наиме, на реферат начелника Санитетског одељења др Мике Марковића о потреби хитног образовања домаћег војног лекарског кадра 1886. године, тадашњи војни министар Ђуро Хорватовић је одговорио да „има кудикамо пречих потреба за војску но што је образовање војних лекара“.¹⁰ Последице таквог односа наступиле су у кас-

нијим ратовима доводећи у питање биолошки опстанак народа.

Ваљевска болница 1914/1915. као феномен заслужује да буде детаљније проучена. Постоји више нивоа који се историчару намећу као теме за размишљање. Осим страдања и хуманости у исто време, реч је и о идентичним судбинама великог броја војника и официра међусобно супротстављених непријатељских војски, затим ту је међународна димензија, односно ангажовање великог броја страних медицинских мисија и појединаца који су руководећи се етичким начелима добровољно изложили себе животним опасностима а неки од њих и дали живот. Оно што је, несумњиво, веома битно истаћи је да Ваљевска болница 1914/1915. пружа тачну слику шта је Србија била тада. У Ваљевској болници са подједнако пожртвованости равноправно су лечени аустроугарски војници заједно са српским војницима и цивилним становништвом. У години када се свуда у свету обележава стогодишњица Првог светског рата, с времена на време чују се гласови да стогодишњица Првог светског рата треба да протекне у знаку помирења држава и народа који су ратовали. За историчара та категорија не постоји, јер он се бави утврђивањем историјских чињеница и истинољубивим тумачењима. Ипак, зар Ваљевска болница 1914/1915. године није пример да је Србија тада, већ на почетку рата, прихватајући и лечећи аустроугарске војнике подједнако са српским, демонстрирала хуманост и помирење.

Др Мирослав Перишић

8 В. Станојевић, *Позадинске санитетске установе на Солунском фронту*, Војносанитетски преглед I (1959), 85-86.

9 Исто.

10 В. Станојевић, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство*, (приредили: М. Јовановић, М. Перишић), Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992.

ЕПИДЕМИЈА ПЕГАВОГ ТИФУСА У СРБИЈИ 1914/1915.

Велики рат, агресори и нападнути, савезници, мисионари, мала Србија, сви заједно су на почетку двадесетог века допринели мењању историје и односа који су до тада постојали и значили на европском тлу. Тада је Европа, по оцени многих историчара, поткопала сопствене темеље.

Историја говори о поводу и узроку Првог светског рата, записује и анализира чињенице, пише о епопеји, голготи, страдању и колективном проблему ратовања. Бављење колективним, глобалним, упоредним односима на историјској сцени што је неминовност историје као науке, некада остави мало простора за личне драме актера и учесника великог рата. Без обзира да ли се ради о војнику агресорске војске, нападнутима или онима који помажу, сваки појединац у таквим ратним страдањима има своју личну драму.

Историја сагледана кроз психологију тренутка или међународних односа јесте стратешка, али психологија појединца и обичан људски живот и судбина малог човека из чега произилази и психологија колектива и психологија и интеракција људи у ширем географском оквиру, пре свега европском су и те како значајни. Интензивна интеракција људи ослобођена предрасуда одвијала се на простору Србије.

Положај и улога жене у друштву почетком двадесетог века, нарочито у медицини није био завидан. Улога др Елси Инглис је и у сопственој средини била еманципаторска, јер су жене Шкотских болница у Србију поред санитарског материјала и лекова донеле идеју о самосталности жене, идеју о потреби образовања и значају жене у друштвеном животу. Томе су доприносиле и образоване жене у Србији: сликарка Надежда Петровић, болничарка-до-

бровољац и др Драгиња Бабић, лекар. Њихово присуство у ратним болницама је прихваћено са благонаклоношћу и без предрасуда. Српски војник, рањеник, болесник, је са љубављу и поштовањем прихватио улогу жене лекара, жене болничарке.

Свака мисија је имала свој задатак, план рада и улогу у решавању здравствених прилика у Србији. Мисија британског војног санитета на челу са пуковником др Вилијамом Хантером са још 30 лекара имала је само један задатак, да заустави епидемију пегавог тифуса. Мере које су предузете крајем јуна 1915. године зауставиле су епидемију. Део ове британске мисије био је и др Стамерс који је винско буре искористио да направи дезинфекционо буре, за дезинфекцију одеће – тзв. „српско буре“.

Вилијам Хантер у својој књизи о епидемији тифуса у Србији 1915. цитирајући наредбу аустроугарског официра: „Против српског народа да има се наступити без осећаја хуманости и племенитости“, закључује да то није био рат против Србије, већ казна и њена егzekуција.

Холандски хирург др Аријус ван Тинховен, добровољац, хирург Ваљевске болнице, пише о Србима „(...) то није народ дивљака и злочинаца, каквим је аустријска штампа увек покушавала да га прикаже, већ је то народ једноставних земљордника којима је највећа жеља да буду остављени на миру. Такође то је народ са идеалима...“ Др Тинховен се разбојева од пегавог тифуса, на сопствени захтев лечи га српски лекар др Селимир Ђорђевић. Он бива излечен, а на жалост убрзо умире др Селимир Ђорђевић.

Међу првима др Аријус ван Тинховен пише о томе да су аустријски војници у Србију унели пегавца. Своје фотографије масовних злочина од стране Аустроугара у Мачви уступио је др

Арчибалду Рајсу, Профу криминологије Универзитета у Лозани.

Др Арчибалд Рајс записује „Аустро-Угарска је напала Србију, исцрпљену од три узастопна рата. Србија нема више ништа да би неговала своје рањенике. Место асептичног памука, ране се покривају куваном сламом. Ове рањенике преносе у болнице, где ће на њима извршити операције без успављивања, јер нема средстава за анестезију. Ћутећи, спроводници кола, мобилисани сељаци трећег позива, прате свој болни товар. Они пуше цигарету и њихов озбиљни поглед изражава да разумеју трагични удес свога народа, - удес који хоће да слобода српског народа буде искупљена најтежим жртвама које човек може да поднесе“.

Др Лудвик Хиршфелд са супругом др Хане Хиршфелд су као добровољци дошли у Ваљево. Сагледавши сиромаштво, одсуство сваке апаратуре и оскудност лабораторије и опреме др Хиршфелд је одлучио да одржи низ предавања о епидемиологији пегавог тифуса, начину спречавања ширења епидемије и уједини стручну свест и пробуди напор српских лекара.

Велики рат је променио демографску слику Србије. Велики рат је допринео томе да свет више није био исти. Рат који је донео смрт милиона људи, патњу, разарање, страдање сваке врсте. Рат који је изнедрио добро као што су саосећајност, емпатија, самопрегор, пожртвованост, пре свега хуманост. Рат који је показао сву издржљивост српског војника, скромност, оданост, упорност, национални и лични романтизам, хуманост, универзалну љубав и осећај за правду.

Припаднице Шкотске болнице описују српске војнике као људе којима је страна свака малициозност и мржња, као људе високих моралних норми у односу на заробљеног непријатеља, као људе који знају да живе и знају да умру.

Српски војник, цивили, жене и деца, лекари, мисионари разних занимања, војници других војски су на згаришту европских вредности, а на тлу Србије имали сопствену драму.

Неки од учесника Великог рата, нарочито лекари и болничарке, мисија Русије, Велике Британије, Француске, Белгије, Холандије, Болница жена Шкотске, Црвеног крста Америке, Канаде, Грчке, Данске, Војног санитета Србије, домаћих цивилних лекара су као сведоци људских драма у својим сећањима записивали шта се одиграло иза ратишта у болесничким собама, операционим салама и у тренуцима опоравка.

Посебне околности су довеле до тога да се у тренуцима највећег ратног страдања у Првом светском рату појави епидемија пегавог тифуса и доведе до незапамћеног разбољевања и умирања војника и цивилног становништва. Пегави тифус, зараза коју преноси невидљиви непријатељ – бела ваш, је у својим епидемијским размерама довео до страдања огромног броја људи. Том приликом су сви учесници на стратишту показали сву могућу самопрегорност, посвећеност дужности, хуманост и саможртвовање за човека, за наднационално.

Пегави тифус или пегавец је опасна и тешка болест, јавља се у виду великих и тешких епидемија, зими и с пролећа и то нарочито у ванредним приликама, ратовима, земљотресима, поплавама.

Пегави тифус изазива рикеција коју преноси бела ваш. Рикеција се једино налази у вашим и човеку. У вашим у желудачном епителу, а код човека у ендотелу крвних судова – прекапилара. Без ваши и вашљивости нема пегавца. Ваш убодом болесног човека уноси рикецију у себе, а избацује је сопственим изметом. Кроз разгребана места од чешања се уноси рикеција у организам човека. Рикеција је на прелазу између вируса и бактерија (*Rickettsia prowazekii*). Овај опасни микроорганизам је и научну радозналост двојице лекара који су

се бавили његовим испитивањем и по којима носи име, казнио смрћу.

Пегави тифус има свој клинички ток. Прва фаза је инкубациона која траје 6 до 8 дана, а 2 до 3 дана пред почетак болести пацијент је већ заразан. Друга која наступа нагло је фаза високе температуре, малаксалости, главобоље, болова у мишићима и зглобовима, крстима и листовима, фотофобија, депресија, сува уста, црвено и болно ждрело и менингоенцефалитични симптоми. Трећа фаза болести је тифозна, коју карактерише оспа и погоршање психичких функција, дезоријентација у простору, времену и према људима, халуцинације и агресивност. Четврта фаза је, уколико до ње дође, реконвалесценција са падом телесне температуре и буђење из тешког сна. Компликације болести су гангрена на периферији руку, ногу, носа, ушију, гениталија, упала срчаног мишића, упала плућа, упала можданих овојница и мозга, гнојна упала пљувачних жлезда.

Епидемија тифуса добија своје епидемијске карактеристике већ у децембру 1914. године да би свој максимум достигла од јануара до марта 1915. године. Руска мисија и појединци су дошли у Србију већ августа 1914. године. Једна од прво пристиглих болничарки била је Швајцаркиња Катарине Штурценегер која је по сопственом осећању правде допутовала у Србију. И она је, као и низ других сведока, описала натприродно српско херојство и хуманизам српских лекара и болничарки који пружају помоћ свима без разлике.

Српски војни санитет са добрим хирурзима и интернистима је био значајно ослабљен у балканским ратовима. Српска медицина није имала добро развијену превентивну медицину, а о епидемиологији није поседовала довољна знања. О открићима др Nicolle и његових сарадника из 1909. године није била информисана. Вакцина против пегавог тифуса у то време није ни постојала, откривена је тек 1928. године. Како је епидемија тифуса напредовала, српска држава у фебруару 1915. године медијским и дипломатским путем, тражи помоћ. Било је већ упадљиво да страдање у епидемији и стање на ратишту могу утицати на исход рата. Првих дана фебруара помоћ је почела да стиже у Србију. Наравно, то ни мало не умањује смисао и значај те помоћи, нарочито када се она одиграла на самом ратишту, тамо где су људи имали име, емоцију, навику, потребу.

Аустроугарска војска повлачећи се преко Дрине повела је своју војску и своје рањенике, а у Ваљеву је оставила више од 3000 својих војника који су оболели од тифуса. Мешање српских војника, цивила и избеглица са оболелима се није могло избећи. Епидемија је почела већ децембра 1914. године.

Цела Србија је била под опсадом пегавог тифуса: Београд, Младеновац, Крагујевац, Ниш и други делови Србије. У целој Србији од тифуса оболело је око 500 до 600 000 људи, умрло их је око 135 000, од тога око 30 000 војника.

Епицентар заразе и драме био је град Ваљево, град болница. Тада се град Ваљево са својих око 10 000 становника нашао у ситуацији да прихвати 100 000 војника, рањеника, болесника, избеглица. Епидемија 1914-1915. године ушла је у историју као велика и тешка где се смртност кретала и до 50 посто, а у Ваљеву и до 90 посто. У самом Ваљеву умрло је око 3500 војника и око 4000 цивила.

Амерички новинар Џон Рид који је био сведок мексичке, шпанске и Октобарске револуције, обилазећи Србију у време епидемије, написао је „(...) ако је Србија земља смрти, Ваљево је њена престоница...” и „(...) стотине на самрти, у делиријуму, у блату на улицама, услед недостатка болница...”.

Антиципирајући долазак Првог светског рата Ваљево је припремило 11 државних зграда са око 2200 кревета као потенцијалне болнице. Близина фронта, велика страдања, а нарочито епидемија условили су да је у периоду епидемије цео град био претворен у болницу. Све зграде, болнице, школе, кафане, куће, све што је имало кров претворено је у болницу. Умрли нису могли бити редовно сахрањивани, одлагани су у помоћне зграде, ковчези више нису прављени. На заједничком гробљу на Баиру, скоро у центру града сахрањивани су сви – и Срби и Аустроугари, мисионари, цивили, погинули, умрли од тифуса. Сви без разлике.

У Ваљеву је општа пометња, умиру лекари и болничари, због недостатка стручне радне снаге помажу и заробљеници, језичка баријера отежава и онако тешку ситуацију. У жеку епидемије у Ваљеву је умрло 26 лекара. Умро је 21 домаћи и 5 страних лекара који су заједно радили помажући људима.

Ваљевска болница јесте један велики историјски пример хуманости и човекољубља.

ЛИТЕРАТУРА:

Крипнер, М. *Жене у рату, Србија 1915-1918*, Београд: Народна књига, 1986.

Антић, В. *Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914-1915. године*.

Лазаревић, Д. *Ваљевска болница 1914-15 године*, Народни музеј, 1990.

Хиршфелд, Л. *Историја једног живота*, Београд, 1962.

Тодоровић, К. *Акутне инфективне болести*, Медицинска књига, Загреб, 1981.

Штурценегер, К. *Србија у Европском рату 1914-1915*.

Чеканац, Р. *Историјски осврт на епидемију пегавца 1914-1915. године у Србији*

Лазаревић, Д. *Епидемија пегавог тифуса у ваљевском крају 1914. и 1915. године*, Гласило СЛД подружнице Зајечар, 2002, вол.27, бр. 1-4.

Рид, Џ. *Рат у Србији 1915*. Цетиње: Обод, 1975.

(Аутор је лекар Ваљевске болнице 1914. године и члан Српског лекарског друштва – подружница Ваљево)

Др Зоран Јокић

СТРАХОТЕ РАТА У СРБИЈИ. ДНЕВНИК РАТНОГ ХИРУРГА 1915.

Холандски хирург Аријус ван Тинховен био је у Србији први пут током балканских ратова, да би се у лето 1914. поново нашао у средишту ратних збивања као лекар и као члан међународне комисије за истраживање ратних злочина, које су аустроугарске трупе починиле над цивилним становништвом. Заједно са својим колегама лекарима и болничаркама, које је из Холандије довео у Србију у хуману мисију током 1914. и 1915. године, ангажовао се на лечењу рањеника и оболелих у ваљевској болници у којој је био руководиолац одељења за хирургију. Његов изузетан допринос био је и у упознавању европске и светске јавности са догађајима у Србији. Свој ратни дневник под називом *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915.* објавио је 1915. године.

(...) Почели су да притичу рањеници, у великим транспортима који су најчешће стизали увече и ноћу; једном чак осам стотина истовремено. Најпре су их спуштали на сено у великим магацинима, сироте људе, неке на умору, друге већ мртве, сабијене на гомиле, јадно, као стоку. Затим су их распоређивали у разне болнице и амбуланте; болесне одвојено, рањене према врсти повреда, колико је то било могуће. Три санитетска воза непрестано су развозила оне који су уопште били у стању да се транспортују...

(Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915.* Београд 2005, 13-14.)

(...) А са новом годином над ову напаћену земљу надвила се нова несрећа. Број оболелих од тифуса у Ваљеву растао је све више. Пета касарна, смештена мало изван града на лепом брежуљку на коме су раније смештани интерни болесници,

војници који су патили од реуме, од запаљења плућа, или дизентерије, морала је у потпуности да буде преуређена за тифусаре. И пегавац је почео да односи своје жртве.

Због правилног сагледавања узрока и последица морам мало да се вратим уназад. Пре великог упада Аустријанаца у новембру здравствено стање читавог српског народа, а и његове војске, било је одлично. Додуше, већ у августу и септембру један део људи са северозапада пропатио је због аустријске инвазије, и тада их је већ доста избегло у слободно Ваљево, али је градска управа у приличној мери могла да привремено помогне тим избеглицама које ништа нису поседовале сем оног што су понеле са собом.

*Међутим, у новембру су аустријске трупе извршиле пробој и српска војска је морала да напусти Ваљево и многа друга места. Тиме је чемерна поворка грађана који су бежали испред војске постајала све већа и већа, а путеви које су морали да пређу постајали су бескрајно дуги. Изгладнели мученици кретали су се даноноћно и падали су од исцрпљености. Колико је само деце умрло на овој голготи. Родитељи би ископали малу раку и крстом од гранчица означили гроб свог љубимчета. Видео сам стотине и стотине таквих једноставних крстова од гранчица, толико многобројних оптужби против ужаса рата. Никога, дакле, неће чудити што је трпело здравствено стање тих хорди јадних избеглица. Трбушни тифус и *febris recurrens* неумитно су избијали међу овим сиротим светом без предаха гоњеним тамо-амо.*

Почетком децембра српска војска се опоравила након што су пристигле нове залихе муниције. Отпочели су своје јуначке офанзиве и успело им је да Аустријанце уз стравичне губитке поново истерају из земље. Сувише лако, због изнурености и изгладнености непријатељске војске. Тако су Срби заробили хиљаде војника; хиљаде

болесних и рањених Аустријанаца је остављено, већина у очајном стању. Те војнике, прекривене вашкама, који су у својим униформама лежали унаоколо запуштени, пегавац је лако косио. Епидемија се ширила узнемиравајуће брзо. Чак и међу заробљеницима. То смо убрзо осетили у Ваљеву и околини, где су поврх свега толике изнурене избеглице потражиле смештај у напуштеним кућама, постајући лак плен те опаке болести. По улицама, у опустошеним станovima, свуда су лежали здрави, болесни, мртви, трагично препуштени себи. У болници на брду лежало је сабијено њих 1200, од којих је дневно умирало шездесеторо. Крај наше болнице била је велика гостионица. Кроз полупане прозоре видео сам како врви од људи. Ујутру је у просеку било пет лешева. Тада бих слао људе да их однесу. Носили су их у капелу, поп их је благосиљао и без сандука су их утоваривали на кола и сахрањивали. Смртност и исрпљеност деце била је застрашујућа.

Кад су Срби поново ушли у град, он је био пун болесних и рањених Аустријанаца. Осим тога било је на хиљаде заробљених. Почели су да евакуишу део тих људи и да их распоређују по другим местима. Али, вероватно да је међу њима већ било инфицираних који су на све стране раширили пегави тифус...

(Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд 2005, 84-86.)

(...) Помоћ тих тешких дана сналажења у том измрцвареном граду била је, заправо, крајње недостатна. У прво време у Ваљеву је лежало четири хиљаде аустријских рањеника. Али, аустријско особље које је остало са њима није се састојало од професионалних болничара или санитарца као код нас – били су то већином пешадинци, међу којима је било типова са дна друштвене лествице. Затим, дневно нам је долазило четрдесетак заробљеника из војног логора да нам помаже око чишћења.

Међу тим радницима био је неки Франц Холен који је остављао тако симпатичан утисак да сам замолио да се трајно прими на рад у болници. То нажалост није дуго потрајало; после десет дана добио је дизентерију. И без обзира на најбољу негу, због које се болничар Хенкен до краја жртвовао дозвољавајући чак да пацијент лежи у његовом собичку, у његовом кревету, није му било лека. Последњих сати свог живота много је плакао и захваљивао се за све што смо урадили за њега. Уздисао је: „Одох сад и ја у ону велику раку“. Јер, видео је једном како се мртви, често по три стотине њих, бацају у раку на гомилу. Обећали смо му, међутим, часну сахрану и то га је смирило. Наше особље га је лично сахрањило самог, у ковчегу. Међутим, није то ишло тек тако.

Франц је лежао у свом ковчегу у малој мртвачници, али кад су ујутро дошла кола по двадесетак других лешева, болнички „економ“ је извадио Франца из ковчега и ставио га са осталима на кола. Дакле, кад је дошло време да га сахранимо, сандук је био празан. Хенкен, који га је тако верно пазио, био је изван себе, јер му је обећао часну сахрану. Међутим, економ Гајић је тврдио да појединачно сахрањивање у ковчегу није могуће и да би га на гробљу опет извадили. Хенкену је прекипело. Најпре је добро издеветао економа а онда је потрчао ка гробљу где Франца још нису били спустили у раку. Затим се вратио како би са још шесторицом однео на гробље празан ковчег и напослетку испунио дато обећање. Тај добри болничар одржао је и погребни говор ... на холандском!

(Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд 2005, 80-81.)

(...) Мало по мало, од свих лекара у Ваљевоу, само је петоро било здраво. Тада, 29. јануара, почео сам и ја да се осећам лоше. Мислио сам да сам се прехладио. Али, температура је нагло расла и ускоро сам схватио да је дошао ред и на мене. Спавао сам у једном бочном ходнику болнице како би се спречила зараза. Имао сам пегави тифус. Сестра Де Хроте се сместа преселила код мене како би могла да ме негује. Преостала тридесет и три хируршка пацијента морао сам да препустим аустријским санитарцима и двојници заробљених учитеља који су у међувремену срећом стекли мало праксе у превијању. Доктора једноставно више није било.

Лежао сам, дакле, у својој лепој, великој, сунчаној соби, а сестра Де Хроте ми је уз потпуно самопожртвовање пружала оно најбоље што приврженост и дугогодишње искуство болничарке могу да пруже. Кад више нико није хтео да се прихвати прања из страха од тифуса, она је лично прилазила кади и узимала ствар у своје руке. Мој слуга Миливоје чинио је шта је могао, и кад би сестра Де Хроте ноћу била будна, ни он није хтео да оде на спавање већ би стављао кафу за њу и сваки час предлагао да он преузме стражу, јер сестра треба да спава.

И сестра Вестерхоф је оболела од тифуса, сестра Ван дер Маден такође. Лежале су у соби за рентген. Тамо су однели и Даса. Хенкен се пуном снагом и свим срцем предао бризи и нези својих болесних другова. Нажалост, као што знате, тај добри човек је убрзо по повратку у Хаг умро од пегавог тифуса. Од нашег холандског клуба, који је изгледао као чудом спасен, он је ипак био жртва. Нас је све дубоко потресла трагична судбина нашег драгог, пожртвованог, увек добро расположеног пријатеља.

Шеснаест дана био сам смртно болестан. Седамнаестог фебруара више нисам имао температуру. Скоро да нисам могао да поверујем. А

доктор Ђорђевић који ме је тако изврсно лечио до тринаестог дана убрзо је умро од тифуса...

(Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд 2005, 92-94.)

(...) Али све то време је сестра Де Хроте на моје распитивање за разне познанике и пријатеље прећуткивала да их је толико много умрло. Сазнао сам то тек кад сам прездравио. Почетком јануара била су стигла два америчка доктора из оне велике америчке амбуланте са тридесет лекара који су се досађивали у Паризу. Њих тридесеторо било је распоређено на ... двеста четрдесет пацијената. У Паризу су срели српског изасланика ожењеног Американком и он им је испричао о невољи у својој земљи. Потом су заједно дошли у Ваљево. Кук, полицијски лекар из Њујорка, који није имао много везе са хирургијом, радио је у гимназијској болници, али је наш болничар Дас увек ишао с њим да превија. Други је био Кукингем, двадесетпетогодишњи младић. Јели су с нама за столом, много симпатични момци. Али, Кукингем се разболео већ два дана по доласку. И Кук, прави весела који нас је забављао својим америчким песмицама и црначким плесовима, добио је пегави тифус и само четири дана касније је умро.

Четрнаест лекара умрло је у Ваљевоу за десет дана. Колеге са којима смо се редовно дружили и сарађивали, као она српска лекарка која је мојим пацијентима давала наркозу код тешких операција... Сви они, сви, када сам питао за њих – умрли, умрли. Свих се сећам са сетом. Посебно двојице Хрвата, Ковреча и Милоте. На једној фотографији види се њихова сахрана. Затим госпођица Бабић и колега Војтех и пријатељ Кук...

(Аријус ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд 2005, 94-95.)

ОПИСИ СТАЊА У ВАЉЕВСКОЈ БОЛНИЦИ

(ИЗ КЊИГЕ О ФЛОРИ СЕНДС)

(...) Прва већа епидемија избила је крајем децембра 1914. Године у Ваљевоу, важном средишту железничког и друмског саобраћаја. Тај град налази се сто километара југозападно од Београда, на обали реке Колубаре, окружен је брдима и у то време имао је осам хиљада становника. Као и већина српских градова, имао је пијацу у центру, а једноставне једносратнице низале су се дуж широких грубо поплочаних улица. У нормалним околностима било је то живо и напредно насеље. Но крајем 1914. године у Ваљевоу су се јасно виделе страхоте рата. Град се нашао у средишту великих борби вођених током новембра и децембра. Хиљаде тешких болесника и рањеника, и Срба и Аустријанаца, тискало се у прљавим болницама. Коњске мрцине распадале су се на улицама, а свиње и пси понекад су наочиглед пролазника јели на брзину и рђаво покопане људске жртве рата. Осим тога, пет и по хиљада вашљивих и изгладнелих заробљеника било је нагурано у складишта артиљеријске касарне...

(Luiz Miler, *Naš brat. Život kapetana Flore Sends*, Laguna, Beograd 2013, 81-82)

Првих месец-два људи су се још трудили да преминуле сахране пристojно. Тада је умирало свега педесет до седамдесет пет људи дневно. Касније, кад је стопа досегла сто педесет мртвих на дан, а велики део становништва лежао у грозници, то више није било изводљиво. Само су товарили лешеве као џепанице на кола и одвозили их. Мртвачка кола обилазила су град што су чешиће могла. Тела су бацана на њих, а суморни позивари настављали до следеће куће. Кад се напуне, кола су кретала ван града. Виђао сам их како пролазе улицама; понекад је с њих висила нека глава, а руке и ноге штрчале су са стране. Тела су бацана у јаму ван града и на брзину засипана земљом. Онда су се кола и преморени

коњ враћали на обилазак. Јади и патње у Ваљевоу су неописиви.

(Luiz Miler, *Naš brat. Život kapetana Flore Sends*, Laguna, Beograd 2013, 82)

Двадесетог фебруара у пола четири ујутру Флора и Емили стигле су у Ваљево, у срце епидемије која је убијала на десетине хиљада људи... Иако су се Флора и Емили припремиле за услове горе од свих које су виделе, потпуно су се ужаснуле оним што их је дочекало у Ваљевоу. „Град је у страшном стању, на све стране болесници у својој одећи леже у прљавштину, на прљавој слами, кревета нема, ничега нема, дневно умире по педесет-шездесет људи и више“, записала је Флора у дневник на дан доласка. У граду је било пет хиљада болесника.

„Војници су лежали у прљавим униформама, онако како су донесени из ровова, препуни гамади, свуда по поду у болницама, на подовима хотела, у продавницама, на улици, лежали су на голим даскама застртим с мало прљаве сламе, без ћебади усред оштре српске зиме“, сећала се касније. „Није имао ко да их негује, није било ни покушаја ма какве неге, само су се ујутру мртви одвајали од живих и закопавали у плитке раке, није имао ко да им направи сандуке нити је било времена за то“.

(Luiz Miler, *Naš brat. Život kapetana Flore Sends*, Laguna, Beograd 2013, 85-86.)

Флора и Емили почеле су с радом 22. фебруара. Њихова болница, највећа у Ваљеву, била је смештена у елегантной некадашњој школи у центру града; бројне учионице претворене су у болесничке собе препуне официра, војника и ратних заробљеника. Иако је болница требало да буде хируршка, већина пацијената била је оболела од тифуса. Неколико пута дневно помоћни болничари ишли су у суморне обиласке одељења да одвоје мртве од живих. Лешеве су ређали испред врата док не дођу воловска кола да их одвезу. „Прво што смо виделе била су три мртваца на носилима“, забележила је Флора. У дворишту болнице налазила се и хрпа за отпад. „Била је пуна ампутираних удова и прљавих завоја; смрдела је до неба“, записала је Флора ужаснуто.

Смрад измета и трулог мяса у самој болници погодио их је као песница. Болница је била предвиђена за двеста педесет пацијената. Кад су Флора и Емили први пут обишле одељења, затекле су преко осамсто људи, од чега седамсто педесет болесних и седамдесет рањених. По два пацијента смештана су у један кревет, а већина је у мукама лежала на мало труле сламе, јединој простирци која их је одвајала од хладног тврдог пода. Ретко ко је имао ћебе. Лежали су непокривени и дрхтали у прљавим униформама. Неки су били толико ваљиви да се чинило да „им по поцрнелој кожи гамижу некакве сиве мрље“. Оболели од тифуса увијали су се и викали у бунилу. Једини лекар још на ногама био је сам управник болнице. „Као прави херој“ радио је „даноноћно“ и старао се о пацијентима, сећала се Флора. Био је ван себе од олакшања кад су њих две стигле.

(Luiz Miler, *Naš brat. Život kapetana Flore Sends*, Laguna, Beograd 2013, 88-89.) Bottom of Form

ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА: ЗНАЧАЈ ЈЕДНОГ ИСТОРИЈСКОГ ПРИМЕРА

Судбоносна 1914. годину Србија је дочекала са подељеним осећањима. С једне стране, опијеност тријумфализмом насталим након победа у два балканска рата као и из чињенице да је Отоманска империја коначно отерана са Балкана и да се увећана држава успешно одбранила од бугарских претензија; с друге стране, свест о тешком бремену заосталости са којим је Србија ушла у двадесети век увећано последицама које су ратови оставили за собом уносила је злокобну слутњу у тренутку све дубље кризе у односима са моћним суседом – Аустроугарском. Рат објављен 28. јула 1914. обрушио се на изнурену Србију. Често се заборавља да у тренутку објаве рата Србији свет није био у рату, нити је било гаранције да ће ико притећи у помоћ.

Први месеци тешких борби на северозападу Србије претворили су Ваљево у центар ратних операција. Град је постао седиште Врховне команде и одредиште за свеже трупе које су попуњавале десетковане јединице на фронту. У исто време, Ваљево је било и централно прихватилиште за збрињавање рањеника са главних фронта, али и уточиште за хиљаде цивила који су бежали испред аустроугарских злочина у окупираној Мачви и Подрињу. У јесен 1914, а поготово након избијања епидемије тифуса, Ваљево се претвара у град-болницу. Епопеја страдања овог града постаје извориште порука дубоких историјских, људских и цивилизацијских значења.

Жртва Ваљева и ваљевске болнице помаже у разумевању историјског процеса грађења српског националног бића. Указује на то да је 1914. година на својеврстан начин била врхунац једновековног процеса изградње националне свести. Овај процес базирао се, како на спознаји сопственог идентитета, тако и на

уверењу о дубокој укорењености тог идентитета у европском историјском и културном наслеђу. Спремност на жртву, те 1914. године, беду, глад и разарања, као и решеност на скоро извесну смрт у супротстављању многоструко снажнијем агресору насупрот животу у потчињености, може се објаснити једино кроз присуство снажних етичких принципа у оквиру колективног националног идентитета који се преноси и на индивидуални ниво. Пример Ваљева, најстрашнијег страдања, свекодневне пожртвованости и несебичности, између осталог, резултат је изграђене националне свести. Пример жртве у памћењу једног народа чини моралну окосницу националног идентитета. У исто време, свест о сопственом идентитету чини могућом спремност појединца за подношење жртве у име општег.

Ваљево у јесен 1914. и у зиму 1915. године је и извориште порука које из Србије досежу свет; повезују смисао страдања српског народа у Првом светском рату са универзалним, цивилизацијским вредностима. У тренутку најжешћих искушења и смртоносне епидемије, српски лекари, војници и грађани, збрињавају и лече и рањене и оболеле непријатељске војнике. У исто време, заробљени аустроугарски лекари помажу српским лекарима, а у Ваљево, као и у друге српске болнице, пристижу добровољци-лекари и медицинско особље из света, из Француске, Велике Британије, Русије и САД... Спремност на жртву ради помоћи ономе коме је потребна, без обзира на униформу или националност сједињује Србију и Србе са добровољцима из света. Епопеја града-болнице тиме постаје симбол хуманости без граница.

Србија и Белгија, подједнако мале, једине су земље које су у Први светски рат ушле искључиво ради одбране сопствене независности. Кроз решеност да одбрани сопствену слободу, Србија је афирмисала појам слободе као универзалне људске тековине али и као право свих, без обзира на величину државе, бројност становништва или место у друштву народа.

Сведочанства о размерама људске трагедије у Ваљеву носе у свет поруку о праву на слободу. У исто време, страдања цивилног становништва и размере војних губитака у односу на број становника током првих месеци борби учиниле су да Србија постане симбол жртве. Од августа 1914. до средине 1915, уз хиљаде рањеника који се свакодневно довозе, град-болница, Ваљево, постаје и прихватилиште за колоне избеглица из окупираних територија. Вешања и стрељања у Мачви и Подрињу, бомбардовања цивилних насеља као и депортовање цивила, па и деце, у логоре, представљали су ратни злочин без преседана. Сведочанства о томе објављена у новинским чланцима у Британији, Француској и САД шокирала су свет. За Србију, први месеци рата нису свечарске параде добровољаца на путу за фронт уз звуке борбених маршева плех музике, као што је то случај широм Европе, већ суочавање са великим губицима на фронту, до тада незабележеним зверствима окупатора и борбом за биолошки опстанак. Страдање српског цивилног становништва је јединствено у историји Првог светског рата. Пример жртве и пример стремљења ка слободи кроз опште страдање оличено у призорима Ваљева 1914/1915, носе у себи безвремену и универзалну поруку, апотеозу људских вредности.

Епопеја Ваљева и Ваљевске болнице носила је савременицима још једну важну поруку – о измењеној улози жене у друштву. Први светски рат је у много чему померио цивилизацијске међаше. Уз технолошке иновације које ће одредити свет двадесетог века, увео је у ратовање индустријско убијање, глобалну свео-

бухватност и мобилизацију свих друштвених ресурса у функцији тоталног рата у коме се губи дистинкција између фронта и позадине. Жртве рата се од тада мере у милионима. Овај рат донео је и многе промене у организацији и структури људског друштва. Једна од најважнијих била је еманципација жене. Вековима спутане крутим патерналистичким нормама, посебно у оквирима Викторијанског морала, жене током Првог светског рата преузимају улогу активног друштвеног чиниоца. Као резултат масовног страдања мушког становништва током рата, жене освајају традиционалне “мушке” послове, од фабрике до медицине. Тако, жене-лекари, реткост с почетка двадесетог века, траже и изнуђују за себе место на фронту кроз лечење и бригу о рањеним и болесним. Србија, суочена са недостатком лекара и медицинског особља, међу првима у Европи прихвата жене-добровољце, жене-лекаре и болничарке из читавог света. Болница у Ваљеву је једна од првих болница у зараћеној Европи где жене равноправно учествују у лечењу рањених и оболелих од тифуса. Многобројне српске жене добровољно раде у Ваљеву, међу њима др Драгиња Бабић, прва жена-лекар у Србији и Надежда Петровић, чувена српска сликарка, болничарка-добровољац. Обе су подлегле епидемији тифуса почетком 1915. године. У Ваљево и у друге српске војне болнице из света долазе др Елси Инглис, Лејди Евелина Хаверфилд, др Кетрин Мекфејл, др Едит Холвеј, Лејди Лејла Пецет, Ен Стобарт.

То су само нека од имена хероја борбе за живот у Србији али и борбе за универзалну еманципацију жена. Ове жене-лекари и болничарке оснивају и сопствене болнице и учествују у организацији санитета широм Србије. У првим месецима рата, када Британско министарство рата одбија да прихвати услуге жена-лекара, Ваљевска болница и још неколико српских војних болница постају места где жене заузимају равноправно место са мушкарцима. Порука коју су својим примером ове жене слале у свет кроз сведочења о српским страдањима, као и њихов лични ангажман на

трибинама широм света, допринели су веома много прикупљању хуманитарне помоћи Србији. У исто време, та сведочанства постају снажан чинилац у промоцији еманципације жене у друштву. Нова улога се не добија, она се осваја, и по цену личне жртве. По завршетку рата, у многим земљама Европе жене по први пут добијају право гласа.

Пример Ваљевске болнице нужно намеће аналогију са третманом рањених и оболелих у Другом светском рату. Као рат који у себи носи карактер идеолошког, етничког, религиозног и расног сукоба, Други светски рат донео је кршење основних норми хуманости у оквиру лекарске професије и односа према заробљеницима и рањеницима. Сведочанства са Источног фронта, из Југославије, Пољске или са Пацифичких острва, говоре о зверствима према заробљеним рањеницима и онима који их лече. Други светски рат није изолован

случај. Примери из најновије историје, Вијетнамски рат, Алжирски рат, ратови у Хрватској и Босни или, пак, ратови у Ираку или Авганистану, говоре о степену релативизовања хуманости као универзалне људске норме.

Бројни примери ратова или погрома из даље прошлости такође указују да је феномен гажења основних норми људскости стални пратилац историје. У доба крсташких ратова, погрома Богумила, Ацтека, Маја или Северноамеричких Индијанаца, рањени непријатељ или онај који га лечи, бивали су масакрирани са нељудском, или само људима својственом свирепешћу. Сукоб различитих веровања намеће поданицима не само надвладавање представника супротне вере, већ и њихово физичко уништење, истребљење. Вера у супериорност, да ли сопственог Бога у односу на туђег, идеје или расне припадности, пружа људима морално оправдање да газе основне предуслове и норме сопствене егзистенције, саосећајност и поштовање живота – хуманост. У двадесетом веку, искључивост идеја модернизма, фашизма, либерализма и комунизма која произлази из претензија да буду глобалне, пружају оправдање идеолошки форматираним појединцу да у име сопствене искорењује припаднике “супротстављене” идеје, па чак и оних који морају бити предмет милосрђа, нејаких, рањених или оних који брину о њима. Супротстављен оваквом историјском искуству, третман заробљених рањеника или лекара, као и жртва коју су појединци, знани или незнани, за њих били спремни да дају, још више наглашава универзалност поруке хуманости која проистиче из примера Ваљевске болнице.

Какву резонантност имају поруке Ваљевске болнице, града-болнице данас? Да ли оне губе значај у новом времену глобалне и несхватљиво брзе комуникације као и измењених друштвених структура? Напротив, њихова важност проистиче управо из чињенице о све присутнијем отуђењу човека с почетка двадесет првог века. Промене које доводе до све

већег дистанцирања појединца од појединца, појединца од заједнице и појединачног система вредности од опште-људске моралности, чине нужним учвршћивање универзалних норми хуманости, слободе и пожртвованости као једине кохезионе силе која може да очува цивилизацијски напредак и, можда, и само људско друштво. Универзалне моралне вредности представљају и једине путоказе у времену када технолошке иновације траже успостављање чврстих етичких норматива како се научни прогрес не би претворио у сопствену супротност и угрозио и сам људски опстанак.

Пример Ваљевске болнице и поруке које из ње досежу до данашњих дана, од изузетне су важности за српски народ, можда више него икада у његовој претходној историји. На раскршћима двадесет првог века, пред тешким изазовима које му је распад Југославије наметнуо, српски народ своје стратегије развоја, еманципације и очувања државности може да оствари искључиво уз свест о сопственом идентитету. Само тако је могуће створити национални консензус, нужен за формулисање јасних циљева и стратегија развоја које воде остварењу тих циљева. Национални идентитет мора бити утемељен на универзалним људским вредностима.

Наслеђе тих вредности као што су хуманост, слобода или жртва, за српски идентитет про-

истиче управо из примера Ваљевске болнице. Но, постојаност моралних узора може се очувати само кроз неговање памћења о таквом и сличним примерима. Памћење формира свест о нама самима. Само уз постојање идентитета и националног консензуса један народ може да очува слободу и место у друштву народа. Будућности нема без снажне свести о сопственој прошлости, поготово оној која је пред историјским изазовима очувала у себи универзалне моралне вредности човечанства. Српски народ, међу малобројнима у свету, у свом наслеђу поседује такву поруку прошлости – пример Ваљевске болнице.

Др Светозар Рајак

МЛАДА БОСНА, ВЕЛИКА ЕМОЦИЈА

ЛАЗАНСКИ:

Са нама су вечерас гости: Емир Кустурица, директор Андрићевог института, затим, господин Мухарем Баздуљ, новинар и публициста, проф. др Ђорђе Микић, историчар и др Радош Љушић, историчар из Београда. Виктор Иго је рекао да је будућност заправо ствар Бога коју вуку тигрови, а да видимо шта је 1934. г. рекао Иво Андрић, који је иначе био члан „Младе Босне“. Је ли тако г. Кустурица?

КУСТУРИЦА:

Јесте, чланство у „Младој Босни“ није била нека велика регистрација нити је то био неки моћан систем. То је више била велика емоција, и, ја мислим, да те емоције није било да не би дошло ни до атентата. Јер, када нама даш на управу да се понашамо системски, ми очигледно или проваљимо читаву идеју или заправо...

Међутим, оvdје је занимљиво како је Андрић заправо емотивно исписао своју припадност ‘34-те живећи у хотелу Ехцелсиор дајући интервју часопису Идеје, који је био вођен од стране Милоша Црњанског. Дакле, он каже: „Са сваким даном, са сваким новорођеним дететом, велики доживљај наше младости бива све светлији и све легендарнији, али све даљи и неразумљивији. Али, нико од нас не може да се отме нарочитој меланхолији. То је меланхолија нараштаја коме је било дато да заокрене кормило историје. Понекад се питам да ли је то нека врста мистичне казне за нас који смо преживели. Ми из 1914. г. упиремо данас један другом поглед у очи и са жаром, али и са том дубоком меланхолијом, тражимо наше, оно наше из 1914. г. Али, између себе, гледајући је- дан другом у зенице које су виделе чуда, права чуда и остале и даље живе да гледају ово свакодневно сунце... Тада ми опет добивамо крила и окриље патње и жртве савладаног

страха и прежаљене младости. И док нас траје, ми ћемо у себи делити свет по томе на којој је ко страни био и чиме се заклињао 1914. Јер то лето, лето 1914, и жарко и мирно лето са укусом ватре и леденим дахом тргедије на сваком кораку, то је наша права судбина.“

ЛАЗАНСКИ:

Доста емотивно, али ‘ајде кад сте већ рекли, значи да је „Млада Босна“ била више једна емотивна организација. Да ли се може рећи да је она више била пројугословенска него просрпска, јер у њој су били и Срби, Муслимани, Хрвати па чак и један Словенац?

КУСТУРИЦА:

Имам једну идеју, једну вјеру, чак кад би се све етничке групе које живе на Балкану, када би се сложиле само око тог пуцња, да ли је то био пуцањ у окупатора за ослобођење или није – онда би ствари ишле другачије. Када би, рецимо, добра вила слетјела на раме свим онима који одлучују о животу у Босни, предложила тај предлог, ја знам да би они то одбили. Али, мислим да је то тај пуцањ, једна тачка на којој долази до различитог виђења историје и различитог виђења окупације. И, пошто историја за мене има смисла да је откривам по оном рецепту који нам је дала Ребека Вест, која је написала на неком мјесту да је у ствари од почетка писмености људски род највише страдао управо од тога, а да није било лијепе литературе да спаси част и да нам врати истину пред очи, нас вјероватно не би ни било. Хоћу да кажем да је заправо та интерпретација историје као и тог пуцња заправо једна врста накнаде историјске свијести која се није црпила из примраних извора, из докумената, него је углавном била спекулативне природе, и она се тада, дакле, измедју два рата...Врло је занимљиво рећи да се Хитлер појавио заједно са ревизијом тог члана Версајског уговора по коме је Њемачка била одговорна за тај рат.

ЛАЗАНСКИ:

Она је то и признала у Версају.

КУСТУРИЦА:

Она је то признала односно он је на путу до Рајхстага, у ствари, имао тај велики слоган, и мислим да је ту наш колега добри објављивањем слике Хитлера, који онако замишљено гледа у плочу „Младе Босне“ која му је допремљена малим војним авионом из Сарајева, заправо говори о томе да је то управо оно што ми осјећамо више него што желимо да је заправо Србија која је изашла 1912. г. из Балканских ратова била једно огледно подручје, једна огледна славенска земља у којој су Јукић и многи други атентатори долазили да се диве практично једној земљи која управо реализује своју идеју слободе. Утолико је Гаврило Принцип, његов животни пут и уопште организација „Млада Босна“ била једно велико историјско усхићење, један крај, једно чувено убиство које је учињено, са идејом да се чини добробит човјечанству. Уосталом није ни прво ни посљедње. Постоји страшна паралела... ми данас присуствујемо већ последњих 10 година, 20 година, четири пет пута јавним линчовањима односно јавним тирано убиствима. Од румунског предсједника који је убијен пред камерама, до Гадафија који је онако понижен до краја. Захваљујући неком мобилном телефону ми смо видјели како се убија Садам Хусеин. Али, не можемо да се сложимо око тога да је то убиство заправо историјска тачка са које је могло и тада било први пут да су и Срби и Хрвати и муслимани били на истој страни на један врло аутентичан начин.

ЛАЗАНСКИ:

Профсоре Љушић, западна историографија па и данас западни поједини политичари настоје да повежу Младу Босну са Црном руком и са уопште са Краљевином Србијом у то време. Оно колико сам ја нашао података да ни један члан „Младе Босне“, истина они су били врло тајновита организација, није био члан Уједињења или Црне руке. Имате ли Ви неке друге податке о томе?

Проф. ЉУШИЋ:

Врло је проблематично како дефинисати „Младу Босну“. Ја сам данас први пут чуо једну дефиницију која за мене има неког смисла. Дакле,

то је једна емотивна организација. Млада Босна практично нема никакав програм, нема никакву организацију, никакав статут. То је пре свега један покрет младих људи који се нису слагали са старијом генерацијом коју је предводио Петар Кочић, Васо Гроздић, дакле српски представници који су се борили за црквену школску аутономију и муслимански представници који су се борили за верско меритску аутономију.

ЛАЗАНСКИ:

И ништа више?

Проф. ЉУШИЋ:

Они су сматрали да су ови одиграли своју улогу и стицањем аутономије су постигли максимум. Ако су хтели да створе слободу, та млада генерација сматрала је да треба да иде корак даље. А тај корак је била борба за слободу, а борбу за слободу су могли да спроведу само револуционарним средствима. А та револуционарна средства могла су да буду у овом случају само једна врста борбе против Аустроугарске на један начин који је био за њих врло занимљив. А то је... нису постојале снаге у оквиру Босне и Херцеговине које би могле да победе једну моћну Аустроугарску монархију. Помоћ се тражила, као и за време устанка '75. и '78. године, од устаника Краљевине Србије која је у Балканским ратовима стекла огромну популарност на Балкану.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли су неки чланови „Младе Босне“ били добровољци?

Проф. ЉУШИЋ:

Сада сам хтео на то да се осврнем... да људе рођене после Петра Кочића, после Васиља Гроздића сматрамо ту генерацију младобосанском коју не можемо другачије да дефинишемо. Један део тих људи је учествовао у комитским четима, али у врло ограниченом броју. Један део њих, као што су били Трифко Грабеж, Гаврило Принцип, због своје младости, због своје неразвијености, нису послали у комитске ћете у време првог и другог Балканског рата, него су били враћени. То је био један од мотива зашто се они на крају одлучују да изврше чин убиства Фрање Фердинанда 1914.

г. Ми не можемо говорити о младобосанцима као учесницима у организацији Уједињење или смрт, али можемо говорити о њима као једном дијелу оних људи који су са простора „Младе Босне“ прешли да живе на територију Краљевине Србије и тамо учествовали или у организацији Народна одбрана или у организацији Уједињење или смрт. Један Цигановић је рођен у Босни, један Ђуро Шарац је...

ЛАЗАНСКИ:

Али, доста њих је студирало у Београду?

Проф. ЉУШИЋ:

Сви су они углавном живели у Београду. И, управо ти Босанци који живе у Београду биће помоћ Трифку Грабежу, Гаврилу Принципу, Недељку Чубриловићу, Данку Илићу да организују атентат на Ф. Фердинанда. Не можемо говорити о некој њиховој блиској вези са организацијом Уједињење или смрт. Све везе иду до Цигановића и Танкосића. Даље од Танкосића је све непознато. Неспорно је да Танкосић за неку значајну акцију мора питати Димитрија Димитријевића Аписа. Али, о томе нема никаквих поузданих података.

КУСТУРИЦА:

Само да додам једну ствар, да је заправо Гаврило Принцип хтио да буде комита и да га је Танкосић вратио због неухрањености, због чињенице да је био мали... па је већи дио тог, рекао бих комплекса који је он имао због своје грађе која није била занемарива. Али је заправо он био инспириран том идејом да је он неко ко не може да учини нешто тако велико. Постоје теорије по којој је овај језуита заправо организовао с двије стране... постоји та теорија да су биле три екипе које су дошле у Сарајево да овјере ово двоје. Све приче престају да имају научну или било коју другу снагу над чињеницом да је тај човек и да је то група младих људи одлучила да уради и да су ти пориви били, како Дедијер каже, то је најаматерски атентат који је икада изведен у свијету. А зашто је аматерски? Управо због овога. То је организација без статута, без могућности да је неко провали. Кад Ратко Парезанин, који је написао једну занимљиву књигу, иде у Сарајево

треба Боривоју Јефтићу да преда писмо у коме пише да ће оне књиге које му треба донијети, заправо он говори језиком који је непроваљив, донијеће му заправо бомбе и пиштољ. Начин на који су се укрштали путеви Франца Фердинанда, човјека који је уосталом започео са Ибиоса Вегером антисемитску расистичку најтврђу причу коју имамо.

ЛАЗАНСКИ:

Синоћ је Синиша Ковачевић у Београду на једној телевизији рекао да ако ни због чега, да је требало Франца Фердинанда ликвидирати, јер је измјеђу осталог побио петсто хиљада животиња.

КУСТУРИЦА:

То је... ја се с тим теоретски не слажем, зато што не може се правдати убиство, нема ниједан механизам на свијету, али се може правдати, односно освијетлити пут, имати нека идеја о томе како су различите фазе човечанства имале различите идеје и моделе понашања. Тирано убистава је било, па уосталом како да третирамо убиства Садама Хусеина? То је што би рекли Енглези 'телевисед', значи видјели смо га на телевизији.

Проф. ЉУШИЋ:

Гаврило Принцип је овде завршио четири разреда гимназије у Сарајеву, а онда је прешао, и завршио све разреде, школујући се у Београду. Он је иначе живео јако тешко и његов живот и у Сарајеву и Београду био је изузетно тежак. Ми имамо јако много докумената о томе како се он злопатио, иако је радио разне физичке послове, успео је да заврши 5. и 6. разред И београдске гимназије, која је иначе била врло тешка. Шести разред је завршио са врло добрим успехом, што је врло значајно. Дакле, био је један изузетан ђак. Спремао се да полаже 7. и 8. разред, управо у време ИИ балканског рата, али идеја да се убије Ф. Фердинанд је пала врло касно. Јако су они били задојени идејом Богдана Лепојевића из 1910. г. На идеју о убиству Фердинанда дошли су тек у марту 1914. г. И он се у то време спремао да полаже 7. и 8. разред у Првој београдској гимназији. Кад им је стигла та цедуљица о његовој посети, и онда они немају много времена...

ЛАЗАНСКИ:

Јесу ли баш на њега циљали или им је било свеједно ко ће доћи у Сарајево, ко је представник двора па да га убију?

Проф. ЉУШИЋ:

Не, они су се раније припремали да изврше атентат на Поћорека. Дакле, за њих је било свеједно ко ће бити убијен, али у тренутку када је дошао Фердинанд, кад се сазнало да ће он на Видовдан да буде у Сарајеву, када се знало да се организују маневри који могу да се претворе у сваком тренутку у напад на Краљевину Србију, онда су они имали врло мало времена: март, април и они 28. маја путују из Београда. Дакле, чин, целокупна припрема и организација извршења атентата на Фердинанда није трајала два и по мјесеца, непун три мјесеца. То што је рекао колега Кустурица, да је то врло аматерски изведено, и што је још битније, Перо Слијепчевић такође младобосанац каже: „То су још била деца“.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Микић, кад данас гледамо настојање неких кругова на Западу да кривицу за атентат на Ф. Фердинанда и његову супругу пребаце на Србе и Србију, шта Ви у томе видите једно политичко настојање или су људи који то раде, покушавају, заправо материјално стимулирани?

Проф. МИКИЋ:

Ја сам од почетка приче о Првом свјетском рату, о Сарајевском атентату, годину дана прије самог догађаја и све то почели су они који су до тога довели. То значи да имају своје некакве циљеве да даље развију своје ревизионистичке циљеве и одбране своја оправдања. Међутим, ја ћу се током своје приче враћати на то питање, али сада бих се вратио неким нашим унутрашњим стварима у вези са „Младом Босном“. Дакле, „Млада Босна“ без обзира како је звали или сматрали организацијом није организација. Она је једна духовна филозофија, једно политичко убеђење и једна просто омладинска филозофија.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли се у то уклапа ово гесло „Младе Босне“ Хоћемо да умремо у животу или да живимо у смрти?

Проф. МИКИЋ:

То је један део ове идеологије о којој данас причамо.

ЛАЗАНСКИ:

Је ли Вам то изгледа мало романтично?

Проф. МИКИЋ:

„Млада Босна“ је сигурно дала нешто Босни и Херцеговини и српском народу, оно што до тада нико није дао овом простору који се зове Босна и Херцеговина. И није само обиљежила Босну и Херцеговину као било узрок било повод, али о томе можемо да причамо. Ја чак сматрам да није био узрок ни повод. Она је обиљежила и неколико локалних мјеста. Ево, ја сам јутрос из Бањлуке кренуо, која је постала у свету позната по велеиздајничком процесу из 1915-16. г. да је била затворена цијела српска босанскохерцеговачка интелигенција тога времена.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Микић, извините, али у том велеиздајничком процесу, уопште о Гаврилу Принципу, не само да се ћутало у првој Југославији и у другој Југославији него се сад ћутало доста времена и у Републици Српској, све док није дошла сто-годишњица рата.

Проф. МИКИЋ:

Чак краљ Александар није његовом оцу хтио да пружи руку када су га Крајишници довели да поздрави краља итд. Ја бих ишао сада овим редом. Даље, ако је Бања Лука то, Сарајево је по атентату четрнаесте... али бих дошао и до овде. Овде је дошла „Млада Босна“, овај град изњедрио је једног највећег младобосанца, је-диног нобеловца. Друго, цијела „Млада Босна“ изњедрила је пуно писаца.

ЛАЗАНСКИ:

Тин Ујевић није био члан, али је био симпатизер, је ли тако?

Проф. МИКИЋ:

Чега?

ЛАЗАНСКИ:

Младе Босне

Проф. МИКИЋ:

Није, не! То морамо кроз дефиницију... и вратио бих се само на Васу Чубриловића као најмлађег атентатора, дакле, писци академици... научни сегмент је Перо Слијепчевић итд. Међутим, у аустроугарском раздобљу прошле су четири некакве политичке генерације за 40 година. Прва која је имала различит однос према Аустрији као окупатору и колонизатору била је она сељачка или устаничка генерација, која је са устанком и сишла са политичке позорнице. Онда је захваљујући аустројском капитализму и изградњи настала једна грађанска генерација, па онда ова генерација првих факултетски образованих људи и ова четврта генерација то су студенти и средњшколци. Није ни она сва била „Млада Босна“. „Младу Босну“ су почели да чине људи који су дошли са села или људи чији су родитељи скорашњи расељеници у градовима. Социјално су били одређени.

ЛАЗАНСКИ:

Хоћете да кажете да су неки интелектуалци, један део српских интелектуалаца био револуционарно импотентан, а да су носиоци идеје „Младе Босне“ дошли са села?

Проф. МИКИЋ:

Прва генерација која је ушла у чиновничке послове, адвокати, лекари, не знам ни ја шта..они су једностано били за, као и њихови родитељи.

ЛАЗАНСКИ: Аутономију највише?

Проф. МИКИЋ:

Наравно, за аутономију највише, јер су они...

ЛАЗАНСКИ:

И ништа више од тога?

Проф. МИКИЋ:

Али не политичку аутономију него централно-школску аутономију.

ЛАЗАНСКИ:

Цеховску 'ајд да кажемо тако. Колега Баздуљ, Ви живите у Сарајеву, је ли тако?

Проф. ЉУШИЋ:

Ви сте поставили једно врло лепо питање. Парафразирајући песму Гаврила Принципа коју је написао у затвору, да ли су они свесно жртвовали себе зарад остварења неке идеје. То је једна косовска традиција и води порекло од Косовске битке, од жртвовања кнеза Лазара, Милоша Обилића и многих потоњих хероја који су на тај начин створили могућност да уђу у историју. И генерација Гаврила Принципа, оних који су извршили атентат у Сарајеву, свесно жртвују себе да би отишли у царство небеско. И та песма, и та парафраза, два последње строфе које су посвећене Богдану Жерајићу и његовој идеји да се свесно жртвује мислим да заслужују да се посебно истакну. Дакле, оно што је започело у време Косовске битке, да би сачували државу и да би свесно створили идеју слободе, поједници се морају жртвовати. Један од њих је Гаврило Принцип и он је то лепо описао у песми.

ЛАЗАНСКИ:

Хајде да то упростимо и да кажемо за „Младу Босну“ да је била девиза Држава или ништа.

Проф. ЉУШИЋ:

Не, слобода или ништа!

Колега Баздуљ, живите у Сарајеву?

БАЗДУЉ:

Ја Вам живим доста номадски.

ЛАЗАНСКИ:

Али већином у Сарајеву живите. Ви сте аутор, односно Ви сте пронашли ону фотографију да Хитлер гледа у спомен плочу Гаврилу Принципу?

БАЗДУЉ:

Она је унутар мог текста о тој фотографији први пут јавно објављена.

ЛАЗАНСКИ:

То је сад било?

БАЗДУЉ:

То је било прије три мјесеца можда.

ЛАЗАНСКИ:

До пре тога уопште нисмо имали ту фотографију нигде јавно?

БАЗДУЉ:

Ја сам наишао на информацију о постојању те фотографије у књизи Душабна Глишковића „Иво Андрић и Трећи Рајх“, која говори о Андрићевом амбасадоровању у Берлину као посланику Краљевине Југославије. И онда у фусноти једној постојала је информација да је Хитлер добио ту плочу и да фотографија постоји у Београдској националној библиотеци, али није била у књизи репродукција фотографије.

ЛАЗАНСКИ:

Јесте ли могли да уђете у траг како је завршила та плоча код Хитлера?

БАЗДУЉ:

Ја сам се заправо у том тексту збиља бавио неком врстом истраживачког новинарства али не у типичном смислу, него...

ЛАЗАНСКИ:

Значи плоча је стигла до Хитлера цела авионом? Да ли су је они разбили или нису ми то не знамо?

БАЗДУЉ:

То не знамо, заправо, послије се прича да је нестала. Оно што се зна, тај податак се могао чак да види у филму Фадила Хаџића „Сарајевски атентат“. Постоје ти инсерти из оног журнала, значи 17. априла када улази Њемачка војска у Сарајево и једна од првих ствари коју они раде, они скидају ту плочу и то се види, и зао прво они од 17. до 20. априла њу су пренијели у Менкихен, гдје је био истурени штаб напада на Југославију, и пошто је тог 20. априла тамо направљен свечани банкет поводом Хитлеровог рођендана на који су дошли гроф Чано и адмирал Хорти и маса тадашњих лидера колаборационистичких држава, како каже можда најпознатији Хитлеров биограф Јен Кершл: „Скупили су се

као лешинари око леша Југославије и приликом тог рођендана су му поклонили плочу као...”

ЛАЗАНСКИ:

Значи, Немци су је однели целу Хитлеру на виђење као поклон а чаршија је то ‘92. године сарајевска разбила, је ли тако?

БАЗДУЉ:

То је занимљиво, то је заправо била друга плоча.

КУСТУРИЦА:

То је друга плоча која је направљена у част између два рата.

ЛАЗАНСКИ:

Али исто са именом Гаврила Принципа?

БАЗДУЉ:

Да, то је занимљиво.

КУСТУРИЦА:

Ја о томе могу мало да причам, зато што сам рођен тамо.

ЛАЗАНСКИ:

Г. Кустурица, је ли то сукоб цивилизација на балкански начин?

КУСТУРИЦА:

Мислим да је то различит начин перцепција онога што сам малоприје рекао. Тај пуцањ је једини аутентичан спој социјалног, индивидуалног, егзистенцијалног и вјерског. Тај је први пут успио, па кад читате мемоаре, кад читате заправо Дедијера видите до које мјере је црнорукаш Димитрије Димитријевић Апис бранио Мехмедбашића и до које мјере је њему било стало до Мустафе Голубовића који га једини нису издали у том процесу. Солунски процес је вођен. Хоћу да кажем да тај процес је тај минимум сагласности гдје су они, из чега може да се црпи уопште тај живот у коме није баш да додје ‘92. г. рат и да руља налети и да сруши прво плочу, као што је уосталом Хитлер тражио плочу. Постоји та теорија да је заправо Гаврило Принцип, „Млада Босна“ имала једну од идеја да стану на путу тој њемачкој идеји Дранг нацх Остен. Да је тај пут

према истоку... заправо Сарајево је симптоматична тачка тог пута, утолико што је на тој тачки Турска једном давно напредовала према Европи и направила Сарајево. Захваљујући томе Сарајево постоји. Па онда други пут када је заправо уопште долазило до тих великих обрта, Сарајево је било увијек тачка на којој су најупаљеније све три стране. Једини пут, колико ја знам у модерној историји, када су и једни и други и трећи били за ту ствар. Јукић је пуцао на оног апсолутисту, је ли тако, Чигоју. Постојали су прије тога атентата и било је 7 атентатора, дакле, атентат је био једна врста комуникације у то вријеме. Односно ми жвимо у времену у коме су све вриједности подређене том модерном хигх тецху – паганском свијету који заправо историју не третира као штиво које може да обезбиједи бољи увид данас или сутра, него једноставно нам пуштају маглу испред очију и онда су такви догађаји веома значајни и они могу да буду дио тог концензу-са који данас не посотји ни око чега. Босна и Херцеговина данас живи заједно, живи у два ентитета, три народа који се око готово ниједне ствари не слажу. Мислим да је то било вријеме када је то било потпуно обрнуто и кад је било аутентично.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Љушић, ако идентитет подразумева територију, да ли је „Млада Босна“, управо тражећи јачи српски идентитет у тадашњој БиХ, која је била анектирана, заправо тражила и уједињење са Србијом?

Проф. ЉУШИЋ:

Када су младобосанци испитивани на суђењу 1914. г. ниједан од њих није оспорио да се борио за идеју уједињења БиХ са Србијом. Дакле, то је неспорно да је већина пре свега српског становништва на просторима БиХ ‘ЗА’ ово уједињење. Становништво које је хрватске националности, оно се борило за једну другу идеју, уједињења са Хрватском и стварања хабсбуршке монархије. Становништво које је муслиманске вјероисповијести никад није могло да прежали турску управу, највећим дијелом, не говорим о свима. Не о оним младим људима који су пришли, попут Османа Ђикића и касније ових осталих, који

су пришли „Младој Босни“. Они су увијек били за то да ако може, да се врате под турску управу. Према томе идеја... доста је тешко говорити о неком заједништву у тој јако верској подели која је постојала у БиХ. Она је била у оно време много јача него што је данас.

ЛАЗАНСКИ:

Какво Ви тумачите гест чаршије у Сарајеву која је ипак до 1992. г. живела у неком братству и јединству, толеранцији, а онда одједном чаршија полуди и полупа ту плочу? Није ми јасно, до јуче сви смо заједно, а онда преко ноћи једни су окупатори а други нису.

Проф. ЉУШИЋ:

То заслужује дуго објашњење.

ЛАЗАНСКИ:

Је ли то ствар психологије, психијатрије, чега?

КУСТУРИЦА:

То је ствар социјалне патологије која се овде излијева по улицама, јер ниједан период довољно дуго не траје да би у њему могле ствари без те хидраулике да раде и да народи односно људи живе заједно. И ослобађају теме о којима ми сад говоримо. Ја се сјећам, одрастао сам, рођен сам на пет корака гдје је убијен Фердинанд. Ја се сјећам да је... и то је Мухарем открио, да је мој отац био један који је '63. и '64. г. неком новинару New York Times-а бранио Гаврила Принципа, јер је овај тада њега нападао за национализам. У Сарајеву је Принцип у тој раји, како се то звало популарно, био спомињан као неки значајан човјек. Па има онда анегдота да је градоначелник Сарајева, који није говорио ниједан језик, звао у Беч пред олимпијаду неког тамошњег грађевинара и рекао: „Ало, овдје градоначелник Сарајева, атентат, Гаврило Принцип. Бум, бум..“ И то је ја мислим једини... коме треба страни језик, зато кажем да је то била комуникација. Она у вријеме живота под Титом, као ниједна историјска перспектива, ниједна историјска истина, ниједна болна ствар није била апсорбована, апсолвирана изнесена на јеловник тих...

ЛАЗАНСКИ:

Хоћете рећи да је све било гурано под тепих?

КУСТУРИЦА:

Чувала УДБА... Ко је смио да проговори све оно што се није смјело.

Проф. ЉУШИЋ:

Верска подела је веома јака. Наши ратови на Балкану у 19. и 20 веку...

ЛАЗАНСКИ:

Је ли то било код младе генерације?

БАЗДУЉ:

Код њих, Ви како већ гледате записнике са судјењу, они се у великој мјери изјашњавају као атеисти. И када се један од њих изјасни као хришћанин, судија га пита: „Па знате ли Ви десет заповједи, да је у хришћанству убиство један од главних гријехова?“ А он каже: „Да.“

„Па, да ли би се онда могло рећи да је Ваше хришћанство само номинално? Он се мало замислио па каже: „Да.“ То је таква ситуација код њих. Не постоји једна од ствари по којој се они разликују од те претходне генерације већ управо одбацавање... они нису у практичном смислу вјерници готово ниједан. Онда Ви имате исто занимљиву ствар: од свих сарајевских вјерских великодостојника знате ко је први осудио атентат – православни митрополит. Имате ону чувену изјаву: Гаврило принцип би сарајевску српску чаршију спалио као кутију шибица. Идеја у којој њихова... Гаврило Принцип се изјашњава као Србо–Хрват. Ово што су колеге рекле да „Млада Босна“ не постоји као јединствена организација, то је тачно. Имате шест гимназија у БиХ у то доба, у свакој од тих гимназија имате по неколико тајних удружења. У сарајевској првој гимназији постоји удружење и српске омладине а постоји удружење и хрватске омладине. Постоји нешто што се зове удружење србо-хрватске омладине.

КУСТУРИЦА:

Чији је предсједник био Иво Андрић.

БАЗДУЉ:

А члан Гаврило Принцип. Код њих постоји једна пуно јача... Ово што је господин Микић рекао, то можда вриједи за ону претходну генерацију. У овој генерацији која рецимо у другој деценији 20. вијека тек улази у неке тинејџерске године, да не кажем пунољетство, рађају се потпуно нови погледи на свијет. Па није случајно Гађиновић био близак са Троцким. Ту имате елементе анархизма, имате везе са младом Ирском, са младом Италијом, потпуно једно улажење у један европски пуно шири оквир. Ово што је Емир рекао је такође тачно. Да, то уједињује јужне Славене, али то уједињује Славене генерално. Није случајно Чешки стражар запамтио тајни гроб Гаврила Принципа да се после Првог светског рата његови посмртни остаци могу наћи. Идентификација са „Младом Босном“ не само да уједињује јужне Славене него ако хоћете и уједињене Славне генерално. Да сад не идем даље, јер бих могао да браним тезу да она уједињује у том моменту и све покорене народе ако хоћете, народе који су колонијално покорени у Африци и Азији.

КУСТУРИЦА:

Извињавам се, али мјесто које је било огледно, и утолико је та историјска перспектива замуће- на, једино мјесто које је последије Балканских ратова била огледна територија за перцепцију и за слободан народ славенски је била Србија.

БАЗДУЉ:

Па, наравно, зато се и каже да је била Пијемонт.

КУСТУРИЦА:

Он је Пијемонт заправо за декодирање тог периода врло значајан.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Микићу, да ли ми можемо рећи да су...

Проф. ЉУШИЋ:

Ако бих могао мало да додам, ипак прелазимо преко једне теме која је веома битна. Верска подела у Босни и у оно време и данас је дубока и немојмо се тиме заваравати. Ја јесам присталица свих оних људи који се сматрају...

ЛАЗАНСКИ:

Можда данас, али није била пре 25 година?

КУСТУРИЦА:

Јесте само није била реализована.

Проф. ЉУШИЋ:

Ви говорите о времену после 45-те године када нико није смео то да каже, а када се да је било демократских институција и да се то смело рећи то би се и казало. Кога год су питали на процесу он је рекао да је српскоправославне вере ако је Србин, Ива Крањчевића кад су питали он је рекао да је римокатолик, итд. Нико не крије своју верску припадност. Ми сад говоримо о младобосанцима о младим људима код којих вера није имала такав значај као код њихових старијих. Немојмо се људи заваравати, верска подела уочи Првог светског рата је јако велика, та подела се осећа и између два светска рата, добрим делом нестaje у доба комунизма, кад пада комунизам та верска подела поново букти. То је чињеница и немојмо преко тога прелазити. Имате писмо Андрића из 1929. године где видите на шта то све личи. Дакле, идеја младобосанаца нарочито је истицана после 1918. после уједињења када су сви јужни Славени на овим просторима ушли у оквир југословенске државне заједнице, па је томе давана предност, па је на неки начин потиски- вана та подјела верска и онда смо ми стекли једну представу да је ње нестало, ње никада на жалост, пазите на жалост ја кажем, никада није нестало. Тачно је да један део њих – младих људи, рецимо Недељка Чубриловића, када питају ко је и шта је он каже: „Ја сам атеист“, иако је пре тога рекао да је српскоправославне вере. То је неспорна чињеница, али таквих људи је било јако мало у односу на становништво на просторима Босне и Херцеговине, а треба кад историјски посматрамо један народ једну по- крајину морамо да видимо њену масу, појединци су појединци само...

ЛАЗАНСКИ:

Профе, ово што је рекао Проф Љушић да ли се то може сажети овако да су младобосанци припадали већем броју светова, али само једном једином животу?

Проф. МИКИЋ:

Да Вам кажем, ради просто наслова ове еми- сије. Идеологија је „Младе Босне“. Ја морам да кажем да је „Млада Босна“ и њена идеологија просто се утркивала са свим оним народима који су називали се младим, млади Чеси, млади Италијани, па млади Хрвати, па млади Далматинци. Сад овако, не правдам нимало „Младу Босну“, али не може се правити разлика, већи допринос у рушењу Аустроугарске имала је млада Чешка са својим Масариком, јер су сви младобосанци ђаци, његови ђаци дакле.

КУСТУРИЦА:

Послије којег изневјеравају тај мирни пут.

Проф. МИКИЋ:

Ал' су почели. „Млада Босна“ је прошла кроз више фаза и више назива. Овај управо сеже из Прашке школе, дакле, имамо право.

ЛАЗАНСКИ:

Ништа без Прага.

КУСТУРИЦА:

Без Прага.

Проф. МИКИЋ:

Без Прага. Има право једна, постепеност, постепеност дакле еволуција не револуција и она иде једном линијом до скоро близу И свјетског рата, али се у међувремену у њој рађају напредне идеје, реформистичке идеје које постају...

ЛАЗАНСКИ:

Које идеје Проф. МИКИЋ:у?

Проф. МИКИЋ:

Јединство Срба и Хрвата.

ЛАЗАНСКИ:

А шта ћемо са бошњачким муслиманима?

КУСТУРИЦА:

Извињавам се, али то је оно што мора, сад је то добра тачка, само да вам надодам на то. Додирна тачка ова два питања да ли је пред И свјетски рат Босна била у страшној вјерској напетости,

одговор имамо код Калаја који је тада био конзул прво у Београду и ондје који је стварао читав систем стварања нације, а иза жита је скривена теорија да мухамеданци босански треба да постану хришћани али католици, а за Србе свакако знамо да једног дана морају да буду католици. Дакле, истина о драматичној ситуацији у Босни да је она сједиште различитих пракса и различитих теорија, различитих начина исповједања је један драматичан моменат који не може да избрише идеју да је Косовски завјет био један од копчи заједничких митолошких идеја коју су они сви имали на уму.

ЛАЗАНСКИ:

Добро, да ли је то једна врста тоталитарне неуросе која увек иде на штету другог или трећег?

КУСТУРИЦА:

Не постоји ни једна теорија која је драматичнија по тој дефиницији и којој није... Опет понављам ми имамо митско мјесто на коме можемо социјално да се удружимо, али ми данас имамо Босну и Херцеговину у којој увезена револуција иде њеним једним дијелом, а не иде, не излијева се по улицама, јер није дат знак из Анкаре из Турске. Значи, ми имамо практично политику која никад није представљала то изузев овог периода којег ти спомињеш. Како је то могуће да је тако живјела до '92? Могуће је јер хришћански је била потиснута и није имала право да се изјашњава и да ослобађа своје емоције.

ЛАЗАНСКИ:

Па, то је било и у првој Југославији.

КУСТУРИЦА:

Не, не.

БАЗДУЉ:

Да се објасни зато што је важно, да се објасни зато што ми говоримо, опет у историјском смислу, о релативно кратком периоду. Дакле, до 1878. док Турска влада Босном и Херцеговином ондје постоји систем који је класична врста малтене апартхејда. Дакле, постоје три потпуно, односно четри ако узмемо Јевреје, потпуно одвојена вјерска друштва. Аустроугарска, што

је иронија, уводи ембрион грађанског друштва и кроз тих 36 година до атентата наравно да се комплетна еманципација није могла про- вести. Наравно да су вјерске подјеле биле још јаке, али младобосанска генерација почела је те подјеле да превладава. Ви ако хоћете у биографији Гаврила Принципа имате најљепшу метафору тога. Њега, кад га као дјечака од 10 године воде први пут у Сарајево код брата Јове у Хаџићима, ставе негдје на конак то је неко мјесто у којем су муслимани већина и они ту треба да преспавају. И ту су неки људи са фесовима. Неће он да спава под истим кровом са Турцима. Након већ четири године они... Заправо, прво уједињење тих људи је уједињење када имају штрајк у Сарајеву и када бива тешко рањен и касније умире њихов друг Салих Шахимагић. Дакле, кад он долази у Београд с њим иде Ибро Фазлиновић, Ђулага Буковац. Човјек који је некад имао, што би се данас рекло, етничку дистанцу према људима који говоре његов језик и који су, како бих рекао, дио исте културе, истог свега као он, након 4 године окреће се за 180 степени. Ја мислим да је то важно. Наравно да та подјела није могла у тако кратком временском периоду да нестане, али еманципација је почела са „Младом Босном“ и та еманципација која се збиља, ја збиља вјерујем, остварила у периоду социјалистичке Југославије, почела је тад и није случајно да се социјалистичка Југославија....

ЛАЗАНСКИ:

Добро, нећете ми рећи сад овде да је подела у другој Југославији за време Тита била јача него у првој Југославији?

БАЗДУЉ:

Ја кажем да није. Па знате ли Ви кад се подиже прва спомен плоча Гаврилу Принципу у Сарајеву? Четрдесет и пете првог маја. Дакле, још Хитлер није ни капитулирао, 24 дана након што партизани улазе у Сарајево. Они јавно на великој свечаној трибини откривају спомен плочу. Знате ли колико је требало Краљевини Југославији – 12 година, а то је полулегално урађено. Социјалистичка Југославија, то је само на око парадоксално, могла је причати са пуно више и страсти, интензитета и жеље налази своје прет-

ке у „Младој Босни“ – него што је то урадила Краљевина Југославија.

КУСТУРИЦА:

Што је опет, што није необично, зато што питање социјалистичких идеја није увек било везано за оно што се звала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца али је значајно ово што си мало прије рекао да је идеја уједињења довела до тих формулација које налазимо код Дедије-ра: Југословенски национализам, и то како сам читао ових година тих књига доста – постоји термин југословенски национализам.

ЛАЗАНСКИ:

Јесу ли ови наши имали то?

КУСТУРИЦА:

Па, пази, били су прије свега српски националисти. Зашто су били српски националисти? Зато што је ХИХ вијек заправо био вијек романтизма у свијету. Ја сам живио у Француској у селу у коме се предсједница мјесне заједнице звала мадам Шо Ван значи онда је бити шо-ван уједно шовиниста, у јединој фази људске историје било природно. Код нас постоји тај незнатички приступ свему па и историји. Ти кад кажеш да је некад неко био националиста, па то је у вријеме младе Италије, младе Чешке био и најпозитивнији предзнак који постоји. Данас он није згодан глобалној _____(11) јер им ремети ту њихову намјеру да овладају тржиштем на свим територијама па био ти народ к'о мјесна заједница или имао 2 милиона или милион. Да не говорим о компликацијама и политичком контексту зато сам се намјерно мало прије вратио на данашње време. Турска је Милет био је принцип владавине а у данашње време на улицама захваћене том социјалном револуцијом у којој су извођачи радова у истој време запалили три институције међу њима и Архив Аустроугарске и све оно за шта мораш бити обучен. Уопште је трагична црта данашњег живота што је револуционарна снага о којој ти говориш пренесена у ауте обавјештајних служби, које по Балкану и на другим мјестима имају своје тренинг центре и те се револуције извозе као некад јабуке, крушке да не кажем парадајз. Данас на почетку ХХИ вијека

имамо потпуно обрнут приступ револуционарима и револуцији. То су неки неугледни типови са неких факултета који користе то гориво које постоји на основу онога што јесте стара аутентична традиција. Него то је наметање тих револуционарних образаца. Па је кад сам ја студирао у Прагу, најгора ствар која се могла десити је било немојте излазити на улице. Сјећате се рушења старе Југославије. Највише су Хрватска и Словенија говориле не може улица да рјешава ствар то мора да се ријешу другачије. Погледајте велике силе данас, оне примјењују улицу као обртни моменат за оног који не слуша, за оног који неће у НАТО, за оног који не жели да ради оно што они хоће, а то гориво постоји и код муслимана то се нај-боље види на фудбалским утакмицама. То је то гориво тог симулирања грађанског рата који је већ почео и код Срба и код Хрвата. Дакле, код истих оних који су ономад мислили да могу да створе заједничку државу. Због потребе великих сила нису је створили ни тада ни сада зато што она тренутно не постоји, јер нешто чега нема оно је једном било. Дакле, можемо да говоримо са сјећањем са сјетом да се присјећамо тих фрагмената историјских у којима је нечага билло али можемо да говоримо о нечем што је данас злоупотребљено и нечем што данас не користи тим народима него онима који су и тада владали нама и који и данас владају.

Проф. ЉУШИЋ:

Врло кратко о том национализму „Младе Босне“. Неспорна је чињеница да су они били највећим делом српске националности то је ван сваке сумње да југословенски национализам, да југословенска идеја продре то је исто тако врло битно, али она се истиче нарочито после 1912. и пре свега 1914. године. Највећи, 'ајд да кажем најбољи доказ јесте изјава Гаврила Принципа да је Србо-Хрват или Васе Чубриловића да је Србо-Хрват, али ту нема Словенаца, људи моји па је то непотпуна југословенска идеја. Од 25 људи који су учествовали у сарајевском атентату и који су извођени на суђење, међу њима има само један муслиман младобосанац. Мехмедбашић који је успео да побегне, и двојица Хрвата и све остало су Срби и то је неспорна чињеница. Исто тако је неспорна чињеница да је Васа Чубриловића

га памтим био ми је Проф и колега, знали смо се годинама он је умро као интегрални Југословен. И ми се сећамо да је умро годину дана пре него што је Југославија растурена, и говорили смо себи: „Благо њему што је умро годину дана раније да не види да је његово животно дело нестало“. Дакле, југословенска идеја се у неку руку приписује младобосанцима, нарочито после 1918. г. немојмо у томе претерати.

ЛАЗАНСКИ:

Та идеја старија је од било које југословенске државе?

Проф. ЉУШИЋ:

Идеја југословенства постоји од 1948. г. и она је неразвијена, српска идеја је много развијенија и када је у питању „Млада Босна“ и као покрет и кад су у питању учесници у Сарајевском атентату. Њих води пре свега српска национална линија.

БАЗДУЉ:

То у том моменту није толико раздвојено, тадашњи покрет је интергралистички, он укључује и муслимане и католике и дубровачке католике.... то је дакле. Ви говорите, у суштини правите термиолошку разлику, и тај српски национализам о ком Ви говорите, ако ништа је мултиконфесионални, ако ништа друго.

Проф. ЉУШИЋ:

Не, не... Ја не спорим ту чињеницу да је код тих српских националиста, који су учествовали у сарајевском атентату, постојала... добро сад причамо о њима, они су постали главни носиоци младобосанске идеје. Њихова толеранција према муслиманима и према римокатолицима је неспорна. Отуда код Срба националиста, и код Срба који припадају „Младој Босни“, пре свега постоји развијена идеја према муслиманима, Хрватима и Словенцима, више него што долази с друге стране. То је неспорна чињеница, то мора да се призна.

БАЗДУЉ:

Али то покушавам да кажем, управо чак и ако се каже да су они били српски националисти,

српски национализам 1910. није исто што и српски национализам 1990.

Проф. ЉУШИЋ:

То је тачно, ван сваке сумње, али ми говоримо сада о „Младој Босни“ а не говоримо о 1990. години.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Микићу, усаглашавање теорија идентитета, је ли то била та експлозивна маса?

Проф. МИКИЋ:

Овако, да Вам кажем. Бојим се да ми идемо сувише у садашње стање и то ја морам да кажем да...

ЛАЗАНСКИ:

Прошло је разматрамо због садашњости.

Проф. МИКИЋ:

Ја морам да кажем да је аустријско вријеме у односу на турско вријеме различито и у вјерском и у политичком погледу. У турском времену државна вјера била је муслиманска вјера, а у аустријском времену католичка вјера је била државна вјера, дакле ова два народа православни или српски и муслимански они нису државна вјера и на тој основи се код њих и грађанско друштво приближава а посебно и омладина. Али, морам да кажем овако... та идеологија слободе коју негује уопште омладина, цијела омладина јужнословенска, омладина у јужнословенским крајевима – она сарађује. Први потез који, неко је рекао, ту гдје су Хрвати, први напредни покрет створили су Хрвати напредњачки и у монархији и дакле на традицији хрватско-српске коалиције, ријечке резолуције, задарске резолуције и оно што је претходило томе не овај други напредњачки него српско-хрватски национални покрет, то је једна друга верзија, ‘адј да кажем, некаквог организовања омладине у БиХ. То су створили Словенци Ендлихер и неки други. Има и четврта варијанта која је пред Први свјетски рат а на традицији Балканских ратова. Ствара се и југословенски нарочито у БиХ, југословенска омладина, али она се дијели. Ова око Принципа иде према револуцији и на револуционарној основи организовања атентата, а ова друга оку-

пљена у Бечу и Прагу, она чека, прелази у онај опортунизам истог дана 1928. г. Они се одричу 28. јуна, одричу се атентата, они изводе и ови чују то у Бечу шта су ови урадили и потпуно су изненађени.

ЛАЗАНСКИ:

Профе, шта сте Ви очекивали да они у Бечу поздраве атентат па да одмах заглаве у заговору?

КУСТУРИЦА

У Бечу уопште нису плакали због атентата.

ЛАЗАНСКИ:

Знам то да нису плакали за Фердинандом.

Проф. МИКИЋ:

Не, не. Ја говоримо о омладини.

Проф. ЉУШИЋ:

Конгрес југословенске омладине који је одржан на Видовдана 1914. г. у Бечу, а на Видовдан 1914. г. у Сарајеву младобосанци извршавају атентат на Ф. Фердинанда. Кад сазнају у Бечу да је извршен атентат Конгрес престаје са радом, и тај њихов опортунизам тако губи на снази.

ЛАЗАНСКИ:

Опортунизам је често пристуан у свјетској историји.

Проф. МИКИЋ:

Почео сам са једном цивилизацијском тековином „Младе Босне“ али морам да истакнем да су бар два њена представника били европејци прије икаквих Европљана. Прво Принцип у заговору, он своме психијатру каже: „За какву си ти причу и за какво то уређење?“ А он каже: „За европско уређење на бази општина самоуправа општина“. Дакле, да престане оно ропство, да престане колонијализам итд. И то би била једна посебна прича. Друга личност која припада кругу „Младе Босне“ Димитрије Митриновић, њега Први свјетски рат затиче у Њемачкој и он је тамо окупио један водећи број или водећи круг европских интелектуалаца да припреме један часопис или једну књигу. Часопис, који ће говорити о уједињењу и ослобађању Европе.

И он помиње појединачно и Пољаке и Чехе, и Хрвате и Словенце.

ЛАЗАНСКИ:

Добро Проф. МИКИЋ:у, то је значи та европска компонента „Младе Босне“.

Проф. МИКИЋ:

Али она је старија од било какве компонент данашње уједињене Европе.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли је могућа по Вама, да ли је могућа нација без државе?

Проф. МИКИЋ:

Нација, бар у данашње вријеме, као што је и г. Кустурица рекао не може.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли је распад Аустроугарске био тријумф етничке државе?

Проф. МИКИЋ:

Да Вам кажем, ако би човјек, ја гледам...

ЛАЗАНСКИ:

Јер ако ћемо гледати да је у то време било свега тридесет земаља у свету а данас скоро 200 земаља...

Проф. МИКИЋ:

Нису Аустроугарску уништили Србија и Срби. Аустроугарску су уништили једноставно Словени, словенски народ и то претежно католици користећи ову организацију „Младе Босне“. „Млада Босна“ је била омладина у југословенској омладини, имала своје посебно име.

КУСТУРИЦА:

Али стоји нешто што сте споменули, што је значајно, што се у овој емисији не спомиње а то је колонијални контекст у коме се то дешавало. Зашто је то опет значајно. Ја мислим да треба правити те паралеле, видјети савременост на сличан начин. Губитак Косова и освајање Косова то је наметање тих образаца, аустроугарских. Није случајно овај Кларк писао о томе да смо ми Срби срушили транснационалну Аустроугарску

и тако се сврстамо у ред народа који су дали Бин Ладена, бу the way, кад смо већ код тога кад гледаш оног Мевлудина како је слободно шетао испред оне америчке амбасаде, pistaш се како је могуће да један терориста, да му није глава с рамена одлетела, видиш да се ту сасвим нешто друго изводило. Дакле, идеја о колонијализму не може да буде заборављена као идеја да је 1913. г. Фердинанд на Колумбија Универзитету слушао предавања неког Профа Берциса који му је говорио о супериорности таунтонске расе, о супериорности Германа и потреби да се не стварају етничке норме тамо гдје их не може бити. У исто вријеме се јавља тај антисемитизам односно антикапиталистички рефлекс у католичким круговима Беча. Јавља се градоначелник Беча од кога је Хитлер учио касније и ми можемо да говоримо о једној политичкој групацији, једној врсти енергије која је расиситичка, нациситичка, атнисемитска и у исто вријеме антисрпска, јер сентименти које миксамо у различитим врменима... ја сам се договорио с начлеником Општине Требиње да добијем неки камен, будала вјеровао сам пошто сам живео на западу да вербални договор значи и стварни уговор. Отишао сам на неку распаднуту караулу, о којој Ђоровић пише, о којој каже да су исте те карауле аустроугарски војници у наредних 15 дана повјешали најугледније грађане међу њима и муслимане, негдје око 55. Данашњи градоначелник Требиња излази и каже: „Људи, Срби ми би требало да обавијестимо Европу, аустријску амбасаду.“ Караула, дакле, то није тврђава то је најобичнија караула. Зашто ово говорим.

ЛАЗАНСКИ:

А још срушена.

КУСТУРИЦА:

Зато што постоји контра енергија у српском национу која увијек иде напријед. Не знам како ће бити у будућности против тог колонијалног рецепта односно рецепта који у својој смјеси има и расизам и доказ супериорности друге нације над свим осталима, антисемитизам и на крају дођемо и до антисрпских сентимената који су живи свуда у свијету. Разлози за то су многоструки, али постоји једна свијетла тачка у томе и она

се зове Гаврило Принцип. Гаврило Принцип је дјеловао у времену у коме је бити националиста била предност, јер је оно значило интелектуално, социјално и свако друго буђење. А његов пуцањ је био пуцањ... Метак који је полетио из те цијеви, за њега су се ухватили, јер је постао и наднационални, за њега су се ухватили и Хрвати и босански муслимани.

ЛАЗАНСКИ:

Али га се данас одричу.

КУСТУРИЦА

Али данас га се одричу и кад зовеш некога из Загреба да дође да ти прича о Првом свјетском рату, човјек најискреније каже...

ЛАЗАНСКИ:

Не смем.

КУСТУРИЦА:

Не, ми тај период не обрађујемо, и они немају стручњака за Први свјетски рат.

Проф. ЉУШИЋ:

Ми овде често истичемо тај национални моменат који је јако битан, међутим, постоји и други који је јако важан а то је социјални моменат. Г. Принцип је дечак једног сељака и он зна како се тешко живи на селу. Та освета коју они чланови спомињу током суђења 1914. г. је освета за тежак живот којим живи босански сељак било које вере.

ЛАЗАНСКИ:

Шта је то, сукоб богатих и сиромашних?

Проф. ЉУШИЋ:

Наравно, то је тежак социјални проблем. Аграрно питање у БиХ није решено све до '45. г. Ни у време Краљевине Југославије није решено до краја. Пазите Кочић је започео врло озбиљно да се бави тим проблемом али га је завршила тек социјалситичка револуција '45. г.

Проф. МИКИЋ:

Ја бих наставио ову своју причу. Ја чак размишљам да Аустрија бар данас треба да се извини српском народу. Ево, зашто.

Проф. ЉУШИЋ:

Аустрија је највише учествовала у разбијању Југославије.

Проф. МИКИЋ:

Бертхолд '12. г. неће да прими Пашића а он посредује преко Масарика да га прими да се избјегне рат, да се договоре и да се каже: „Слушај ти г. министре, твоји поданици долећу код мене и траже и оружје, траже сједињење, траже и ово и оно“. То пише Блискин заједнички минситар, овај ратни минситар. Друго проф. Љушић зна да је Владан Ђорђевић био један највећи аустрофил у оном времену, дакле није био, био је русофил...

ЛАЗАНСКИ:

Је ли било пуно Срба аустрофила у то време?

Проф. МИКИЋ:

Не, није било пуно. Он иде за вријеме Балканског рата да каже у Аустрији шта је шта у Србији. Неће нико од новинара да га прими, дакле, човјек који је знао перфектно да говори и њемачки, био је дипломата.

ЛАЗАНСКИ:

То је јасно, хајде Ви мени растумачите, како то да су Срби у Аустроугарској радо ишли у аустријску војну академију у Виенер Неустадт па су били чак и велики чиновни, па сте имали фон Поћорек, Боројевић је био фелдмаршал.

Проф. ЉУШИЋ:

Извините, па Аустроугарска је и претходно Хабзбуршка монархија и Аустрија је уређена држава. Ако Ви живите у тој уређеној држави, европској држави као њен грађанин немате могућности да створите националну државу, Ваша једина могућност, начин образовања, васпитања је да идете у њихове школе. А пошто су Срби војнички обдарен народ, они су ишли у војне академије Хабзбуршке монархије, и није никакво изненађење што 1914. г. највећи дио хабзбуршке војске или аустроугарске војске у борбама против Краљевине Србије су Словени – Хрвати, Срби и да не причам муслимани и остали. Зашто један Србин, који живи у Хабзбуршкој монархији иде у хабзбуршку војну академију, па то

је сасвим нормално и природно, нема разлога зашто би то сад било...

ЛАЗАНСКИ:

С једне стране имате то, а са друге стране „Младу Босну“.

Проф. ЉУШИЋ:

Е, пазите, „Млада Босна“, па то је ружно упо-ређивати, то се не може упоређивати.

ЛАЗАНСКИ:

Не и ови други су Срби.

БАЗДУЉ:

Далмација и Босна су биле пуно склоније бунту него Славонија и Војводина. Када се гледа то се тачно види и у Славонији и у Војводини.

ЛАЗАНСКИ:

Али, било је Срба официра аустроугарске војске из, ‘ајд да кажемо, из БиХ.

БАЗДУЉ:

Било је из Босне, Ви кад гледате, недавно је објављен један путопис.

ЛАЗАНСКИ:

Ви знате ону анегдоту на солунском фронту. С једне стране српски војници, с друге стране аустроугарски војници и Срби кажу: „Аустроугари, предајте се!“ А ови из аустроугарског рова добацују: „Срби из Лике никад се не предају“.

Проф. ЉУШИЋ:

Тога имате и на Дрини 1914. г. То чак има и у оном нашем филму „Марш на Дрину“.

ЛАЗАНСКИ:

Можда је карикатурално али...

Проф. ЉУШИЋ:

Није карикатурално, то је трагично.

КУСТУРИЦА:

Нема рата док не дигне руку брат на брата.

Проф. ЉУШИЋ:

Највећи део аустроугарске војске из 1914. г су словенског поријекла и то људи са простора Балкана. Ми ћемо се 1912. г ујединити а 1914. и 1918. смо крварили у рату једни против других.

БАЗДУЉ:

Црњански 1918. г. је био аустроугарски војник. Он среће први пут српске војнике у неком борделу у Темишвару, након што се враћа. И онда он дрско помало и губитнички њима каже: „Па, ето, свака част нек’ сте пробали фронт“. А они њему: „Шути брате, окилавило се“.

ЛАЗАНСКИ:

Значи, то је тај територијални либидо код српске војске.

КУСТУРИЦА:

Ја мислим да ту постоји нешто што је... Ми смо сад говорили о нацији, о социјалности тог покрета и онда смо прешли на те тачке наднационалности која је судбина развоја и еволуције свих народа на свету. Само што у овом случају постоји, враћам опет на почетак, метак који је испален, он је најнижа тачка договора међу тим народима и он не успијева да их повеже идеолошки... Хиљаде разлога, не успијева да их повеже историјски, и не успијева да их доведе до стварне аутономије. Па је питање данашње БиХ и њеног опстанка заправо дубоко заптивено у истини о њој. Истина о БиХ не мора да буде истина о средњовјековној држави. Она може да се третира у последњих 200 година и да се види шта је све у њој било доминантно и како је та плоча стављана – скидана и шта је у тим фрагментима историјским у међувремену се дешавало и онемогућило тај заједнички живот. До тога да је вјера свих изузев оних који желе да мајоризују, који сада наводно уводе тему мултиетничности на бази мајоризације ова два друга народа. Видјели сте да су Хрвати већ у свом парламенту рекли – ако дође до било какве промјене Дејтона, ми тражимо етнички чисту односно етничку територију за Хрвате. Значи, постоји усуд који је као нека судбина која лебди над тим народима, која не дозвољава да се тај метак истумачи, да се тај период узме у обзир као национални покрет који је имао своје елементе

ненационалности и који је био борба против колонизатора. Тврдим одговорно да смо ми данас ушли у нову фазу нове колонизације свијета и да је Косово најбољи пример начина на који једна колонијална сила долази и одузима ти, као што је за вријеме минхенске кризе о Сунитима дошао неко и откинуо комад и рекао то је моје, односно онога кога је желио.

ЛАЗАНСКИ:

А ко је онда наш Чемберлен?

КУСТРИЦА:

То ћемо видјети.

БАЗДУЉ:

Ја мислим да се та ствар, геополитичка ствар, у оквиру... То што сте рекли сада је носталгија за транснационалном Аустроугарском. То се исто не може одвојити од неких културолошких кретања у доба завршетка хладног рата, када преко писаца Кундера, Часлав Милош итд. се покушава идеја о Аустроугарској као неком мултикултуралном рају накнадно у сврху одвајања Чешке од Словачке, Пољске од Русије, искористити, а ту је увијек врло важно потенцирати овај социјални моменат. Јер, колико год је тачно да је Беч 1910. г. био град Фројда, Кокошке, Витгенштајна, не знам тих како бих рекао, кључних фигура западне цивилизације, исто тако смо у 12 сати вожње...

ЛАЗАНСКИ:

Да ли цивилизација постоји као аналитичка категорија уопште? Можемо ли о томе?

БАЗДУЉ:

Буквално у истој држави Ви имате ту Фројда, Витгенштајна, а овамо преко Саве имате кметове, што нигдје у остатку Европе осим ових отоманских дијелова немате, од француске револуције у најмању руку. Тај социјални моменат ако постоји тај наднационални, надетнички моменат јужнословенски, он је између осталог изнивелисан колико национално толико и социјално.

КУСУТРИЦА:

Али су кметови углавном били Срби.

Проф. ЉУШИЋ:

И муслимани.

Проф. МИКИЋ:

Ја не бих волео да ову емисију завршимо а да не добијемо бар некакву завршну причу о ономе зашто младобосанце називају терористима, и не знам с ким и чим више не пореде. Младобосанци као атентатори они су израли просто из аустријског друштва који је револуционарни дио његовог друштва, оно што се зове радничка класа, закључала једноставно затворила са својим програмима у аустроугарским па онда и на просторима БиХ, и гдје су на челу радничког покрета у БиХ били странци. До револуције није могло доћи и онда су они... а револуција, ево, она обара режиме.

ЛАЗАНСКИ:

И онда је то Гаврило Принцип пресекао са метком.

Проф. МИКИЋ:

Наравно, онда су прибјегли атентатима, међутим и атентатор на Фрању Јосифа, Талијан у Трсту је данас национални јунак и има своју улицу у Трсту итд.

Проф. ЉУШИЋ:

Па и Г. Принцип је национални јунак.

КУСТРИЦА:

Када је Ђинђиц дошао на власт, у Горњем Милановцу је градоначелник укинуо улицу која се зове Гаврило Принцип. Значи, у нашем народу.

ЛАЗАНСКИ:

Како је то тумачено?

КУСТУРИЦА:

Тумачимо, зато што врло често велики обрти много идиота доведу на... па зато ће он за Видовдан бити прослављен као прави национални јунак који је...

Проф. МИКИЋ:

Он је то већ постао.

ЛАЗАНСКИ:

Неће га Србија прослављати.

Проф. МИКИЋ:

Он јесте у народу то што јесте, додуше и народ се мијења.

КУСТУРИЦА:

Ма, јесу му скинули плочу.

Проф. МИКИЋ:

Јесу.

КУСТРИЦА:

У граду у коме је повео та сва три народа, тим пуцњем у бољи живот.

Проф. МИКИЋ:

Али не народ, скинуо је неко ко је задужен био да скине политика.

КУСТУРИЦА:

Дакле, полтичка историја.

Проф. МИКИЋ:

Рекао сам малоприје у рушењу Аустрије учествовали су више Чеси, Масарик и други. Мислим да су у рушењу Аустрије као монархије дуалистичке... рушили је и Мађари плашећи се триализма.

Проф. ЉУШИЋ:

А ко је срусио Хабзбуршку монархију?

Проф. МИКИЋ:

Срушила се сама.

Проф. ЉУШИЋ:

Није тачно, срушио је српски војник који је отишао до Алпа, 1918. г. Хабзбуршка монархија је срушена захваљујући српском војнику који је

несмотрено отишао до Алпа. Није имао дозволу да то учини.

ЛАЗАНСКИ:

Значи, Ви сте били за скраћене границе?

Проф. ЉУШИЋ:

Скраћене границе би било реалније и памет- није.

ЛАЗАНСКИ:

Оно што је војвода Мишић предлагао.

КУСТРИЦА:

Значи, Србија до Беча, није до Токија.

Проф. ЉУШИЋ:

Не, пазите Алпи су... да Вам кажем нешто, ми овде говоримо о идеологији „Младе Босне“, о њиховој организацији, њиховом раду, покрету и пре свега помињемо сарадњу са муслиманима на простору Босне, сарадњу са Хрватима, пре свега са простора Босне... неке везе које су постојале са Хрватима из Хрватске, младим Хрватима. Словенци су ту безначајни, само је Ендлихер једна личност, једна светла личност и још светлија је личност онај који је бранио младобосанце, који је рекао: „Нису чинили никакву велеиздајничку радњу“, адвокат који је тврдио то зато што анексија БиХ није међународно призната, што је сасвим нормално.

ЛАЗАНСКИ:

Г. Кустурица, у том контексту што смо вечерас причали, да ли је западна цивилизација заправо једна магловита категорија где почиње она, а где заправо завршава.

КУСТУРИЦА:

Западна цивилизација, она почива и почиње на хеленској културној традицији, наставља пут преко Рима, за кога Бењамин Калај каже кад жели нас да дисквалификује, он каже – ми смо политички народ окренут ка Риму, они припадају деспотском истоку – и ту наравно прави грешку, јер је наш народ извезао у свијет највеће синове. Западна цивилизација је просвјетитељска идеја. Ја сам овде направио добар дио града да би на ову географску ширину додао дио ренесансе коју нажалост овај териториј није

истрпео. И западна цивилизација улази у једну фазу краја демократије. Мислим на начин на који пракса тјера западну цивилизацију да коригује своје уставе, своје покрете, своју идеју о територијама.

ЛАЗАНСКИ:

Је ли то крај историје?

КУСТУРИЦА:

Није то крај историје, мислим да је то почетак, а мислим да ми присуствујемо почетку историје а они то зову крајем историје. И то је један систем који је након информатолошке и технолошке револуције пренесен све више у фикцију а изгледа да му територија није важна. Што је трик који се касније показује, да је заправо територија уопште важна. И то највише видимо по овим новим рецептима којима се извозе те револуције, гдје год режим није компатибилан, гдје год није онакав какав они желе, они му баце једну револуцију. Дакле, из демократије, из хеленске традиције у један образац антидемократског друштва.

ЛАЗАНСКИ:

Значи да кажемо да је историја напунила, обрнула пун круг од Гаврила Принципа на улици до ових свих догађања уличних ружичастих револуција итд. Је ли би се могло тако рећи?

КУСТУРИЦА:

Можемо рећи да је Г. Принцип рецепт који је касније искривљен и злоупотребљен и он се данас користи за потребе корпоративног капитализма и оних који заправо имају моћ. Кад погледамо колико новаца након краја хладног рата Америка годишње улаже у наоружање и дођемо до податка да улажу 16 пута више него Руси, а 57 пута више него Французи. Ми можемо да говоримо слободно о једном новом колонијалном рецепту владања свијетом.

Руски министар културе Владимир Медински у Андрићграду

Руски министар културе Владимир Медински посетио је 15. марта Андрићград и са директором Андрићевог института Емиром Кустурицом разговарао и о могућности учешћа Руске Федерације и њених институција у оснивању свесловенског универзитета у Андрићграду.

Он је истакао да је изградња Андрићграда, у чему учествују предсједник Републике Српске Милорад Додик и Емир Кустурица, представља велико дјело од значаја за Српску и регион.

Том приликом министар Медински обишао је Андрићев институт и са посебном пажњом је саслушао директора Института Емира Кустурицу који је упознао руског министра са организацијом и дјеловањем овог института. Том приликом министру Мединском уручена су и три броја Историјских свесака које припрема Одјељење за историју Андрићевог инситута.

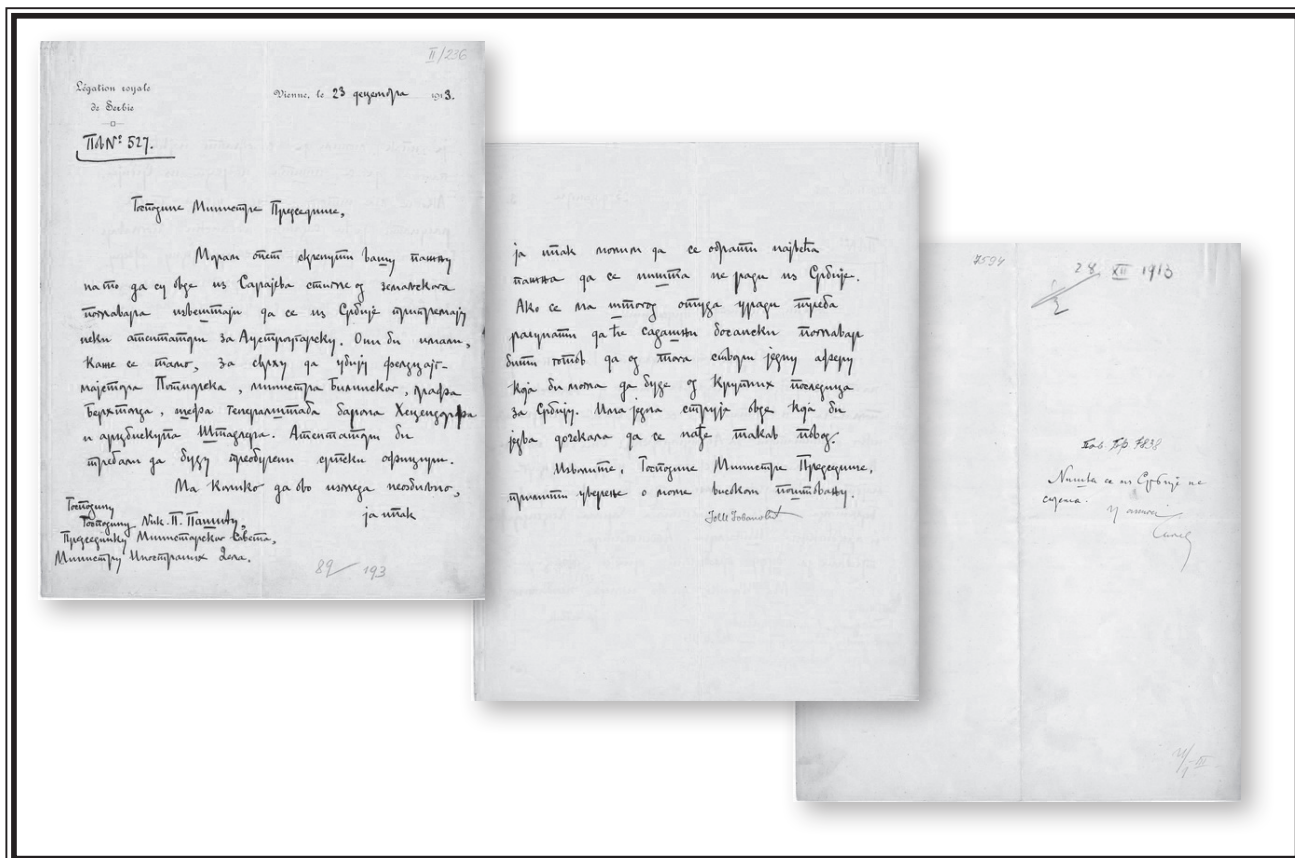
ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, мај 2014.

Број 5

ДА ЛИ ЈЕ ПОЂОРЕК ЗНАО ЗА ПРИПРЕМУ АТЕНТАТА?

Српски дипломатски представник Јован Јовановић известио је Београд у децембру 1913. године да је Беч добио информацију од „земаљског поглавара“ у Сарајеву да се припрема атентат на највише аустроугарске званичнике

ИЗВЕШТАЈ ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА ИЗ БЕЧА – НИКОЛИ ПАШИЋУ У БЕОГРАД, 23. ДЕЦЕМБРА 1913.

Прилог за предисторију Сарајевског атентата

Разматрање питања одговорности за Сарајевски атентат има своју историју. Бројни историчари, публицисти, новинари, савременици, учесници у догађајима изјашњавали су се, истраживали, писали, сведочили у својим мемоарским списима и износили своја гледишта о томе ко је одговоран за убиство у Сарајеву 28. јуна 1914. године. Одговорност једино никада није била озбиљна тема истражних радњи после атентата. Иако низ чињеница указује на бројне пропусте приликом обезбеђења боравка престолонаследника у Сарајеву, личности које су сносиле највишу одговорност су у наставку своје каријере обављале високе или још више положаје. Та чињеница не може бити заобиђена приликом разматрања свих аспеката догађаја који је послужио као изговор за рат. Посебно због тога што су у једном делу историографије изнете оправдане сумње да се за припреме атентата знало у појединим званичним бечким и будимпештанским круговима. Приметно је и да је у старијој литература, посебно оној која је настајала после Првог светског рата, а затим и у радовима објављеним после Другог светског рата, посвећивана већа пажња том питању него што се то у историографији чини данас. Данашња литература о Првом светском рату, која готово свакодневно настаје у свету, као да није заинтересована за питање одговорности за убиство Франца Фердинанда. Разлози заобилажења те теме могу бити вишеструки и различити – од прихватања претходних опет различитих тумачења као подразумевajuћих, преко неспремности већег броја историчара да обављају истраживања реконструктивног карактера на микроплану која изискују напоран истраживачки пут од податка до податка и у великом броју архива, до поцењивања значаја теме за сагледавања одговорности за почетак рата у контексту свих процеса и догађаја који су Европу а потом и свет до њега довели. Стиче се утисак да је преовладало мишљење да се о

Сарајевском атентату већ све зна, и да је све већ речено и написано и да историографија не може ништа ново у фактографском смислу да донесе. Историја учи да колико год некада изгледало да је одређена тема истраживачки исцрпљена, прошлост ипак у оном свом мање познатом или непознатом делу никада није у потпуности изгубљена.

Када је реч о виђењима узрока, кривице и одговорности за рат, најбројније су књиге које нису засноване на истраживачким резултатима, не само на новоистраженим, већ ни на новом ишчитавању од раније познатих извора. Веома је битно разликовати гледишта заснована на историјским изворима од оних која спадају у слободну интерпретацију. Најчешћа одлика ревизионистичких радова је да се игнорантски односе према чињеницама, или према једном броју чињеница, што у суштини значи тенденциозно селективан однос према историјским изворима који не би смели да буду заобиђени. Историја није поље слободе. Ако јој се одузме научни метод, значај извора одгурне у страну и она доминатно почне да се бави само питањем **како** а не и **зашто** се нешто догодило, што је постао преовлађујући приступ иначе веома гласних историчара у делу западне историографије, онда она престаје да буде наука. Дода ли се томе и често присутно тумачење некадашњих контекста из угла данашњих историјских догађаја и процеса, што је супротстављено научности и историјском начину мишљења, онда настаје не само појмовна збрка (тероризам – атентат), већ конструкција прошлости, уместо њене реконструкције. У оквиру литературе која настаје на историјским изворима, такође је неопходно рашчланити радове који су засновани на примарним историјским изворима од оних који су преовлађујуће писани на основу извора насталих касније, накнадно, било да је реч о документима који се односе на предметни догађај или о сећањима на догађај. Један број

историчара сматра да је Сарајевски атентат био дело званичне Србије и да је проузроковао Први светски рата. Реч је о историчарима који за такво тумачење немају утемељење у документима. Уз то, реч је и о пренебрегавању предисторије рата и неуважавању општег контекста. Далеко су бројнији историчари који Сарајевски атентат сматрају „окидачем за рат“, односно поводом, који је Аустроугарској и Немачкој добродошао за одлуку за коју је дуго пре тога у ратним круговима Беча и Берлина расло расположење. У последње време, више него раније, међу једним делом историчара постоји и потреба да се узроци рата испитују не само на страни Немачке и Аустроугарске, већ и у политикама и интересима других тадашњих великих европских сила (Русија, Француска, Велика Британија). Несумњиво је да је Сарајевски атентат још увек у многим својим сегментима недовољно истражен. Једно од централних питања је ко је све од званичника на разним странама знао за припрему атентата и зашто су безбедносне структуре задужене за заштиту престолонаследника Фердинанда, упркос бројним упозорењима, учиниле његов боравак у Сарајеву небезбедним у мери да су изведена два атентата од којих је други имао трагичан исход по престолонаследника и његову супругу .

Владимир Дедијер који је извршио до сада најдетаљнију реконструкцију Сарајевског атентата у својој књизи *Сарајево 1914*, анализирајући могуће правце одговорности, износи запажање да оптужбе да је Аустроугарска одговорна за убиство у Сарајеву нису изграђене на истим основама. Он, између осталог, наводи: „Неки писци сматрају да многобројне опомене које су стизале са свих страна да надвојвода Фрања Фердинанд не треба да иде у Сарајево нису озбиљно схваћене, као и да су мере безбедности биле потпуно занемарене. Други, пак сматрају да су прави зачетници убиства извесни кругови у Бечу и Будимпешти који су делали преко својих агената у јужнословенским тајним удружењима. Припадници ове групе писаца деле се на оне који тврде да је атентат имао да буде само фиктиван, како би Аустро-Угарска имала изговор за агресију против Србије, и на оне који заступају гледиште да је иза завере стајао мађарски председник владе Иштван Тиса, који је хтео да се ослободи надвојводе Фрање Фердинанда како због његове мржње према Мађарима, тако и због његових планова да голим оружјем по доласку на престо,

сведе Мађарску на обичну аустријску круновину“. На основу својих истраживања, Дедијер наводи да у бечким архивима постоје документи који показују да је између 1902. и 1914. полиција била у приправности најмање десетак пута због вести да се припрема атентат на надвојводу и да су извештаји о томе стизали са разних страна: из Србије, Хрватске, Трста, Италије, САД, Египта и Турске. Дедијер примећује да је на маргинама тих извештаја обично надвојвода записивао шта би полиција требало да учини у борби против завереника. Истовремено, овај аутор упозорава да приликом истраживања треба разликовати празне претње и гласине од стварних завера којима су полицијске власти ушле и траг.

На основу својих истраживања Војислав Богићевић је, пак, развио гледиште да је одговорност за убиство у Сарајеву искључиво на органима безбедности у Босни и Херцеговини који су били под контролом председника мађарске владе Иштвана Тисе. Осим чињенице да су најодговорније личности за контролу безбедности у Босни и Херцеговини биле личности из круга Иштвана Тисе, остаје непознаница како је могуће да су се атентатори готово читавих месец дана пре доласка Франца Фердинанда у Сарајево несметано кретали по Босни и Херцеговини. Поређење степена безбедности приликом путовања цара Фрање Јосифа и степена безбедности приликом боравка Франца Фердинанда у Босни и Херцеговини такође оставља питање поступака аустроугарских власти 1914. отвореним. Позивајући се на истраживања Војислава Богићевића, Милорад Екмечић наводи податак да је полиција у Сарајеву још у октобру 1913. имала обавештења о могућем атентату. Екмечић наводи име руководиоца у бечком *Kriegsarchiv*у који једном српском историчару није дозволио да види тај извештај. На трагу отворених питања налази се и оригинални документ од 23. децембра 1913. године, сачуван у Архиву Србије, који садржи податак да је у Беч стигла информација из Сарајева о припреми атентата на један број високих политичких и војних личности Аустроугарске. Реч је о извештају Јована Јовановића, српског дипломатског заступника у Бечу који је он под наведеним датумом упутио председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу. Извештај у целини гласи:

*Légation royale de Serbie
Vienne, le 23 décembre 1913
Пов. Но 527.*

*Господину Ник. П. Пашићу,
Председнику Министарског Савета,
Министру Иностранних Дела,*

Господине Министре Председниче,

Морам опет скренути вашу пажњу на то да су овде из Сарајева стигли од земаљскога поглавара извештаји да се из Србије припремају неки атентатори за Аустроугарску. Они би имали, каже се тамо, за сврху да убију фелдцајг-мајстора Потioreка, министра Билинског, графа Берхтолда, шефа Генералштаба барона Хецендорфа и арибискупа Штадлера. Атентатори би требали да буду преобучени српски официри.

Ма колико да ово изгледа неозбиљно, ја ипак молим да се обрати највећа пажња да се ништа не ради из Србије. Ако се ма штогод отуда уради треба рачунати да ће садашњи босански поглавар бити готов да од тога створи једну аферу која би могла да буде од крупних последица за Србију. Има једна струја овде која би једва дочекала да се нађе такав повод.

Изволите, Господине Министре Председниче, примити уверење о моме високом поштовању.

Јов. М. Јовановић

На полеђини извештаја под датумом 28. 12. 1913. забележено је у Министарству иностраних дела у Београду: *Ништа се из Србије не спрема.*¹

Садржај наведеног документа се ни у чему не поклапа са чињеницама везаним са Сарајевски атентат. Ипак, овај документ сведочи о понечему другом, веома битном за разумевање догађаја из 1914. године. То је, пре свега, о атмосфери која је владала у Аустроугарској далеко пре агентата у Сарајеву. Ако се информација којом је Јовановић располагао у Бечу узме за тачну, онда она потврђује ставове оних истраживача и историчара који заступају гледиште да су поједини аустроугарски политички, полицијски и војни кругови

располагали дојавама, извештајима и обавештењима што лажним, што стварним, да је атентат на високу личност Аустроугарске не само могућ, већ и да се припрема. То је био више него довољан разлог, а било је и уверљивијих, који су се директно односили на убиство Франца Фердинанда, да аустроугарске власти са далеко више будности организују како пограничне власти тако и строжију контролу безбедности на територији Босне и Херцеговине, а поготово у самом Сарајеву. Поћорек је, судећи и по информацијама које садржи извештај Јована Јовановића, морао имати више обавештења о припреми атентата од оних којима је располагао Јовановић, па могуће, и од оних које је упутио у Беч. Због чега аустроугарске власти нису примениле одговарајуће мере за заштиту свог престолонаследника и тако допустиле да се његов пут и боравак у Сарајеву заврши са трагичним исходом, остаје и даље отворено питање у историографији. Да ли је реч о намерним пропустима или о немарном и неодговорном односу делова апарата аустроугарских власти за које они нису сносили никакве последице? Можда је одговор могуће потражити и у ономе што је уследило – политичка злоупотреба атентата. Извештај српског дипломатског представника у Бечу сведочи и о атмосфери која је владала међу високим дипломатским и политичким круговима у Србији. Будући да је био на извору информација у једном од најзначајнијих европских дипломатских средишта, Јован Јовановић је добро разумевао интересе великих сила на Балкану, а посебно Немачке и Аустроугарске па је и његова бојазан за судбину Србије била оправдана. На другој страни таквог разумевања ствари није недостајало српској влади и опрезном Николи Пашићу који је у периоду који је претходио Првом светском рату често и упорно инсистирао на политици и поступцима који ничим не би Србији отежали и ионако тежак положај после балканских ратова. Извештај Јована Јовановића из Беча од 23. децембра 1913. године иако наизглед не нарочито значајан за саму историју Сарајевског агентата, ипак је користан извор за његову предисторију. А предисторија није небитна, осим за историчаре који пажњу усмеравају искључиво на питање **како**, занемарујући питање **зашто** се нешто догодило.

Др Мирослав Перишић

¹ /Оригинал/ АС, МИД, ПО, 1913, Ф II, И/1-III

Домети аустроугарске просвјетне политике у Босни и Херцеговини (1878-1914)

Босна и Херцеговина је током аустроугарске управе прошла кроз дубоке друштвено-економске промјене које су, између осталог, биле видљиве и на пољу школства и просвјете уопште. Аустроугарска власт затекла је у Босни и Херцеговини просвјету на веома ниском степену развоја о чему свједочи податак да је у земљи према првом аустроугарском попису било свега три одсто писмених.¹ Године 1879. било је у покрајинама 56 српско-православних и 54 римокатоличке школе са укупно 5.913 ђака оба пола.² Нови школски систем изграђивао се у складу са укупном политиком окупационих власти. Поред чисто образовних, државне школе, основне и средње, имале су и снажну васпитну улогу у формирању лојалних и оданих поданика Монархије.³ Школама је била намјењена функција важног чиниоца у потискивању српске и хрватске националне идеје и инструмента ширења култа Монархије у покрајинама. Главни школски референт у Босни и Херцеговини, Љубоје Длустуш, једном приликом је јавно потврдио намјеру аустроугарских власти да „кроз основне школе образује и створи од овог народа добре Аустријанце“.⁴ Сви дворски јубилеји и догађаји у вези са владарском породицом у школама су прослављани веома свечано, чак и театрално. Почетком Првог свјетског рата у школама је уведена обавезна молитва за побједу аустроугарског оружја која се читала на почетку наставе, два пута дневно.⁵

Нова власт није могла постићи своје циљеве преко конфесионалних школа, па је приступила њихо-

вом сузбијању и отварању државних (комуналних) школа. Само у вријеме Калајеве управе у земљи је подигнуто 178 основних, искључиво интерконфесионалних школа.⁶ Требало је да оне послуже као средство синтезе свих националних и конфесионалних група ка једној босанској идеологији и идеји везаности за Монархију. То је уједно био најозбиљнији разлог за непријатељски став окупационих власти према српским конфесионалним школама, које су дјецу васпитавале у српском националном духу. Половином 1892. године у Требињу је затворен прота Сава Пјешчић, јер је у цркви пред народом проповједао да се дјеца не шаљу у комуналне школе, пошто се у њима не спомиње име српско, већ хрватско, и не учи ћирилица. Прота је након 15 дана затвора пуштен уз кауцију од 2.000 форинти.⁷ Ни босански муслимани нису имали повјерења у државне школе јер су се плашили да ће им дјецу одвраћати од њихове вјере. При отварању државних школа, влада је потпомагала несрпске области, па су тако Босанска Дубица и Босански Нови са српском већином, имали тек двије државне школе, а Столац и Љубушки, у којима су Срби били у мањини имали су 15, односно 13 школа.⁸ Усљед притисака на српске конфесионалне школе и наметања хрватских школских књига као обавезних у настави, српска дјеца су често напуштала школу, или су из школа бивала искључена уколико су одбила да уче из таквих уџбеника.⁹ Приликом отварања школа нарочито се водило рачуна о потребама страних досељеника, па су тако 1888. године само у насеобини Виндхорст (Нова Топола) отворене чак три школе са наставом на њемачком језику. У низу мјера које је режим предузимао у вези са изградњом босанске националне свијести, посебно

1 Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972, 7.

2 Шћепан Грђић, *Просвјетне борбе*, у: Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929, 107.

3 Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1987, 242.

4 *Одјек српског православног свештенства из Босне и Херцеговине*, Нови Сад 1899, 33.

5 Mitar Papić, *нав. дјело*, 69.

6 Mitar Papić, *нав. дјело*, 46-47.

7 *Србобран*, Загреб, бр. 32, 2/14. јул 1892.

8 Милорад Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини*, у: Историја српског народа VI-1, Београд 2000, 570.

9 *Србобран*, Загреб, бр. 32, 14/26. март 1885.

мјесто заузимало је језичко питање. Наредбом Земаљске владе од 6. јуна 1879. године одређено је да наставни језик у основним школама буде хрватски, касније назван „земаљски“ и „босански земаљски језик“.¹⁰ Најзад, од 1907. године језик је добио назив „српско-хрватски“.

Наставни план и програм био је прилагођен политичким циљевима окупатора, а посебна пажња је поклањана школским уџбеницима. У почетку су забрањени они из Србије, па су коришћени приручници из Хрватске, док се није прешло на израду домаћих уџбеника над којим је вођена строга контрола, посебно за оне из националне групе предмета (матерњи језик, историја и књижевност). Поред прописаних уџбеника, школе су смјеле набављати књиге само оних аутора које су добиле претходну дозволу владе. Министар Бењамин Калај лично је интервенисао поводом неких спорних детаља у уџбеницима историје.¹¹

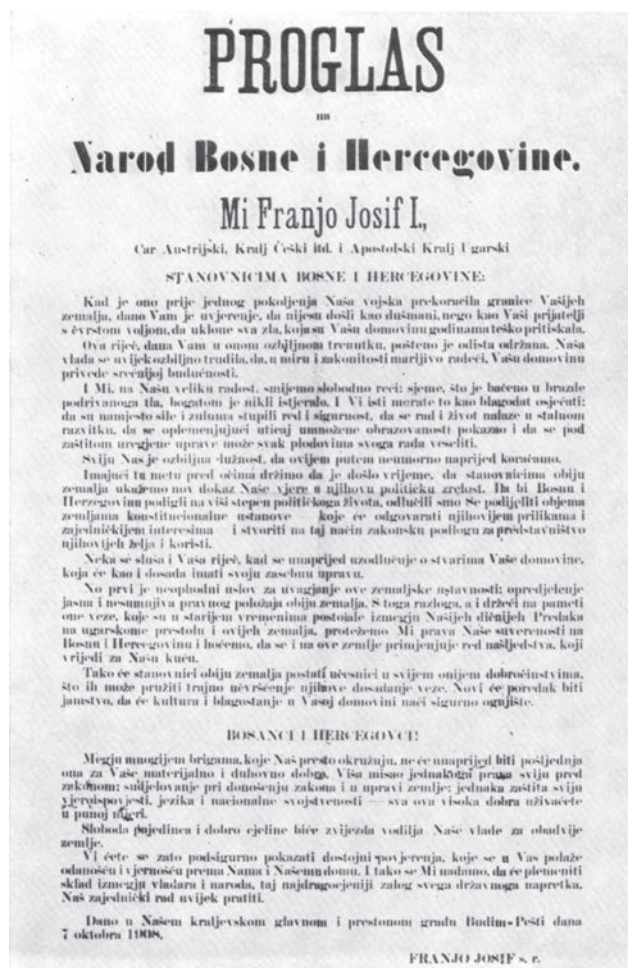
Влада је дуго забрањивала запошљавање учитеља школованих у Русији и у Србији, па је због недостатка кадра често на овим пословима постављала и подофицире аустроугарске војске који су знали домаћи језик. Наредбом о потврђивању избора учитеља из 1892. године, влада је покушавала да утиче на профил наставног кадра, посебно у српским конфесионалним школама. „Свједоцба о грађанском владању“ била је обавезна када се учитељ запошљавао или добијао унапређење. Због тешкоћа око добијања ових потврда, често се дешавало да је у многим основним школама настава била знатно отежана или чак прекидана.¹² Увиђајући да су конфесионалне школе темељ националног и културног напретка Срба у покрајинама, управа је систематски отежавала и ометала њихов рад, а учитеље прогонила, често их оптужујући за противдржавну пропаганду.¹³ Аустроугарска монархија је улагала велике напоре како би се представила као носилац цивилизаторске мисије и тзв. „западног духа“ у Босни и Херцеговини са крајњом

10 Tomislav Kraljačić, *нав. djelo*, 231.

11 Mitar Papić, *нав. djelo*, 60.

12 Милорад Екмечић, *нав. рад*, 573.

13 Никола Матић, *Српске православне школе у БиХ под аустроугарском управом*, Београд 2008, 76–77.

Proglas cara Franje Josifa od 7. oktobra 1908, povodom aneksije Bosne i Hercegovine

намјером да ова земља послужи као својеврсни образац модерне колонизације Балкана. Тиме је заправо Монархија настојала да пред европском јавношћу оправда своје империјалне циљеве на овом простору.¹⁴ У складу са оваквом политиком влада је нештедимице помагала штампање појединих часописа или оснивање научно-културних установа попут Земаљског музеја, са циљем да се од Сарајева створи нови књижевно-културни центар на Балкану. На овом трагу се налазило и оснивање *Института за истраживање Балкана* у Сарајеву (1904), који је Народна влада за Босну и Херцеговину распустила крајем 1918. са образложењем да је служио искључиво аустроугарским интересима и да је за четири ратне године прогутао 133.000

14 Славенко Терзић, *Пројекат „аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини*, у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 408–409.

круна из државног буџета.¹⁵ Луксузни књижевни часопис *Нада*, чији је један дио тиража завршавао ван граница Босне и Херцеговине, представљао је својеврсну рекламу аустроугарске управе намјењену иностранству.¹⁶ Влада је финансијски помагала оне путописце и њихова дјела која су афирмативно представљала окупациону управу. Типичан примјер је њемачки новинар Хајнрих Ренер чији опширни путопис објављен 1897. у Берлину представља неку врсту хвалоспјева аустроугарским властима.¹⁷ По правилу се страним путницима указивало изузетно гостопримство, али се уједно строго пазило на њихово кретање у земљи. Поред љубазности која им је указивана, они су бивали окружени мрежом доушника који су их прагали, и чак спречавали да дођу у контакт са локалним становништвом.¹⁸ Француски публициста Рене Пинон навео је у једном чланку из времена анексије како су страни путници у земљи дочекивани са „дречећим љубазностима“, али им власти нису допуштале да виде ништа друго него званичну фасаду администрације, којој је било више стало да германизује цијелу земљу него да јој обезбједи развитак.¹⁹

Упркос напорима државе, школска мрежа у Босни и Херцеговини развијала се споро. За подизање школских зграда влада је од 1879. до 1906. потрошила 1.802.000 круна, док је за изградњу казних завода само до 1891. издвојено 1.600.000 круна.²⁰

У току Калајеве управе за издржавање основних школа утрошено је укупно 5.568.891 круна, а само у буџету за 1903. планирана средства за потребе босанско-херцеговачке војске износила су 5.265.110 круна.²¹ Рачунајући према попису становништва из 1895. једна народна основна школа је долазила на 4.455 становника.²² Буџет за основне школе 1906. је износио 1.208.219 круна, док је за потребе жандармерије исте године предвиђено готово три пута више новца – 3.753.189 круна.²³ Од укупног броја становника, неписмених је 1910. у Босни и Херцеговини било чак 87,84 одсто.²⁴ Дакле, за више од три деценије аустроугарске управе број писмених повећао се за свега девет процената. Највише неписмених, чак 94 одсто, било је међу муслиманима. Код православних је сваки десети био писмен, код муслимана сваки двадесети, док је сваки пети католик у земљи био писмен.²⁵ Од укупног броја дјеце обавезне за школовање у школској 1913/14. наставом је било обухваћено тек свако треће дијете.²⁶ Уколико као параметар употријебимо мјесто пребивалишта, највише писмених је било у Сарајеву, Мостару и у Тузли.²⁷ Подаци су тим више поражавајући ако се обрати пажња на стопу неписмености код жена. У Босни и Херцеговини се положај жене у друштву споро мијењао, па је и даље преовладавао од раније укорјењен негативан став о потреби школовања дјевојчица. Укупно је било чак 93,35 одсто неписмених жена и то највише у Бихаћком, а најмање у Сарајевском округу. Најлошија ситуација је била међу муслиманским становништвом – у цијелој Босни и Херцеговини 1910. тек је 637 муслиманки знало читати и писати. Највише писмених је забиљежено код католикиња.²⁸ Истраживања по-

15 Srećko M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar-Zagreb 2002, 82.

16 Француски публициста Андре Бар је сматрао да овакав тип штампе више служи да утиша сумње Европе према аустроугарској управи у земљи, него да припомogne благостању и напретку њених становника; Андре Бар, *Босна и Херцеговина, аустријска управа од 1878. до 1903. године*, Београд 1906, 90, 94–95.

17 Ренерово дјело наишло је на оштру критику ондашње српске штампе. *Босанска вила* је оцјенила како су у поменутом дјелу једино природне љепоте Босне и Херцеговине објективно описане, док је остатак текста писан са нарочитим политичким тенденцијама; *Босанска вила*, Сарајево, бр. 22, 1897, 350.

18 Андре Бар, *нав. дјело*, 213–216.

19 Лазо М. Костић, *Сабрана дела*, том IX, Београд 2000, 302.

20 Војислав Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975, 244.

21 Elvira Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, Bihać 2008, 34.

22 *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906*, Zagreb 1906, 137.

23 *Исто*, 144, 218.

24 Војислав Богићевић, *нав. дјело*, 300.

25 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912.

26 Војислав Богићевић, *нав. дјело*, 287.

27 Иљас Хадибеговић, *Етничка структура становништва Тузле за вријеме аустроугарске владавине 1878-1918*, у: Прилози, Сарајево, год. XXIII, бр. 24, 1988, 142.

28 Војислав Богићевић, *нав. дјело*, 297.

казују да је уочи Првог свјетског рата свака пета дјевојчица похађала основну школу.²⁹

Школска статистика је још мрачнија када се упореде подаци о ширењу средњег школства у Босни и Херцеговини и Србији. Школовање на другом степену у Босни и Херцеговини било је строго контролисано, јер је власт имала резерву према брзом развоју интелигенције у земљи у чију политичку оданост није била увјерена. Свршени гимназијалци, у случају да су настављали школовање, усмјеравани су на студије у Бечу са намјером да се оствари што јача политичка контрола над њима. Прва гимназија у Босни и Херцеговини отворена је 1879. у Сарајеву. Тек 14 година касније отворена је сљедећа гимназија у Мостару (1893), а потом су услиједиле оне у Бањој Луци (1895), Тузли (1899) и Бихаћу (1911). Утицај гимназија остао је мален, како због малог броја школа (једна гимназија је долазила на 5.689 квадратних километара и 220.894 становника), тако и због великог броја дјеце страних досељеника у њима (око трећине).³⁰ Ђорђе Пејановић наводи податак да је средње школе у земљи годишње похађало мање од четири одсто једне генерације стасале за школу.³¹ Поређења ради, у вријеме уласка Аустроугарске у Босну и Херцеговину у Србији је радило 25 гимназија. Почетком XX вијека у њима је наставу похађало нешто више од 3.600 ученика. Уочи Првог свјетског рата више од 8.000 ђака похађало је 21 државну гимназију у Србији. Том броју треба додати још око 2.000 ђака који су наставу слушали у 11 приватних гимназија.³²

Још један од узрока ниског степена писмености било је веома касно доношење Закона о обавезној настави у Босни и Херцеговини, који је ступио на снагу тек 1911. Закон је прописао да настава почиње са навршеном седмом годином живота и траје четири године.

29 Лејла Васић, Драго Бранковић, *Просвјетна политика Аустроугарске у Босни и Херцеговини*, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009, 561.

30 Примјера ради, од 94 ученика који су матурирали у сарајевској гимназији у првих десет година рада, 41 матурант није био поријеклом из Босне и Херцеговине; *Исто*, 568.

31 Ђорђе Пејановић, *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1953, 67.

32 Владета Тешић, *Школе и настава*, у: *Историја српског народа VI–2*, Београд 2000, 536.

Од похађања државних школа била су ослобођена дјеца која су ишла у конфесионалне и приватне школе, душевни болесници, дјеца са инвалидитетом и она дјеца која су становала више од четири километра удаљености од школе. С обзиром на изглед и расутост села у земљи, те мали број школа, јасно је да закон о обавезној настави није могао испунити очекивања. У школу су се најприје уписивала дјеца коју су за похађање наставе пријавили њихови родитељи или старатељи. Уколико би у школи преостало још мјеста, прелазило се према броју непопуњених мјеста на присилно уписивање дјеце у школу – осим муслиманске женске дјеце. При томе се водило рачуна да се упишу дјеца оне конфесије која је непропорционално заступљена, како би била сразмјерно заступљена дјеца свих вјероисповјести.³³

Без обзира на квалитет наставе и организацију, основно школство није ни издалека утицало на веће описмењавање становништва у земљи, па су српска, хрватска и муслиманска културно-просвјетна друштва почетком XX вијека покренула низ акција за описмењавање народних маса. Друштво „Просвјета“ је 21. августа 1906. донијело одлуку о покретању тзв. алфаветских курсева.³⁴ Влада је изражавала резерву према оваквим курсевима, сумњајући да се иза описмењавања крије политичка пропаганда, па је већ 1907. донијела наредбу којом су прописане потребне стручне квалификације за лица ангажована на извођењу курсева. Иако је управа сматрала да су акције описмењавања за сваку похвалу, на ове курсеве је строго пазила због могуће политичке агитације. Влада је због тога забранила да приватна иницијатива организује алфаветске курсеве, које су могли одржавати само стручно оспособљена лица – учитељи, док су иницијативу за овај посао давали окружни школски надзорници.³⁵ Народни посланик Љубо Симић је у 1910. у Сабору упозоравао како у земљи постоји тек 250 државних школа, односно да једна школа долази на 208 квадратних километара, што многу дјецу приморава да 10 до 15 километара пјешаче до школских клупа. Симић је израчунао да је влада у 1910. за ове алфаветске курсеве морала издати око 1.000.000 динара.

33 *Гласник закона и наредба за Босну и Херцеговину – година 1911*, Сарајево 1911, 203–208.

34 Војислав Богићевић, *нав. дјело*, 288.

35 АБиХ, 3В, бр. 53.462, 6. IV 1907.

фабетске курсеве из буџета издвојила само 15.000 круна, што с обзиром на велики број неписмених произилази један хелер по неписменој особи. Чак и тамо гдје је постојала приватна иницијатива, власти су отежавале извођење аналфабетских курсева, па је позвао на укидање одлуке владе којом је забрањено да аналфабетске курсеве изводе особе без педагошке спреме, „те да дозволи слободно одржавање аналфабетских течајева и распише награде за оне који буду успјешно одржавали те течајеве, (...)“³⁶ Акција посланика у Сабору је уродила плодом, па је влада на сједници од 19. новембра 1910. повукла раније наредбе које су ограничавале организацију аналфабетских курсева.³⁷

Уочи рата се у високим круговима аустроугарске управе расправљало и о могућностима подизања високог школства у земљи. Заједнички министар финансија, Лео Билински, оснивање правног или филозофског факултета у Сарајеву објашњавао је као покушај стварања једног центра који би духовно и научно могао конкурисати српском Београду.³⁸ Ипак, на оснивање првих универзитета у Босни и Херцеговини морало се сачекати још неколико деценија.

С обзиром на то да је Босна и Херцеговина у просвјетно-културном смислу представљала веома заостало подручје, нема сумње да је отварање школа, без обзира на њихов број, ипак представљало знатан напредак у односу на стање затечено послвије турске управе. Сваки свој успјех, посебно у области просвјетљивања, Аустроугарска је вјешто рекламирала у иностранству, нарочито преко штампе или међународних изложби. Само на тзв. Босански павиљон на Миленијумској изложби у Будимпешти земаљска управа је потрошила 4.000.000 форинти. Показивање наводне раскоши једне земље гладних било је, заправо, сипање прашине у очи европској јавности.³⁹ Муслимански посланик у Сабору, Шефкија Глухић, изјавио је како је цивилизовани свијет са подсмјехом гледао на Устав

који је 1910. дат Босни и Херцеговини, те како би се даље наставила експлоатисати „земља мора остати оваква каква је, народ мора бити некултуран, мора бити аналфабета (неписмених, прим. Б.М.), мора бити присутно велико оружништво (војска и жандармерија, прим. Б.М.) да се народ држи у покорности“.⁴⁰ Веселин Маслеша је, слично Глухићу, истицао како се „неписмен и некултуран сељак, политички неваспитан и неизграђен, без новина и књига и без могућности да их чита уколико их има, теже сналази у новој друштвеној и политичкој стварности много компликованијој него што је била у турско доба, слабији је и несигурнији у борби, (...) непогоднији за организацију и повезивање.“ Неписменост и заосталост били су, по Маслеши, савезници реакције.⁴¹

Премда је обавезама преузетим на Берлинском конгресу, Аустроугарска имала задатак да у заосталој окупираној земљи подигне ниво писмености, цјелокупна стратегија је била само у знаку привидног просвјетљивања становништва. Окупациона управа се трудила да одржи културну и просвјетну заосталост маса, што јој је олакшавало владавину. Напори власти да школе учине средством његовања босанске национално-политичке идеологије и аустријске државне идеје, нису уродили плодом. Један од највидљивијих знакова незадовољства младих таквим образовним системом, јесте талас средњошколаца, који крајем XIX вијека почињу да одлазе на школовање у Србију. Поред свих мјера које су предузимане како би се ђаци – будући грађани, трајније везали за Монархију, власт у томе није имала много успјеха, што због васпитања које су са собом носили из родитељског дома, што због утицаја цркве и снажног националног и културног утицаја који је на дјецу имао учитељски кадар у српским школама.⁴²

Мр Боривоје Милошевић

36 *Stenografski izvještaj VI sjednice sabora Bosne i Hercegovine održane 25. juna 1910. u Sarajevu*, 7-8.

37 В. Богићевић, *нав. djelo*, 292.

38 Srećko M. Džaja, *нав. djelo*, 79.

39 *Stenografski izvještaj XXIII sjednice Sabora Bosne i Hercegovine održane 25. jula 1910. u Sarajevu*, 9-10.

40 *Stenografski izvještaj XV sjednice Sabora Bosne i Hercegovine održane 21. jula 1910. u Sarajevu*, 5-11.

41 Веселин Маслеша, *Млада Босна*, Сарајево 1964, 55.

42 Mitar Papić, *нав. djelo*, 71-72.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ - КУЛТУРА СЕЋАЊА

ЛАЗАНСКИ:

Са нама су еминентни гости из Београда: др Душица Бојић из Историјског музеја Србије, госпођа Љубица Арсић, књижевник и др Ненад Макуљевић са Филозофског факултета у Београду.

Докторе Макуљевићу, радна тема је „култура сећања“, да ли можемо рећи – култура сећања, или смо заправо сведоци рата за сећање?

Др МАКУЉЕВИЋ:

Када се говори о сећањима и о начину на који се сећамо протеклих догађаја, ми често користимо тај један општи термин „култура сећања“, који треба да укључи и да покаже на који начин се појединци и институције односе према догађајима и личностима из прошлости. У случају наше теме везане за Први светски рат, можемо да кажемо данас да је ова култура сећања прерасла у рат сећања. Наиме, начин на који се ми сећамо, начин на који ми приказујемо прошлост, у ствари, одређује нашу

садашњу ситуацију и будућност, то је неко опште место. У том смислу данас силе које су учествовале у оквиру Првог светског рата, поготово оне које су поражене, покушавају да ревидирањем културе сећања, укључивањем неких других елемената који нису били присутни, или да тако кажемо, ублажавањем догађаја из прошлости, редефинишу сећање на Први светски рат. То се ради на различите начине. Прво се скреће пажња са најважнијих тема, заборавља се ко је крив, ко је почео, шта је узроковало рат, релативизују се жртве, показује се да су постојале жртве и са стране освајача и са стране оних који су били нападнути. У сваком случају, то је веома широко поље којим се данас манипулише на много начина, под покровитељством различитих државних институција, министарстава, има ту и појединаца, војних организација итд. Ми данас у Европи можемо да видимо на који начин све оно што је везано за Први светски рат, од историографије до представа рата у сликама, до интерпретације уметности, у ствари, показује како је рат био

нешто друго него оно што смо ми до сада учили и памтили. У том смислу, рат сећањима је нешто што је већ започето у расправама и причама око Првог балканског рата, што се дотиче Србије, да би данас око Првог светског рата постала актуелна, а у наредном периоду ова тема ће бити још актуелнија. Ми имамо случајеве да у појединим државама када се говори о споменицима и односу према споменицима, да ви видите велики пиетет према жртвама Првог светског рата, који се не смањује, на пример у Енглеској, али исто тако да се о Првом светском рату уопште на такав начин не говори у земљама бивше аустроугарске монархије. Скоро је изашао један додатак загребачког *Глобуса* који се звао *Хрвати у Првом светском рату* и мени је он био врло занимљив, баш тај пример, како да редефинишете сећања. Приказан је један блок фотографија Хрвата у Првом светском рату и он је врло занимљив. Зато што се не види уопште ко кога напада и зашто и где су хрватски војници, али се види, на пример, на једној фотографији како они уживају на фронту, а потом на другој фотографији, која је била врло злонамерна, показује се неко стрељање усред рата и пише: „Срби стрељају цивиле“, мада се на фотографији видело да је у питању војни акт где су сви приказани и нема никаквих цивила уопште.

ЛАЗАНСКИ:

Ко је кога стрељао на тој фотографији?

Др МАКУЉЕВИЋ:

На фотографији је неки аустроугарски војник стрељан, али испред стрељачког вода. Види се да није стрељан ван војне процедуре, али занимљиво је да је натпис који је пратио тај текст указивао да се ради о неком рату из деведесетих – Срби стрељају заробљенике.

ЛАЗАНСКИ:

Добро, али неко је свакако могао по фотографији да види да униформа није из деведесет прве, него да је...

Др МАКУЉЕВИЋ:

Не, не они су желели да покажу да Срби стрељају заробљенике одувек. Не пише ни ко је заробљеник, ни зашто, ни који је прекршај тај човек учинио...

јер је очигледно да постоје неке одлуке Војног суда. Извините, да ли би онда, кад би неко читао само то, и не би знао ништа о рату, рат био врло занимљив догађај из прошлости у ком су, ето, учествовали Хрвати, пили пиво на фронту, а неки су помало били и жртве. У том смислу то је један од типичних примера како ви можете да извршите у потпуности ревизију сећања и да започнете рат сећањима, јер ви просто убацујете у људско памћење, у меморију, неке нове слике, слике које, у ствари, одвлаче пажњу са оних основних тема рата. С друге стране јесте шта се дешава са државама које су имале велике губитке, као што је имала Србија. Како се оне сећају и да ли оне то раде на адекватан начин?

ЛАЗАНСКИ:

Добро, 2011. умро је Клод Шуле, то је био последњи живи, односно преживели учесник Првог светског рата, а негде 2009. Алекса Радовановић, последњи живи Србин који је учествовао у Првом светском рату. Значи, више тих индивидуалних сећања нема, ни на ровове, нити на борбе. Све је прешло у неку врсту колективног сећања.

Докторко Бојић, реците, када говоримо о култури сећања, да ли се Првог светског рата сећају исто Немци, Французи, Британци и Срби, или постоје битне разлике у њиховом сећању?

Др БОЈИЋ:

Наравно да постоје битне разлике. Увек се жртве сећају много више него они који су били агресори. Први светски рат је код нас јако обележаван и због жртава и свега што се догодило у Првом светском рату. Посебно су се Срби сећали у време после Првог светског рата, све до почетка Другог светског рата.

ЛАЗАНСКИ:

А како тумачите податак да, рецимо, није систематски решено прикупљање архивске грађе из Првог светског рата, чак ни у Краљевини Југославији, до 1980. године када је САНУ добила задатак да почне то да прикупља?

Др БОЈИЋ:

То је врло компликовано питање и на њега има више одговора. Један од одговора је тај да је сва ар-

хивска грађа, на пример, која је постојала у Првом светском рату, за време док су се догађали злочини одлазила и, наравно, била је у Архиву Србије. Тада је у Београду постава била Немачка, и у Архиву Србије је извршена комплетна тријажа све документације, све оно што није Немачкој и Аустроугарској одговарало, то се склонило. Остао је само један број докумената за који је могло да се каже да може да остане, наравно ревидиран...

ЛАЗАНСКИ:

Ви говорите о периоду после Првог светског рата. Зашто Краљевина Југославија није систематски решила прикупљање архивске грађе и истражила све аспекте Првог светског рата?

Др БОЈИЋ:

Па, мислим да то није било могуће тако једноставно урадити. Значи ми смо имали велико избеглиштво, имали смо Владу у избеглиштву имали смо избеглице у избеглиштву, имали смо војску у избеглиштву. Све те документације које су прикупљане у избеглиштву требале су преко разних мора да се врате у Србију, или тада у државу Срба, Хрвата и Словенаца. Пут преко Средоземног мора до Дубровника, или до Солуна, преко којих је ишао тај правац до Београда, до Министарства унутрашњих дела у коме је и Министарство иностраних послова, у којима су они били похрањени, јесте био врло мукотрпан пут и на том путу су страдали...

ЛАЗАНСКИ:

Да ли ви мислите да ту има елемената да се намерно није то хтело у име неког помирења међу југословенским народима: Срби, Хрвати и Словенци итд. Да ли је власт Краљевине Југославије можда намерно демфовала: хајде да то мало закопамо, пошто смо сви у заједничкој држави?

Др БОЈИЋ:

Ја као историчар не бих заступала ту тезу да је неко намерно нешто... можда и јесте, али не бих заступала ту тезу, зато што знамо да је, на пример, у Другом светском рату, све оно што је остало из Првог светског рата, поново дошла Немачка и поново је извршила још једну тријажу и уништила добар део документације... или однела у Немачку или у Беч, а што је најзанимљивије, документа-

ција са почетка рата од 1914. године до момента повлачења српске војске у октобру 1915. године, доживљава страхоту на тој прузи од Београда до Косова, тј. до јужне Србије, до Ниша. Ту огроман број грађе о рату, значи 14. година и 15. година апсолутно страда. Људи који су кренули, војска која је кренула тим путем, мора са нечим да се греје, мора да нешто ложи...

ЛАЗАНСКИ:

Шта хоћете да кажете да су ложили документа?

Др БОЈИЋ:

Наравно! Наравно, не да хоћу да кажем, него је забележено да је добар део документације из возова искоришћен у те сврхе да би се ти људи и огрејали и прехранили, и када се дошло до Скадра, у коме је било главно седиште, дошао је и добар део документације. Тај део документације стигао је на Крф, део документације је прешао Албанију, ту српску голготу, заједно са војском и са избеглицама, али је то била документација која је углавном пропала. Велики део документације из Првог светског рата је документација која је формирана на Крфу.

ЛАЗАНСКИ:

Али, признаћете да се нису баш нешто превише потрудили у Краљевини Југославији да то, оно што је остало од документације, да се то сортира, уреди и приреди као архивска грађа?

Др БОЈИЋ:

Сортирано сигурно јесте, али ми и данас приређујемо ту грађу.

ЛАЗАНСКИ:

И дан-данас САНУ није завршила тај посао, па колико им година треба?

Др БОЈИЋ:

Па то треба да каже неко из САНУ, тиме не могу да се бавим ја. Ја знам да сам, на пример, после 80 година, лично кренула у истраживање избеглиштва српског, да кажемо на планети, јер се до тада нико тиме није бавио.

ЛАЗАНСКИ:

А зашто се није бавио?

Др БОЈИЋ:

Како да вам кажем, да ли неко није имао..

ЛАЗАНСКИ:

Јесу ли постојали политички мотиви забране, или шта?

Др БОЈИЋ:

Не верујем да су постојали политички мотиви забране, то је требало, једноставно, „загристи“ и у то је требало ући.

ЛАЗАНСКИ:

Зар није било српских историчара који би то „загризли“?

Др БОЈИЋ:

Па највероватније да је било... као што се свако бавио појединачно, нико се није бавио укупном ситуацијом и укупним проблемом. Онда се ваша теза може квалификовати као тачна теза, али вам ја опет кажем, заступајући историју, историјску науку, да не смем да тврдим ништа од тога и не желим да тврдим ништа од тога, зато што сам историчар који ради у једном времену и покушавам да будем свеобухватна у ономе што радим.

ЛАЗАНСКИ:

Госпођо Арсић, између 1918. и 1991. године написано је 25.000 књига које се баве проблематиком Првог светског рата. Да ли можете да кажете да ли те књиге третирају Први светски рат само са те неке уметничке тачке гледишта, или та историографија ипак јасно означава ко је кривац а ко је заправо жртва у Првом светском рату?

АРСИЋ:

Можемо да кажемо да се улога писца, улога уметника, врло разликује од улоге историчара и да су они који траже у књижевности историјске документе на погрешном путу. Зато што задатак писца јесте да прикаже једно одређено време, али је задатак писца, у овом случају када причамо о рату, да прикаже једно глобално зло у којем се јасно види то одвајање жита од кукоља. Значи, рат је једна катастрофална ситуација у којој ми видимо непатворено зло.

ЛАЗАНСКИ:

Рат је и једна друштвена појава?

АРСИЋ:

Јесте, али и зло је друштвена појава и људска појава и оно је... рат је ситуација у којој ми ђавола видимо са роговима, са репом, онако како бисмо волели да га видимо. Јер, заправо, у ситуацији мира ми често зло видимо, како да кажем, негде зашупкано, дотерано, као нешто што често има везе и са љубављу. Дакле, рат је једна провокативна ситуација за уметника и за писца. Нарочито је то био Први светски рат!

ЛАЗАНСКИ:

Да ли је то изазов за писца ?

АРСИЋ:

Писац је шизофренична личност, значи, за њега као човека, наравно да је рат нешто страшно и да је то оно у чему не бисмо волели да учествујемо. Је ли тако?

ЛАЗАНСКИ:

Хемингвеј то није баш доживљавао тако?

АРСИЋ:

Па добро, Хемингвеј није имао ту врсту ма-лограђанске ушупканости. Он је волео изазов, он је волео кориде, дакле, рат је негде за писца можда велики изазов да покаже нешто што у мирнодопском стању није у стању да се види.

ЛАЗАНСКИ:

Ево ми смо овде у Андрићевом институту вечерас, Иво Андрић је стварао у време рата. И то најбоља дела је писао управо за време рата, када се повукао у једну врсту илегале и једноставно дао свој најбољи део личности.

АРСИЋ:

Добро, ти Андрићеве романи су објављени после 1945. дакле, три велика његова романа су, у ствари, нека врста и личног бекства, али мене интересује управо то да је, значи, ситуација Другог светског рата када је Андрић...

ЛАЗАНСКИ:

Да ли писци по позиву беже ван ратне ситуације?

АРСИЋ:

Не морају да беже, враћамо се на Први светски рат који је био необичан због тога што је он, као што му и име каже, био Први светски рат, значи једна, прво, свеобухватна кланица о којој су писци морали или експлицитно да говоре, као на пример Душан Васиљев, који каже у својој песми *Човек пева после рата*: „Ја сам газио у крви до колена и немам више снова...“ Али, на пример, Црњански после Првог светског рата пише своју *Суматру* у којој даје једну врсту интелектуалног бекства у неки простор среће у коме се осећа безбедно и у којем хоће да побегне од те цивилизацијске страхоте у којој се он нашао и са којом је некако морао да комуницира. Дакле, Први светски рат је заправо један невитешки рат где се користи први пут, као што сам негде прочитала, хемијско оружје и где су ти призори битака и где су ти сукоби великих размера и где цела Европа, у коју се полагала велика нада као у нешто што наставља античку традицију и што је узор цивилизације, одједном улази у фашизам, улази у стратегију сукоба, у једну беспштедну борбу, у којој заправо учествују млади људи не знајући за кога се боре и због чега се боре.

ЛАЗАНСКИ:

Ја бих вас мало исправио што се тиче овога невитешког. Први светски рат је био много витешкији него Други светски рат јер није било идеологије. Знате, ви сте имали чак пилоте и с једне и с друге стране који су кад оборе један другога слетали да му помогну ако је рањен. Немци Французима, Французи Немцима и тако даље...

АРСИЋ:

Да, зато што је то почетак ратовања, али што се ратови више настављају, све је страшније и негде се отуђује и борац и жртва...

ЛАЗАНСКИ:

То управао показује да људска свест није ништа напредовала ако су злочини у Другом светском рату били гори него што су били у Првом светском рату. Него, члан 231 Версајског уговора је тачно означио ко је кривац за почетак Првог светског рата. Да ли данас, докторко Бојић, у литератури, односно историографији у Немачкој, рецимо, да ли има

уопште назнака да се они слажу са тим чланом 231 или да га истичу, или је то потпуно затамљено, јер Версајски уговор 231 каже једноставно – Немачка је крива за Први светски рат?

Др БОЈИЋ:

Наравно, Немачка покушава сада да изврши ревизију своје историје и то не само сада у последњих неколико година или у овој години када се обележава стогодишњица Првог светског рата, Немачка то покушава више деценија уназад. Просто, они желе да читаву ствар окрену у своју корист и да, у ствари, повод за Први светски рат окрену у узрок Првог светског рата. Ми одлично знамо да је Конрад фон Херцендорф 24 пута у Бечу од 1908. до 1914. године хтео да покрене рат против Србије јер је Немачка, на пример, имала тај свој „Drang nach Osten“ план којим је хтела да дође до Багдада. На том путу јој је сметала, наравно, Србија. Експанзија Немачког империјализма је била сувише снажна, и сувише јака, а Немачка је у те сврхе покушала да искористи Аустроугарску и успела је да искористи Аустроугарску. Ви знате да је Аустроугарска, не само царевина Аустрије и краљевина Угарска, него да у тај простор улази и Словенија, Хрватска и Чешка и Словачка... значи једно огромно подручје. Комплетно читав тај састав тога дела Европе хоће сада у стогодишњици обележавања рата да опере руке, а најлакше је опрати руке у овом случају тако што ћете прогласити Гаврила Принципа за главног ратног злочинца. У ствари, њега подвести под фигуру, модерно речено, некадашњег Бин Ладена и тиме завршити сваку причу. Анатему бацити на српски народ и све оно што је српски народ доживео у Првом светском рату, онолики геноцид и онолико страдање. А када кажемо геноцид, ми ту морамо напоменути да су такви злочини Аустрије, а посебно Угарске 1914. године били, да је српска влада морала да ангажује Арчибалда Рајса, швајцарског форензичара, да дође у Србију да покуша да сагледа ситуацију која се ту дешавала. Аустроугарска и Немачка су имале страховиту кампању против Србије тада да би доказале и да би показале да је оно што оне раде корисно и како треба. Онда су спровели, на пример, систем репресалија и страхова код српског становништва, а то је требало приказати на

још један начин. Они су тада једно врло модерно средство за комуникацију као што је разгледница, а ми знамо да је разгледница почела као средство комуникације да коренсондира у свету и Европи тек 1896. године, искористили не би ли показали својој нацији какав је то српски народ против којег требају они да се боре, који требају да згазе у интересу својих интереса и својих циљева.

ЛАЗАНСКИ:

Шта је било на тим разгледницама?

Др БОЈИЋ:

На тим разгледницама су били масакри, злочини, вешање српског становништва, масовно убијање, срушене зграде у Шапцу и околини...

ЛАЗАНСКИ:

Те разгледнице ишле су путем поште?

Др БОЈИЋ:

Да, те разгледнице су ишле путем поште.

ЛАЗАНСКИ:

Је л' сачувана нека таква разгледница ?

Др БОЈИЋ:

Углавном су комплети тих разгледница сачувани, и ми их имамо објављених и имамо их врло често сада на нашим изложбама у приказу догађаја Првог светског рата. Ми их користимо да бисмо показали шта су, у ствари, Аустроугарска, Немачка, Бугарска радиле у то време када су и вршени злочини. Не смемо заборавити да је у Првом светском рату од ратних сукоба страдало по Версајском уговору 1.290.000 Срба. Од тога једна трећина су били војници, а две трећине цивили.

ЛАЗАНСКИ:

450.000 војника је погинуло?

Др БОЈИЋ:

450.000, а преко 820.000 цивила је страдало. Нису они колетерална штета и не можете ви за 820.000 цивила из Србије да кажете да су колетерална штета. То су огромне цифре, ако узмемо у обзир да је Србија имала 1914. само 3.000.000 становника, 2.994.000, мислим, а да је са ослобођеном Македонијом и старом Србијом имала још 1.500.000,

значи ни годину дана је имала придружених тих 1.500.000 становника који апсолутно нису били српски. Не можете ви тако једноставно да пређете преко тих цифара, знате, то су огромне цифре. Страдало је 63% мушке популације.

ЛАЗАНСКИ:

Зашто је Србија ћутала све ове године и прелазила преко тих цифара?

Др БОЈИЋ:

Па држава Србија, не могу да кажем да је ћутала... те цифре су много пута објављене... имате, на пример, монографију Петра...

ЛАЗАНСКИ:

Али реците ми, зар треба да дочекамо стогодишњицу Првог светског рата, па да се о томе прича мало више и мало масовније, или је то могло сукцесивно?

Др БОЈИЋ:

Да вам кажем, значи о томе се много говорило, много причало између два рата. Изашло је много монографија везаних за ту тему. Јако добрих монографија, стратегија, тактика које су обрађивале Први светски рат. Поред 63% мушке популације, страдало је 27,9% укупне српске популације.

ЛАЗАНСКИ:

Реците, како ви у контексту свих тих бројки доживљавате сад ову најаву у Сарајеву да ће се подићи споменик Францу Фердинанду и његовој супрузи Софији. Је ли то рехабилитација аустроугарске окупације Босне и Херцеговине?

Др БОЈИЋ:

Само ћу нешто рећи везано за Франца Фердинада и за Софију. Аустроугарски наследник тј. неко ко је требало да наследи Франца Јозефа, био је његов син Рудолф. Као што знате, његов син Рудолф је убијен, онда је аустроугарска остала без престолонаследника. Престолонаследник је постао братанац Франца Јозефа, Франц Фердинанд, који је био ожењен принцем Софијом. Принцеза Софија није могла да да Аустроугарској потомство које би имало наследну титулу. Значи, Франц Фердинанд је био прилично тврд као престолонаследник. Франц Фердинанд у Босни и Херцеговини није дозволио народности. Франц Фердинад је био први заго-

ворник босанске нације у Босни, није дозволио Србима да буду Срби, Хрватима да буду Хрвати...

ЛАЗАНСКИ:

Добро, да ли то можемо повезати са садашњим настојањима Сарајева ка унитаризацији Босне и Хрцеговине и стварању неке бошњачке нације, где би били укључени и Срби и Хрвати и са овим што је Франц Фердинанд заправо планирао, и са подизањем споменика Фердинанду и Софији? Да ли то има некакве везе?

Др БОЈИЋ:

По мом мишљењу има и то има врло велике везе али има и врло велике везе и то што је Франц Фердинанд послан баш 28. јуна, у време када Срби славе Видовдан, свој најзначајнији национални, а крајем 19. века и верски празник, послат у Коњиц поред Сарајева на војне вежбе. Ја до сада, као историчар и као неко ко се бави историјом, никада нисам чула да један владар или државник са собом води супругу...

ЛАЗАНСКИ:

На војне вежбе?!

Др БОЈИЋ:

На војне вежбе! Значи, то је крајње интересно.

ЛАЗАНСКИ:

Могу вам рећи да и ја то мислим.

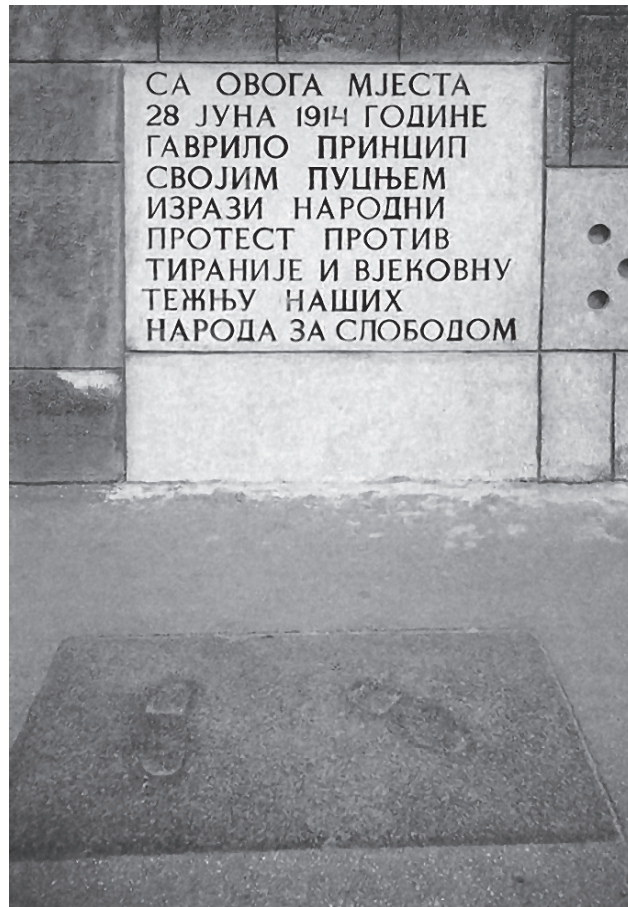
Др БОЈИЋ:

Јако је интересно и да је Аустроугарска апсолутно знала да ће доћи до атентата, зато што је Николи Пашићу сугерисано да је могуће да ће до тога доћи. Међутим, Србија апсолутно није учествовала у томе као држава... Николи Пашићу је чак председник Крупа из Србије, Дамњан Бранковић јавио да се у Немачкој прича да до тога може доћи. Никола Пашић је негде имао ту информацију, али највероватније да је сматрао да то не сме да се догоди јер смо ми тек изашли из балканских ратова. Били смо јако исцрпљени са војном опремом која нам је страдала и није била модерна. Ја мислим да је унеколико Србија политички имала ту задршку из тих разлога. Међутим, Млада Босна је била организација која се побунила против владавине Аустроугарске у Босни и Хрцеговини. Од 1908. од

када је Босна и Хрцеговина анектирана, Аустроугари су ту подизали дивне аустријске зграде и вршили велико исцрпљивање богатстава у Босни и Хрцеговини.

ЛАЗАНСКИ:

Госпођо Арсић, како ви као књижевница доживљавате ову најаву подизања споменика Францу Фердинанду и његовој супрузи Софији у Сарајеву?

АРСИЋ:

Питање историје код српског народа је једно велико питање. Ми смо инфериорни према својој историји и уопште није чудо што тек после сто година ми заправо разговарамо о Првом светском рату, о жртвама, гласно, јасно, негде полемишемо са неким питањима која су до недавно у уџбеницима историје била пренебрегнута и врло површно негде дотакнута. Ми имамо према прошлости један инфериоран однос, лагодан однос и површан, због тога ја мислим што српски народ негде нема ту дубоку свест о својим коренима, значи

због сталних селидби, због сталних мењања, због напуштања сопствених гробља, због напуштања сопствене земље, кућа, ми негде имамо свест номада и остављамо оно што је иза нас негде тамо. То је тамо негде. И тако остављамо историју. Ствараћемо је поново, лепшу и бољу. На неки начин имамо врло болестан однос према прошлости, јер заправо онда немамо добар однос ни према будућности, јер не сагледавамо те врло значајне односе који су постојали у прошлости.

ЛАЗАНСКИ:

Како то променити?

АРСИЋ:

Па промените, ево овај је наш разговор, можда, један од почетака. Културна јавност на челу са нашом Академијом наука, са стручњацима који се баве историјом, књижевношћу, мора да пише и да прича о томе. Једноставно, негде мора да дође до свести свакодневног човека оно што се десило у прошлости. Дакле, разговори, полемике, књиге, уџбеници, сви они који представљају културну елиту ове земље морају да буду укључени у тај, да кажемо, пројекат прошлости.

ЛАЗАНСКИ:

Интелектуалци се помало гнушају тога. Код нас је натурена теза у Србији од стране запада, западних ментора, по којој Срби треба да се оставе прошлости и да гледају будућност.

АРСИЋ:

Па добро, то је нека врста и снобизма. Ми смо негде ксенофилски, негде прихватамо све оно што долази споља и истовремено одбацујемо неке вредности које су можда и добре када дођу са стране. Дакле, овде негде треба променити и свест сопственог народа према сопственој прошлости.

ЛАЗАНСКИ:

Како променити свест?

АРСИЋ:

Па свест се мења, не може сигурно преко ноћи, али свест се такође мења. Као што у оквиру једне породице ви можете да формулишете понашање свог детета кроз разне обрасце, тако исто можете на неки начин и да утичете на понашање сопствене нације.

Др БОЈИЋ:

Да, да... Ваше питање је било везано за споменик, на то нисам одговорила просто сте ме пресекли. Управо подизање споменика Францу Фердинанду и Софији јесте ревизија свега онога што се догодило у Босни и Херцеговини. Тиме Немачка, Аустроугарска и експоненти, да кажем, који то желе да ураде, хоће да окрену и да преокрену оно што се заиста догодило.

ЛАЗАНСКИ:

Добро, али ти бошњаци баш нису били срећни са доласком Аустроугарске, је л' тако? Како они сад пристају у Сарајеву да се подигне споменик Фердинанду?

Др МАКУЉЕВИЋ:

Па видите, ту има неколико врло важних ствари да бисмо разумели чак и овај чин и зашто је неко данас евентуално ту срећан. Осим политичког разлога садашњег, постоји нешто што је веома битно, а то је да је од стране Аустроугарске и Немачке према Балкану, посебно према Србији, касније и према Босни и Херцеговини, развијан и негован, оријенталистички балкански дискус. То значи једна перцепција овог народа – Срба, али и других народа на Балкану, као људи који су примитивни, мање вредни, мање достојанствени, нецивилизовани, некултурни... о томе се данас веома добро зна. Највећи аустроугарски историчари уметности су говорили да су то народи који немају уметност, немају културу. То је значило једну врло једноставну ствар – њима можете да радите шта год желите. Ви са њим можете да се играте. Ако гледате политику аустроугарске у Босни, то је класична колонијална сила која долази и измишља све и свашта. Измишља босански стил у архитектури који не постоји, прави у маварском стилу зграду вијећнице у Сарајеву, на невероватне начине се играју, и онда када дође до рата, до жртава. То исто омаловажавање континуирано иде кроз развијање свести о својој културној мисији, о томе да су они управо ти који ће те дивље народе на Балкану, поготово Србе, да цивилизују. Имате у штампи тадашњој много реакције на те тзв. „културтрегер“, они су ти носиоци културе, а ови овамо су сви примитивни. Када дође до рата, сва та дивљаштва, сви

ти злочини који се дешавају, они су оправдани. То је тај чувени говор по уласку у Мачву где се истиче да се улази у земљу дивљака, значи ту не важе правила цивилизованог света. Значи може да се прати континуирано шта ради Аустроугарска, прво у Босни, а после и овамо. Ви можете да видите јасно пљачкање културног блага, значи масовна убијања, значи све што ниједна цивилизована војска не ради нигде, то је рађено на подручју Србије, и рађено је на другим подручјима. Уништавање цркава, на крају капелу на Ловћену коју руше, дивљаштво на све стране које се изводило и, пазите, тај који је уништавао и који је правио негативну слику о српској култури, континуирано је био присутан. Он је у једном тренутку био повучен пред југословенством, не југословенством између два светска рата, него после рата, Титовим, и некако се није говорило негативно. Од деведесетих година он је потпуно поново избио на површину и ви данас када читате шта се пише, поготово у ратним деведесетим годинама, можете да видите да је то као да је неко писао 1910. или 1914. текст који излази '91. у немачкој или аустроугарској штампи. И то је сад један континуитет и то је нешто што је заиста важно разумети, да је у Првом светском рату оно што се дешавало на овом терену толико битно. Прво јер је било утемељено на том једном злом погледу, друго јер је тај зао поглед, тада ту направљен, касније дистрибуиран у нашу данашњицу и да супротстављање таквом погледу просто кроз истинито обраћање и говорење о рату, кроз разарање тих теоријских дискурса, у ствари, доприноси некој бољој и реалнијој будућности. Све док се томе нико не супротстави, ви ћете да имате заиста у аустријској, немачкој штампи један те исти врло негативни дискурс о нама. И најбољи пример тога данас добићете ако неко узме да уради, а то би био по мени посао дипломатије, да направи анализу колико има позитивних текстова о Србији, или о Србима из Босне, или о Босни и Херцеговини у аустријској или немачкој штампи у последњих 5 година, 10 година...

ЛАЗАНСКИ:

Знам, докторе Макуљевићу, нико вам данас на западу неће објављивати позитивне текстове ако

не платите. То је била и грешка Милошевића од '91. Две компаније су нам нудиле...

Др МАКУЉЕВИЋ:

Али извините, наш задатак у том смислу јесте управо то да ви нађете некога ко ће да плати, али исто тако да се обаве сва она истраживања и да се многе скриване ствари о којима се говорило између два светска рата помену. Ви имате стравична стратишта у Србији, у Мачви, у Сурдулици, где је био највећи злочин који су бугарски војници починили, значи није само поглед на Аустроугарску. У Сурдулици је срушена капела од стране бугарских војника, као и по целој Македонији где су биле те спомен костурнице. Значи, оне су срушене у Другом светском рату да би се избрисало то у Првом светском рату. До данас није обновљено... Када се у Сурдулици деведесетих обнавља капела, ви имате противљење. Једноставно, Први светски рат и оно што се дешавало, ти константни злочини, из тога видите да постоје неке силе које ће зарад неког мира, политичког, тренутног у било ком контексту, да пониште, да покушају да прикрију злочине, а да с друге стране онај негативни дискурс, тј. оно што је негативно да се стално истиче. И ми заиста треба и критичким тумачењем тих бројних слика, колегиница Бојић је поменула разгледнице, на пример... Нису то само разгледнице, то су илустрације, то су ратне слике, то је начин на који су музеји опремљени. Пазите, ако одете у Беч данас, у њихов арсенал, у њихов војни музеј, ја сам био са децом пре неколико година, и мени је војни музеј деловао као припрема за рат са Србима. Имате мале фотографије учесника сарајевског атентата, а напротив имате потпуну хероизацију, знате војно возило, униформе Фердинанда и Софије. Онда, с друге стране иде приказ учесника рата. Срби скоро да нису уопште приказани тамо, али зато тамо постоји приказана униформа албанског војника који је учествовао заједно са аустроугарском војском у њиховом савезу. Значи, невероватне ствари... на многим местима ми то можемо да препознамо.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли та диспропорција постоји у нашем војном музеју у Београду на Калемегдану?

Др БОЈИЋ:

У Београду на Калемегдану постоји једна изванредна музејска поставка која је урађена неких 60-их година и ако хоћете да одете негде да погледате историју простора Београда и Балкана, ту можете да видите све. Значи та диспропорција не постоји. Посебно не постоји диспропорција када је у питању Други светски рат и када је у питању Југославија. Ви имате заступљене све републике, имате заступљене све униформе, имате заступљену етнологију и Војни музеј је сада урадио и чак и ово најсавременије доба, деведесете године и до краја деведесетих година. Ви код нас у Војном музеју можете видети од Келта до савременог периода, апсолутно све.

ЛАЗАНСКИ:

Али мене занима једна ствар, да ли музеј у Бањалуци има поставку Првог светског рата? Ја не знам да ли постоји Војни музеј Републике Српске?

АРСИЋ:

Ја мислим да не...

Др МАКУЉЕВИЋ:

То је један однос који ми уопште не негујемо. Ми немамо рационалан однос. Ако гледате Енглеску и шта Енглеска као једна велика сила и веома цивилизована земља ради, како она меморише различите ратове, можете да видите јасно организовану акцију. Они још дан-данас имају ратне сликаре, баш сликаре, баш као што је Србија имала ратне сликаре у Првом светском рату. Ратне сликаре зато што ратни сликар може да оживи оно што ниједна камера ни данас не може да покаже, неку суштину догађаја, да прикаже не само документарно, него просто неки суштински догађај. Значи постоји свест о томе да је нешто важно. У српској новијој култури постоји заиста проблем с тим. Један разлог јесте у томе што не да нема свести, него између два светска рата је било питање да ли су они то и могли, и који су били капацитети те Србије, у којој је толико изгинуло, да она уопште може све податке о страдањима Срба, о војницима, о биткама о том једном великом подручју да прикупи... нису се бавили тиме, просто.

ЛАЗАНСКИ:

Докторе Макуљевићу, ви сте видели да су српске војводе у Краљевини Југославији живеле врло сиромашно... па једна Милунка Савић, која је хероина без премца у историји Првог светског рата, такође је радила као чистачица. Шта то говори?

Др МАКУЉЕВИЋ:

То се говори још у оној приповетци *Све ће то народ позлатити*. То је стара бољка.

ЛАЗАНСКИ:

Али за то нам нису криви ни Аустријанци ни Немци.

Др МАКУЉЕВИЋ:

Не! Мислим да је о томе и Рајс писао. И у том смислу данас кад о овоме говоримо, нормално је да је један део одговорности и за перцепцију на нама, јер за то како ће други да нас схвате, важно је шта им нудите. Данас, ево на пример, можемо да говоримо о култури сећања, данас је најмоћнији медиј у сваком случају интернет. Ево питање: колико изађе слика о српским ратовима, Срба у Првом светском рату, кад куцнете то на енглеском језику на неком претраживачу? Сигурно веома мало. Значи, ми апсолутно немамо у том смислу никакву организовану акцију са једне стране...

ЛАЗАНСКИ:

Немамо стратегију сећања, али немамо ни културу сећања. А да ли држава нешто подузима по том питању?

Др МАКУЉЕВИЋ:

Проблем јесте у томе да у Србији ниједан пројекат не може да опстане на државном нивоу, да пређе преко неког трајања... неколиких влада. То је чудно, да не постоји државна стратегија, која није стратегија партије једне, друге, треће... јер је то национални патриотски интерес, Први светски рат. Око тога не би смело да има никакве дилеме. Не може неко да фантазира, тј. свако може да фантазира о Гаврилу Принципу шта год жели, али не мислим да може да има сумње да је тај човек херој. Можете да фантазирате и да жалите што нисте Аустријанац или Немац, да волите Фердинанда и Софију, али не можете да фантазирате да ли је Фердинанд

био окупатор у Сарајеву кад је дошао. Такве неке ствари нису могуће нигде.

ЛАЗАНСКИ:

Како ви гледате на ову најаву подизања споменика?

Др МАКУЉЕВИЋ:

Ја мислим да је тамо на том конкретном месту већ учињен, много раније, један чин ревизије сећања. Наиме, ако одете у Сарајево и видите место одакле је пуцао Гаврило Принцип, прво погледајте ону зграду преко пута где је била чувена плоча која је скинута Хитлеру. У тој згради је, не знам које године, видео сам кад сам био први пут пре 6–7 година, у Сарајеву отворено истурено одељење градског музеја из Беча. И када уђете тамо, коју поруку ви добијете? Поруку која нема везе са Босном. Диван је Беч, знате Беч крајем века, то је заиста нешто божанствено и, отприлике, то је била једна дивна племенита велика култура коју је тај Гаврило Принцип уништио. Та порука је у Сарајеву инкорпорирана још пре 10 година. О томе нико не говори!

ЛАЗАНСКИ:

То одељење и данас постоји?

Др МАКУЉЕВИЋ:

Дан-данас постоји у тој кући, у тој згради је то истурено одељење.

ЛАЗАНСКИ:

Ко ради... Аустријанци?

Др МАКУЉЕВИЋ:

Они су опремили, а раде домаћи људи, и то је та ревизија рата сећања. Она се одвија на неки перфидан начин, јер сви кад дођу кажу: „Јао што је диван Беч, супер је, дивно је.“ Нико не може да каже ништа против тога. Међутим, у контексту Сарајева, то је нешто друго. И данас критичка историографија када говори о пројекцији Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом, јасно видите колонијализам, нема ту уопште никакве дилеме. А друга је ствар да ли ћете да кажете да је данас све пропало, ништа не ради, све је ружно, и те зграде из тог периода су лепе, значи то је сасвим друга ствар. Пуно је ту наизглед протвечних ствари, али они који желе неку стратегију да обаве, и да обаве

ревизију сећања на том простору и да покажу да је период њихове владавине био добар, они то раде врло вешто и смирено, док с друге стране немате никакав одговор.

ЛАЗАНСКИ:

Госпођо Арсић, да ли у књижевности постоји рат сећања када је Први светски рат у питању?

АРСИЋ:

Мислим да не. Управо зато што се писци, ако су добри, дистанцирају од доношења закључака. Задатак уметника и писца није да доноси закључке већ да покуша да прикаже рат као феномен и човека и човекову судбину у феномену. Е сад, наравно да постоји један универзални модел морала који писац негде прихвата. Значи, они који нападају и они који се бране. И у том контексту таквог морала писац покушава да ослика судбину свога јунака. Враћамо се на Фердинанда и на Софију. Дижу им споменик, али судбина споменика на овим теренима је од кратког даха и не треба то много да нас брине. Ми смо и на жалост и на срећу, често у ситуацији да један споменик имамо 20 година, а затим се тај споменик помери па дође други. То је тај проблем сећања, чему служе и споменици и материјална добра. У ствари, нисмо у стању да негде очувамо тај континуитет прошлости и кроз материјалне споменике. На пример, у Риму постоји један део Рима који се зове Еур, који је фашистички део Рима, где су Римљани задржали своје фашистичке споменике, Мусолинију... не знам, ономе, овоме... и сваки ће вам Римљанин рећи: да смо рушили све оно што није ваљало, од нашег Рима не би остало ништа. Дакле, споменици треба негде да постоје можда као и шлагворт за коментаре, ако је у питању Фердинанд, не знам, и Софија...

ЛАЗАНСКИ:

Ви нисте против постављања тог споменика?

АРСИЋ:

Просто ми о томе не одлучујемо, то није наш терен. Ја бих била против ако би то било у Београду, просто то је тамо... као што у Француској споменици Наполеону представљају симбол цивилизације Француске. Али један Рус, један Кутузов би сигурно рекао да је Наполеон један кретен, да је био

пропалица и да је био авантурист како га је Толстој приказао, један човек јаке сујете који је над смрћу својих војника...

ЛАЗАНСКИ:

Али Сарајево претендује да буде главни град државе заједничке, у којој Срби сигурно нису одушевљени подизањем споменика Францу Фердинанду.

АРСИЋ:

Добро, морају свој глас да покажу, управо зато и говорим о томе, о нашем односу према историји. Ми не можемо да мењамо туђе односе према историји, нити можемо да се бавимо Аустријом, Немачком, великим силама и какав ће однос имати они према историји, али ми можемо пре свега свој однос да негде формирамо, јавно мњење и ону културу, историјску, уметничку елиту да на неки начин оформимо са свешћу шта ми желимо у историји.

ЛАЗАНСКИ:

Како бисте ви конкретно реаговали да сте власт у односу на тај споменик? Да не буде прегрубо, али опет да покажете свој став у којем имате неку врсту цивилизацијског разумевања или неразумевања?

АРСИЋ:

Ја се не бавим вајарством, значи не могу ја... писци не заустављају време. Споменик је једно заустављање времена, то је једна тачка у времену, а писац на један другачији начин размишља, ја не могу да дам решење кроз споменик, то би можда неки вајар могао.

Др МАКУЉЕВИЋ:

Ево ја бих хтео да кажем нешто на тему споменика. Да бисмо разумели зашто је тај чин веома важан и веома опасан, по мом мишљењу. Споменици, у ствари, нису само тренутак сећања из прошлости, напротив. Споменик је визуелно дело које делује на вас нон-стоп. Он је ту, значи споменик делује на сваког пролазника у сваком секунду. Управо је у томе моћ споменика и важност споменика – да делује. Зато се споменици и руше, јер они делују нон-стоп. Он просто поруку шаље континуирано. У том смислу тако би било и са Фердинандом и Софијом, у оваквом контексту поготово данашњег времена, да постоји спомен плоча на којој пише

да су они погинули, један споменик који је иначе аустроугарски споменик, окупационе власти. А ја мислим да никад нико није и да не може у историографију да упише да је аустроугарска власт у Босни била нешто друго него окупациона, са било које тачке гледишта, са тачке муслиманске, са тачке хришћана из Босне. Значи, она је била окупациона...

ЛАЗАНСКИ:

Да, али ће вам у Сарајеву рећи да они њима не подижу споменик као симболу окупације, него као, ето, жртвама једног акта убиства итд...

АРСИЋ:

Шта кажу Сарајлије, шта кажу обични људи?

ЛАЗАНСКИ:

Њих нико вероватно није ни питао, или можда јесте... ја не знам.

Др МАКУЉЕВИЋ:

Знате, у Сарајеву, мислим да они могу да кажу шта год желе, то је просто њихово право. Сарајево иначе има велики проблем са културом сећања и када ви читате те споменике... ја морам признати кад год идем у Сарајево, ја сам историчар уметности и стално гледам и спомен табле и плоче и шта пише на њима и како пише...

ЛАЗАНСКИ:

Је ли промењено много тога?

Др МАКУЉЕВИЋ:

Па, не само да ли је промењено, у данашњој сарајевској култури сећања је рат који траје, значи рат из деведесетих није стао ако ви читате шта пише тамо. У том смислу, тај знак јесте то подизање истог споменика или сличног, колико сам схватио да би требало да буде као онај који су Аустроугари први тамо подигли. Управо би требало да значи поништење оне историје између. То је врло важан историјски чин. Значи враћамо стари споменик који је тамо нестао после Првог светског рата и на тај начин правимо неки континуитет са тим временом, а оно што је било између, бришемо из нашег памћења и ви имате једно ново Сарајево. То су неке стратегије памћења врло перфидне али врло промишљене. Нема ту неке наивности у томе свему. Рецимо, хајде да погледамо шта је у Бечу, да

ли је неко у Бечу правио споменик поводом Првог светског рата и споменик погинулима у Првом светском рату? Нико то не ради. Испоставиће се да се најмонументалнији споменик и спомен обележавања које је некако повезано са аустроугарском дешава у Сарајеву... нигде, нити у Мађарској, нити у Аустрији, нигде тога нема. Значи, то је врло занимљива и врло значајна ствар. На пример, Немци данас када говоре о култури сећања, они хоће да скрену пажњу на друге теме: свакодневни живот у време рата, живот у кафанама у време рата, љубавни живот у време Првог светског рата. Неће да говоре о биткама, неће да говоре о злочинима, неће да говоре о убиствима, него покушавају да увођењем нових тема дају потпуно једну другу пројекцију.

Др БОЈИЋ:

Ми се управо налазимо у Андрићграду... најфеноменалније дело које описује Сарајево и које се може пресликати у свако време јесте писмо Иви Андрићу из 1920. године које је написао његов друг Макс. Ту је тако добар опис Сарајева дат у писму, да је то невероватно. У ствари, приказане су све конфесије и народи који живе у Сарајеву. То је оно што је написано у *Писму из 1920. године* Иве Андрића.

ЛАЗАНСКИ:

Вреди ли данас?

Др БОЈИЋ:

Вредело је '91, вредело је '41, вреди и данас. Значи ко хоће да схвати Сарајево и да зна шта је Сарајево, требало би да прочита писмо Иви Андрићу из 1920. године, где се указује на мржњу, на лош живот, где се указује како звони православна црква, како звони католичка црква...

ЛАЗАНСКИ:

Шта ћемо са филмом *Валтер брани Сарајево*, шта ћемо са тим?

Др БОЈИЋ:

Нико се још, на пример, није запитао у овом новијем периоду шта ради та Млада Босна. Та Млада Босна, у ствари, жели да се одбрани од окупатора, та омладина жели да се одбрани од угњетавања. У Младој Босни нису само Срби него су делом и

Хрвати, делом и муслимани и делом Срби. Нико не каже за тог Гаврила Принципа да је он један омладинац од 19 година и то слабовиди омладинац. Зато је страдала Софија, зато што је Франц Фердинанд био погођен једним метком, а други метак који је био упућен њему да би га највероватније докрајчио, није био уперен према њему него је погодио Софију. Нико не говори шта се дешавало са тим Гаврилом Принципом када је отишао у Терезину у затвор у Чешкој. Нико се не сећа оних писама последњих које је он писао на шерпи из које је јео у Терезину. Нико не схвата, у ствари, због чега ми немамо културу сећања на све оно што се догодило. То би тебало да се уведе у нашој држави, али за то је потребна једна крупна реформа која би увела то у школски систем и у културу, посебно у музеје. Ја сам радник музеја и морам да признам да ми те програме немамо и да ти програми морају да се уведу. Ми морамо да објаснимо деци, новим генерацијама, јер ако они прихвате оно што се тренутно сервира у Европи и онај модел који се сервира против Срба у Европи, конкретно у Сарајеву и у Бечу и у другим земљама, они ће то да прихвате као реалност. Ми против те реалности морамо реално да се боримо и да објаснимо нашу страну историје и нашу страну страдања, нашу страну културе: ко смо ми, због чега је то почело и како је почело. Србија није напала Аустроугарску и није напала Сарајево, Србија је добила ултиматум преко којег није могла да пређе. У Србији је владао хаос, као и у Босни и Херцеговини. Значи, у Србији је завладао хаос у јулу месецу, а у јуну, дан после атентата у Сарајеву, почео је прогон Срба, почео је прогон српске интелигенције у Сарајеву, у Мостару, у долини Неретве, у свим већим градовима где су живели Срби. Прогањани су сви. Постоји књига *Црна књига* Владимира Ћоровића у којој он одлично описује шта се догађа у Босни и Херцеговини, каже да су мајке и мушкарци стављани у затворе, да су мајкама отимана мала деца и давана муслиманским или хрватским фамилијама, а да су оне депортоване у логоре у Араду, у Неђмеђеру, Нежидеру, раздвајане су породице. Маса Срба је ту страдала, умрла, убијена. У Босни и Херцеговини, као и у Хрватској завладао је хаос. Шта су Хрвати за муслимане у том периоду говорили? Говорили

су да су они, у ствари, аустроугарско цвеће, подилазило им се.

ЛАЗАНСКИ:

Шта су говорили '41?

Др БОЈИЋ:

Исто тако... то је то писмо Иве Андрића из 1920. које објашњава читаву проблематику у Босни и Херцеговини, у суштини, једну велику националну напетост, ако тако могу да кажем, и нетрпељивост између конфесија и то се одражава не само од 1920, то се види много година уназад. Зато се формирају и крајишке зоне, зато се формирају и одбране одређених територија. Али Србија има своје место у свему томе и Србија је у Првом светском рату земља која је бранила себе. Србија је у Првом светском рату прихватила преко 20.000 аустријских заробљеника, од тих аустријских заробљеника Србија је добила тифус, пегавац. У Србији је због болести коју су аустроугарски војници донели умрло небројено деце, жена, мушкараца који ничим то нису заслужили, нити су били на фронту, а добили су заробљенике према којима су се понашали према Женевским конвенцијама. Значи, нико Србину не може да каже да је он аустријског заробљеника малтретирао, угњетавао и заробљавао. Ти аустријски заробљеници су заједно са српском војском делом прешли Албанију...

ЛАЗАНСКИ:

Докторе Макуљевићу, у култури сећања, колико ту можемо прецизно, или не можемо да установимо, заправо, покушај ревизије историје Другог светског рата и да ли та ревизија јесте увод у неку можда будућу појаву радикализма на овим просторима?

Др МАКУЉЕВИЋ:

Првог рата или мислите Другог?

ЛАЗАНСКИ:

Првог.

Др МАКУЉЕВИЋ:

Па ја мислим да је ово што се дешава у Сарајеву апсолутно то, ту уопште нема збора, нико не може да напише да то подизање споменика и ова прича о Гаврилу Принципу, где се релативизује његово херојство и где се страшно фалсификују ствари,

није то. Ја нисам историчар, али врло јасно је да је млада Босна била про југословенска организација, да није била велико српска организација и да се сада неким новим меморијалима, производима културним, покушава да се спроведе једна нова интерпретација. Ја мислим да је оно што је најопасније ту што она може у некој последици да доведе до неких радикалних понашања, а оно што она прави јесте да поништава једно идентитетско осећање код већине становништва. Ако ви повјерујете у све то, а са тиме је супростављена ваша породична историја, национална историја, ваш идентитет је у кризи. Ви учите да је у Првом Светском рату Србија жртва и да су ваши преци жртве, а ако гледате страдање Србије, сваки становник Србије има претке који су учествовали у рату, који су страдали у рату, и одједанпут ви сада дођете и кажете – не, они су сви били злочинци, ово цивилно становништво које је страдало, они који су били мобилисани, сви... Значи, то прави једну велику идентитетску кризу, и ја мислим да ти удари у неком свом другом или трећем таласу, имају заиста једну врсту поништавања идентитета и ја бих то повезао. Пазите, ми данас имамо врло занимљиве ствари: прво имате једно негирање културе сећања, везано за Његоша, одједанпут... ви сте учили, сви смо учили, то ни комунисти нису оспоравали да је он највећи српски, црногорски и југословенски песник...

ЛАЗАНСКИ:

Ми знамо одакле то долази!

Др МАКУЉЕВИЋ:

Знате, одједанпут имате Његоша који се уклања... онда се Гаврило Принцип уклања... У том смислу неко покушава да тај наш савремени идентитет у потпуности трансформише! Покушава да неки инжењеринг направи, да од тих свих чињеница, меморијала, да одједном ми више ништа не видимо и ничега се не сећамо. Нормално, зато ја мислим да јесте важно истраживање прошлости, споменика, историје, истраживање перцепције кроз књижевност, уметност и др. Јер она показује нешто сасвим друго, показује нпр. да су аустроугарске власти срушиле Његошеву капелу, што је буквално дивљачки чин, да би подигли споменик!

ЛАЗАНСКИ:

Генерал Мекензен је подигао споменик српским јунацима 1915. у Кошутњаку у Београду.

Др МАКУЉЕВИЋ:

Имате с друге стране и одређене, како бих рекао, у аустроугарској перцепцији онога шта су они радили, конкретно врло занимљиве гестове, ја их тако видим, војничке, часне, као што је обележавање споменика незнаном јунаку тог првог гроба, онда тог споменика у Кошутњаку... Мислим да су они заиста били у једном домену војници, официри који су часно обављали своју дужност, у појединим случајевима, али с друге стране је већина. Пазите, Карађорђево споменик на Калемегдану који је откривен 1913, посвећен Карађорђу и који је био повезан са победом у Првом балканском рату, срушен је 1915. у Београду. Карађорђе није учесник рата против Аустроугарске ни у једној комбинацији и неко очигледно руши споменик Карађорђу, јер вероватно иде ка династији и ка српском народу. Руши се тај споменик, руши се капела на Ловћену, руши се споменик кнезу Милошу у Неготину, значи на много места ви имате то исто... разваљује се Двор, краде се из Двора, чудне ситуације са Народним музејем, библиотеком. Невероватан је број пљачкашких похода који су били управо тамо где је била команда. Није се то дешавало негде изван пажње официра. И у том смислу мислим да постоји и тај часни део војничког понашања о којем не може да се спори, али официјелна жеља била је, заиста, да се поништити српска култура.

ЛАЗАНСКИ:

Госпођо Арсић, да ли култура сећања може бити у том контексту део неке завере против српске нације?

АРСИЋ:

Причамо о Првом Светском рату и о жртвама Србије које су несумњиве и велике, али мислим да није добро да се постављамо као жртве. Ми смо победници. Били смо победници у том рату и мислим да негде треба да представљамо себе не као жртве рата, него као супериорне победнике и да са савезницима који су били на страни победника,

на неки начин, примењујемо стратегију победника. Ми морамо супериорно да се осећамо.

ЛАЗАНСКИ:

Како да се супериорно осећамо кад наша држава није инсистирала код француских власти, на томе да... рецимо, да ли ће ове године, на стогодишњицу почетка Првог светског рата, испред тријумфалне капије промарширати чета српске војске. Ми то последњих година нисмо видели... чак су хрватске јединице биле присутне приликом прославе, не знам, годишњице Нормандије, музеја Нормандије... српске војске нема нигде. Зашто се власт поставила тако дефанзивно?

АРСИЋ:

Морамо њу да питамо то и мислим да је то врло озбиљан проблем. Извините, само да кажем, споменици нису толики проблем, велики је проблем наш ментални однос и према историји и према победи. Значи то супериорно осећање које бисмо требали да имамо, ми негде претварамо у једно инфериорно осећање, приказивање искључиво жртава. Жртве морају да се прикажу у рату, али осећање супериорности мора у свакој врсти представљања да постоји. Ево, ми ћемо сада да причамо још једно два-три месеца о томе и на споменике ће да серуцкају голубови, али наш став, наше осећање, онога доброг што смо у историји заиста урадили, то је наш основни проблем. Док се то не промени не вреди уопште причати о нечему што је са стране и што је померљиво. Јер, заправо материјални споменици су померљиви. Неко вам уништи библиотеку и ви мислите да више немате историју, или вам уништи споменик и ви мислите да немате више свој средњи век и свог Ђота. Али негде у нашој глави, у нашој свести мора да постоји једна свест о дубокој историји која сеже до тамо неких средњевековних почетака.

ЛАЗАНСКИ:

Лепо речено, Бога ми, слажем се са вама.

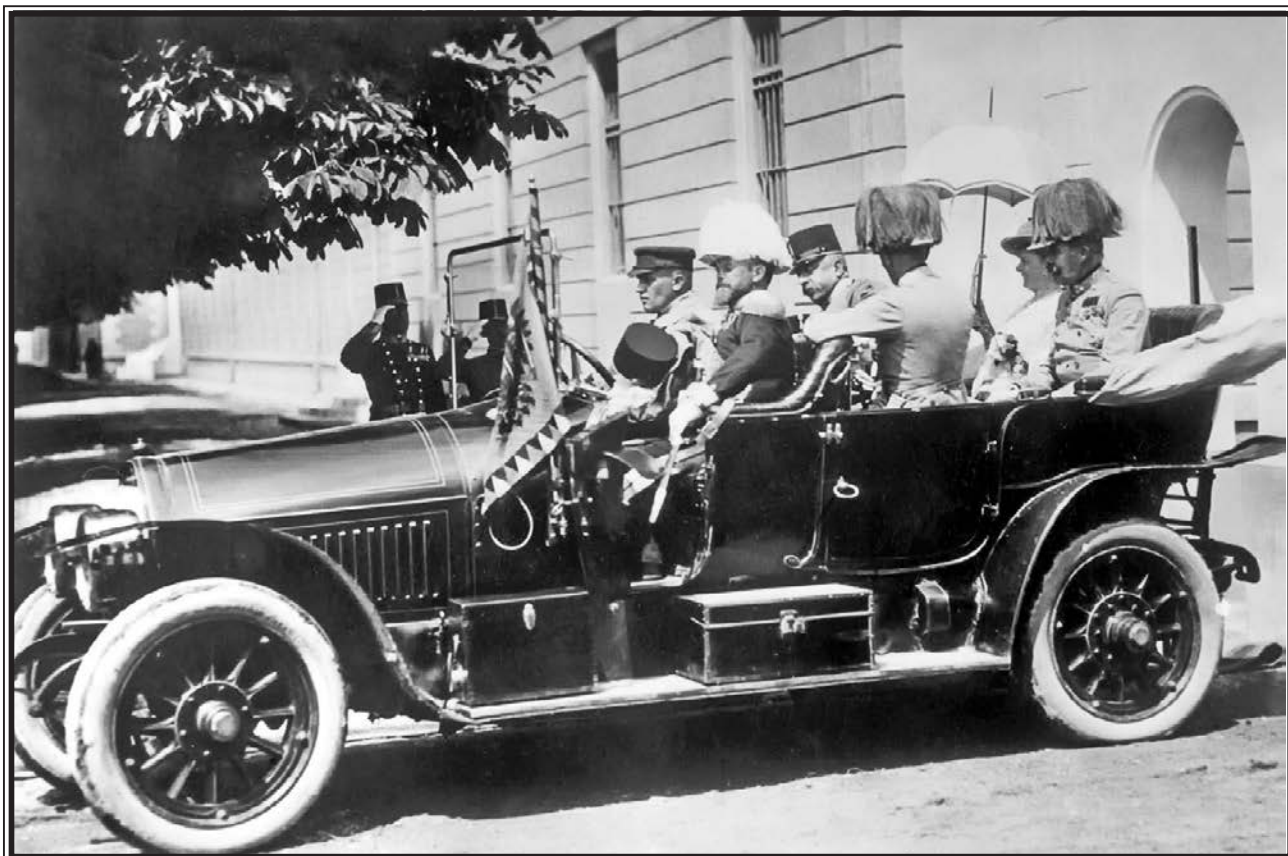
Поштовани гледаоци, ово је била емисија „Култура сећања“ из серијала „Рат за цивилизацију“ РТРС-а, овде у Андрићевом институту у Андрићграду.

САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ

МОЛТКЕ – ХЕЦЕНДОРФУ, 10. фебруара 1913:

Мој је став сада, као и пре да до рата у Европи мора доћи и то пре или касније, и да ће се то у крајњој линији односити на борбу Германа са Словенима. Треба за то извршити припрему свих држава које су носиоци германске културе духа. Али, напад би требало да изазову Словени

ПИСМО МОЛТКЕА – ХЕЦЕНДОРФУ, 10. фебруара 1913.

Начелник немачког генералштаба Хелмут фон Молтке – начелнику аустроугарског генералштаба Конраду фон Хецендорфу¹

Шеф Генералштаба

Број 31. Тајно
Берлин, НВ. 40, 10. фебруар 1913.
Молткеова улица број 8

Ваша Ексцеленција,

Најискреније захваљујем на цењеном писму које сам добио 11. јануара ове године. Моју захвалност Вам је већ пренео генерал мајор гроф Валдерзе (Waldersee) и то приликом расправе о садржају наше последње преписке коју сте ви оценили као добру. Нећу се уздржавати да Вам изразим велику захвалност на пријему генерала који је био врло срдчан и пун поверења.

Као што и ја успостављам усмене преговоре, желео би нагласити колико задовољство ми чине информације о груписању италијанских копнених снага при почињању заједничких акција које је генерал Полио (Pollio) саопштио грофу Валдерзеу и што Вашој Висости не треба дати основа за осуду, него само и код Вас и код мене може ојачати уверење да није спремна само његова Висост краљ, него тренутно и водећи људи да свим снагама воде акције у духу верности.

Такође је пријатна и изјава да је Ваш став и став адмирала грофа Монтекућолија (Montecuscoli) у погледу заједничких операција савезничке флоте на Средоземљу исти са погледом оних у Риму.

Имам разлога да верујем, иако се то није десило, да ће одмах бити предложен већи споразум од стране Италије. Било које одлагање овог могло би се објаснити само новим вестима из италијанског адмиралитета због још увек нерешених кадровских промена.

Како и Ви и ја заједничким акцијама придајемо велики значај и сматрамо да при величини неких циљева споредна питања не могу дати неки закључак (резултат).

Како сам Вам већ саопштио немачке снаге које су распоређене према Русији неће бити смањене, упркос неуспеха треће италијанске армије.

Оправдано се може предвидети што ће бити након почетка непријатељстава, надам се да ћемо и даље користити расположиве снаге друге линије на Истоку, које се требају распоређивати зависно од ситуације у Прусској и Горњој Шлезији.

Већ сам усмено објаснио да ми парада улицама Одерберга, исто као и Вама чини велико задовољство.

Заштита границе се у Горњој Шлезији вршила са 22 батаљона, 4 ескадрона и 4 батерије.

Десетим даном мобилизације знатни делови тих снага су спремни дати офанзиван карактер, и заједно деловати са коњичком дивизијом коју сте Ви предвидели.

Желим да ми дозволите да бацим још један поглед на Ваше писмо.

Вођење Великог рата Тројног савеза против Антанте, и то не само против Русије и Француске, довело би нас до срећног краја само ако би се захтевао напор свих снага и коришћење свих шанси. Расцепканост снага би довела и до нечег већег од опасности. Захтев Аустрије је да са свим својим снагама води борбу против Русије, а то исто важи (односи се) за Немачку у борби против Француске.

Стога би се заложио да се наше трупе које се налазе на Истоку користе и на Западу, ако ме Аустрија у томе не спречи.

¹ Feldmarschall Konrad von Hetzendorff, *Ausmeiner Dienstzeit 1906-1918*, III, Vien/Leipzig/Munchen 1922, 146.

По мени, у пражњењу сукоба између Немачке и Француске лежи тежиште целог европског рата, а и коначна судбина Аустрије.

Наглашавам да ја изражавам свој властити став, па желим и ово да приметим:

Када су настали први затегнути односи између Аустрије и Србије – Монархија је услед провокативног понашања Србије без сумње имала наклоност свих великих сила, али не и Русије.

Свако би разумео да је заузимање Санцака повод за изазивање рата, исто тако као што би свако разумео, да Аустрија не би могла да толерише постојање српске рагне луке на Јадрану, и то без успоставе својих највиталнијих интереса.

Пошто би Србија решила лучко питање, и ако би деловање Прохаске решило питање на задовољство Аустрије, утемељио би се, нарочито у Немачкој, став да су захтеви формулисани од стране Аустрије оправдани, као и сам предмет раздора. Очекивало се да ће предлог Русије за истовременом демобилизацијом довести до смањења напетости у политичком погледу, а заправо ће се штетни ефекат тога осетити у Немачкој.

Очекивања су била разочаравајућа.

Ваша Ексцеленција зна да рат, који се односи и на опстанак државе, тражи сагласност за жртвовањем, као и одушевљење целог народа. Осећај верности савезништву је јачи и живљи у Немачкој, него у Аустрији. Главно уверење је да би напад Русије претио опстанку Аустрије.

У случају да Аустрија изазове рат тешко би било пронаћи адекватан слоган који би био убедљив немачком народу. (подв. М. П.)

Савез балканских држава који је настао из заједничког интереса носи у себи, како ми се чини, семе неслоге, која може настати чим се успостави мир са Турском и када дође до поделе плена. Чини се да би било срећно решење да се успостави савезништво Аустрије са Бугарском. Овде би требало подсетити на заједничке интересе, тако да се Русија доведе у стање да мора бирати између Бугарске и Србије. Верујем да

у Бугарској постоји јака тежња да се ослободи положаја руског сатрапа.

Ако би дошло до непријатељства између Бугарске и Србије, Аустрија би добила одрешене руке против Русије.

Поставља се питање да ли треба саветовати Аустрију на такво поступање против Србије све док је Балкански савез чврсто утемељен. Постојећи конфликт између Румуније и Бугарске је такође за жаљење.

Ако би оба ова горе наведена случаја била решена на наше задовољство, сви ми би били у предности (мисли на своје савезнике у будућем рату).

Ово писмо ћете читати са чуђењем. Ви заправо нисте тај који жели преписку о два различита милитаристичка става.

Нисам политичар, али ми наше међусобне пријатељске везе допуштају да Вам са пуним поверењем пишем о овим стварима.

Политика и вођење рата су готово увек у чврстој повезаности.

Мој је став сада, као и пре да до рата у Европи мора доћи и то пре или касније, и да ће се то у крајњој линији односити на борбу Германа са Словенима. Треба за то извршити припрему свих држава које су стандардни носиоци германске духовне културе. Али, напад би требало да изазову Словени. (подв. М.П.)

Ко сагледава да ће доћи до ове борбе томе ће бити јасно да треба извршити обједињавање свих могућности, али да пре свега треба постићи пуно разумевање народа за нове историјске одлуке.

Част ми је да Вам изразим моје најдубље поштовање и обожавање

Вашој Ексцеленцији искрено одан
фон Молтке (von Moltke),
пешадијски генерал

фебруар 1913.
Тајно, Број 62

О ПОКУШАЈИМА РЕВИЗИЈЕ

Ревизија је почела пре него што је почео рат

Ревизија историје избијања Првог светског рата није нова тема. У току Првог светског рата, по његовом завршетку, у међуратном периоду, за време Другог светског рата, а у појединим круговима и по његовом завршетку, никада није ни престајала да се актуелизује мотивисана политиком. Ревизија историје Првог светског рата тако има своју историју. Рату који је припреман у подужем низу година претходиле су и разраде стратегије пребацивања одговорности за његов почетак, а почео је нападом Аустроугарске на Србију.

Корене ревизије могуће је пронаћи још у времену које је претходило рату. Ако и нема опипљивијих доказа да се о пребацивању кривице за рат размишљало раније, онда преписка између Молткеа и Хецендорфа показује да се на то и те како мислило у 1913. години. Преписка начелника генералштабова двеју централноевропских сила које су се у јулу 1914. брзо и лако договориле да започну рат, открива најмање два правца прављења сценарија: а) пронаћи кривца међу словенским земљама; б) пронаћи одговарајућу поруку која би послужила да одлука о отпочињању рата буде прихваћена.¹ После атентата у Сарајеву све је за Беч и Берлин било далеко лакше. Кривац је пронађен у Србији која је политички оптужена да жели да од аустроугарске монархије отргне Босну и Херцеговину, Хрватску, Славонију и Далмацију и да тиме, како пише у оптужници Гаврилу Принципу и Младој Босни, измени „опсег“ Монархије. Званична штампа задужена за пропаганду обавила је посао на припреми јавног мњења, а Беч и Берлин су започели ратове против Србије и Русије образлажући их превентивним разлозима. Организовање демонстрација против Србије у градовима у Хрватској и Босни и Херцеговини, протести у Бечу и паљење српске заставе на згради посланства, уз лажне информације које је бечка штампа из дана у дан после атентата пла-

сирала, требало је да створи слику општег огорчења према јужном суседу који прети и угрожава аустроугарску монархију. Аустроугарски ултиматум упућен Србији 23. јула 1914. године био је само задовољавање форме, јер је текст формулисан на начин да не буде прихваћен. Било је то креирање још једног лажног аргумента коришћеног да се читава ствар пред сопственом и међународном јавношћу представи као да су средства мирног решења исцрпљена. Мирно решење је подразумевало да аустроугарска армија умаршира у Србију и да је, по опробаном моделу у Босни и Херцеговини, анектира.

После завршетка Првог светског рата и познатог исхода, с посебном жестином у току 20-их и 30-их година 20. века, упркос чињеници да је то питање било скинуто с дневног реда Версајским уговором (члан 231) и признањем Немачке да је са својим савезницима одговорна за рат који је наметнула, започела је ревизионистичка кампања у виду политичких, научних, и псеудонаучних расправа међу савременицима о кривици. Каснији немачки извори из периода Другог светског рата сведоче да су национални кругови Рајха и Аустрије у доба Вајмарске републике (1919–1933) интензивно радили на ревизији историје Првог светског рата и у том циљу ангажовали велики број стручњака са задатком да докажу да је Немачки Рајх „стално спроводио мирољубиву политику“.² Уследила је изјава Фирера 30. јануара 1937. године да он повлачи потпис Немачког Рајха на признању кривице за рат. Из истих кругова питање кривице за Први светски рат добило је током Другог светског рата још једну димензију, овог пута у виду проширеног императива – скидања сопствене и пребацивања одговорности на непријатељске земље и за Први и за Други светски рат. О томе, такође, сведоче немачки извори. У наведеном писму Битнера налазимо следећи став: „Немачка наука има за дужност да пружи доказе да су непријатељске силе биле те које су започеле и Први и Други светски рат“.³

1 Feldmarschal Konrad von Hecendorf, Ibidem.

2 Писмо др Лудвига Битнера командујућем генералу и заповеднику у Србији, 13. априла 1943, објављено у књизи др Војислава Јовановића Марамбоа, *Појраја за украденом историјом*, 423.

3 Исто.

Пљачка српских архива у Првом и у Другом светском рату у функцији ревизије историје Првог светског рата

Још док су прве вести из Сарајева стизале до удаљенијих крајева света, а Беч и Берлин у тајности започели коначне договоре о објављивању рата Србији, аустроугарска политичко-ратна пропаганда саопштавала је да иза атентата на престолонаследника стоји Београд. Сви напори да се у току истраге и касније, у јесен током судског процеса, дође до било каквог доказа који би поткрепио такве оптужбе, нису дали резултат. То је значило да је Аустроугарска, којој су такви докази били потребни ради моралног покрића за рат који је у време судског процеса атентаторима већ увелико био европски, морала за њима да трага и у току рата. Док су се војске тукле на фронтима, у окупираном Београду вршена је прерада архива. Аустроугарска влада је у том циљу формирала научну комисију састављену од аустријских и мађарских стручњака, са представницима хрватско-славонско далматинске владе и босанско-херцеговачке земаљске владе који су били од велике помоћи научној комисији због познавања језика. Задатак комисије био је да изврши увид у културно благо српских културних и научних установа и да издвоји део тог блага за одношење у Беч и Будимпешту. На највећем удару била је архивска грађа, пре свега из државних институција из периода уочи Првог светског рата и непосредно пред Сарајевски атентат, али је прецизним стручним оком издвајана и архивска грађа из 19. века. Удар на архивску грађу увек је удар на идентитет народа. Први светски рат је за Србију био истовремено борба за очување државности и идентитета. Удар на идентитет ишао је упоредо са отвореним фронтима и злочинима, а био је спровођен и путем покушаја поништавања историје, што се чини уклањањем, пљачкањем и уништавањем писаних трагова о постојању. Тумачења историје могу бити различита, али ко поседује документе тај има и кључеве од историје.

Да је пљачка спроведена темељно, сведочи извештај изасланика земаљске владе Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације упућен хрватском бану, о преради архивске грађе у Београду из којег се види и шта је из Србије до тада однела Аустроугарска у Беч („Izvješće od 3. travnja 1917“). Извештај је потписао „kraljevski državni odvjetnik kao izaslanik kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, 15. srpnja 1917“.¹ У извештају изасланик хрватског бана открива да му је био поверен задатак да истражи све податке који се односе на великоsrпску пропаганду и политичке везе припадника „краљевина Хрватске и Славоније“ са круговима у Србији у списима пронађеним током прераде архивске грађе. Из извештаја од 79 страна види се да су прегледани списи председника владе Николе Пашића и на тајану његове куће, затим грађа политичког одељења српског министарства иностраних дела, српског војног министарства, Народне одбране, Савеза добровољаца, Јована Скерлића, српског пресбијера, Кола српских сестара, соколских друштава, списа који се односе на 1903. годину, извештаји о анархистима и социјалистима, затим извештаји војних изасланика у Букурешту, Атини и Софији, подаци који се односе на лица која су узела српско држављанство, документација о кредитима, извештаји граничних рејона, спискови страних лекара на служби у Србији и бројне друге хартије. У извештају се наводи да су се у Бечу тада налазила 63 сандука архивске грађе из Србије која је обухватала четири целине: дипломатску преписку политичког одељења министарства иностраних дела за период од 1881. до 1914. године, акта Управе града Београ

1 „Izvješće od 3. travnja 1917“...

рада за период од 1903. до 1914. године, земљишне књиге за године 1911, 1913. и 1914, и „бугарски школски архив из Македоније и Старе Србије“. Са списима били су однети и деловодни протоколи и регистри. У извештају се констатује да у списима министарства иностраних дела, односно у извештајима српских дипломатских представника у Атини, Берлину, Бечу, Букурешту, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Цариграду, Цетињу, Софији, Будимпешти, Приштини, Скопљу, Солуну, нису нађени никакви подаци који би се односили на великосрпску пропаганду.²

После Првог светског рата рађено је на прикупљању података о томе шта све у архивским фондовима Државног архива недостаје. Пописом сачињеним 1920. године констатовано је да је архивска грађа Државне архиве (данашњи Архив Србије) нестала из следећих фондова: 1) Кнежевска канцеларија и то из група предмета Народна канцеларија 1827–1829, Народни суд 1820–1834, Савет 1826–1837, Велики народни суд 1837–1839, преписке Јована и Јеврема Обреновића, преписка са Аустријом, Влашком, Русијом, Турском; 2) Министарство иностраних дела из Унутрашњег одељења 1850–1853; 3) Хатишерифи, фермани, и таквили државних и кнежевских добара, са њима и Устав из 1839; 4) Документи о откупу турских добара у Београду; 5) Документи о откупу пароброда „Делиград“ 1862; 6) Документи о добрим кнеза Михаила; 7) Министарства просвете акти из 1835–1837; 8) Министарства унутрашњих дела, документи из 1850, 1853. и цела 1855. година; 9) Народна скупштина – акти из 1889; 10) Сенат стенографске белешке из 1901. године; 11) Митрополија, акти из 1862; 12) Министарство правде, 13 кутија са документима о Ивандањском атентату 1899. и протоколи; 13) Акти о кривици Петра Карађорђевића, Ж. Лукића и др. 1875–1879, 295 листова; 14) Тополска буна 1877–1878; 15) Заклетва краља Александра Обреновића на Устав из 1901. године; 16) Архива Александра Обреновића у гвозденој каси и једном сандуку; 17) Крунска повеља; 18) Печати и штамбиљу у два сандучета; 19) Тужба Срба против турских зулума из 1856; 20) Документи о босанско-херцеговачком устанку; 21) Копија мемоара Стевче Михаиловића; 22) Деловодни протокол

Стевче Михаиловића из 1836–1837; 23) Заоставштина епископа Мојсеја са златним крстом Мелентија Никшића; 24) Три Карађорђева акта из 1811. и 1812. године; 25) Акти о кривици Глише Зубана; 26) Заоставштина Алексе Симића (2 кутије, 1500 листова); 27) Извештај о боравку краља Милана у Бечу после Александрове женидбе; 28) Девет докумената преписке кнеза Милоша и Томе Вучића Перишића са народним старешинама; 29) Заоставштина Панте Срећковића (82 групе предмета у три кутије); 30) Заоставштина Ђоке Влајковића; 31) Заоставштина Велимира М. Теодоровића; 32) Изјава представника руске науке, журналистике и законодавних тела против анексије Босне и Херцеговине; 33) Мемоари проте Матеје Ненадовића у рукопису, повезани у две књиге; 34) Аутобиографија Димитрија Матића.³ Осим архивске грађе, према попису, нестало је и 525 књига из архивске библиотеке.⁴

Архивска грађа српских архива нашла се на мети окупатора поново у Другом светском рату.⁵ Из једног немачког документа, писаног 1944. године, који је потписао др Ернст Ципфел, генерални директор државних архива, директор Рајсархива – Потсдам и комесар за архивску заштиту, може се уочити колико се опсежно у току Другог светског рата, посредством пљачкања архивских докумената и њиховим манипулисањем, са немачке стране приступало конструисању историје:

„У лето 1940, када су победе наших трупа на Западу отвориле нов лист немачке историје, ја сам одмах, да би се и блага која почивају у архивама заложила за борбу за преобличење Европе, у договору са ’Западнонемачком заједницом за истраживања’ у појединим личностима који раде на истраживањима Запада, поставио један научни програм немачких

3 Архив Србије, Фонд АС, Дел. прот. бр. 260 зав. 26. децембра 1919. (Предмет је прикључен предмету под дел. прот. бр. 97 зав. 14.6.1920.) „Списак аката и докумената којих нема у Државној архиви“, упућен Дирекцији плена уз пропратно писмо.

4 Исто

5 О пљачки архивске грађе из српских и југословенских архива у Другом светском рату вид. В. Јовановић – Марамбо, *Појраја за украденом историјом. Извештај о пљачки српских докумената у Другом свешком рату и насипојањима да се враће Србији*, Издавачка књижара Југоисток ДОО, Београд 2010, 499.

2 Исто.

архива који, кратко назван 'Западним програмом', има да у низу публикација извора, инвентара и регеста, али и у испитивањима и приказима, пружи политици и науци скеле за изворно обезбеђено идејно подзиђивање немачког првенственог положаја“.⁶

Циљ је била ревизија историје и скидање одговорности са доказаног кривца за људске жртве и материјална разарања, као и пребацивање кривице у првом реду на Србију и Русију. То није било могуће без материјалних доказа, односно архивских докумената, па се у току Другог светског рата кренуло у потрагу за документима у српским архивима који би садржали било какав писани траг који би Србију и њене савезнике, у првом реду Русију, учинили одговорним за Први светски рат. Пљачка српских архива, веома озбиљно припремана као део ратног плана, била је поверена бечком Рајсархиву и његовом директору др Лудвигу Битнеру који је за непосредног извршиоца пљачке српских архива одредио архивског асесора Кућног, Дворског и Државног архива у Бечу, др Роберта Шванкеа. О својој нечасној делатности у Србији а потом и у Бечу, где је са читавом машинеријом бечких архивиста и историчара радио на прегледању српских докумената, оставио је податке у својим извештајима, а о његовом пљачкашком походу на српска архивска документа и првом уласку у тадашњу Државну Архиву (данашњи Архив Србије), сачувани су извештаји ондашњег управника Архива Србије Милана Јовановића Стоимировића и секретара Михаила Дамјановића. Један од тих извештаја гласи:

„Јуче у среду 3. децембра 1941. г. у 8 ½ часова дошли су у Државну архиву један немачки подофицир са немачким војницима и неколико радника, позвали командира немачке страже у згради Државне архиве, и после тога ушли у депо који је под кључем немачких власти (Фелдкомандатуре 599). Ускоро после тога радници су почели да износе кутије са архивским депозитом. Изишао сам у ходник и видео да се износе стара акта Министарства иностраних послова. Нешто после тога дошао је у моју канцеларију, где је телефон, г. подофицир, који је дошао са немачким војницима и радницима и раз-

говарао телефоном са г. др Робертом Шванкеом, немачким капетаном у Управном штабу Војног заповедника у Србији, из чега се могло закључити да је то урађено по упутству и налогу г. Шванкеа, који је референт за архиве у Управном штабу. Из депоа Државне Архиве однето је 519 кутија старих аката са одговарајућим регистрима и деловодним протоколима и одвежено камионом. Немачки војници нису дали никакав реверс за подигнуту архиву, нити су хтели о томе да разговарају“.⁷

У једном другом извештају из јула 1942, такође сачуваном у Архиву Србије, наведено је да је 2. јула 1942, године у 14.30 часова по наређењу Шванкеа из депоа Државне архиве однето 688 кутија докумената Министарства унутрашњих дела, 140 кутија докумената Народне скупштине, 29 кутија докумената Сената Краљевине Србије, 52 деловодна протокола Министарства унутрашњих дела, 30 регистара Министарства унутрашњих дела, 18 књига кондуит листа чиновника и практиканата, 2 експедиционе књиге и 1 књига регистра дућана и механа.⁸

Пљачка српских архива у току Другог светског рата од стране окупационих власти била је далеко замашнија од онога што је наведено у ових неколико сачуваних извештаја из тих година. Архивска грађа је, осим из Архива Србије, одношена и из Петроварадина, Земуна, Бачке, или је, пак на лицу места уништана. У пролеће 1941. упућена је посебна експедиција у Сремске Карловце, старо седиште Српске православне Патријаршије са задатком да из митрополијске архиве заплени старе српске повеље и рукописе, као и повеље аустријских владара издате српским патријарсима у 17, 18. и 19. веку.⁹ Заплењено је 80 повеља које су са неколико старих српских рукописа и ретких књига послате у Берлин, а затим достављене бечком Рајсархиву. Пријем је потврдио директор Рајсархива Битнер актом бр. 2975. од 19. новембра 1942. године.¹⁰ Специјална ми-

7 АС, ДА, пов. Бр. 350/41

8 АС, ДА, бр. 853/42

9 Извештај Роберта Шванкеа – В. Јовановић-Марамбо, н. д, 88.

10 Повеље су реституисане властима ФНРЈ 1947. године. – В. Јовановић-Марамбо, Исто, 86.

6 Исто.

сија немачког тумача Фраја о којој је Управни штаб – Групу IV редовно извештавао извесни Целтнер имала је задатак да у Чачку пронађе део склоњене архивске грађе. Захваљујући преданом раду др Војислава Јовановића Марамбоа на истраживању и пописивању архивске грађе однете за време Другог светског рата у Беч, могуће је сагледати димензије и циљеве пљачке српских архива. У својој књизи *Потрага за украденим историјом*, за коју је предговор написао Василије Крестић, Марамбо наводи да је ушао у траг да је у Беч из Србије у току Другог светског рата однето око 214 до 255 тона или, најмање 21 до 25 вагона архивског материјала.

Војислав Јовановић Марамбо сачинио је привремене списак архивске грађе однете у Беч са територије Србије у периоду 1941–1944: Председништво Министарског савета Србије, Председништво Министарског савета Југославије, Министарство иностраних дела Србије, Министарство иностраних послова Југославије, Министарство унутрашњих дела Србије, Министарство унутрашњих послова Југославије, Министарство војске и морнарице Југославије, Двор, Београд, Српска академија наука. Појединачни спискови предмета са годинама објављени су у књизи В. Јовановића *Потрага за украденим историјом*.¹¹

Праве разлоге и циљеве тако замашног и стручно организованог похода на српске архиве и значај који је српским архивима придаван од стране Берлина и Беча најверније разоткривају извештаји, упутства и преписке самих организатора и извршилаца тог нечасног задатка до којих је у својим истраживањима дошао Марамбо непосредно по завршетку Другог светског рата. Пред одлазак за Београд на извршење задатка, др Роберт Шванке добио је упутства која су предвиђала програм рада. У том програму рада, између осталог, наведено је да архивалије треба да се искористе у немачком интересу и да би било важно „доћи до извора, сачуваних у српским архивима, за предисторију светског рата, нарочито за саучесништво српске владе у Сарајевском атентату“.¹² Један од учесника у пословима ревизије историје Првог светског рата,

Проф Ханс Иберсбергер писао је, јула 1942. године, Профу Фридриху Берберу, директору Немачког института за спољнополитичке студије при Министарству спољних послова у Берлину:

„Морам вам се обратити за помоћ по једној ствари која је из стварних и личних разлога подједнако увредљива за издаваче публикације аустријских докумената, која је међутим, у своје време припремљена и издана за [немачко] Министарство спољних послова уз залагање свих снага до крајњих граница физичких и духовних способности. Тадашњи руководилац реферата о [ратној] кривизи, посланик др Штиве, зна с коликом се журбом и каквим ризиком морало радити [...]. Стога можете себи представити каква су осећања обузела нас издаваче кад смо од Рајхсминистра финансија преко Рајхсминистра унутрашњих послова, под 6. јулом, обавештени да Министарство спољних послова према једном акту Рајхсминистру финансија од 19. јуна, сада поново испитује да ли може поверити бечком Рајхсархиву да архивалије у Београду пронађене и секвестроване, искористи за једну публикацију предисторије Светског рата 1914–1918, или из позитивних разлога, оно само мора то да изврши. Ми међутим радимо већ више месеци на овој публикацији и Министарство спољних послова, актом од 11. априла 1942. Рајхсминистарству унутрашњих послова сагласило се да српска акта о предисторији Првог светског рата буду издана од стране бечког Рајсархива. Министарство спољних послова је, осим тога, још у септембру 1941, дало своју сагласност Комесару за архивску заштиту, Генералном директору др Ципфелу и у јануару 1942. послало је бечком Рајхсархиву важна српска акта из времена 1908–1918, која су била приспела у Берлин, на употребу за пројектовану публикацију аката. Бечки Рајхсархив је, са своје стране, послао Министарству спољних послова саопштења из српских архива, а осим тога и превод Реперторијума српског директора архива Јовановића. Ми, обрађивачи ове публикације, радимо дакле ослањајући се на ово држање Министарства спољних послова и већ смо одабрали више стотина важних аката. Створен је велики организациони апарат довођењем искусних преводилаца. Без уображења може се рећи да се са Профом Битнером, са мном и Профом историје Југоисточне Европе на бечком универзитету

11 В. Јовановић, н. д, 361–367.

12 В. Јовановић, н. д, 103.

др Алојзом Хајеком тешко може мерити неко ко би испуњавао битне услове за овај посао. Такође, једва се може наћи установа која би као бечки Рајхсархив, још из времена припремања публикације аустријских докумената, имала школовано особље и услове за стварање потребног организационог апарата који, с обзиром на мноштво архивског материјала, омогућује брзо извршење публикације“.

Да је стварни циљ потраге за документима у српским архивима било објављивање публикација политичке а не научне природе, уверљиво сведочи писмо Удриха, високог чиновника Министарства спољних послова упућеног 28. фебруара 1943. године Рајхсминистарству унутрашњих послова у Берлин:

„Према схватању Министарства спољних послова, радове на издавању једне службене публикације докумената о предисторији светског рата 1914–1918. на основу заплених српских докумената треба безусловно квалификовати важним за рат. Ови радови нису само од научног интереса, они су поврх тога још и данас од **политичко-пропагандистичког значаја** (подв. М. П.), као што је то недавно доказало откриће нарочито важних докумената за разјашњавање сарајевског убиства од 28. јуна 1914. Искористићење београдских архива је за Министарство спољних послова од толико великог интереса да је оно само узело на себе да у вези са Рајхсминистарством унутрашњих послова изда једну службену публикацију тих докумената. Овим радовима придаје се извесна хитност још и стога што се не може предвидети колико ће дуго бечки Рајхсархив моћи да задржи на чувању та документа“.¹³

Политичке елите су схватале да је историја по политику сувише скупа и опасна да би је политика препустила историчарима.

Документ приредио:
Др Мирослав Перишић

13 В. Јовановић, н. д.,

ОРУЖЈЕ САРАЈЕВСКИХ АТЕНТАТОРА

Током израде Меморандума који је аустро-угарски посланик у Београду, Гизл фон Гизлинген, 23. јуна 1914. предао вршиоцу дужности министра-председника, др Лазару Пачуу, Аустријанцима је навећи проблем представљало обезбеђење инкриминишућег материјала. Првобитну комисију за израду Меморандума, која је у Министарству иностраних послова са радом започела 4. јула, чинили су Александар Хојош, Александар Мусулин, Фридрих Визнер, Јохан Форгач, Ото Вајл, Рихард Опенхејмер фон Марнхолм, Алфред Рапопорт, Леон Билински и посланик у Београду, Владимир Гизл фон Гизлинген. Комисија, у Министарству позната под називом „ратна фабрика“ (*Kriegsfabrik*), до 8. јула је израдила нацрт Меморандума који се заснивао на тексту припремљеном још 1908. године, током Анексионе кризе.¹ У суштини, овај део материјала односио се само на анти-аустријску пропаганду и организацију „Народна одбрана“. Но, до тог тренутка, истражни поступак вођен у Сарајеву није обезбедио ниједан документ који би доказао умешаност официјелне Србије у сам атентат. Да би по убрзаном поступку прибавио релевантне и валидне податке, Бертхолд је одлучио да у Сарајево пошаље „човека од поверења“. Министар се 9. јула одлучио за референта Одељења за међународно право при Министарству иностраних дела, Фридриха фон Визнера (Friedrich Karl Georg von Wiesner, 1871–1951), који је, у својству руководиоца „Специјалне комисије за истраживање одговорности и кривице Србије за убиство Престолонаследника“, већ 10. јула упућен у Босну

1 Ради се о радном тексту на основу којег је настао официјелни демарш, а који је уродио официјелном Изјавом Краљевине Србије од 31. марта 1909. године. Ludwig Alexander Georg Graf von Hoyos, Freiherr zu Stichenstein (1876–1937), Alexander Freiherr Musulin von Gomirje (1868–1974), Johann Graf Forgách von Ghymesund Gács (1870–1935), Otto Ritter von Weil (1861–1924), Richard Ritter Oppenheimer von Marnholm (1864–?), Alfred Rappaport (1868–1946), Leon Ritter von Biliński (1846–1923), Wladimir Freiherr Giesel von Gieslingen (1860–1936), Fritz Fellner, *Die „Mission Hoyos“*. In: Fritz Fellner, Heidrun Maschl, Brigitte Mazohl-Wallnig (Hrsg.): *Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen 1882–1919*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1994.

и Херцеговину. Визнер је у Сарајево допутовао 11. јула и одмах је приступио прегледу материјала прикупљеног током дотадашње истраге, те разговорима са Поћореком, шефом судства за Босну и Херцеговину, Станиславом Хмелевским (Stanislaus Chmielewski), истражним судијом Леом Пфефером (Leo Pfeffer) и председником Окружног суда Ладиславом Илницким (Ladislaus Ilnicki-Sieniuszkiewicz), начелником полиције Едмундом Герде (dr Edmund Gerde), начелником војно-обавештајне службе и заповедником пограничне страже. На основу прикупљених података, Визнер је 13. јула упутио у Беч телеграм у коме, између осталог, извештава Бертхолда: „Саучесништво Владе Србије у атентату или његовој припреми и обезбеђивању оружја, ничим није доказано чак ни на нивоу сумњи... Из изјава оптужених једино се може закључити да је атентат испланиран у Београду у сарадњи са државним чиновницима Цигановићем и мајором Танкосићем, који су обезбедили бомбе, браунинге, муницију и цијанид... Неоспорно је доказано да бомбе потичу са производне линије Војно-техничког завода у Крагујевцу али, оне су се могле набавити и од бивших припадника комитских јединица. Из изјава оптужених Принципа, Чабриновића и Грабежа, може се закључити да су они, на наговор Цигановића, тајно прешли границу са оружјем уз помоћ официра Граничне трупе и Финансијске страже сектора Лозница и Шабац. Иако није утврђено да су ови органи били упознати са мисијом оптужених, они су поступали по наређењу својих претпостављених“.²

2 Fritz Klein, *Wiesner und Blix*, Des Blättchens 7. Jahrgang (VII), Heft 12, Berlin, 2004; „Mit wissenschaft serbischer Regierung an der Leitung des Attentats oder dessen Vorbereitung und Beistellung der Waffen durch nichts erwiesen oder auch nur zu vermuten... Durch Aussagen Beschuldigter kaum anfechtbar festgestellt, daß Attentat in Belgrad beschlossen und unter Mitwirkung serbischen Staatsbeamten Ciganović und Major Tankošić vorbereitet, von welchen beiden Bomben, Brownings, Munition und Zyankali beigelegt... Ursprung Bomben aus serbischem Armeemagazin Kragujevac objektiv einwandfrei erwiesen, doch keine Anhaltspunkte dafür, daß erstjetzt adhoc Magazine entnommen, da Bomben aus Vorräten Komitadschis vom Kriege stammen können. Auf Grund Aussagen Beschuldigter kaum zweifelhaft, daß Princip, Čabrinović, Grabezmit Bomben und Waffen auf Veranlassung Ciganović von – serbischen Organen geheimnisvoll über Grenz enach Bosnien geschmuggelt. Diese organisierten Transporte von Grenzhauptmännern Schabatz und Loznica

На основу раније припремљеног материјала и бржљиво одабраних делова из Визнеровог извештаја, 19. јула је срочена официјелна нота, коју је Гизл уручио др Пачуу 23. јула у 18:00 часова.³ У три тачке Прилога, који је био саставни део ноте, за ручне бомбе је прецизирано „да потичу из складишта оружја српске војске у Крагујевцу“, док се „пиштољи Браунинг и муниција“ спомињу само узред; тежиште је, у суштини, стављено на мајора Војислава Танкосића и Милана Цигановића, који су непосредно били повезани са испоруком оружја атентаторима.⁴

Но, сама нота није представљала изузетак. Намерно или случајно, током кривичног поступка (претходног, истражног и главног, судског), пореклу оружја, посебно пиштоља, није посвећена никаква пажња. Ово је утолико упадљивије када се зна да свака истрага, а поготово истрага од политичке важности, до детаља посвећује пажњу пореклу

geleitet und von Finanzwach organen durchgeführt. Wenn auch: nicht festgestellt ob diese Zweck der Reise kannten, mußten selbe doch geheimnisvolle Mission annehmen“. I, 17. Sektionsrat von Wiesner an das k. u. k. Ministerium des Äußern, 13. Juli 1914. Telegramm ohne Nummer, Sarajevo, den 13. Juli 1914. Die Österreichisch-Ungarischen Dokumente zum Kriegsausbruch, hrsg. Vom Staatsamt für Äußeres in Wien (Berlin: National-Verlag), 1923.

3 Telegramm Nr. 83./Wien, den 23. juli 1914 / Telegramm in Ziffern –Geheim / Bezugtelegramme 171 und 173. / *Die von Ihnen gewählte Bezeichnung Ultimatum für unsere heutige Demarche in Belgrad ist insofern unrichtig, als fruchtloser Ablauf der Frist nurvom Abbruch der diplomatischen Beziehungen, nicht auch sofort vom Eintritt des Kriegszustandes gefolgt ist. Kriegszustand wird erst mit Kriegserklärung beziehungsweise serbischem Angriffe auf uns eintreten.* I. 66. Graf Berchtold an Freiherrn von Giesl in Belgrad, 23 juli 1914, *Die Österreichisch-Ungarischen Dokumente zum Kriegsausbruch*, hrsg. Vom Staatsamt für Äußeres in Wien (Berlin: National-Verlag), 1923. Бертхолд је 25 јула упозорио Гизла да је погрешно употребљавати назив Ултиматум.

4 2° *Les 6 bombes et les 4 pistolets Browning avec munitions, moyennant lesquels les malfaiteurs ont commis l'attentat, furent livrés à Belgrade à Princip, Cabrinovic et Grabez par le nommé Mila Ciganovic et le commandant Voija Tankosic.*

3° *Les bombes sont des grenades à la main provenant du dépôt d'armes de l'armée serbe à Kragujevac.*

4° *Pour assurer la réussite de l'attentat, Ciganovic enseigna à Princip, Cabrinovic et Grabez la manière de se servir des grenades et donna, dans une foret près du champ de tir à Topschider, des leçons de tir avec pistolets Browning à Princip et Grabez.*

оружја којим је извршено кривично дело јер се оно убраја у кључне доказе у судском поступку.

Према познатим преписима стенограма са процеса, које је користило више аутора, са приличном прецизношћу могуће је реконструисати начин на који су Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић и Трифко Грабеж у Београду добили оружје.⁵ Према сопственим изјавама пред истражним органима, од 2. односно 9. јула, Гаврило Принцип и Трифко Грабеж су током прве половине 1914. покушали да за сопствена средства набаве 4 пиштоља система Браунинг калибра 9 мм. Но, с обзиром на њихово материјално стање, цена оружја од 60 динара била је превисока.⁶

Захваљујући Ђулаги Буковцу и Ђури Шарцу, Принцип, Чабриновић и Грабеж су се повезали са службеником Српских државних железница, Миланом Цигановићем. Цигановић је 11/24. маја Грабежа одвео код капетана Војислава Танкосића, који је обећао да ће набавити оружје за обуку али и за сам атентат. Цигановић је 14/27. маја, у кафани „Жиров венац“, на тргу Зелени венац бр.16, Принципу, Чабриновићу и Грабежу предао три картонска паковања са по 25 метака 9x17 мм, 4 резервна оквира са по 6 метака, четири пиштоља браунинг М1910 калибра 9 мм напуњених са по 7 метака (6 у оквиру, један у цеви), 6 ручних бомби система

Васић М1904 и паковања са цијанкалијем.⁷ Током истражног поступка, окривљени су изјавили како је набавка новца за куповину оружја зависила од „једног човека“ који је тренутно био на путу. Убрзо се установило да се ради о др Радовану Казимировићу, који је након рата у више наврата негирао да је уопште познавао Војислава Танкосића те да је био умешан у набавку новца за оружје.⁸ Треба напоменути да се радило о новцу за куповину пиштоља и муниције, пошто су се ручне бомбе могле набавити бесплатно. Чабриновић је тврдио да је и сам Цигановић, као бивши комита, „имао читаво стовариште“, односно, да је располагао са „око 80 ручних бомби“. ⁹ Ово је разумљиво ако се зна да добровољци-комите нису поштовали наређење Врховне команде по коме су били дужни да, након ратова 1912–1913, врате задужене ручне бомбе. Ово је потврдио и Визнер у свом извештају. Српске цивилне власти су све до почетка Првог светског рата имале велике проблеме због неовлашћеног чувања и неодговорне употребе бомби од стране бивших комита. При томе, радило се о старијем типу бомби, М1904, пуњених црним барутом, које су уместо успорачке смеше имале Бикфордов штапин, тако да је време од активирања до детонације износило од 10 до 13 секунди. И сам Цигановић је избегавао да атентаторима да ове бомбе „јер су биле слабе“. ¹⁰ Но, према упутствима које су Принцип, Чабриновић и Грабеж добили (време успорења 10–13 секунди), као и учинак бомбе коју је Чабриновић, 28. јуна, бацио на возило Франца Фердинанда, потврђује да им је Цигановић ипак предао 6 бомби старог типа.¹¹

5 Комплетна оптужница против атентатора штампана је непосредно након изрицања пресуде, 1914. године (*Optužnica i obrazloženje protiv Gavrila Principa i drugova radi atentata Njeg. c. i kr. visosti prestolonašljednika Nadvojvode Franje Ferdinanda i visoke mu supruge*, naklada knjižare Danijela A. Kajona, Sarajevo, 1914.). Једна од првих верзија стенограма са процеса, под насловом „*Der Mord von Sarajewo und die Freimaurerei*“, објављена је 14. и 25. септембра 1915. године у органу немачких католичких интегралиста „*Petrus – Blätter*“ у Триру (*Trier*) а непосредно након рата публикован је познати *Der prozess gegen die attentäter von Sarajewo, nach dem amtlichen stenogramm der gerichtsverhandlung aktenmässig dargestellt von professor Pharos und einer Einleitung von Josef Kohler*, Berlin, R. v. Decker, 1918.

6 V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, knjiga I, Beograd, 1978, 376; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, knjiga II, Beograd, 1978, 295. У јануару 1913. године пиштољ браунинг М1910 калибра 7,65 мм са 50 метака коштао је 50 динара. Политика бр. 3236, 18 јануар 1913, 4.

7 V. Dedijer, II, 249–250, 285–286.

8 Казимировић је негирао сваку везу са атентатом или набавком средстава прво у писму од 5. новембра 1929, упућеном Алберу Мисе (Albert Mousset, 1883–1975), аутору књиге *Un drame historique: l'attentat de Sarajevo: documents inédits et texte intégral des sténogrammes du procès* (Париз, 1930) а потом у изјавама за *Полицику* од 12. октобра 1930. (*Одговорности за свейски рајн – Изјава i. гр. Радована Казимировића, Полицика* бр.8058, година XXVII, 7) и 26. фебруара 1932 (*Изјава i. гр. Радована Казимировића Профа, Полицика* бр. 8548, године XXXIX, 8).

9 V. Dedijer, II, 246, 251.

10 V. Dedijer, I, 337.

11 Први модел бомбе имао је тело од ливеног гвожђа, облика паралелепипеда, димензија 95x65x43 мм, са дебелином зидова од 10 мм. Тело је пуњено са 100 г. црног барута.

Касније изјаве Принципа, Грабежа и Чабриновића потврђују да је пиштоље купио Цигановић новцем од уновченог чека, добијеним од Танкосића („на меницу“).¹²

Након атентата, полиција је на лицу места запленила пиштољ Гаврила Принципа. Пиштољ Трифка Грабежа пронађен је 4. јула под кровом пољског тоалета у кафани Гавре Црногорчевића (Поток-улица код Беледије); пиштољ Васе Чубриловића – 5. јула у грмљу у парку код владине зграде „Мусала“ а пиштољ Цветка Поповића – 9. јула у подруму куће Просветног савета у Ђумурија улици. Пронађено је и 5 преосталих ручних бомби, од којих су све деактивирани а две уздужно пресечене ради испитивања.

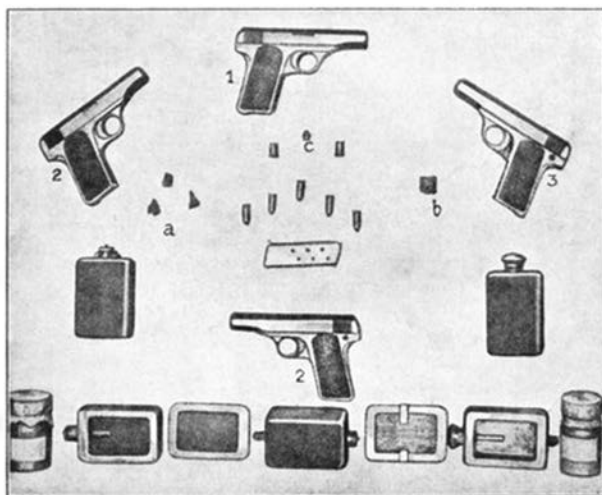

Abb. 8. Die Mordwaffen beim Attentat in Sarajevo.

1. Browning des Princip. 2. Browning des Vaso Čubrilović. 3. Browning des Cvjetko Popović. 4. Browning des Trifko Grabež. a–b) Sprengstücke der Bombe des N. Čabrinović. c) Projektil, welches den Tod der Herzogin von Hohenberg herbeiführte.

Фотографија оружја атентатора, снимљена 1915. године у Сарајеву.

Обдукцију над телима Франца Фердинанда и Софије Хотек извршили су у просторијама Конака, 28. јуна увече, виши штабни лекар др Карл Волфганг (Wolfgang dr Carl) и др Рихард Полак

(Pollak dr Richard), уз асистенцију др Конрада Бајера (Bayer dr Conrad), др Хуго Арнстејна (Arnstein dr Hugo), др Аурела Полако (Polacco dr Aurel) и лекара из Надвојводине пратње, др Фердинанда Фишера (Fischer dr Ferdinand). Прво зрно усмртило је грофицу Хотек; пробило је каросерију аутомобила испод сложеног платненог крова и кожно седиште исуњеном коњском длаком, прошло кроз корсет и десну слабину 4 цм изнад илијачне кости (*os ilium*), те разорило трбушну аорту (*arteria gastrica dextra*). Смрт је наступила услед обилног унутрашњег крварења (*haemorrhagiainterna*). Током обдукције, пронађено зрно је било без икаквих оштећења. Други пројектил је погодио Надвојводу у врат, 4 цм од браде (*tuberculum mentale*), 2 цм од гркљана (*larynx*) и центиметар изнад кључне кости (*clavicula*), пробио оковратник униформе, пресекао каротиду (*carotis communis dextra*) и зауставио се у хрптењачи (*cervical vertebrae*), у отвору на попречном наставку једног од вратних пршљенова (*foramentransversarium*), тако да није могао бити извађен.¹³ У Архиву Босне и Херцеговине сачувана је „Потврда Земаљске владе од 1. маја 1915. године о пријему пројектила извађених из тела надвојводе (?) и његове супруге Софије Хохенберг“.¹⁴ У суштини, након завршеног процеса, у холу зграде Земаљске владе (Мусале) у Сарајеву изложени су „Допел Фетон“ марке „Греф и Штифт“ бечких регистарских таблица А-III-118 (*double phaeton Gräf & Stift 28/32PS*) грофа Хараха (Franz Maria Alfred Graf von Harrach, 1870–1937), заповедника аустријског добровољачког аутомобилског корпуса (*k.k. Freiwillige Automobilkorps*), у коме су убијени Франц Фердинанд и Софија Хотек, четири пиштоља, 5 ручних бомби (две у пресеку), 5 неиспаљених метака из Принциповог браунинга, две чакуре испаљених метака, зрно извађено из тела Софије Хотек, шрапнели Чабриновићеве бомбе и две боце са цијанкалијем. Сви експонати су фотографисани.¹⁵ Након затва-

Током 1912. године начелник *инженерској одељења* Војно-техничког завода у Крагујевцу, артиљеријски капетан I класе Миодраг Васић, усавршио је своју ручну бомбу: уместо Бикфордовога штапина конструисана је успорачка цевчица са задршком од 5 секунди а црни барут замењен је *инијетираним* аммоналом или *инајдеријом*.

12 V. Dedijer, II, 255, 275.

13 Исто, 29; Haus-Hof-und Staatsarchiv (HHStA), Nachlass des Erzherzogs Franz Ferdinand (1863–1914), (NEFF), *Prozess in Sarajevo*. V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, knjiga I, Beograd, 1978, 428, nap.28. Die Neue Zeitung Nr.177, 7 Jahrgang, Wien, 30 Juni 1914, 2.

14 АБХ, ЗПО, *Сарајевски атентат*. Мина Кужић, *истио*.

15 Фотографија оружја први пут је публикована у *Der prozess gegen die attentäter von Sarajewo, nach demamtlichen*

рања изложбе, Војно-историјском музеју у Бечу (*Heeresgeschichtlichen Museum, HGM*) предата су кола, ордење (део одликовања данас се чува у Војно-историјском музеју у Прагу), мундир генерала III ранга, шешир и панталоне Франца Фердинанда, као и хаљина Софије Хотек. Посмрте маске, марамица и зрно извађено из тела грофице изложени су у дворцу Конопиште. О пиштољима нема прецизних података; три пиштоља је, наводно, такође предато бечком Војно-историјском музеју, док је онај Гаврила Принципа задржао исусовац Антон Пунтигам (*Anton Puntigam, 1859–1926*).

Иако је полиција уредно записала серијске бројеве оружја, током читавог процеса истражни органи ни једног тренутка нису покушали да открију њихово порекло. Истрага се задовољила чињеницом да су пиштоље атентаторима обезбедили Танкосић и Цигановић, не упуштајући се од кога, где и када су купљени. О намерном или случајном површном приступу овом питању говори и следећа епизода: поштујући процедуру, Пфефер је на место на коме је Грабеж сакрио своје оружје упутио и два стручњака – официра Артиљеријског слагалишта сарајевског гарнизона (*Artilleriezeugsdepo*). Када су пронашли „browning револвер, посве нов“, „експерти“ су се „зачудили, тим више што дотле још нису видјели такву врсту револвера“.¹⁶ Закључак артиљеријских официра-стручњака за наоружање утолико је чуднији ако се зна да се у то време браунинг М1910 налазио у слободној продаји и рекламирао у већини дневних листова широм Европе. Коначно, аустријска штампа је већ 29. јуна известила да је Принцип пуцао из пиштоља „browning“.¹⁷

Занимљиво је да овом питању посебна пажња није посвећена ни током Солунског процеса. Истражни органи су код пуковника Драгутина Димитријевића пронашли одређене рачуне за оружје и 5. фебруара 1917. године су га испитивали у ком циљу су спорни револвери купљени, ко их је платио, од ког новца и коме су дати. Димитријевић је објаснио да је у гвожђарској радњи Драгомира Здравковића, за 240 динара, изузетих из поверљивог кредита, набавио 4 револвера „руски наган“ (револвери система *Nagant M1895* калибра 7,62 мм), неопходна за наоружање повереника Обавештајне службе.¹⁸ Драгомир Здравковић је радњу за промет металном робом регистровао у Београду 1873. године. Од браће Андрије и Димитрија Кумануди, 19. марта 1885. године је купио плац у тадашњој Лимској улици (касније Црногорска бр. 4), где је изградио стовариште и радњу, у којој је продавао и увозно оружје. Према свим до сада познатим изворима, српска Обавештајна служба је оружје за своје поверенике, укључујући и припаднике „Народне одбране“, набављала управо код Здравковића. Новац за сличне потребе обезбеђиван је из диспозиционог фонда који је 1911. године одобрио председник Владе Милован Ђ. Миловановић (1863–1912). У суштини, Миловановић је само наставио праксу коју је Министарски савет увео још октобра 1875. године.¹⁹ Но, Пашић је у јануару 1914. године укинуо финансирање из диспозиционог фонда тако да Танкосић „меницу“ (чек) није могао добити службеним путем те је вероватније да су пиштољи добијени у виду поклона.²⁰ Осим тога, индикативно је да браунинзи нису купљени код Здравковића – редовног снабдевача Обавештајне службе, иако је његова радња имала у понуди оружје овог система.

stenogramm der gerichtsverhandlung aktenmässig dargestellt von professor Pharos und einer Einleitung von Josef Kohler, Berlin, R. v. Decker, 1918.

16 L. Pfeffer, *Istraga u Sarajevskom atentatu*, Zagreb, 1938, 56–58. Пфефер пиштољ назива револвером, што је била уобичајена пракса све до средине 20 века.

17 *Neue Freie Presse* Nr. 17902, Wien, 29. juni 1914, 2; *Grazer Tagblatt*, Nr. 160, 2. Sonder-Ausgabe, 24 Jahrgang, Graz, 29. juni 1914, 1; *Pester Lloyd*, *Morgenblatt*, Nr. 151, 61 Jahrgang, Budapest, 29. juni 1914, 2.

18 V. Dedijer, II, 127.

19 Б. Богдановић, *Обавештајно-извиђачка служба у Српско-штурским рајонима 1876–1878 године*, Зборник Историјског музеја Србије бр. 29–30, Београд, 1995–1996, 95–97.

20 Юурий Д. Писарев, *Российская контрразведка и тайная сербская организация „Черная рука“*: Новая и новейшая история., № 1., Москва, 1993, 187–192.

Први траг о пореклу пиштоља пронашли смо у записима оспораваног Душана Карановића Тврдорекe.²¹ Тврдорекa је у својој бележници записао: „26. маја (13/26. маја 1914.) око 6 сати дошао је Шарац (испод тога прецртано Цигановић) са писмом Танкосићевим у коме овај моли 4 Browninga калибар 7,65 али пошто г Дусе није имао тај калибар он им је казао да има само 9 мм. Они су онда

Пиштољ браунинг 9мм М1910 сер.бр.19074 који је 2004. године уредити бечком музеју.

21 Министар привреде Краљевине СХС, др Лазар Марковић (1882–1955), препоручио је др Момчилу А. Нинчићу (1876–1949), министру иностраних дела, Душана Карановића Тврдорекe. Тврдорекa је добио посао у Одељењу за штампу МИД и задужење да прикупља све материјале везане са Сарајевски атентат. У београдским *Новостима*, од 1. до 26. септембра 1926. године објављивао је студију „Одговорност за рат“. Др Војислав Јовановић Марамбо (1884–1968), начелник Историјског одељења МИД, 1926. године је написао Меморандум о Тврдорекe, који је, наводно, након тога ухапшен а прикупљена документација заплена. Тврдорекa је сакупљао материјале широм Југославије. Тако се у збирци „Поклони и отлупи“ Архива Босне и Херцеговине чува Реверс Душана Тврдовског на примљене списе од Пфеффера, истражног судије са процеса, из 1923. године, као и писмо Душана Тврдовског истражном судији Пфефферу од 18. новембра 1926. године. Тврдорекa је 5. августа 1928. године у Загребу био сведок када је Јосип Сунић убио Владимира Ристовића (1892–1928), уредника *Јединства*, а тридесетих година 20. века појављује се у Сао Паулу, Бразил, као уредник исељеничких новина и један од оснивача „Југословенског удружења“. V. Dedijer, II, 346–347; Nikola Dj. Trišić, *Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka*, VeselinMasleša, Sarajevo, 1960, 209–212; „Amerikanski Slovenec“, šteв.(No.) 163, Ltnik XXXVII, Chicago, Ill., 24. avgusta 1928, 1; „Ameriška domovina“ No. 265, Cleveland, Ohio, November 10th, 1934, Leto XXXVI, 3; Mina Kujović, *Sarajevski atentat i Prvi svjetski rat u fondovima i zbirkama arhiva Bosne i Hercegovine*, Graničarski glasnik, br. 37, godina XIX, Sarajevo, 124.

отишли, г Дусе је онда отишао од куће (Кондина бр. 7) у кафану. Кад се вратио око ½9, када су они опет дошли и казали да је казао Танкосић да даде калибра 9 мм. Он (Дусе) је њима више пута давао оружје али никада није питао шта ће им то па тако ни овог пута. (Шарац био са једним високим плавим који је пет пута био рањен). Он је њима казао да дођу сутра пошто је већ било касно али они су инсистирали да им да одмах пошто сутрадан рано путују. Када је прочитао у новинама за атентат онда је тек дознао какву је улогу неочекивано добио“. Но, још је индикативнија Тврдорекина забелешка (350/60) о самом оружју: „9mm Model 1910 / Frabrique nationale d'Armes de Guerre Herstal Belgique Browning's Patent / Depose“.²² Ово указује да је Тврдорекa тачно знао о каквом оружју је реч и његови записи ће се показати као тачни.

Наиме, Фил Даглис (Phil Dougliis), директор *The Dougliis Visual Workshops* из Аризоне, САД, 24. априла 2003. године у Војно-историјском музеју у Бечу снимио је један од изложених пиштоља који су, наводно, припадали атентаторима. На левој страни навлаке читљив је натпис „FABRIQUE NATIONALE D'ARMES DE GUERRE HERSTAL BELGIQUE BROWNING'S PATENT DEPOSE“, те жиг контролора „G“ (Charlier Josef, који је дужност контролора обављао од 1928. до 1959. године). Међутим, пиштољи браунинг М1910 из производње до 1914. године имали су серифни натпис са придевом „de“ у верзалу. Од 1929. године ознака на оружју утискивана је санс-серифним писмом, у куренту, укључујући и придев „DE“, без наглашене паузе између „PATENT“ и „DEPOSE“. То значи да су у музеју били изложени лажни пиштољи, из производње после 1929. године. С друге стране, Тврдорекa је тачно записао придев верзалом и нагласио већу паузу између „PATENT“ и „DEPOSE“, што значи да је описао оружје које одговара времену атентата. Можемо претпоставити да је наведене податке могао добити само од Шарла Дусеа лично. Ову тезу потврдио је и Драгиша Стојадиновић (1886–1968). Стојадиновић тврди како је „Танкосић донео (на стрелиште Београдске стрељачке

22 Архив Србије (АС), Документација Душана Тврдорекe, 350/60, 350/63.

дружине код Смутековца, више Вајфертове пиваре, примедба ББ) два Бровнинг револвера и приличан број кутија са муницијом. Ове револвере и муницију дао је као поклон Белгијанац Шарл Дусе, тадашњи наставник мачевања у Војној академији и представник Фабрик Насионал у Лијежу, чији је фабрикат и револвер Бровнинг.“ Стојадиновић тврди како је он обучавао Принципа и Грабежа у гађању, што се коси са изјавама окривљених да су руковање и гађање вежбали са Цигановићем и Милошем Мојићем.²³

23 „Једнога дана у хотел Балкан, почетком 1914. године, приђе ми мајор Танкосић и, издвојивши ме из друштва, замоли ме, у поверењу, да после подне дођем на старо Београдско стрелиште, више Смутековца, код Вајфертове пиваре. То је било једино уређено стрелиште у Београду, и ту су вршена стална гађања и одржавана такмичења. Око четири сата тога дана отишао сам на стрелиште, и тамо нашао Танкосића са још два младића, које, дотле, нисам познавао. Њих ми је Танкосић представио као босанске добровољце. Једноме сам запамтио име – Принцип – због чудног презимена за нас необичајеног, а другоме нисам. Танкосић ми је објаснио да их треба обучити у гађању револвером, да би они, као интелигентни ђаци – четници, могли после бити наставници за гађање у четничким логорима, да се на тај начин остали четници припреме и оспособе за евентуалну четничку акцију, кад то буде било потребно да се примени у Босни и Херцеговини. Да овде нагласим да сам ја, од 1908. до 1927. године, био један из групе најбољих стрелаца Србије и да сам, као такав, учествовао и на Међународним утакмицама 1911. у Риму, 1912. у Бијарицу у Француској, а пре тога, као студент, четовао сам 1905, 1906. и 1907. у Старој Србији и Мађедонији. Танкосић је донео и два Бровнинг револвера и приличан број кутија са муницијом. Ове револвере и муницију дао је као поклон Белгијанац Шарл Дусе, тадашњи наставник мачевања у Војној академији и представник Фабрик Насионал у Лијежу, чији је фабрикат и револвер Бровнинг. Одмах смо приступили послу. Танкосићева је дужност била да у револверском рову држи мету, која је представљала војника у стојећем ставу, а ја сам давао упутства како се гађа у стојећем, клечећем и лежећем ставу, док је мета била мирна. Затим се прешло на обуку да се из ова три става гађа у покретну мету, коју је Танкосић носио дуж рова, прво лагано, па све брже и брже. После ове обуке прешло се на вежбање са метом која је стајала у месту а Принцип је са другом морао да се разном брзином креће и да пуца у мету. Најзад се прешло на најтежи део обуке, када је Танкосић носио мету дуж рова, изненада је показивао, увлачио у ров и поново на друго место износио, а вежбачи су морали и сами да се крећу дуж рова на 30 корачаји и да вребају и пуцају у мету кад се појави. Вежбање је трајало више дана. Кад је после истрајне обуке завршено са успехом, ја сам се опростио с овим 'будућим четничким наставницима за обуку у гађању' и не сањајући да ћу ускоро чути да је прави циљ ове стрељачке вежбе био припрема за атентат на аустријског престолонаследника Фердинанда.

Захваљујући труду кустоса Земаљског музеја у Сарајеву, господина Бајра Геца, 1985. године бројеви пиштоља пронађени су у „Преписима изворног истражног материјала против Гаврила Принципа и других“: радило се о оружју система Браунинг, са серијским бројевима 19074, 19075, 19120 и 19126. При томе, пиштољ под бројем 19075 био је одузет од Гаврила Принципа.²⁴ До истих података, само неколико година раније, дошли су и приређивачи изложбе посвећене животу Франца Фердинанда и Софије Хотек.

Питању порекла оружја, наиме, посветила се кнегиња Анита вон Хохенберг (Anita Fürstin von Hohenberg, 1958), наследница замка Артстетен (*Artstetten*) у коме су сахрањени Франц Фердинанд и Софија Хотек. Кнегиња је 1980. године одлучила да у оквиру замка постави изложбу „Од Мајерлинга до Сарајева“, која би, 1982, прерасла у сталну поставку. Део поставке требало је да буду и копије оружја употребљеног 28. јуна 1914, па је Анита ангажовала принца Мишела де Лиње

Што се тиче тврдње да је Принцип био у Сарајеву одличан стрелац, мени то није било познато, нити су он ни Танкосић о томе ма шта помињали. Знам да је при нашим вежбама друг Принципов, а то је вероватно био Трифко Грабеж, у више случајева био сигурнији у погоцима и да се Принцип много нервирао и љутио када би му се десило да промаши. Био је врло амбициозан, необично ревностан и истрајан и трудио се да покаже што бољи успех. Кад бисмо му се ми насмејали због већег броја промашаја, био је готов да заплаче од очајања. Нема сумње да је Принцип и пре и после вежбе вршио гађања где год му се пружила прилика. Отуда и више верзија о његовом вежбању... Доцније ми је Дуле Димитријевић – војвода Дуле – испричао да му се Принцип, још 1913, за време рата против Бугара, јавио у Скопљу, и молио да га прими у његову чету. Како је Принцип тада изгледао сувише млад, слаб и нежан, то га Димитријевић није хтео, из сажалења, примити, рекавши му да неће моћи да издржи напоре и тешкоће рата.“ Драгиша М. Стојадиновић, *Сарајевски ашеништа – Принципове вежбе у гађању револвером*. Гласник српског историјско-културног друштва *Њеџиш*, св. 33, децембар 1974, 20–24.

24 Писмо Бајра Геца аутору од 8. августа 1985. године. Данас се преписи налазе у Архиву Босне и Херцеговине (АБХ), збирка Поклони и откупи (ЗБО), *Сарајевски ашеништа – Преписи изворног истражног материјала извојив Гаврила Принципа и других*, Попис, сигнатуре од 690 до 816. На жалост, тешко је установити тренутно стање материјала. Мина Кујовић, *ист.*

Српска ручна бомба система Васић М1904/12

(Michel Charles Eugène Marie Lamoral, Prince de Ligne, 1951), почасног председника Белгијског друштва за антиквитете и дугогодишњег сарадника комерицијалног одељења „Фабрик Насионал“, те др Владимира Ајхенбурга (Wladimir Aichenburg, 1958), једног од најбољих познавалаца биографије Франца Фердинанда. Мишел де Лиње је из Херстала добио одговор да су пиштољи са серијским бројевима 19074, 19075, 19120 и 19126 продати 3. децембра 1913. године трговцу под именом Дусе (*Doucet*). Како је у Белгији трговина оружјем „Дусе“ (*Marguerite Doucet*) постојала само у граду Коксејде (*Koksijde, Koninklike Baan 168*), аутор поставке, др Владимира Ајхенбург, на витрини са једним пиштољем М1910 поставио је легенду: „Browning 9mm model 1910, производ *Fabrique nationale Herstal, Belgique*. Оваквим оружјем су убијени ерцхерцог Франц Фердинанд и Софија, грофица фон Хохенберг. Оружје са серијским бројевима 19074, 19075, 19120 и 19126 испоручени су трговини оружјем *Doucet* у Коксејде, Белгија, одакле су продати Србији“.²⁵ Но, увидом у општинске и полицијске регистре, установило се да је ова радња регистрована тек 1967. године. Тако су се оснивачи

музеја у Артстетену поново обратили архиви у Херсталу. Захваљујући труду архивиста Јозефа Жерде (*Joseph Geurde, 1934–2013*), у регистру за 16. април 1926. пронађена је забелешка да је оружје продавано радњи *Дусе-Београд (Doucet-Belgrade)*. Даљим увидом у регистре, закључено је да је Дусе из Београда оружје наручивао од 1913. до смрти, 29. јула 1929.²⁶ Овим је коначно потврђено да су пиштољи сарајевских атентатора набављени још 20. новембра/3. децембра 1913, те да их је Цигановић купио или добио од Шарла Дусеа, 13/26. маја 1914. године.

Шарл Матје Дусе (*Charles Mathieu Doucet, 1864–1929*) рођен је у *Avernas-le Bauduin* у Белгији. Током 1889. године завршио је Мачевалачку академију у Бриселу као први у рангу. Исте године, на позив турске владе, одлази у Истанбул, где је ангажован као учитељ борења у Војној академији. У Истанбулу се упознао са аташеом Краљевине Србије, генералштабним пуковником Светозаром Нешићем, који му је предложио да пређе у Београд. На лични позив краља Александра Обреновића, Дусе 1891. долази у Београд где је прво примљен као контрактуални а затим редовни виши учитељ борења на Нижој школи Војне академије. Ову дужност обављао је све до пензионисања, 1. маја

25 Luc Vanacker, *De Aanslag in Sarajevo in Juni 1914*, De Grote Oorlog kroniek 1914–1918, Deel 3, Soesterberg, 2003, 154; Fans Vuga, *Het moordwapen dat de Eerste Wereldoorlog deed losbranden was een revolver van het Belgische FN. Hij belandde via Koksijde en Servië in Sarajevo, zo blijkt*, Knack, 28.02.1998.

26 Luc Vanacker, 153–157.

1923. године. Током дугогодишњег рада на Академији, Дусе је имао прилике да се добро упозна како са Драгутином Димитријевићем – Аписом, питомцем 26. класе (1893–1896), тако и са Војиславом Танкосићем, питомцем 32 класе (1899–1901). Дусе је дао непроцењив допринос развоју спорта у Србији (првенствено мачевања), а након преврата 1903. ангажован је као лични инструктор принчева Ђорђа и Александра Карађорђевића. Но, скромна плата учитеља на Академији приморала га је да 1910. године отвори приватно заступништво „Фабрик Насионала“ под називом „Белгијска индустријска агенција“. Агенција је била регистрована у Кондиној бр. 7, непосредно уз зграду Дусеовог таста, познатог трговца Николе Лукачека (Битољска, касније Светогорска 22). Дусеова амбиција је била да првенствено увози бицикле, мотоцикле и аутомобиле „Фабрик Насионала“. Но, непосредно након избијања Првог балканског рата, због потражње официра за личним оружјем, Дусе је увезао прву количину пиштоља ФН-Браунинг М1910 у калибру 7,65мм. Први оглас о продаји ових пиштоља публикован је у *Политици* бр. 3158 од 31. октобра/13. новембра 1912; Дусе се толико журио да није имао стрпљења да сачека оригиналну фотографију оружја, него је уз рекламу приложио слику пиштоља браунинг М1903 у калибру 9мм. Већ 6/19. новембра у „Агенцију“ је стигла фотографија оригиналног пиштоља па Дусе сутрадан, у *Политици* бр. 3165, објављује рекламу „оригиналног пиштоља Бровнинг 7,65 мм (са сликом) у оригиналној величини“.

Мора се признати да је Дусе био способан и далековид трговац. Наиме, Џон Мозес Браунинг је овај тип оружја заштитио у Белгији 20 фебруара 1909; „Фабрик Насионал“ је серијску производњу пиштоља М.1910 у калибру 7,65x17 мм започео у другој половини 1912, а у калибру 9x17 мм – крајем 1912. године. Значи, Дусе је представљао једног од првих купаца новог оружја.

Јуна месеца 2004, поводом обележавања деведесетогодишњице атентата и почетка Великог рата, отац Томас Нојлингер (Thomas Neulinger), архивиста седишта језуитског реда у Бечу (*Gesellschaft Jesu. Societas Jesu*), свечано је уручио директору бечког Војно-историјског музеја, др Манфреду

Раухенштајнеру (dr Manfred Rauchensteiner), три пиштоља, од којих је онај са бројем „19074 припадао Гаврилу Принципу“, кошуљу Франца Фердинанда и букет који је украшавао појас Софије Хотек.

Према званичној верзији, исусовац Антон Пунтигам, наводно велики пријатељ престолонаследникове породице, пружио је Војводи и Војвоткињи последње миропомazaње. Пунтигам је све време присуствовао судском процесу и чак покушавао да утиче на његов ток, инсистирајући да се подробније испита учешће масона у атентату. Након процеса, званични органи Босне и Херцеговине уступили су Пунтигаму пиштоље и поједине предмете везане за брачни пар. Пунтигам је, наводно, гајио амбиције да оснује музеј Франца Фердинанда. Несхватљиво је да су у једној бирократској држави каква је била Аустро-Угарска, тако важни предмети могли бити уступљени приватном лицу, а поготово за наведену намену, пошто су наменске поставке већ постојале у Војно-историјском музеју и замку Конопиште. Осим тога, у периоду између два рата, Пунтигаму је приписан значај који он свакако није заслужио. Све до 1970. године у стручним круговима се претпотсављало да се иза псеудонима „Фарос“ крије Пунтигам. Но, Лео Ешли Никол Млађи (Leo Ashley Nicoll jr., 1931) је у Бечу, 7. јула 1970, одбранио докторску дисертацију под насловом „Anton Puntigam S. J. Leben und Wirkeneines Jesuiten in Bosnien“, у којој је указао да се иза псеудонима „Фарос“ крије исусовац Франц Хамерл (Franz Hammerl). Ово је потврдио и Иван Мужих током истраживања за своју књигу.²⁷ Мужих је у Архиву Хрватске провинције Дружбе Исусове (Јордановац 110, Загреб), открио Хамерлову аутобиографијуу којој овај свештеник потврђује да је користио псеудоним „Фарос“.²⁸

Исто тако, теорија о пријатељству Антона Пунтигама с Францом Фердинандом има мало основа. До првог сусрета између њих двојице дошло је тек у фебруару 1913, а из изворних докумената произлази да Пунтигам није био саветник Франца

27 Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, Split, 2000, 69–70.

28 „Izdao ... u Berlinu (Dekret) i prijevod sudbenih akata pod 'Pharos' pseudonimom“. *Curriculum vitae P. Francisci X. Hamerl*, Travnik 20.XII. 1933, 84.

Фердинанда. Коначно, Пунтигам је на место атентата стигао касно, тако да је последње помазање Францу Фердинанду и Софији Хотек могао дати само ако је потребне реликвије успео да позајми из оближње фрањевачке цркве.²⁹ Но, према свим до сада познатим изворима, последње помазање, *in extremis* (*Sterbesakramente*), брачном пару је дао исусовски провинцијал Босне, познати албанолог, писац и песник, фра Ловро Михачевић (1856–1920), док је молитву за умируће (*Sterbegebete*) прочитао капелан Милан Чрнек (*Feldkurat Mylan Črnek*).³⁰

У сваком случају, рат који је избио 28. јула, спречио је Пунтигама да реализује своју идеју о музеју. Након рата, исусовац је, наводно, сачуване предмете понудио Фердинандовим наследницима али они нису показали никакво интересовање. Након Пунтиганове смрти, 1926. године, пиштољи су остали заборављени у депоу седишта језуитског реда у Бечу, све док их, чудном игром судбине, баш на јубиларну годишњицу, није открио Томас Нојлингер. Откриће је изазвало светску медијску сензацију, при чему нико није обратио пажњу да се Принципу приписује оружје са бројем различитим од оног наведеног у официјелној архивској грађи.³¹

29 Leo Ashley Nicoll, *Anton Puntigam S. J. Leben und Wirke neines Jesuiten in Bosnien*, Wien, 1970, 149–151. Ivan Mužić, 69–70.

30 Neue Feie Presse Nr. 17902, Wien, 29 juni 1914, 2; Die Neue Zeitung Nr. 177, 7 Jahrgang, Wien, 30 juni 1914, 2; Joachim Remak, *The Story of a Political Murder, Sarajevo*, New York, 1959, 149. Податак да је последње причешће дао Пунтигам не спомиње се ни у његовој биографији објављеној у *Österreichische Biographische Lexikon 1815–1950*. A. Pinsker: *Puntigam P. Anton*, Österreichische Biographische Lexikon 1815–1950, Band 8, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1983, 335–336.

31 Kate Connolly in Berlin, Found: the gun that shok the world, Telegraph.Co., 21 Juni 2004; Sarah Chalmers, Gun that started WWI; Amazing Tale of the Priest and a Pistol That Vanished for 90 Years, Daily Mail, London, June 22, 2004; Kate Connolly, Pistol found that killed 8.5 million people, Chikago Sun – Times, 22 June 2004; Allan Hall in Berlin, Gun that triggered a world war turns up in monastery, The Scotsman, 22 Jun 2004; The Gun That Started the First World War Has Been Discovered, Daily Telegraph, June 23, 2004. Занимљиво је да се кошуља у којој је убијен Франц Фердинанд, већ налазила у збирци замка Конопиште. Martina Schneibergová, *Attentat von Sarajevo: Ausstellung über Thronfolgerpaar auf Schloss Konopiště*, Praha, 25 april 2014.

Када је аутор 2006. године посетио Војно-историјски музеј у Бечу, пуковник Ото Крамер (*Amtsdi rektor Oberst Regierungsrat Otto Krammer*) био је резервисан када је у питању аутентичност оружја добијеног четири године раније. Коначан одговор на сезнационалистичке написе из 2004. године пружио је одмерени и опрезни кустос за оружје и технику при бечком Војно-историјском музеју, маг. инж. Томас Илминг (*Leiter Waffen & Technik, stv. Leiter der Abteilung „Sammlung & Ausstellung“*, Ing. Mag. Thomas Ilming). Наиме, током 2008. године, поводом обележавања Великог рата, бечки музеј је одлучио да експонате везане за атентат у Сарајеву – један од пиштоља и једну ручну бомбу – изложи у Британском ратном музеју (*British War Museum*). Томас Илминг је опрезно изјавио да се у збиркама музеја налазе само три од четири пиштоља атентатора, те да се претпоставља да су из једног од њих убијени Франц Фердинанд и Софија Хотек. Но, како није извршена форензичка анализа, односно, поређење зрна сачуваног у Конопишту (зрно које је усмртило Надвојводу не постоји) са новоиспаленим зрном на компаративном микроскопу, Илминг је одбио да даје даље изјаве. Осим тога, напоменуто је да су пиштољи добијени од Језуитског ордена и да су у архив реда доспели захваљујући „једном језуитском свештенику који је извршио миропомазање Фердинанда и Софије“.³² Коначно, бомба послата у Лондон није потицала из арсенала атентатора; Беч је био у могућности само да пошаље сличну гранату М1904.

На основу наведених података, може се закључити да је до данас сачуван само 9 мм браунинг М1910 са бројем 19074, да је Принципов пиштољ вероватно изгубљен, те да се још увек занемарује „белгијска веза“ када је у питању припрема и организација атентата.

Бранко Богдановић

32 *Sarajevo–Attentatswaffe geht auf Reisen*, Der Standard/APA, 28 September 2008.

Ексклузивно

Проф. др Доминик Ливен у емисији „Рат за цивилизацију“

АУСТРИЈСКА МОНАРХИЈА ВЕРОВАЛА ДА ЈЕ РАТ НУЖАН ЗА ЊЕН ОПСТАНАК

Оно што је важно јесте да је убиство Франца Фердинанда омогућило Аустрији да уради нешто што су желели да ураде уназад најмање две године, а то је да униште српску независност

ЛАЗАНСКИ:

Профе Ливен, добро вече и добро дошли у емисију РТРС-а о Првом светском рату.

Моје прво питање би било у вези са европским империјама уочи Првог светског рата. Да ли је рат био једини излаз из њихових унутрашњих криза, односно, да ли је управо ситуација на унутрашњем политичком плану европских империја кумовала почетку Првог светског рата?

Проф. ЛИВЕН:

Једна од првих ствари коју треба рећи јесте да је било више империја у Европи и да оне нису биле исте. Постоји велика разлика између, на пример отоманске империје са једне стране и хабсбуршке империје с друге; између британске империје и с друге стране Немачке која је себе такође називала империјом. Затим, ту је и руска империја. Све оне су себе називала империјама. Но, све оне су биле различити типови држава. Ако под империјом подразумевамо врло велику силу која влада огромним територијама и многим нацијама, тада нема сумње да су се такве државе почетком 20. века нашле пред великим изазовом. То је сигурно било тачно за отоманску империју која се распадала пред очима Европе. Постојала је сагласност да је од других европских империја, хабсбуршка империја била највише угрожена. И руска империја нашла се озбиљно угроженом од стране различитих неруских националности. Затим је наступила велика криза у Ирској 1914. Ирској је претио амбис и суноврат у грађански рат. Није се видело како ова политичка криза може да се

разрешити без насиља, ове или оне врсте. Дакле, постојао је проблем али је такође истина да су то биле врло различите империје. И човек мора да се пази да их не трпа све у исти кош. Мислим да нико никада није тврдио да је, на пример, британска влада желела рат како би разрешила ирску кризу. То није тачно. Није тачно ни да је руска империја прижељкивала рат 1914. како би разрешила своју унутрашњу кризу – управо супротно. Руски врх се плашио рата управо зато што се плашио да би рат са Немачком могао проузроковати револуцију, баш као што је и рат са Јапаном изазвао револуцију. Због тога, треба бити јако опрезан са тврдњом генералне природе да су европске империје прижељкивале рат како би се избавиле из некакве опште кризе империја. Но, тачно је да је 1914. Аустријска монархија или бар њен врх веровао да је рат којим би се уништила српска независност нужан за дугорочни опстанак монархије. Али, у том схватању су били јединствени. Нико други у Европи, ниједан владалац неке од империја није заступао гледиште да би рат спасио Европу или спасио њих саме од унутрашње кризе.

ЛАЗАНСКИ:

Профе Ливен, ви сте највећи стручњак за питања руске империје, да ли се на основу овога што сте рекли може заључити да је Русија увучена у Први светски рат?

Проф. ЛИВЕН:

Руска империја је свакако била увучена у рат. Године 1914, ниједан министар империјалне владе, а поготово император није прижељкивао рат. Нити су руководиоци армије или морнарице прижељкивали рат. Опште је било прихваћено уверење међу руским управљачима да према војним показатељима Русија није била спремна за рат. Управо је била у току велика реформа војске. Сувоземна војска

није завршила свој програм реформи, нити би могла да га заврши пре 1917, најраније. Морнарица је предвиђала да би се тек 1916. и 1917. могли распоредити крстарички ескадрони у Балтику или Црном мору. Што се тиче цивилних министара, нико од њих, без обзира на то да ли је у питању министар спољних послова или неко задужен за унутрашњи ресор, није желео рат. Нико од њих није желео рат, ни 1914, ни 1917. – никада. Поготово нису желели рат 1914. Но осећају, суочени са аустријским ултиматумом, да немају друге алтернативе него да подрже Србију и да је подстакну да буде разложна и да пружи колико може више концесија али да тиме не угрози сопствену независност. Размишљање савета владе и самог императора је веома једноставно. На првом месту, они верују да би, уколико јој то буде допуштено, Аустрија уништавањем Србије у великој мери ослабила стратешки положај Русије. У најмању руку, то би значило пет аустријских корпуса више на Источном фронту. Још фундаменталније, уколико би Русија дозволила да њен признати штићеник и савезник, Србија, буде прегажена од Аустрије, ко би после тога веровао Русији као савезнику или заштитнику? Управо то би тада имало потенцијално фаталне последице на руски положај на Балкану, у вези Цариграда и чак на савезништво са Француском. Знате, свет у 1914. години није милосрдан свет. То је време империјализма и оне земље, поготово велике силе, које би дозволиле себи да буду унижене и поражене у својој спољној политици, могу врло лако да се нађу у позицији већине великих неевропских сила. Кина управо бива уништена; Кина бива колонизирана; отоманска империја је већ дуго на заласку и све више територија исламског света бива колонизирана од стране Европљана; Британија је прогутала Јужну Азију; скоро цела Африка је постала власништво европских сила. Ово није свет у коме можете приуштити себи да изгледате слаби. Управо такво схватање превладава у Русији. Такође, треба завирити у психологију министара, чланова владајуће елите и у њихово лично промишљање да је Русија изазвана – њихова част је у питању. И овакво размишљање није својствено само Русији, већ читавој Европи, у којој нико не би допустио такав степен понижења, готово изазов њиховој мужевности, а да не одговори на њега. Сви разлози – било да је реч о о великој стратегији, о

спољно-политичким калкулацијама, о војно-оперативним стварима или пак о психологији елите – све су то разлози због којих Русија није могла да погне главу, поготово ако се узме у обзир размера аустријског и немачког изазова у јулу 1914. Но све то не значи да је желела рат. Напротив, плашила га се. Али осећала је, ако већ треба, да је боље борити се сада, са савезницима него да одступи оставши изолована, па да се потом, за три године, поново нађе суочена са изазовом Немачке и Аустрије које би тада доминирале целим Балканом и насруле на Русију која је у међувремену остала без савезника.

ЛАЗАНСКИ:

Можемо ли повући паралелу са савременим светом, с обзиром на то да сте рекли да је питање кредибилитета руске империје и империја иначе у Европи, да ли има ту неке врсте поређења са америчким кредибилитетом, америчке империје данас? Југославија је бомбардована 1999. године због кредибилитета НАТО-а, односно кредибилитета Америке. Да ли то значи, по вашем мишљењу, да је Америка нова империја?

Проф. ЛИВЕН:

Видите, морам нагласити да сам ја експерт за руску и европску историју 1914, а не 1990. С тога, ако ме питате за позадину политичких одлука у деведесетим, знам колико и ви. Ја сам што се тога тиче – аматер. Но, ако је питање генералног карактера, онда одговарам са – да. Кредибилитет је увек круцијалан за велике силе јер уколико савезници, непријатељи или штићеници не верују да велика сила стоји иза тога што каже, да ће испунити своје савезничке обавезе или да ће у крајњем случају бранити своје интересе, тада нико више не би ту силу узимао за озбиљно. И ово остаје фундаментална истина у међународним односима до данашњих дана. Додуше, свет у којем живимо није тако опасан, или још увек није опасан као што је био пре 1914.

ЛАЗАНСКИ:

Русија и Србија су имале савезништво. Колико је по вашем мишљењу то савезништво било чврсто? И, прецизније речено, какав је то стратешки интерес био Русије у Србији, односно на Балкану 1914. године?

Проф. ЛИВЕН:

До 1914. године Србија је била главни савезник Русије, свакако подређени, готово штићеница, но, свеједно, савезник на Балкану. Као што је руски посланик у Београду, Николај Хатвиг истицао, Србија је једина балканска земља у коју се Русија могла поуздати. Због тога, Русија је решена да очува везу са Србијом и да не дозволи да је ишта угрози – из више разлога. Но, најосновнији је да ако већ мора да дође до рата, Руси су желели да њени аустро-немачки непријатељи буду оптерећени Јужним фронтом. Дакле, из руске перспективе, Србија је важан савезник. Још у време Анексионе кризе, руски генералштаб је уочио да су Аустријанци имали намеру да пошаљу до шест армијских корпуса на Србију. Сваки од ових корпуса би значао један мање на Источном фронту. Наравно, ако је то било тачно у доба Анексионе кризе, изузетни резултати српске војске у доба Балканских ратова су само ојачали овакве процене Руса. Током 1913. и 1914, српски генералштаб је поручивао руском војом аташеу у Београду да ће у року од четири године, Србија и Црна Гора бити у могућности да располажу са пола милиона добро обучених, одличних војника. То је изузетан допринос руској безбедности у случају да Европа уђе у рат. Године 1912, 1913. или 1914, свако у Санкт Петербургу, као и другде у Европи, свестан је да постоји стварно велика опасност да Русија буде увучена у европски рат. Значи да је питање војног доприноса Србије од изузетног значаја. Но, свакако, постоје и други, много дубљи разлози. Руска спољна политика је до 1914. руковођена питањима безбедности, руским интересима али и питањем руског идентитета. Безбедност је пре свега подразумевала страх од аустријске и немачке силе и зато је Русија ступила у савезништво са Француском и донекле се везала уз Британију. У исто време је настојала да пронађе поуздане савезнике на Балкану. Другим речима, европска равнотежа је угрожена од стране потенцијалног, сасвим сигурно за живота једне генерације, од стране европског хегемона – Немачке. Затим, имате чињеницу да је Балкан повезан са питањем Босфорског мореуза. Балкан се налази у залеђу, тј. чини територију која се ослања на Истанбул и на Босфорски мореуз. Мореуз је од огромне важности за Русију из стратешког разлога, али изнад свега због економије

и трговине. Видимо, дакле поново, да је Балкан представљао сферу руског интереса. Али, није само то. Такође је истина да Русија има дугу традицију савезништва са балканским Словенима. Од свих европских сила, Русија је без двоумљена дала највећи допринос ослобађању балканских Словена од отоманске владавине и то у време када су и Аустрија и Британија биле проотоманске, покушавајући да одрже отоманску империју у Европи. И руска елита, али и руско јавно мњење су дубоку свесни те историје и те традиције и нису спремни да виде како је Русија изгурана са Балкана као резултат снажења Аустрије и Немачке. Ту је, такође, и Славофилни покрет чије су главне одреднице те да је Русија словенска држава; да је природни лидер и заштитник, условно речено, заједништва словенских земаља. Одрећи се овога и дозволити да балканске земље потпадну под страну, Немачку контролу, значило би издати руски идентитет. Да бисмо разумело ово, потребно је, наравно, разумети историју руске политике, руске културе, руске мисли и, посебно, руског славофилизма. Но, све ово треба сместити у шири европски и глобални контекст. Питање безбедности, према руском виђењу је да је безбедност укорењена у европској равнотежи снага која држи под контролом настојање Немачке да оствари хегемонију. То је и виђење у Паризу и у Лондону. Ако имамо у виду руски интерес, другим речима руске жеље, да у најмању руку има доминантан утисај над мореузом, можда чак и да га директно контролише, онда у једну руку можемо говорити да је то империјалистичка амбиција. Но, ово морате ставити у контекст света у коме су, на пример, Британци запосели Суецки канал као и цели Египат, један од највећих традиционалних центара ислама; у коме су Американци практично присвојили Панамску територију како би саградиле и контролисале канал. Другим речима, ово је начин на који је тадашњи свет функционисао. Нема сумње да је Босфорски мореуз од далеко већег значаја за Русију, како у стратешком тако и у комерцијалном смислу, него што је Суецки канал за Британију или Панамски за Америку. Руси немају другог начина да извезу своје производе осим кроз мореуз, док Американци, као и Британци, наравно имају многе начине и правце на располагању. Што се тиче руског идентитета,

у свету смо у коме су се Немци и Аустријанци удружили, делом захваљујући некој врсти етничког, заједничког етничког идентитета у германске силе, упркос супротстављеној историји – Хоенцолерни и Хабсбурговци су непријатељи од давнина; католичка и протестантска немачка су непријатељи. У свету смо у коме постоји геополитички али и етноидеолошки блок. Насупрот томе се налази словенски блок. Али најважнији, најмоћнији блок је англо-амерички. Од великих блокова, геополитичких, етничких или идеолошких који су се сукобљавали током 20. века – у одређеном смислу њихови сукоби одредили су судбину света – а најмоћнији и, на крају и победнички, био је англо-амерички. Он није утемељен само на заједничком геополитичком интересу, већ је чврсто утемељен на заједничком етноидеолошком идентитету, у којем сви гледамо на себе као да смо, на одређен начин, у суштини Енглези и сматрамо да смо суштински либерални, демократични. Према томе, размишљати о руском панславизму, не схватајући да је он део света у којем људи размишљају на такав начин, је бесмислица. И треба рећи, гледајући на историју у целини, а поготово на узроке Првог светског рата, где постоји обичај да се посматра једна нација, било да се сматра да је без кривице или напротив, коју треба оптужити за све – то је глупо. Све морате посматрати у контексту. То не значи да су сви подједнако одговорни за избијање Првог светског рата. Немам никакву сумњу да у јулу 1914. главну кривицу носе Беч и Берлин. Но, чак и ако посматрате Аустријанце или Немце, морате разумети њихову позицију и њихово понашање у ширем контексту превлађујућих идеја тога времена и у оквиру опште кризе о чему смо мало пре говорили – кризе Империје.

ЛАЗАНСКИ:

Господине Ливен, Русија је ушла у Први светски рат на неки начин и због Србије. Да ли имате неке податке да ли је руски царски генералштаб било чиме у почетку рата помогао Србији, обавештајним информацијама, оружјем, неким војним стручњацима? У првим месецима рата је ли било конкретне војне помоћи и сарадње између Србије и Русије?

Проф. ЛИВЕН:

Основна чињеница када говоримо о Руској војсци, при томе мислимо на армију, јер морнарица готово и да не учествује у српско-руским односима, јесте да људи у њој виде Србију као важног савезника. Већ 1912. у време Првог балканског рата, донета је одлука у врху руске армије да у случају аустро-српског рата Русија мора интервенисати пре но што Србија буде побеђена. Другим речима, мора интервенисати у трунутку када је већина аустријске армије заузета борбама са Србима. Ово има изузетну тежину у јулу 1914. године. Русија пожурје са војним мерама између осталог и због жеље да покаже одлучност, тј. да покаже Аустријанцима и Немцима да овога пута Русија нема намеру да устукне. Дакле, делом, то је дипломатски маневар, но иза њега стоји чврсто уверење војске да се не сме дозволити Аустрији да скрши Србију а потом пребаци све своје трупе на Источни фронт. То је основни чинилац руско-српске војне сарадње – убеђење да две војске морају да ратују у исто време против заједничког непријатеља. Ово је свакако утицало на развијање сарадње двеју војски, истина невеликог обима. На пример, постојао је одређени степен сарадње руске и српске обавештајне службе пре 1914. у области прикупљања обавештења о аустријским војним плановима и намерама. Ако ме питате о стварној војној сарадњи током рата, прво морам да кажем да ја нисам експерт у тој области. Такође, очигледно је да Руси и Срби не могу много да сарађују – једноставно су сувише далеко једни од других. Уз све ово, велика је истина да исто као што Руси виде опстанак српске војске битним за одбрану својих интереса, нормално је да је и Србија свесна да је опстанак Русије од највеће важности за очување српских интереса. Према томе, онолико колико су то у могућности, две армије би сигурно помогле једна другој.

ЛАЗАНСКИ:

Писмо цара Николаја II Британцима и Французима, о томе да ће уколико британска и француска флота не евакуише српску војску на Крф Русија унилатерално изаћи из рата, колико је то било озбиљно?

Проф. ЛИВЕН:

Да ли ме питате да ли је постојало писмо руског цара о томе да ће Русија евакуисати Србе, или да ће Русија изаћи из рата уколико Британци или Французи то не ураде? Кратак одговор на то питање је да не знам одговор. Ја нисам стручњак за период самог рата. У исто време не сматрам вероватним да би Николај II упутио тако отворену претњу Британцима и Французима. То ми се чини готово немогућим. У сваком случају, Русија, као и све друге земље, следи свој интерес и то никада није толико очигледно као у тренутку када се земља налази усред светског рата. Према томе, евентуални руски излазак из рата може бити заснован само на томе како цар и влада сагледавају руске интересе. Поред овога, апсолутно сам убеђен да су Руси били потпуно уверени у то да ће Британци и Французи евакуисати српску армију. У исто време, Русија није могла много да помогне. Она нема трговачке бродове у Медитерану тако да је потпуно ослоњена на западне савезнике. Но, заиста не могу да вам дам децидиран одговор на ваше питање. Мој осећај ми говори да су, у сваком случају, Британци и Французи били више него срећни да евакуишу српску војску. Између осталог и због тога да би их довели на Солунски фронт у службу савезничких интереса. Ови војници су у принципу били одлични војници, искусни војници који би као такви дали вредан допринос савезничкој ствари. Но, да би дали допринос савезничкој ствари, морали су претходно бити евакуисани, одморени, наоружани и реорганизовани. Све је ово у интересу савезника и, по мом мишљењу, ни Британци ни Французи нису се противили.

ЛАЗАНСКИ:

Фронт у Галицији између Русије и Аустроугарске, ту је било доста случајева и масовног предавања аустроугарских војника славенског порекла; да ли су ту биле пресудне битке између Аустрије и Русије?

Проф. ЛИВЕН:

На Источном фронту, временом, велики број Аустријанаца се предаје Русима, а неки од њих и добровољно. Постоје примери читавих јединица које се предају врло лако. Међутим, морамо бити

опрезни у доношењу закључака. У исто време, имате примере великог броја руских војника који се предају; неки од њих су се борили храбро а неки нису. Мора се бити опрезан када повећујемо начин како се војници понашају у рату са политичким или националним претпоставкама. Током 1914. и руске и аустријске армије се боре жестоко и суочавају се са огромним губицима. Током те године нема много добровољних предаја. То почиње да се догађа касније као резултат ратног замора и огромних жртава на обе стране што је, између осталог, десетковало стари официрски и подофицирски кадар. Ова чињеница је од изузетног значаја за слабљење обе армије, али и за појаву масовних предаја са обе стране. Према томе, иако ни за тренутак не негирам да је велики број аустријских војника дезертирао а неки свакако због своје националне припадности, не бих то означио као најважнији мотив, било да говоримо о слабљењу аустроугарске војске или на исход рата на Источном фронту.

ЛАЗАНСКИ:

Питам вас то зато што су се аустроугарски војници славенског порекла истовремено на фронту на реци Пијави према Талијанима одлично тукли, одлично су се борили, али на Источном фронту, према Русима, предавали су се?

Проф. ЛИВЕН:

Оно што је тачно за Аустрију у Првом светском рату јесте да је било мало националности у оквиру Аустријске монархије које су симпатисале Италијане. Из више разлога сви су били орни да се боре против Италијана, можда највише као резултат уверења да су Италијани заболи Аустрији нож у леђа. Но, понављам, морамо бити опрезни. Аустријска армија је претрпела огромне жртве на Источном фронту и не може се рећи да се лоше борила. Слабљењу аустријске армије, те 1914, највише су допринели њени високи генерали, а пре свега Конрад фон Хосендорф. Војници који увиђају да су њихови највиши официри некомпетентни, што је био веома очигледно 1914, лакше губе храброст и одлучују се на предају више него војници који имају поверење у своје генерале. Разлог што су Аустријанци добили скоро све своје битке са Италијанима, између осталог лежи и у околности да су

се налазили на изузетно повољним одбрамбеним положајима. Насупрот томе, Аустријанци су изгубили већину битака против Руса. Морал војника који губе битке опада и они се лакше одлучују на дезертирање. Према томе, не желећи да негирам чињеницу да расте број масовног дезертирања у хабсбуршким армијама, био бих обазрив у придавању исувише великог значаја националној припадности као мотиву за то. Много што шта не иде ту како треба, а свакако је то тачно у првој години рата и нема везе са мултиетничким карактером аустријске војске. Разлог томе је што је командовање армијом изузетно слабо, као и чињеница да су претрпљени запањујући порази од Руса

ЛАЗАНСКИ:

Профе Ливин, какав је ваш став и ваше мишљење о Младој Босни и о мотивима Младе Босне приликом атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву?

Проф. ЛИВЕН:

Аустријско–српски спор у 1914. је свакако део много ширег историјског проблема – сукоба између мултиетничке империје и национализма – националне свести. То је сукоб који датира с почетка 19. века од стварања савременог европског национализма и националне свести, на почетку 19. века, али је у исто време доминантна одлика светске историје 20. века. Он никако није својствен само Балкану нити је ограничен на аустријску империју. Део је много шире приче. Резултат је тога да смо у модерној ери развили схватање да је етничка нација најбоља форма политичке заједнице. Етничка нација се учвршћује јаким осећајем солидарности. Основна премиса националног државног уређења у контрадикцији је не само са ситуацијом у централној Европи, где имате аустријску, руску и донекле и немачку империју које владају огромним бројем неруса и негермана, већ у контрадикцији је са целокупним светским поретком. Највећа светска империја, британска, ће током 20. века бити урушена као резултат процеса од којих су многи истоветни са онима који су срушили и аустријску и руску империју. Према томе, нема ничег новог око спора у 1914. али понављам оно што сам раније рекао, 1914. аустријска империја одаје утисак да се налази у дубокој кризи. Суочена је са озбиљном претњом од стране национализма. У исто време, нигде у Аустрији та националистичка претња

није толико ван контроле и тако опасна као што је то случај у британској Ирској. Ово је врло важно због контекста. Велика је грешка гледати на догађаје на Балкану као на нешто јединствено. Нису били јединствени. Имали су своје специфичне одлике али Млада Босна, у основи, по свом размишљању, по својим мотивима, по својим емосијама, није различита од покрета у Пољској, Ирској или, као што ће се касније појавити – у ваневропским деловима света. Према томе, морате у овом контексту гледати на Младу Босну, на аустријско–српски спор, на аустријско понашање према Србији. Погледајмо како су Аустријанци гледали на Србију – виде Србе онако како империја гледа на претећу нацију; онако како велика сила гледа на малу земљу; као што Немци виде Словене; као што аристократе гледају на оно што они сматрају да су сељаци или, у најбољем случају средња класа која је тек генерацију или две изашла из опанака. Све ово је тачно када говоримо о аустријским предоцбама. Такође је тачно да у великој мери захваљујући краљеубиству из 1903, Аустријанци гледају на Србију као на посебно варварску, чак и у оквиру балканских стандарда. Понављам, морате ово ставити у контекст. Ово је исти начин на који владаоци империја гледају на мале, неимперијалне народе у својим империјама или на својим границама. На исти овај начин су Британци гледали на људе широм света, донекле и на Ирце. Ни по чему се то не разликује. Аустријска одлучност да претвори Србију у протекторат, да скрши њену независност 1914. године је само понављање онога што су европске империје чиниле у Европи и широм света у претходне три-четири генерације и што су победничке силе наставиле да чине од 1918. и дуго након Другог светског рата. Дакле, ово је шири, глобални проблем. Говорити о опредељењу, о Младој Босни или Црној руци? Не сумњам да у Србији постоје многи који су много већи зналци по том питању од мене. Оно што је мени било интересантно током једногодишњег рада у руским архивима јесте да сагледам како су руски представници у Београду извештавали о овим организацијама. Постоји много интересантне кореспонденције од стране руског војног аташеа, Виктора Атамонова, много више о Црној руци него о Младој Босни. По његовом мишљењу, Црна рука је у принципу тежила остварењу дугорочних патриотских циљева, што је хвале вредно, но начин на који су то

радили је био погрешан. Он није имао симпатија за било какво тајно удруживање или завере у војсци јер је сматрао да то нарушава војну дисциплину. Такође, није гајио много симпатија према вођама Црне руке јер је сматрао да их често воде фракционарски ривалитети и личне амбиције. По мом мишљењу, свака сугестија да су Виктор Атамонов или руска влада на било који начин били наклоњени Црној руци или пуковнику Апису, или да су на било који начин били умешани у заверу и атентат на надвојводу Франца Фердинанда, је бесмислица. Овакав закључак се базира не само документима из руских архива, већ и на мемоарима Василија Штрадмана, Хартвиговог помоћника и другог човека у руском посланству у Београду. Он наводи у својим мемоарима да Атамонов апсолутно није имао ништа са Аписом или завером која је убила Франца Фердинанда. Према томе, сматрам да је ова инсинуација чиста спекулација и да је бесмислица.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли се Русија јасно изјаснила поводом сарајевског атентата, царска Русија?

Проф. ЛИВЕН:

Нема никакве сумње да су руска влада и император Николај најоштрије осудили атентат у Сарајеву. Ни под којим условима не би то толерисали да су имали било какву претходну информацију. Не би подржали нити толерисали икакво учешће српских званичника у било каквој завери која би имала за циљ убиство хабсбуршких званичника, а камоли престолонаследника. Овакав став би заузели и из разлога опреза. Русија је готово десператна у настојању да избегне рат и последња ствар коју Русија жели јесте нова криза на Балкану, макар док се не заврши програм војне реформе, а по могућности – никада. Владаоци царске Русије имају и сувише унутрашњих проблема да би прижељкивали да буду уплетени у неки рат. Према томе, њихова позиција је јасна. Они апсолутно осуђују атентат и немају ништа с тим.

ЛАЗАНСКИ:

Гледајући сада, какво је ваше мишљење, је ли Гаврило Принцип био терориста или романтични националиста?

Проф. ЛИВЕН:

Наравно да је Гаврило Принцип у исто време и терориста и романтични националиста. Но, он је само један од многих сличних који су одиграли изузетну улогу у светској историји 19. и 20. века. Изузетно је важно разумети да је Гаврило Принцип у исто време патриота, романтични националиста, као и неко ко је спреман да употреби терор ради остваривања својих циљева. То нису контрадикторне стране једне личности. Оне се налазе у сваком европском или ваневропском националисти и они су се тако и понашали. Поново напомињем, морамо сагледавати ствари у ширем контексту. Дозволите да употребим примере о којима нешто знам. Ако погледате историју британске империје у 20. веку, уочићете врло често да су људи које су Британци прогласили терористима пре независности потом били признати након независност, од стране те исте Британије, за националне хероје и лидере са којима су се потом развијали односе. Ово није изузетак – ово је правило. Погледајте Ирску у истом тренутку у којем је живео и деловао Гаврило Принцип. Ирски терористи, како су их прогласили Британци, врше атентате на британске званичнике, британске војнике, чак и на Ирце који сарађују са Британцима. А онда када Британија, након што их је прогласила терористима, пристане на споразум и призна независност Ирске, она тада прихвата мање ратоборне револуционаре који су током рата за независност били „терористи“, као своје савезнике. Према томе говоримо о језику. Терор је стратегија остваривања револуције, терор је стратегија или тактика остваривања једне националне независности. Овако оперишу покрети против империја. Не смемо носити уназад у историју савремену политичку реторику која говори о терористима као непријатељима Бога.

ЛАЗАНСКИ:

Хоћете да кажете да је тероризам врло флексибилан појам?

Проф. ЛИВЕН:

У историји, онај који је за вас терориста, за мене је борац за слободу. Делом то зависи од тога да ли се ви борите против мене а ја против вас, а делом то зависи од тога ко победи. Јако мали број нацио-

налистичких покрета је остварио независност без употребе терора. Јако мало империјалних власти се борило против национално-ослободилачких покрета а да нису користили терор, у сваком случају државни терор. Ово је реалност међународне политике 19. и 20. века. Ако желите да посматрате историју, заборавите савремену реторику. Терор је реч коју неко употребљава да дефинише људе који му се не допадају...

ЛАЗАНСКИ:

Управо то. Да ли се садашњим критеријумима о томе шта је тероризам може оцењивати оно што се десило пре сто година?

Проф. ЛИВЕН:

Суђење о историјским догађајима са становишта савремености је увек тешко. У најмању руку, морате се удаљити од владајуће реторике и разумети зашто је таква реторика у употреби. Морате гледати назад у историју јер су памћење и историја једино што као људска бића поседујемо. Тако учимо. Ако не гледамо уназад, у историју, тада смо слепи у тренутку када се суочавамо са проблемима данашњице или сутрашњице. Но, морамо гледати назад на историју свесни контекста историјског догађаја. Не можете да гледате на 1914. а да нисте свесни да људи у 1914. нису имали искуство 20. века. Они размишљају на различит начин. Они живе у различитом контексту. То не значи да оно што се тада догодило не садржи лекције за нас. То не значи да у многим аспектима ми размишљамо као и они и да су нам паралелни, али морате схватити разлику ако желите да користите историју. То није једноставно. Оно што никада не смете да чините, а професионални историчари постоје зато да онемогуће свет у томе, јесте да једноставно примењујете поједностављене савремене политичке размеђе, а потом једноставно мобилишете историју као средство камуфлаже.

ЛАЗАНСКИ:

Колико је Сарајевски атентат био директно повезан са почетком Првог светског рата, јер из свега овога што сте ви рекли произилази да је он био само повод, а не узрок?

Проф. ЛИВЕН:

Наравно, Први светски рат је проузрокован од стране многих фактора који су дубљи него што је то атентат на Франца Фердинанда. По мом мишљењу, то је апсолутно очигледно. Такође мислим да Франц Фердинанд није убијен јуна 1914, вероватно не би ни било рата 1914. Оно што је важно јесте да је убиство Франца Фердинанда омогућило Аустрији да уради нешто што су желели да ураде уназад најмање две године, а то је да униште српску независност. Покушали су да добију немачку подршку за то 1913, али су Немци рекли не. Атентат у Сарајеву даје Бечу могућност да добије немачку подршку за напад на Србију. Да се атентат није догодио, мало је вероватно да би Немачка дала подршку за тако нешто, нити би Аустрија могла то да тражи. Друго је питање да ли би се рат који је одложен, који не избија 1914, да ли би се он ипак догодио? Врло могуће, у ствари, вероватно. Но, никако и сигурно – не можемо да будемо сигурни. Такође, морате имати у виду да би рат који је одложен био врло другачији рат. На пример, уопште не би било извесно да би се Британија борила на страни Француске и Русије против Немачке. То би зависило од специфичног контекста. Британски односи са Немачком 1914. године се побољшавају, а односи са Русијом погоршавају. И тако, да је европски рат експлодирао након неке друге кризе, рецимо 1916. или 1917, мислим да постоји велика могућност да Британија не би била на страни Француске и Русије. У том случају Немачка би добила Први светски рат и европска историја би изгледала потпуно другачије. Према томе, на питање о важности атентата на Франца Фердинанда, човек не може да да једноставан, црно-бели одговор. Врло је очигледно да су проблеми који су постојали много већи од убиства једне индивидуе. С друге стране, тај догађај је апсолутно значајан јер је омогућио развој догађаја који су резултирали светским ратом.

ЛАЗАНСКИ:

Профе, да ли би Аустроугарска напала Србију и да је Београд пристао на све одредбе ултиматума?

Проф. ЛИВЕН:

То је врло интересантно питање. Шта би било да су Срби прихватили аустријски ултиматум у це-

лости? Италијани су отрпилике овако сугерисали Србима да прихвате ултиматум: „Гледајте, то су само речи. Прихватите ултиматум и одгодите сукоб. Ми ћемо се потрудити, европске силе ће осигурати да се очува српска независност.“ Ово је заиста сложено питање. Мислим да оно што би се догодило да су Срби прихватили ултиматум у целисти јесте да бисте имали огромне потешкоће у спровођењу услова ултиматума. Ови услови би дозволили могућност сукоба између Аустрије и Србије. Између осталог, основна аустријска намера, изражена у формулацијама ултиматума је у суштини била да се уништи Србија као независна држава и да се врати на позиције на којима је била пре 1903, у основи потчињена Аустрији. Ултиматум је, између осталог, захтевао да аустријски званичници учествују у судској истрази у Србији; да Аустријанци учествују и надгледају уклањање великог броја српских официра и званичника; затварање српских новина и удружења; измене у школским програмима. Све су то биле мере изузетног мешања у унутрашњи живот Србије. Морали бисте заиста бити наивни па да не видите да би то свеједно изазвало сукоб. Уз све то, свака озбиљна истрага око Сарајева би показала да је шеф српске обавештајне службе омогућио набавку оружја, као и да је одобрио да завереници пређу аустријско-српску границу. То би дало Аустријанцима слободу и ојачало њихову позицију. У том случају, било би посебно тешко Лондону да се супротстави аустријским и немачким тврдњама да су неопходна ограничења српске независности. То би изазвало заштравање односа између Британије и Русије и продубило већ постојеће разлике у ставовима између две земље. Другим речима, да су Срби прихватили ултиматум у целисти, могуће је замислити велики број сценарија о томе како би ствари даље текле, но засигурно, не би било упутно мислити да би рат извесно био избегнут. Можда би криза еволуирала на начин који би више одговарао Немачкој и Аустрији јер би отежао Британији да се инволвира. Све је ово, наравно, нагађање али у исто време и подсећање да ништа није неизбежно. Постојало је много сценарија чак и након што су Аустријанци уручили ултиматум.

ЛАЗАНСКИ:

Профе, из ваше перспективе историчара, како изгледа појам државног суверенитета пре сто година и данас? Оно што је било пре сто година незамисливо када су у питању такви ултиматуми, када је у питању суверенитет, данас је потпуно нормално?

Проф. ЛИВЕН:

Врло је интересантно то питање шта суверенитет, у ствари, значи. Сви га савршено разумемо, чак и у Британији која је још увек средње до врло јака држава. Схватање да је Британија суверена над питањима која највише тангирају живот те земље је бесмислица. Већ педесет година британска безбедност у основи зависи од САД. Британски стандард живота зависи од читавог низа међународних трговачких и финансијских институција у којима Британија нема баш одлучујућу улогу. И, ако то важи за Британију, још више важи за мале, слабе или сиромашније земље. Ниједна земља није потпуно суверена. У суштини, чак ни САД нису више потпуно суверене. Према томе, ово је велики проблем. Не треба подсећати да се у овом тренутку са овим суочава читава Европа. Европска унија је у суштини покушај остваривања предности које нуди империја на бази добровољности. Другим речима, једини начин да Европа не буде маргинализована, било да су у питању садашњи трговински преговори са САД, са Кинезима или неким другим, да не буде маргинализована у односу на велике одлуке које одређују судбину човечанства, као што је питање еколошке кризе, јесте да удружи своје могућности и да има заједнички режим који би у одређеним околностима представљао све земље чланице ЕУ. То, пак, представља изузетно велико ограничавање националне суверености и постаје веома непопуларно чак и у земљама које су створиле ЕУ, а камоли у земљама које су јој се накнадно и невољно придружиле, као што је Британија. Према томе, питање у којој мери и ко ужива суверенитет је изузетно битно. Оно задире у срж питања о демократији, национализму, о свему. Оно је врло, врло битно.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли сматрате да онај ко контролише прошлост, контролише садашњост и будућност?

Проф. ЛИВЕН:

Мислим да контролисање прошлости, при чему мислим на то како се прошлост разуме, свакако представља велики део могућности контролисања садашњости. Они који држе моћ, такође настоје да створе наравију историје у намери да очувају своју моћ и да прогласе да су њихова заједница или њихова идеологија праведни, да су то увек били и да постоје за добробит човечанства. Ово је неизбежно. Мислим да дужност, можда најважнија дужност професионалног историчара, јесте да очува што је могуће објективније – тешка реч за употребу – па је можда боље рећи, што избалансираније и вишестрано разумевање историје, укорењено, као што свака добра историја мора бити, у поштену покушају да се консултују извори, као и да се они тумаче са разумевањем менталитета, интереса, перцепција и емоција појединаца и заједница које су се налазиле у одређеној ери или одређеном догађају. Ми нисмо Бог. Ми имамо сопствене предрасуде, имамо перцепције произашле из наше савремености. И поред тога, уколико желимо да ишта вредимо, морамо да покушамо да изађемо из своје ере, свакако да изађемо из сопственог националног, културног, класног или религиозног идентитета и покушамо да разумемо сву различитост прошлости као и да покушамо да испостујемо појединце који су се у њој налазили. Рецимо да применимо ово на Хитлерову Немачку. Да ли покушавајући да разумемо менталитет, мотивацију, перцепције или интересе Хитлера и његовог руководства морамо, на неки начин, да саосећамо са њима? Никако. Један од најбитнијих разлога за разумевање таквих људи јесте да се они униште, као и да се уочи, уколико би се неки њихов наследник појавио, као изазов нашем свету. Но, пре но што заиста можете да се смислено одупрете нечему или да га уништите, морате да га идентификујете и да му пронађете слабе стране. Према томе, разумети не мора да значи волети или прихватити...

Проф. Др Доминик Ливен

Кратка биографија

Доминик Ливен је професор на Тринити Колеџу (Trinity College) у Кембриџу и научни саветник на LSE IDEAS – Центар за међународне односе, дипломатију и стратегије на Лондонској школи за економију и политичке науке. Дипломирао је 1973. на Кембриџу. Између 1978. и 2002. године предавао је на LSE, а од 1993. као професор руске историје. Гостујући је професор на бројним универзитетима у свету, између осталог, на Харварду и на Токијском универзитету. Године 2001. изабран је за члана Британске академије наука.

Спада у ред најзначајнијих историчара у свету. Предмет његовог интересовања и истраживања су области историје империјалне Русије, историје европске аристократије и историје империја. Аутор је многобројних књига. Најпознатије књиге:

- Русија и узроци Првог светског рата;
- Европске аристократије 1815-1914;
- Николај II;
- Империје: Руска империја и њени супарници.

За последњу књигу Русија против Наполеона: Битка за Европу 1807-1812, добио је једну од најпрестижнијих стручних награда у свету – Wolfson награду за историју.

Поред многобројних признања, фебруара 2004. године одликован је од стране Владимира Путина, председника Руске Федерације, „Високим орденом пријатељства“.

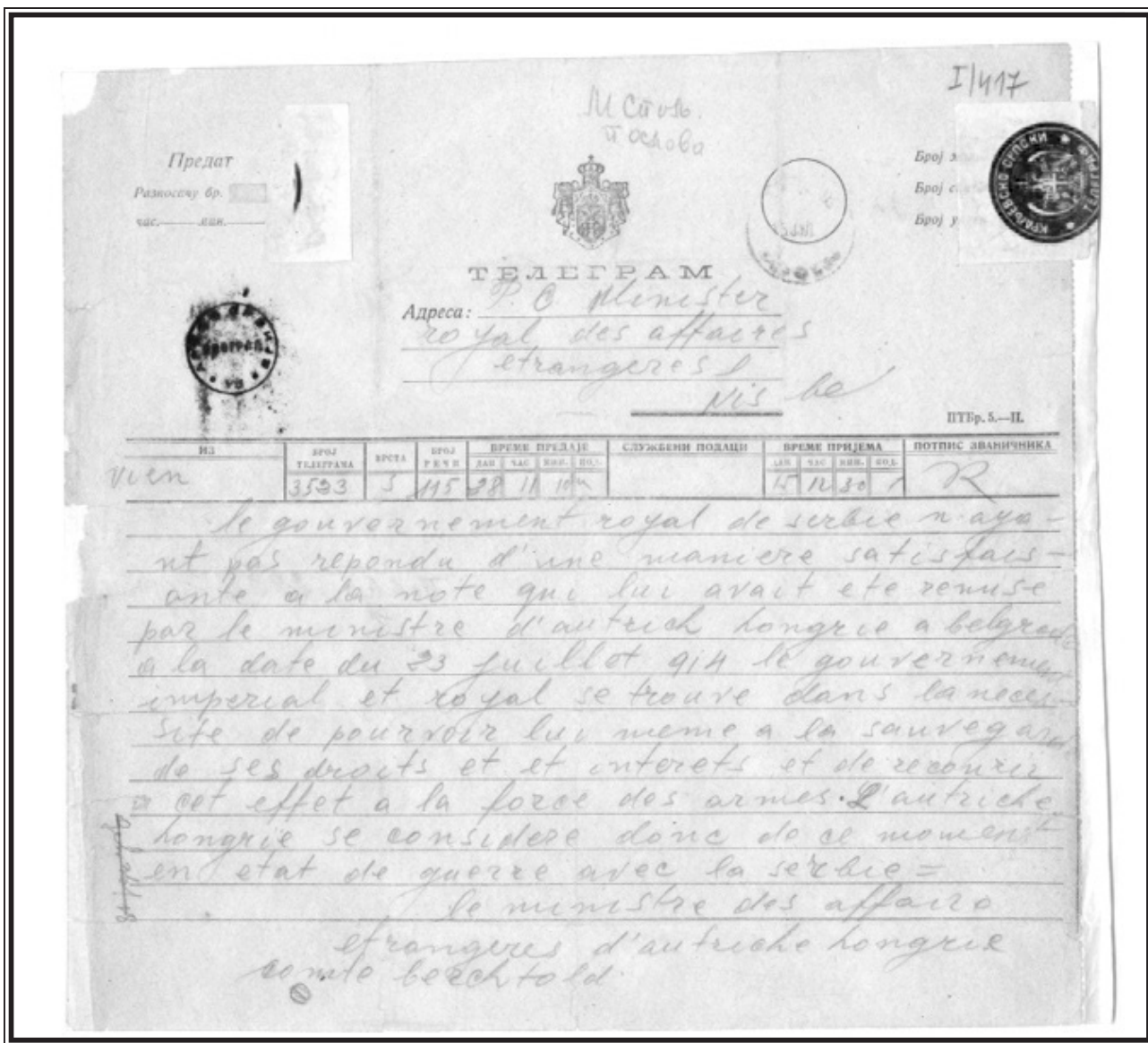

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрејград, јули 2014.

Број 7

ОБЈАВА РАТА СРБИЈИ 28. ЈУЛА 1914.

Телеграм аустроугарске објаве рата Србији чува се у Архиву Србије

Посланство Аустро-Угарске – Београд

Влади Краљевине Србије – Београд

– 10/23. VII 1914.

Пов. Бр. 2733. 10/23. VII 1914.
Господине Министре,

Част ми је предати Вашем Превасходству приложу ноту коју сам примио од своје Владе, а која је упућена Влади Краљевине Србије.

Изволите и т. д.

Предато лично у 6 часова по подне.

31. марта 1909. год. Посланик Србије у Бечу дао је Ц. и Кр. Влади по наредби своје Владе ову изјаву:

„Србија признаје да fait accompli створен у Босни и Херцеговини није повредио њена права и она ће се према томе саобразити одлуци коју Силе донесу односно чл. 25. Берлинског Уговора. Примајући савете Великих Сила, Србија се још сада обвезује да напусти држање протеста и опозиције, које је заузела према анексији још од последње јесени, и, осим тога, обвезује се да промени правац своје садашње политике према Аустро-Угарској, како би у будуће живела са њом у односима доброг суседства“.

Међутим, историја последњих година, а нарочито жалосни догађаји од 28. јуна, показали су да у Србији постоји превратнички покрет, чији је циљ да одвоји од Аустро-Угарске Монархије извесне делове њених територија. Дошло је до тога да се тај покрет, који се јавио пред очима Српске Владе, манифестује и изван територије Краљевине у терористичким делима, у читавом низу атентата и у убиствима.

Краљевска Српска Влада, далеко од тога да испуни формалне обвезе из изјаве од 31. марта 1909. год., није ништа учинила да угуши овај покрет; она је толерирала злочиначки рад разних друштава и удружења, управљен против Монархије, необуздан тон штампе, величање виновника атентата, учешће официра и чиновника у превратничким ровењима, болесну пропаганду у јавној настави, толерирала је најзад све оне појаве које су могле да наведу српско становништво да омрзне Монархију и да презре њене установе.

Ово кажњиво толерирање од стране Краљевске Српске Владе није престало ни онда кад су догађаји од 28. прошлог месеца открили целом свету његове кобне последице.

Из исказа и признања виновника атентата од 28. јуна види се да је злочин сарајевски скован у Београду; да су оружје и експлозиве, којима су убице биле снабдевене, њима дали српски официри и чиновници, чланови „Народне Одбране“, и најзад да је и само пребацивање злочинаца у Босну и њиховог оружја било припремљено и изведено од стране шефова српске пограничне службе. Поменути резултати истраге не допуштају Царској и Краљевској Влади да и даље задржи улогу мирног и стрпељивог посматрача, коју је годинама имала према агитацијама чији је центар био у Београду и које су се шириле одатле на територију Монархије; ови јој резултати напротив стављају у дужност да учини крај тим ровењима, која су стална опасност за мир Монархије.

Да би постигла овај циљ, Царска и Краљевска Влада је приморана да затражи од Српске Владе званичну изјаву да осуђује пропаганду управљену против Аустро-Угарске Монархије т. ј. скуп тенденција којима је крајњи циљ да се одвоје од Монархије територије које чине њен саставни део, и да се обвезује да угуши свима средствима ову злочиначку и терористичку пропаганду.

Да би се дао свечан карактер тој обвези, Влада Краљевине Србије објавиће на првој страни званичних новина на дан 26. /18. јула ову изјаву:

„Краљ. Српска Влада осуђује пропаганду управљену против Аустро-Угарске т. ј. скуп тенденција којима се тежи, у крајњем циљу, да се одвоје од Аустро-Угарске Монархије територије које чине њен саставни део и сажалева искрено кобне последице ове злочиначке радње. Краљевска Влада жали, што су официри и чиновници српски учествовали у горе поменутој пропаганди и тиме компромитовали односе доброг суседства, на које се Краљевска Влада била и свечано обвезала својом изјавом од 31. марта 1909. године.

„Краљевска Српска Влада осуђује и одбија сваку помисао и покушај мешања у судбину становника ма

ког дела Аустро-Угарске Монархије; сматра за своју дужност да скрене озбиљну пажњу официрима, чиновницима и свему становништву Краљевине Србије, да ће у будуће најстроже поступити са лицима која би учинила кривицу одајући се таквим радњама које ће Српска Влада свим силама спречавати и кажњавати“.

Ова изјава саопштиће се у исто време Краљевској Војсци дневном заповешћу Његовог Величанства Краља и биће објављена у наредном броју Службеног Војног Листа.

Поред тога Краљевска Влада се обвезује:

1. Да забрани сваку публикацију, којом се изазива мржња и презрење Монархије и чија је општа тежња упућена против територијалног интегритета Аустро-Угарске.
2. Да одмах распусти друштво звано „Народна Одбрана“, да конфискује сва његова средства за пропаганду и да исто тако поступи са осталим друштвима и удружењима у Србији, која се баве пропагандом против Аустро-Угарске Монархије. Краљевска Влада предузеће потребне мере како растурена друштва не би могла да продуже рад под другим именом и у ком другом облику.
3. Да избаци без одлагања из јавне наставе у Србији, како у погледу наставног особља тако и у погледу наставних средстава, све оно што служи или би могло да послужи стварању пропаганде против Аустро-Угарске.
4. Да уклони из војске и из администрације у опште све официре и чиновнике криве за пропаганду противу Монархије Аустро-Угарске, чија имена и дела Аустро-Угарска Влада задржава себи право да накнадно саопшти Српској Влади.
5. Да прими сарадњу у Србији органа Ц. Краљ. Владе ради угушивања превратничког покрета против територијалног интегритета Аустро-Угарске Монархије.
6. Да отвори судску истрагу над оним присталицама у завери од 15. јуна 1914. год. који се налазе на територији српској; органи које упути Аустро-Угарска Влада узеше учешћа у овој истрази.

7. Да одмах притвори мајора Воју Танкосића и лице под именом Милана Цигановића, службеника српске државе, који су компромитовани резултатом сарајевске истраге.
8. Да спречи успешним мерама учешће српских власти у противзаконим протуррањима оружја и експлозива преко границе; да отпусти и строго казни пограничне чиновнике у Шапцу и Лозници, који су криви што су помагали извршиоце сарајевског злочина олакшавајући им прелазак преко границе.
9. Да да обавештења Ц. К. Влади о неоправданим изјавама виших државних чиновника, како у Србији тако и на страни, који се, ма да су заузимали званичан положај, нису уздржавали да се после атентата од 15. јуна непријатељски изражавају у интервјуима о Аустро-Угарској.
10. Да без одлагања извести Ц. К. Владу о извршењу мера поменутих у предњим тачкама.

Ц. К. Влада очекује одговор до суботе 12. овог месеца до 6 часова по подне.

Мемоар који се односи на резултате истраге у Сарајеву, у колико се тичу чиновника назначених под тачкама 7. и 8. , приложен је уз ову ноту.

Кривичном истрагом коју је отворио сарајевски суд над Гаврилом Принципом и друговима по делу убиства и саучесништва у убиству, а поводом злочина који су извршили 28. јуна ове године, до сада је ово утврђено:

- 1) Заверу чији је циљ био да се за време бављења у Сарајеву убије Надвојвода Фрања Фердинанд скомали су у Београду Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић, лице под именом Милан Цигановић и Трифко Грабеж, а уз припомаћ мајора Воје Танкосића.
- 2) Шест бомби и четири револвера систем „Браунинг“ са муницијом, помоћу којих су злочинци извршили атентат, дали су у Београду Принципу, Чабриновићу и Грабежу Милан Цигановић и мајор Воја Танкосић.
- 3) Бомбе су ручне из српског војног арсенала у Крагујевцу.

- 4) Да би осигурао успех атентата, Цигановић је поучио Принципа, Чабриновића и Грабежа у руковању бомбама и дао је, у једној шуми близу топчидерског стрелишта, Принципу, Чабриновићу и Грабежу неколико лекција из гађања Браунинговим револвером.
- 5) Да би омогућио Принципу, Чабриновићу и Грабежу да пређу босанско-херцеговачку границу и да тамо пренесу тајно своје прокријумчарено оружје, Цигановић је био организовао читав један систем тајног протурања.

По тој организацији злочинце и њихово оружје пребацили су у Босну капетани пограничног одреда у Шапцу (Раде Поповић) и у Лозници и цариник Радивоје Грбић уз припомоћ других лица.

АС, МИД, ПО, 1914, ФІ, АІ/3, д. VII, документ издвојен у каси

Регент Александар – Београд

Цару Русије Николи II – Петроград

ТЕЛЕГРАМ

– 11/24. VII 1914. –

Аустро-Угарска Влада предала је синоћ Српској Влади ноту о сарајевском атентату. Свесна својих међународних дужности Србија је још првих дана по страшном злочину изјавила да га осуђује и да је готова отпочети истрагу на своме земљишту, ако би се саучешће неких њених поданика утврдило у току процеса који су повеле аустро-угарске власти. Захтеви у аустро-угарској ноти, међутим, понижавају са свим излишно Србију и не слажу се са њеним достојанством независне државе. Од нас се тражи заповедним начином да Српска Влада објави у службеном листу а Владалац у наредби војсци како се непријатељски дух противу Аустрије мора угушити и како смо показали кривичну попустљивост према нашим властитим подмуклим ровњима.

– Натура нам се за тим пријем аустро-угарских чиновника у Србији који би са нашим водили истрагу и надзиравали испуњење осталих услова у ноти.

Остављен нам је рок од 48 сати да примимо то све, иначе ће Аустро-Угарски Посланик отићи из Београда. Ми смо вољни примити оне аустро-угарске захтеве који су у складу са положајем независне државе а и оне које би нам саветовало Ваше Величанство да усвојимо. Све личности за које буде доказано да су умешане у атентат казнићемо строго ми сами. Извесни услови не могу се извршити без промене нашега законодавства, а за то треба времена. Рок, који нам је дан, сувише је кратак. Аустро-Угарска војска, која се прикупља на нашој граници, може нас напасти по истеку рока. Немогућно нам је бранити се и за то молимо Ваше Величанство да нам пружи што пре Своју помоћ. Драгоцену благовољење, које нам је указано у толико махова до сада, улива нам основану наду да ће и ова наша молба бити услышена од племенитог словенског срца Вашег Величанства. У овим мучним тренутцима Ја износим осећаје Свога Народа који преклиње Ваше Величанство да се заинтересује за судбину Краљевине Србије.

Александар

Дипломатска преписка о српско-аустријском сукобу, Министарство иностраних дела, Ниш, 1914, 40.

*Министарство унутрашњих дела
Краљевине Србије – Београд*

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Ниш*

ТЕЛЕГРАМ

11/24. VII 1914.

Пов. Бр. 2760.

11/24. VII 1914.

Начелник ср. мачванског јавља да су према селу Равну на Аустријској страни примећени њихови официри у већем броју. На граници је мир.

Тодорић

АС, МИД, ПО, 1914, ФІ, АІ/3, д. VII

*Министарство унутрашњих дела
Краљевине Србије – Београд*

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

Поверљиво.

11/24. VII 1914.

Пов. Бр. 3822/а.

–
Начелник округа пожаревачког шифром од данашњег доставио је следеће:

„Начелник среза пожаревачког поверљивим актом доставио ми је, да је од председника општине дубравичке извештен, да су 8. овог месеца прешли чамцем из Аустро-Угарске на нашу страну два аустријска официра са још двојицом у цивилу и испитивали једног нашег сељака о нашој војсци: у Пожаревцу, Смедереву, Костолцу и Градишту, обећавајући, да ће у идућу недељу опет доћи ради бољег обавештења од истог сељака. Ту је био још један наш сељак. Данашњом поштом послао сам Вам тај поверљиви акт а данас сам добио и испитао оба сељака у присуству председника и они потврђују све, с тим, да не знају да ли су то официри, или финанси, а један је из чамца дурбином осматрао нашу обалу; – о чему ми је част известити, очекујући даље наређење“.

Предњи извештај доставља се томе министарству с молбом на даљи поступак, – о чему је извештен и г. Министар Војни.

Тодорић

*Документи о спољној политици Краљевине Србије,
књига VII, свеска 2, Београд, 1980, 646*

*Посланство Краљевине Србије
у Русији – Петроград*

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

ТЕЛЕГРАМ

Пов. Бр. 56.

11/24. VII 1914. у 12 сати – мин. пре подне

Пов. Бр. 2960. 12/25. VII 1914. у 4 сата 17 мин. пре подне

Министар Иностранних Дела руски са гнушањем осуђује ултиматум Аустро-Угарске. Каже ми: у њему има захтева које једна држава не може пријети а да не изврши самоубиство. Реферишите можемо несумљиво рачунати на помоћ Русије али није још изјаснио се у којем ће се облику та помоћ манифестовати, јер о том има да реши Цар и да се упита Француска; предузео енергично корак у Бечу и Берлину. Добио од отправника послова из Београда телеграм да је тамо овладало растројство и да Србија због немања оружја, муниције није у стању бранити се. Ако је тако онда Министар Иностранних Дела руски даје овај савет: изјавити одмах свима државама, да је Србија са гнушањем осудила злочин у Сарајеву и да је била готова предати Суду сваког свога поданика за кога би било доказано да је учесник; Српска влада категорично одбија сва оптужења којим се Србија прави одговорном за тај злочин; Србија је према А. -Угарској вршила лојално све своје дужности; и у опште својим лојалним држањем Србија је у свима питањима последњих година стекла опште признање држава.

Стога Србија управља апел на осећај правде и хуманитета изјављујући да се неће и не може оружјем бранити од једне Велике Силе као што је Аустро-Угарска, која је једанајест пута већа од мале Србије. Дакле Министар Иностранних Дела руски саветује нас условно: ако не можете бранити се онда поступите као што су Бугари поступили прошле године. То би изазвало огорчење свих народа против А. -Угарске. Он у смислу тога телеграфисао отправнику послова у Београду. Рекао сам му његов савет био би практичан кад би смо имали уверење да ће Аустро-Угарска упасти само у пограничне крајеве али ми неможемо допустити да нам Аустро-Угарска разори целу земљу него би смо морали негде у унутрашњости организовати одбрану и примити борбу. Министар Иностранних Дела одговорио ми да наше решење треба да овиси од наше способности за одбрану и могли бисмо новац и остале послати у Грчку а са војском повлачити се ка Грчкој. Телеграфисао је и Букурешту јер улога Румуније

имаће велики значај. Рекао сам Министру: једино средство спречити рат да Русија изјави Аугарској и Немачкој да ће бити принуђена наредити општу мобилизацију ако се Српско-аустриски сукоб не би предао на расправу Великих Сила као што је 1909, јер је тадашња изјава Српске владе дело Великих Сила којима припада искључиво право оценити да ли је Србија испунила обавезе из те декларације или не. То ће се решити вечерас и издати Комунике.

Спалајковић

Узео к знању с благодарношћу.

12. VII 1914.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф1, А1/3, д. IX

Посланство Краљевине Србије у Великој Британији – Лондон

Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд

ТЕЛЕГРАМ

Пов. Бр. 50.

11/24. VII 1914.

Пов. Бр. 2957.

12/25. VII 1914.

Саопштио сам садржај вашег телеграма синоћ у Foreign Office-у. Нисам добио никакву одређенију индикацију о мишљењу владе енглеске сем да жели одржање мира и да је потребно мало времена да се види шта је могућно учинити. Греј изразио неким амбасадорима да су тражења А. -Угарске невиђе-на до сад у односима између независних држава. Овде опште мишљење да све зависи од Русије и једино она може зауставити А. -Угарску. Ако се Русија одлучно не крене помоћи Србији узалудно надање других сила. Амбасадори француски и руски мисле сад главно добити мало времена да се пријатељске силе поврате од изненађења и спору-разумеју се. С тога би одговор владе српске требао да буде подешен у том смислу не одбијати захтеве А. -Угарске, обећати за кривичну истрагу против

саучесника, све у границама међународног права, а могућно без повреде независности Србије. Ми-слим да би се могло у крајњем случају обратити силама потписницама Берлинског Уговора ако буде изгледа да се може бранити.

Бошковић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф1, А1/3, д. IX

Влада Краљевине Србије

Пашић

Влади Аустро-Угарске Монархије

–

12/25. VII 1914.

–

Одговор Српске Краљевске Владе на ноту Аустро-Угарске.

У Београду 12. јула 1914. год.

Краљевска Српска Влада примила је саопштење Царске и Краљевске Владе од 10. о. м. и уверена је да ће овај одговор уклонити неспоразум који прети да помути добре суседске односе између Аустро-Угарске Монархије и Краљевине Србије.

Краљевска Влада је свесна да се појаве протеста, како са говорнице у Народној Скупштини, тако и у изјавама и поступцима одговорних државних представника, које су пресечене изјавом Српске Владе од 18. марта 1909. год. , нису више никако поновиле ни у којој прилици према суседној великој Монархији, и да од стране краљевских влада, које су се до тога доба у Србији смењивале, или од стране којег од њених органа није учињен никакав покушај да се промени стање створено у државно-правном погледу с Босном и Херцеговином. Краљевска Влада констатује, да се у том погледу од стране Ц. и К. Владе није чинила никаква представка, сем у питању једне школске књиге, о чем јој је било дато са свим задовољавајуће објашњење.

Србија је дала толико пута доказа о својој мирољубивој и умереној политици за време балканске

кризе да је неколико пута сачувала европски мир жртвујући своје захтеве само у интересу тога мира.

На Владу Краљевине Србије не може падати одговорност за појаве приватног карактера као што су писање штампе и мирни рад патриотских друштава, које су готово у свима земљама обичне и које се, као што је познато, измичу по правилу испод службене контроле. То у толико мање што је Краљевска Влада при решавању читавог низа појављених питања између обеју држава показала велику предусретљивост и на тај начин успела да реши цео низ питања у корист напретка суседних земаља.

Зато је Краљевска Влада била болно изненађена; тврђењима да су и лица из Краљевине Србије учествовала у спреми атентата извршеног у Сарајеву. Она је очекивала позив за садејство у истраживању свега што се на речени злочин односи и била је готова посведочити своју исправност у том погледу својим поступцима према свим лицима за која би јој се поднели извештаји. Одазивајући се пак захтеву Ц. и К. Владе, Краљевска Српска Влада је вољна изићи на сусрет и предати суду без разлике положаја и чина сваког свога грађанина, за кога би се поднели докази да је учествовао у сарајевском злочину и прима обвезу да на дан 13. /26. јула објави на првој страни званичних новина ову изјаву :

Краљевска Српска Влада осуђује пропаганду управљену против Аустро-Угарске т. ј. скуп тенденција којима се тежи у крајњем циљу да се одвоје од Аустро-Угарске Монархије територије које чине њен саставни део и сажалева искрено кобне последице ове злочиначке радње. Краљевска Влада жали што су официри и чиновници српски учествовали у горе поменутој пропаганди и тиме компромитовали односе доброг суседства, на које се Краљевска Влада била свечано обвезала својом изјавом од 31. марта 1909. год.

Краљевска Српска Влада осуђује и одбија сваку помисао и покушај мешања у судбину становника ма ког дела Аустро-Угарске; сматра за своју дужност да скрене озбиљну пажњу официрима, чиновницима и свему становништву Краљевине Србије, да ће у будуће најстроже поступити са лицима која би учинила кривицу одајући се таквим радњама,

које ће Српска Влада свим силама спречавати и кажњавати.

Ова изјава саопштиће се Краљевској Војсци у име Његовог Величанства Краља дневном заповешћу Његовог Краљевског Височанства Престолонаследника Александра и биће објављена у наредном броју Војног Листа.

Поред тога:

- 1) Краљевска Српска Влада се обвезује у првом редовном сазиву Народне Скупштине унети одредбу у закон о штампи којом се најстроже казни изазивање мржње и презрење Монархије, као и сваки напис коме је општа тежња управљена против територијалног интегритета Аустро-Угарске. Она прима на се да приликом измена уставних, које су блиске, изведе измену и члана 22. Устава тако, да се горепоменуте публикације могу и конфисковати што сад не може бити по категоричној одредби члана 22. Устава.
- 2) Српска Влада нема никаквих доказа, нити јој такве пружа нота Царске и Краљевске Владе, да су „Народна Одбрана“ и друга слична друштва учинила досад макакво кривично дело ове врете у лицу кога од својих чланова. Па и ако то не постоји, ипак ће Краљевска Српска Влада изићи на сусрет захтеву Царске и Краљевске Владе и распустиће друштво „Народну Одбрану“ и свако друго које би радило против Аустро-Угарске.
- 3) Српска Краљевска Влада прима на себе да уклони одмах из јавне наставе све што служи или би могло служити стварању пропаганде против Аустро-Угарске, а кад јој Царска и Краљевска Влада пружи факта и доказа за то.
- 4) Српска Краљевска Влада пристаје исто тако уклонити из војске и администрације оне официре и чиновнике, за које би српска истрага показала да су криви за дела која иду против интегритета територије Аустро-Угарске Монархије и очекује да јој Царска и Краљевска Влада саопшти накнадно имена и радње или дела тих официра и чиновника ради даљег поступка.

- 5) Српска Краљевска Влада мора признати да јој није јасан сав значај и домаћа захтева Царске и Краљевске Владе да се Србија обавезе примити на својој територији сарадњу органа Царске Краљевске Владе, али изјављује да ће примити сарадњу која би одговарала међународном праву и кривичном судском поступку као и добрим суседским односима.
- 6) Српска Краљевска Влада, разуме се по себи; сматра за своју дужност отворити истрагу противу свих оних који су или који би били евентуално умешани у злочин од 15. јуна, а налазили би се на територији Краљевине Србије. Што се тиче учешћа, у тој истрази, органа аустро-угарских власти, које би Царска и Краљевска Влада за то делегирала, Српска Краљевска Влада не може примити њихово учешће, јер би се тиме погазио Устав и Закон о поступку судском у кривичним делима. Међутим у конкретним случајевима могли би се органи Аустро-Угарске упознати са резултатима дотичне истраге.
- 7) Српска Краљевска Влада је одмах, још исте вечери, притворила мајора Војислава Танкосића, а за Миланом Цигановићем, који је аустро-угарски поданик и до 15. јуна је био званичник (аспирант) Железничке Дирекције, наређена је потера, јер се он досада није могао пронаћи. Моли се Царска и Краљевска Влада да изволи уобичајеним путем саопштити што пре остале сумње или евентуалне доказе о њиховој кривци добивене досадашњом истрагом у Сарајеву, ради даљег поступка.
- 8) Српска Краљевска Влада појачаће и прошириће предузете мере да се спречи недопуштени пренос оружја и експлозива преко границе. По себи се разуме, да ће одмах наредити истрагу и строго казнити пограничне чиновнике на линији Шабац–Лозница што су се огрешили о своју дужност и пропустили кривце сарајевског злочина.
- 9) Српска Краљевска Влада ће радо дати објашњења односно изјава које су њени чиновници у земљи и на страни после атентата чинили у интервјуима који су, по тврђењу Царске и Краљевске Владе, били непријатељски према Монархији, чим јој Царска и Краљевска Вла-

да укаже на дотична места тих изјава и чим се утврди да су употребљени изрази заиста изрази дотичних чиновника, – о чему ће се и она сама старати да прибави доказе и уверење.

- 10) Што се тиче извршења мера, које се у горњим тачкама помињу, у колико то овом нотом није учињено, Српска Краљевска Влада ће одмах извештавати Царску и Краљевску Владу, чим се која мера нареди и изврши.

У случају да Царска и Краљевска Влада не би била задовољена овим одговором, Краљевско Српска Влада, сматрајући да је у општем интересу не пренагљивати у решењу овог питања, спремна је као и увек примити мирно споразумевање на тај начин што би се то питање изнело на решење пред међународни суд у Хагу или пред Велике Силе које су узеле учешћа у доношењу декларације Краљевске Српске Владе од 18. /31. марта 1909. године.

АС, МИД, ПО, Ф1, А1/3, д. 7

Посланство Аустро-Угарске – Београд

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

– 12/25. VII 1914. у 6 сати – мин. после подне
Пов. Бр. 2735. 12/25. VII 1914.
Господине Председниче,

Пошто је истекао рок одређен нотом коју сам, по наредби своје Владе, предао Његовом Превасходству Господину Пачу-у прекјуче у четвртак у 6 часова по подне, а задовољавајући одговор нисам добио, част ми је извести Ваше Превасходство да вечерас напуштам Београд са особљем Царског и Краљевског Посланства.

Заштита Царског и Краљевског Посланства са свима његовим припадностима, анексима и архивом као и старање о поданицима и интересима аустријским и угарским у Србији поверава се Царском Немачком Посланству.

Канцелисте Фердинанд Јовановић и Милан Мековић, који ће остати у Београду, придодани су на службу Царском Немачком Посланству.

На завршетку констатујем да ће од тренутка кад Ваше Превасходство буде примило ово писмо прекид дипломатских односа између Србије и Аустро-Угарске добити карактер свршенога чина.

Изволите и т. д.

Гизл

АС, МИД, ПО, 1914, ФІ, АІ/3, д. VII

*Министарство иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

Свим краљевским посланствима

ТЕЛЕГРАМ

Пов. Бр. 3822/а.

12/25. VII 1914. у – сати – мин.

– –
Данас у 5 3/4 часова по подне предао сам одговор на аустро-угарску ноту. Одговор у целини добијате вечерас. Из њега ћете видети да смо ишли до крајњих граница до којих смо могли ићи. Аустро-Угарски Посланик, кад је примио ноту, изјавио је да је мора сравнити са упутствима и да ће одмах дати одговор. Чим сам дошао у Министарство, Посланик ме је писмом известио да није задовољан нашим одговором и да напушта Београд тога вечера са целим особљем Посланства. Немачком Посланику предаје заштиту над Посланством са свима стварима и архивом као и старање о поданицима и интересима аустриским и угарским у Србији. Најзад изјављује да су, са предајом његовог писма, дипломатски односи између Србије и Аустро-Угарске потпуно прекинути.

Краљевска Влада сазвала је Народну Скупштину за 14. јули у Нишу, куда одлазе још ноћас сва министарства са особљем. Престолонаследник у име Краља издао је заповест да се војска мобилише, а

сутра или прекосутра издаће се прокламација, у којој ће се објавити да грађани који нису војници остану мирно код својих кућа, а војници да иду у своје команде, те да према својој моћи бране Србију, ако би била нападнута.

Пашић

АС, МИД, ПО, 1914, ФІ, АІ/3, д. VII

Краљевско српско војно министарство – Београд

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

Пов. Ф/Ђ. В. Бр. 1392.

12/25. VII 1914.

– –
Министарство Унутрашњих дела под Поверљиво од данас доставило је следећи извештај:

„Ноћас у 12 и 1/2 часова Министарство ово добило је од начелства окр. Смедеревског следећи телефонски извештај:

Око 12 сати (овога часа) примећена је једна аустријска лађа која је ишла до смедеревског расадника. Сигурно неким знаком она је известила неког и одма се је приметила још једна лађа аустријска; оне вуку шлепове у којима је сигурно понтонски материјал и војска. На лађима точкови не раде, већ су пуштене и плове полако низ воду“.

Предњи извештај част ми је доставити у вези извештаја Пов. бр. Ф/ЂВ/№ 1391. од данас.

Смиљанић

*Документи о спољној политици Краљевине Србије,
књига VII, свеска 2, Београд, 1980, 663*

Предњи извештај част ми је доставити на увиђај.

Краљевско српско војно министарство – Београд

Смиљанић

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

*Документи о спољној политици Краљевине Србије,
књига VII, свеска 2, Београд, 1980, 663*

Пов. Ф/Ђ. В. Бр. 1393.

12/25. VII 1914.

–
Командант Дринске дивизиске области под данашњим доставио је следећи извештај:

„Командант места из Лознице под Пов. бр. 26. од данас јавља следеће: „Овога часа стигла су у Велики Зворник 16 брдских топова и поставили логор до саме обале према стени у В. Зворнику“.

*Посланство Краљевине Србије
у Русији – Петроград*

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Ниш*

Предњи извештај част ми је доставити на увиђај.

ТЕЛЕГРАМ

Смиљанић

Пов. Бр. 61.

12/25. VII 1914. у 8 сати после подне

*Документи о спољној политици Краљевине Србије,
књига VII, свеска 2, Београд, 1980, 663*

Пов. Бр. 2740.

13/26. VII 1914.

Војни изасланик сада се вратио из Царског Села. Саопштио ми, да је сазнао од шефа главног генералштаба: Војни савет показао највећу ратоборност и донео одлуку ићи до краја у заштити Србије нарочито Цар својом одлучношћу изненадио све; у подне већ наређена мобилизација војног округа Кијевског, а у осталим наређене припреме; даље војне свечаности у Ц. Селу обустављене. Данас шест сати рок одг. ултиматума произведени за официре на начин демонстративан сви свршени кадети у Русији. У свима круговима без разлике влада највећа одлучност и одушевљење због оваквог држања Цара и владе.

Краљевско српско војно министарство – Београд

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

ПОВ. Ф/Ђ. В. Бр. 1394.

12/25. VII 1914.

–
Командант Дунавске дивизиске области доставио је под 11. тек. месецом следећи извештај:

АС, МИД, ПО, 1914, Ф1, А1/3, д. VII

Спалајковић

„Надзорник страже 4. чете Граничне трупе, на рејону од Умке до Винче, пешадиски наредник Вукашин Штулић изјавио је усмено овој команди:

Један аустро-угарски финансиски стражар из Земуне доставио ми је, да ће данас 11. овог месеца у Земун стићи 12 реморкера са муницијом, а да је сувим дошло много војске. Ови реморкери треба да стигну у 10 часова пре подне“.

Краљевско српско војно министарство – Ниш

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

Пов. Ф. Ђ. О. Бр. 8.

13/26. VII 1914.

Пов. Бр. 2749.

13/26. VII 1914.

Командант Дунав. див. области добио је од Управника главне царинарнице I реда на Сави, 12 ов. м. следећи извештај:

„Старешина финан. страже „Тоспаша“ рапортом својим од данас, доставио је царинарници, да су 11 ов. м. око 6 часова по подне са Аустро-Угарске стране пуцале пушке на нашу стражу „Тоспаша“, која се налази на Дунавској обали на спрам шпица аде „Чагљанца“ а на спрам села Великог Села.

Пушака је испалењено 50–60 метака, а чобани који су чували стоку око страже морали су побећи од пушчаних метака.

Да су пушке пуцале са Аустро-Угарске стране на нашу страну, доказаће Коста Костић, Милован Тодорић, Видоје Јовановић, Тоша Коџић и његов друг Ранко сви овд. аласи.

О овоме је царинарници част известити Команданта, ради знања, с'тим, да су наши стражари на ово Аустро-Угарско изазивање били потпуно неутрални, а жртва није било. “

О овоме част ми је известити то Министарство ради знања.

Смиљанић

АС, МИД, ПО, 1914, ФI, AI/3, д. VII

Краљевско српско војно министарство – Ниш

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

Пов. Ф. Ђ. О. Бр. 27.

13/26. VII 1914.

Пов. Бр. 2750.

13/26. VII 1914.

Командант Тимоч. див. области депешом од данашњег № 30, доставио је следећи извештај:

„Од Начелника среза Кључког имам извештај, да су Аустројске власти у Оршави јутрос задржале нашу

лађу „Вардар“ са ње скинули српску а истакли мађарску заставу. Лађу су присилили на предају са једним торпиљером. Наредио сам да се њихова лађа у Каналу задржи и конфискује (Изнад ове реченице уметнуто: Ово не саопштити преси). О овоме част ми је известити то Министарство ради знања.

Смиљанић

АС, МИД, ПО, 1914, ФI, AI/3, д. VII

*Посланство Краљевине Србије
у Француској – Париз*

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

ТЕЛЕГРАМ

Пов. Бр. 210.

13/26. VII 1914. у 5 сати 55 мин. после подне

Пов. Бр. 2774.

14/27. VII 1914. у 1 сат 4 мин. пре подне

Према овдашњим извештајима мобилизација Аустро-Угарске скоро готова. Намерава се заузети што пре Београд и ићи ка Крагујевцу. Једновремено окупирао би се опет стари Санџак. Хоћу ли примати добровољце који се јављају међу којима бивши официри француски и аустриски. У случају одобрења молим кредит.

Веснић

Да се донесе решење.

Г. Министар прочитао 18. VII 1914.

АС, МИД, ПО, 1914, ФI, AI/3, д. VII

Краљевско српско војно министарство – Београд

*Министарству иностраних дела
Краљевине Србије – Београд*

Пов. Ф. Ђ. О. Бр. 53.

14/27. VII 1914.

Пов. Бр. 2814.

14/27. VII 1914.

Част ми је доставити извештај команданта Тимочке дивизијске области који гласи:

„Из Доњег Милановца имам извештај да су наше бродове „Цар Николу“ и „Мораву“ Аустријски финанси напали код села Свињице и на исте избацили око 30 метака.

Бродови су оштећени зрнима.

Капетанима бродова наредио сам да се зауставе, приђу к' Српској обали под заштитом III-поз“.

Смиљанић

АС, МИД, ПО, 1914, ФІ, АІ/3, д. VIII

Њеово Царско Величанство Император Русије,

Његовом Краљевском Височанству Наследнику

Престола Србије, Александру

Петроград 14/27. јула 1914. год.

Ваше Краљевско Височанство, обраћајући се Мени у једном необично тешком тренутку, није се преварило у осећањима, које имам према Њему и у Мојој срдечној наклоности према српском народу.

Данашња ситуација привукла је Моју озбиљну пажњу и Моја влада стара се свом снагом да отклони постојеће тешкоће. Ја сам уверен, да ће Ваше Височанство и Краљевска влада хтети олакшати наше старање и да неће пропустити ништа, да се

дође до решења, која ће отклонити ужасе једног јовог рата, чувајући притом достојство Србије.

До год буде и најмање наде да се избегне пролевање крви, сви моји напори биће упућени томе циљу. Ако, и поред наше најискреније жеље, у томе не/ успемо, Ваше Височанство може бити уверено да Русија ни у коме случају неће остати равнодушна према судбини Србије. Николај.

Влада Аустро-Угарске – Беч

Влади Краљевине Србије – Ниш

ТЕЛЕГРАМ

– 15/28. VII 1914. у 11 сати 10 мин.

Пов. Бр. 2832. 15/28. VII 1914. у 12 сати 30 мин.
Краљевска Влада Србије није на задавољавајући начин одговорила на ноту датирану датирану 23. јулом 1914, коју јој је предао аустроугарски министар у Београду, због чега Царска и Краљевска Влада налази да је принуђена да се ослони на силу оружја ради очувања својих права и интереса. Од овог тренутка Аустроугарска се сматра у рату са Србијом.

Министар спољних послова Аустроугарске

Берхтолд

АС, МИД, ПО, 1914, ФІ, АІ/3, д. VIII, документ издвојен у касу

Документа приредио:
Др Мирослав Перишић

Прве жртве Великог рата

На дан официјелног успостављања ратног стања, 28. јула 1914, у Земуну су били стационирани штаб, 2, 3. и 4. батаљон аустроугарског 68. пешадијског пука „Јозеф фон Рајхер“ из мађарске жупаније Јас-Нађкун-Солнок.¹ Задатак пука био је обезбеђење границе дуж Саве према Србији, с тим да је 11. чета 3. батаљона посебно била задужена за чување железничког моста. Како је концентрација снага била још увек у току, 68. пук је располагао бројем војника мањим и од обавезног мирнодопског састава; заповедник групе 7. аустроугарске дивизије, Емил Баумгартнер (*Emil Baumgartner Edler von Wallbruck*, 1865- 1938) је, наиме, барону Гизлу на станици у Земуну, 25. јула у 19. 45, саопштио да на лицу места располаже са око 800 војника и 4 митраљеза из састава 68. пешадијског пука. Пук је у мирнодопско време требало да има 85 официра и 1561 нижи чин, док је ратни састав предвиђао 4660 људи. Ово указује да Аустријанци нису били способни да у ноћи између 28. и 29. јула форсирају Саву и Дунав нити да изврше било какву озбиљнију демонстрацију према Београду.²

На српској страни, министар војни је још 23. јула наредио да се све трупе београдског гарнизона изведу из града и дислоцирају у пољске логоре. Тако су у самом граду границу дуж Саве и Дунава, односно, Градски одсек и пододсек, бранили трећи батаљон 7. пешадијског пука III позива (1. батаљон био је стациониран на Топчидерском, 2. пак на Милићевом брду, а 4. батаљон код Гроцке), станични батаљон, понтонирско-минерска чета Првог инжењеријског батаљона под командом капетана Михаила

1 *K. u. k. Ungarisches Infanterie Regiment „Joseph Freiherr v. Reicher“ Nr. 68, Jász-Kun' 68 Gyalogezred.* Пуком је заповедао пуковник Виктор Бакаларж (*Viktor Bakalarž*).

2 *Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der Königlich Ungarischen Landwehr* (Abgeschlossen mit 5. August 1914), Wien, 1914, 65, 92; R. Agstner, *Von Kaisern, Konsuln und Kaufleuten*, Band 2, Wien, 2012, 270.

Алића (1885-1937), четири чете београдске полицијске жандармерије, две чете ноћних стражара, финансијска стража Царинске управе Министарства финансија, припадници Витешког друштва „Душан Силни“, те четнички одред мајора Војислава Танкосића (1880-1915).

На дан пријема ултиматума, 23. јула, наиме, вршилац дужности премијера, др Лазар Пачу (1855-1915), наредио је министру војном, пуковнику Душану Стефановићу (1870-1951), да у складу са 7. тачком ултиматума, а у циљу истраге, ухапси мајора Војислава Танкосића (1880-1915). Наређење је одмах извршио командант Дунавске дивизије I позива, пуковник Миливоје Анђелковић-Кајафа (1868-1940). Танкосић је приведен на Торлак, где је, из објекта у Крунској 3, био измештен штаб дивизије. Прикупљање четника започето је 24. јула. Одред се исто вече, под командом Танкосићевог заменика, Јована Стојковића-Бабунског (1878-1920), такође, пребацио на Торлак, инсистирајући да се заповедник ослободи и преузме команду над четом.³ Пуковник Анђелковић се у 19. 10 телеграмом О№. 431 обратио Врховној команди у Крагујевцу, тражећи упутства како да поступи. Генерал Живојин Мишић му је исте ноћи наложио да „*чета остане под (његовом) личном командом на положају са својим командиром (Танкосићем)*“. На министарској седници одржаној у Нишу 26. јула, донета је одлука да „*пошто за пешад. мајора Војислава Танкосића није аустроугарска Влада до сад поднела никакве доказе нити оптужбе против њега а наступило је ратно стање, то се истрага обуставља према мајору Танкосићу и исти пушта у слободу*“. Министар војни је дописом Пов. ЂО№. 575 о овоме одмах известио Врховну команду у Крагујевцу, а ова је одлуку проследила команданту

3 Ради се о Рудничком одреду, који је озваничен Наредбом ФЂНр. 437 затупника начелника, помоћника начелника Вховне команде, ђенерала Живојна Мишића од 4/17. августа 1914. ВА, п. 3, к. 93, ф. 1, бр. 4/11.

II армије у Аранђеловцу, како би је пуковник Анђелковић (Дунавска дивизија је била у саставу II армије) спровео у дело.

Пуковник Кајафа је на дан објаве рата, 28. јула у вечерњим часовима, Танкосића на челу четничког одреда од 400 људи упутио на *осигурање линије Видин-капија – Савски мост. Значи, у ноћи између 28. и 29. јула, одредом је командовао лично мајор Танкосић а не Јован Стојковић-Бабунски.*⁴ Према наређењу министра војног од 25. јула, понтонирско-минерска чета капетана Алића минирала је са 600 кг експлозива железнички мост између Београда и Земуна. Око 16 часова, граничну црту на средини железничког моста последњи је прешао свештеник католичке капеле Св. Ладислава (у кругу аустроугарског посланства, Студеничка 20), Роберт Безецки (*Bezetzky Róbert*, 1884-1943), који је из Срема у Београд превео своју мајку.

На даљи развој догађаја највише ће утицати важност речних комуникација за обе зарађене стране због дотура ратног материјала, хране и трупа. Аустроугарска Дунавска флотила је, наиме, прешла у стање пуне бојеве готовости још 23. јула а ступила је у акцију и пре официјелне објаве рата, 26. јула. Српске путничке и трговачке бродове је јулска криза затекла углавном на линији Београд - Голубац. Аустријски монитори су 26. јула код „штека“ у Текији запленили и одвукли у Оршаву путнички пароброд „Вардар“ – власништво „Српског бродарског друштва“. У исто време, код Дубравице су заустављени путнички пароброди „Мачва“ и „Србија“. Без обзира на ове вести, исто вече у 19. 00 из Београда је низ Дунав, под британском заставом и командом капетана Воје Тодоровића, кренуо путнички пароброд „Делиград“. Сутрадан, 27. јула, код Градишта су заплењени путнички

4 ВА, п. 7, к. 31, ф. 1, бр. 7. Анђелковић је у 22. 00 часа из непознатих разлога наредио да се Танкосић врати у притвор на Торлак. У том тренутку, наређење је било немогуће извршити, јер се одред већ налазио у жеку борби. *Извештај Војислава Танкосића команданта Рудничког четничког одреда о борбама Одредом од 25. јула до 29. августа 1914. године.*

пароброди „Шумадија“ са капетаном Бором Путником, „Мачва“ и „Делиград“, те тегљачи „Крајина“ са капетаном Радом Лонгиновићем и „Моравац“ са капетаном Војом Николићем. Ватром аустроугарске артиљерије, опет код Градишта, потопљени су путничко-поштански брод „Србија“ и тегљач „Неретва“ са 4 шлепа. Тегљач „Београд“ се затекао у Новом Саду, где је заплењен. Србија није била у стању да пружи адекватан одговор пошто није располагала речном ратном флотилом. Тако су српске снаге биле ограничене на дејство са копна.

Око 23. 00 часа 28. јула, из Земуна су покушали да се пробију у Саву аустроугарски тегљачи „Дунавског паробродског друштва“ (*Don audampfschiffahrtsgesellschaft*) „Ин“ (*Inn*) под командом капетана Стефана Фајнера (*Stephan Feiner*), затим „Јозеф“ (*József*), „Ферти“ (*Fertő*) и „Совачиге“ (*Szövetség*) са шлеповима. Српски војници и добровољци распоређени дуж обале одмах су отворили стрељачку ватру по бродовима.⁵ На левој обали Саве, војници 68. пука залегли су у ровове и узвратили пешадијском ватром. Један од метака је у непосредној близини железничког моста, код „Прве парне стругаре Душана Сиротановића“ (на Топчидерском друму код „Сењака“), око 23. 30 усмртио Душана Ива Ђоновића, службеника дирекције Српских државних железница и припадника Танкосићевог одреда. Ђоновић је практично пао као прва жртва Великог рата.

Интензивирање пешадијске ватре био је сигнал за капетана Алића да електричним путем активира експлозив постављен на челичну конструкцију првог крака железничког моста. У 1. 30 часова 29 јула, градом се разлегла страховита експлозија; када се дим разишао, видело се да је крак, пресечен код првог пилона, налегао на обалски насип. Рушење моста приморало је аустријске бродове на одступање; четири тегљача

5 *Österreich Ungarns letzter Krieg 1914-1918, Erster Band, „Das Kriegsjahr 1914“*, Wien, 1931, с. ۱95, 524.

окренула су се и упутила назад, пут Земунa. У помоћ им је испловио монитор „Темеш“ (*SMS Teres*), који је из топа 12 см L/35 система Шкода отворио ватру по касарнама у Доњем граду београдске тврђаве. Једна од граната погодила је магацин са житом и изазвала пожар. То су, уједно, биле прве гранате које су пале на Београд. Данас влада заблуда да је прва граната испаљена са монитора „Бодрог“ (*SMS Bodrog*). У то време, наиме, „Темеш“ и „Бодрог“ су се налазили стационирани у Земуну, у саставу 1. групе монитора. Но, „Бодрог“ се командном броду „Темеш“ придружио нешто касније, пружајући му артиљеријску подршку (као уосталом и монитори „Самош“ и „Кереш“ из састава 2. групе монитора).

Захваљујући подршци монитора, до земунске луке су се вратили „Ин“, „Совачиге“ и тешко оштећени „Ферти“, док се „Јозеф“, са баржама које је теглио, насукао на леву обалу Саве у близини ушћа, код „Бурме“.

Негде пред зору, Аустријанцима у рову испод железничког моста почела је да понестаје муниција. У циљу да из оближње стражарске кућице донесу нове сандуке, леђобран рова су прескочили војници 2. одељења 11. чете 3. батаљона Пал Ковач (*Kovács Pál*, Абадсалок, Јас-Нађкун-Солнок вармеђа, 1892 - Земун, 1914) и Биро Габор (*Bíró Gábor*, Мезотур, Јас-Нађкун-Солнок вармеђа, 1891 - Земун, 1914), као и војник 14. чете, Вереш Имре (*Veres Imre*, Мезотур, Јас-Нађкун-Солнок вармеђа, 1891 - Земун, 1914). Но, већ након неколико пређених метара, Пал Ковач је погођен директно у главу и одмах је преминуо. Габор и Вереш, који су покушали да га одвуку назад у ров, такође су погинули.⁶ Пал Ковач је практично пао као прва војна жртва Великог рата на страни Централних сила и посмртно је одликован бронзаном медаљом за храброст (*Bronzene Tapferkeitsmedaille*). Пал Ковач, Биро Габор и Вереш Имре су 30. јула, уз

⁶ Tedenske slike, година I, br. 1, Ljubljana, 12. avgust 1914, str. 9-10, 12; Österreichische Volkszeitung №. 210, 1 avgust 1914, Wien, 3.

све војне почести, сахрањени на земунском католичком гробљу.⁷ Душан Ђоновић је сахрањен 29. јула без икаквих посебних почести, у породичној гробници на Новом гробљу у Београду. Није одликован а његово име брзо би пало у заборав да у „Политици“ бр. 3774 од 22. јула/5. августа 1914. године није објављен кратки некролог „првој жртви у нашем Великом рату“.

У савременој истоиографској грађи постоји низ неслагања када је у питању прва цивилна жртва са аустроугарске стране.

Након неуспелог пробоја тегљача у Саву у ноћи између 28. и 29. јула, управа „Дунавског паробродског друштва“ је наложила да наредне ноћи, 20/30. јула, покушај понови тегљач „Алкотмањ“ (*Alkotmány*). Аустријанци су се овај пут боље припремили; командни мост је био обложен врећама песка које су требале да заштите посаду од пушчане ватре. Бродом је командовао капетан Карл Ебе(р)линг (*Károly, Karl Ebe/r/ling*, Budapest, 1858 - Zemun, 1914), први крманош био је Михаљ Гремспергер (*Mihály, Michael Gremesperger*) а други крманош – Игњац Кобер (*Ignaz Koboer*). Када се брод приближио на око 150 корака до српске обале, на командни мост је отворена пешадијска ватра. Капетан Еберлинг и крманош Гремспергер су на месту погинули а други крманош Кобер, иако тешко рањен, успео је да тегљач врати у Земун. Тако је капетан Еберлинг пао као прва цивилна жртва са аустроугарске стране. Еберлинг и Гремспергер су 2 августа свечано сахрањени у Земуну (на старом немачком, *Franztal* гробљу). Крманош Кобор је 11. августа 1914. године одликован сребрном медаљом за храброст I класе (*Silberne Tapferkeitsmedaille 1. Klasse*) док је капетан Еберлинг, посмртно, марта 1915, декорисан Златним крстом за ревност са круном

⁷ Reschner Róbert és Sebestyén József, „A 68-as jász-kun gyalogezred háborús albuma“, илустрације Herman Lipót, 1917, sine loco; Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, *A temető kialakulásától elhanyagolásáig (1914-1925)*. Veperdi András, *A császári és királyi haditengerészet I. világháború alatt elesett magyar hősei*“, Hajózástörténeti Közlemények, Budapest, 2007, 57.

на траци сребрне медаље за храброст I класе (*Goldene Verdienstkreuz mit der Krone am Bande der Tapferkeitsmedaille*).⁸

Занимљиво је да се код нас, најчешће на основу непоуздане мемоарске грађе (углавном сећања новинара Свете Милутиновића, која су публикована 1931. године у „Агонији Београда у Светском рату“ те августа 1934. и у „Београдским општинским новинама“), данас наводе потпуно погрешни подаци о првим жртвама Великог рата са обе стране. Устаљено је мишљење да је Душан Ива Ђоновић био ученик другог разреда Краљевске трговачке академије те да је у тренутку погибије имао 16 година. Штавише, „на иницијативу Удружења ратних добровољаца 1912-1918. и њихових потомака и поштовалаца, и уз подршку општине Стари град“, 2004. године је на згради Прве економске школе, Цетињска 5-7, Ђоновићу постављена спомен-плоча, рад академског вајара Љубише Манчића. При томе, потпуно су занемарене ноторне историјске чињенице; Душан Ђоновић је био брат адвоката и публицисте Николе Ђоновића (1885-1974), који је по службеној дужности на процесу 1946. године бранио ђенерала Драгољуба-Дражу Михаиловића, те познатог новинара, књижевника и дипломате, Јована Ђоновића (1883-1963). Сва три брата су као окривљени у познатој „Бомбашкој афери“ били приморани да се из Црне Горе трајно преселе у Београд. Душан Ђоновић је у Балканским ратовима учествовао као добровољац у одреду Јована Стојковића, што би свакако било немогуће за једног четрнаестогодишњака. У некрологу објављеном у „Политици“ 5. августа 1914. године, јасно се наводи да је Душан радио као службеник Управе железница, што опет не би било могуће да је заиста имао 16 година. Коначно, 1914. године Српска краљевска државна трговачка академија се налазила у Светогорској улици бр. 50, а не у објекту Прве економске школе који је подигнут

тек 1928. године. Но, још је занимљивије да се током припрема за обележавање стогодишњице Великог рата изненада појавило потпуно ново име прве аустроугарске жртве. Наиме, 6. јуна 2013. донета је одлука да се, „у близини Железничког моста преко Саве“, постави спомен-плоча Душану Ђоновићу и Иштвану Балоху - првој жртви са аустроугарске стране. Најављено је и да се у копродукцији са једном аустријском кућом припрема и снимање филма „Седам дана који су променили свет“, а у коме је Иштван Балохи такође проглашен првом аустроугарском жртвом. У оба случаја, као аргументација је послужила једино чињеница да на Новом гробљу постоји спомен плоча Балохију, „подигнута 1915 (!), одмах пошто су Аустроугари окупирали Београд“.⁹

Аустроугарски војници погинули око и у Београду од 1914. до 1918. године сахрањивани су у Земуну, на Великом Врачару (Звездара, у прдулетку Новог гробља), потом око резервних војних болница „Брчко“ (*Reserve-Spital „Brčko“*) и „Брин“ (*Reserve Spital II „Brünn“*, круг старе Војне болнице) на Западном Врачару, али и широм града, на местима где су и погинули. Генерални гуверман (*K. u. k. Militär-General-Gouvernement in Serbien*) је тек 1918. године донео одлуку да се већина ових војника пренесе на заједничко војничко гробље (*k. u. k. Militärfriedhof*, у склопу Новог гробља), на коме је подигнута капела, рад познатог мађарског вајара Петра Гиндerta (*Péter Gémes Gindert*, 1876-1923) и аустријске сликарке и војног коресподента Фрици Улрајх (*Fritzi Ulreich*, 1865-1936). После ослобођења Београда, ово гробље, као и она у Земуну, била су запуштена. Мађарска колонија у Београду је 1926. године покренула акцију прикупљања прилога за санацију „последњег уточишта мађарских хероја“. Обновљено гробље је формирано на мањем простору и свечано отворено 18. децембра 1926. године. Мемо-

8 TATSACHEN UND ZAHLE AUS DEM DEUTSCHEN RINGEN 1914/1918, Vierte, erweiterte Auflage, Copyright 1936 bei Kyffhäuser-Verlag, Berlin /Printed in Germany, Gedruckt bei Oswald Schmidt GmbH. in Leipzig VON HASE & KOEHLER / VERLAG / LEIPZIG, 57, 85; Illustrierte Kriegs-Chronik 1914, Nummer 1, Leipzig 1914, 30-32.

9 Б. Билбија, *Пронађена спомен-плоча првој жртви Првог светског рата*, Политика, 16. март 2013; Б. Билбија, *Филм о првој жртви Првог светског рата*, Политика, 10. фебруар 2013.

ријал је тако функционисао наредне две године, када се установило да су трошкови одржавања превелики. Мађарска амбасада је у лето 1929. донела одлуку да се постојећих 1700 појединачних гробова сведе на половину, те да се на исто место пренесу и тела из осталих гробница, још увек раштрканих широм града и околине. Амбасада је 1931. године Управи за гробља понудила компензацију у виду земљишта тако што би се војни меморијал свео само на малу парцелу непосредно око капеле. Заузврат, београдска Општина се обавезала да тела непознатих војника смести у две масовне гробнице, да 27 официра сахрани у полукругу око капеле, те да идентификоване борце сахрани у капели. Уговорени радови започети су 1932. а довршени – тек 1937. године. Истовремено, Мађари су тражили тело Пала Ковача како би га пренели у родни град, где су му подигли импозантан споменик. Но, после толико ексхумација и преноса погинулих војника, изгубио се сваки траг остацима првог аустроугарског војника погинулог у Великом рату; тако испод споменика у Абадсалоку – није сахрањен нико. Зато је у Београду, на левом зиду капеле, уместо уништене раскошне уљане слике Фрици Улрајх, подигнут споменик 68. пешадијском пуку. На капитолу споменика урезане су године: „1914 (крст) 1918“, а по ободу: „Први светски рат 1914-1918“ (*AZ 1914-1918 VILÁGHÁBORÚBAN*), „68. пешадијски пук округа Јазкун“ (*A JÁSZKUN 68. GYALOGÉZR*), „прва проливена крв“ (*ELSONEK ONTOTTA VERET*). У средини је мали грб земаља мађарске свете круне – земаља круне Светог Стефана, усвојеног 1916. године, који је постављен преко укрштених мачева. На постаменту споменика, у складу са уговором из 1931, урезана је посвета једином идентификованом војнику овог пука, извесном Балогу Другом Иштвану: „Балог II Иштван, пешадинац“ (*BALOGH II ISTVAN GYALOGOS*) / „68. пешадијског пука округа Јазкун“ (*A „JÁSZ-KUN“ 68 GYALOGÉZREDTÖL*), / „пука који је у Првом светском рату 1914-1918“ (*MELY EZRED AZ 1914-1918 ÉVI VILÁGHÁBORÚBAN*) / „први пролио крв“ (*ELSÖNEK ONTOTTA VÉRÉT*) / „на страни Централних сила код београдског железничког“ (*A KÖZPONTI HATALMAK OLDALÁN A*

BELGRÁDI VASUTI) / „моста на Сави“ (*SZÁVA HIDNAL*). Значи, посвета на плочи је тачна: борци 68. пука заиста су „први пролили крв“ 28. јула 1914. године. Но, име иначе анонимног Иштвана Балога нашло се на споменику свим погинулим борцима из округа Јазкун само зато што је током ексхумације, на основу ратне значке, установљено да је припадао истом пуку. Место и време његове погибије никада није утврђено.¹⁰

Бранко Богдановић

¹⁰ *A temető kialakulásától elhanyagolásáig (1914-1925); A belgrádi magyar követéség tevékenysége a temető megóvásának terén (1926-1937)*. За увид и податке о Аустроугарском војном гробљу захваљујем војном аташеу Републике Аустрије, генералу Рајнхарду Шеберлеу (*Reinhardt Schöberle*).

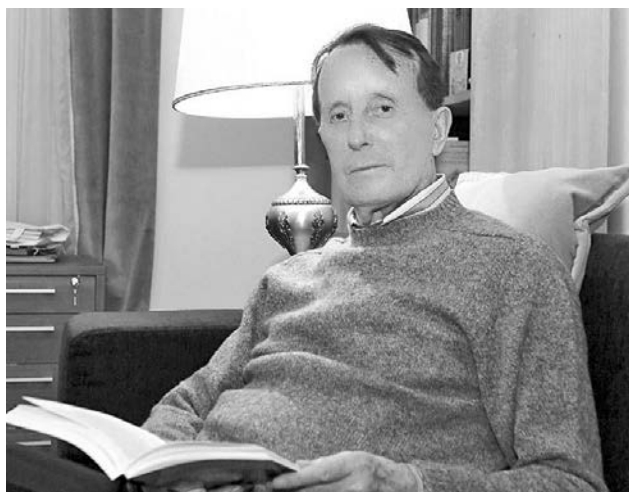

Историчар, академик проф. др Драгољуб Живојиновић говори за Историјске свеске

СРБИЈА НИЈЕ ХТЕЛА РАТ

Младобосанци су били једна група идеалиста која се бавила мало поезијом, мало књижевношћу, која је сањарила о слободи, која је желела да се ослободи окупатора и окупационе власти, свега онога што их је стезало, који су хтели да Срби буду слободан народ у својој слободној земљи

Где год Вам се уплете политика или се догађаји тумаче са становишта политике или већ неке друге стратегије ту онда нема праве историје и ту нема истине. Класичан пример за то вам је историчар Кристофер Кларк

Аустроугарским нападом на Београд 28. јула 1914. године почео је Први светски рат. Да ли је Србија, која је тек била изашла из Балканских ратова, била спремна за нови рат?

Рат је дошао као нешто сасвим неочекивано за Србију, непотребно, непожељно, сувишно, скоро катастрофално. Европа је била у миру, мада је тај мир био привидан и није се очекивало да би могло да дође до неког великог сукоба јер су све велике силе у преходних десетак година (Русија, Француска, Велика Британија) разрешиле своје сукобе бар на површини и чинило се да ће у Европи да завлада мир. Тако је и писао Проф Фромкин у својој књизи „Последње мирно лето у Европи“. Тако да ни Србија није очекивала такав развој догађаја јер је била усред политичке кампање за изборе. Политички кандидати за скупштину, министри, посланици и остали су

се разишли по Србији водећи кампању за изборе. Војвода Путник је као врховни командант, начелник врховне команде био у Немачкој на лечењу, а краљ Петар је абдицирао неколико дана пре атентата и напустио Београд. Дакле, рат је дошао као „гром из ведре неба“. Наравно оклевања више није могло да буде из простог разлога што је Аустрија већ концентрисала своје снаге на обалама Саве, Дунава и Дрине, а могло се наслућивати, али не и да ће рат почети на тај начин што ће она одмах напасти Србију.

Аустроугарска је објавила рат Србији телеграмом који је 28. јула послала отвореном поштом. Да ли је овакав војни стил био уобичајен, како га Ви тумачите?

Такво слање телеграма, на тај начин објављивање рата представља покушај да се српска војска, српски народ и српска држава у целини понизе и да се покаже да су они безначајни противник и да се са њима може поступати на начин на који то велике силе најчешће и поступају са малим народима - са пуно омаловажавања, са пуно понижења, поруге, цинизма итд...

Али, очито да ствари и нису биле баш такве јер било је покушаја и сви су се после сложили да је требало покушати да се преговорима реши проблем. Најгора ствар по Аустроугарску и Немачку била је то што је већина земаља рекла, па чак и сам Кајзер кад је видео одговор српске владе рекао је - па сад више немамо повода за рат, а британски министар спољних послова Едуард

Греј је рекао - ово је најневероватнији телеграм који сам икад у историји дипломатије прочитао - да се толико прихвата, а да се на крају оно што Аустроугарска тражи баш до краја, ипак не прихвати. Па чак и амерички председник Вилсон је рекао да је Аустрија пожурила и била нестрпљива и да се цео спор могао решити путем преговора. Али, радило се о томе да Аустрија није хтела да се спор реши путем преговора. И још једна сила, додуше духовна, а не политичка, која није хтела разрешење путем преговора био је Ватикан. Ватикан се залагао заједно са Аустријом (аустроугарском владом у Бечу) да се са Србијом поведе један локални рат у коме ће све велике силе стајати по страни док се Аустроугарска не буде обрачунала са Србијом и онда јој наметнула своје услове, поделила је, окупирали или већ шта је намеравала да ради.

Наравно, то је била једна велика несразмера у снази, наоружању, броју становника, величини земље итд. Аустроугарска је имала педесет милиона становника, а Србија једва четири и по милиона и то са онима који су тек недавно ушли у састав Краљевине Србије па нису били званично још укључени у читаву структуру државе - ту се мисли на Косово и Македонију. У размери 10 : 1 Србија је била слабија у наоружању, слабија у броју људи који су служили војску јер је претходних година већ изгубила један велики део својих најбољих официра, а наравно и велики број војника је остао или на бојном пољу, или је био рањен или осакаћен, односно неспособан за војску. Према томе, то је свакако било замишљено да то буде један рат неједнаких, у коме би се та ствар свршила тако што би Аустроугарска покорила Србију, поделила је, окупирали је и завела режим који је већ намеравала - да ли да је припоји Аустроугарској или неке њене делове да припоји, а неке делове да да Црној Гори или већ некој другој земљи - Румунији, Бугарској. Тај потез који је Беч мислио да изведе на такав један начин није могао да прође и он је одмах, по природи ствари, изазвао узбуну на разним странама. Рецимо британска влада се залагала за неко решење које би представљало некакав компромис, нпр. да аустријске трупе окупирају Београд и северну Србију као што су и два века

раније 1718. и да од Србије добију оно што су тражили, а то је да се Аустрији изруче сви они који су по мишљењу аустроугарске владе и полиције били одговорни за атентат.

У Србији је тог 28. јула владала недоумица да ли је рат почео.

Бомбардовање је отпочело са аустријских монитора који су били на реци, а против којих Србија није имала никакву одбрану јер није имала своју флоту. Такође, није имала артиљерију којом би могла да се супротстави тим стално крећућим метама на реци одакле се бљувала ватра. Треба ло је неко време да то уђе у свест народа, да се људи који су били растурени по Србији окупе, да виде шта ће даље, шта да раде, како да одговоре, како да се понашају, где да иду, од кога да траже помоћ. Очито да нису од свих могли да добију помоћ. Треба имати на уму да Србија 1914. године није имала ни са једном великом силом државни уговор и споразум о савезу, осим са Грчком. Према томе, нико није имао неку обавезу да притекне у помоћ Србији, осим Русије на некој словенској бази, а на православној или шта год је то преовладало код цара и у његовом ставу да Русија не може да допусти да се Аустроугарска обрачуна са Србијом како је она то замислила.

Хашка конвенција, коју су велике силе потписале пре почетка општег сукоба, штитила је Београд од бомбардовања, који је због свог специфичног положаја од стране српске владе проглашен отвореним градом. Ипак, Београд није био поштеђен разорних граната које су почеле да падају већ првог дана.

Знате, велике силе, то треба да научимо једном засвагда, никад у таквим ситуацијама не поштују свој потпис на таквим међународним уговорима. Радо их крше чим то њима одговара, а самим тим показују и свој морал и неке своје намере које су много брзо постале свима јасне - да је Европа па онда и свет у року од неколико дана већ похрleo у један велики сукоб. Али опет, атмосфера је била таква у европским престоницама да нико није веровао да ће тај рат да траје дуго и сви су очекивали да ће рат трајати само то

лето и јесен те да ће се већ пред зиму прекинути јер се зими најчешће не ратује.

Иако се у историографији спомињу само две жртве напада на Београд 28. јула, савременици тврде да је тај напад оставио много већи број жртава.

Тешко је утврдити тачно шта је вода однела, колико је жртава било. Нешто се не сећам да сам видео тачне цифре о томе колико је људи страдало у том нападу. Али очито да је ту дошло до извесног броја губитака људи и војника који су били у суштини без неке праве заштите од баражне артиљерије каква је уследила.

Тада су од великог значаја за Србију били извештаји швајцарског криминолога др Рудолфа Арчибалда Рајса из 1915. године о злочинима које је аустроугарска војска починила већ у првој инвазији на Србију.

Са уласком Аустријанаца у Мачву у августу месецу дошло је до казнене експедиције коју су проводиле углавном јединице састављене од Мађара и Хрвата. Те јединице су направиле катастрофалне геноцидне злочине у Мачви над цивилним и нејаким становништвом. То су чинили из беса што су били поражени јер они су већ тада доживели први пораз. У Церској бици то више није била војска која се равноправно борила и на фронту ратовала него је кажњавала народ, убијала све што је стигла, спалила и уништила и летину и куће и имовину, да не говоримо о људским животима који су изнад свега.

Дакле, поразом аустроугарске војске у Церској бици, када су они већ били на путу да буду протерани из Србије, они су се задржали у Мачви да направе покољ. То је било брутално кажњавање јер је аустријска војска доживела први пораз у рату. У тим јединицама није било ни Немаца, ни Бугара, већ су то биле јединице мобилисане у Хрватској и Угарској.

Требало је времена да се наша одбрана стабилизује и схвати да је то један рат на живот и смрт.

А онда је Арчибалд Рајс учинио нешто што је заиста величанствено са наше али и сваке друге тачке гледишта. Он је обишао та места, описао их, приказао и објавио то у свету. То је уздрмало Аустрију. Јер нико није очекивао такву крволочност, такву осветољубивост, ту врсту казне да се војска обрачунава са цивилима и невиним жртвама који нису били криви за то, сем што су били из Србије, што су били православни. И кад је тај Рајсов извештај отишао у Европу уследио је велики и врло непријатан одјек. Настојало се то прикрити и да се о томе што мање прича. Бискупи и католички надбискупи и кардинали су говорили да је то лаж, измишљотина. Тако да је и после 1915. године, кад је Рајс додавао своје књиге, постало сасвим јасно да је то био аустријски начин ратовања против Срба, односно понашања према становништву које је било тада под њеном окупацијом.

Наравно, чини ми се поучени тим искуством и негативним одјеком у свету, Аустроугари, када су заузели Србију у јесен 1915. године, нису више примењивали такве методе. Завели су прави окупациони систем. Административна управа је одређивала шта се сме, а шта се не сме, прописивала је обавезе у облику хране, сировина и осталог што је могло да користи аустријској оружаног сили која је одатле вукла сировине за своју индустрију. Узели су Борски рудник, Трепчу, Бугарима су такође дали што им је требало. Немци су заузели свој део и тражили да контролишу пругу од Београда до Софије јер је то био циљ Немачке - да стигне на Блиски исток. Вилсон је 1915. године рекао да је Аустрија постала продужена рука Немачке у њеној амбицији да овлада Европом, а преко Балкана и читавим светом на Блиском истоку. Значи, сада је Немачка диктирала свој систем и своје понашање Аустроугарској. Немци су желели мир на окупираног територији како би могли да експлоатишу природна богатства у Србији. Зато је Србија већ 1916. године дошла до глади. Црвени крст је покушао Србији да пошаље храну, међутим блокада Централних сила је то спречавала тако да је народ остао без помоћи са стране, а са друге стране окупатор му је однео практично све што је имао. Зато то више није био рат на бојном пољу где се сударе

две војске па ко изнесе битку на леђима тај је и победник већ је ово постала друга врста рата - рат који је захватио све елементе становништва. Рат је попримио карактеристике једног општег рата који утиче и на друштво и на привреду и на финансије и на становништво, једном речју на све.

Ситуација у Србији је, а то се често заборавља, врло специфична. Она је била једина земља у Првом светском рату која се борила за слободу своје земље са територије једне друге земље. Исто тако, ако знамо да је Србија ушла у рат са 405 000 мобилисаних војника, а да је дошла на Крф са око 150 000, значи практично је две трећине војске изгубила, а више није могла одакле да мобилише чак и да је хтела јер просто није имала људски потенцијал за то. Србија је имала двоструку битку да савлада - прво да се бори у туђини, а друго да не буде у стању да обнавља своје редове. Нема државе у Европи која је била у таквом положају. Све остале земље су ратовале на својој територији (Грчка, Румунија, Бугарска, Аустроугарска, а Француска и Енглеска су могле да мобилишу људе и из својих колонија и то су и радиле).

Стогодишњица Првог светског рата донела нам је протеклих месеци неочекивано много интерпретација домаћих и страних историчара о поводу и узроку рата. Зашто је и после сто година толико тешко објаснити Велики рат?

Није тешко, само што људи лажу из политичких разлога. Где год вам се уплете политика или се догађаји тумаче са становишта политике или већ неке друге стратегије ту онда нема праве историје, ту нема праве истине. Класичан пример за то вам је Кристофер Кларк. То је један обичан лажљивац. Он је написао једну огромну књигу у којој прича о Србији на основу аустријских извора. То је лажов. Ја сам о томе писао за Политику, а он је то сазнао и рекао да ће то исправити.

И јесте, Кларк је једним делом ревидирао свој став, те у немачком издању његове књиге „Месечари: како је Европа кренула у Први светски рат“ младобосанци нису више терористи већ атентатори.

Ма то је прича за нас и немојте да му верујете, то је обичан лажов.

Али, ево историчарка Маргарет МакМилан не одустаје од свог става да су младобосанци били терористи образлажући то тиме што Принцип и његови саборци нису ни тражили други начин да реше проблеме са аустроугарским режимом већ су једино решење видели у чину убиства престолонаследника. Уместо тога, она сматра, требало је да покрену и мобилишу јавно мњење у БиХ. Ипак, оставила је могућност да промени своје мишљење уколико са друге стране добије довољно јаке аргументе за то. Како бисте јој Ви одговорили?

Та њена прича је прича за малу децу, извините што баш овако морам да се изразим. Зна се ко су били младобосанци. Једна група идеалиста која се бавила мало поезијом, мало књижевношћу, која је сањарила о слободи, која је желела да се ослободи окупатора и окупационе власти, свега оног што их је стезало, који су хтели да Срби буду слободан народ у својој слободној земљи. Та организација није имала никакве везе са српском државом. Јер кад се каже Србија онда то значи држава, а кад се каже појединац, официр, овај или онај полицајац то није Србија. Те се ствари не могу поредити. Србија није хтела рат и ту нема никакве сумње. А њено поређење да су младобосанци слични Ал Каиди, или да је Принцип једна другачија реплика Осаме бин Ладена је чист идиотизам. Иза организације попут Ал Каиде стоји читав низ арапских земаља, са својим парама и капиталом, својим системом. Потпуно је апсурдно то поредити са једном групом сиротана који су се борили за нешто што су сматрали да је њихов идеал, који нису имали апсолутно никакве везе са државом. То што му је Милан Цигановић дао пиштољ или већ неко, урадио је то на своју одговорност, а није то држава радила. Она то не разликује. Кад се ту уведе политика и направе такве компарације онда ви показујете да сте потпуно ван сваке реалности. С друге стране, да питам МакМиланову, како су то младобосанци могли мобилисати јавно мњење? Како су то могли да изведу, са којим средствима? Како да добију дозволу и нпр. оснују свој лист? Па

то је био окупаторски режим који им то није дозвољавао. То је била окупација у суштини без обзира што се звала анексија, где је и црква против српског народа и држава и полиција.... Ти младићи, сањари, идеалисти, ја их тако доживљавам, нешто су покушали да ураде и кад су видели да то не могу да остваре онда су се латили пиштоља. То су била деца, младићи, којима се тресла рука кад су пуцали и бацали бомбе. То нису били за тај посао увежбани људи. Они су идеалисти, посвећени својој идеји, а то је била слобода. Тражили су уједињење прво српства па онда даље са свима осталима. Принцип је рекао - ја сам Србо-Хрват. Али шта то значи, то не значи ништа. Он је превасходно био Србин и он је као такав и био оптужен. Васа Чубриловић је увек говорио – ми смо били за Југославију, али смо, ипак били сви прво Срби. Али у тој Младој Босни је било и муслимана и Хрвата и Срба. Према томе, није то била искључиво српска завереничка група.

Али они увек заборављају да је у европској историји па и у Америци било такође у то време убиства краљева, царева, престолонаследника. Сви се они заборављају.

Такође, заборавља се да је српска влада упутила упозорење Билинском преко посланика Краљевине Србије Јовановића у Бечу, да каже да се нешто спрема и да се води рачуна око безбедности престолонаследника приликом посете у БиХ. Тако да је Србија и ако је нешто начула да се догађа о томе и обавестила Беч, односно није ћутала. Дакле, српска држава је упозорила на опасност. Али они не желе да се питају зашто су престолонаследника пустили да у БиХ буде готово без икаквог обезбеђења. Кад је четири године раније цар Фрањо Јосиф долазио у посету Сарајеву није му се могло прићи, па готово ни видети га јер је имао велико обезбеђење. А Фердинанда су пустили да се шета са аутомобилом по сарајевским улицама гдје је постао жива мета. Или је Поћорек био неспособан да направи било какву организацију која би заштитила престолонаследника или су они из Беча једноставно пропустили да му то кажу рачунајући - нека скрши тамо главу, баш нас брига. А ми знамо

за чињеницу да је престолонаследник био, ако не омрзнут, али свакако личност крајње непопуларна у Аустрији, чак и да није био у добрим односима са царем. Ја нисам присталица теорија завере, али мирне душе може да се стави њима око врата одговорност за то што су пустили Фердинанда да дође у БиХ на тај дан и да се тамо шепури и шета пред људима за које зна, или је бар требало да зна, да му нешто спремају.

Уzeti Сарајевски атентат као узрок рата је толико тривијалан, јер колико је царева и краљева било убијено у том раздобљу од стране анархиста, разних атентатора који су пуцали на владаре из неког свог унутрашњег беса. Убијен је италијански краљ Умберто I, убијена је аустријска царица, убијен је руски цар Александар III, убијен је амерички председник... Наравно, лакше је један бомбастичан догађај као што је убиство ставити у први план, а теже је објаснити зашто сте објавили рат и зашто га почињете. Убиство ће увек да привуче већу пажњу јавности, а онда иза убиства могу да следе и оптужбе против онога за кога се верује да је то убиство организовао.

Како тумачите тврдњу неких историчара да је српски војник у рат одлазио да би одбранио Србију и свој дом, а да му је накнадно имплантирано да је у Великом рату ратовао за уједињење југословенских народа?

Те 1914. године требало је да се избори одрже у јулу, али нису одржани због тога што је дошло до рата. Стара скупштина је наставила да ради, а она није имала мандат да брани југословенски програм који ће донети у децембру. Она је то правила по својој вољи и без правог мандата који би јој дало бирачко тело. Они су, другим речима, почетком децембра 1914. год. донели тај програм - Нишку декларацију без претходне сагласности са народом, односно без мандата који би им народ дао да се боре за тај циљ.

Нишком декларацијом Србија је уместо српског ратног циља - уједињења Срба истакла југословенски - уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Српска војска није имала намеру да ратује за било кога другог и то је војвода Мишић лепо

рекао и престолонаследнику и многима другима - ко хоће своју слободу нека се за њу бори, а српски војник се бори за своју и за слободу своје земље. Зато га је регент Александар шутнуо 1920. године. Кад га је послао у Загреб да испита ситуацију о томе какво је тамо расположење и кад му је Мишић рекао да су сви против југословенског уједињења он га је сменио са места начелника Врховне команде и човек је после годину дана умро.

Има ту много штошта што је српска владајућа елита радила, а што није имало своју законску подлогу. Ви доносите епохалне акте о уједињењу, предлагате да се руши Хабзбуршка монархија самим тим што се предлаже уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, заправо објављујете рат свима онима који ту империју желе да сачувају. А ту империју желе да сачувају не само Аустријанци, него и Немци и Енглези и Французи, Руси, Италијани. Са објављивањем Нишке декларације (7. дец 1914.) Ватикан је одмах стао против нас, цео католички клер је устао против нас. То је најкатастрофалнија погрешка коју је направила српска влада и српски владајући естаблишмент у том тренутку. Србија је тада била прва земља која је изнела своје ратне циљеве на самом почетку рата. Ниједна велика сила (Енглеска, САД, Француска, Немачка) није изнела своје ратне циљеве све до последње године рата. Нас је та брзоплетост коштала јер смо против себе добили да не кажем велике непријатеље у великим силама, али у сваком случају нисмо од њих добили подршку за то, а добили смо непријатеље у једном моћном Ватикану и католичком клеру широм света. То Србији није било потребно. Србија је могла да донесе такву одлуку на некој тајној седници и да се то не објављује. Али они су журили да убеди Хрвате и Словенце да се они боре и за њих. Морамо да будемо поштени и да кажемо да су све велике силе нама нудиле Велику Србију већ 1915. године. Нудили су нам Срем, Источну Славонију, читаву БиХ, нудили су нам излаз на море до Сплита и црногорске обале са острвима. Али ми се стидимо тога да чујемо. То би била Велика Србија, то би било уједињење српског народа. Чак су нам 1916. давали и Црну Гору. Али ми смо хтели Југославију, а не Велику

Србију. Конкретно хтели су је регент Александар, Пашић и радикали и српски интелектуалци од Слободана Јовановића до Цвијића, Александра Белића, Павла и Богдана Поповића. Они су били сви протагонисти југословенске идеје.

Та идеја државног уједињења јужнословенских народа је можда била племенита, али нереална?

Та идеја је била идеална, али нестварна. Они нису знали с ким се уједињују. Кога хоће да ослободе? Хоће да ослободе некога ко неће да се ослободи од аустријске владавине. Хоће да уједине неког ко неће да се уједини са Србијом јер је сматрано да је шизматичка земља, да је примитивна, да је неразвијена итд... итд...

Ви желите неког на силу да уведете у државу и наравно да кад та држава буде створена одмах почиње да шкопоцира, да прави гафове, да избијају сукоби који ће све више да се заоштравају, да би онда дошла и диктатура 1929. год. То је све последица наше брзоплетости, односно оних који су тада одлучивали. Но, то сви избегавају да кажу. То је грешка коју је направила династија са радикалима и српском интелигенцијом. Једини који су били против тога јесу српска војска, српска врховна команда. Они су знали шта сељак хоће а шта неће. Они су знали да сељак хоће да се бори за своју земљу, за своју кућу, за своју њиву и своју породицу.

Зашто је за Србе Први светски рат био велика непознаница? Колико и како су политичке идеологије утицале на културу сећања?

Систематски се та идеја гушила да не испадне да је само српски народ државотворан и да је само српски народ тај који је довео до стварања југословенске државе. Морали су сви заједно да буду творци те државе и да су подједнако поднели жртве за њено стварање. А већ на први поглед схвата се да то није тако. Јер рат се водио на територији Србије четири године. На територији БиХ, Хрватске и Словеније није било рата, није било разарања, није било пљачке. Они су морали да иду и да се боре као поданици монархије у саставу аустроугарских трупа. Код њих није

било никаквих материјалних разарања. А онда дођеш у Србију разорену тотално.

Због идеологије интегралног југословенства није било популарно говорити о српским жртвама. Број страдалих Срба је умањиван, а слике које имамо између два рата биле су слике тих несрећних инвалида који су изгубили и руке и ноге и постали неспособни за живот, који просе по улицама, а које је држава потпуно занемарила. Зашто је Рачић пуцао у Скупштини на хрватског посланика 1927. године? Зато што су они стално вређали српску војску. Али у историографији о томе су избегавали да пишу. Зато вам ја кажем - где год је политика у питању ту нема праве историје, нема праве истине. Увек је филована са нечим што квари праву слику.

Аустроугарска је своју власт у БиХ представљала као „цивилизаторску мисију“ која доноси „европску културу“ и „европске вредности“ на просторе својих колонија. Како се то може повезати са чињеницом да је та иста власт одржавала у БиХ феудални кметски систем?

Сама та чињеница показује да ту није било ничега од демократије и тог европског система за који се Аустрија „залагала“. Али за Србе то није било важно, Срби су хтели слободу. Нису хтели нову окупацију. Они су хтели да се ослободе Турака, а дошла им је једна нова администрација која их је гњечила, опорезивала, кажњавала. Аустроугарска је макар нешто и урадила на привредном развоју БиХ. Ми имамо студију о томе од Питера Шугера и још неких где се види да су они улагали у изградњу железнице, дрвне индустрије, у изградњу неких путева, санитарних центара итд.. У то не сумњам и то не спорим. Али у једној ери национализма ви не можете рачунати да ће људи то ценити као што цене своју слободу.

Зашто је и данас тако тешко признати да је рат изазвала међународна агресија једне империје на малу државу, као и да је у БиХ на сцени био империјализам, односно колонијализам?!

Нико не жели да призна да је он кривац за рат, односно они. Ви морате да вежете Први и Други светски рат. Јер ако идете са одговорношћу

Немачке и Аустроугарске као одговорне за Први светски рат, као што се сад иде, онда се то повлачи и на Други светски рат. Сад нико не жели да буде носилац тог баласта да је он кривац за рат. Наравно, то се пре свега односи на Немачку пошто Аустроугарске више нема, а и Аустрије више нема јер је и она укључена у Немачки Рајх после Хитлеровог ступања на власт. Према томе све је Немачки Рајх, Немачка је та која би могла да буде одговорна и за Први и за Други светски рат. И сад је све више и више таквих тврдњи да су у ствари Немци били ти који су подстицали рат јер су били спремнији од других у наоружању, у опремљености војске, саобраћајним системима, пребацивању војске са једног фронта на други. Па они ризикују да воде рат на два фронта, и на Западу и на Истоку. Прво да разбију Русе, а онда да се окрену на Французе. То је истовремено ратовање на два фронта јер су Руси и Французи били савезници од 1893. године. Значи они су се осећали толико супериорно. Немачка индустрија је била моћна и требале су јој сировине, а онда требала је и погонску снагу - енергију, нафту. Затим Немачкој је требало, као и свакој великој сили, колонијално царство. Она није успела да оствари то што је хтела са Мароком и доживела је пораз у Мароку, а замало и да дође до рата у првој (1905.) и другој (1911.) мароканској кризи па су је смирили тако што су јој дали неке делове југозападне Африке, пустиње неке итд... Али она је хтела да има праве колоније, није хтела неке отпатке. Немачка је хтела да стигне на Блиски исток где ће да дође до нафте, до Багдада и центара где се вади црно злато и отуда та пруга Берлин-Багдад која треба да иде преко Балкана. Али не може да иде преко Балкана ако Балкан није сигуран, а постаће сигуран једино ако Аустроугарска буде на Балкану. То је све повезано. Повезано је и са Бугарском. Ако хоће и она да буде у том систему онда мора да буде уз Немачку. И била је. Цар Борис је био уз Немачку, постао је немачки савезник и окупирао Србију. Турска такође, и она је већ била у рукама Немачке. Све у том циљу да се тај простор контролише.

Да ли нам Први светски рат открива истину о елити која влада светом и механизме њене власти?

Па да, то је Фриц Фишера књига „Циљеви Немачке у Првом светском рату“ и показала, да је од немачке политичке и пословне елите стигла нескривена подршка ратној опцији. Али на такву једну књигу иде на стотине других књига које треба да покажу да Немачка није била крива. Немци, од кад су потписали Версајски мировни споразум 28. јуна 1919. год. па практично све до данас, имају безброј организација државних и приватних које се баве прикупљањем и објављивањем грађе која треба да докаже да Немачка није била крива. Некада је то директно подржавало немачко министарство спољних послова, а некада су то радиле велике приватне немачке фондације. Они су објавили једну велику збирку немачке дипломатске грађе од двадесет и неколико томова која треба да докаже да Немци нису криви.

Колико се домаћа историографија бавила Великим ратом?

Ми смо сад објавили, поводом међународног научног скупа који је недавно одржан у САНУ на тему „Срби и Први светски рат 1914/1918 године“, последњих осам томова докумената о спољној политици Краљевине Србије и сад смо комплетирали 32 тома српске грађе.

Објавићемо сада и један том зборника радова са нашег скупа на енглеском језику. Ту ће бити најважнији радови са нашег скупа. А они су сви изразито просрпски. Не зато што су они измишљали већ зато што су рекли истините чињенице. То иде у светске библиотеке.

На који начин ће Србија и у наредном периоду обележити стогодишњицу Првог светског рата?

Академија је са своје стране урадила ово, а држава Србија није урадила практично ништа осим самог обележавања у Андрићграду. Шта сте видели? Да ли сте видели на телевизији неке значајне емисије, неке значајне разговоре, да се окупи група људи и да разговарају. Нисте видели скоро ништа.

Ако живимо у свету који осуђује агресивни рат, са једне стране и злочине против човечности, с друге стране, како то да се међународна заједница одлучила за обележавање годишњице атентата као почетка рата 28. јуна уместо годишњице аустријске и немачке војне агресије месец дана касније, те су главни комеморативни догађаји били организовани у Сарајеву уместо, рецимо у Београду 28. јула или у Лијежу 4. августа!?

Нашим је речено да не таласају са програмом обележавања, што је општа јавна тајна. То што нису Французи обележили у Лијежу и то је политика, наравно. Ви сад имате ту уравниловку. Ви хоћете да се ослободите кривице одговорности за рат, односно Немци желе да скину баласт са себе. Они то раде од 1919. године до данас и опет то не могу да изведу. Е сад имамо ЕУ, постоје политички разлози да се миримо сви, да све изгледа тако да су сви криви за рат због мира у кући или да набацимо одговорност за рат на Србију и Русију. Зато треба подсећати на улогу Србије у рату и неправду великих сила и њихово понашање.

У једном тренутку сам размишљао да, кад они већ толико притискају да се ослободе одговорности за рат, погледамо ко је потписао Версајски мировни уговор где члан 231 каже изричито да је Немачка одговорна за рат заједно са Аустроугарском. Тај уговор у Версају потписало је 50-60 или више држава које су учествовале у раду конференције. Питам се, што немачка дипломатија, кад је већ толико моћна, не крене од сваке државе потписнице да је убеђује да се одрекне свог потписа. И онда би Немци били чисти.

Сарајеву је обећано да ће добити два милиона евра, ако организују скуп Срба, Хрвата и муслимана и подигну споменик Фердинанду. Наравно, та три народа нису могла да се договоре и цела ствар је пала у воду. И сад је то испао муслимански скуп. Али они имају право на то па нека праве шта желе.

Разговарала:
Милена Ристић

Сјећања српског свештеника Николе Прокопића на страдања под аустроугарском управом

Годинама уочи Првог свјетског рата православно свештенство у Босни и Херцеговини је од стране аустроугарских власти означено за носиоца тзв. „великосрпске пропаганде“ и идеје уједињења са Србијом. Обриси насиља над српским народом и његовим политичким и културним организацијама, па тако и Српском православном црквом, идејно су конципирани још током Балканских ратова и увођења тзв. ванредних мјера. Прогони православног свештенства током рата власти су правдале његовим изузетним утицајем на српски народ, јер су српска црква и православна вјера важиле за основу националног развоја и кључни елемент националног идентитета. Парохијско свештенство се према владином мишљењу у политичком и грађанском погледу сасвим компромитовало. Са јавним погубљењима свештеника, често без икакве истраге и суђења, почело је одмах по сарајевском атентату. Међу народном интелигенцијом, свештеницима и учитељима, мали је број оних који су у Босни и Херцеговини током рата остали поштеђени затвора, интернације или суђења. У Збирци Варија Архива Србије у Београду, заведено под бројем V-3635 налази се потресно свједочанство крајишког пароха Николе Прокопића о страдањима кроз која је прошао уочи и током Првог свјетског рата. Прокопићево писмо је из села Бистрица код Бање Луке упућено 5. јануара 1919. године Српско православној Епархијској црквеној суду у Бањој Луци. Писано је читким ћириличним писмом на укупно три странице.

Никола Прокопић (1874-1941) важи за једног од најугледнијих крајишких православних свештеника свог времена. За презвитера је рукоположен 1897. Његова национална и културна активност је почела када је 1907. постао један од блиских сарадника Петра Кочића. У вријеме покретања Кочићевог листа *Отаџбина* 1907. присуствовао је свим скупштинама у вези са покретањем листа и био је изабран у Привремени управни одбор *Отаџбине*. Када су у другој половини 1907. године Кочић и Светозар Зрнић утамничени, а Јово Поповић преминуо, *Отаџбину* је уређивао свештеник Проко-

пић, невјешто и помирљиво, о чему свједоче ријечи које му је упутио Кочић, када га је посетио у затвору: „Ти, попе, уређујеш лист као да је црквени орган. Деде нек се оштрије пише“! Послије објављивања чланка „Барут мирише“ 1908. године, лист је заплијењен, извршен је претрес у редакцији, те ухапшен цијели Привремени управни одбор на челу са Прокопићем.¹ Никола Прокопић је јануара 1915. године у Бањој Луци осуђен на смрт вјешањем. Од извршења казне спасила га је интервенција адвоката Данила Димовића код генерала Оскара Поћорек. Интерниран је у логор Арад у којем је остао све до краја октобра 1917. када је амнестиран. Како би га као истакнутог и поштованог националног радника ућуткале и уклониле из јавног живота Босанске Крајине, аустроугарске власти су Прокопића покушале подмитити именовањем за бањолучког епископа, што је он одбио. У затвору је тамновао све до слома аустроугарске управе.²

Прокопићев извјештај није тек пуко свједочанство о страдању појединца у ратном вихору, већ огледало једног мрачног времена у коме су Српска православна црква и свештенство прошли кроз неизмјерна страдања, прогоне и понижења. Писмо преносимо у цјелини, без икаквих исправки, лекторских или граматичких интервенција.

1 Владимир Ђоровић, *Црна књига*, Сарајево-Београд 1920, 149-150; Бранко Чубриловић, *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука-Загреб 1934, 59-60; Душан Берић, *Народна интелигенција – свештеници и учитељи на велеиздајничким процесима у БиХ 1914-1918*, у: Зборник Матице српске за историју бр. 29, Нови Сад 1984, 64; *Други Шематизам Православне српске Митрополије Бањалучке и Бихаћке за годину 1911*, Бања Лука 1912, 35.

2 Послије рата Прокопић се налазио на мјесту бистричког пароха. Живио је мирно и повучено све до избијања Другог свјетског рата. Када су усташке власти почеле са ликвидацијама и прогонима Срба, Прокопић је протјеран у Србију, гдје је у Аранђеловцу умро; Јован С. Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине*, књ. III, Нови Сад 2009, 311-312; *III Шематизам Српско-православне Епархије Бањалучке и Бихаћке за годину 1923*, Бања Лука 1925, 8.

Одговор на број 810. из 1918.

*Пречасном Срп. правосл. Епарх.
Црквеном суду у Бањој Луци*

Прогонима, патњама и страдањима мојим под аустроугарском управом није било конца ни краја. Од тога навешћу овдје укратко оно што је најглавније.

А) Мирно доба

Као свештеник на Бушевићу код Бос. Крупе био сам непрестано под најстрожијом пажњом од стране политичких власти и жандара. Упркос свему томе ја сам ступио у најжешћи конфликт са тадашњим злогласним предстојником Раухом због тога што је приликом зидања парохијског стана силну глобу наметнуо на моје парохијане и то без икакве њихове кривице и разлога. Због тога жандари су ми у мом одсуству претражили стан и однијели оружје и неке књиге и писма. Поврх тога одузета ми је катихизација на основној школи и предата другом свештенику, који им је од увијек био вјерни слуга. Овај конфликт завршио се је тиме да сам неколико пута морао ићи на окружни суд у Бихаћ и да сам морао платити новчану глобу. Ушљед свега тога морао сам оставити Бушевић и одселио сам на парохију Бистрицу код Приједора. Ту због веома слабог стана (који је био гори од штале) и др. неприлика умрије ми супруга оставивши 2 нејаке дјечице. И ту сам непрестано под пажњом живио.

С обзиром на моје фамилијарне и др. прилике поставио ме је Епарх. цркв. суд концем 1906. год. администратором парохије Бања Лука, гдје сам убрзо и парох постао. У то доба почео је излазити у Бањој Луци политички лист „Отаџбина“ и ја сам био предсједник управног одбора. Ради чланка „Барут мирише“, који је у „Отаџбини“ објављен затворен сам ја на 30. марта 1907. г. у војни затвор, а исто тако и сви чланови управног одбора – њих 12 виђенијих грађана бањалучких. Под истрагом лежали смо преко 3 мјесеца, а тада сам ја био осуђен на 7 (седам) година тешке тамнице, а чланови управног одбора на 4 и 5 година тешке тамнице.

По том ја сам отјеран у војну тамницу Мелерсдорф код Беча, а моји грађани у Арад. Приликом кућне преметачине, која се одмах по мом затвору озвршила, заплијенили су ми многе књиге, списе, проповједи и писма које више никад добио нисам. Тада ми је неки господин од те комисије у новцу украо 15 дуката по 10 К. На 2/12. 1908. био сам помилован, а исто тако и грађани, али правне посљедице остале су и даље на снази. Концем априла 1909. био сам помилован и од посљедица казне, али под тим наређењем да не могу нигда више бити свештеник бањалучки. Стога морадох се опет повратити на пређашњу парохију Бистрицу.

Народ у Бистрици је кроз неписмен и у сваком погледу врло заостао, па да би му колико-толико помогао ја сам започео држати аналфабетске курсеве и научио сам више од 150 младића читати и писати. Потом повео сам са првим људима код бос. владе, те у својој парохији саградио 2 модерне основне школе, које већ 4-5 година успјешно раде. И засновао сам у Бистрици земљорадничку задругу, која је пред рат бројала 75 чланова и боље и успјешније радила но и једна задруга у Бос. Крајини. Свим тим радом ја сам од стране властодржаца, жандара и конфидената навучао на се још већу пажњу и мржњу и на 22/12. 1912. у рану зору дође ми око неких 30 жандара, њихов оберлајтнант и капетан, и претражише ми кућу и све зграде, затим цркву олтар и звоник. Дјецу, која су ми тада дошла на аналфабетски курс уводили су жандари у собу и до гола свлачили, па тражили некакве списе, а од којих књига и списа однијели су све што им се сумњиво учинило. Тада ми је забрањено држати аналфабетске течајеве иако само за то имао дозволу и од владе и од свих надлежних власти. Поврх тога оглобљен сам са 200 К.

б) Ратно доба

Са ратом дошао је згодан моменат властодржцима, жандарима и конфидентима да ме једним потезом пера збришу са лица земље. На 1. август 1914. дођоше кући мојој двоја кола жандара и на најгрубљи начин претресосе све моје ствари. Узевши неколико књига и списа, отјераше ме у војни затвор у Бањалуци. На 6/8. 1914. бих преслушан. Тужио ме је један цестар (Галицијанин-Русин) да сам му рекао: „Идем подићи устанак, бићу вођа устанка и ратоваћу против Аустрије“. Ја сам тог човјека само неколико пута видио на цести, али му нисам знао ни имена ни презимена, а инкриминираног дана нисам га ни видио на шта сам навео најчасније људе за свједоке, али узалуд.

На 8. авг. 1914. год. би расправа и војни ме суд осуди на смрт вјешалима. Дванаест дана и ноћи живио сам под токм страшном осудом. Упливу г. адвоката Димовића могу захвалити да је редовна истрага предузета, које је резултат био тај да сам на 15/1. 1915. био ипак осуђен на три године и девет мјесеци тешке тамнице. Приликом истраге истражни судица врло је грубо и дрско према мени поступао и пријетио ми поновном смртном осудом, а војници (Хрвати) испред врата и испод прозора грдили су и псовали мене, Србију и краља Петра са најгаднијим ријечима. За мене је то био пакао, страх и ужас!!! За више од два мјесеца нисам чуо за фамилију ни она за ме. Казну сам одлежао: а) у Бањој Луци 5 и по мјесеци, б) у Осјеку 4 мјесеца и в) у Араду 2 године и 5 мјесеци. На 15. окт. 1917. пуштен сам из Арада пошто ми је остатак казне опроштен.

Изашав из затвора морао сам одмах ступити у војску иако ме је комисија за новачење у Приједору за неспособна прогласила. Служио сам као обичан војник у Сарајеву више од мјесец дана, а тада сам на заузимање адвоката Димовића и Вел. Цркв. Суда пуштен на допуст на неизвјесно вријеме. Два пута сам преко адвоката слао молбу кабинетској канцеларији за опрост пошљедица казне, да би могао добити парохију, па Хвала Богу, прије пропаде Аустрија, него ли мени икакво рјешење дође. Пропаст Аустрије даде живот и слободу и мени и мом народу. Богу и вјерној правди нека је слава и хвала!!!

Према томе ја сам од 1/8. 1914. па све до 1/11. 1918. био без парохије и без икаквог занимања. Пред рат ја сам био прилично имућан човјек; имао сам коња, крмака и 35 говеда, а сада имам само 4 говеда и 15. 000 Кр. дуга на глави. Лежећи пак у влажним казаматима, у које се је ријетко кад ложило, добио сам реуматизам у све заглавке и зглобове; погубио све зубе и очињи вид сасвим покварио. Храна за све нас осуђенике била је толико хрђава да је половина од глади помрла, а и ја бих сигурно подлегао да нисам од куће често пакете добијао. Са мном се је поступало у свим затворима нехумано и барбарски као и са највећим зликовцима.

Ушљед свега тога ја сам све погубио, а највише здравље па сам постао за сваку службу неспособан, што су и љечници већ констатовали.

У Бистрици, 5. јануара 1919.
Котар Приједор – Босна

Никола Прокопић
срп. прав. свештеник

Др Боривоје Милошевић
Мр Радован Субић

СЦЕНСКИ ПРИКАЗ САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА „ПОБУЊЕНИ АНЂЕЛИ“

У оквиру обиљежавања 100 година од Сарајевског атентата и почетка Првог свјетског рата, 28. јуна је откриван велики мозаик „Млада Босна“ на зиду бископа „Доли Бел“ у Андрићграду на којем су представљени видовдански хероји Гаврило Принцип и младобосанци, рад магистра сликарства из Београда Бисеније Терешченко. Након тога, на улицама Андрићграда приказана је реконструкција Сарајевског атентата у сценском приказу у три чина - „Побуњени анђели“, рађеном према идеји Емира Кустурице. Овај сценски приказ представља Сарајевски атентат са савременим конотацијама, у којем су у првом чину Гаврило Прицип и младобосанци са крилима анђела ци-пи-есом доведени до аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. У другом чину приказано је суђење Гаврилу Приципу и младобосанцима, у којем су, између осталих, играли глумци Небојша Глоговац, Ненад Јездић, Зоран Цвијановић...

Трећи чин односио се на комеморацију српским жртвама у Првом свјетском рату. Прије сценског приказа „Побуњени анђели“, у којем је учествовало око 300 глумаца и статиста, на тргу су наступили „Но смокинг оркестра“ и оркестар виолинисте Немање Радуловића. Свечаност отварања града од камена и обиљежавања 100 година од почетка Првог свјетског рата завршена је на Тргу Петра Другог Петровића Његоша великим вагрометом и коцертном чувеног Академског хора руске армије „Александров“. У Мултиплексу „Доли Бел“ у поподневним часовима приказан је филм „Атентат, Сарајево 1914“ аустријског редитеља Андреаса Прохаске. У овом филму, рађеном у продукцији националне аустријске телевизије и њемачке телевизије, приказане су историјске чињенице у вези са Сарајевским атентатом, којима се негира умијешаност Србије у Први свјетски рат. У Галерији „Лубарда“ у Андрићевом институту отворена је изложба слика академског сликара Момира Булатовића - портрети свих учесника Сарајевског атентата под називом „1914. - Најт вижн“. Промовисана је и књига „Сарајевски атентат - повратак документима“ аутора Мирослава Перишића, у издању Андрићевог института и Архива Србије, као и Међународни историјски часопис „Векови“ у издању Андрићевог института и јунски број „Историјских свесака“. Цјелокупан програм рађен је према идеји Емира Кустурице, а у реализацији режисера Милана Нешковића.

КУСТУРИЦА ПРИНЦИП - ЈУНАК КОЈЕГ СТАВЉАЈУ ГДЈЕ МУ НИЈЕ МЈЕСТО

Идејни творац Андрићграда Емир Кустурица изјавио је 28. јуна у Андрићграду поводом 100 година од Првог свјетског рата да је Гаврило Принцип јунак српског народа, један од оних које су у историји често погрешно доживљавали и стављали тамо гдје му није мјесто.

„Ја сам се дуго питао шта би било да је Штраус видио да је Гаврило имао плаве очи, да ли би се пјесма ‘На лијепом плавом дунаву’ звала ‘На лијепим плавим очима’. Вечерас, цијела планета може да слави заразну ријеч - слобода“, нагласио је Кустурица отварајући програм у Андрићграду.

Академик Матија Бећковић истакао је да је данашњи скуп у Андрићграду код Вишеграда најмасовнији, најљепши и најрадоснији сабор у историји града Вишеграда.

Он је подсетио да је српски народ недавно прославио 900 година од рођења Стевана Немање, оца српског православља, државе и слободе, а да је девет вијекова послје Емир Кустурица подигао Андрићград.

„Андрићград није ништа друго него обретенје главе цара Лазара, али не само то, него и обретенје поезије Иве Андрића који је симбол свеукупног стваралаштва. У овом граду се укрштају висока култура и непоколбљива вера. Ово је

град где су поново збраћени Мехмед и Макарије, паша и патријарх српске цркве, обновитељ Пећке патријаршије која је ставила српски народ под један кров и тај кров траје до дана данашњег“, истакао је Бећковић на академији.

Он је подсетио на ријечи патријарха Павла, који је говорио да цар Лазар није имао ништа против царства земаљског, али када је морао да бира између земаљског и небеског - изабрао је небеско и то је најдалекосежнији избор у српској историји и субини.

„То се догодило пре 625 Видовдана, који је српски празник од памтивека, а тај дан је све од тада остао оно што славимо, а то је да је Црква један кров, Видовдан један дан, Косово једно поље, божур један једини цвет“, навео је Бећковић.

Он је напоменуо и да је српски народ прославио 200 година од рођења Петра другог Петровића Његоша, да обиљежава и 150 година од смрти Вука Караџића и 120 година од крунисања краља Петра првог, као и 80 година од убиства краља Александра Карађорђевића, врховног команданта српске војске у Првом свјетском рату.

“Славимо и 100 година од почетка Првог светског рата који је огласио пуцањ малолетног Г. П. чије је име и презиме, како је написао Милош Црњански, састављено од имена једног архангела и једног начела“, рекао је Бећковић.

Он је додао да се обиљежава и 100 година од смрти Јована Скерлића, 100 година од рођења Бранка Ђошића, 70 година од смрти Николе Тесле и Јована Дучића.

„Сваки дан је једна годишњица и једна задушница, а сва та имена су жилиште на којима почива српски народ и његова судбина“, поручио је Бећковић.

Вучић, Додик и Кустурица отворили Андрићград

Обележен је Видовдан, крсна слава Војске Републике Српске, и 100 година од почетка Првог светског рата у Андрићграду који су свечано отворили Александар Вучић, Милорад Додик и Емир Кустурица.

Премијер Србије Александар Вучић, председник Републике Српске Милорад Додик и редитељ Емир Кустурица 28. јуна свечано су пресецањем црвене врпце отворили Андрићград.

Премијер Србије Александар Вучић је на отварању рекао да **Србија поштује све друге, да само у миру можемо да се развијамо и идемо напред, и да ником не желимо зло.**

Вучић је рекао да „морамо да направимо економски јаку Србију, земљу богатих људи, и да ће на такву Србију Република Српска увек моћи да се ослони и да ће народ РС увек моћи да рачуна на Србију у складу са законом о паралелним

специјалним везама и Дејтонским споразумом, на који имамо право, а да никоме не сметамо“.

Премијер је казао да данас, на највећи српски празник, није ни време ни место да се говори о малим људима или онима који би да покушају да нам затру историју или да нас натерају да заборавимо.

„Ми поштујемо све друге, само у миру можемо да се развијамо и да напредујемо - ником другом никакво зло не желимо“, поручио је премијер.

Он је навео и да је **Влада Србије препознала значај Андрићевог института** и да ће заједно са Владом РС наставити да учествује у финанси-

рању његовог рада и оценио да ће тај Институт бити нека врста водиле и критике свега онога што радимо.

Имамо такав Институт који имају сви велики народи и можемо са њим да се поносимо, састављен од људи од којих ћемо увек моћи много тога да научимо, рекао је Вучић.

Премијер Србије је рекао и да је почаствован што се налази на овом месту и истакао да је Андрићев институт стециште умних српских глава, место на којем ће се размењивати знање и место на којем ћемо „много тога моћи да научимо сви ми који смо добили ваше поверење, али и сви они који долазе после нас“.

Милорад Додик је на свечаности поручио да ће српски народ у БиХ наставити да се бори за аутономију, са жељом да кроз политички процес у будућности дође и до самосталности.

“Треба нам мир и ми га желимо, желимо да будемо део цивилизоване Европе, али не желимо да нам Европа намеће босанску државу и језик. БиХ је показала све осим тога да је способна да преживи, али о томе ћемо говорити у неко друго време“, рекао је Додик.

Срби, како је истакао, неће дозволити никоме да оскрнави њихову историју и слободу, јер пуцањ Гаврила Принципа у аустроугарског престолонаследника није био пуцањ у Европу, већ пуцањ за слободу, почетак еманципације и коначно ослобађање од окупатора.

Одликовања за Додика и Кустурицу

Свети архијерејски синод Српске православне цркве (СПЦ) доделио је Орден Светог краља Милутина председнику Републике Српске Милораду Додiku и идејном творцу Андрићграда Емиру Кустурици. Патријарх Српске православне цркве Иринеј, након освештања храма Светог цара Лазара и осовских мученика у Андрићграду, рекао је да је овај орден Додiku и Кустурици додељен на предлог владике захумско-херцеговачког и приморског Григорија. Патријарх је, како су пренели локални медији, рекао да је Додiku Орден додељен за изражену љубав према светој мајци цркви, нарочито показану његовим несебичним помагањем приликом изградње овог храма.

„Слободарске идеје тог времена су нас вукле кроз све ово време. Дошли смо у 2014. у којој разни међународни окупатори покушавају да нам наметну оно што није успела Аустроугарска... У чему је разлика, зашто смо живели ових сто година? Ми то не желимо, хоћемо нашу слободу и хоћемо у њој да живимо“, рекао је Додик.

Андрићев институт, централна грађевина Андрићграда, је, према Додиковим речима, управо место са кога ће се пронети име српског народа и његове борбе за слободу, и на којем ће бити представљана национална историја и будућност српског народа.

„Сваки Србин који држи до себе зна шта се овде дешава - овде је поздрав слободи и нашем јединству. Позивамо све да нам се придруже у очувању мира на овим просторима и слободи за све“, поручио је Додик.

„Видели смо да многи желе, не само да елиминују Србе, већ да и униште њихову историју. Из Сарајева су истерали Србе, а онда су почели да нам отимају и историју. Било је логично да тамо одакле смо морали да се иселимо повучемо и своју историју и донесемо је овде“, рекао је Додик.

Редитељ Емир Кустурица, који је идејни творац пројекта Андрићград, објаснио је да ће тај комплекс бити лекција како се чува идентитет и како се читав један град претвара у културно добро.

Кустурица је истакао да у Европи нема градова посвећених нобеловцима, а потреба да Срби направе такав град вероватно лежи у томе што, како је рекао, колонизатори на овим просторима нису оставили културни траг.

Како је објаснио, стара српска реч трг значи град, а од рушења Немањихке царевине Срби су изгубили смисао за живот на трговима, што ће Андрићград променити.

Кустурица је захвалио Влади РС и председнику Доду на помоћи коју су пружили овом пројекту, али и Влади Србије и Српској напредној странци на прилозима који су омогућили да се овај комплекс подигне.

У Андрићграду је био и први потпредседник владе и шеф српске дипломатије Ивица Дачић.

Програм је почео освештањем Цркве светог кнеза Лазара и српских мученика, а литургију је служио Патријарх српски Иринеј.

Патријарх је, прошетавши Улицом Младе Босне кроз шпалир грађана, припадника Трећег пешадијског пука Оружаних снага БиХ, чланова културно-уметничких друштава, свештенства и монаштва, дошао до храма Светог цара Лазара и косовских мученика у Андрићграду.

У храму Светог цара Лазара и косовских мученика у Андрићграду, који је модификована копија манастира Високи Дечани, синоћ је постављен иконостас, рад вишеградског дуборесца Рајка Шиниковића, постављене су четири позлаћене иконе на олтару, међу којима је и икона Светог цара Лазара, те позлаћени крст од четири и по метра.

Град од камена - Андрићград, чији је идејни творац режисер Емир Кустурица, отворен је у 16.30 часова, у присуству највиших званичника Републике Српске и Србије.

Андрићев институт

ПРОМОВИСАНА КЊИГА „САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ-ПОВРАТАК ДОКУМЕНТИМА“

У Андрићевом институту 29. јуна промовисана је књига др Мирослава Перишића руководиоца историјског одјељења Андрићевог инситута „Сарајевски атентат-поратак документима“ у издању Андрићевог института, затим први број међународног часописа „Векови“ који је представио историчар из Лондона Светозар Рајак као и шесто издање „Историјска свеска“.

Академик Матија Бећковић истакао је да је „Сарајевски атентат-повратак документима“ веома драгоцен књига и важна за Андрићев институт као и за самог Иву Андрића који је провео живот истражујући по архивама, а да су до сада многи историчари писали историју без покрића, те да је изашла у прави час, и то, поводом обележавања 100 година од почетка Великог рата.

Књига је штампана на 523 стране. У њој се налази избор 209 докумената међу којима је пуно докумената који се први пут објављују, а међу њима и новоистражени до сада непознати документ - дојава о припреми атентата која доказује да су аустроугарске власти знале за атентат, али га нису спријечиле. То према неким историчарима представља револуционарно откриће у овој науци. У књизи је објављен и ауторски текст на 104 странице.

Мирослав Перишић је истакао том приликом да је историја опасна ако се не разуме, те је напоменуо да се мора стално изучавати, а у књизи у којој се налази 209 докумената од 500 000 докумената о Сарајевском атентату и том времену који се налазе у Архиву Србије, први пут је објављена оптужница против Гаврила Принципа и младобосанаца, као и пресуда, те је оцјенио да ће књига и до сада необјављени и мање познати материјали изазвати пажњу историчара и јавности.

СРПСКИ ФРОНТ 1914. БИТКА НА ЦЕРУ

"Видео сам једну старицу којој је глава била смрскана кундаком... Али да станем. Нећу да говорим о силовањима, ни о страсним садистичким зверствима, која су починили аустријски официри и војници. Довољни су ови примери које сам навео. Дрхтим при помисли на сву ту злочиначку гнусобу, коју ћемо имати да констатујемо, када дефинитивно буде одагната та војска, која се сматра за цивилизовану. За сада су њени рањеници смештени заједно са Србима у српске болнице. Негују се исто тако као и Срби. Према њиховим заробљеницима поступа се као према људима. Србија и овог пута болно пати и лопа крвљу... Она јауче над ужасима, али се не свети обезоружаним непријатељима."

ДОКУМЕНТА О ЦЕРСКОЈ БИЦИ

1.

*Врховна команда Краљевине
Србије – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

Телефоном диктирана шифра из Врховне Команде
1. августа 1914. год. у 12.15 подне
Гласи:

Код Лознице непријатељ има сад две дивизије
дакле један корпус. Он се утврђује. Ноћас никак-
ве борбе ни код Шапца, ни код Лознице. Имамо
довољно трупа за спречити даље продирање
од Лознице. Код Шапца очекује се данас као
сигурно да буде протеран непријатељ. Против
Лознице могућно да ће се сутра предузети ак-
ција. Дознајем ове детаље за Шабац; непријатељ
прешао на чамцима неузнемирен од нас. Сад
има тамо мост.

Поповић¹

На полеђини:

Пов. бр. 3896

Копију ове депеше узео је Министар Војни
Пуковник Душан П. Стефановић

1./VIII/ 1914. г. Ниш

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. I

2.

*Министарство унутрашњих дела Краљевине
Србије – Николи Пашићу, министру
иностранних дела Краљевине Србије*

Министарство Унутрашњих Дела

Службено – поверљиво

4. августа 1914. године

Ниш

Господину Министру Иностранних Дела

Начелник округа подринског депешом од 2. ов. мца
која је јутрос примљена јавља:

1 Пуковник Тихомир Поповић вршио је дужност секретара
Врховне команде Краљевине Србије.

“Част ми је известити Господина Министра да сам у
интересу службе са начелством прешао из Коцеље-
ва у Владимирце. Начелници срезова јадранског,
рађевског и азбуковачког где се налазе непознато
ми је јер је телеграфска веза прекинута а они се
не јављају. Начелник среза поцерског отишао је у
Ваљево али сам наредио да се одмах јави у свој срез.
Према извештају начелника среза мачванског који
се сада са чиновницима налази овде у Владимирци-
ма срез мачвански налази се цео у непријатељским
рукама. И њему је наређено ако не буде могао да се
врати у границе свога среза пошто је према његовом
извештају заузет од непријатеља да се са својим чи-
новницима приближи границама како би у случају
да непријатељ буде отеран могао у најкраћем року
вратити се на своју редовну дужност.“

Г. Министар Војни о овоме је извештен.

По наредби

Министра Унутрашњих Дела

Секретар,

Кузмановић

На полеђини:

Пов. бр. 3658

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. I

3.

*Министарство иностраних дела
Краљевине Србије – дипломатским
представништвима Краљевине Србије*

Непријатељ на Церу (код Шапца) до ноге потучен
и бежи ка Лозници, Лешници и Шапцу. Три пук-
потпуно уништена. Заплењено 14 топова и много
другог материјала. Наши гоне.

На полеђини:

№ 3661

Експедовано свима Посланствима у 5 с. 20 п. по
4/VIII 14.

Д. Вучковић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. I

4.

Никола Пашић, председник Министарског савета и министар иностраних дела Краљевине Србије – регенту Александру Карађорђевићу

Хитно

Врховном Команданту Престолонаследнику Александру Крагујевац
Краљевска Српска Влада честита из свег срца прву сјајну победу и моли гоните непријатеља и недопустите да душом дане.

На полеђини:

Пов. бр. 3662

Експедовано

4/VIII 14.

Д. Вуч[ковић]

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. I

5.

Никола Пашић, министар иностраних дела Краљевине Србије – Мирославу Спалајковићу, посланику Краљевине Србије у Петрограду

Спалајковићу, срп[ском] посланику
Петроград

У истом тренутку код нас стиже радостан глас са Дунава, да је стигло оружје из братске Русије око 50.000 пушака, јавља нам Врховна Команда с другог краја наше драге Србије, да је непријатељ на Церу, пошто је пре три дана био прешао Дрину, до ноге потучен; да су три пука потпуно уништена, да је заробљено 14 топова и много другог материјала, да непријатељ бежи ка Лозници, Лешници и Шапцу и да наша војска гони непријатеља.

Братски поздрав браћи Русима.

Пашић

На полеђини:

Пов. бр. 3663

Експедовано

4/VIII 14.

Д. В[учковић]

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. I

6.

Врховна команда Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије

4. VIII 1914. год.

Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Телефоном

Отправљен из Крагујевца 4. VIII у 1 сат после подне

Примљен у Нишу 4. VIII у 1 сат после подне

Лично за г. Министра Председника

Јучерашња борба треће армије није имала успеха. На левом крилу био и неуспех, ту генерал Рашић не сачекавши дивизију моравску почео нападати сам, одбијен је иза Крупња. Према Шапцу XVII пук са великим губицима одбијен од Шапца није био потпомогнут. Аустријанци се утврђују у Шапцу постављајући барикаде по улицама, копају шанчеве испред вароши постављајући жице, намештају митраљезе по кућама. Саватић коњички потпуковник заробио целу батерију са људством. Данас ушла у борбу друга армија. Као (што) сигурно према последњим подацима цене се ту на 80.000 у огромним масама Срба и Хрвата, а укупно према нама пет пуних корпуса комбинованих из шест корпуса. Генерал Божановић прећиће данас на леву обалу према Вишеграду. Генералу црногорском јављено јуче црногорске трупе напустиле Метаљку повукле се у неред према Плевљу на које иде непријатељ. Наређено пуковнику Висићу из Сјенице саставити одред и поћи у бок непријатељу. Он води један

батаљон пешадијски, добровољце, мештане и једну крупову батерију. Данас се очекују успеси на свима бојиштима. Прва партија стиглих пушака је тридесет две хиљаде стигла је и друга партија.

Лично за г. Председника

Отправљен из Крагујевца, 5. VIII 1914. у 3 сата 40 мин. после подне

Поповић

Примљен у Нишу, 5. VIII 1914. после подне телефоном

На полеђини:

Пов. бр. 9697

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. III

7.

Врховна команда Краљевине Србије – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

4. VIII 1914. год.

Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Телефоном

Отправљен из Крагујевца у 6 сати после подне

Примљен у Нишу 4/VIII у 6 сати после подне

Поповић

II армија пребацила непријатеља преко Цера у долину Лешнице реке, ту га разбила како сам јавио.

Остаје други део нашег маневра: да се преко Иверка појаве наше трупе у бок корпусу који је према III армији. То је наређено одмах као и гоњење.

На полеђини:

Пов. бр. 9702

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. III

9.

Поповић

Мирослав Спалајковић, посланик Краљевине Србије у Петрограду – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

На полеђини:

Пов. бр. 9698

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. III

8.

Врховна команда Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије

ТЕЛЕГРАМ

[Ministere des Affaires] Etrangeres Niche

Petersbourg [5/18. август 1914]

Баш кад био помен покојном Хартвигу у капели Министарства где [је] присуствовала и принцеза Јелена стигао телеграм ваш и руског отправника о

ТЕЛЕГРАМ

Телефоном

сјајној победи на Церу. Радост одушевљење неописано. Руси вам шаљу братско поздравље и честитке.

№ 147 *Спалајковић*

На полеђини:

Пов. бр. 3735

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 12, д. V

10.

*Врховна команда Краљевине
Србије – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

6. VIII 1914. год.

Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 6/VIII

Примљен у Нишу 6/ VIII у 5 сати 20 мин.

Врховна Команда: Под 4. ов. м. саопштава Генерал Ст. Степановић, од потчињених команданата сазнао: да непријатељ при повлачењу убија мештане. Нађено је око 15 лешева дечака и 15 закланих, неким су од њих и очи извађене; да су женскиње силоване. Бр. 1538. Врховна Команда: Генерал Степановић, 5. ов. м., од заробљеника сазнао, да постоји наредба код непријатеља, да се сви, који дејствују против непријатеља код Цера, вешају, тако исто и села спаљују и становништво убија. Бр. 1568, 1569.

Непријатељ је пребацио око 60 војника на двама дереглијама у село Орашац код Обреновца. Побили око 60 сељака, па се вратили. Врхов[на] Команда мисли, да би, због ових акта против ратног права, било корисно да изјавимо, према формули, коју је дао Слободан Јовановић, да ће Србија бити принуђена употребити, као репресалије, најстроже мере, које имамо право употребити по ратном праву и ту изјаву објавити и нотификовати непријатељу посредством које стране силе. Бр. 3722.

Бр. 108

Поповић

На полеђини:

6/VIII 14.

Пов. бр. 3799

Да се учини протест и објави и да се каже да поменута зверства толико озлојеђују нашу војску, да ће тешко бити уздржати нашу војску од освете.

7/VIII

НППР

Учињено Ј.³

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVI, 14, д. II

11.

*Врховна команда Краљевине Србије – Николи
Пашићу, председнику Министарског савета и
министру иностраних дела Краљевине Србије*

Штаб Врховне Команде

КО бр. 1870

Председнику Министарског Савета,
Господину Николи Пашићу

У прилогу под ./1 част ми је доставити извештај о битци у Јадру, с молбом на увиђај и употребу.

11. августа 1914. године,
Крагујевац

*По заповести начелника,
Помоћник, ђенерал,
Жив. Р. Мишић*

ИЗВЕШТАЈ О БИТЦИ У ЈАДРУ

Још 27. и 28. јула непријатељ је покушавао са мањим одељењима да пређе Дрину, али наши осигуравајући делови успешно су одбијали ове његове покушаје.

29. јула, почев од 5 часова по подне непријатељ је тукао артиљеријском и пешадијском ватром поједине тачке на нашој обали на фронту Дрине од Раче до Лознице, а на Сави тукао је Шабац. У исто време примећени су непријатељски аероплани који су извиђа-

2 Никола Пашић.

3 Јован Јовановић Пижон, у то време био је на дужности секретара Министарства иностраних дела Краљевине Србије.

ли на простору Шабац – Лозница и долином Јадра. По свима овим знацима могло се претпоставити, да ће непријатељ ускоро предузети прелаз преко Саве и Дрине. 30. јула, у 3 часа пре подне, непријатељ је доиста отпочео прелаз код Курјачице на Дрини и у исто време и код Шапца. Убрзо за тим, непријатељ је успео да код Курјачице и код Амајлије подигне мост и да пребаци јака одељења своје војске на десну обалу Дрине а на Сави да заузме Шабац. Овога дана, као што се из свега овога види, непријатељ је предузео упад у нашу земљу.

31. јула, непријатељ је продужио пребацивање својих трупа на десну обалу Дрине и Саве. На Дрини поред раније поменутих прелаза, где је био подигао мостове, непријатељ је пребацивао своје трупе још и код Брасинске аде, Зворника и Љубовије. На тај начин непријатељ је овога дана проширио свој фронт све до Љубовије. Продирање у нашу земљу извршио је са оваквим распоредом снага: код Шапца IV и IX корпус; на фронту Рача – Лешница VIII корпус; на фронту Лешница – Љубовија XIII корпус са два брдским бригадама из XV корпуса. Прве прелазе непријатељеве наши предњи делови упорно су заустављали на положајима код Лознице и Лешнице и код Шапца, али нападнути знатно јачом снагом они су били принуђени да се постепено повлаче, бранећи стопу по стопу.

1. августа, наши заштитни одреди водили су борбу с непријатељем, и то према Дрини на лешничким положајима и на положајима Лозница – Горњи Добрић. У току овога целог дана наши слаби одреди заустављали су непријатеља и тек пред мрак одступили су и заузели Јаребичке положаје. Код Шапца непријатељ овога дана није био у стању да изађе из вароши и да даље напредује. Пошто су наши одреди одступили на Јаребичке положаје, непријатељ је продужио своје продирање, и то на овај начин: VIII корпус упутио је углавном правцем Цера, две дивизије XIII корпуса долином Јадра и преко Иверка, једну дивизију XIII корпуса и две брдске бригаде XV корпуса од Зворника и Љубовије преко Крупња и Пећске у долину Јадра. 2. и 3. августа наше су се трупе још једнако држале на Јаребичким положајима и тек на ноћ између 3. и 4. августа, пошто је непријатељ заузео Крупњан, биле су приморане да се повуку на положаје код Завлаке.

Још раније кад се осетило да је непријатељ предузео са озбиљном снагом офанзиву, од наше су стране предузете све мере да се та офанзива одбије и већ 2. августа била су упућена појачања која ће непријатеља напасти у његов леви бок. Према овоме маневар наше војске био је овај: са снагом у Јадру задржати непријатеља у наступању а са придолазећим појачањима напасти га преко Цера у леви бок. За време овога маневра део наших снага имао је да задржи непријатеља од Шапца и на тај начин обезбеди извршење овог маневра. 4, 5. и 6. августа наше трупе су пристигле и предузеле снажну офанзиву, јачом снагом преко Цера. Већ 5. августа пред вече, према великим губитцима непријатељевим и према сјајним успесима појединих наших јединица, осетило се да непријатељ малаксава и да се његови изгледи на успех све више смањују. 6. августа победа је била наша. Непријатељ је био разбијен и повлачио се на целом фронту. Ово повлачење било се код појединих колона претворило у право бегство. 7. и 8. августа наше су трупе гониле непријатеља који се непрестано повлачио у неред, остављајући за собом топове, муницију, пољске болнице, слагалишта хране итд. 9. августа непријатељ је пребачен преко Дрине натраг. Лозница, Лешница, Љубовија, биле су опет у нашим рукама. За све то време, непријатељ који је био заузео Шабац, тако је био притешњен нашим трупама, да није имао могућности да се даље развија и напредује.

Најзначајнији дани сукоба с непријатељем били су 4, 5. и 6. август. Ових дана битка је била бијена на фронту Крупњан, Завлака, планина Цер, планина Иверак – Шабац, на фронту око 60 километара. Најодсуднији успеси постигнути су на делу овога фронта Јадар – Иверак – Цер. Снага непријатељска у овој битци ни у ком случају није била мања од 120–140 хиљада бораца. Непријатељ је имао огромне губитке. Читави су му пукови уништени. Број његових мртвих и рањених војника може се рачунати на 15–16 хиљада. Огранци Иверка и Цера притиснути су гомилама непријатељских лешева. Број заробљеника, који се још једнако прикупља, такође је велики. У свом повлачењу, непријатељ нам је оставио знатан ратни плен: преко 50 топова и хаубица, 105 муниционих кара, три пољске болнице, једну санитарску колону, доста телеграфског материјала, много пушака, пионерског алата, велики број коња, коморских кола, шест вагона хране, седам пољских кујни, један аероплан итд.

11. августа 1914. године,
Крагујевац

*По заповести начелника,
Помоћник, ђенерал,
Жив. Р. Мишић*

Штаб Врховне Команде
КО Бр. 1870

На полеђини:
16/VIII 14.
Пов. бр. 4105
Прочитао НПП
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, д. I

12.

*Посланство Краљевине Србије у
Риму – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

12. VIII 1914. год.
Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Рима 12. VIII у 9 сати 20 мин.

Примљен у Нишу 12. VIII у 12 сати 16 мин.

Овде придаје се велика важност успеху наше војске. У тренутку кад Француска мора да одступи и кад још није у акцију ушла, наша победа је од знатног моралног значаја. Италија мобилише полако дознао сам да ће кроз ? дана бити позвано још пет класа, тако да ће Италија имати 7 до 800.000. Наши савезници задовољни држањем Италије и верују да је искључена могућност да Италија стане на страну Немачке и Аустро-Угарске. Овде се верује да Италија мора ући у акцију и да ће то бити кад треба дефинитивно завршити садашњи колосални сукоб.

№ 53

Михајловић⁴

На полеђини:

12. VIII 1914.
Пов. бр. 3972
Узео к знању
Пашић
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XIV, 8, д. VII

13.

*Мирослав Спалајковић, посланик Краљевине
Србије у Петрограду – Министарству
иностранних дела Краљевине Србије*

14. августа 1914. год.
Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Петрограда 13/8 у 4 сати 41 мин. после подне

Примљен у Нишу 14/8 у 12 сати 16 мин. пре подне

Овдашњи листови, којима сам скренуо пажњу на политички значај наших победа, истичу факат да нашим успесима треба нарочито приписати преокрет у Софији и Букурешту и не успех немачко-аустроугарског плана за турско – румунско – бугарски блок. Руски Министар Иностранних Дела рекао ми, да и он сматра да је наша победа не само војни, већ и велики политички успех.

№ 174

Спалајковић

На полеђини:
14. августа 1914.

Пов. бр. 4130
Прочитао
НПП
АС, МИД, ПО 1914, Ф XI, 1, д. I

Приредили:
Јелица Рељић
Александар Марковић
др Мирослав Перишић

4 Љубомир М. Михаиловић, отправник послова Посланства Краљевине Србије у Риму.

ЦЕРСКА БИТКА

Прва победа савезничког оружја у Првом светском рату

Обострани ратни планови и распоред јединица

Аустроугарска објава рата 28. јула 1914. године затекла је српску војску у лошем материјалном стању. Залихе оружја и муниције, спремљене за сукоб са Турском, углавном су исцрпљене током два балканска рата.

Српска Врховна команда је очекивала да ће се главнина аустроугарских снага пребацити преко Саве и Дунава, те надирати долином Велике Мораве ка југу, према Багрданском теснацу. На тој претпоставци извршено је груписање и распоред војних јединица: 1. армија (Тимочка дивизија I позива, Тимочка, Дунавска и Моравска дивизија II позива и Коњичка дивизија), под командом генерала Петра Бојовића, на линији Свилајнац – Топола – Рача, са Браничевским одредом на Дунаву; 2. армија (Шумадијска, Моравска и Дунавска дивизија I позива и Комбинована дивизија), под командом генерала Степе Степановића, на простору Аранђеловац – Лазаревац, са ојачаном Дунавском дивизијом I позива код Београда; 3. армија (Дринска I и Дринска дивизија II позива, три прекобројна пука I позива и два пука III позива), под командом Павла Јуришића-Штурма, у ширем рејону Ваљева, с Обреновачким и Шабачким одредом на Сави и Лозничким, Јадарским и Љубовијским одредом на Дрини; коначно, Ужичка војска (Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада и Лимски одред), под командом генерала Милоша Божановића, на простору: Рогатица – Бајина Башта – Мокра гора – Прибој – Ужице.

Но, аустроугарска Врховна команда, сматрајући да Србија не може пружити озбиљнији отпор, одлучила је да брзом офанзивом „Балканске војске“, под командом генерала Оскара Поћорека, Србију покори најдуже за три недеље, и то ударом са запада, преко доњег тока реке Дрине. По тој замисли, аустроугарске снаге, јачине

око 285.000 војника и официра, 3000 коњаника и 1200 артиљеријских оруђа, концентрисане су по следећем распореду:

2. армија, под командом генерала Едуарда Бем-Ермолија (IV будимпештански корпус Карла Тершћанског фон Надаса, VII темишварски корпус Ота Мајкснера фон Цвајнстама и IX литомержички корпус Лотара Едлера вон Хорстајна), иначе предвиђена за ангажовање на руском фронту и само привремено „позајмљена“ – у Срему и Банату; 5. армија, под командом генерала Либориуса Ритера фон Франка (VIII прашки корпус Артура Фрајхера Гизл фон Гизлингена и XIII загребачки корпус Адолфа Фрајхера вон Ремена од Баренсфелда), на простору Брчко – Бијељина – Зворник и, 6. армија, под непосредном командом Оскара Поћорека (XV сарајевски корпус Михаела Едлера фон Апела и XVI дубровачки корпус Венцела Вурма), на правцу Власеница – Рогатица – Калиновик – Сарајево.

Батерија у дејству

У суштини, обе стране су, пре почетка операција, имале погрешну процену снага и намера непријатеља; српска војска, очекујући правац главног напада са севера, а аустроугарска – потцењујући снагу и маневарску способност противника.

Почетак операција

Управо из овог разлога, аустроугарска Врховна команда, не чекајући да и 6. армија буде спремна за дејство, одлучила се да напад започне са 2. и 5. армијом. Поћорек је самоуверено тврдио да би и само са 5. армијом „прегазио“ Србију и 18. августа, као рођендански поклон цару Фрацу Јозефу, освојио Ваљево. Поћорек је, иначе, цео рат против Србије сматрао „лаком војничком шетњом до Ниша“.

Ратне операције отпочеле су већ пред поноћ 28. јула, бомбардовањем Београда. Концентрација аустроугарских трупа извршена је дуж доњег тока Дрине и Саве. По операцијском плану који је Поћорек предложио начелнику Генералштаба Конраду фон Хецендорфу, 5. армија је требало да у зору 12. августа пређе Дрину и наступа ка Ваљеву. Истовремено, XV и XVI корпус наступали би из различитих праваца, на горњем току Дрине, ка Ужицу. Под непосредном командом Врховне команде налазила се 2. армија, задужена да 10. августа изврши демонстративни напад преко Саве.

Аустроугарске трупе су 11. августа у 17 часова, са леве обале Дрине започеле да артиљеријом дејствују по појединим тачкама на српској обали од Раче до Лознице, а на Сави – по Шапцу. По овом, а и другим знацима, могло се претпоставити да ће непријатељ ускоро предузети прелазак преко Дрине. Аустроугарски VIII и XIII копрус започели су у зору 12. августа форсирање Дрине код Лешнице и Лознице, а IV, VIII и IX корпус, после жестоког бомбардовања Београда, Обреновца и Шапца – реке Саве код Београда (Аде Циганлије), Шапца и Сремске Митровице.

Када је напад почео, на одсецима предвиђеним за прелаз налазили су се слаби одреди III позива и половина Дринске дивизије II позива, потпомогнута комитским одредима. Иако вишеструко слабије, ове јединице пружале су жесток отпор. Тако су на Дрини, на Самуровића ади, читавих 10 часова, све до поднева 12. августа, јуначки се бранили само 1. батаљон 7. пука III позива и делови Јадарског комитског одреда. Захваљујући

упорности ових бораца, Аустријанци су тек поподне поставили понтонски мост код села Амајлије и започели пребацивање 9. прашке дивизије. Загребачка 36. дивизија XIII корпуса тек у подне је успела да код села Батаре, на ади Курјачици, савлада две чете III позива и предвече успостави мостобран на десној обали Дрине, док је 42. загребачка домобранска дивизија мостобран поставила ниже Зворника.

Излазак батерије на положај

Трупе VIII корпуса су 14. августа коначно потиснуле Лешнички, Јадарски и Лознички одред, заузеле Лешницу и избиле на планину Видојевицу. У даљем наступању, после више узастопних јуриша који су трајали од 16.00 до 20.00 часова, пробиле су српску одбрану на линији Горњи Добрић – Руњани – Тршић. На неким деловима фронта 7 српских батаљона одупирало се нападима чак 6 аустроугарских пукова. Тако је у огорченој бици на Лозничким положајима, која се 14. августа повремено водила и бајонетима, Лознички одред изгубио око 800 људи, а Аустријанци – 600 војника само из 36. пешадијске дивизије. Десетковани Лознички одред се током ноћи 14/15. августа повукао на нове положаје код Јаребице, па је Гизлов прашки копрус наставио наступање према Ваљеву. Једина аустријска јединица која је напредовала по плану, био је „одред генерала Адалберта Летовског“ (13. маршевска загребачка бригада). Крећући се од села Бадовинци, одред је, прешавши централну Мачву, стигао у Шабац по подне 14. августа.

Промена ратног плана

На основу података којима је до тада располагао, начелник штаба српске Врховне команде, војвода Радомир Путник, стекао је утисак да главни напад аустроугарских јединица долази са севера. Сходно томе, одлучио се на противофанзиву у том правцу, истовремено шаљући и појачања према Дрини. Како је главнина српских снага била концентрисана у Шумадији, ово је била ризична одлука, заснована на предратним операцијским плановима који су предвиђали долину Велике Мораве као најпогоднији правац за нерпијатељски продор у срце Србије. У то време, међутим, у Врховну команду почели су да пристижу прецизнији извештаји са фронтва. Примера ради, један пребегли аустријски војник из 79. осјечког пешадијског пука, 'Бана Јелачића' изјавио је да су само код Аде Курјачице, у висини Лознице, прешле чак две дивизије. Извештаји оваквог садржаја уверили су војводу Путника да аустроугарски главни напад уствари долази са запада, преко Дрине. Коначно, пред зору 15. августа, он повлачи одлуку о ангажовању 2. армије за ослобађање Шапца, издвајајући за овај задатак само Шумадијску дивизију I позива под командом пуковника Стевана Хаџића. Према новој наредби Врховне команде, Шумадијска дивизија се упутила према Шапцу, Коњичка дивизија под командом пуковника Бранка Јовановића касом је јурила у Мачву, а Церска ударна група, састављена од Комбиноване дивизије под командом генерала Михајла Рашића, Моравске дивизије I позива под командом генерала Илије Гојковића, и осталих армијских делова, предузела је маршманевар у правцу Текериша. Према Текеришу су, наиме, 15. августа у 3 сата, усиљеним маршем кренуле Комбинована и Моравска дивизија I позива, при чему би „Моравци“ одмах продужили ка гребену Иверка и тако ударили у леви бок непријатељевих снага у долини Јадра.

Током 15. августа аустроугарска 5. армија наставила је напредовање ка Ваљевоу: XIII корпус, десном обалом Јадра, у правцу Завлаке (36. и 42. домобранска загребачка пешадијска дивизија,

те 13. пешадијска бригада из Есеге) и Крупња (11. тузланска брдска и 13. маршевска загребачка бригада), 9. дивизија VIII корпуса – долином Лешнице и гребеном Иверка, а 21. прашка ландверска дивизија – гребеном Цера према Текеришу. Зауостављане отпором 3. српске армије, ни једна колона, међутим, није успела да изврши задатке одређене за 15. август.

До мрака истог дана лева колона 21. ландверске дивизије доспела је до села Грушића а десна, главним гребеном Цера, до Скакалишта. Девета дивизија је достигла Милине, а побочница је заузела Попов парлог и угрозила десни бок 3. српске армије; 36. дивизија је долином Јадра доспела до Брезјака, 11. и 13. бригада – до Грнчарског гробља, а 42. дивизија – до Крупња..

За то време, по несносној врућини, патећи од жеђи и узнемиравани комитским препадима, војници аустроугарске 5. армије напредовали су спорије него што је планирано. Фон Франк је, предосећајући српску противофанзиву, тражио ангажовање 2. армије, изјавивши да у супротном неће моћи да изврши постављене задатке. Ни Бем-Ермоли није успео да веже српске снаге на северном фронту. Но, упорно потцењујући српску војску, Поћорек је још увек био уверен да 5. армија може сама да изврши постављене циљеве.

Случај је хтео да 15. августа и аустроугарски VIII корпус (21. ландверска и 9. пешадијска дивизија) и српска Комбинована и Моравска дивизија I позива за маршевски циљ имају Текериш. Без тачних података о позицији непријатеља, Аустријанци су до одредишта стигли у сумрак истог дана. Војници три пука 21 дивизије заноћили су на једном узвишењу северно од Текериша. Тај дан је био изузетно спаран и топао, а пред вече је грунула олуја праћена кишом и градом. Свесни преморености трупа, а очекујући битку тек пред Ваљевоу, аустријски официри нису предузели мере обезбеђења око бивака поспалих војника. Чак ни повремено пушкарање предходница није било довољна опомена о блиском присуству српских трупа.

Стрељачки положаји

Стигавши надомак Текериша, поједине српске јединице су око 20 часова добиле наредбу да наставе даље и заузму највиши врх Цера – Косанин град. Комбинована дивизија, иако преморена вишечасовним маршом од преко 40 километара, без предаха је наставила кретање ка источним падинама Цера. Други и 3. батаљон 2. прекобројног пука били су у претходници. Када су избили на највишу тачку источног превоја, скренули су са пута и, у пратњи једне пољске батерије, похитали да заузму Тројанов град, те, наступајући грбеном Цера, стигну до Косаниног града.

Због споменуте олује, која се после извесног времена стишала, смркло се већ око 19 часова. Преморени војници 4. чете 2. батаљона су на врху Тројана, око 23 часа, угледали светла фењера, за која су, у први мах, помислили да припадају некој српској јединици. Патрола, послата у извиђање, установила је, међутим, да су у питању поспали аустријски војници 21. дивизије (28. ландверски пук из Писека и 6. ландверски пук из Егера). Српски официри су одмах наредили једном воду да изврши препад бомбама и сечу бајонетима. После почетне панике, Аустријанци су, међутим, пружили отпор. Тако је, у ноћи 15/16. августа, дошло до оштрог сукоба тек приспеле Комбиноване дивизије и десне колоне 21. ландверске дивизије. У тамној и влажној ноћи уследиле су неповезане

борбе. Падинама Цера проламала се страховита пуцњава, а са обе стране су одјекивали трубни знаци „прекини паљбу“, јер је постојала опасност да јединице страдају од „пријатељске“ ватре. Чак је и командант 21. ландверске стрељачке дивизије, Артур Прзиборски, био приморан да се са пушком у руци бори целе ноћи.

Церска битка

Овим ноћним сударом практично је почела Церска битка. У зору 16. августа у борбу је ступио и трећи српски пук подржан снажном артиљеријском ватром, па је претходница 21. дивизије разбијена и започела је панично повлачење. Убрзо је растројена и десна колона исте дивизије. Тако је у 6 сати 16. августа на Тројану остао само генерал Прзиборски са двадесетак војника и неколико официра.

У то време се, међутим, појавила претходница 9. прашке пешадијске дивизије, која је напредовала у правцу Текериша. Ово је приморало Комбиновану дивизију да започне повлачење на линију Кривајска коса – Радоњића брдо – Кик. Само личним залагањем команданта 2. српске армије, Комбинована је задржана до пристизања Моравске дивизије I позива. До краја дана, „Моравци“ су зауставили надирање 9. дивизије и сломили

њену офанзивну снагу. Ово је приморало на повлачење и 21. ландверску дивизију.

Истовремено, 16. августа, на северним падинама Цера и у Мачви Коњичка дивизија је делом својих снага гонила непријатеља уз планину ка Тројану. Трећи пук „Милоша Обилића“ је преко северних падина Цера потискивао лево крило 21. дивизије. Под муњевитим ударом коњаника, ово крило ландверске дивизије нагло се повило ка западу, све до виса Бобије наспрам Косаниног града, остављајући на бојишту велики број мртвих и рањених, топове, каре, муницију и другу опрему.

Око Текериша и Завлаке, те северније, код Шапца, огорчене борбе водиле су се и 17. августа. Војвода Путник постепено је у ову област упућивао дивизије које је држао у резерви, тако да се бројчана надмоћ већ налазила на српској страни. План Врховне команде био је да битку реше Комбинована и Моравска дивизија I позива у рејону Цера, док остале јединице задржавају надирање непријатеља из правца Шапца и Крупња. Усамљена аустријска 9. дивизија, међутим, успела је да потисне Моравску дивизију југоисточно од Текериша. Иако је напад Шумадијске дивизије I позива на Шабац одбијен, премор и недостатак резерви спречио је даљи продор аустријске 9. дивизије. И ситуација на фронту 3. српске армије, угрожене од XIII загребачког корпуса који је наступао према Завлаци, била је критична. Срећом, неоправдано дугачак одмор, који је командант 36. загребачке пешадијске дивизије дао преморним војницима, омогућио је добитак у времену, потребном за пристизање Моравске дивизије II позива на лево крило армије.

Трећег дана битке, 18. августа, Моравска I и Комбинована дивизија имале су задатак да нападну усамљену 9. прашку дивизију те да, наступајући гребеном Цера, заузму Косанин град. Но, напредујући спорије него што је планирано, српске дивизије нису извршиле задатак. Непосредно пред напад, пред сам крај дана, наиме, поново је грунула летња олуја, а убрзо се и смркло, па се од напада одустало. Командант 2. армије, незадо-

вољан развојем ситуације, укорио је команданте дивизија. Степа Степановић је сматрао неприхватљивим споро напредовање, поготово што су јединице испред себе, на развученом фронту, имале само једну преморену непријатељску дивизију. Осим тога, командант 2. армије је знао да 9. прашка дивизија чека помоћ са севера, из Шапца, па је инсистирао на што хитнијем разбијању непријатеља на Церу.

Без сазнања да пред собом има само Шумадијску дивизију, аустроугарска Врховна команда је 5. армији упутила у помоћ цео IV будимпештански корпус. Корпус су чиниле 31. будимпештанска дивизија Ерцхерзога Јозефа, 32. будимпештанска дивизија Андреаса Фаил-Грислера, те два резервна пука. Ове јединице су нешто после 6 часова почеле са нападом у центар распореда Шумадинаца. Видећи да пред собом има неупоредиво веће снаге, командант Шумадијске дивизије повукао се на резервне положаје. Убеђен да су Срби одступили далеко на југ, Тершћански је непромишљено наступао у густим маршевским колонама. Шта више, брзоплето је известио Врховну команду о „свеопштем повлачењу непријатељских снага“ па је Поћорек оставио несрећну 9. дивизију на Церу да до 19. августа чека појачање „наступајућих делова 2. Армије“. Но, помоћ никада није стигла; Шумадијска дивизија је на резервним положајима сачекала мађарске пукове и нанела им страховите губитке, онеспособивши их за даља офанзивна дејства.

Јужно од Цера, XIII загребачки корпус је уз огорчене борбе наступао долином реке Јадар. Чак је једног момента, након заузећа Марјановића Виса, успео да прекине везу између 2. и 3. српске армије. Корпус, међутим, није имао снаге да искористи овај успех. Моравска дивизија II позива је усиљеним маршом за 36 сати прешла око 70 километара, те је у задњи час помогла 3. армији.

Четврти дан битке, 19. август, био је пресудан. Моравска I позива и Комбинована дивизија заузеле су пред зору Косанин град а нешто касније, и положаје јужно од Цера. У поподневним часовима је повлачење аустријске 9. дивизије угрози-

ло бок и позадину XIII копруса, па је он, у ноћи 19/20. августа, практично без борбе, напустио територију Краљевине Србије. Током 20. августа, комплетна 5. армија налазила се у општем повлачењу. Извлачећи се према Дрини, остаци 21. ландверске дивизије сејали су за собом по падинама Цера и Мачви ратни материјал и опрему. Више „среће“ имала је 9. дивизија и XIII корпус, који су се повукли тако нагло да је изненађена српска војска остала пасивна, омогућивши непријатељу да спасе већину спреме. Наређење за гоњење стигло је прекасно, тако да је пропуштена прилика да се 5. армија потуче до ногу.

Шумадијска дивизија I позива, чији је фронт према Шапцу нападала двоструко јача група генерала Тершћанског, вештим маневрима избегавала је директне сударе. Захваљујући томе, дошло је до мешања непријатељских нападних колона. Ово је искористила српска артиљерија; носећи противнику страховите губитке, приморала га је да прекине нападна дејства. Искористивши овај застој, Шумадијска дивизија повукла се на положаје иза реке Добраве, чекајући неопходно појачање. Но, у помоћ јој се могла упутити једино слабо опремљена Тимочка дивизија II позива; на име, од 6246 пешака ове јединице, чак 5147 није имало чак ни пушке. Тако су "Тимочани" до 21. августа чекали пушке Мосин-Наган М91 тек пристигле из Русије, након чега су покренути ка Шапцу. Слом VIII корпуса на Церу и повлачење XIII корпуса, међутим, учинили су излишним напоре Тершћанског да се пробије на југ, па је наредио повлачење IV корпуса преко Саве. Иако је било очито да аустроугарске трупе трпе поразе на свим секторима, Поћорекова армија је 20. августа, према првобитном операцијском плану, у горњем току Дрине предузела офанзиву. То је био датум који је Поћорек одредио као крајњи рок за тријумфални улазак у Ваљево! Но, коначно отрежњен, намесник Босне, командант „Балканске војске“ и идејни творац „казнене експедиције“, већ сутрадан је обуставио борбена дејства.

Пораз „Казнене експедиције“

Овим је Церска операција практично завршена. Аустријанци су као једину отпорну тачку још увек држали Шабац. Не мирећи се са поразом, Поћорек је, на име, упорно покушавао да овај град задржи као мостобран за нову офанзиву из Босне. С друге стране, и Хецендорф је „из политичких разлога желео да пораз маскира држањем извесног дела српске територије“.

У Шапцу су се налазили делови 29. дивизије, пружајући отпор Шумадијској и Тимочној дивизији. Плашећи се да га непријатељ не намами у клопку, заповедник Шумадијске дивизије је пропустио повољан моменат повлачења IV корпуса да му енергичним нападом нанесе осетне губитке. Тако се исти корпус, 22. августа, поново пребацио на десну обалу Саве, и, уз садејство 29. дивизије, сутрадан напао српске јединице код Шапца. Но, ова очајничка офанзива енергично је одбијена и већ у току ноћи, непријатељске снаге су се поново повукле преко Саве. Српске јединице су 24. августа по подне ушле у напуштени, разорени Шабац. Званичним коминикеом Врховне команде објављено је да „на територији Краљевине Србије нема више ни једног аустријског војника под оружјем“.

Бранко Богдановић

АВГУСТ 1914 – ЛИКОВИ ИЗ СЕНКЕ

Начелник штаба Комбиноване дивизије Душан П. Трифуновић

У својој депеши команданту Комбиноване дивизије, у којој јавља да је произведен у чин војводе, командант II армије, Степа Степановић, изричито је навео да је Комбинована дивизија у Церској бици имала пресудну улогу и да њој има највише да захвали за добијени чин. Сам генерал Рашић, командант дивизије, велики господин и официр широке културе, када му се војвода Степа, претходно, на бојишту први пут захвалио за одсудан допринос његове Дивизије, изјавио је да „највећи део заслуга за целисходно ангажовање трупа и руковођење бојем Комбиноване дивизије припада његовом начелнику штаба“.¹ То је Рашић поновио и у свим накнадним службеним оценама које је дао свом начелнику штаба Душану Трифуновићу.²

Пре 100 година, Комбинована дивизија Друге армије, стигла је из Ниша где се формирала у село Даросаву, западно од Аранђеловца. Дивизија је по наређењу Врховне команде и Армије кренула 13. августа ка Лазаревцу и Убу. Следећом наредбом упућена је ка селу Бањанима.

У току првих сати 15. августа, Врховна команда је издала наредбу II армији да својим снагама удари у леви бок аустроугарског 13. корпуса (Загребачког) који је продирао долином реке Јадра и угрожавао десно крило српске III армије. Ни помена о 8. непријатељском корпусу који се већ

био пребацио преко Дрине кренувши ка Церу и Мачви. Дакле, ишло се у сусрет непријатељу за кога се није ни знало. Дивизија је увелико наступала, према задатку који је примила у 3 сата ујутро, када је један њен део пресрео генерал Степа око 11 сати пре подне и модификовао раније наређење упућујући је да хитно поседне гребен Цера, Косанин град и Тројан додајући: „Са дивизијом форсирајте, јер заузеће Косаниног града биће од пресудног значаја за целокупну ситуацију наше војске у следећим операцијама. Вероватно на Церу наићићете на наше комите (!-М.Б).“ Тог судбоносног 15. августа ниједна јединица која је добила задатак „да расветли ситуацију“ између реке Љешнице и Шапца није открила па чак ни напипала кретање целог једног непријатељског корпуса.

Тако ће Комбинована дивизија, после великог марш-маневра који је трајао три дана и ноћи, после пређених 100 и више километара, од тога само 15. августа око 50 километара по жези и великој спарини, а затим по киши (правој летњој олуји која се касно после подне сручила на Цер) и блату, са својим крајње изнуреним трупама, на непознатом терену, доживети изненадни сусрет са непријатељем. Ноћу. Сама.

То вече, доћи ће до борбе у сусрету делова Комбиноване дивизије и главнине 21. ландверске дивизије из састава 8. корпуса (Прашког). Комбинована је извршила страховити удар и потпуно онеспособила три цела пука непријатељске дивизије. Њени остаци су успевали да одолевају у наредна два дана само захваљујући избијању 9. дивизије истог корпуса из долине Лешнице. Коначно, укључивањем Моравске дивизије И позива и 3. коњичког пука северним обронцима Цера непријатељ је натеран у повлачење уз велике губитке. Успехе је имала и Трећа српска армија

1 Миле Бјелајац – Предраг Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, ИНИС – Народни музеј Крушевац, Београд 1997, стр. 68 (према: Др Момчило Иванић, *Генерал Михаило Рашић. На исправку г. Војислава И. Гојковића*, 13. март 1933, исјечак из Политике или Правде у поседу породице Трифуновић). Поводом 100 годишњице од Великог рата проф. Предраг Трифуновић приредио је и објавио „Писања генерала Душана Трифуновића. Изабрани списи, објављени и необјављени“, Београд 2014.

2 Према овереним преписима службених оцена и предлога за одликовања од стране команданта Рашића – Оставштина Д. Т.

тако да је и она повратила Крупањ и Лозницу. У неколико наредних дана непријатељ је морао да напусти и Шабац. Тиме је била заокружена прва савезничка победа у Великом рату и то на фронту где се најмање очекивало. Још веће изненађење и болан шок доживео је Беч.

Два висока официра, генерали Михаило Рашић и Душан Трифуновић, били су у своје време позната имена не само у војничким круговима већ и у оновременој јавности. Рашић, као старији био је познат у Србији, а потом у и новој Краљевини као њен први министар војни (1918-1919), а Трифуновић ће исти положај заузимати нешто касније (1924-1926). Проћи ће једва десет година од Церске битке, а оба њена јунака биће пензионери и "поскрајнути". У непотписаном тексту у Политици 6. августа 1928, Трифуновић ће између осталог написати:

„Рашић и његова 'комбинована' дивизија имали су једну сјајну улогу и обезбедили себи најсјајније странице у историји те битке. Истина за време Церске прославе нити је генерал Рашић позван нити поменути (1924-М.Б). Ипак за то остаје му једна утеха: није он ни први ни једини коме се то десило. Али постоји један неумитни суд који свакоме одмазди и свакоме додели место по заслуги. То је суд историје. Генерал Рашић нема разлога да од тога суда стрепи, он је дао све што је могао, дао је читавога себе, своје здравље и своје спокојство. Дао је, али не узалуд ... његовој Отаџбини.“³

Михаило Рашић као и његови вршњаци Степановић и Мишић претурили су све ратове које је Србија водила од 1876. до 1918, а Трифуновића је задесила судбина да дочека још један и као командант VII армије буде зарбљен у априлу 1941 и свој живот сконча у варбуршком логору у зиму 1942. године.

Мало је недостајало да строга пријемна комисија Војне академије одбије будућег питомца и гене-

рала Трифуновића због слабуњавости и високог раста. Његов отац Панта, тада мајор, потегнуо је познанства да га ипак приме. Тако је Душан Трифуновић постао питомац 29. класе Војне академије (1896-1899). Тадашња Академија није била само војно училиште већ је доприносила ширењу оног танког слоја грађанске, образоване елите, будућих прегалаца. Није чудо да су многи из редова младих официра били писци стручних радова и преводиоци значајних страних дела. Трифуновић је наставио усавршавање на Вишој школи Војне академије, а касније је завршио и генералштабну припрему под руководством генерала Радомира Путника. Будући војвода не само да је дугим својим вођењем Генералштаба упознао све најистакнутије официре "штапце" и команданте већ их је и сам стварао. Таквом вођи није онда било тешко да одреди начелнике штабова ратних армија, дивизија, бригада и одреда. Са њима је он прошао километре граничних линија и будућих фронта, те Србију целу. Знало се колико на ком правцу може да се ангажује снага и прође колона, која топографски доминантна планина или греда мора да се држи одсудно, куда да се одступа а куда напредује.

Трифунувић је пред балканске ратове одређен за начелника штаба Јаворске бригаде, формације јачине 12.000 војника која је имала да овлада граничним фронтом на планини Јавор и ослободи Сјеницу, Пријепоље и Пљевља. Било је тренутака када су међу поколебане трупе морали да уђу и командант бригаде Миливоје Анђелковић Кајафа и његов начелник штаба, тада мајор Трифуновић како би повратили ред и подстакли морал. Познајући дух свог војника српски официри су то успевали не само храброшћу и претњом, већ примером и тактом. Код Лупоглава је стекао прву ратну рану. Следеће године, Трифуновић ће бити постављен за начелника штаба Дунавске дивизије ИИ позива код генерала Михаила Рашића. Заједнички ће завршити кампању у Тракији а потом учествовати у одсудним борбама на Ретким буквама, планинском положају недалеко од Криве Паланке где је претила опасност да бугарске снаге

³ *Седамдесетогодишњица генерала Рашића*, Политика 6. август 1928. (исечак сачуван у Оставштини Д. Т).

пробију слаб део српског фронта и компромитују успех на Брегалници и планини Серти. Њихово војевање на Ретким буквама и Чупином брду забележио је тада чувени руски ратни фотограф Самсон Чернов. Десетине фотографија настале су управо на тим положајима.⁴

О свом команданту Трифуновић је тада забележио:

„У оној катастрофалној погибији на Чупином Брду, када је од држања Дунавске дивизије II позива зависила судбина целокупне наше војске и судбина рата, генерал Рашић је спасао ситуацију својом личном храброшћу, решеношћу и упорношћу. Тај његов подвиг није никада метан на велика звона, али они који су тада били уз њега увек ће се сећати оних његових класичних речи: За спас војске овде ћемо изгинути. А те речи, то ‘овде’ генерал Рашић није изговорио на каквој удаљеној командантској осматрачници, већ тамо далеко напред међу својим војницима, тамо где је прскао шрапнел и свирао куршум...“⁵

Ратови су добијени, али мир је био варљив. Подстакнути аустроугарским интересима, албански прваци окупљају војску и нападају у септембру 1913. слабе српске снаге на демаркационим линијама. Душан Трифуновић, тада млад потпуковник, је на положају начелника штаба новоформиране Косовске дивизијске области у Приштини. У октобру, када је српска војска поново морала да мобилише део војске, Трифуновић је постављен за начелника штаба Ђаковачко-призренских трупа које су имале да деблокирају Призрен, продуже дуж Дрима до потпуног уништења нападачевих снага те поново поседну демаркациону линију. Борбе су биле оштре и напорне. Трајале су месец дана. Ратно стање укинато је тек 5. новембра 1913.

⁴ Балкански ратови, Фотозаписи Самсона Чернова (приредили Мирослав Перишић, Милић Милићевић, Бранко Богдановић), Архив Србије, Београд 2010.

⁵ Седамдесетогодишњица генерала Рашића, Политика 6. август 1928. (текст није потписан, али верујемо да га је писао Д. Трифуновић).

Сарајевски атентат и Јулска криза затекли су га на дужности у Приштини. Када је рат постао извештан, затражио је рапортом да добије распоред у оперативној војсци. Његову жељу подржао је генерал Рашић, већ одређени командант Комбиноване дивизије. Ову дивизију сачињавали су прекобројни пукови обвезника из Моравске дивизијске области (I, II), Шумадијске (V) и Тимочке (VI). Није имала своје артиљерије па је узет један дивизион брзометне француске артиљерије из Моравске дивизије, једна батерија из Шумадијске те две батерије брзометних хаубица. Од 300 официра, већина су били резервисти. Дивизија ће бити у првој фази рата у саставу Друге армије, а од 11. септембра 1914. у саставу Треће армије генерала Јуришића. Ту ће водити тешке борбе на Гучеву 55 дана, све до повлачења армије на десну обалу Колубаре. Борбе на Колубари, Љигу, око Београда и његово ослобођење 1914. обележиће пут овог официра. У кампањи 1915. дивизија је дејствовала на источном фронту у саставу Тимочке војске генерала Илије Гојковића. Од Зајечара до Валоне. Низ нипрекидних бојева и заштитничких борби. Повлачење је изведено долином Црног Дрима на Елбасан и Тирану. После реформисања српске војске на Крфу, Душан Трифуновић је био одређен за начелника штаба Вардарске дивизије. Са том дивизијом учествовао је у борбама на правцу Битоља у јесен 1916. У јануару 1917. постављен је за начелника штаба Шумадијске дивизије код чувеног Живка Павловића, а у марту исте године за помоћника начелника штаба Прве армије код војводе Мишића. Деветог августа 1917. изашао је указ којим је Трифуновић именован за ађутанта краља Петра I Карађорђевића. Своје дужности је отправљао до 10. децембра 1917. када се краљ само са малом пратњом преселио из Солуна у Атину. Од тада је био у саставу пратње регента Александра. После ослобођења организовао је пресељење свих оперативних и позадних органа из Солуна и околине у земљу. Поред дужности ађутанта био је именован за шефа Ђенералштабног одсека Општевојног

одељења Министарства војног и морнарице. Тако је по трећи пут био Рашићев директни сарадник.

За младу Краљевину СХС прилике 1919. нису биле мирнодопске. Вођене су и праве мале операције на демаркационим линијама од Аустрије, Мађарске до Албаније и Далмације. Ваљало је повећавати формацију и организовати нову војно-територијалну поделу Краљевине. Радило се даноноћно. Као упућен официр у војне и дипломатске ствари, Трифуновић је 1920. био одређен као експерт југословенске делегације на конференцији амбасадора у Паризу. Војници су посебну улогу имали у решавању граничних питања и формулисања захтева државне делегације.

По повратку из Париза, постављен је на осетљиву дужност начелника Обавештајног одељења Главног генералштаба. Посебна пажња у време када је био на тој дужности била је посвећена развоју обавештајне мреже према Италији од које је тада долазила највећа претња.

На свим тим дужностима, постаје официр од личног поверења краља Александра. Када је именован за команданта Коњичке дивизије у Загребу у јесен 1923. године, чини се да није имао искључиво војна задужења. Његово образовање, култура опхођења па и политичке везе са локалним политичарима омогућиле су му да буде човек за контакте по највишим интенцијама.

У посебним политичким околностима када је на владу, споразумом требао доћи радикалско – хрватски блок, Трифуновића краљ одређује за министра војске 7. новембра 1924. На том положају остаје до 24. децембра 1926. године. Преторијанство или неодговорно мешање војних фактора у политику нису били по његовом укусу. После неуспелог покушаја да пензионисе генерала Петра Живковића и одстрани његове блиске сараднике, остављен од краља, он даје оставку. Безуспешно је тражио да га краљ прими у аудијенцију. Био је то његов једини услов за останак у војсци. Како до тога није дошло, премијеру је одговорио да не

може примити понуђену команду над армијском облашћу. Тако је Трифуновић у својој 47. години, у напону снаге, изашао из строја у чину дивизијског генерала.

По одласку у пензију наставља са праћењем војне проблематике, пише, одржава контакте, нада се да ће у неким новим приликама поново послужити отаџбини. Његов дом постаје окупљалиште свих добронамерних патриота који су се нашли у сукобу са диктатуром или диктатором у војсци, генералом Живковићем. У неким политичким круговима је помињан као поновни министар војске који би је очистио од неодговорних елемената. О томе је писала штампа у земљи и иностранству.

Пред Други светски рат поново га се присећају. Био је коначно главни говорник на прослави Церске битке 1939. године. Тада међу живима више није било ни Рашића, ни Степановића, ни Гојковића, ни многих ратних команданата. Окупило се 60.000 старих ратника и народа из Подриња.

Као министар војни настојао је на убрзаној модернизацији војске, јачању ваздухопловства и морнарице. За његовог мандата у флоту су укључене прве четири подморнице. Обнова завода у Крагујевцу и покретање производње, планирање војно-индустријског комплекса, били су његови напори. Међутим највише се трудио око стабилизације политичких прилика као предуслова свих осталих чинилаца одбране. Томе је остао посвећен и после одласка у пензију. После пуча 27. марта 1941. хрватски политичари су Симићу именовање Трифуновића за министра постављали као свој услов за улазак у владу. У њега се имало поверења.

За време министровања чувени рођак Трифуновића Брана Цветковић није узнапредовао “по породичној линији” нити му се остварила жеља да постане управник Народног позоришта. Такође, није узнапредовао ни млађи Душанов брат Драгољуб, артиљеријски пуковник, командант

пука у Осијеку, а потом у Ваљеу. Због пропуста у служби и склоности пићу Душан га је пензионисао 1. маја 1926. Овај случај је често помињан и препричаван. Држећи слово о животу и делу починулог министра, далеко, у логорским жицама поред Нирнберга, капетан I класе Михаило Ил. Петровић је поменуо следећи случај:

„Колико је његова правичност и склоност за напредак општег добра била запажена у најширим слојевима народним уверио сам се 1938. године на Младеновачкој железничкој станици. Чекао сам воз за Београд и за то време повео разговор са неким сељацима из села Дубоне. У том наиђе воз из Београда и на прозору вагона, који се заустави у близини нашој, стојаше ђенерал Трифуновић. Поздравих га, а он ми одговори ‘здрово капетане’. Воз његов оде, а сељаци ме запиташе: ‘Је ли то онај ђенерал Трифуновић, који је као министар пензионисао свог рођеног брата?’ Кад им ово потврдох, рекоше: ‘Штета што их нема више оваквих и што још није министар.’⁶

Какав је био као човек, као војник на највишем положају најбоље га оцртавају речи његовог класног друга, генерала и Профа Николе Аранђеловића: “Ти си кратко био на положају одакле се ведри и облачи (...) Али ти ниси облачио. Ти си само ведрио. Ведрио си истином, правдом, поштењем, топлим речи, врелом утехом, другарском пажњом, родитељском милошћу, братском љубављу и људским човекољубљем, а поврх свега тога јединственом достојанственошћу. Ти си с поуком праштао, без цинизма осветољубља имајући непоколебљиву наду и веру у праведну ствар не само појединаца, већ и целе наше земље, која је толико пута достојанствено падала, да би још достојанственије поново васкрсла (...) Ти си био неумољив, али као друг и човек, већ једино и само као непријатељ онога, што је дисало неким подземним дахом, неком загушљивом паром, нечим

мрачним, тамним и ниским (...) Примао си горде и поносне, који су умели да буду ништавни и понизни, али не пред тобом као човеком племените душе и отворена духа, већ пред тобом као царем на власти, када си их баш ти умео да примиш као брат и да им отвориш очи, да није достојно да се праве ништавни и понизни, када нам је Бог досудио да сви будемо једнаки, да смо браћа и да се ваљамо по пепелу ништавила и прашини снисходљивости до степена понижења свог достојанства.“

Ове речи које су написане после смрти Душана Трифуновића у официрском логору у Нирнбергу нису могле бити објављене у листу “Ново време” коме их је понудио генерал Аранђеловић. Нада у васкрсење није могла бити предочена окупатору. Ове речи сачувала је породица која је добила копију текста.

Војник, командант и организатор, Проф Војне академије и руководилац генералштабне припреме, писац, велики патриота, доживео је суров крај и тешка понижења. Искрени поборник сарадње Срба и Хрвата био је са целим својим штабом заробљен у Слуњу од усташа и малтретиран. У логору Варбург примио се логорског старешинства не би ли олакшао положај својим друговима. Зимски услови су били сурови и његово здравље је попустило. Тело му је заувек остало ван отаџбине.

Друга неправда која се наднела над његову успомену и породицу у Београду било је саопштење Комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача. Његово име уз повећи број имена генерала из заробљеништва освануло је у новинама на запрепашћење породице и свих који су га истински познавали. После перипетија породица је уз сведоке и доказе успела да добије решење од исте Комисије да га не сматрају ратним злочинцем те да није ни осумњичен. Ово извињење никада није јавно обнародовано. Остала су само службена документа у поседу породице.

⁶ Артиљеријски капетан I класе, слушалац 42. класе Више школе Војне академије, М. Петровић, 19. јула 1942. године, Оф. Логор XIII Б у Лангвасеру, прочитано 26. јула 1942. (Оставштина Д. Т).

Др Миле Бјелајац

СРПСКИ ФРОНТ 1914. У СРПСКОЈ ШТАМПИ

Кроз Мачву и Подриње

Српска штампа о Церској бици августа 1914. године

Почетком Првог свјетског рата дневне новине у Краљевини Србији нашле су се у изузетно тешкој ситуацији. Већина најугледнијих дневних новина имала је своје сједиште у Београду, а то је значило да су са почетком ратних дејстава, крајем јула 1914. године, дневне новине излазиле готово на првој линији фронта. Поред очигледних потешкоћа усљед ратних дејстава, велики проблем је представљала набавка папира и боје, неопходне да би се одржао континуитет издажења. Неки листови, као Тговински гласник су престали са издажењем у ишчекивању краја рата и бољег времена, други, као Вечерње новости, су пак пренијели сједиште листа у Ниш, ратну престоницу Краљевине Србије. Трећи су наставили да излазе у Београду, као Политика, дијелећи судбину града и његових становника.

Поред проблема са неопходним репроматеријалом велика потешкоћа била је чињеница да су новинари и уредници дневних новина често били резервни официри и подофицири, у сваком случају војни обвезници, па су са проглашењем мобилизације отишли у своје јединице. Тако је почетком рата редакција Политике спала на само једног новинара.¹

Упркос свим потешкоћама, дневне новине су ревносно пратиле стање на фронту са Аустро-Угарском, настојећи да своје читаоце што прецизније информишу о најзначајнијим догађајима. Један од таквих догађаја је и битка на Церу, прва велика побједа српске војске у Првом свјетском рату. Битка која је вођена од 15. августа до 19. августа 1914. године.

Информације, које су објављиване, долазиле су из разних извора. Посредством Ратног прес-бироа, новине су добијале саопштења Владе и Врховне команде, али су и објављивале извјештаје страних дописника са фронта у Србији, као што је извјештај француског дописника из Србије Анри Барбиа објављен и у Политици и у Правди од 12/25. августа 1914. Додатни извор информација су биле изјаве очевидаца, често војника и официра који би своја запажања слали новинама, посебно Политици.

Овакви извјештаји представљају изузетно вредне историјске изворе, који нам откривају не само ток битке, већ и какав је утисак оставила ова величанствена побједа у српском друштву, посебно у војсци. Од огромног пораста самопуздања и свијести да могу равноправно да се супротставе и побједе надмоћнијег непријатеља и то једну европску силу, па до нереалне и погрешне процјене да је овом побједом задан смртан ударац Аустро-Угарској, те да је крај рата близу. Такође, ови извјештаји су откривали и стравичне злочине, које су аустро-угарске трупе починиле над цивилима широм Мачве и Подриња.

За овај број Историјских свезака издвојени су текстови из четири српске новине (Српске новине, Политика, Правда и Стража) у периоду од 5/18. августа и првих вјести о великој побједи на Дрини, па до 27. августа/9. септембра 1914. године и указа о унапређењу у чин војводе ђенерала Степе Степановића.

Такођер донијета су и два текста из новина са територије Аустро-Угарске, Сарајевски лист из Сарајева и Илустровани лист из Загреба те њихова виђења борби на Дрини и Церу.

¹ <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Austrougarska-granata-u-redakciji-Politike.lt.html>

Напомињемо да сви српски листови користе јулијански, а они са простора Аустро-Угарске грегоријански календар. Такође, сви текстови су пренијети вјерно оригиналу.

НАЈНОВИЈИ БРЗОЈАВИ О РАТОВИМА I ПОЛОŽАЈУ.

Neslužbeno. – Неслужбено

Velika pobjeda naše vojske u Srbiji.

Beč. 16. augusta.

Borbe na Drini, koje su bile javljene, dovele su do odlučne pobjede naših četa nad jakim neprijateljskim četama, koje su potisnute prema Valjevu. Zarobljeno je mnogo ljudi i zaplijenjeno je mnogo ratnog materijala. Proganjanje neprijatelja u punom je toku. Naše čete borile su se sa zamjernom hrabrošću protiv po snazi isto tako brojnog neprijatelja, koji je bio na jakim položajima. Naročito zaslužuje da se spomene varaždinska pješачка pukovnija broj 16.², čiji su časnici i vojnici uz najteže okolnosti sa starom prokušanom žilavom hrabrošću uvijek Caru vjernih Hrvata jurišali do pobjede. Potankosti o toku borbi i zaplijenjenim trofejima javiće se.

Sarajevski list бр. 188, 17. август 1914, стр. 2.

Ниш, 4. августа. – Врховна команда јавља данас у 4 часа по подне:

Непријатељ на Церу (код Шапца) до ноге потучен и бежи ка Лозници, Лешници и Шапцу. Три пука потпуно уништена. Заплењено 14 топова и много другог материјала. Наши их гоне.

Српске новине бр. 170, 05. август 1914, стр. 2.

2 Ради се о јединици из састава 72. бригаде, 36. дивизије 13. загребачког корпуса 5. аустроугарске армије под командом генерала Либориуса фон Франка (Liberius von Frank) http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=2_551; ратни дневник 16. varaždinske пјешадијске пуковније је објављен у издању Државног архива у Бјеловару, Pleskalt, Željko. Ratni dnevnik C.k. Varaždinske пјешачке пуковније бр. 16., Sv. I. i II, Bjelovar, 2004

ПОРАЗ АУСТРИЈАНАЦА НА ДРИНИ.

– Наше трупе потукле су до ноге аустријске корпусе око Лознице и Лешнице и Цера. – Задобили смо огроман плен и на десетине хиљада заробљеника. – Честитка српској војсци из Русије. –

Српско оружје заблистало је новом славом. Јунаци са Куманова, Бакарног Гувна, Битоља, Једрена, Скадра и Брегалнице – чије се име са хвалом и дивљењем проноси кроз цео свет – надмашили су, новим победама, сами себе.

У оном истом историјском куту наше земље у коме су биле прве судбоносне битке за васкрс Србије, решена је и сада судбина Српског Народа. Над гробовима јунака са Мишара, Дубља, Равња, Засавице, Лознице и Лешнице, на оним истим бојним пољима на којима су Карађорђеви и Милошеви устаници сломили Турску, њихови унуци сломили су Аустрију.

У великоме светском рату, у коме су устали милиони против милиона, Србија је однела прве витешке победе и задала прве смртне ударе непријатељима правде и слободе народа.

Та висока част, коју је судбина доделила нашем оружју, биће достојно оцењена у историји. Ти надчовечански напори, које су наше армије показале, биће достојно награђени.

Велики народни сан остварује се. Уједињење Српског Народа на прагу је.

О страшном поразу Аустријанаца у Подрињу добили смо ове извештаје:

(Извештај „Политици“).

Крагујевац, 7. августа по подне.

На целом фронту код Јадра Аустријаци су потучени до ноге. Остаци разбијених аустријских корпуса пребачени су преко Дрине. Наше их трупе енергично гоне.

Колико се до сада зна, заробили смо четрдесет топова, огромну логорску спрему, две комплетне батерије хаубица (дванаест топова), једну комплетну војну музику са капелником и свим музикантима.

Заробљено је више виших официра. До сада је пребројано око 10 000 заробљених Аустријанаца. Заробљена аустријска музика концертираће већ сутра прекосутра у Крагујевцу.

К.

(телеграми Пресбируу).

Крагујевац, 7. августа,

Српска војска на Церу и Јадру однела је велику победу. Непријатељ се повлачи на целом фронту: наше трупе снажно гоне непријатеља. Непријатељу су нанешени велики губитци.

Плен је знатан. Очекују се детаљи.

Крагујевац, 7. августа.

Велика битка код Дрине, према Лозници и Лешници, завршила се данас пре подне сјајном победом српске војске.

У свим правцима, непријатељ одступа, хитајући да се дочепа својих мостова на Дрини. Наша га војска узастопце гони и већ туче његове мостове.

У свом бегству непријатељ оставља за собом богат плен. Заробљено је мноштво официра и војника. Заплењено је, колико се до сад зна, 40 топова, од којих велики број хаубица; мноштво коња и осталог убојног материјала. Непријатељ напушта за вобом целокупне пољске болнице

и пекарнице са целим персоналом и прибором. Плен се још увек прикупља и пописује. Непријатељ је претрпио огромне губитке. Има читавих пукова који су уништени.

Крагујевац, 7. августа.

Поводом прве победе на Церу, добивене 4 ов. мес. Његово Краљевско Височанство Престолонаследник добио је од Његовог Царског Височанства врховног главнокомандујућег, Великог Кнеза Николаја Николајевића овај телеграм:

Добивши извештај о сјајној победи, коју је однела славна српска војска, од своје стране, као и од целе братске руске војске, из дубине душе честитам прву победу, која је Божијом помоћу почетак читавог низа даљих, будућих победа. У мом лицу цела руска војска кличе громко српским победницима: „Живели!“

Николај Николајевић

Политика бр. 3786, 08. августа 1914.

MEDJU RANJENICIMA.

Izmučeni, blijeda, strastvena lica, okrvavljeni i prljavi, dolaze gotovo dnevno ranjenici na zagrebačke kolodvore. Tu ih dočekuje radoznala svjetina, dobrovoljni bolničari, nebrojena kola, nosiljke, što se sve miješa u muklom i teškom žamoru. Pomalo iznose ranjene. Vlada mrtva tišina, dok se negdje začuje vrisak. Neka žena opazila svog, sa satrijeljenom rukom. „Nije zlo“ – tješi je ranjenik uz bolan smiješak.

Namjestili su ranjene na kola tramvajaska. Krenuše. Gdje se na ulici ukaže tužna ta povorka, ljudi postajkuju, mučke zure u kola sa nosiljkama, a žene udaraју u tihi plač.

Iskrcavaju ih kod topničke vojarne. Lakše ranjeni hodaju uz pomoć bolničara. Vode nekog višeg časnika. U zupučku носи stručak osušenog cvijeća, a na pozdrav i klicanje vojnika bolno klima glavom

i stenje. Nije povezan, jer ima na prsima, gdje mu je tane u tijelo ušlo i na ledjima, kuda je probilo, flaster.

Tamo u nosiljci ima jedan uz sebe srpsku pušku, onaj srbijansku vojničku kapu, dok je drugi položio ruku na handžar, što ga je po svoj prilici oteo srpskom komiti.

Unilazimo u vojarnu, jer od 2 do 4 dopuštaju posjet ranjenicima. U prizemlju, u prvom i drugom katu, na svakim vratima stoji tablica „Krankenzimmer“, sa dodatkom broja ljudi. Gotovo uz svaki krevet vidi se po koji posjetnik, većinom žene. „Otkuda ste vi?“ – pitamo vrlo snažnog momka povezanom glavom, a sa izrazom nehaja i patnje na licu. „Iz varaždina, husar sam“.

„Gdje ste ranjeni“.

„Šrapnelom u glavu, a nakon toga, kad sam pao, prešla mi kola sa trenom preko tijela“.

Opažamo, da mu nije do razgovora, pa ga ostavljamo.

Onaj, na drugom krevetu, prepoznaje nas. „A što vi lancman³ ovdje?“

„Da, ovdje.“

„Kako s vama?“

„Šrapnela mi otrgla komad lica, a tane probilo ruku na dva mjesta“.

„Boli?“

„Ne, samo šrapnela sakramenski peče“.

Našavši znanca, obradovao se bijednik mnogo, i uzeo pričati:

„Bili smo na Drini nasuprot Loznice. Već nam je dosadilo čekanje, pa nestrpljivo čekamo zapovijed natrag ili napred. Ja sam, znate, iz šesnajste⁴. Nakon dva tjedna, jedne večeri, dodje zapovijed, da se ima

3 Zemljak.

4 Ради се о 16. varaždinskoј пјешадијској пуковнији види нап. 1

ići prijeko. Čuli smo, da naši već prelaze. Jedan naš podčasnik preplivao čamcem Drinu, razgledao položaj i vratio se natrag. Čujem, momci pričaju kako podčasnik veli, da je prijeko sve mirno, tek ona šumica nekako sumnjiva. Naš major reče nam par riječi i zagazi prvi u Drinu. Za njim zagazimo mi, sve do ramena. Najedanput se iz šumice nešto zapraši, a kraj nas zafučkaju kuglje. Obeuzeo nas je prvi, grozni strah, ali oni, što su iza nas, guraju nas naprijed. Idući onako kroz vodu, pucamo, kraj mene padaju kao snoplje, a od dima se ništa ne vidi. Šta je dalje bilo, ne znam, tek se sjećam, da smo se našli u šumici, gdje je sve praskalo, lamalo se i bilo rasvjetljeno crveno crnim plamenovima. Srbe smo konačno potisnuli. Nih je samo nestalo, ali se gore, u daljini, sa brijegova, počelo dimiti. To je grozna stvar, neda se opisati. Preko naših glava tulile su naše šrapnele i padale na njihov brijeg. Kako je tamo bilo, ne znam.“

„Kako dugo ste bili u borbi?“

„Iza prelaza puna dva dana. Dvije noći nije se ništa spavalo, a jelo jošte manje. Nama je bila glavna svrha, da zauzmemo jedan brijeg, gdje su bili Srbi. Mi nijesmo od umora mogli dalje. Došla je pedesettreća⁵. Jedanput šturmiramo mi, pa oni, pa opet mi, i nadjemo se na srpskom brijegu, gdje se jošte sa strane neprestano sipala vatra iz mašinskih pušaka. Najedanput su Srbi pucali sve redje, mi smo počeli ijuškati⁶, kad ja osjetim slabost u desnoj ruci. Prostrijelila mi ju kuglja na dva mjesta. Za čas osjetim, kao da mi neko u lice puhnuo – odnesla mi šrapnela komad lica ispod desnog oka. Brzo su nas pobrali, vozili smo se cijeli dan samo kroz Srbiju i sad sam ovdje, hvala Bogu!“

„Otkuda ste vi?“ – pitamo susjeda, koji je prisluškiavao pripovijedanju svoga druga.

5 Ради се о 53. загребачкој пјешадијској пуковнији такође у саставу 72. бригаде, 36. дивизије 13. загребачког корпуса 5. аустроугарске армије. Више види: Kristian Strukić, „53. zagrebačka pješačka pukovnija: spomen-medalje, znak i značka iz fundusa Muzeja grada Zagreba“ u: *Numizmatičke vijesti*, br. 61, Zagreb 2008. http://www.mgz.hr/UserFiles/file/STRUKIC_NM_2008_Pukovnija.pdf

6 Klicati.

„Iz Novog Marofa, od šesnajste.“

„Gdje ste ranjeni?“

„V nogu“

„Da li vam je bolje?“

„Kad su mi črve stirali, čisto dobro“.

„Što ste crve dobili u rani?“

„Nekak, jedno popoldan i celu noć ležal sem prostrelen, dok me nisu našli“.

„A što vam se najgroznije čini u ratu?“

„Ha, prve kugle, gospon. Pak to, kaj čovjek čist postane živina. Znaju, nigdar si ja ne bi mogle misliti, da čovek ovak more postekleti. Čoveku samo dojde da kole i kole. Kda smo napravili šturm i gda je došlo na bajunete, došel sem ja i još jeden pajtaš na jednoga Srba, koj je već sve svoje patrone spucal i htel nas s bajonetom. Moj pajtaš vudri ga s kundakom po ruki, a ja z jedne, a on z druge strane i zdignemo ga na bajunetih, dok nije zdehnul. Joj, grda je to stvar rat“, - završi naš Zagorac sa zgražanjem.

Vidimo jednog sa nogom u sadri⁷. Okupili ga njegovi. Iz jedne kesice sa prsiju vadi tane mašinske puške, koje mu je razmrskalo kost iznad koljena. Tane je bilo dosta sitno, a na vršku rasprsnuto kao vruće olovo, kad udari u tvrd predmet. Spremio si ga siromak kao ratnu uspomenu.

Čujemo najrazličitijih pripovijesti. Ranjenici ponajviše ističu, kako civilno pučanstvo puca iza ledja, ali ih naši strijeljaju. U mnogim kućama našli su rakije u velikoj količini. Bilo i otrovane. Takove su Srbi, da očuvaju svoje, označili crnim križem. Gladovalo se prve dane dosta, jer zaira⁸ nije mogla odmah do njih, dokle nijesu očistili dobar dio neprijateljskog zemljišta, omogućivši time prelaz preko Drine.

⁷ U gipsu.

⁸ Hrana, provijant.

Ranjenici se mnogo vesele, kada ih dodje ma tko posjetiti, a za darove, osobito cigarete i novine vrlo su zahvalni.

Ilustrovani list br. 35, 29. avgust str. 824-826

ЗАРОБЉЕНИЦИ У НИШУ

– Како су дочекани први аустријски заробљеници у Нишу. –

Јуче су спроведени у Ниш први аустријски заробљени војници и подофицири. Официри су задржани у Ваљеву.

Низ нишке улице биле су се слегле масе света, као што се никад не памти. Цело варошко становништво, они који су од почетка рата склонили у Нишу, Београђани – добеглице (како их званично назива општина нишка) сељаци из околних села, па чак и чланови дипломатског кора били су се стекли на улицама да виде прве заробљенике „силне“ Аустрије која се спремала да за пет дана умаршира у Ниш.

Крај Нишаве и око уласка у градску тврђаву све оградe, сви кровови сва дрвета били су начичкани светом. Војници и жандармерија једва су одржавали ред.

Кад су наишли заробљеници – две стотине четрдесет њих – свет се ускелебао. Утисак од дивљаштва које је аустријска војска починила у Подрињу и Мачви, био је толико свеж, да су раздражени хтели линчовати заробљенике. Жандармерија и друга стража успели су да их заклоне. После се свет стишао и заробљеничка поворка наставила је на миру пут у тврђаву.

Заробљеници су ишли утучени, оборене главе. Страх и муке што су их претрпели од почетка рата били су јасно исписани на њиховим лицима. И кад су се изгубили испод градске капије свет је још дуго био на улицама и радосно коментарио последње догађаје и данашње вести са Дрине.

*

Заробљеници су кроз град спроведени у градско поље. Успео сам да разговарам са некима од њих. Већина су Словени, подофицири су им Мађари, Пољаци и Чеси, а официри су им били Немци.

- Имали смо да бирамо ропство или смрт, рекао ми је један од њих. Јер пред нама је била српска војска а иза нас су били мађарски пукови, који су имали наредбу да нас убијају ако се само окренемо да бежимо.
- Ја ништа не жалим, рекао ми је други, један занатлија из Новог Сада. Ми смо своје пребринули. И ја вас уверавам, да би многи и многи аустријски војници пристали да деле нашу судбину.

Из разговора са свима добио сам утисак, да је у аустријским војним редовима већ настало расуло и да је сва њихова војска резигнирана. Оскудица у храни била је врло велика, али им је спрема иначе добра.

*

Пошто велике партије заробљеника имају тек да стигну, то је образована нарочита заробљеничка команда. Њено седиште није у Нишу.

Јов.

Политика бр. 3787, 09. август 1914.

СЛАВА МАЧВИ

После Куманова, Битоља, Јадрана и Брегалнице, Српско је оружје уплело у свој лаворов венац још један успех. У светском рату, где се бију милијони, где се бију народи, српски народ имао је ту ретку витешку срећу, да буде први међу првима. Наши јунаци са Куманова, Битоља и Брегалнице, наши неустрашиви витези са Скадра, Једрена и Јадрана задали су смртне ударце моћном непријатељу, против кога су устали Словени, поред њих и цео цивилизовани свет који брани правду и слободу народа.

И да би част била виша, да би слава и понос били трајнији, да би глас о сјајној победи што даље одјекнуо, надчовечанска се борба, у којој је непријатељ не потучен већ поражен, водила баш на оном историском месту на коме су пре сто и више година водили крваве борбе Вожд, Милош, Милош Поцерац, поп Лука, Прота Бирчанин, Змај од Ноћаја, капетан и његови голи синови, ударајући темељ данашњој Србији. На прекјучерашњи дан српски витези припалили су на гробовима својих предака воштанице.

Дрина, Засавица и Сава опет су, као и препетекле крваве, Мишар, Дубље, Равње, Лозница, Шабац и Љешница опет су, као и пре сто и више година орошене крвљу. Идеали, којима већ вековима прилажемо што нам је најмилије остварују се. На хоризонту помаља се Уједињење Целокупног Српства у једну моћну и снажну државу.

Слава Мачви!

Стража бр. 202, 09. август 1914.

[Уводник]

Како наш лист, због извесних техничких препрека, није могао редовно излазити, то ми нисмо ни стигли да на време забележимо радосну вест о великој и сјајној победи наше војске. О победи што ју је она, елементарном снагом нашег народа и једним добрим планом, однела над много надбројнијим непријатељем баш тамо где се састају Цер и Видојевицу.

Оно што се толико година очекивало, оно што је од објаве рата постало неизбежно догодило се је. Наша храбра и славна војска сукобила се са аустријским трупама; сукобила се и однела сјајну победу. Но треба знати да тај пораз аустријске војске није споредног значаја. Наша победа је потпуна и дефинитивна, она за нас има значај кумановске победе.

Аустријанци су били прешли Дрину и Саву са три корпуса. Они су тиме целокупном бојишту дали другу слику и други карактер, јер су главни

део своје војске бацили тамо где се није надало да ће доћи до одсудне битке. На Церу је, на четири дана после прелаза, дошло до борбе и три аустријска корпуса били су до ноге потучени.

А тада када су се разбијени остаци од 3 корпуса налазили у бегству, наишли су још два нова, одморна корпуса аустријска и они су покушали, потпомогнути неким разбијеним одељенима, да даду нови отпор. Али је то донело само још једну победу нашој војсци, а нашем непријатељу потпун пораз.

Такав резултат је од огромног војничког и политичког значаја. Историја не памти да су се икада у Европи сукобиле на једноме месту толике две армије, колико су овог пута имале да реше да ли је победа на нашој или на аустријској страни. Сами аустријанци имали су пребачених 5 корпуса, што ће рећи преко 300.000 људи. То у исто време значи, да су морали повући скоро сву своју војску са целокупног свог фронта према Србији т.ј., да је нашем првом победом решен рат са Аустро-Угарском.

Али је прави, управо неизмерен значај ове победе политички и морални. Полет и пожртвовање код наше војске попели су се до кулминације, а самопуздање народно постало је огромно и непоколебљиво. Вест о победи мале Србије над великом и моћном Аустријом прелетела је муњевитом брзином наше границе и стигла нашим савезницима. Утисак је био огроман. Сетимо се само топлог и одушевљеног поздрава Николаја Николајевића, врховног команданта руске војске, којим је одушевљено поздравио прву и велику српску победу и у коме је ускликнуо „Живела српска војска“.

И ми се придружимо овом поздраву представника храбре и неизбројне руске савезничке војске и кличемо са њима заједно јунацима са Цера и Видојевице „Живели“. Српски народ може сада сасвим спокојно гледати у будућност,

јер га само још кратко време раставља од потпуног иостварења његових идеала.

Правда бр. 199, 12. август 1914.

БИТКА НА ЦЕРУ

– Ток битке на Церу. – Дивљаштва аустријских трупа после пораза –

– извештај Андри Барби –

Београд 12. августа

Ратни Пресбиро има овај извештај о последњим борбама, који је Анри Барби, кореспондент париског „Журнала“, послао француском листовима.

„Са српском војском пратио сам ратове српско-турски и српско-бугарски. Видео сам битке на Куманову, код Битоља и на Брегалници. Овог пута присуствовао сам борби још значајнијој и страшнијој, огорченој битци, коју већ седам дана српске трупе бију против аустријског упада на фронту Лозница-Шабац, који између Саве и Дрине захвата око педесет километара у правој линији. Од тог фронта полази један појас терена, широк око 30 километара, и задире дубоко у непријатељско земљиште, 30 километара, и то тако спуштајући се у широку равницу између Дрине и Саве.

Три корпуса аустријске војске – а од пре пет дана пуних пет корпуса – покушали су туда да прегазе Србију. Са српском војском пошао сам 2. августа њима у сусрет. 70 последњих километара путовања мој аутомобил престижао је кроз густ облак прашине, непрекидни низ кола са муницијом, храном и понтонима, јер Срби рачунају да ће и они прећи Дрину и ступити на аустријско земљиште.

3. августа, у зору, стигао сам у штаб једне од армија, која је од синоћ отишла дваестину километара у напред.

Битка се продужује. Аустријанци, пошто су захватили долину, заузимају висове. – Топ бесни...

Према мени, у правцу Шапца и са леве стране на којој се уздиже висок и дуг гребен планине Цера, гребен који господари целим пределом, посео је непријатељ и учврстио се ту са артиљеријом. Потиснути га одатле постала је врло тешка ствар. По несрећи не могу вам именовати трупе нити вам саопштити њихов број и распоред, јер би то значило чинити индискреције и пружити непријатељу податке о српској војсци, чију огорчену и смртоносну борбу посматрам забринут, задихан и задивљен.

И Аустријаци се боре са енергијом и храброшћу, што нисам очекивао. На целом фронту артиљерија, сад са једног, сад са другог места пуца без престанка у рафалима. Међутим идем и даље напред, док се путевима и стазама враћа у позадину жалосна поворка рањеника, сељака, жена и деце, који беже из села, у које је непријатељ упао. И овај предео један од најплоднијих и најбогатијих у Србији пун брежуљака и испресецан дубоким долинама, са спуштеним падинама, којима кривуда читав низ увучених путева згодних за заседе. Наћи се у њему, врло је тешко. Пешачки ровови ископани су у свима правцима на северу, западу и истоку. Распознајем оне, које је непријатељ недавно напустио, пуне ранаца, шињела и друге опреме, које лежи на земљи. Са свих страна, кроз грмљавину топова и плотуне пушака, чује се крклање митраљеза, који хукћу као мотори. Међутим надмоћност Срба већ се јасно види. Једно за другим, заузима се село за селом. Аустријанци се повлаче стопу по стопу, бранећи се јогунасто и користећи се вешто најмањим преимућствима терена. Многобројна су хватања у коштац у којима се, у главном, Срби показују неодољивим.

Никада до сад још нисам видео, да се прима толико ратних заробљеника колико овде.

Упола битке 6. августа, српска коњица изашла је на један положај звани Бели Камен пред једну аустријску дивизију. Ситуација је била критична.

Аустријанци, надмоћнији бројем, нападају са жестином. Срећом, један батаљон пешадије и један ескадрон коњице српске, са два митраљеска одељења једне суседне дивизије, пролазе у близини. Одмах их зову у помоћ. И ова неочекивана потпора престиже.

Коњичке батерије пуцају максималном брзином и са таквом прецизношћу, да су не само ућуткале непријатељску артиљерију, него су и уништиле једну батерију, која пада у српске руке. На левом крилу ове делимичне битке узета су још два топа и опкољено је 200 пешака, док се непријатељ хитно повлачио. Топови се превлаче у позадину, сваку запрегу воде по један разоружани заробљеник и један српски војник. Фотографисао сам ту чудну батерију, чија послуга припада сада по једном својом половином свакој од зараћених страна.

Ступио сам у разговор са једним од заробљених официра, Странским, мајором из 28. пешадијског пука. Пуковник им је погинуо, погођен једним метком кроз главу. Цео тај пук је тако десеткован, да је од 4000 људи остало семо 150 живих. Други један официр, млад поручник, са сузама у очима. - „За осам минута“, рече ми он „покошено је 80 мојих пешака!“ - „Ах!“ – продужи мајор Странски - „српски војници нису одевени сјајно као наши, али – каква храброст!“

Сутрадан, 4. августа, прелазео сам преко положаја на коме се налазила била непријатељска артиљерија. Свуда путем безброј коња који издишу; мртвих је толико, да страховит смрад заноси. По падинама, по ливадама, у кукурузу... свуда гомиле лешева које сунце пече. Око четири сата по подне одред коњаника зауставља им аутомобил на једној раскрсници. Налазим се на једној узвишици, на шест километара западно од Шапца. Непријатељ, како изгледа, још држи село Маове, које се налази испод мене у долини. Баш у овом тренутку, ево иду к нама два сељака и једна жена преко њива. Они нам доносе вест, да је непријатељ изишао из села, али да је запалио домове и извршио покољ у повлачењу. Сишао сам са њима. Маове је богато село, са ве-

ликим и плодним мајурима а лепим кућама. На уласку у село један старац премлаћен. Још девет мирних становника је убијено и 12 домова је у пламену. Самном су стигли српски коњаници. Становници су одмах, чим су их видели, почели један за другим да се појављују. Непријатељ је одвео собом жене и девојке; они сви плачу. Али, док ја гасим жеђ, ево, оне се враћају задихане и претрављене, хитајући да утекну. Аустријаци су их пустили.

Остављам те јадне људе, јер лево од мене поново почиње снажна топовска и пушчана паљба. Срби узимају поново суседно село Добрић. Напазим коњицу поново у Метковићу, полазим са њом; увече залогорујемо у Цуљковићу, на самој ивици таласасте висоравни која господари равницом све до видика. На један километар лево од нас, у селу Главици, на подножју планине Цера, одакле је непријатељ одагнан после омирске борбе, један топ још једнако дејствује из пратњу пушчане ватре и испрекидано крклање митраџеза. Све до мркле ноћи непријатељска заштитница брани се у селу Главици. Аустријанци су побеђени на целој линији. Обузети паником и изгубљени у ноћи, њихови пукови ударају једни на друге и пушкарају се. У даљини дуж Дрине плаве се ватре, расту и множе се и ускоро обоје руменилом цео хоризонт. Побеђени, бесни због пораза, свете се.

3. августа изјутра Срби су победиоци на целој бојној линији и већ су дате заповести, да се непријатељу одсече одступница кад, одједанпут, потмуло клопарање наговештава један аероплан, који долази са Дрине. Непријатељски биплан лети на висини од 80 метара, не обазирјући се на зишу од топовских и пушчаних зрна, која га поздрављају у пролазу. Њему су три четврти сата довољни да прелети цео фронт, да осмотри оложаје и да бележи слаба места. Два сата после његовог проласка непријатељ обуставља одступање. Свеже трупе по моме рачуну два корпуса, појачавају три корпуса, које су Срби тукли. Срби су приморани да обуставе гоњење и да се из опрезности повуку на неким местима. Тако

се догодило, да ја, који сам се кренуо за Шабац, наиђем на једну дивизију, која је била јуче на уласку у варош, како се повлачи да поново заузме положаје који доминирају равницом, волећи више да ту чека непријатеља, да га лакше победи.

Са бојишта сам понео апсолутно убеђење, да ће непријатељ, поред свих појачања бити дефинитивно побеђен данас или сутра. И Срби добијају појачања. И поред све храбрости аустријске војске, храбрости коју ја ни издалека нисам ишчекивао, и поред све извежбаности пешадије и коњице и велике надмоћности непријатељеве у артиљерији, Срби ће сломити упорност непријатељеву.

Поред свега приснања, које одајем храбрости аустријских трупа, принуђен сам да жигошем њихова страховита варварства. Да нисам својим очима гледао њихова недела и да нисам фотографисао њихове жртве, не би веровао у злочине, који су једнеи, који чак превазилазе албанска и бугарска зверства.

У селу Грушићу заклано је 20 сељака; многим су од њих очи ископане. Мало пре сам рекао шта сам видео у селу Маову.

Јуче сам слушао једну сељанку из Добрића. Она је држала у наручју чедо од пет месеци када су Аустријанци у бегству прошли кроз село. Један аустријски војник разбивши кундаком прозорско окно, испалио је у њу пушку из непосредне близине. Метак је сломио десну шаку мајци, прошао кроз одојче и при изласку пребушио јадници леву руку.

Фотографисао сам једну девојчицу од шест година, која је умирала од рана нанетих јој бајонетом и једну лепу девојку из Горње Врањске, којој је мали трбух пробијен бајонетом.

Видео сам једну старицу којој је глава била смрскана кундаком... Али да станем. Нећу да говорим о силовањима, ни о страсним садистичким зверствима, која су починили аустријски официри и војници. Довољни су ови примери

које сам навео. Дрхтим при помисли на сву ту злочиначку гнусобу, коју ћемо имати да констатујемо, када дефинитивно буде одагната та војска, која се сматра за цивилизовану. За сада су њени рањеници смештени заједно са Србима у српске болнице. Негују се исто тако као и Срби. Према њиховим заробљеницима поступа се као према људима.

Србија и овог пута болно пати и лопа крвљу... Она јауче над ужасима, али се не свети обезоружаним непријатељима.

Правда бр. 199, 12. август 1914, стр. 2;

Политика бр. 3790, 12. август 1914. „Са српском војском“

БИТКА У ЈАДРУ

Како су аустријски корпуси упали у Србију, где се водила главна битка и како су потучени

(ЗВАНИЧНИ ИЗВЕШТАЈ)

Крагујевац, 12. августа.

Још 27. и 28. јула непријатељ је покушавао мањим одељенима да пређе Дрину. Али наши осигуравајући делови успешно су одбијали њихове покушаје.

29. јула у пет часова по подне, непријатељ је почео тући артилеријском и пешадијском ватром поједине тачке на нашој обали на фронту Дрине од Раче до Лознице; а на Сави тукао је Шабац. У исто време примећени су и непријатељски аероплани, који су извиђали на простору: Шабац-Лозница и долином Јадра.

По свим знацима могло се претпоставити да ће непријатељ ускоро предузети прелаз преко Саве и Дрине. 30. јула зором у три сата непријатељ је доиста почео прелаз код Курјачице на Дрини, а у исто време код Шапца. Убрзо затим непријатељ је успео да код Курјачице и Амајлије подигне мост и да пребаци нека одељења своје војске на

десну обалу Дрине, а на Сави да заузме Шабац. Овог дана, као што се из свега овога види непријатељ је предузео упад у нашу земљу.

31. јула непријатељ је продужио пребацивање својих трупа на десну обалу Дрине и Саве. На Дрини, поред раније споменутих прелаза, где је био подигао мостове, непријатељ је пребацивао своје трупе и код Брасинске Аде, Зворника и Љубовије. На тај начин непријатељ је овог дана проширио свој фронт све до Љубовије.

Продирање у нашу земљу завршено је оваквим распоредом снага: код Шапца 4. и 9. корпус на фронту Рача-Лешница 8. корпус, на фронту Лешница-Љубовија 13. корпус, са два брдских бригаама из 15. корпуса. Прве прелазе непријатељеве наши су заустављали на положајима код Лознице, Лешнице и Шапца, али нападнути јачом снагом, они су били принуђени да се повлаче, бранећи се стопу по стопу.

1. августа наши заштитни одреди водили су борбу с непријатељом и то према Дрини на лештанским положајима и на положајима Лозница-Горњи Добрић. У току целог овог дана наши слаби одреди заустављали су непријатеља и тек пред мрак одступили су и заузели јаребичке положаје. Код Шапца непријатељ овог дана није био у стању да изађе из вароши и да даље напредује.

Пошто су наши одреди одступили на јаребичке положаје непријатељ је продужио своје продирање и то на овај начин: 8. корпус упутио се у главном у правцу Цера, две дивизије 13. корпуса и 2 брдске бригаде 15. корпуса од Зворника и Љубовије преко Крупња и Пецке у долину Јадра. 2. и 3. августа наше су се трупе држале на јаребичким положајима и тек данас, између 3. и 4. августа, пошто је непријатељ заузео Крупањ, биле су приморане да се повуку на положаје код Завлаке.

Још раније, кад се осетило да је непријатељ предузео са озбиљнијом снагом офанзиву, од наше су стране предузете све мере да се офанзива одбије

и већ 2. августа била су упућена појачања која ће непријатеља ударити у његов леви бок. Према томе, маневар наше војске био је овакав: са снагом у Јадру задржавати непријатеља у наступању, а са појачањима која су пришла напасти га преко Цера у леви бок. За време овог маневра део наших снага имао је да задржи непријатеља код Шапца и на тај начин обезбеди извршење овог маневра.

4., 5. и 6. августа наше су трупе пристигле и предузеле снажну офанзиву јаким одељењима преко Цера. Већ 5. августа предвече, према великим губицима непријатељевим и према сјајним успесима појединих наших јединица осетило се да непријатељ малаксава и да се његови изгледи на успех све више смањују.

6. августа непријатељ је разбијен и повлачи се на целом фронту. Ово повлачење код појединих колоне било се претворило у право бегство. 7. и 8. августа наше су трупе гониле непријатеља, који се непрестано повлачио у неред, остављајући за собом топове, муницију, пољске болнице, слашалишта хране и.т.д.

9. августа непријатељ је пребачен преко Дрине натраг. Лозница, Лешница, Љубовија опет су у нашим рукама. За све то време непријатељ, који је био заузео Шабац, тако је био притешњен нашим трупама, да није има могућности да се даље развија и напредује.

Најзначајнији дани сукоба са непријатељем били су 4., 5. и 6. август. Ових дана била се битка на фронту: Крупањ-Завлака-Планина, Иверак-Планина, Цер-Шабац. На фронту око шесет километара. Најодсуднији успеси постигнути су на делу фронта Јадар-Иверак-Цер.

Снага непријатељева у овој битци није ни у ком случају била мања од 120-140.000 бораца. Непријатељ је имао огромних губитака. Читави су му пукови уништени. Број његових мртвих и рањених може се рачунати на 15-16.000 војника. Обронци Иверка и Цера притиснути су гомилама непријатељских лешева. Број заробљеника,

који је још једнако прикупљају, тако је велики. У свом повлачењу непријатељ нам је оставио знатан плен: преко 60 топова и хаубица, 114 муниционих кара, 3 пољске болнице, једну санитарску колону, доста телеграфског материјала, много пушака, пионирских алата, велики број коња, коморџиских кола, вагона хране, пољских кујни и један аероплан.

Политика бр. 3791, 13. август 1914.

ПОХОД НА СРБИЈУ

– **Како се завршио аустријски поход на Србију.**
– **Темишварски корпус спасао је остале да не буду сви заробљени.** – **Шта кажу заробљени официри и војници.** –

Ратни дописник московског „Руског Слова“, г. Милан Бојовић, који је овековечио поход српске војске преко Косова, послао је своје листу овај извештај о великим биткама у Подрињу:

Београд, 13. августа.

Непријатељ је свршено истеран са српске територије. Сад на операционој територији није остало више ни једног непријатељског војника. Напротив, на непријатељској територији има доста Срба и то у Босни, око Вишеграда који успешно напредују. Швапско звецкање сабљом, њихова заклетва: да ће послати поздравни телеграм из Београда аустријском цару у Беч на дан његовог рођења, самохвалисање да ће кроз два дана ручати у Нишу – завршило се коначним поразом и срамним бегством. Заробљени официри, лекари и војници, који су говорили са вашим коресподентом, једногласно тврде, да је, као што их је уверавала њихова виша власт, Србија неспремна за рат; она је водила два тешка рата с Турцима и Бугарима. Њени су војници изнурени, уморни и неспособни за бој. Они су чак против рата, и у Србији је могућна грађанска револуција. С тога поход у Србију биће само једна „казнена експедиција“, једна весела шетња. Нису бадава при прелазу четвртог корпуса код Шапца пукови прелазили преко понтонских

мостова са музиком, која је на њиховом челу свирала веселе комаде и маршеве, а војници су певали и шалили се. Заиста, они су у брзо поверовали у то, јер нису срели регуларну српску војску, осем стараца из трећег позива, који су одступали пред огромном масом.

Они су сву своју злу вољу испољавали над мирним српским елементом. Стрељали су: жене, децу, и старце. Читав низ разбојништава констатовали су страни, беспристрасни, дописници. Снимљено је неколико интересантних извршених злочина од стране „цивилизоване“ војске.

Мени је лично причао један Чех, прост редов, да је он, по наређењу свога претпостављеног, убио једну младу жену код бунара у селу коме није знао име. Мислили су, да ова има при себи бомбе. Претражили су леш и кућу, али, наравно, ништа од тога нису нашли. Таквих жртава има много. Срби су налазили своје сељаке, који су остали код кућа, по десет и четрнаест свезаних једно за друго, стрељани крај друма. Заробљени официри причали су ми, да се они стиде тих крвавих дела својих колега и војника.

У Шапцу, у приватним домовима и државним надлештвима, Аустријанци су секли и боли слике Краља, Престолонаследника и осталих чланова Краљевског Дома. Кад су ушли у варош, приморали су становништво да проба воду из бунара, јер су сумњали да вода није отрована. Затим су мештане потерали пред собом и преко њих пуцали. Кад су прошли, тако неколико километара, они су их пустили и наредили им да се не осврћу – иначе ће и на њих пуцати.

Кад је трећег августа непријатељски центар био пробацијен од српске војске, која је притеснила шабачки одред ка Сави и опколила га, а један део натерала у правцу Митровице, наморивши га да бега преко баруштина и мочари, готово цео четврти корпус био је принуђен да ћути. Срби су управили све своје силе у правцу Лештице и готово уништили непријатеља на фронту: Цер-Иверак-Лозница. На том месту Аустријанци су претрпели страшан и потпун пораз, и оставили

су само на том месту 15 до 16.000 мртвих и рањених. Тада је наступило на страни аустријских трупа једно панично бегство, које је могао зауставити само седми корпус, а који је хитно био пребачен из Темишвара. Он је успоставио тобожњи поредак одступнице. Да није било овога, седмог корпуса, непријатељ би сву своју артиљерију морао оставити у Србији. За сада се званично јавља, да је заплењено до сада преко шездесет топова, ма да их још траже и налазе по кукурузима и шумама. Тамо су нашли и један аероплан.

Када су Срби пребацили непријатеља преко Дрине, тада су почели да дејствују против Шапца. Прво су предложили шабачком одреду предају, која није била примљена. Затим су почели да бомбардују варош. Непријатељ се држао све до 11. августа, а тога дана, у подне, почео је да се прикупља на десној обали Саве и под заштитом артиљеријске ватре из монитора и батерија са Кленка, почео је да се пребацује на леву обалу. Срби су им оставили времена да направе нов понтонски мост, пошто је први био разрушен топовском ватром са Мишара. Кад је почело пребацивање непријатеља, Срби намах почну на њега да сипају страшну артиљеријску ватру. Мост је у моменту срушио се средином својом у воду, а с њиме и хиљадама људи падали су у Саву. Тада је ватра одмах са српске стране пребачена на Кленак, где су се већ били искрцали извесни непријатељски делови. Једна за другом, тамо су се распрскавале наше гранате, и у Кленку одједном чула се страшна експлозија. Цео простор био је обавијен густим димом и пламеном. Људи и разни предмети летели су у ваздух. Мисли се, да је једна од граната пала у артиљеријски магацин или мунициону колону. Улице Шапца биле су очишћене са бајонетима.

Тако се завршило протеривање последњег дела непријатеља са Српске територије. Свршила се прва и навећа битка за сад у европском рату, где је славенизам ликовоао над германизмом.

Ваш коресподент сасвим тачно саопштио је у првој депеши број корпуса непријатељевих, који

су учествовали у овај великој битци. Њих је било шест: 8., 9., 4., 13., делови 15. и 7. из Темишвара, који је заштићивао одступницу. У првом борбеном реду налазили су се: 8. корпус т.ј. чешки, из Прага, и 13. српско-хрватски, из Загреба. Била су се браћа међу собом, једни свесно – бранећи своју Отаџбину, - а други по морању, - не знајући да се борба води за њих и за њихову слободу. Кад сам ја о овоме говорио заробљеном мајору Странском, он је плакао и рекао ми: - Ја сам се борио против Срба, а мој син, поручник, бори се у Галицији против Руса. То је страшно!“

У српско војсци је расположење врло велико. Не базирајући се на осмодневну битку, војници се поново међу собом бодре на борбу.

*

У овом моменту налазим се у Београду, пишем вам овај телеграм и чекам лешеве аустријских војника, који Савом плове и иду Београду са крвавог разбојишта.

Политика бр. 3792, 14. август 1914.

У МАЧВИ И ПОДРИЊУ

– Српска војска надмашила је сама себе у јунаштву и храбрости. – Како су пошли и како су прошли Аустријанци. – Јаничарска зверства над нашим становништвом. –

(НАРОЧИТИ ИЗВЕШТАЈ „ПОЛИТИЦИ“)

На Дрини, 12. августа

на стражи

Девет дана и девет ноћи, без сна и одмора тукли смо се а у прекидима маршевали или маневрисали. Девет дана и девет ноћи дрхтали су Мачва и Подриње под тешким јеком топовских батерија и проламали се грмљавином плотуна под којима се хтело излудети.

Три аустријска корпуса (девет дивизија) пошли су на нас. Тринаести (загребачки) корпус био је

у центру, Осми (чешки) корпус чинио је лево, а петнаести (босански) корпус чинио је десно крило. Са севера су долазили четврти и седми корпус.

Балкан до сада није видео овакву битку и ми смо најзад, и ако је непријатељ био далеко надмоћнији, победили. И то не само да смо сузбили и претерали непријатеља, него смо га потукли до ноге, онеспособили га за сваку даљу озбиљну борбу.

Ерцхерцог Фридрих

Заробљеници се не слажу у исказима, али како по свему изгледа, главнокомандујући ове војске био је ерц-херцог Фридрих (главни инспектор целокупне аустр-угарске војске, а њему потчињени команданти били су барон генерал Ремен од Ременсфелда и генерал Поћорек (земалски поглавар Босне и Херцеговине).

Њих тројица су изабрани као најбољи и најпозданији да сломе Србију и њих тројица вратили су се сада да се о њиховој погибији прича вековима, дуже него о погибији Хуњади Јанка.

Наши

Не може се рећи, ко је био бољи и храбрији у лавовској борби наших трупа, да ли војници, да ли подофицири и официри, да ли пешадија, да ли артилерија. Сви, једном речи сви, имали су срце Обилића и око Срђе Злопоглеђе. Ангажовано је било све од најстаријег команданта до последњег војника.

Наши команданти показали су јединствену храброст и умешност како у одбрани тако и у нападу. Команданти армија и дивизијари стајали су у киши куршума. Официри су добијали по четири и пет рана и нису напуштали своје трупе.

Српска војска у Подрињу и Мачви показала је како се бори и мре за отаџбину. Иверак, Добрич, Цер, Обреж, Тршићско Брдо, Попов Прлог, Јошава, Градац, Пушкаревац, Богичевац, Завлака,

Марјановићев Вис ката 371 – лаворово су лишће на победничком венцу српских војника.

Је ли онда чудо, што су Аустријанци само у једном од сукоба губили по хиљаду људи, и што смо тако страшно потукли три пут јачег непријатеља. Наша артилерија, која је пратила пешадију стопу по стопу, пешадијска и митраљеска ватра, нож и бомба сатрли су Аустријске корпусе који су са песмом и узиком на челу прешли мостове – два код Лознице, један код Зворника, један код Лешнице и један код Шапца.

После пораза

Исти призори и исте слике које смо гледали после кумановске битке, јавили су се пред нама чим смо сатрли и отерали Аустријанце у бегство.

Читави срезови представљају разбојиште. На све стране гомиле несахрањених лешева, разбацани телећаци, пушке, поломљено оружје и хрпе муниције. Овде лежи хусарски калпак, а онде виси на грани улански чаков. Ровови, шумарци пуни лешева, иза сваког грма, оградице, камена такође лешеви. Смрад, несносан смрад разноси се преко целог хоризонта.

Кукурузи, виногради, висови, удолице, готово свака стопа земљишта покривени су трговима аустријских пораза. Огромне просторије плаве се од шињела погинулих и рањених аустријских официра и војника. То је оно што још није сахрањено, а само у Солдатовића Гају Аустријанци су сахрањили 640 својих лешева. Велико је њихово гробље и код Градца и код Завлаке и још толико места.

Уништени пукови

Колико сма до сада сазнао, од пукова који су се борили против нас, ови су готово сасвим уништени:

- шеснаести (вараџдински) пук;
- седамдесет осми пук (пук генерала Раде Грбе из Осека);
- педесет други пук (мађарски, из Печуја);

- четрдесет други пук (мађарски);
- четрдесет шести пук (мађарски);
- тридесет седми пук (румунски, ерцхерцога Јосифа);
- седамдесет девети пук (из Оточца у Лики);
- двадесет шести пук;
- двадесет осми пук;

У некима од ових пукова остало је тако мало војника, да ће се морати придати другим пуковима, у другима од њих остало је свега за један батаљон људи.

Поред масе заробљених војника, и нових које наше патроле и сељаци тек сад проналазе скривене по пољима, заробили смо и врло много официра. И за чудо они, који су се држали у борби тако добро, понашају се сада тако бедно да изазивају гнушање.

Сви се они бране да нису криви за безбројна варварства која је, очигледно, аустријска војска чинила по вишој наредби и у маси. И сви они сада осуђују то што је учињено!

Међу заробљенима је и један Србин лекар, бивши члан српског академског друштва „Зоре“ из Беча. Он је био на служби у шеснаестом пуку.

Аустријски план

Засебно од аустријског ратног плана да се добије битка око Ваљева, па да се одатле у три колоне промаршира кроз Србију постојао је политички план да се тај поход на Србију изведе са словенским, у првом реду југословенским трупама.

Рачунали су: на тај ћемо начин најпоузданије ископати амбис мржње између Србије и њених саплеменика из монархије, па било да победимо или не“. А да би се тај јаз ископао што јаче наређено је целој војсци, упућеној против Србије, да кољу, убијају, пале и уништавају све што им падне под руку, тако да им становништво у Србији то никада не може заборавити.

И аустријска војска чинила је оно што ни дивљаци не би учинили. Она је извршила зверства

каква културан човек не може ни да замисли а од којих би презао и окорели зликовац. Она је, повлачећи се и бежећи испред српских трупа, уништавала све што је могла, тако да Мачва и Подриње дају сада слику пустоши каква се није виђала још од времена чувених јаничарских похода и туркушких упада из Босне.

Подриње и Мачва личе данас на једно велико гробље да коме се разлеже запевка од које се и најнемилосрднијем човеку срце цепа. Огромна згаришта, разорена села, опустошене њиве и ливаде, воћњаци и виногради виде се свуда, на све стране, докле око допире.

Горе него у Књажевцу

Аустријанци су опљачкали све што су нашли, а оно што нису могли понети попалили су и поломали. Ракију и остало пиће попили су, а где нису могли попиту пустили су да истече. Сву живину су утаманили, све воће појели па затим дрвеће исекали. Сву стоку су отерали, а све ствари из кућа, које нису могли понети, изнели су поломали и попалили.

Људи, који су прошле године у јулу видели порушени Књажевац и опустошена заглавска и сврљишка села, уверавају ме да је све оно тамо право цвеће према овоме што се овде у Подрињу види.

Али све је то ситница и у свем том рушењу и уништавању не види се ни стоти део оне бесстијалности која су Аустријанци показали у убијању мирног становништва.

Извршено је безброј злочина. Убијани су старци, жене. Девојке, деца. Непрестано налазимо нове лешеве и тек када се сељаци буду вратили из збегова можда ће се моћи утврдити број жртава.

Седамнаест лешева

Под једним мостом у Брезовици нашли смо седамнаест жртава: деца, жене, старци. Ја страшније слике у целом балканском рату, од Рујна

до Скадра, нити у Арнаутлуку нити у рату са Бугарима, нисам видео.

Седамнаест лешева, везаних конопцима и испробаданих бајонетима, у сасиреној крви и са унакаженим лицима лежали у једној паклено страшној гомили. Трулеж их је већ била начела и ми смо били обневидели од суза, гледајући тај невиђени приказ и доказ аустријске културе.

Заклана цела породица

У селу Цикотама Аустријанци су заклали тамошњег свештеника, његову жену и сву његову децу. Зашто? То нико не зна. Сељани су се разбежали по планинама и шумама а шест лешева су неми...

Једно од свештеникове деце нема још ни десет година.

Међутим, Аустријанци су убијали и клали децу и од три године. Наши војници налазе такву онакажену одојчад по друмовима, по пољима, по опустелим домовима.

Гнусни злочини

У другом једном селу – из појмљивих разлога не помињемо име – аустријски официри силовали су све кћери тамошњег свештеника а њега самог повели везаног са собом.

Његов леш још није нађен, али о његовој јадној судбини и трагичноме крају не може бити сумње.

Скрнављење богомоља

Нарочито су Аустријанци ударили на цркве и свештенике.

У Драгинцима (Јаребицама), Грчарима и другим местима уводили су коње у цркве и оставили их ту да преноће.

У осталим селима аустријски официри натеривали су војнике да чине по црквама највеће скаредности.

Двеста девојака

Из сваког села, кроз које су прошли аустријски војници и официри вукли су сву женску чељад. Извршено је безброј насиља. Али то није све.

Рачуна се, да је на две стотине сеоских девојака отерано у Босну. По њиховим домовима разлеже се запевка, њихове ојађене породице преклињући траже помоћ...

Таоци

Као стари јаничари тако су и Аустријанци ударили намет где год су стигли и одводили су таоце из сваког места кроз које су прошли.

Газећи по свим правилима турских најезда Аустријанци су имали пред собом башибозучке чете босанских муслимана и штрафуна⁹ којима је било наређено, да убијају и дете у матери.

Данас се још не зна колико се наших поданика одвучени у Босну као таоци.

У Прњавору

Богато и лепо село Прњавор у Мачви је савршено уништено. Све је претворено у прах и pepeo где год је крочио аустријски војник.

Чује се, да су убијени и неки од Самуровића, али за те вести нема потврде.

Мачва и Подриње, два најдивнија краја наше земље, опустошени су. Над разореним огњиштима диже се лелек ојађених, али се Мачва и Подриње ипак поносе што се на њима сломила аустријска

⁹ Кажњеника.

сила и што ће њихово име остати записано у историји као бојиште на коме је задан смрти ударац у срце Аустрији.

Т.

Политика бр. 3793, 15. август 1914.

ШТА СУ НАМ ПРИПРЕМАЛИ

Србијом је требала крв потоком да потече

Ваљево, 19. августа.

Приликом гоњења непријатеља, наша је војска нашла један примерак штампаних упутстава⁹ аустријског корпуса под насловом „Директиве за држање према становништву у Србији“. У тим упутствима каже да рат води аустријску војску у непријатељску земљу, чије је становништво испуњено фанатичном мржњом према Аустријанцима и да, према таквом становништву нису умесни никакав хуманитет и благодарност, него шта више штетни. Зато се наређује трупама највећа строгост према Србима. Сви униформисани борци, на српској страни, имају се безусловно потући. Ко у овом случају буде имао милости, биће најстроже кажњен. Чим се уђе у једно место треба узети неколико талаца, првенствено свештеника, учитеља и угледних поседника. Ако ма који метак буде из места испаљен на трупе, сви се таоци имају безусловно побити. У сваком месту извршиће се претрес кућа и покупити оружје. Свака кућа, у којој се нађе оружје биће уништена. Ако се становници такве куће не би могли ухватити, обесиће се најугледнији мештани, који би према околностима, могли дати обавештења о одсутнима, па не би хтели то учинити. Више од три човека не смеју заједно стајати на улици. Ни једно звоно не сме звонити Служба Божија допуштаће се само на молбу мештана и само на отвореном месту, - пред црквом. Проповеди се ни у ком случају неће допустити. За време службе држаће се, у близини цркве, одељење спремно за паљбу. У сваком становнику, који се изван насељеног места, нарочито у шумама нађе не гледати ништа

друго до чланове банде, који су своје оружје сакрили, да се оружје тражи нема се времена. Ове људе, ако ма по чему изгледају сумњиви, смлатити.

Нашој храброј војсци пала је у руке и оригинална заповест аустријске 9. корпусне команде, под потписом самога генерала Борштајна. Заповест је издата у Руми 2/14. августа и носи број 33. Она гласи:

„Услед непријатељског држања у Клеку и Шапцу треба и с ове стране границе, у свим местима која су од трупа поседнута, или ће бити поседнута понова узети таоце и држати их код трупа. Ове ваља, у случају кривица против војне власти (напад и уздаја) од стране становништва, одмах погубити, а места на непријатељском земљишту спалити. Право на спаљивање места на сопственој територији задржава себи корпусна команда. Ова ће се заповест одмах обзнанити народу преко полицијских власти.

Стража бр. 214, 22. август 1914.

ИЗ БОЈА У БОЈ

– Крупне и ситне слике из наших победа. –

(НАРОЧИТ ИЗВЕШТАЈ „ПОЛИТИЦИ“)

На Дрини 13. августа
на стражи

Командант једне наше дивизије на Дрини, пошто је утрошио и посљедњу чету своје резерве, наредио је свим својим ордонансима и жандармима да пођу за њим.

Он сам је узео у једну руку револвер а у другу руку бомбу и ушао у стрељачки строј вичући:

- Војници, гледајте како ће овде заједно са вама да погине ваш командант за Краља и нашу драгу Отаџбину!...

*

Други командант дивизије, опет на Дрини, пришао је уз саме стрељачке ровове.

Непријатељ, који је нападао са десетак пута јачом снагом час на једно час на друго крило, почео је потискивати наше трупе које су давале џиновски отпор.

Пошто је десна непријатељска колона била готово зашла за наше лево крило, наређено је постепено повлачење. Морала се прво извући артилерија, која је ту била концентрисана. И докле није уклоњена и последња кара, командант је, усправљен и неустрашив, остао код стрељачког низа.

А то је све било само на неколико стотина метара далеко од непријатеља.

*

Пешадијски мајор Павле Јуришић¹⁰ није хтео да изађе из строја и ако је добио пет тешких рана.

Остао је командујући и пуцајући и сам докле га нису оставиле и посљедње силе.

Тек тада су га изнели из строја и однели на превијалиште.

*

Један редов, Ужичанин, при нападу на Марјановићевом вису јуришао је на аустријски митраљез и обема рукама обгрлио је цев.

Непријатељска зрна из тога митраљеза престругала су му јуначке груди...

*

Приликом напада на Баштански Вис указала нам се у шуми и шљиварима, који су на самом врху, ова страховита слика:

¹⁰ Павле Е. Јуришић Штурм (1883-1925), синовац генерала Павла Јуришића Штурма. Детаљније види: Српски биографски речник, т. 4, Нови Сад 2009, стр. 769.

Неколико чета из 78 пешадијског пука (српско-хрватског) и 52 пешадијског пука (мађарског) лежале су као покошене. Официри, подофицири, војници лежали су мртви и рањени, у локвама крви са раскомаданим телима и изрешетаним оделом.

Ту је била и застава 52. пука, која означава место штаба, а по земљи је лежало расуто оружје, трубе, добоши.

Питао сам једног тешко рањеног фенриха¹¹:

- Како изгинусте овако у гомили?
- Ваше кугле (артилерија) сатраше целу регименту! Одговорио ми је он мучећи се од болова.

*

Један отац – Виргил Кауфман, из Ниомја у Угарској – пише своме сину Францу у 16 чети 53 пешачког пука:

„Добили смо твоју карту. Ми смо ти чешће писали, а видимо да ниси добијао.

Чувај се и знај да је овамо већи рат него тамо код вас.“

*

Рањени мађарски потпоручник Стрнка причао ми је смејући се горко:

- Наше новине, које нарочито растурили међу војску, објавиле су, да су аустријске и немачке трупе већ у Москви, да су Турци у Битољу а Бугари у Нишу!

*

Један Србин, резервни официр из 79. Јелачићевог пука, који се предао на Дрини, прича како је панични страх захватио аустријске трупе.

¹¹ Заставник, најнижи официрски чин у аустроугарској војсци.

Прелазећи Дрину, каже он, официри, Мађари и Немци, обећавали су војницима: „За три дана бићемо у Ваљеву, за седам дана у Нишу“.

А кад су добили батине официри су, бежећи, престизали војнике бацајући и једни и други сву своју опрему. – Овакве бежаније, завршава тај Србин, није било ни на Кенигрецу¹² када су наши из двадесет шестог пука, бежећи од Пруса кроз шуме викали: „Подрж’, Боже, овако до Футога!“

*

Тај исти Србин, аустријски официр прича даље, да је ономад десеткован један батаљон 70. пешачког пука (Срби из Срема). Сваки десети војник и подофицир стрељани су зато што се тај батаљон побунио.

У аустријској војсци нема одушевљења него се све држало најкрућом дисциплином и ободрењем да се пљачка што се дохвати, а официри су се били полакомили да ће од шале добити више чинове. Али кад су видели, да са Србијанци не шале, ти официри су и на маршу и у борби стално позади.

Снабдевање аустријске војске је никакво. За осам дана примио је сваки по 4 кутије конзерве, пексимита и само једну малу порцију хлеба.

Српски, хрватски и слованачки пукови измешали су са Немцима и Мађарима и свуда иг гурају у прве редове, док су чисти немачки и мађарски пукови увек позади, у резерви.

Грешне југословенске војнике и подофицире стрељају за најмању ситницу.

*

Аустријанци нису заузели ни један округ у Србији, а већ су били издали прокламације Фрање Јосифа „моме драгом народу у Србији“.

¹² Königgrätz, мјесто битке из Аустро-пруског рата 1866. године, гдје су пруске трупе нанијеле одлучујући пораз аустријској војсци.

У тој се прокламацији обећавала златна брда и било је објављено, да се Србија присаједињава осталим српским земљама у аустро-угарској монархији, „јер је то драгом Богу било угодно“!...

Међутим, војска тога истог Фрање Јосифа опљачкала је тај исти „драги народ“ до голе коже. Официри и подофицири убијали су мушку децу од пет година, клали су старце и бабе пљачкали жене и силовали девојке.

У Лозници су на име уцене узели 30.000 динара, опљачкали су све радње и приватне куће а одвели су у ропство највиђеније људе из Јадра и Мачве.

*

Када су наши извршили на Марјановићевом вису јуриш, какав се врло ретко виђа, бомбама и бајноетима нагнали су у бегство читав један батаљон шеснаестог пука.

Међу погинулима и рањенима остао је и један Личанин, фелџаба (наредник). Лежи и пуца на наше.

- Предај се! Виче му један наш каплар.
- Царски граничари се не предају! Живио цар! Узвикнуо је Личанин дижући поново пушку!
- Е, онда иди и поздрављивши цара сина и Фрању Фердинанда завршио је каплар сручивши му метак посред чела.

*

Мађари су се борили добро и били су препредени у боју. Кад су им се наши приближавали, Мађари су отварали страховиту ватру. Али јунаци са Куманова и Брегалнице нису се ни освртали на кишу куршува, него су јурили до мађарских ровова и ускакали у њих.

- Нем лени! Нем лени! (Не пуцај, не пуцај!) дрекали су тада Мађари.

- Богме, не знамо ми шта ти то значи, извињавали су се наши довршавајући посао.

*

Наша артилерија била је изванредна. Често, врло често она је долазила на неколико стотина метара близу непријатеља. Због тога има и погинулих и рањених артилеријских и официра и подофицира и војника. Али ће их Аустријаци запамтити до века.

- Аман! Узвикује један фелдвобел, муслиман Хрват из Босне. Ваше топништво и ваши сељаци сахранише нас!...

*

Наша коњица је била дивна. У јуришу, који је извршила на аустријску коњичку дивизију, наша коњица је извршила такву сечу каква се у историји коњичких јуриша ретко бележи. Наши команданти пукова и официри са исуканим сабљама јурили су на челу својих пукова и ескадрона и аустријска коњичка дивизија, преполовљена и онакажена, натерана је у бегство.

*

Један заробљени Хрват из 26 пука прича:

- Знате кад је наређен рикцут, (одступање) настала је страшна паника. То више није био ни рикцут без раста (одступање без одмора) него једно лудо бежање при коме се маса њих подавила у Дрини“

*

Један заробљени Чех, резервни поручник пита ме:

- Просим Вас пане, а да ли је овде пуковник Воја Живановић?
- Одакле ви знате пуковника Живановића?
- Како да га не знам! Прихватио је светлих очију пан Чех. Упознао сам се с њим на соколским свечаностима. Био сам у Нишу. Див-

но су нас тамо дочекали и угостили кад смо ишли на соколски слет у Софију.

*

Неочекивано и дотле невиђено јунаштво Срба сломило је дух, морал и дисциплину у аустријској војсци.

Један њихов заробљени официр прича ми:

- када смо прешли Дрину, наш командант дивизије рекао на је: „Направили смо српски Седан¹³. Сва српска војска опкољена је“.

Али сутрадан место нашег напада на „опкољену српску војску“, издата је наредба за „рикцуг“. Колона је ишла кроз колону, пук је газио пук, после су пешаци прсли куд који и све се растурило по кукурузима, шљиварима и шумама.

Само један једини официр у нашој регименти, још увече чим нам је командант дивизије саопштио о Седану, рекао нам је брижно:

- Немојте се веселити људи! Ово што је било на Дрини и што се тамо тукло с нама то је ландштурм. Али кад наиђу они од Ваљева ми ћемо ватати чистац и нећемо кад имати да тражимо мостове!“

Тако је и било.

Т.

Политика, бр. 3794, 16. август 1914.

Српске ловорике

- „Тајмс“ о српским победама. – Аустрија има да исплати српске рачуне. –

(Телеграм пресбиру-у)

13 Мјесто битке из француско-пруског рата 1870. године, гдје су пруске трупе опколиле и заробиле главнину француских снага и цара Наполеона III и тиме одлучиле исход рата.

Лондон, 14. августа.

„Тајмс“ у уводном чланку врло се повољно изражава о Србији поводом последњих ратних догађаја. Између осталог каже ово:

„Гордост Аустро-Угарске претрпела је у првој фази рата срамоту, која се не може избрисати. Задобијање ове прве одлучне победе у створеној борби против једне силе централне Европе част је, која је припала храброј српској војсци. Све силе ангажоване у рату против пруског милитаризма и ученика њихових доктрина, поздравиле малу краљевину, која је тако брзо побрала толике лаворике.“

Срби имају још великих рачуна са Аустријом и тражиће, да они до краја буду тачно исплаћени“

Политика, бр. 3794, 16. август 1914

У ИМЕ ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА

ПЕТРА I

ПО МИЛОСТИ БОЖИЈОЈ И ВОЉИ НАРОДНОЈ
КРАЉА СРБИЈЕ

МИ

АЛЕКСАНДАР НАСЛЕДНИК ПРЕСТОЛА

На предлог Нашег Војног Министра, производимо:

У чин војводе, ђенерала Степана Степановића.

Наш Војни Министар нека изврши овај указ.

20. августа 1914. год.

У Богатићу.

АЛЕКСАНДАР с.р.

Министар Војни

пуковник

Душан П. Стефановић с.р.

Српске новине, бр. 192, 27. август 1914.

Приредио:

Мр Иван Обрадовић

Принцип у тамници или борба за интерпретацију атентата и личности атентатора

Мало је сведочанстава о тамновању Гаврила Принципа у Терезину. Најпознатије су белешке психијатра, др Мартина Папенхајма (Martin Papenheim), доцента универзитета у Бечу. Он је од октобра 1915. до јуна 1916. године, као војни обвезник, био распоређен у тамницу у Терезину где су робијали атентатори на надвојводу Франца Фердинанда. Папенхајм је био надлежан за здравље Гаврила Принципа, али је своје сусрете с њим користио и да дође до података о Принциповим политичким и идеолошким ставовима. Затвореник је пристајао да разговара, јер су то биле ретке прилике да уопште с неким проговори. Услови његовог тамновања су били нарочито тешки: вишегодишња самица, окови, слаба исхрана, тама, одсуство информација. Принцип је, по сведочењу лекара, почетком 1916. године покушавао да се убије, јер више није имао чему да се нада.¹ Прве покушаје самоубиства учинио је одмах после атентата, али цијанкалијум није деловао, а пиштољ су му отели.

Папенхајм је записивао своје разговоре са Принципом, а сачувао је и две кратке белешке од 12. маја и 5. јуна 1916. године, које је својом руком написао најпознатији затвореник Терезина. Папенхајмови записи су оскудни, јер је са Принципом могао да разговара једино од фебруара до јуна 1916. године. Могуће је да је он те разговоре водио по налогу аустроугарских власти – зашто би иначе тражио од Принципа да својеручно забележи неке своје исказе? Можда је желео аутентичан доказ атентаторовог

кајања, или оптужбу српских власти? Не треба заборавити да је Папенхајм био и официр. Ти историјски извори су објављени у Загребу десет година после свог настанка.²

Мартина Папенхајма је на дужности тамничког лекара у Терезину касније заменио један затвореник, Италијан из Ријеке, др Ђино Боси (Gino Bossi). Он је почетком јуна 1916. године допао затвора као политички осуђеник и могући „велеиздајник“. Током рата Аустроугарска је масовно затварала своје грађане, а нарочито образоване припаднике словенских и романских народа, јер је била свесна да се не може поуздати у њихову лојалност.³ У својству затвореника италијански доктор је бринуо и о Принциповом здравственом стању. Осам година после Првог светског рата др Боси је у тршћанском дневнику Пиколо (Il Piccolo) оставио белешку о последњим данима Гаврила Принципа. Тај кратки текст су 5. септембра 1926. године пренеле домаће новине Јужни приредник из Скопља.

Зашто је битно то сведочанство, које овде доносимо?

Још током трајања рата водила се борба за тумачење узрока и карактера рата, при чему је психолошки и етички моменат био јако битан. Зарађене стране су настојале да на сваки начин своју борбу представе као исправну у моралном

¹ *Princip o sebi*, Zagreb 1926, стр. 12. Принцип је о самоубиству говорио и на стр. 13 и 14. Публикација се у електронској форми налази на сајту Народне библиотеке Србије: <http://velikirat.nb.rs/items/show/1255>

² *Princip o sebi*, Zagreb 1926. Брошуру је објавила Југословенска штампа д.д. Загреб, а њен приређивач је остао скривен иза иницијала (Р. П). То је био неко од образованих Срба из Хрватске, јер је на стр. 17 написао да су белешке са немачког преведене на „српски језик“.

³ Видети: Милорадовић, Горан, „Концентрациони логори“, *Историјске свеске*, бр. 3, 15. март 2014, стр. 37.

погледу, да би тиме оправдале ратне напоре и мотивисале своје војнике и грађанство. Битка за тумачење прошлости наставила се и после рата, са циљем да се оправдају сопствени поступци и одговорност за рат усмери на противничку страну. Тако је 1925. године књигу *Пред буру (Vor dem Sturm)* објавио извесни Паул Никич Буле (Paul Nikitsch-Boulles), који се јавности представио као „приватни секретар“ Франца Фердинанда.⁴ Он је тврдио да је неименовани аустроугарски официр и племић у затвору разговарао са Принципом, који се, наводно „мучи у безумничком кајању. Јецајући тај је несрећник у искиданим речима причао како је он за свој чин формално био присиљен, како су му то представљали као најславнију патриотску акцију и тиме га довели до стања једног опијеног фанатика...“⁵ Тешко је рећи ко је био тај Никичев „неименовани официр“, ако је уопште и постојао. Можда се мислило на Папенхајма. Али он се не помиње именом, можда зато да не би касније демантовао Никич Булеа. Стиче се утисак да је 1926. године књижица Принцип о себи издата управо да би се оспориле те тврдње. Вероватно се из сличних разлога те године појавио и чланак у Пиколу, који је пренео Јужни привредник, указујући већ у првој реченици на „још једног очевица“.

Око чега се водила борба у Принциповој ћелији, а касније и изван ње?

Према Папенхајмовим белешкама, на недоречено питање: „Вјерујете ли да је служба?“ Принцип му је одговорио: „Не могу да вјерујем да је свјетски рат био посљедица атентата. Не може се осјећати крив за ову несрећу, не може ради тога да каже да ли је то услуга. Али се боји да је то бадава учинио.“⁶ У наредном разговору

Принцип је био јаснији: „Многи који су с њим говорили мисле да је он једно дијете, вјерују да су га други инспирисали [...] Чабриновић и Грабеж били су са њим у Србији. Њих тројица су одлучили да изврше атентат. То је била његова идеја. Прије је мислио на атентат на Потioreка. То је било у октобру или новембру 1913.“⁷ Из овога се види да је др Папенхајма занимало да ли је Принцип био у нечијој „служби“ или од неког „инспирисан“. Њега нико није спречавао или ометао при посетама затворенику, како се то касније догађало др Босију. И, што је најважније, сам тренутак када је Папенхајм разговарао с Принципом је време када је Србија прегажена и окупирана, а Принципу је то саопштено (све друге информације су од њега скриване). Због тога је затвореник био очајан. Очекивало се да у тим околностима његова воља попусти и да каже или напише нешто важно, што није рекао раније. То се, међутим, није догодило.

Принцип је у затвору тешко оболео. Изједала га је туберкулоза. Слабо је храњен. По његовом телу су се гнојиле ране. Рука му је ампутирана. Стално је у самици. У лето 1916. године Принцип је још једном покушао самоубиство. То је знао и Папенхајм. Последњи Принципов покушај да себи скрати муке догодио се две седмице пре смрти. Стража га је спречила да се обеси. Све време био је под јаким надзором: осим чувара тамнице, пред вратима његове ћелије стајао је војник с пушком и натакнутим бајонетом, док је други војник био у самој ћелији. Осим спречавања самоубиства, овако јака стража је, сама по себи, била стални психолошки притисак на осуђеника. Доказавши на суђењу да је Принцип малолетан, бранилац га је заштитио од смртне казне, али није му могао спасти живот. Атентатор је знао да неће жив изаћи из Терезина. Упркос страшном физичком и душевном стању, Принцип није променио своје ставове. Остао је идеалиста. Није за себе ништа тражио, нити очекивао. И није се покајао.

4 Nikitsch-Boulles, Paul, *Vor dem Sturm. Erinnerungen an Erzherzog Thronfolger Franz Ferdinand von seinem Privatsekretär*, Berlin 1925. На ову књигу као тенденциозну и непоуздану скреће пажњу и приређивач књиге *Принцип о себи*, стр. 6–7.

5 Наведено према преводу објављеном у: *Princip o sebi*, Zagreb 1926, стр. 6.

6 Исто, стр. 13. Разговор од 12. маја 1916. године.

7 Исто, стр. 14. Разговор од 18. маја 1916. године.

О томе сведочи и белешка доктора Босија, нарочито својим последњим редовима, где Принцип каже: „Не смем што да тражим од људи. Учинио сам оно што је од мене тражила Отацбина, и кад бих могао учинио бих поново“. Иако не даје много информација, Босијево сведочење је значајно јер је у сагласју са подробнијим исказом царског службеника Папенхајма, који је и после рата, приликом сусрета са приређивачем његових бележака Р. П, рекао о Принципу: „Давао је утисак фанатика и карактера. Љубав према свом народу манифестовала се у свакој прилици. Био је интелигентан човек. Душевно здрав. [...] Никада никога није оптуживао. [...] Није се кајао.“⁸ Тиме се убедљиво оспорава тенденциозна, неутемељена и оперетски интонирана тврдња Никич Булеа да се Принцип „мучио у безумничком кајању“, правдајући се да је на атентат био „присиљен“. Такве тезе су протурале да би се показало како је и сам атентатор себе сматрао кривим за атентат који је „проузроковао“ рат и да се зато „каје“, али и да би се показало како је права, далеко веће „кривица“ на онима који су га „формално присилили“ – на званичној Србији.

Борба за интерпретацију атентата на Франца Фердинанда и догађаја који су са тим повезани, а за коју се сматра да је почела још пре него што је почео Први светски рат⁹, није завршена. Вероватно никада неће ни бити.

Како је умро Гаврило Принцип!

Ових се дана јавио још један сведок очевидац који је био са Принципом у затвору, Талијан с Реке, Др. Гино Боси који је ухапшен 3. јуна. 1916. год.[ине] под сумњом велеиздаје те отпремљен и он у поменутој војну тамницу.

Он пише у тршћанском „Пиколу“:

⁸ Исто, стр. 6. Др Папенхајм је био убеђен да је Принцип говорио искрено и истину.

⁹ Перишић, Мирослав, *Сарајевски атентат. Повратак документима*, Андрићград-Вишеград 2014, стр. 93–104.

„Терезиенштадт је мала тужна варошица у Чешкој доминирана тврђавом која је била постала, за време рата, тамницом за политичке осумњиченике. У војној болници смрт је косила редом. Сећам се да је једне само ноћи умрло 11 туберкулозних, а свака је ноћ носила нове агоније и нове лешеве.

Било је нас талијанских лечника неколико. И ако смо и сами били уапшеници, вршили смо своју лечничку милосрдну службу. Једнога дана позвао ме к Гаврилу Принципу. Он је био (кажњеник I. разреда), то јест подвргнут најтежој строгости. Одох у његову ћелију праћен од чувара тамнице који је цело време стајао ту узаме. Ћелија је била тамна и без духа, тек је слабо светло муком продирало кроз јаке и густе гвоздене решетке. У ћелији је стајао војник под оружјем, а други са натакнутим бодежом пред ћелијом. Док сам могао да уђем у ту рупу, требало је дуго парламентариања између чувара и тих војника.

Убризгао сам кофеине болеснику, и отишао сам с увјерењем да је при крају живота. И збиља после неколико времена био сам поново позван. Кад сам ушао, бедник је већ био леш пружен на маленој његовој постиљи. Констатовао сам смрт. Сутрадан одох на извештај команданту тврђаве коме приопћих вест о Принциповој смрти.

Петнаест дана пре него је издахнуо, Принцип је био покушао самоубиство. Један крај ручника омотао је око главе кревета а с другим је покушао да се задави, али није успео. Војник на стражи приметио је и подигао аларм. Тих дана послали су Принципу попа да би се измирио с Богом и с људима. – Немам што да тражим од људи – одговорио је Принцип. – Учинио сам оно што је од мене тражила Отацбина, и кад бих могао учио бих поново.[“]

Јужни привредник, бр. 86, год. III, 5. септембра 1926, Скопље, стр. 3.

Приредио:
Др Горан Милорадовић

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ЗАБЕЛЕШКАМА САВРЕМЕНИКА

Историја се чува у документима, записаним сведочењима, судским списима, финансијским извештајима, телеграмима, дипломатским препискама, мемоарима и другом писаном материјалу. Све наведено са протоком времена постаје архивска грађа, која се чува у архивима, док се оружје, униформе и војничка знамења чувају у музејима. Филмски материјал и фотографије се чувају или у зато наменски основаној институцији – кинотеци, или у посебним збиркама које су део архива или музеја. Све се, дакле, чува у званичним, државним институцијама. То је званична историја. Она друга, незванична чува се у причама, преноси од уста до уста или са колена на колена. Народне приче чувају од заорава историју. Зато су обе историје подједнако важне, а народ који их има и чува – богатији је.

Забелешке непосредних учесника од обичног војника, болничара, лекара, ђака до учитеља или грађанина сведоче о судбинама оних који у ратовима највише страдају. Без тих сведочанстава се не може разумети трагика, херојство, мучеништво, милосрђе, љубав, мржња. Не могу се одредити границе људске патње нити схватити шта су све у стању човек, жена, дете да издрже. Зато су забелешке, записи или дневници драгоцени, јер описују ствари и догађаје које су људи видели сопственим очима, доживели и преживели, шта се коме десило и ко му је зло нанео или добро учинио.

У тексту који следи реч је о једним дневничким забелешкама, једном уредно вођеном дневнику од почетка до краја рата и о једној народној причи – легенди о војнику и вођки.

Дневничке забелешке је водио Велисав Вељо Даничић, приредио их је Милорад Даничић, а објављене су у сарадњи Музеја рудничко-таковског краја из Горњег Милановца и Културно-просветне заједнице Београда 2009. године. Наслов им је „Забелешке – ратни дневник“. Писане коментаре – објављени су у књизи – дали су Василије Крестић и Милован Витезовић. Забелешке имају укупно 82 стране.

Велисав Вељо Даничић рођен је, као посмрче, 1885. у селу Славковици подно Рајца од оца Игњата и мајке Круне. Отац, учесник Српско-бугарског рата, рањен је у бици на Сливници, умро је не дочекавши рођење сина. Када је напунио пет година, умрла му је и мајка. Са навршених 12 година одвели су га у Горњи Милановац на учење абацијског заната. Одазвао се позиву отаџбине и учествовао у оба Балканска рата. Био је са војводама Степом Степановићем и Живојином Мишићем учесник у славним биткама на Церу и Колубари. Затишје је провео у Милановцу, а с јесени 1915. обрео се по војном позиву у Сталаћу, где је 20. октобра исте године добио депешу од свог команданта да иде на воз број 5 у Ниш. С тим датумом почињу његове Забелешке, које ће он без прекида водити до светог Илије 1916. године кад је дошао у грчку варош Лутру. Одатле ће кренути у пробој Солунског фронта и стићи у слободну Србију.

Изводи из Забележака:

„Из Сталаћа сам пошао 22. октобра. До Алексинца сам стигао возом, али због прекинутог саобраћаја због заузећа Ниша од стране Бугара, даље сам морао пешке. У Прокупље сам стигао 24. октобра. Из Прокупља сам отишао са још четири друга болничара из санитетског

воза број 5. Из Куршумлије смо отишли за Приштину преко Мердара. У Приштини смо пробавили три дана. Тад почиње пребацивање с једног на друго место док нам није стигла наредба да на Ђурђиц, 16. новембра кренемо ка Андријевици. Пут је много рђав и поледица и снег велики. Први конак је био у самом кланцу код сељака. Ту смо много исмрзли јер је био ужасан мраз. Други конак је био у селу Високо. Већ смо сад прешли у стару Црну Гору.

Ја сам мислио да ће мо бити примљени код наше браће Црногораца добро и да ће нам бити добро као да сам у нашој Србији.

Међу тим, ја сам се у томе преварио.

Коње смо склонили у неку државну шталу а ми смо се разишли по селу да тражимо да преноћимо у сувати, јер је био велики снег. Ја сам пошо и молијо на 10 кућа. Нигде нисам мога наћи док нисам платио два перпера, па сам ја и још моја три друга преноћили на мокрој земљи без ватре. Ди год смо питали и молили, кисли и уморни, да мало одморимо, увек смо добијали одговор од жена: „Не може“ и „Нема ди, Светог ми Василија“, а кад ми понудисмо перпере онда може. Докле год смо ишли кроз црногорску територију тако су нас дочекивали.

Преко Скадра стигли смо у Љеш 4. децембра и одређени у службу при инспекцији на пристаништу Сан Ђовани ди Медува. У Медуви смо дежурали сваки дан по шест болничара и један медеционар. Наш комадант доктор Капша је сваки дан ишо на пристаниште само кад је ветар и киша, а кад је лепо време није смео од аероплана јер су долазили сваки дан кад је лепо те су бацали бомбе.

Кад год смо долазили, била је по нека жртва.

Храна је била никаква. Добијали смо четврт киле хлеба и чај, за цео дан. Понекад је било и 20. грама меса.

Кад је био швапски Божић по новом календару за 1915 за тај празник заробљеници, који су били са нама, њиг 20, сваки је добијо за тај дан по 12 парчета шећера и осам комада пексимита.

А наш Божић српски кад је био ми српски болничари добили смо по једно и по парче шећера и по један комад пексимита. Тако смо живели у Албанији до 10 јануара 1916. На један дан пре нашег поласка, цео дан и целу ноћ смо преносили са пристаништа у свем теже оболеле војнике и враћали који су могли да иду.

То јутро кад смо требали да идемо за Драча, изненадно долази једна санитетска енглеска лађа звана Девана и ми смо потоварили 2200 болесника. Ту је командир др Милутин Капша бијо добра срца те нас није упутио за Драч и попо нас је на енглеску лађу 10 јануара 1916. У Маринску болницу број један у варошици Фервил стигли смо 15 јануара. Ту нас је командир др Капша предо заједно са болесницима, француском доктору кано болничаре, а он се вратијо са 10 болничара на острво Крф. Ми овде радимо, негујемо заједно са француским болничарима и са њима се ранимо.

Рана одлична, сваки дан по четири јела и воће, кад сува шљива, кајсије, ораси, лешници, поморанце.

Болница Нумера 1, та болница има 45 павиљона. Сваки павиљон има по 50 кревета. У тој су болници српски болесници. У тој сам болници бијо на служби пет месеци. Ту сам дивно проживео до 16 јуна 1916.

Кроз ту болницу је прошло око 5000 српских болесних војника који су ту оздравили и отишли као здрави у своју команду. И ту је остало – умрло око 700 наших војника.

Одатле одосмо у Бизерту, која је прилично велика варош. Више вароши удаљено пет километара, на једном брду званом Лауза, ту је наш

логор ди су Французи направили 600 барака за наше војнике. Ту се врши обука наших регрута. Ту сам био до 15 јула кад су нас укрцали на француску лађу звану Конада. На тој лађи се укрцало 2800 Срба и два ескадрона француске коњице са 300 коња.

Кад смо пошли из Бизерте испраћај је био диван. Силан свет је изашао на пристаниште.

За време нашег укрцавања свирала нам музика, наша и француска и певао певачки хор. Хор који је састављен од наших богослова. Кроз варош смо прошли парадним маршом. На улазу у пристаниште нас је сачекао адмирал Гепарт. Тај адмирал Гепарт сваку је лађу дочекивао, кад смо прво долазили и сваку је свечано испратио кад смо полазили на македонско војиште. Њега познаје сваки српски војник који је год дошао у Африку. Био је диван француски војсковођа. Кад год прође који војник, било српски, било француски и поздравиле старог адмирала, он увек узме став мирно и одпоздрави млађег. Који год од Срба преживи овај ужасан покољ а био је у Африци причаће дуго о Гепарту.

У Солунско пристаниште стигли смо 19 јула. После искрцавања и груписања нас 45 болничара из разних дивизија упућени смо на светог Илију у први разред болничке чете у грчку варош Лутру.“

Ту Велисав престаје да води белешке. После рата, Велисав се оженио Милијанком Ловић. Изродили су једанаесторо деце. Велисав Даничић се упокојио 12. маја 1968.

Друга књига је уредно вођен дневник др Славке Михајловић објављен 1955. године у Београду под насловом „Облаци над градом“. Има укупно 194 стране са малим уводом самог

аутора и кратким предговором др Владимира Станојевића, Председника Секције за историју медицине Српског лекарског друштва. У уводу ауторка пише: „Први светски рат затекао ме је на служби у хируршком одељењу Опште државне болнице у Београду. Од оног дана 1914 године када је Аустрија објавила рат Србији па све до ослобођења 1918 водила сам свој приватни дневник у који сам бележила оно што сам видела, искусила и сазнала од других. Дневник сам водила ради себе, да ме једном, ако преживим, потсети на протекле дане“. Важно је нагласити да су сви датуми у дневнику написани по јулијанском, старом календару.

Славка Михајловић је рођена 1888. године у Београду. Завршила је у Женеви студије медицине и докторат 1912. године. Одмах су је сачекали ратови. Са 24 године била је лекар а затим и управник резервне Војне болнице у Нишу. Кад су Балкански ратови завршени, вратила се у Београд и почела да ради у Опште државној болници. Ту ју је затекао почетак Првог светског рата. Упокојила се 1972. године у Београду.

Из њеног дневника објављујем неколико одломака:

ОБЈАВА РАТА (стр. 9 – 15)

Једанаести јули 1914. године био је леп и сунчан дан. Као сваког јутра, пошла сам од куће нешто пре седам часова у Општу државну болницу на Врачару. На хируршком одељењу живот тече као и обично. Лекари обилазе болеснике. Контролишу ред и чистоћу, очекујући долазак шефа одељења др Војислава Суботића. Тачан као и увек, појавио се у осам часова и одмах смо приступили оперисању. Кад смо били у највећем послу болничарка Гина дотрча у операциону салу и рече:

„Господине шефе, зову вас хитно на телефон“.

„Кажи нека ме потраже кроз десет минута!“ – одговори шеф

После четврт сата дотрча опет Гина. Шеф оде у канцеларију и убрзо се врати озбиљан и узбуђен. Сви лекари се окупише у његовој канцеларији. Он само рече:

„Аустрија је упутила ултиматум Србији. Продужите рад. Ја морам хитно у министарство“.

Остадосмо запањени, али настависмо оперисање и све операције које су биле заказане за данас завршисмо на време.

Глас о ултиматуму брзо се раширио по целој болници и не само у њој. Свуда по вароши глас о ултиматуму деловао је као гром из ведре неба. Свако се питао шта ће сад бити. Није прошла ни година откако је мала Србија изашла из два крвава рата, с Турском и Бугарском, по болницама још леже рањеници са неизлеченим ранама, па зар опет у крв, у несрећу.

Поподне 12. јула у 6 часова и 15 минута прошла су Ресавском улицом четворо кола. У првима се налазио један маџарски официр. У другима, аустријски посланик са женом и сином. У трећим колима били су чиновници посланства, а у четвртом послуга. Прошли су Милошевом улицом, па иза Вознесенске цркве спустили се до железничке станице где их је дочекао немачки посланик фон Гизингер и бугарски посланик Чапрашиков.

Док је поворка пролазила налазила сам се у улици Кнеза Милоша. Тротоари су били начичкани народом. Владала је гробна тишина као да пролази погребна поворка.

Преко целог дана 13. јула на улицама се окупља забринути народ. Кроз град се пронела вест да је краљ Петар, одмах по пријему ултиматума упутио апел руском цару Николи с молбом да нам пружи помоћ. Стижу вести да се на северној граници Србије гомилају не-

пријатељске трупе и да је Земун пун војника. Шапуће се да су на Топчидерском брду постављени Дебанжови топови, да је миниран железнички преко Саве и да је војска преузела управу над железничким саобраћајем.

Предвече разлетели су се продавци новина са ванредним издањем. Свет је грабио на пола табак одштапане новине, у којима се налазио „Проглас народу“ којим влада позива грађане да се не окупљају по улицама и да се ничега не плаше, јер до рата неће доћи.

Од раног јутра 14. јула Београд се налази у необичном узбуђењу. Поред војних обвезника, градом крстаре групе омладинаца: студенти, шегрти, радници, гимназијалци, који хитају да се пријаве у добровољце. У Београду на раду има много Сремаца и других Војвођана, па и они журе да се пријаве у добровољачку чету.

Београд, који је до јуче био тиха варош, у којем скоро свака кућа има леп врт пун мирисних ружа, каранфила, шебоја, јасмина и јоргована, а скоро свако двориште разгранат орах, док се улицама шири опојан мирис липа и багрема, постао је одједном хучна, ратна варош.

Из оближњих села стално стижу поворке сељака. Журе да се јаве својим командама. Њих прате очеви, жене и деца носећи шарене сељачке торбе напуњене храном.

Гледамо како пролазе ратници из прошлога рата у опанцима и сељачком оделу, са шајкачом на глави. Иду и цивили у грађанском оделу са војничким чизмама и шајкачама које су им остале као заоставштина из прошлогодишњег рата.

Пролазимо поред зграде Војне команде. Ту стоје мајке уплаканих очију, док омладинци имају важан изглед, који као да говори: Не бојте се! Ту смо ми да вас бранимо.

Отпочела је и сеоба надлештава. Народна банка, Државна архив и Пресбирио пресељавају се у Ниш где је већ прекјуче отишла Влада.

У Ниш је стигао 15. јула телеграфски одговор аустроугарске владе који гласи:

„Пошто краљевска српска влада није дала задовољавајући одговор на ноту коју јој је предао аустроугарски посланик у Београду 12. јула 1914. године, царска и краљевска влада налази за потребно да сама да задовољење својим правима и интересима, и да ради тога, прибегне оружју. Аустроугарска сматра, дакле, да се од овог тренутка налази у ратном стању са Србијом“.

Дакле, рат је објављен!

БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАД (стр. 17 – 39)

Чим је објавила рат Аустроугарска војска је почела са бомбардовањем Београда. Били су спремни што је очит доказ да су по сваку цену желели рат са Србијом. Београд су бомбардовали сваког дана пуна четири месеца.

Око подне 16. јула 1914. на Сави и Дунаву појавили су се немачки монитори с којих је започело бомбардовање. Прво су погођене зграде око Саборне цркве. Бомбардовање је трајало до мрака. Приликом првих бомбардовања испалено је много граната на железничку станицу, у којој су изгорели многи магацини. Нико није могао да приђе, да гаси пожаре, јер је цео простор био тучен гранатама.

После првог топовског пуцња у дворишту Опште државне болнице залепршала се застава Црвеног крста. Застава опомиње да је ово дом болних али се непријатељ на њу много не осврће. Куршуми и шрапнели често долећу у сам болнички простор. Бомбардовање се обавља са швапском прецизношћу. Сваког дана око

подне, а ноћу око једанаест часова отпочиње топовска палба. Једне ноћи су две гранате пале у Душевну и две у Опште државну болницу. Ово бомбардовање Београда, не водећи рачуна о болници, нечувено је дивљаштво. Непријатељ добро зна шта се овде налази, јер са на великом диреку високо лепрша велика бела застава са црвеним крстом.

Једна непријатељска граната је погодила градску електричну централу. Друга је погодила Водовод. Град је остао без воде и осветљења. Болница је пуна рањених грађана. Децу, жене и људе извлаче испод рушевина разорених кућа и доносе у болницу. Превијамо и оперишемо при светлости свећа које држе болничари и лакши болесници. Болничке собе су осветљене кандилима.

Београд пружа тужну слику. Од Славије до Кнез Михајлове улице нема куће која није страдала. Теразије су прекопане. Кестенови, засађени дуж улице Краља Милана, леже на земљи. Гранате су их ишчупале из корена.

Поворке људи, жена и деце, натоварени корпама и завежљајима иду пешке авалским друмом за Раљу. Језиво је гледати како уплашене мајке са децом у наручју беже, гурајући пуна колица ствари покупљених на брзину. Из неких колица допире пригушена детиња вриска, док старија деца држећи мајку за сукњу потрчкују плачући.

Седмог августа док смо сви били у болници пред подне зачу се фијук, а затим тресак. Потом други фијук а затим јака грмљавина. Зидови се затресоше. Обе гранате су пале у болничко двориште. Шрапнели су косили све живо.

Тешко је описати приказ који сам затекла у женској болници. Породиље су држале новорођенчад у наручју и избежумљено трчале ходницма. Њихови гласови и плач беба стопили су се са риком топова. Раније смо донели одлуку да се породиље порађају у купатилима, јер су собе за порођај биле окренуте према Земуну, а одатле су долетали куршуми.

Данас се десило нешто што ми се урезало у душу и срце. У другом хируршком павиљону лежи дечак од осам година који је рањен у ногу за време бомбардовања Дорћола. Мати је дошла да га обиђе, али ју је бомбардовање затекло у болници. Кад је настало затишје, мајка је пошла кући а детету је дала новчаницу од десет динара. Тек што је изашла из болнице, покрај саме ограде ударила је граната и жену потпуно разнела.

Ко ће дечаку рећи где му је нестала мајка помислих. Сузе саме грунуше.

УЛАЗАК ОКУПАТОРА У БЕОГРАД (стр. 78 – 79)

Војска, полиција и све војне и цивилне власти које су се налазиле у Београду евакуисане су у ноћи између недеље и понедељка 17. новембра 1914. године. То је била најстрашнија ноћ у мом животу.

Два дана касније у среду 19. новембра први пут се показала непријатељска војска. Око пола десет пре подне, појави се њихова извидница на коњима. Долазила је с Топчидерског Брда и ишла полако и опрезно пустим улицама.

Око подне је ушла главнина. Прво је наишла мађарска коњица на добро ухрањеним коњима. Они су такође наступали лагано од кафане „Мостар“ улицом Кнеза Милоша ка кафани „Лондон“. За њима је корачала пешадија. Војници су ишли весело, смејући се и додајући нам на мађарском речи које не разумемо. За

њима су наступали Аустријанци. То јест војници свих народности Аустроугарске монархије. Они су ишли брзим маршем, а за њима су се котрљали топови и митраљеви на мазгама.

Запрепастили смо се кад смо на нашим улицама угледали београдске Мађарице и Немице са понудама за наше непријатеље. Корпе и плехови пуни колача и пита, боца вина и ракије, све су то оне изнеле у изобиљу. Марширале су упоредо с војницима, нудиле их јелом и пићем, а на лицима им је лебдео победоносни израз, као да су оне освојиле Београд. Војна музика је свирала, а заставе свих нација Аустроугарске монархије лепршале су се на ветру.

Тако је парадно умарширала ћесарева војска у опустошени Београд којег су без прекида четири месеца бомбардовали.

Док је војска пролазила, ја сам стајала пред болницом са доктором Душаном Стојимировићем. Посматрајући овај приказ, срце нам се стезало од бола.

По наређењу окупатора болница је одмах ограђена бодљикавом жицом. Нико не сме да изађе или уђе у болницу, осим особља, које ће добити њихове пропуснице.

По улицама и на раскрсницама постављени су топови и митраљеви. Целог дана одреди војске марширају и музика трешти свирајући маршеве. У католичкој цркви, у Крунској улици, одржано је свечано богослужење. Два топа су постављена пред зграду аустријског посланства.

На улицама не видим ниједно наше цивилно лице. Срби, који су остали, позатварали су се у долове. Сви су утучени.

Почела је окупација.

ЖИВОТ ПОД ОКУПАЦИЈОМ (стр. 79 – 85)

Београд је пре окупације 1914. године имао преко 90.000 становника. За ондашње појмове био је велики град. Улазак немачке и аустроугарске војске десетковао је број становника. Са српском војском се повукао и велики број цивила носећи са собом само оно што су могли понети или на колица натоварити. Поуздани подаци ондашњих савременика показују да је у граду остало око 11.000 грађана. Београд је током Првог светског рата био окупиран два пута. Прва окупација је била кратка и трајала је од 19. новембра до 3. децембра 1914. Друга је била дужа од 26. септембра 1915. до 21. октобра 1918. У тексту ће бити дати изводи из Дневника који се односе на прву окупацију. (Д. А)

Окупаторски војници а пре свега Пруси и Мађари свакодневно чине најгнуснија зверства. Ништа од њихове наводне културе и углађености. Јутрос је група полупијаних војника покушала насилно да уђе у болницу у Видинској улици. Улазна врата су била закључана, а војници су дивљачки викали, покушавајући да извале врата. Чувши буку дугогодишњи вратар стари чика Стева пошао је да отвори капију. Док је стављао кључ у браву обесни војници испале метак и преко његовог мртвог тела упадоше у болницу. Нико због убиства чика Стеве није ни опоменут.

Управу над болницом преузео је деветог октобра 1915. године немачки лекар Бем. Он је заменио нашег управника доктора Стојмировића. Одмах је издата наредба да се са хирушког одељења однесу сви наши рањеници. Заповест је била кратка. Наше рањенике смо пренели на инфективно одељење. Није прошло много времена кад су дошла два немачка лекара Бекер из Берлина и доктор Мајер. Саопштили су да преузимају целу зграду апотеке за своје особље. Било их је укупно тридесет

на броју. Стари апотекар Кокановић и ја морали смо са станом прећи у зграду Душевне болнице.

Проф Бекер ми је рекао како га изненађује што велики број наших грађана говори немачки. Још више га је изненадило што је по становима наших лекара нашао богате библиотеке. Он је закључио да је наш свет много образованији но што је он раније мислио.

Ђутала сам. Шта да му одговорим? Кад он као Проф не зна да су наши лекари студије медицине завршавали у Швајцарској, Аустрији и Француској и да су српски лекари угледни и образовани људи, шта му ја, која са њим на немачком језику разговарам, могу рећи. После два-три дана сазнала сам да су Немци обишли многе станове наших лекара и из њихових библиотека однели највредније и најбоље књиге.

Двор, државна надлештва, новчане заводе, министарске и официрске куће су опљачкане првих дана окупације. Затим су прешли на велике радње и велике куће. Плен су делили међу собом. Нешто смештали у магацине а остало слали у маџарску и Аустрију као ратне трофеје. Упадајући у надлештва нису узимали само намештај, слике и књиге, већ су извлачили и архиве. Што су мислили да ће им требати од докумената то су однели, остало су бацали или продавали пиљарима на кило исписану хартију. На Великој пијаци кад што купите од намирница оне су биле умотане у какав акт Железничке дирекције или у судску пресуду.

Често су се у пијаном стању окупаторски војници хвалили шта су све напљачкали говорећи: Слутили смо шта све има у Срби, али да има оволико нисмо веровали. Ни мање земље ни већег богатства!

Београд пружа очајну слику. Постоје улице у којима су многобројне куће без крова. Оправљају се само лепше и веће куће у које се усељавају виши окупаторски официри са породицама. Из свих радњи покупљени су бакарни предмети. Зашли су и по приватним кућама да одузимају предмете од месинга и бакра. Скидају окове са ормана, браве са врата и прозора. Однели су звона са Вознесенске цркве и бакарни кров са звонаре. Преко Саве и Дунава постављени су понтонски мостови преко који без прекида пролазе топови, војска и комора. Сви иду ка унутрашњости Србије. Таљиге са опљачканим стварима, одлазе у супротном правцу, за Земун. Гоне преко Саве и много стоке: волове, коње, овце и свиње. Читав транспорт кола је преко понтона упућен за Земун са посуђем, бакрачима, тепсијама и бравама од којих се прави муниција. Од јутрос одузимају по кућама вуну из душека и јастука“.

Окупатор је односио све што је хтео. У томе су се нарочито истицале „наше Швабе“ које су дошле из хрватских вароши. Говорили су српски језик, али су га звали хрватски или „немецки“. Они би се окомили на намештај, велика огледала и клавире.

Немачка пешадија, коњаници на ухрањеним коњима, ватрогасци у кожном оделу и добро наоружани бициклисти пролазе и одлазе на југ.

Кроз Београд пролазе поворке наших заробљених војника у таквом бедном стању да човека језа хвата кад их гледа. Спроводе их Мађари или босански муслимани.

По граду целог дана војска маршира, а музика свира „Вахт ам Рајн“. Немци, „наше Швабе“, и Мађари на грађане гледају са висине и кад угледају неког да журно иде улицом зау-

стављају га и са подсмехом питају: Где су вам савезници? Зашто вам сад не дођу у помоћ? Морате да схватите да ћемо ми у Београду остати заувек. Београд је одувек био наш. Сад смо коначно успели да га ослободимо од вас, варварских Срба.

У себи се питамо: Ако смо ми варвари, драги Боже, шта ли су они? Каква је то „културна“ Европа која чини овакве гадости.

Мржња према Србима и свему што је српско одредила је Аустријанце да одмах чим су ушли у Београд, збришу ћирилицу. Наређено је да се излупају све плоче на којима су била исписана, наравно ћирилицом, имена варошких улица. Са зграде Универзитета скинут је натпис „Миша Анастасијевић свом Отечеству“. Све трговачке фирме морале су бити замењене, другим латиницом написаним. Једно поподне дошла су два мађарска полицајца и наредила да моју лекарску таблу исписану ћирилицом заменим латиницом

Бесни погледи Мађара, Аустријанаца, Шваба кад би угледали какав још неуништен натпис на ћирилици изазивао је дивљачку мржњу и они су слова ломили или рушили део куће на коме су се налазила ћирилична слова.

Обичан човек такав бес према безазленим словима није могао разумети. Ћирилица је престала, бар у Београду, да постоји.

ВОЈНИКОВА БРЕСКВА

У селу Текеришу, подно планине Цер, године 1928 подигнута је спомен костурница погинулим борцима славне Церске битке из Првог светског рата. По падинама Цера ископавани су гробови на брзину сахрањених војника. Као што су били заједно у борбеном рову тако су требали да почивају у заједничком гробу. Гробови су били расути по планини, а највише их је било око Мачковог камена, где су борбе биле најжешће. Отварајући гробове копачи су вадили кости, прали их водом и вином и односили у заједничку гробницу. Копајући приметили су на малој заравни израслу брескву шептелију. Како је било пролеће бресква је била у цвату. Хтедоше да је заобиђу, али једном од копача нешто не даде мира и он реши да је ископа.

Копајући испод ње пронађе остатке војника и кад су пажљиво загледа примети да бресква расте из грла војника. Разгрнувши земљу у потпуности желећи да извади кости примети у грлу коштицу брескве која је пустила корење дубоко у земљу, а изнад ње стабло које је било потпуно израсло. Кости очисти и опра као и све остале, а брескву са све корењем понесе на место где се градила спомен – костурница. Кости положи у заједничку гробницу, да војник почива са својим саборцима, а брескву посади мало подаље од споменика. Исте године с ране јесени бресква донесе и плодове. Дрво и плодове прозваше војникова бресква.

О овом чуду сељани су дуго промшљали и на крају закључили да метак погодио војника у тренутку док је несрећник жвакао брескву шептелију. Крену прича о брескви и војнику. Једни су тврдили да му је ту брескву дала девојка при поласку у рат и да ју је он чувао док не огладни, а у рову није имао друге хране. Други су пак били уверени да ју је негде успут убрао, али није стигао одмах да је поједе већ је то учинио у рову. Но, било како било сви су се сложили да је у питању некакво знамење и решише да брескву чувају.

Како ни бресква, као и све овоземаљско није вечита, то су сељаци, кад би зато дошло време, од плода брескве садили нову брескву и кад би она стасала, а стара се сушила, стару вадили и на њено место нову, младу садили. Рађено је то више пута све до шездесетих година двадесетог века, док нечијом одлуком или вољом, престаде брига о дрвету.

Без помоћи других и без ваљане бриге дрво се осуши и иструну. Војникове брескве више нема, остаде само празно место на коме је она некад расла. Да се прича о њој не изгуби, побринуо се песник Љубомир Ћорилић који је брескви песму певао. Не ваља за један народ када се и приче забораве. Зато се морају стално записивати и причати.

Приредио:
Драгомир Антонић

СРПСКИ ФРОНТ НА ДРИНИ 1914. ДОКУМЕНТА

Телеграм

Отправљен из Ваљева, 16. IX у 12 сати 25 мин. пре подне

Примљен у Нишу 16. септембра у 1 сат пре подне

За Шајновића.

Шаљем тражен телеграм. Он се у главном оснива на истини. Свака два три дана слаћу Вам у правцу овом: Српска офанзива у Босни стално напредује. Око Требевића, Глога утврђења на шест километара од Сарајева води се крвава борба. Изгледи су на потпун успех, пошто све предње

тачке већ пале. Врло важна аустријска комуникациона линија Сарајево – Власеница, Дрињача, Мали Зворник у рукама је српске војске. На овај начин угрожена позадина непријатељска, која је везана за борбену линију Љубовија – Лозница својом главном масом.

1.

Штаб Врховне команде Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије

Штаб Врховне Команде

О. Бр. 2689

Председнику Министарског Савета,

Господину Николи Пашићу

Наш војни делегат при црногорској Врховној Команди доставио је депешу следеће садржине:

„На фронту Вучи Дол непријатељ одступио преко границе. Наше трупе заузеле свој стари положај.

На осталим фронтовима стање непромењено.

Санџачки одред држи положаје означене у извештају Пов. Д. Бр. 17, са патролама још до Требаичева; сама бригада са Лимским одредом у вези је на Голешу.

Непријатеља нема на левој обали Дрине.

Пошто је за сада непријатељ одбијен, вечерас сам поднео Краљу писмен реферат и молио: да се што пре образује Дрински одред за наступање Фочи. По овоме реферату и моме прорачуну, може се са разних граничних страна одвојити за Дрински одред 7-10.000 људи. Краљ је задржао реферат да га прочита и рече ми да сутра идемо у Никшић, где ће позвати на договор команданта Топличког одреда и са њим се договорити шта се може одвојити за Дрински одред, па шта он нађе за могуће, одмах ће се одвојити и одред образовати. Од Ловћенског одреда не да ништа да се одвоји за Дрински одред, јер, како видим, стално погледа на Котор и гледа да га садејством француске флоте заузме. Према томе, оно што се одвоји са Херцеговачког одреда за Дрински одред биће највише 5-7000 људи и мораће се ма и са овом снагом кренути ка Фочи, премда налазим, да би требало 8-9000 људи, па да се са доста гаранције предузме офанзива, и да тај број са одредом од Пљевља укупно износи 20-22000 људи. Колико

ја журим образовати Дрински одред акцијом ка Фочи и Горажди, изгледа ми, да Краљ исто толико ово одуговлачи; никако му не годи срцу офанзива ка Фочи и Горажду.

Ургираћу извршење овога и даље.

Радио-телеграфска станица постављена је на Ловћену и ноћас око поноћи ступила је у везу са станицом на Ајфеловој кули.

Данас је било у овдашњој цркви благодарење за одржану победу руске армије над аустријском.

Престолонаследник са престолонаследниковицом приспели су из Италије преко Бара на Цетиње данас у подне.“

Предње част ми је доставити Господину Председнику Министарства на увиђај.

25. августа 1914. године,
По заповести начелника штаба,

Ваљево

Помоћник, ђенерал, Живојин Р. Мишић

На полеђини:

Пов. № 9805

Прочитао НПП.¹

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. III

2.

Штаб Врховне команде Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије

31. VIII 14.

Ваљево 1h 55 m.

Ниш 5h 15 m.

Основна идеја наше Врховне Команде: Непријатеља нема у Срему, он је концентрисан у Босни на доњој Дрини; према томе потребно је оставити на Дрини трупе, колико треба да се одупру

1 Никола Пашић.

непријатељу, у случају да покуша офансиву; а сву осталу војску гурнути у Срем; покидати комуникације; збунити њега; натерати на одступање; онда и наша дринска војска да пређе у Босну. Одсуство непријатеља у Срему закључивало се по информацијама руским, повереника у Риму, који су и одавде слани и преко руске мисије у Софији и од Артаманова предавано нам такође и преко нашега Посланства у Петрограду, да се пребацују аустријске трупе испред Руса тако је распоред и направљен према концентрисаној снази непријатеља на доњој Дрини где је XIII и VIII корпус намештен шест дивизија; остало на северу на фронту. Код Љубовије Мишића војска.

Једна таква демонстрација (?)² била је Славонска Митровица. У Срему биле и трупе IV-ог корпуса поред Ландштурма. Непредвиђена је ствар прелаз код Љубовије. Ту се концентрисали XV и XVI корпус који био према Вишеграду и ни Божановић ни Црногора није осетила кад су се измакле те трупе; па, наравно ни наша Врховна команда. Отуда Црна Гора освојила Фочу; а Божановић има (?)³ које су вам достављени. Не слутећи ову нову концентрацију Врховна Команда првих дана давала јој значај демонстрације трупа осталих на Дрини о чему јављено. Озбиљност непријатељскога маневра сад схваћена после четири дана од прелаза и онда је према два корпуса учињен овакав распоред: дринска дивизија прва из треће армије са севера која већ стигла; моравска дивизија друга већ била на центрума, појачан са два пука војске Васића који такође ноћас стигао, са југа сутра треба да стигне два пука од Ужичке војске; војсци Мишића наређено такође дунавској дивизији из војске. То је последње стање са тим да су наше трупе на положајима источно од Крупња.

Поповић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. III

3.

2 Напомена шифранта

3 Исто.

Штаб Врховне команде Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије

Ваљево 1. септембра у 11 сах. 15 м. вече
Ниш 1. септембра у 11 сах. 58 м. вече
Ситуација знатно побољшана. Појачање стигла центруму на време. Ми смо ту сачували све позиције са тим да су оба крила прешла у офансиву, и лево крило где је Васић разбили непријатеља, а десно заузело добре позиције. Војвода Степановић разбио непријатеља код Аде Самуровића и задржао се. Стигао телефонски извештај да је заузет Вишеград. Поповић

На полеђини:

Пов. № 9844

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. III

4.

Штаб Врховне команде Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије

Т Е Л Е Г Р А М

Отправљен из Ваљева 1/IX у 1 сат 30 мин. после подне

Примљен у Нишу 1/IX у 1 сат 45 мин. после подне

Лично

Ситуација данас у 12 сати: Ми држимо линију од Кулишта до Преслапа источно од коте Ражањ; дужина до 50 километара. На тој линији су дивизија моравска II позива, дивизија дринска II позива, дивизија дунавска II позива и дивизија комбинована; IV пук I позива са допунским батаљоном; вечерас стиже IV пук II позива, а сутра дивизија дунавске I позива. Непријатељ на тој линији јак 15 и 16 као и једна дивизија хонведска. Ту води се борба. Нисмо напустили ниједну позицију. Непријатељ пребачен преко Дрине код Курјачице. Остала наша снага северно од те линије на Дрини. Војвода Степановић

јавља овог часа непријатељ надире код Аде Самуровића. Послао (јој) му у сусрет дивизију тимочку II позива с тим да ће за њом прећи Дрину. Ситуација сматра се још за критичну док не стигну појачања. Поповић

На полеђини:
Пов. № 9846

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. III

5.

Штаб Врховне команде Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Ваљева 4/IX у 11 сати пре подне

Примљен у Нишу 4/IX у 12 сати 30 мин. после подне

10 с. пре подне. Непријатељ врши шире одступање на нашем левом крилу. I армија гони га. Центрум наш држи се добро. Наше десно крило код Курјачице где је непријатељ прешао до 10 сати (?) у главном пребацило га – остало неколико батаљона. (Овде је телеграф изоставио неколико шифара).⁴ Код II армије, северно од те тачке, непријатељ покушава омање прелазе, али без успеха. Овде надају се да ће данас бити извршено пребацивање непријатеља. Гоњење ићи ће тешко, јер је 10 дан борбе, а и терен тежак.

Божановић који има око дивизије и по дошао пред Рогатицу, држи положај Тмор, Медек западно од Семећа планине. Извиђачка одељења су на Рожаји и у правцу Власенице.

Црногорци узели Горажде.

Данас треба да се споје са нама.

Одред од Бајине Баште дошао пред Сребреницу. Непријатељ пребацује извесна одељења од војске која према II армији на фронти (даље нема)

(Тражио сам исправку. Д.М.)⁵

Поповић

На полеђини:
Пов. № 3865

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. III

6.

Штаб Врховне команде Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Ваљева 6. IX у 11 сати 10 мин. после подне

Примљен у Нишу 6. IX у 11 сати 40 мин. после подне

У девет сахати вече: На бојишту Крупањ очекује се сутра пад још Кошутње Стопе. Она је опкољена са севера и југа. Држи се да се њом решава ситуација. На бојишту у Мачви борба код Причиновића и Глушаца нерешена, трупе су остале на сто до двеста метара једне према другима. Послана су појачања. Код Курјачице пуковник Смиљанић покушао да пређе али био одбијен и пренео на својим леђима три пука непријатеља. На Романији непријатељ је на позицијама Копито, Соколац, Грамиље. Тражен је детаљан извештај од Божановића о случају црногорском. Генерал Јанковић јавља крађе спречили, пренео штаб у Фочу да би могао ући у Сарајево. Поповић

На полеђини:
Пов. № 9880

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. III

7.

4 Напомена шифранта

5 Исто.

Штаб Врховне команде Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије

Т Е Л Е Г Р А М

Отправљен из Ваљева 6. IX у 10 сати

Примљен у Нишу у 1 сат 50 мин.

Лично. – Наше лево крило зануло на Ободнику на десној обали Узовнице. Гучево је у нашим рукама. Непријатељ држи на центруму Црни Врх и Криву Јелу и жестоко напада Биљег и положаје на Гучеву.

Јачина непријатеља на овоме делу фронта цени се како сам јавио, а бројно до

150.000. Божановић задржан на положајима Бреговина и Рудина на Иван-планини.

Због објављене депеше са Цетиња да су Црногорци ушли у Рогатицу, дајем о томе ове податке: Црногорци имали су са Горажда изићи на Троврх па одатле путем правац Јаворине на Сарајево. Наши од Рогатице правац Романија на Сарајево. Наређено, међутим, да одржавају везу између себе. Везу су требали још прекјуче да ухвате Црногорци у место тога напустили свој положај и банули у Рогатицу једновремено са нашим патролама, не јављајући да иду. Отуда сам јуче и јавио да још нема извештаја да је ухваћена очекивана веза. Сада кад су ушли у Рогатицу, отпочну пљачкање као и у Ђаковици раније, узму наш правац и упуте се у одељењима – Романија – Сарајево.

Божановић жали се да ће та одељења кад њих непријатељ, којег има пред Сарајевом, натера у бегство – унети панику у његове трупе. Црногорце, као и пред Ђаковицом, води Вуковић.

Одред Бајина Башта заузео Сребрницу и задржао се пошто непријатеља има на левој обали Јадра.

Поповић

На полеђини:

Лично. Строго Поверљиво.

Пов. № 9881

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. III

8.

Посланство Краљевине Србије на Цетињу – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

Т Е Л Е Г Р А М

Отправљен са Цетиња, 6. IX 14. у 11 сати 20 мин. после подне

Примљен у Нишу 7. IX 14. у 11 сати 15 мин. пре подне

Заузимање Фоче, а нарочито Горажда, изазвало је у дворским и владиним круговима неописану радост као специјални црногорски успеси. Заузимање Рогатице учинило је, да се изгуби свака мера. Краљ је одмах наредио полазак за Никшић, одакле је намеравао ићи у Рогатицу са штабом. Чинило му се, да је Сарајево већ у његовим рукама. Тек кад је дознао да положаји око Рогатице још нису поседнути војском и да је маса српске војске далеко, једном речи да неће бити сигуран на томе војном походу, Краљ је одустао од пута. Из овога се види да се понавља историја Пећи, Ђаковице и Пљеваља. Генерал Вукотић, кад је добио наредбе од команде, у којој су наши официри, да иде у правцу Јахорине и напусти Рогатицу, која је у правцу наших операција, одговорио је, да му част војничка не допушта оставити Рогатицу и да се због тога може војска побунити. Вукотић је послао чак и неке предстраже северозападно од Рогатице. И он, верује се, да је већ у Сарајеву. Вукотић је стално у вези с Двором, а добија тобож неке наредбе од Команде.

№ 3206

Гавриловић

На полеђини:

Пов. бр. 5113

Узео к знању. Да се саопшти Врх. Команди.

8/IX 1914. г. Пашић

Телеграфисано и експ. 8. IX 914. Др Св. Ђорић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 11, дос. II

9.

Министарство војно Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије

Министарство Војно

Пов. П Ђ О № службено

Председнику Министарског Савета

Господину Николи П. Пашићу

Господине Председнице,

Част ми је послати Вам приложено извешће нашег делегата у Црној Гори ђенерала г. Б. Јанковића о раду наше и црногорске војске у Босни – на употребу.

Молим, да примите моје дубоко поштовање.

10. IX 1914. год.

Ниш

Министар Војни, Пуковник Душан П. Стефановић

Прилог

Господину Министру Војном

Поводом постављења својих власти у Рогатици од стране команданта санџачке војске и у опште освајања ове вароши црногорским трупним ђенералштабом породило се изванредан спор између команданта трупа ужичке војске и команданта санџачке војске односно даљег држања ове вароши. Тај спор, пошто је Рогатица на правцу операција ужичке војске, споразумно са овдашњом владом решен је за сада овако: трупе прве санџачке дивизије да одмах напусте Рогатицу, а

да оставе у њој само најнужнији број војника за одржавање унутрашњег реда, док се не замени трупама ужичке војске. Власти које су црногорске трупе до сада поставиле у Рогатици остаће и даље тамо и ставиће се на расположење команданту ужичке војске коме ће Рогатица бити место снабдевања. Поименични списак власти у Рогатици да се преда команданту ужичке војске на употребу. Основа снабдевања црногорских трупа биће Горажде. Командант санџачке војске да нареди комисијски попис свег државног материјала у Рогатици и да се чува, а спискови о томе пошљу што скорије црногорској Врховној Команди. Све ово и извршено је одмах, само што попис материјала још није довршен. Ово је учињено овако да се избегне мешавина са црногорским трупама. Остали распоред црногорских трупа за офанзиву код Рогатице и Горажда остаје у свему како сам у извешћу Пов. Д.Бр. 60 изложио. Према горе реченом, наша Влада ако би нашла да би односно остајања црноречких власти (сигурно: црногорских власти)⁶ у Рогатици требало учинити какве измене, онда молим да она то питање даље са црногорском владом регулише. Но ја мислим да ће и сам командант ужичке војске по појављеној потреби делимично смену власти извршити или да ће наша Влада и касније имати времена да то питање дефинитивно расправи, а сада када је ради сујете Црногораца и ради потребе међусобне хармоније било привремено ово питање овако регулисано, захтев да се попис државног материјала налазећег се у Рогатици комисијски изврши, спискови пошаљу црногорској Врховној Команди, где ће доћи у моје руке, учинио би се сакат. Зато да би наша Влада ако би се у Рогатици нашло материјала од веће вредности могла, ако за умесно нађе, захтевати поделу тога материјала између нас и Црне Горе јер колико је црногорска војска заузела Рогатицу толико је исто и наша, која је гонила разбијеног непријатеља код Вишеграда, наскоро у Рогатицу стигла, али се није мајала око постављења власти и узимања власти у своје руке но јурила за непријатељем. Сама пак варош ни положај око ње нису брањени, јер их је непријатељ раније напустио, те око тога не бркам (сигурно: браним)⁷ да је који метак избачен.

6 Напомена шифранта

7 Исто.

Све ово саопштено је Врховној Команди још 7. ов. мес. под Пов. ДБр. 63.

Св. Пов. ЂОБр. 1349
Пов. бр. 70

*Делегат,
Ђенерал Божа Јанковић*

На полеђини:
Пов. бр. 5218

Саопштити г. Председнику владе у Ваљево молбу да у договору са Врховном командом реши ово питање. У саопштењу г. Председнику цитирати не текст извештаја него само нумере при дну. 10/ IX 14. Јов.

Врховној Команди

За Поповића

Министар војни саопштио извештај нашег делегата у Црној Гори ђенерала Јанковића, који је саопштен и Врховној Команди седмога овог месеца под Пов. Д. број 63, а у вези са Пов. Ђ.О. број 1349 и Пов. бр. 70 Молим да у договору са Врховном Командом решите ово питање.

11. IX 914. Посланик Јовановић
Експ. 11/9. 914 у 50 20 с. Д.Св.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 11, дос. II

10.

Штаб Врховне команде Краљевине Србије – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

Т Е Л Е Г Р А М

Отправљен из Ваљева, 16. IX у 12 сати 25 мин. пре подне

Примљен у Нишу 16. септембра у 1 сат пре подне

За Шајновића.

Шаљем тражен телеграм. Он се у главном оснива на истини. Свака два три дана слаћу Вам у правцу овом: Српска офанзива у Босни стално напредује. Око Требевића, Глога утврђења на шест километара од Сарајева води се крвава борба. Изгledi су на потпун успех, пошто све предње тачке већ пале. Врло важна аустријска комуникациона линија Сарајево – Власеница, Дрињача, Мали Зворник у рукама је српске војске. На овај начин угрожена позадина непријатељска, која је везана за борбену линију Љубовија – Лозница својом главном масом. Деморализација наступила у редовима непријатеља, ратни плен је отуда врло јак, ћебад провизија одело, осамдесет вагона четири локомотиве петнаест вагона муниције, пољске кујне аутомобили и т. д.; до сада заузеле вароши Гацко, Биљећ, Фоча, Горажде, Прача, Вишеград, Рогатица, Сребрница, Хан Пијесак, Власеница, становништво у маси узима учешће; до сад образовани око двадесет батаљона добровољачких од мештана. Српска офанзива на Сави и Дунаву моментално обустављена наново је предузета, офанзиван покушај непријатеља према Београду сузбивен је са огромним губицима његовим; два команданта пука, шест команданата батаљона, маса наших официра погинули. У архиви команданта тридесет другог пука нађена наредба генерала Голија, која говори о очајном стању непријатеља малодушности војника и официра и у вези с тим паника у редовима војске означују се као редовне појаве. Српске победоносне трупе су за леђа непријатеља прешле Саву и Дунав, заузеле Земун и Панчево. Плен у овим местима је богат. Вагони провизије и муниције, шеснаест топова пали су у српске руке. Становништво је одушевљено и срдечно дочекивало ослободитеље. У Панчеву је командант српских трупа примио изасланство и бегунце из Али-бунара, Вршца и њихове околине, који позивају наше трупе да их ослободе.

№ 179

Поповић

На полеђини:
Пов. № 9941
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. III

11.

Посланство Краљевине Србије на Цетињу – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

Т Е Л Е Г Р А М

Отправљен са Цетиња 30. IX у 3 сата 33 мин. после подне

Примљен 30. септембра у 7 сати 50 мин. после подне

По информацијама у овд. главној команди Аустријанци се после последњих неуспешних напада на Митра Мартиновића и Јанка Вукотића враћају и прикупљају око самих Сарајевских утврђења. У команди влада уверење да су Аустријанци на овој страни врло слаби.

№ 339

Гавриловић

На полеђини:

Пов. бр. 5989

Да се саопшти Мин. Војном и Врх. Команди. 1/X 1914. Пашић

Експ. 1. X 914. Др М. Јов.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 11, дос. II

12.

Посланство Краљевине Србије на Цетињу – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

Т Е Л Е Г Р А М

Отправљен са Цетиња 3. X у 11 сати 35 мин. после подне

Примљен у Нишу 4. X у 4 сата пре подне

У допуну телеграма број 324, јављам, да су већ стигли на место, појачања која је црногорска врховна команда послала у Босну, Генерал Вукотић и генерал Мартиновић. Тако сад има тамо

двадесет и пет хиљада Црногораца. У последње време Аустријанци показују на тој страни извесну активност у нападу; али, и поред тога у врховној команди влада уверење да у Сарајеву осим најпотребније посаде нема никакве операционе војске. Доказ је за то, што су на Јаворини и Романији увек црногорске предстраже. Аустријанци не предузимају ништа против њих.

№ 344

Гавриловић

На полеђини:

Пов. № 6104

Узео к знању. 4/X Пашић

Копију ове депеше, да узме Опште војно одељење, и одмах исту доставити Врховној Команди. Оригиналну депешу доставити Г. М. Иностраних Дела.

4. X 1914. Ниш

Министар Војни Пуковник Душан

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 11, дос. II

13.

Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Посланствима Краљевине Србије у Лондону, Петрограду и Паризу

Посланству Лондон, Петроград, Бордо

Наше трупе које су са доста успеха с југа дејствовале у Босни, морале су се сада повући на десну обалу Дрине и заузети положаје око Вишеграда. Разлог за повлачење наших трупа лежи у нагломе повлачењу црногорских трупа, којима је био задатак да чувају леви бок и позадину тих наших трупа у Босни. Пре три дана командант ове црногорске војске из недовољно јасних узрока нагло је напустио своје положаје не давајући од себе за три дана никаква гласа, и на тај начин оставио незаштићено наше лево крило и целу позадину због чега се и цела наша војска морала повући да јој непријатељ неби заишао иза леђа. Командант Црногорске војске је ово учинио и ако је имао изричну наредбу да се задржи на својим положајима и да их брани. Њему је дата наредба тачна и на које положаје има да се по-

вуче, па ни то није учинио. Објашњење које је дао врховној команди (побуна једнога батаљона, бројно много надмоћнији непријатељ) није могло да задовољи наш Генерал штаб.

Од почетка наших ратних операција наилазила је наша Врховна Команда на неприлике од стране црногорске војске која је својом недисциплинованошћу, неспремом и претензијама њених старешина често доводила у питање наше напоре наше војске (због њих Аустријска војска дошла у Плевља, Прибој и загрозила Ужицу). Са жаљењем морамо констатовати да се ево опет поновио такав случај, само тежи, јер је не само довео у питање успехе наше војске у Босни, него донекле оштетио и друге наше операције на северу.

Ово није никаква жалба на Црну Гору, него само верно саопштење факата како не би на нашу војску и њене команданте падала сенка. Саопштавам вам ради знања с тим да обавестите владу.

12. X 14. П.

На полеђини:

Пов. № 6572

Задржато од експедиције док не стигне одговор на Пов. 6371

14. X 914.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 11, дос. III

14.

Никола Пашић, председник владе и министар иностраних дела Краљевине Србије – Штабу Врховне команде Краљевине Србије

Врховној Команди Ваљево

Читао сам извешћа команданта генерала Арачића, као и она, која је шиљао генерал Јанковић. Из свију њих видим да је тешкоћа настала услед тога што дисциплине нема у црногорској војсци. Због тога је настао тежак положај за нашу војску, али из политичких обзира не треба пренаглити и прекинути нашу заједницу с Црном Гором – јер би отуда потекле незгоде за општу српску ствар.

Треба потражити дубљи разлог тој недисциплини и изучити све што се је десило – па онда према резултату истраге, наћи цељи сходан излаз, и ствар братски расправити.

Пашић

Гавриловићу на Цетињу

Ради вашег знања саопштавам вам телеграм, који сам упутио нашој Врх. Команди.

С ваше стране настаните да се нађе добар излаз, који не би штетио општу српску ствар, па нам саопштите на оцену.

Пашић

На полеђини:

Пов. Бр . 6554

експед. у 7.10 час. вече

18. X 914. год. Вуч.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 11, дос. III

Приредили:
Јелица Рељић
Ана Кос
Александар Марковић
др Мирослав Перишић

Страдање Срба у Горажду, Горњем Подрињу и Романији
по избијању Првог свјетског рата

ЗЛОЧИНИ, ПРОГОНИ И ЛОГОРИ ЗА СРБЕ

Српски народ из долине Дрине и других пограничних подручја за вријеме аустроугарске окупације одржавао је сталне везе са српским народом у Црној Гори и Србији, својом традиционалном матицом. Како се ради о истом народу, али подијељеном у различите регионе и државе, разумљива је била њихова тежња за сарадњом и сталним контактима.

Проблем је био у томе што се ти контакти и сарадња нису свиђали окупаторским властима, а посебно шуцкорима, регрутованим из редова домаћих муслимана. Да би спријечили контакте и сарадњу српског народа са двије стране Дрине, аустроугарске власти су изградиле посебан систем заштите свога режима. Оснажили су граничне прелазе, повећавајући број стражара и патрола на прилазима Дрини, разгонивши све оне који би се ту окупљали. Домаћи муслимани-шуцкори контролисали су сваки покрет Срба. Свако одсуство дуже од три дана сви су морали пријављивати шуцкорима, а они који то не би учинили, или би се задржали у Србији и Црној Гори – односно они који су долазили из тих крајева овдје, привођени су на саслушање, неки чак и хапшени или протјеривани из пограничних подручја...

Аустријанци су Србе из пограничних зона проглашавали сумњивим, оптуживајући их да са Црногорцима и Србијанцима заједнички раде на подривању и рушењу њиховог режима. То им је посебно послужило, у припремама властите и свјетске јавности за отпочињање Првог свјетског рата. Убрзо, потом, дешава се атентат на престолонаследника Аустрије Франца Фердинанда, који је извео Гаврило Принцип на Видовдан, 28. јуна 1914. године у Сарајеву.

Терор над свештеником Лазаром Косорићем

У Горажду и околини тада су се још више погоршали односи према српском народу. Све Србе из града ставили су под контролу, а оне који су из села стигли у град још су и хапсили. У затворима су их малтретирали, тукли, а неке за одмазду стријељали и вјешали. А као разлог за то измишљана је тобожња веза са атентаторима. Лазара Косорића, протојереја из Горажда, једног од најугледнијих свештеника Српске православне Цркве, извели су на гораждански мост, везавши га за ограду. Пролазећи поред њега аустроугарски војници, шуцкори и чиновници су га пљували, чупали за браду, тукли, понижавали и на све начине вријеђали. Слично се догодило и другим горажданским Србима, угледним домаћинима. Био је то још један понављани и устаљени метод свих окупатора који су прибјегавали понижавању, мучењу и ликвидацијама најугледнијих српских домаћина.

Ослободиоци сердара Јанка Вукотића

Својим оданим слугама-шуцкорима Аустројанци су повјерили задатак да отпочну прогоне српског народа 1914. године, након Сарајевског атентата. Убрзо, 28. јула 1914. Аустроугарска напада Србију, чиме отпочиње Први свјетски рат.

Но, Црна Гора не остаје пасивна, већ се 6. августа исте године придружује Србији, објављујући рат Аустроугарској. Били су то тренуци када се српски народ поново окупао на отпор заједничком непријатељу, борећи се за слободу и опстанак на својим вјековним просторима...

Црногорска војска је у југоисточној Босни и јахоринско-романијском подручју извојевала побједу над аустроугарском војском, по први пут доносећи слободу овим крајевима. Чувена је битка црногорске војске на Дрини 1914. године, о чему се мало писало и мало зна. Они су тада, у свом ослободилачком походу, стигли практично до Сарајева, до Козије Ђуприје. Тако је Јанко Вукотић са својим црногорским војницима спасио српски народ у овим крајевима од незапамћеног терора, прогона, мучења и убијања.

Сердар Јанко Вукотић, легендарни црногорски војсковођа и командант, заслужан је за тадашњу одбрану незаштићеног српског народа од терора шуцкора, које је у једној бици протјерао све до Сарајева, о чему пише и Душан Параваци, у књизи „Добојски логор 1915. године“.

Српски народ је годинама препричавао подвиге Јанка Вукотића, свог првог ослободиоца, који је одмах по објави рата муњевито кренуо према Дрини и Горажду. Црногорска војска заустављена је испред града, на узвишењима Градина, Чарапића брдо и Самари, на десној обали Дрине. Тада Јанко Вукотић наређује јуриш и убрзо стижу до Дрине. Ова плаховита, ледена ријека била им је велика препрека за улазак у Горажде, поготово што су их са лијеве обале из свих оружја гађали аустроугарски војници, потпомогнути бројним шуцкорима, уз

дејство артиљерије са Сјенокоса, Криве Драге, Храњена и Матије.

Надљудским напорима црногорска војска одолијева и успјева се пребацивати преко Дрине, освојивши Горажде, успостављајући привремену војну власт. Формирају команду мјеста, за чијег команданта именују извјесног Шиљка, Србина из Пљеваља, иначе претка горажданске муслиманске породице Шиљак. Српски народ даје добровољне прилоге у храни за своје ослободиоце, јер је прекинуо дотадашњу страховладу и разбио језгро муслиманских добровољаца-шуцкора на Дрини, иначе најјаче и најчвршће у цијелој Босни и Херцеговини.

Црногорци заустављени код Козије Ђуприје

Црногорци настављају са прогоном Шваба и шуцкора, ослобађајући комплетно Горње Подриње, подручје Јахорине, Рогатицу, Соколац, Пале и стижу до Козије Ђуприје, на капије Сарајева.

Али, због неповољних прилика на другим фронтovima, црногорска војска се убрзо и неочекивано повлачи од Сарајева и југоисточне Босне. За њима се повлачи и сав српски народ, што представља први велики егзодус Срба са својих вјековних огњишта. Једноставно, српски народ је на то био присиљен, јер му је пријетила још већа опасност од одмазда и уништења.

Бјежећи ка Црној Гори људи су тражили спас за своје голе животе. Непрегледне колоне српске нејачи кретале су се према Пиви и Никшићу, Пљевљима и Бијелом Пољу. Успутни домаћини чинили су све да им колико, толико помогну, али је тој непрегледној колони мученика било тешко помоћи. Бјежећи од Аустроугара и шуцкора, носили су у наручју малу дјецу и по који завежљај, старе и болесне на импровизованим носилима, а они ријетки путовали су са воловским и коњским запрегама, гонећи преосталу стоку, мислећи да иду на сигурно.

Била је то колона патњи и мучења, исцрпљена и изнемогла од глади, премрзла од студени, тако да су већ на том путу многи изумирали, остављени поред пута, јер за сахране није било времена.

Прогоњене Србе транспортују у логоре

Али, умјесто спаса у Црној Гори, убрзо их сустижу прогонитељи, аустроугарски војници, масовно их заробљавајући. Пошто су их опљачкали, многе одмах и побили, преко црногорских брда и беспућа су их вратили назад, пјешнице, онако голе, босе, гладне и жедне. Прва одредишта су им биле жељезничке станице Увац, Рудо, Вишеград и Устипрача. Након прикупљања већих група и боравка на голој ледини, трпали су их у сточне вагоне, возили према Сарајеву, а одатле у злогласне логоре Добој, Пешту, Арад и друге логоре широм Аустрије. Они који све то нису могли издржати, умирали су у претрпаном вагону, а њихови спроводници су их једноставно избацивали из њих, још док би композиције воза биле у покрету.

Црногорска војска у Рогатици 1914.

У добојском логору прогоњене српске избјеглице уселили су у коњушнице, у којима су

прије тога држали болесне коње. Живјели су ту под изузетно тешким условима. Услиједила су масовна умирања, чиме су готово преполовљени. Тако је у Добојском логору, међу бројним Србима из наших крајева, због глади, жеђи, хладноће и болести умрло и седморо дјече Димитрија Андана. Логораши су их закопавали у масовне гробнице, а да њихове фамилије никада касније нису ни сазнале гдје се оне налазе. Димитрије Андан се, попут бројних Срба, у своје Вражалице, оставши без седморо дјече, вратио само са преосталим сином Марком.

У Добоју, од глади, жеђи, патњи и нељудских услова умрли су бројни логораши из наших породица Перишић, Шолаја, Ристичевић, Каблар, Вуковић, Павловић, Бегенишић, Јововић, Андрић, Видовић, Хелета, Переула, Андан и бројни други. Они који су имали срећу да се из пакла Добојског логора живи врате својим кућама били су и: Јово и Јања Переула, Љубо Андрић, Даница Хелета, Аница Андан, Димитрије и Марко Андан, те чланови породица Радовић, Миловић, Пљеваљчић и други. Причали су да су у том логору радили најтеже послове, да су сваког новог јутра из барака износили између 20 и 30, а некада и више мртвих логораша, које би закопавали у масовне гробнице, бацајући их у њих без икаквог реда и без пристojног православног обичаја.

Све логораше који због болести и изнемоглости нису били у стању радити тешке послове, стражари су хладнокрвно убијали, а оне који би се пожалили да им је тешко, бичевали би. Јевто Лелек, родом из рогатичког краја, причао је како није стизао пописати све логораше који би умирали у добојском логору...

Српски добровољци чајничког среза

Велики број мобилисаних и на фронтове упућених Срба бјежао је на српску или црногорску страну, настављајући борбу против Аустроугара... Из мноштва тих бораца велики број је, по завршетку Првог свјетског рата, проглашен српским добровољцима. У некадашњем срезу Чајничке, коме је тада припадала и

општина Горажде, евидентирана су 154 српска добровољца. Али, то није коначан број, јер се многи нису након рата пријављивали својим удружењима, или су се пак раселили на друга подручја.

Према мојим истраживањима, са подручја општина Чајничке и Горажде евидентирани су следећи српски добровољци: **Чајничке** – **Владо Кајевић, Божо Крнојелац, Коста Којовић, Алекса Бошковић, Милован Клисура, Марко Марковић, Васо Човић, Раде Кувела, Љубо Катана, Петар Тодић, Ђорђе Томић, Мирко Веселиновић, Симо Тановић, Кристифор Тодић, Петар Пљеваљчић, Милорад Ковачевић, Перо Јањић, Миле Живковић, Андрија Попић, Неђо Перишић, Петар Лончар, Михајло Лончар, Алекса Тановић, Перо Радовић, Петар Перишић, Маријан Ђевриз, Тодор Јовановић, Алекса Калајџић, Лазо Берац, Крсто Јанкић, Миле Поповић, Маријан Поповић, Војин Војиновић, Милан Зечевић, Никола Стојановић, Раде Мојевић, Јаков Тановић, Недељко Шубара, Петар Деспић, Петко Петровић, Арсо Рацковић, Васо Радовић, Анђелко Чарапић, Радован Голубовић, Љубо Комленовић, Петар Караџић, Тодор Ђевриз, Јован Ласица, Војин Тошић, Марко Топић, Радован Васић, Недељко Рацковић, Стеван Крунић, Раде Перишић, Саво Старовлах, Зарко Машић, Ђорђе Пјевић, Душан Терзић, Лазо Миладин, Илија Машић, Лука Крстић, Стјепан Обрадовић, Недељко Видковић, Петар Крнојелац, Манојле Голубовић, Алекса Шубара, Спасо Шубара, Божо Вељовић, Миле Комленовић, Миливоје Илија Милов, Миливоје Илија Диков, Јово Тривковић, Владислав Павичевић, Перо Јоксимовић и Божо Јоксимовић... Горажде – **Божо Драшковић, Петар Дроца, Спасоје Кукавица, Ристо Стојановић, Илија Марковић, Саво Јовановић, Никола Милошевић, Ђорђије Бољановић, Стјепан Дроца, Сава Јанковић, Стево Крунић, Ђетко Мутлак, Благоје Мачар, Тривко Миловић, Миле Петковић, Сава Радовић, Лазар Лазовић, Мирко Тешевић, Јанко Фуртула, Илија Хелета, Васо Ђоковић, Анте Дракула, Стево Ђоковић, Саво Достих, Љубоје****

Иконић, Крсто Кукавица, Јован Митровић, Благоје Савић, Петар Јовановић, Средоје Андрић, Алекса Дроца, Крсто Живковић, Милан Јеремић, Крсто Крунић, Јевто Мутлак, Стево Миловић, Тодор Миловић, Драго Ракановић, Милан Радовић, Милко Старовић, Никола Терзић, Јово Уљар, Никола Хелета, Неђо Шубара, Ђорђе Видовић, Сава Бојовић, Митар Дроца, Весо Танасковић, Љубо Драгичевић, Нико Стојановић, Мирко Ристичевић, Васо Вукадин, Ибро Мушановић, Перо Дроца, Јово Живковић, Љубоје Комленовић, Стево Мутлак, Јово Маљукан, Мато Пантовић, Петар Радовић, Перо Радовић, Милан Суботић, Перо Стојковић, Весо Хелета, Недељко Давидовић, Лазар Рацковић, Спасоје Спасојевић и Васо Планић.

Злочини над Србима у Јабуци код Горажда

Врхунац међу бројним злочинима аустроугарских окупатора у нашим крајевима био је стријељање 46 угледних домаћина на Јабуци изнад Горажда.

Црква У Доњој Сопотници

Претходно су их издвојили из непрегледне избјегличке колоне, коју су 1914. године тјерали према Сарајеву. Сурову смрт тада су на Јабуци нашли : **Јаков, Крсто и Гавро Каблар, Маринко, Ристо, Никола, Обрен и Алекса Шкипина, Периша Фуртула, Неђо Цицовић, Гавро и Натасије Шарац, Лазар Ђосић, Ристо Ковачевић, Ђуро Симић, Перо и Перкан Јовичић,**

Сава, Гавро и Никола Вукадин, Василије и Никола Ђоковић, Милован Хелета, Ристо и Милија Нешковић, Ристо и Крсто Новосел, Крсто, Милија и Спасоје Абазовић, Василије, Ђорђе, Ђуро, Симо, Милан и Милија Шибалија, Симо Пурковић, Милан Вуковић и Јаков Крстановић.

Сви стријељани Срби били су угледни домаћини из околине Горажда, Праче, Сокоца и Рогатице. Пошто су их довели на Јабуку, шуцкори су их присилили да сами себи ископају заједничку раку, а онда су их постројили поред ње. Аустроугарски заповједник обратио им се ријечима „да им је то заједничка кућа и да то исто чека све оне који не буду лојални њиховој власти“.

Након тога су их, по казивању Јакше Живковића и Лазара Гавриловића, шуцкори по групама приводили ивици раке и стријељали ватреним оружјем.

Ове српске родољубе тада су звјерски побили муслимани-шуцкори, прве комшије: Сејдо Мирвић, Осман Канлић, Алија Халиоцић звани Цогељ и други, а предводио их је Смаил Шиљак. Био је то велики масовни злочин окупаторске власти која је, заједно са својим слугама-шуцкорима, још тада имала у плану протјеривање српског народа са ових, његових, вјековних простора.

Родбини и пријатељима стријељаних Срба на Јабуци дуго времена био је забрањен приступ њиховој заједничкој гробници. Тек је 1937. године Краљевина Југославија, заједно са потом-

цима стријељаних, подигла скроман каменом зидани споменик са бијелим крстом на врху и плочом са именима свих стријељаних. Споменик је открио Богољуб Јевтић, тадашњи предсједник Владе, као краљев изасланик. Јевтић је том приликом рекао да је ова гробница и споменик својеврсни симбол борбе српског народа против освајача, те да су ови невини људи положили своје животе у одбрани српског народа и Србије.

Страдање браће Бољановић

Шуцкори су 1914. године звјерски убили и пет мушких глава из породице **Бољановић – рођењу браћу Илију и Крста, те њихове рођаке Пера, Сава и Рада.** Аустроугарске власти су их ухапсиле и осудиле на смрт вјешањем. Ту казну шуцкори су извршили на Вијогору, испод аутомеханичарске радње Драга Поповића, гдје су и закопани. Након рата, 1918. године ту им је био подигнут споменик, али су га усташе срушиле одмах 1941. године, чим су стигле у Горажде...

Ово су само неки од бројних примјера драстичног кажњавања Срба, који се уклапају у суштину геноцидне стратегије аустроугарских и других освајача, како би се подручје уз Дрину очистило од српског народа...

Приредио:
Никола Хелета

(Дијелови из необјављене књиге о вјековном страдању Срба горњедринског и романијског краја)

Сјећање на Вишњу Мосић из Горњег Дубова код Вишеграда

БАБА ВИШЊА – ЗАБОРАВЉЕНА СРПСКА ХЕРОИНА

Уочи Првог свјетског рата, кришом проводећи преко границе са Србијом чланове „Младе Босне“, Вишња Мосић је постала њихов члан.

Горње Дубово је одвајкада било погранични планински крај вишеградске општине према Бајиној Башти и Србији. Шкрта, испарцелиса-

Баба Вишња

на земља, најпогоднија за сточарство, овдашње становнике је природно усмјерила на горштакчи начин преживљавања, а граница, која је час била строга, а опет временом и формална, упућивала их је једне на друге, на размјену, породичне везе, а понекад и на ситни шверц, од кога су многи преживљавали.

Граница у овом планинском крају, са безброј козијих стаза, а мало путева, поткрај деветнаестог вијека била је путоказ за многе путнике намјернике, који су туда ходили разним пословима и разлозима. Најчешће скривено од стража и граничара.

А да би прошли ово међугранично подручје многи су се обраћали чобанима, који су знали сваки пут и путељак, чак и кроз најгушћу шуму.

Негдје с почетка 1906. године домаћица Вишња Мосић оста без мужа Пера, са којим је изродила четверо дјеце.

Разбоље се Пери на пречац и, ваљда, од тешког рада у шуми и надничења по њивама, оде на живцима.

Вишња се одједном нађе у нерјешивим проблемима. Дјеца ситна, ваља их нахранити, а муж тешко болестан. Једном је, чак, насрнуо на најмлађег сина Милутина, док је био у бешици, а затим га је Вишња, заједно са братом Милисавом Марковићем једва спријечила да не запали омалену кућу.

Тара-Дубово-Заовине, стара брвнара

Чували су Пера данима, али је ипак на Сретење Господње отишао у оближњи шумарак, наводно да накреше буковог листа за стоку.

Већ се смрачило, а ни њега ни листа. Скупе се комшије па у потрагу. Нису дуго ишли. У мјесту званом Буковик скочио је или се оклизнуо са високе стијене.

Никад није тачно утврђено, али је зато народ ову стијену назвао по њему. По православном обичају нису га сахранили ни у сеоско гробље, већ недалеко од стрмих стијена. Уз „Перову стијену“ и омалену хумку прозваше „Перин гроб“.

Тако је Перо Мосић окончао свој кратки, али тежачки живот, оставивши супругу Вишњу да се сналази како зна и умије са ситном дјецом.

А Вишња, испрена и природно надарена за разне послове, чак и мушке, преузе бригу о домаћинству, кући, дјеци, стоци и њивама. Људи су је поштовали и помагали, колико су могли, и због њене мудрости и савјета које им је давала, како би им олакшала муке и свакодневне проблеме.

Помагали су јој рођаци и комшије, али је било и оних који су једва чекали да све напусти и врати се својима. Да се рашире по њеном омаленом имању, да се окористе њеном муком.

Дјеца полако пристигоше, па свако поче помагати. Око чувања стоке највише. Само, није их смјела саме пуштати, већ је ишла са њима. Тако

упозна све стазе и путељке, сусрета путнике на-мјернике, прекограничаре, како су их најчешће звали.

Упућивала је многе на прави пут, ако би залутали, а многи су свраћали у њен омалени, скромни дом. Посебно кад би се задесили за лошег времена зими, али и у касну јесен и рано прољеће.

Како јој је кућа била задња на путу према Србији, многи су је користили као одмор и неку врсту припреме за прелазак границе. Након што би били послужени, обично водом и шећером, настављали би даље.

Дуго се препричавало да је, једном приликом, на питање пролазника: „Чија је ово кућа - млада“, кратко одговорила: „Ово вам је свратикућа, ето чија је. Свратите и ви, ако желите“!

Мало, помало Вишња се прочу као један од најсигурнијих водича преко границе. Није то радила ни за какве паре. Једноставно, ишла је људима на руку, осјећала је да им треба помоћи, не питајући их којим поводом и послом туда ходе.

Аустроугарске окупационе власти посебно су контролисале гранична подручја према Србији. Њихове патроле учесташе и на подручју Горњег Дубова, али је Вишња знала за тајне пролазе кроз густу шуму.

У предвечерје Првог свјетског рата, још током 1913. године, у оба правца, најчешће ноћу, почеше се кретати младићи. По облачењу, али и васпитању видјело се да су образовани, пуни идеала и младалачких снова. Вишња им је била толико повјерљива да су је убрзо примили у своју организацију.

И тако Вишња Мосић поста члан „Младе Босне“, револуционарне омладинске организације, која се, како су јој објашњавали, борила против Аустроугарске окупације Босне и Херцеговине и за њено припајање Србији и другим јужнословенским земљама.

У то тешко вријеме одиграла је значајну улогу, вјешто проводећи чланове „Младе Босне“, али

и преносећи њихове усмене и писмене поруке које су размјењивали са члановима тадашње Народне одбране у сусједној Србији.

Пролазећи неопажено поред, до зуба наоружаних аустроугарских граничара, најчешће је поруке преносила чувајући стада оваца на пашњацима уз саму границу. А кад би их сусрела, знала је писане поруке ставити испод језика, глумећи зубобољу или чак да је глувонијема.

За преношење порука често је користила и своју кћеркицу Цвијету, тако што би их сплела у њене плетенице, а понекад ушила и у овчије руно, којим је била обучена.

На граници између Горњег Дубова и Заовина једне прилике, идући кроз мјесто звано Мичаилов крст, превела је и голобрадог црномањастог младића, за кога је убрзо сазнала да се зове Гаврило Принцип.

Знала је да долази већа група младобосанаца, међу њима и Гаврило, а као знак распознавања на договореном мјесту у једном густом шумарку, држала је бијелу марамицу у руци. Када се увјерила да је пут чист, кренула је напријед. Стигавши близу границе само је скренула у страну показујући им руком да наставе даље према Србији.

Сјећала се Баба Вишња да су тамо остали подуго, да би јој једног дана најавили повратак у Босну.

Убрзо сазнаде за Сарајевски атентат. Једно вријеме се примири, али онда дођоше аустроугарски војници по њу. Колико год да је била конспиративна и чувала се ухода, очито да су у истрази, након атентата над престолонаследником Францом Фердинандом и његовом супругом, сазнали за њене међуграничне везе.

Одводе је у затвор у Сарајево, са осталим младобосанцима. Након двије године тамновања пребацују је у Беч, а од тешке робије спасио је затворски лекар, Јеврејин. Причало се да је и он

био симпатизер „Младе Босне“. Савјетовао је, приликом прегледа у ординацији, да на суђењу уопште не одговара на постављена питања, глумећи психички поремећену особу.

Придржавајући се докторових савјета Вишња је вјешто убиједила судије да она, као убога сељанка, није имала никакве везе са члановима „Младе Босне“.

Нерадо се касније сјећала тог тамновања и суђења, јер није жељела да јој се враћају слике тешких мучења у истрази.

И њеног брата Милисава су, након атентата у Сарајеву, ухапсили. Око двије године тамновао је у сарајевском затвору, али га је својим свједочењем спасио даљег робијања Неђо Којадиновић из засеока Баре у Заовинама.

Причало се у народу да је овај одважни сељак, из домаћинске куће Рашка Којадиновића, отишао у суд у Сарајево и тамо прислужио свијећу, прекрстио се и рекао да ће пред Богом и народом говорити истину. Његово свједочење га је избавило из сарајевског казамата, али је због нарушеног здравља од посљедица мучења убрзо умро.

Споменик на Јабуци предратни изглед

По завршетку Првог свјетског рата Вишња Мосић је, заједно са другим заслужним и признатим људима, позвана у Београд на свечаност у краљевој резиденцији. Након што је краљ Петар информисан о њеном изузетно лошем имовном стању, понудио јој је новчану или материјалну помоћ. Као мудра и виспрена домаћица, не размишљајући дуго, рекла му је да би жељела да

јој се ријеша стамбено питање и да јој држава додијели још мало земље, јер је она са којом је располагала била неплодна и мала.

Убрзо су јој дали на коришћење земљу у сусједним Мушићима, након чега су се мјештани муслимани побунили, жалећи се да они немају гдје чувати стоку. Не желећи неспоразуме са комшијама прихватила је имање у Мотиковој равни, које је након привременог коришћења убрзо постало њено власништво.

Након што доби боље и квалитетније имање, отеже се обећана градња нове куће, све до 1929. године. Разочарана због неиспуњеног краљевог обећања Вишња одлучи, па пут под ноге, у Бајину Башту, у тамошњу пошту. Телефоном назове канцеларију краљеве владе у Београду, гдје су је информисали како су паре за градњу њене нове куће у Горњем Дубову, у износу од тадашњих 200.000 динара, на вријеме и уредно уплаћене на рачун тадашње општине у Вишеграду.

Друго рушење споменика на Јабуци

Услиједила је финансијска контрола која је утврдила да су те намјенске паре одавно потрошене и да им се, практично, није могло ући у траг.

По налогу краљевске владе вишеградске власти су морале под хитно ријешити њено стамбено питање, тако да су у недостатку потрошених пара почеле скупљати добровољне прилоге, чак одбијањем процената од зарада радницима. Успјели су сакупити тек десети дио те суме, око 2.000 динара, од чега су, користећи бесплатан грађевински материјал тадашњих фирми, негдје око 1932. године Вишњи саградили нову кућу.

А када је кућа била завршена општина је, да би се некако искупила због трошења пара, у Горњем Дубову приредила велику свечаност којој су присуствовали високи краљеви официри, који су Вишњи Мосић предали тапије за добровољачку земљу у Мотиковој равни и кључеве од нове куће.

Истинска српска хероина Вишња Мосић је 13. новембра 1937. године предала душу Господу Богу. Живјела је часно и поштено, храбро се стављајући у службу Србији, којој је цијелог свог живота била одана свом душом.

О баби Вишњи Мосић и њеним подвизима у тешким временима аустроугарске окупације хроничари нису превише писали. Њени племенити и храбри подвизи помињу се у књизи „Вишеград и околица“, коју је 1934. године објавио Азиз Ресулбеговић-Дефтедаревић. У тој књизи, на страни 51, између осталог кратко пише: „Позната баба Вишња из Дубова, која је још жива, преносила је повјереничка писма и додавала их људима из Народне одбране“.

Вишња Мосић се помиње и у књизи „Вишеградска жупа и Боричка висораван“, Јелисија-Јела С. Новаковића. На страницама 208-209, наводи се „да је за вријеме аустроугарске владавине над Босном, тадашњим властима највише живот загорчавала позната храбра и лукава жена, Вишња Мосић из Дубова. Она је примала и остављала писма и усмене поруке са једне на другу страну

‘суве границе’. Упућивала добровољце и друге патриоте на најсигурније стазе, за прелаз преко границе“.

За живота Вишња Мосић се прочула и као народни љекар, справљајући мелеме и чајеве од љековитих трава, којима је овај крај изузетно богат. Никома ништа није наплаћивала, али су је у знак захвалности излијечени даривали прилозима које су остављали на оближњој источној води, која се налазила недалеко од њене куће. Тим даровима је подизала своју дјецу.

Ова храбра жена оставила је дубоког трага у ово погранично подручје, чак и након смрти. Тако је 1941. године група усташа кренула у Горње Дубово, из касарне у Гостиљи, тражећи Вишњу Мосић, означивши је као непријатеља број један за тадашњу ратну муслиманску власт. Сазнавши да је умрла тражили су њен гроб, али га нису нашли, јер је њен син Маринко прије доласка усташа избрисао надгробни натпис.

Вишњин други син Милутин је, као краљев војник, 1941. године мобилисан. Заробљен је у борбама на граници према Албанији, након чега је четири године провео у злогласном логору Аушвиц, гдје је ипак жив дочекао крај Другог свјетског рата. Али, као бившем краљевом војнику комунистичке власти нису му додијелиле никакву помоћ у храни. Изашавши из воза, између Кремана и Мокре Горе, кренуо је преко Заовина пјешнице до Горњег Дубова пјевајући наглас: „Ој дјевојко Милијана, прошећај се планинама“ и „Нико не зна шта су муке тешке док не пређе Албанију пјешке“.

Колико год да су били обрадовани његовим повратком, укућани су се додатно забринули како ће прехранити још једна гладна уста, јер је у то поратно вријеме владала велика глад.

У то вријеме о Вишњи Мосић се говорило само кришом и шапатам, међу четири зида, а њени насљедници су наставили да живе скромно и сиромашно, након чега их комунистичке власти 1948. године раздвајају. Њен син Маринко Мосић, као колонизатор са супругом и двоје дјеце депортован је у Семберију, гдје је засновао ново домаћинство, а млађи Милутин са супругом Милијаном и дјецом остаје да живи у Горњем Дубову, које је по њиховој смрти наслиједио син Благомир са супругом Миленом, дјецом Диковом, Драгом, Драгославом, Вишњом и Ранком. Након Благомирове смрти, Вишњино и Перово имање данас одржавају снаја Милена, Блашкова супруга и Вишњини прауници Драго и Драгослав Мосић, са породицама.

(Ова скромна прича о баби Вишњи Мосић и њеним заслугама написана је захваљујући сјећањима њених потомака, Драга и Иване Мосић. Аутори су, овим текстом, жељели да за трајно оставе пристојан запис о њеном животу и изузетној улози на помагању члановима „Младе Босне“. У Вишеграду и са друге стране границе, у сусједној Бајиној Башти, нема никаквог званичног биљега који би подсјећао на ову српску хероину. А требало је то одавно учинити. За исправљање те неправде је право вријеме можда управо сада, када обиљежавамо 100 година од почетка Првог свјетског рата).

Родослов потомака бабе Вишње Мосић

Вишња Мосић, од оца **Перише Марковића** и мајке **Маре**, дјевојачки Ђурић (поријеклом из села Заовине, заселак Костићи, звани Домишљани, општина Бајина Башта), рођена је 1870. године у селу **Горње Дубово**, заселак **Марковићи**, општина **Вишеград**.

Имала је браћу: **Милисава** и **Стојана**. **Милисав** је имао сина **Лазара** и кћерку **Гоју**. **Лазар** је са **Цвијетом Голубовић** изродио дјецу: **Петка**, **Милована**, **Луку**, **Милојку**, **Јелу** и **Милену**, а **Гоја** се удала у **Лазиће** и имала синове: **Михајла** и **Милована** и кћерке **Винку**, **Новку**, **Петру** и **Милијану**. **Милован** је имао синове: **Миломира** и **Радована**, а **Михајло Зорана** и **Слободана**, док им се кћерка **Милијана** удала у село **Јелашце** за **Станимира Савића**, са којим је родила сина **Александра** и **Зорана**.

Други **Вишњин** брат **Стојан** је имао сина **Ивка**, који је са супругом **Пауном Марић** изродио синове: **Милорада**, **Стојана** и **Тому**, као и кћерке **Славку**, **Славојку** и **Стојку**. **Славка** се удала у **Пецикозе**. Њена су дјеца: **Вида**, **Милојка**, **Слободан** и још један брат који живи у **Београду**. **Славојка** се удала у **Рујевце** за **Видоја Воисављевића**, **Вукомановог** стрица. Изродили су синове **Милана** и **Драгана**, који живе у **Обреновцу**. **Стојка** се удала за **Васа**

Шимшића у **Горње Дубово**. Имали су сина **Верољуба** и кћерку **Виђенку**.

Вишња Мосић је имала двије сестре. **Цвијету**, која се удала у **Вардиште** за **Стевана Томића**, те **Леку**, која се удала у **Тасиће** за **Вељка Тасића**. Имали су сина **Раденка**, који се жени **Анђом**, са којом је имао сина **Николу**. **Никола** се жени **Добрином Плећић** из **Горњег Дубова**. Добили су дјецу: **Раденка**, **Миленка**, **Станимира**, **Милену** и **Косу**.

Вишња Марковић се удала 1889. године за **Пера Мосића** у **Горње Дубово**. Живјели су у старој кући - брвнари. Између 1890. и 1896. године добили су кћерку **Цвијету**, која се удала у **Растиште** код **Бајине Баште**. Син **Маринко** им је рођен 1904. године. Оженио се **Стојанком** из **Вељег Поља** и са њом добио петоро дјеце: **Анђу**, **Мару**, **Миодрага**, **Новака** и **Ратка**. Син **Милутин** им је рођен 1906. године, а оженио се **Милијаном Шимшић**, родом из **Тасића**. Изродили су дјецу: **Раду**, **Душанку** и **Благомира**, чији је син **Драго Мосић**.

Прича објављена у часопису „Дабар“ Митрополије дабробосанске, мај 2014. године

Приредили:
Александар Савић
Славко Хелета

ОТВОРЕНА ИЗЛОЖБА „МЛАДА БОСНА И САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ“

Андрићев институт

Вриједна документарна грађа о Сарајевском атентату

Предсједник Матице Српске Драган Станић отворио је 31. августа у Галерији Андрићевог института у Андрићграду, изложбу архивске грађе „Млада Босна и Сарајевски атентат“ која својом едукативношћу на најбољи начин осликава прилике уочи, за вријеме и након Сарајевског атентата.

Обраћајући се бројним посјетиоцима, Станић је посебно нагласио да се Срби никада нису покоравали освајачима, што је у пракси доказано безброј пута, па и у случају Сарајевског атентата. Он је нагласио да је ово изузетно вриједна и до-

кументарно богата изложба, чији је аутор Бојан Стојнић, помоћник директора Архива Српске из Бањалуке.

Стојнић је истакао да је изложба подијељена на пет тематских цјелина и садржи документе који не дозвољавају да се фалсификује историја.

Највриједнији експонати на самој изложби су преписке између чланова „Младе Босне“, те извјештаји о страдању српског народа у БиХ за вријеме Првог свјетског рата, а оно што представља посебну архивску вриједност су

Изложба у Институту

Изложба у Институту

фотографије, које приказују вјешања по БиХ и затварања по концентрационим логорима. Изложба је била отворена до 20 септембра.

Истовремено, изложба је кренула и по Србији. Прва дестинација је Београд, гдје је постављена 15. септембра у Архиву Југославије, а отворили су је Небојша Радновић, српски члан Предсједништва БиХ и Томислав Николић предсједник Србије.

На свечаном отварању изложбе у галерији Андрићевог института краћим беседама публици су се обратили и члан Управног одбора Андрићевог института Боривоје Милошевић, директор Архива Српске Душан Поповић и један од оснивача покрета „Позитивна Српска“ Далибор Рачић.

Организатор изложбе је покрет „Позитивна Српска“ из Бањалуке.

Изложба у Институту

СРБИЈА У РАТУ 1914. ГОДИНЕ

Пред први светски рат, војне доктрине великих сила предвиђале су да ће нови рат одлучити неколико великих битака и да ће се завршити за неколико месеци.

Са таквим поставкама и уверењима, сукобљене стране, Централне силе и силе Антанте, очекивале су да ће се нови рат на Балкану, започет агресијом Аустро-Угарске на Краљевину Србију августа 1914. године, окончати до краја те године.

У наведеном убеђењу најдаље је отишла аустроугарска Врховна команда, нарочито команда њене „балканске војске“. Обе су веровале да ће се рат против Србије, која је била исцрпљена двогодишњим балканским ратовима, брзо завршити и да ће га Аустро-Угарска лако добити. Њен војни врх је своје процене темељио на реалним параметрима и проценама односа снага, на основу којих је урадио ратни план, извршио концентрацију и груписање снага и разрадио начине борбених дејстава.

СРБИЈА У РАТУ 1914. ГОДИНЕ

Пред први светски рат, војне доктрине великих сила предвиђале су да ће нови рат одлучити неколико великих битака и да ће се завршити за неколико месеци.

Са таквим поставкама и уверењима, сукобљене стране, Централне силе и силе Антанте, очекивале су да ће се нови рат на Балкану, започет агресијом Аустро-Угарске на Краљевину Србију августа 1914. године, окончати до краја те године.

У наведеном убеђењу најдаље је отишла аустроугарска Врховна команда, нарочито команда њене „балканске војске“. Обе су веровале да ће се рат против Србије, која је била исцрпљена двогодишњим балканским ратовима, брзо завршити и да ће га Аустро-Угарска лако добити. Њен војни врх је своје процене темељио на реалним параметрима и проценама односа снага, на основу којих је урадио ратни план, извршио концентрацију и груписање снага и разрадио начине борбених дејстава.

Међутим, насупрот доктринарним поставкама, већ прве битке у ратној 1914. години, тешке борбе и на западном фронту и у Галицији и велике жртве код снага у оба зараћена блока, оспориле су учења војних теоретичара и стратега о томе да ће „нови рат кратко трајати“. Нови ратни сукоб је врло брзо прерастао у позициони рат који је захватио читав свет и у којем је, уместо напад-

них дејстава, одбрана постала доминантан вид борбених дејстава.

Насупрот таквом стању на западном фронту и у Галицији, ратна 1914. година на српском ратишту имала је сасвим другачије карактеристике: прво, несклад између олако „произведене“ самоуверености аустроугарске Врховне команде и команде њене „балканске војске“, која је у борби против српске војске доживела тешке поразе у биткама на Церу и Колубари; и друго, дејства су имала офанзивно-дефанзивни карактер, због чега борбе на српском ратишту у 1914. години имају и данас вишеструку вредност и зато их се ваља не само подсећати већ их треба и свестрано изучавати.

У контексту наведеног става, сматрамо веома корисним да се сажето осврнемо на неке карактеристике борбених дејстава које је против аустроугарских трупа водила српска војска на Церу, Дрини и Колубари, односно на офанзивна дејства српске и црногорске војске у Босни и Срему, да кроз ток и исход наведених битака успоставимо узрочно-последични „контакт“ са ратном 1915. годином, која је по српски народ и њихову војску, због свега онога што се догађало и на политичко-дипломатском и на војном плану, имала тешке последице.

Колубарска битка

СРБИЈА У РАТУ ПРОТИВ АУСТРО-УГАРСКЕ 1914. ГОДИНЕ

Крајем 19. и нарочито почетком 20. века целокупна спољна политика Аустро-Угарске била је оријентисана према Балкану, југоистоку Европе и истоку. Због потреба за новим тржиштима и изворима сировина, она је у овим просторима инвестирала капитал, посебно кроз градњу железница на Балкану. Продирући на Балкан, сукобила се са интересима Русије, којој је Балкан, такође, био сфера интересовања. Тако се, паралелно са слабењем Турске, све више распламсавала и заоштравала дипломатска борба између те две силе за превласт на Балкану. Лоцирана у централном делу Балканског полуострва, Србија се нашла у средишту те њихове борбе. Тежећи ослобођењу још неослобођених крајева, она се у прво време ослањала на подршку и помоћ Русије. Све до мајског преврата 1903. године, Србија се налазила у готово полуколонијалном положају према Аустро-Угарској што је изазивало спор развитака и пропадања националне привреде. Године 1903. долази до преоријентације спољне политике Србије према Француској и Русији. Но, да би сачувала своје раније позиције у Србији, Аустро-Угарска прво затвара границе према њој, а затим против ње отпочиње 1904, односно 1906. године, вишегодишњи царински рат.

Односи Србије и Аустро-Угарске нарочито су се почели погоршавати од октобра 1908. године, односно од када је Аустро-Угарска прогласила анексију Босне и Херцеговине.

Покушај Србије да се супротстави повреди одредаба Берлинског уговора, није успео. Под снажним притиском великих сила – Русије, Француске и Велике Британије, које нису биле спремне за „нови рат“, и наравно Аустро-Угарска, Србија је била приморана да прихвати наметнуто стање као свршен чин. Истовремено, такав однос великих сила према Србији изазвао је велику узнемиреност и негодовање у српском народу.

Победе балканских савезника у Првом балканском рату битно су пореметиле и усложиле планове двојне монархије за продор на југоисток Европе. Због тога су још тада водећи аустроугарски кругови, на челу са престолонаследником Фрањом Фердинандом, тражили оружану интервенцију против Србије и Црне Горе. Изложене снажним притисцима великих сила, нарочито непопустљивим противљењем Аустро-Угарске, оне су се морале повући са обале Јадранског мора, и из Скадра.

Истовремено, Аустро-Угарска се није задовољила само тим чином, него је, да бу умањила углед Србије а и Балканског савеза – била главни подстрекач Бугарске за напад на Србију 1913. године, односно заговорник почетка Другог балканског рата, који се опет завршио победом Србије и њених савезника. Победе српске војске у ратовима од 1912. до 1913. године још више су разбеснеле агресивне, владајуће кругове Аустро-Угарске, зато су све отвореније тражили повод да се Србија уништи као држава, а да се њене територије припоје Монархији. То је, поред општих и других повода за избијање Првог светског рата, био основни узрок рата Аустро-Угарске против Србије. Глобални планови двојне монархије ишли су, пре свега, ка томе да се уништи држава Србија и да се тако овлада централном територијом Балкана, да се у ствари, истисне руски утицај на том подручју и отвори пут према југоистоку Европе. Да би остварила своје планове, Аустро-Угарска се отворено припремала за рат, вршила је пограничне провокације према Србији, интензивирала је дипломатску делатност, и веома распламсала масовну антисрпску пропаганду. Истовремено, Аустро-Угарска је настојала да Црну Гору одвоји од Србије, нудећи јој финансијску помоћ и територијално проширење. Међутим, Црна Гора је то одбила и стала на страну Србије.

Као непосредан повод за избијање рата послужио је атентат на Франца Фердинанда 28. јуна 1914. године. Тим чином су припадници револуционарне организације „Млада Босна“ показали нетрпељивост према туђинској власти у жељи да поведу борбу за национално ослобођење и уједињење српског и других јужнословенских народа.

1. АУСТРО-УГАРСКА АГРЕСИЈА НА СРБИЈУ АВГУСТА 1914. ГОДИНЕ

Владајући милитантни кругови у Аустро-Угарској одлучили су да искористе Сарајевски атентат за већ раније планирани обрачун са Србијом. Због тога су, темпираним новинским садржајима, створили претећу предратну атмосферу према Србији и српском народу, оптужујући српску владу, па чак и читав српски народ, за новонастале односе. Истовремено, свесна да би њен напад на Србију изазвао општи европски рат, она је за своје агресивне намере и планове тражила и сасвим лако добила, свестрану подршку Немачке, која се интезивно спремала за рат и њега прижељкивала.

Након што је обезбедила безрезервну подршку Немачке, Аустро-Угарска је 23. јула предала ултиматум Србији. Рок за одговор је био 48 часова, а захтеви такви да их српска влада није могла прихватити. Ипак, треба истаћи да је српска влада настојала, по савету Русије, која још увек није била спремна за рат и због тога тежила да одгоди његов почетак – да у односима са великим суседом смири „експлозивно“ стање. Наиме, Србија је прихватила све тачке ултиматума, изузев једне, односно оне којом је захтевано да аустроугарски војници учествују у истрази коју је требало спровести у Србији. Незадовољна што је српска влада одбила њен ултиматум, Аустро-Угарска је 25. јула 1914. године прекинула дипломатске односе са Србијом, а већ сутрадан, наредила мобилизацију снага предвиђених за операцију против Србије. Три дана касније 25. јула 1914. она је објавила рат Србији.

1.1 Аустроугарски операцијски план и концентрација снага

Аустроугарским ратним планом биле су предвиђене операције на два фронта: једне према Русији и Галицији; и друге према Србији

и Црној Гори. За рат на Балкану Аустријанци су првобитно планирали да са групом „Балкан“ воде офанзивне операције према Србији и Црној Гори, али само у случају ако Русија не подржи Србију, и не ступи у рат. У том смислу, иако се из операцијског плана не види какав је требало да буде поступак „балканске војске“ ако Русија ступи у рат, почело је груписање, односно концентрација снага за рат на Балкану. Међутим, баш у време превозења аустроугарске 2. армије у Срем, према српском фронту, Русија је објавила општу мобилизацију, што је практично значило да ће и она ступити у рат против Аустро-Угарске.

Одлука руске владе и њене Врховне команде да нареди мобилизацију и тиме убрза припрему за рат који су наметнуле Аустро-Угарска и Немачка, изазвала је значајне тешкоће у груписању аустроугарских снага за рат на Балкану. Пре свега, аустроугарска 2. армија затечена је у фази пребацивања ка Срему, где је имала споредни задатак, да својим присуством скрене пажњу српској Врховној команди на север. Иначе, аустроугарска 2. армија требало је да, после агресије 5. и 6. армије на Србију и Црну Гору, буде пребачена у Галицију ради извођења офанзивних дејстава против руске војске. У таквој ситуацији, иако је било логично да се заустави њено пребацивање у Срем, настављено је њено превозење, да се не би променом плана створио хаос на железници а, истовремено довођење и груписање јединица аустроугарске 5. и 6. армије на границама према Србији и Црној Гори.

Аустро-Угарска је успела да за кратко време концентрише три армије према балканском фронту, и то: 2. армију у Срему и Банату; 5. армију на простору Бијељина – Зворник – Прибој – Брчко и 6. армију на простору Власеница – Рогатица – Калиновик – Сарајево, а део снага код Невесиња и у Боки Которској.

Овакво груписање аустроугарских снага није одговарало стратегијском начелу о употреби и економији снага. Наиме, помоћне снаге аустроугарске „балканске војске“ биле су – иако су

имале могућности да искористе веома повољан обухватни положај за груписање главних снага према Србији и – не само веома удаљене од главних снага, него и врло удаљене једне од других и, истовремено, јаким природним препрекама, практично међусобно раздвојене. У том смислу, изгледа да је и на плану почетног груписања аустроугарских снага превагнуло операцијско опредељење из прве ратне замисли аустроугарске Врховне команде, по којем је било предвиђено да се према Србији, у почетку ратних дејстава, остане не у офанзиви него у дефанзиви.

Међутим, сматрајући да је Србија веома исцрпљена у балканским ратовима, а у жељи да искористи присуство своје 2. армије у Срему и Банату, командант аустроугарке „балканске војске“, генерал Оскар Поћорек је одлучио да снагама које су првобитним ратним планом биле предвиђене за дефанзивна дејства према Србији- пређе у офанзиву, односно да са 5. армијом одмах изврши агресију из правца запада (преко Дрине).

*

Таква одлука команданта „балканске војске“ условила је да се почетни ратни план битно измени, а због тога су извршене и промене у операцијским плановима о употреби све три аустроугарске армије у агресији на Србију. У том смислу, новим операцијским планом било је предвиђено да аустроугарска 5. армија пређе Дрину по завршеној концентрацији и да – уз истовремено демонстративна дејства делова аустроугарске 2. армија са севера – што пре заузме Ваљево, а тек након тога да у напад крене и аустроугарска 6. армија, и то 15. корпусом преко Дрине ка Ужицу, а 16. корпусом ка Ужицу и Пљевљама.

Командант аустроугарске „балканске војске“ је своје одлуке темељио на закључцима који су проистекли из процена о могућностима и неспремности српске војске и народа да пружи адекватан отпор. Наравно, због тога је био убеђен да ће његове армије брзо „прегазити Србију“.

Управо са таквим уверењем – а потпуно занемарујући морал српског народа и квалитет српске војске, којој, када је присиљена да брани своју отаџбину и слободу свога народа, у херојству и умећу ратовања нема премца – наредио је својој 5. армији да 12. августа пређе у офанзиву преко Дрине, да до 18. августа заузме Ваљево, а након тога да у напад крене и његова 6. армија.

*

Уочљиво је да команда аустроугарске „балканске војске“, на почетку агресије на Србију није обезбедила једновремену употребу снага. Наиме, аустроугарска 5. армија почела је офанзиву преко Дрине 12. а 6. армија тек 18. августа. Осим тога, снаге аустроугарске 6. армије ангажоване су на дивергентним правцима и без борбеног додира, и то једним правцем ка Ужицу и другим ка Пљевљима. Дакле, временски и просторно издвојена, аустроугарска 5. армија је била изложена великом ризику и због тога је могла бити, а то се и догодило на Церу, тучена у офанзиви српских снага пре него што су јој друге аустроугарске армије могле уопште стићи у помоћ.

1.2. Српски ратни план, концентрација и груписање снага

При изради почетног операцијског плана, српска Врховна команда је пошла од чињенице да је улога српске војске да привуче и привеже што јаче аустроугарске снаге како би тиме олакшале ситуацију Русије. У том смислу, било је предвиђено да (ако аустроугарска предузме офанзиву) српска војска у прво време води дефанзивна дејства, а да у офанзиву пређу чим се за то укаже повољна прилика.

С обзиром на неизвесну политичку ситуацију, основна идеја операцијског плана била је да се српске снаге у прво време држе одбране, док се не испољи тежиште непријатељског дејства, а касније, односно када се ситуација разјасни, да се ради према приликама на ратишту. На основу тога, одређене су улоге и задаци армија: 1. армија – да под заштитом истурених одреда на Сави и Дрини брани Ваљево на линији: Словац-Јаутина-

Каменица-Јолина бреза; 2. армији – да из централног положаја, са линије Аранђеловац-Лазаревац, дејствује у непријатељски бок и позадину ако се непријатељске главне снаге појаве на фронту било 1. армије, било 3. Армије; и Ужичкој војсци – да осматра гранични фронт: Бајина Башта-Мокра Гора-Прибој и да затвара све правце који и воде у долину Западне Мораве и Лима.

Црногорски ратни план, израђен је када је Аустро-Угарска објавила рат Србији. Имао је чисто одбрамбени карактер. Према њему извршена је следећа концентрација снага: Пљеваљска дивизија у рејону Бољанићи – Бобово, са задатком да затвори правце од Чајничка и Челебића ка Пљевљима и да одржава везу са српском војском код Прибоја: Херцеговачки одред (Подгоричка, Никшићка и Колашинска дивизија), на простору Крстац – Грахово – Трубјела, са задатком да затвори све правце који воде из Херцеговине и Боке Которске у правцу Никшића; Ловћенски одред (ојачана Цетињска дивизија) на простору Ловћен – Суторман, са задатком да затвори правце који од Боке Которске и мора воде ка Цетињу и Ријеци Црнојевића; Старосрбијански одред (Васојевићка и Беранска бригада) за обезбеђење границе према Албанији.

Дуж граничног фронта, према Херцеговини биле су груписане нешто јаче снаге у кордонском распореду. Међутим, он се већ у почетку операција показао нецелисходним. Због тога су, одмах на почетку аустроугарске агресије, снаге прегруписане према Рашкој области. До овога је дошло због недостатка заједничког операцијског плана српске и црногорске војске. Заједнички операцијски план, који је потписао начелник штаба српске Врховне команде војвода Ратомир Путник, израђен је у српској Врховној команди тек 17. августа 1914. године, и то на захтев краља Николе. Према том плану, требало је две трећине црногорске војске концентрисати око Пљеваља за операције правцем Чајничке – Горажде – Сарајево ради садејства са српском Ужичком војском која ће дејствовати од Мокре Горе и Вишеграда ка Сарајеву, а остале снаге да се употребе за одбрану границе.

1.3. Аустро-Угарска агресија на Србију 1914. године – Церска битка

Уочи агресије Аустроугарске на Србију, главне снаге српске 1. и 2. армије биле су концентрисане у Шумадији и оријентисане према северу, одакле се очекивао напад главних снага аустроугарске „балканске војске“, док је 3. армија добила задатак да брани веома широк гранични фронт на Сави и Дрини, односно фронт од ушћа Колубаре у Саву, па све до Љубовије, и то са овим распоредом снага: *Обреновачки одред* на фронту од ушћа Колубаре до ушћа реке Вукодраже до Зворника, са задатком да затворе све правце од Саве и Дрине ка Ваљевоу, конкретно да њен Шабачки одред брани положај од реке Вукодраже до Самуровића аде; *Лознички одред* од Пејине аде до аде Зеленице, с тим што се на десном одсеку овог одреда налазио и Лешнички одред и што је везу између Шабачког и Лозничког одреда одржавао *Јаворски одред*; *Љубовијски одред* од Удовице до Љубовије; одред на Дебелом брду одржавао је везу између левог крила 3. армије и Ужичке војске и затворио правац од Љубовије ка Ваљевоу и *Дринска дивизија* првог позива на положајима у рејону Ваљево. Одреди на Сави и Дрини по упутствима команданта Армије, имали су задатак да воде задржавајућу одбрану, која се, иначе, тада називала „одбрана за добитак у времену“.

Према српској 3. армији била је аустроугарска 5. армија са 8. корпусом на простору Бијељина – с. Амајлија и 13. корпусом на простору с. Батара – Козлук – Зворник. Поред тога, у Срему су се налазили 4. и 9. корпус аустроугарске 2. армије.

Пошто је настојао да до 18. августа искористи привремено присуство 2. армије у Срему, генерал Поћорек је 12. августа наредио 5. армији да пређе у офанзиву преко Дрине, с тим да до 18. августа заузме Ваљево, када је у офанзиву требало да крене и 6. армија. Командант аустроугарске 5. армије је предлагао да се измени време почетка офанзиве и да у агресији на Србију заједно дејствују и 5. и 6. армија. Међутим тај предлог командант „балканске војске“ није прихватио, па је 5. армија сама у зору 12. авгу-

ста почела прелаз преко Дрине, односно напад на Србију.

Дејства аустроугарске 5. и делова 2. армије започела су истовремено. Прво је 9. дивизија 8. корпуса 5. армије отпочела прелаз преко Дрине, а затим је 2. армија снажно бомбардовала Београд, Обреновац и Шабац. Истовремено, њен један пук је под заштитом артиљеријске ватре, заузео Шабац, а аустроугарска 29. дивизија Подрињску Митровицу и села Ноћај, Шеварје и Дреновац.

*

Од тада, односно од 12. до 15. августа 1914. године, воде се борбе које карактеришу, с једне стране, опрезно наступање аустроугарских јединица и њихово настојање да своје задатке реализују са што мање губитака; а с друге, одлучност српске Врховне команде, пошто је брзо уочила да су главне аустроугарске снаге груписане не на северу, него према западном и северозападном делу Србије, да ангажовањем целе 3. армије према Дрини, а делом снага према Сави, еластичном, али и упорном одбраном, задржава непријатељске снаге и тиме обезбеди услове за правовремено прегруписивање друге две српске армије које су се до тада налазиле на простору Свилајнац-Паланка-Топола-Аранђеловац-Лазаревац и да их упути у правцу одакле су нападале главне аустроугарске снаге.

Чињеница је да је српска Врховна команда уочи избијања рата, мада на основу врло оскудних обавештајних података, извршила реалну процену ситуације и да је, баш због тога, била у могућности да према развоју ситуације на ратишту предузме одговарајуће мере у погледу прегруписивања армија, дало јој је значајну предност у вођењу операција над непријатељским командовањем. Наиме, све до 15. августа практично траје стварање почетног операцијског плана и груписање снага за битку на Церу. У том процесу, битне претпоставке које су омогућиле да се правовремено реализују основне поставке из ратног плана српске Врховне команде били су високо умеће и реална процена ситуације, затим почетно груписање

снага у којем није било израженог тежишта, него „ишчекивање“ поступака агресорских армија, под заштитом 3. армије и напоскон, према насталој ситуацији, прегруписивање 1. и 2. српске армије. Да би се све то реализовало за тако кратко време, огромна заслуга је и војника и њихових старешина који су својом високом свешћу о праведности борбе за одбрану отаџбине и слободе свога народа исказали огромну, несаломиву снагу и неуништив морал. У том смислу, јединице су се истицале необичним полетом и пожртвовањем, тако да су готово без предаха извршавале задатке, посебно усиљене маршеве који су износили и од 40-60 км дневно. Осим тога, у историји српског народа остаће забележено, као ретко где у свету, да се на оглас мобилизације јавио велики број прекобројних војних обвезника, од којих је формирано неколико прекобројних пукова.

*

Све до 15. августа траје обострано подилажење за Церску битку. Нема урађеног операцијског плана по коме би се вршило груписање снага. Због тога, 15. августа увече, јединице аустроугарске 5. армије, које су наступале у шест нападних колона и са развученим јединицама на фронту широком 70 км, са врло плитким распоредом снага и без резерви нашле су се на планини Цер. Јединице 8. корпуса аустроугарске 5. армије су заноћиле у овом распореду: лева колона 21. дивизије на северним падинама Цера; десна колона исте дивизије на самом гробу Цера, са предњим деловима на источним падинама према селу Текеришу; и 9. дивизија у долини реке Лешнице. Истовремено, јединице 13. корпуса аустроугарске 5. армије нашле су се у распореду: 53. дивизија у долини реке Јадар; 13. пешадијска и 11. брдска бригада на путу Лозница-Крупан код Гручанског гробља; и 49. дивизија у Крупњу.

Наспрам аустроугарској 5. армији наступила је и у покрету вршила прегруписивање својих снага српска 2. армија. Дан уочи Церске битке, њен командант генерал Степа Степановић, примио је од српске Врховне команде ново

наређење, којим је добио задатак да изврши удар у бок непријатеља који продира долином Јадра односно да нападне 53. аустроугарску дивизију. Због тога, командант српске 2. армије био је принуђен да својим дивизијама измени пређашње задатке, па је тако *Комбинованој дивизији* наредио да форсирано настави покрет правцем с. Велики Бошњак-Ракита-с.Текериш, дакле према Текеришу, с тим да са једним *пук*ом затвара правац који води од Шапца ка Текеришу; затим да гребеном Цера упути *један пук*, а да са главним снагама наступа долином Лешнице, са задатком да нападне у бок непријатеља који се налазио на линији: с. Стража-с. Козјак. Истовремено, *Моравској дивизији* је наредио да настави покрет правцем с. Каманица – Михајлов гроб – с.Текериш, а одатле гребеном Иверка продужи ка селу Обрежу, са задатком да изврши бочни напад на непријатељске снаге у долини реке Јадар; *коњичкој дивизији* је наредио да што пре избије на линију Шабац-Лешница, да установи каква је ситуација у Мачви, и да, поред тога, обезбеђује десни бок армије, а *Шумадијској дивизији* првог позива да нападне и заузме Шабац, с тим да се у случају јачег отпора аустроугарских снага утврди и најупорније брани правце с. Велики Бошњак – с. Осечину. Садржај наређења команданта српске 2. армије генерала Степе Степановића указује да он није располагао прецизним подацима о непријатељским снагама посебно не тиме да се на Церу и у долини Лешнице налази цео 8. аустроугарски корпус 5. армије. Но, без обзира на ту околност командант 2. армије је веома добро уочио значај планине Цер за извођење борбених дејстава, па је, сходно томе, у току покрета јединица кориговао њихове задатке, посебно *Комбинованој дивизији*. Наиме, она је, у складу са измењеним наређењем, имала задатак да продужи марш преко Столица, затим преко Михаиловог гроба ка Текеришу, а онда да, одмах по избијању на ту просторију, делом снага осигура правац Текериш-Шабац, да један пук са артиљеријском батеријом упути преко Парлога, гребеном Цера на Тројан и Косанин град, а да истовремено своја два пука са хаубичким дивизионом задржи на Текеришу. Да би извршила наведени задатак *Комбинована*

дивизија је морала да изврши усиљени марш и да, по могућности, из покрета нападне и заузме Косанин град. У складу са овим наређењем, *Комбинована дивизија* је наставила форсирани марш.

У току ноћи за време подиласка ка с. Текеришу, предњи делови њене дивизије приметили су „ниска светла“ на падинама Цера, чему, у први мах, нису придавали нарочиту пажњу. Међутим, други *прекобројни пук* се приликом кретања уз падине изненада сукобио са јединицама десне колоне аустоугарске 21. дивизије које су ту заноћиле. Тако су, у ствари, *борбом код Текериша* започеле борбе на Церу у којима су са српске стране учествовала *три прекобројна пука* (1, 2. и 3). Комбиновне дивизије, а са аустроугарске такође три пука, и то 21. дивизије.

И ако су борбу код Текерише водиле приближно једнаке снаге – српски прекобројни пукови су успели да разбију десну колону аустроугарске 21. дивизије и да је натерају на одступање ка Дрини. Тако је *бојем код Текериша отпочела Церска битка*.

После тог ноћног боја код Текериша, уследила је жестока четвородневна битка на Церу. У првом дану, 16. августа, борбу су, на широком фронту, водиле приближно једнаке снаге. У току тих дејстава, аустроугарска 5. армија је развила све своје снаге тако да је практично остала без резерви. Насупрот томе, команданти српских армија и српска Врховна команда су прегруписавали своје снаге и сукцесивно их уводили у борбу – према потреби и стању на појединим правцима борбених дејстава.

Исвлачење топова на Јадру

Тако је, на пример, *Комбиновану дивизију*, док су се њени пукови после боја код Текериша припремали за даља дејства, изненада, рано ујутро, у бок напала аустроугарска 9. дивизија и принудила је да се повуче на положаје у висини Кика, где ју је прихватио 5. *прекобројни* пук, који није учествовао у ноћном боју. Међутим, тиме није отклоњена опасност од нових напада аустроугарских снага, па је вишечасовна борба настављена несмањеном жестином и у току дана. Но, пристизањем *Моравске дивизије* првог позива, која се из покрета развила за борбу, и то улево од Комбиноване дивизије, олакшана је ситуација код прекобројних пукова.

Међутим, до повлачења Комбиноване дивизије са источних падина Цера дошло је баш због кашњења *Моравске дивизије* првог позива која није у току ноћи продужила марш, као што је то учинила *Комбинована*. Да није било тако, она би, пошто није била у борби, изјутра примила на себе напад 9. дивизије и тиме омогућила Комбинованој дивизији да после успешно завршеног ноћног боја продужи надирање гребеном Цера и да избије на Дрину.

*

Да би расветлила ситуацију у Мачви и обезбедила унутрашње бокове *Шумадијске* дивизије првог позива и *Комбиноване* дивизије, *Коњичка* дивизија је са пет батаљона и једном батеријом из *Шумадијске* дивизије првог позива формирала две колоне. Њена *лева колона* штитила је десни бок *Комбиноване* дивизије и у наступању северним падињама Цера наишла на леву колону аустроугарске 21. дивизије, која је журила да пружи помоћ својој десној колони, коју је *Комбинована* дивизија разбила у току ноћи код Текериша. После вештог маневра српске пешадије и коњице у борбама на Родловцу и Скакалишту, лева колона *Коњичке* дивизије је успела да разбије и растроји непријатељску колону и да избије чак на Бобију.

Десна колона *Коњичке* дивизије штитила је леви бок *Шумадијске* дивизије првог позива и кретала се преко с. Петовице и Белог камена ка с. Добрићу, где је наишла на 57. бригаду ау-

строугарске 29. дивизије, која је, по наређењу команданта 9. корпуса, имала задатак да нападне *Шумадијску дивизију* првог позива у бок да би тиме олакшала ситуацију 5. армије на Церу. Међутим, аустроугарска 57. и 58. бригада су претрпеле тешке губитке, па су се морале повући ка Шапцу, при чему је, због нејасне ситуације између те две бригаде, дошло до међусобне борбе што је код њих изазвало још већу збуњеност.

*

За то време, *Шумадијска* дивизија првог позива је, затварајући правце од Шапца ка југу, успешно штитила десни бок другим српским јединицама које су офанзивно дејствовале ка Церу.

На овај начин, *Коњичка* и *Шумадијска* дивизија првог позива су врло успешно извршиле задатак и онемогућиле везу аустроугарске 2. и 5. армије, и то баш онога дана када им је она била најпотребнија ради спасавања 21. дивизије на Церу. Због тога је команда аустроугарске 2. армије била принуђена да нареди да се, поред деветог, у Шабац пребаци и 4. корпус те армије. Тиме се ова армија, противно вољи аустроугарске Врховне команде, ангажовала у борбама јужно од Шапца, а не у Галицији.

У долини Јадра, док су јединице српске 2. армије оствариле преокрет и натерале аустроугарске снаге на повлачење, *српска 3. армија* је успешно одбијала све аустроугарске нападе. Но, по паду мрака, њене јединице су, због угрожености бокова, отпочеле повлачење на положаје: Марјановића вис-к.241-к.243 – Рађевски камен-Шумер.

Због тог повлачења је угрожен правац Завлака-Ваљево, па је српска Врховна команда наредила да *Моравска дивизија* другог позива из 1. армије одмах, из рејона размештаја, крене преко Ваљева и привремено уђе у састав 3. армије. Овим је осујећен покушај аустроугарске 5. армије да јаким десним крилом сломи слабо српско лево крило.

*
—

Тако се већ првог дана развила битка на широком фронту приближно једнаких снага са обе стране. При томе је аустроугарска 5. армија развила све своје снаге, тако да је остала без резерви, док су, насупрот томе, српске снаге сукцесивно, довођењем из дубине, увођене у борбу што је стварало битну предност.

У току другог и трећег дана водиле су се такође жестоке борбе на Церу, али са новим моментима који су утицали на даљи ток Церске битке. Наиме, српска *Коњичка дивизија* је самоиницијативно смелим продором, пресекла железничку пругу Шабац-Лешница, извршила дубок продор у позадину аустроугарске 21. дивизије и тиме спречила борбену везу између аустроугарске 2. и 5. армије. Тај успех Коњичке дивизије значајно је утицао на то да се погорша морал и створи паника у позадини аустроугарске 21. дивизије.

Наиме, док су се Комбинована дивизија и Моравска дивизија првог позива припремале за напад, и то Комбинована гребеном Цера, а Моравска гребеном Иверка, напала их је аустроугарска 9. дивизија и при томе успела да потисне Моравску дивизију првог позива са положаја с. Југовићи – Калем на положај Калем – Илијино брдо. За то време, десна колона Комбиноване дивизије заузела је Тројан на Церу, одакле је бочном ватром укочила даљи напад аустроугарске 9. дивизије према њеној левој колони и Моравској дивизији првог позива.

Истовремено, *Коњичка дивизија* је продужила напад. Тако је 2. коњички пук пресекао железничку пругу Шабац-Лешница, а 3. коњички пук, иницијативом команданта пука, извршио дубок продор у позадини 21. дивизије, заузео с. Прњавор и гонио разбијене делове 21. дивизије у правцу моста на Дрини. Овако смелим дејствима, Коњичка дивизија је, и овога дана, онемогућила везу аустроугарске 2. и 5. армије.

Шумадијска дивизија првог позива је, у духу раније добијеног задатка, отпочела напад на Шабац, али га је командант дивизије, по одо-

брењу команданта армије, обуставио због јаког отпора 9. корпусу, а дивизији је наредио да пређе у одбрану на линији: Мишар-Потес-с. Јевремовац.

За то време, иако је српска 3. армија посела нове положаје: Марјановића вис-Рађевски камен и Баштавско брдо и тиме избегла обухват, код ње ситуација је још била критична. Ово због тога јер су њене укупне снаге одговарале снази само једне аустроугарске дивизије, док је против себе имала њихове две дивизије (36. и 42) и две бригаде (11. и 13). Због тога је у помоћ 3. армији упућена Моравска дивизија другог позива, која је у Ваљево стигла тога дана, око подне.

Комбинована дивизија и *Моравска дивизија* првог позива су 18. августа изјутра отпочеле заједнички напад на аустроугарску 9. дивизију. Међутим, њихове нападне колоне су врло опрезно наступале, па се аустроугарска 9. дивизија одржала на својим положајима. Због тога је Комбинована дивизија, крајем дана, избила само на пола пута између Тројана и Косанина града на Церу, док је Моравска дивизија првог позива подишла положајима на Рашуљачи.

У току ноћи 17/18. августа, код Шапца се из Срема пребацио 4. аустроугарски корпус и изјутра, у садејству са 9. корпусом, отпочео напад на Шумадијску дивизију првог позива, које се под јаким притиском повукла на положај на десној обали реке Думаче. Са тих положаја она је изненадном и јаком ватром задржала напад два непријатељска корпуса и тиме заштитила бок ударне групе на Церу.

У та два дана, 17. и 18. августа, снажан отпор двема српским дивизијама Комбинованој и Моравској, пружала је аустроугарска 9. дивизија, у чију је упорност и издржљивост веровала команда аустроугарске 5. армије и од ње тражила да издржи притисак српских снага до пристизања нових јединица из аустроугарске 2. армије, која се налазила у Срему.

Настављајући напад гребеном Цера и Иверка, две српске дивизије, Комбинована и Моравска

Српска артиљерија у Првом светском рату

првог позива, започеле су 19. августа обухватни напад на аустроугарску 9. дивизију, тако да су је око подне принудиле да отпочне повлачење, а затим су је, иако опрезним наступањем, натерале на повраћење и преко Дрине. И друге српске јединице су до краја 19. августа водиле тешке борбе против три аустроугарске дивизије (29, 31. и 32) и 13. корпуса и у њима оствариле велике успехе.

Шумадијска дивизија првог позива је, изненадним нападом са положаја на реци Думачи, унела пометњу код јединица 31. и 32. дивизије, а затим се неопажено повукла на реку Добраву. Тим веома вештим маневром она је обезбедила бок главних снага и створила време потребно за решење битке на Церу. Овакав рад Шумадијске дивизије првог позива створио је утисак код аустроугарских команданата да испред себе имају не једну него три српске дивизије, што им је отежавало добро расуђивање у доношењу одлука.

Истовремено је и 3. српска армија успела да поврати положаје на Марјановића вису, па је

због тога ослабио притисак 36. аустроугарске дивизије на њен фронт.

У таквој ситуацији, Тимочка дивизија првог позива, која је као појачање упућена 2. армији, стигла је на простор с. Румска – с. Волујац. Са тих положаја она је, по замисли команданта 2. армије, требало да крене у обухватни маневар северно од Цера, да избије на Дрину и дејствује у непријатељски бок и позадину, односно, она је требало да „поврати Марјановића вис“. Међутим, с обзиром на то да се кретала по врло тешком терену, њене јединице су се много замориле, па су поред Марјановића виса стигле онда када је он већ био повраћен. Тако да се ова дивизија није ни укључивала у борбу, него је због замора одмах враћена у с. Мравску.

Увече 19. августа српска Врховна команда је наредила и *Тимочкој дивизији другог позива* да крене према Шапцу, а команданту 1. армије да преузме команду на том фронту, укључујући и команду над Шумадијском дивизијом првог позива. Тиме је, у ствари, српска Врховна команда желела да растерети своју 2. армију и

да јој тако омогући да у своју корист разреши борбу на Церу, коју је већ до тада српска војска практично била и добила.

Команда аустроугарске 5. армије је све више увиђала да је код њених јединица нестала почетна самоувереност, да је изгубљена свака иницијатива, па је 19. августа својим снагама наредила извлачење преко Дрине, које је већ сутрадан завршено.

Од тада, односно од 20. па до 24. августа, српска 1. армија је водила борбе за ослобођење Мачве и Шапца. У тим борбама, њене јединице су успеле да и са тог дела територије Србије протерају и задњег аустроугарског војника.

Глобална реконструкција и сажета анализа дванаестодневних борбених дејстава на српском ратишту (од 12. до 24. августа 1914.) које се, иначе, у историографији називају *Битка на Церу* – потврђују да је српска војска, у почетку еластичном одбраном 3. армије – „борбом за добијање времена“ успела да створи услове за

прегруписавање друге две своје армије сходно испољеном правцу напада главних аустроугарских снага и да тиме обезбеди предност за постизање брзе и ефикасне победе над непријатељским снагама на Церу и Мачви.

Церску битку, не само хронолошки, него, пре свега, и по садржају, начину извођења борбених дејстава и умећу српског официрског кадра у командовању јединицама, историографија дели, по динамици дејства, у три фазе:

- прву, која садржи уводне борбе започете 12. августа и то преласком аустроугарске 5. и делова 2. армије преко Дрине, односно Саве, а завршене 15. августа. У том истом времену извршено је прегруписавање српских армија из централног дела Србије ка западу и северозападу земље, ка Дрини и Шапцу;
- другу фазу, коју чине борбе аустроугарске 5. и делова 2. армије против српске 2. и 3. армије, од 15/16. до 20. августа и

Дринска битка - логор српске војске код Осечине

- трећу, која обухвата борбе ојачане српске 1. армије за ослобођење Мачве и Шапца, од 21. до 24. августа.

Церска битка представља прву победу српске и савезничких војски 1914. године. Она је у српској војсци и народу изазивала веома повољно расположење и битно утицала на стварање атмосфере наглашеног поверења у сопствене снаге при одбрани отаџбине и у успешан исход рата. Насупрот томе, пораз аустроугарске 5. армије на Церу и неуспела аустроугарска стратегија њене 2. армије, веома неповољно су се одразили нарочито на морал аустроугарске „балканске војске“, али и на политичко стање у самој Аустро-Угарској. Међутим, без обзира на та два опречна ефекта која су изазвала борбена дејства код сукобљених снага, у Церској бици су обе војске претрпеле велике губитке. Аустро-Угарска је имала преко 25.000 хиљада погинулих и рањених војника и 4.500 заробљених, док је у исто време Србија имала 259 погинулих и рањених официра и 16.045 подофицира и војника.

2. БИТКА НА ДРИНИ 1914. ГОДИНЕ

Пораз аустроугарске 5. и делова 2. армије негативно је утицао на војнички углед Монархије и политичку ситуацију у земљи. Аустроугарска Врховна команда је сматрала да би се настале негативне последице могле отклонити само новом агресијом на Србију, и, наравно, њеним другачијим исходом.

Са таквим уверењем, без извлачења порука из битке на Церу, генерал Поћорек је планирао да, уместо једне армије, за поновну борбу против српске војске употреби две – 5. и 6. армију. Насупрот његовој „неспласнулој самоуверености“, српска Врховна команда је сасвим реално ценила новонасталу ситуацију. Она је сматрала да српском војничком победом на Церу аустроугарска војска није потпуно потучена и да треба очекивати њену нову агресију на Србију. Зато, да би спремно дочекала нови напад аустроугарске

војске, предузима потребне мере за утврђивање границе и попуњава своје јединице новим људством.

Истовремено са напорима српске Врховне команде да што спремније дочека нови напад аустроугарских трупа, савезници – због лошег стања на западном фронту и у Галицији, захтевају од Србије да њена војска предузме једну офанзиву на север преко Саве у Срем и другу на запад у правцу средишње Босне да би тим дејствима везала за себе аустроугарске снаге и тако олакшала стање на поменутиим фронтовима.

Наведени захтев савезника намеће закључак да они нису уважавали тешко стање у српској војсци, пре свега слабо и недовољно наоружање и недостатак ратне опреме. Осим тога, што је веома битно, такав захтев савезника никако није одговарао плановима српске Врховне команде која је, због попуне својих „проређених“ јединица и њихове припреме за одбрану земље, позивала регруте у центре за обуку и предузимала друге опсежне мере да војску адекватно припреми за нова дејства.

2.1. Офанзива српске 1. армије у Срему

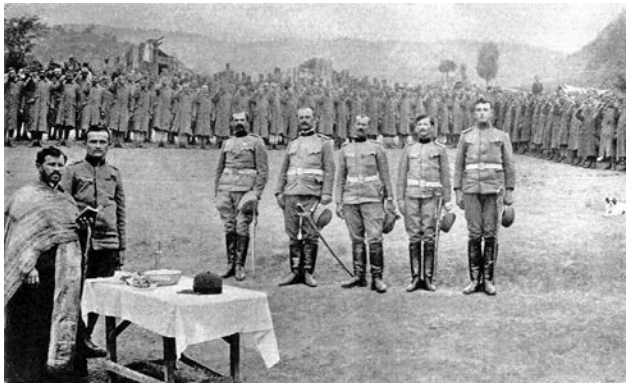
И поред противљења захтевима савезника, српска Врховна команда је морала да пристане па је наредила да ојачана 1. армија са Тимочком дивизијом првог позива почне 6. септембра 1914. офанзиву преко Саве у Срем, а да Ужичка војска у садејству са Црногорско-санџачком војском већ од 30. августа дејствује у бок и позадину аустроугарских трупа које су се налазиле на Дрини.

Штаб 1. српске армије је после примљеног наређења искористио време да до 5. септембра изврши темељите припреме јединица и да са њима разреди упутства за форсирање реке Саве. Захваљујући томе *Дунавска дивизија* првог позива и *Шумадијска дивизија* првог позива су 6. септембра у 1 час почеле прелаз преко реке. Прелаз се одвијао по плану. Пребачени делови српских јединица, потпомогнути артиљеријом, остварили су успех и формирали ужи мостобран, који је, затим, по мери пристизања нових јединица

и њиховим увођењем у борбу, постепено ширен. Таквим дејствима створена је потребна основа за наставак офанзивних дејстава. Међутим, на њихова даља дејства неповољно је утицао неуспех Тимочке дивизије првог позива, која јој је била претпочињена. Наиме, због неповољног развоја борбе код Тимочке дивизије првог позива, 9. септембра, командант српске 1. армије био је принуђен да обустави офанзиву јединица и задржи их на линији ширег мостобрана: с. Прогар – с. Ашања – с. Обреж – с. Витојевци. Истовремено, он је армијској коњици и коњичкој дивизији наредио да врше извиђања и прикупљају податке о непријатељским снагама.

Заклетва српских добровољаца на Вардишту

Та борбена активност омогућила је да 10. септембра јединице 1. армије наставе офанзиву и наступање са ширег мостобрана. Већ сутрадан навече, 11. септембра Дунавска дивизија првог позива избила је на линију: Нови Бановци – Нова Пазова – Војка, а Шумадијска дивизија првог позива на линију Попинци – Сибич – Буђановци, док се Коњичка дивизија прикупила у рејону с. Крњешевци – с. Шимановци. Тако су се, под притиском српске 1. армије аустроугарске снаге у Срему повукле на линију: Стари Бановци – Стара Пазова – Голубинци – Јарак.

Међутим, истовремено када је српска 1. армија започела офанзиву преко Саве у Срем, (6. септембра), генерал Поћорек је наредио да 5. и 6. армија убрзају припреме за нови – други аустроугарски напад преко Дрине на Србију.

Два дана касније, 9. септембра, аустроугарска 5. армија почела је прелаз преко Дрине на фронту

српске 2. армије, а аустроугарска 6. армија на фронту српске 3. армије.

Уочљиво је да је за нови напад на Србију Аустро-Угарска ангажовала знатно веће снаге – две комплетне армије и делове 2. армије. Оне су већ у почетку, и поред великих губитака, оствариле дубок продор на српску територију, због чега се ситуација на фронту српске 2. и нарочито 3. армије све више погоршавала. Да би такав неповољан ток борбе зауставила, српска Врховна команда је 12. септембра наредила да 1. армија обустави операције у Срему и да се њене јединице усиљеним маршем пребаце на фронт према Дрини, односно да што пре пруже помоћ 3. армији. У складу са таквим наређењем, штаб српске 1. армије је организовао извлачење дивизија са положаја у Срему и њихово пребацивање преко Саве на фронт који је бранила 3. армија. Захваљујући томе, српске дивизије су успеле да се, иако под снажним борбеним дејствима, организовано пребаце преко Саве, а затим да се усиљеним маршевима упуте у помоћ српској 3. армији, које је била изложена снажним нападима аустроугарске 6. армије.

2.2. Дејство Ужичке и Црногорско-Санџачке војске у Босни

Истовремено, да би до пристизања јединица 1. армије из Срема олакшала стање код 3. армије, српска Врховна команда је наредила Ужичкој војсци да у садејству са Црногорско-санџачком војском пређе Дрину и енергично продужи надирање преко Хан Пијеска према Власеници. Тако је донекле опао притисак на 2. и 3. армију. Уједно је успешним дејством српско-црногорских снага била озбиљно угрожена позадина аустроугарске 6. армије. Због тога, али и због великих губитака које је та армија претрпела у средњем и доњем току Дрине, Поћорек је био принуђен да привремено обустави и овај други напад на Србију, да затим прегрупише снаге како би зауставио даљи продор српско-црногорске војске према Палама и Сарајеву, а онда да паралелно са тим дејствима организује и изврши убрзану поуну аустроугарских јединица новим људством. У складу са таквим наређењем, одмах је почело пребавивање

девет аустроугарских бригада на фронт према српско-црногорској војсци, које су 18. октобра прешле у напад. Изложене снажним нападима, српско-црногорске снаге су биле приморане да се после седмодневних врло тешких борби, од 20. до 25. октобра повуку преко Дрине, на своју територију.

Дакле, после врло малог предаха, српска војска је, на искључиви захтев савезника, а никако зато што је то планирала и што је то било потребно, извела успешну офанзиву у Срем и дејства ка средишњој Босни. Но, без обзира на несклад између могућности српске војске и са њеним плановима, с једне стране, и немилосрдних и неразумних захтева савезника; с друге, операције српске 1. армије у Срему и Ужичке и Црногорско-санџачке војске преко Дрине у Босни, потврдиле су постојаност Србије, њене владе и српске Врховне команде у поштовању уговорних, савезничких обавеза, а тиме и снагу српске војске и њену решеност да крајњим пожртвовањем брани своју отаџбину и буде постојан савезник у рату против Централних сила.

2.3. Други напад аустроугарске војске преко Дрине

Пошто је очекивао да ће српска војска под притиском савезника предузети офанзиву према Срему, генерал Поћорек је планирао да његове јединице – у моменту када српска 1. армија почне дејства преко Саве, крену у нови напад преко Дрине на Србију. Међутим, пошто се аустроугарске јединице нису, после великих губитака на Церу, адекватно попуниле, напад аустроугарске 5. и 6. армије је почео два дана касније односно 8. септембра.

Замисао генерала Поћорека, да крене у напад на Србију, одмах после краткотрајног предаха и убрзане попуне јединица, почивала је на процени да је српска војска знатно ослабљена тиме што јој је једна ојачана армија, дакле, више од трећине снага, ангажована у дејствима преко Саве у Срему, те да ће због тога исход његове нове офанзиве бити за његове снаге реално другачији од претходне – августовске. Међутим, већ прва

дејства у поновљеном нападу показала су да његове јединице нису оствариле неке веће успехе.

Наиме, после ослобађања територије Србије од аустроугарске војске 24. августа српска Врховна команда је, како је већ истакнуто, одмах предузела мере за попуну јединица и утврђивање фронта. Захваљујући томе, односно правовременим припремама, добро организованом одбрани, честим противнападима и другим активним дејствима, српска 2. армија нанела је аустроугарској 5. армији, и у поновљеној офанзиви веома велике губитке. Због тога, Поћорек је био принуђен да заустави напад 5. армије и да нареди њену нову попуну. Међутим, аустроугарска 6. армија је на десном крилу успела да форсира Дрину, иако јој је српска 3. армија пружала снажан отпор, те да образује мостобран и да већ до 15. септембра овлада гребеном Гучева, Борање, Јагодње и Соколске планине.

Генерал Поћорек настоји да искористи успех своје 6. армије, па планира и наређује да јединице те армије наставе напад са југа ка долини реке Јадар, а да јединице 5. армије после попуне започну нови напад дејствујући долином реке Јадар и у Мачви, а да комбиновни корпус из Срема форсира Саву и упадне у Мачву.

Због настале ситуације, изазване другим нападом Аустро-Угарске на Србију, српска Врховна команда је била принуђена: прво, да обустави операције 1. армије у Срему, а затим да ту армију убрзано пребаци преко Саве, размести у рејон Пецке, одакле ће њене јединице, да би олакшали стање на фронту 3. армије, дејствовати у бок и у позадину ових аустроугарских снага које би дејствовале ка Крупњу, Завлаци и Осечини, и друго, да 2. и 3. армија, до пристизања јединица 1. армије упорно бране своје фронтове, с тим да ако буду приморане на повлачење – 2. армија поседне положаје на линији: с. Сларина – с. Брестовац – Цер; а 3. армија линију од с. Завлаке до Осечине.

Наредних месец и по дана, од 15. септембра па све до почетка новембра, на целом српском ратишту настављена су жестока борбена дејства са обострано великим губицима. Нарочито тешке борбе водила је српска 1. армија у рејону Мач-

Дринска битка - Збег

ковог камена, на чије су положаје нападале јединице аустроугарске 6. армије, а такође и српска 2. армија против аустроугарског комбинованог корпуса који ју је нападао са севера преко Саве, у правцу Шапца.

Наиме, аустроугарска 6. армија је тежила да својим левим крилом са Гучева дејствује ка Лозници, ради олакшања дејства 5. армије са мостобрана код аде Курјачице, али је тај њен покушај остао без успеха захваљујући отпору српских трупа. Истовремено је 1. армија 17. септембра изјутра напала десно крило аустроугарске 6. армије на линији: Кулине – Јасеновача – Милетина – Горица – Бобије, и после тешких борби приморала аустроугарске трупе да се у неред у повлаче ка Дрини и Јагодњи. Међутим, гоњење непријатеља није предузето због слабе извиђачке и обавештајне службе, а и због заморености трупа и планинског земљишта, тако да се крило 6. армије повукло у рејон Мачковог камена и одсек Црвење – Јаворник. На фронту српске 2. армије аустроугарски Комбиновани корпус је успео да форсира Саву и да образује мостобран у Мачви.

Следећих дана је 1. српска армија продужила напад на десно крило 6. армије. На испресеца-

ном, пошумљеном и планинском земљишту, покривеном маглом, развиле су се врло тешке и крваве борбе, нарочито у рејону Мачковог камена. Српске трупе су успеле да заузму Мачков камен и продужиле да надиру уским гребеном у правцу Коштуње стопе. Међутим, морале су се повући када су изненада дочекане снажном и добро организованом ватром са његовог задњег нагиба, тако да су Аустријанци прешли у противнапад и поново заузели Мачков камен. Након тога на овом делу фронта развиле су се тешке борбе. Мачков камен је само у току 21. септембра четири пута прелазео из руке у руку, да би га Аустријанци 22. септембра, ипак, заузели.

И на осталом делу фронта су, такође, вођене тешке борбе, с тим што Аустроугари нигде нису постигли неки значајнији успех, сем успостављања мостобрана у Мачви.

После ових двадесетодневних тешких борби, обе стране су се нашле у тесном додиру на линији: Љубовија – Соколска планина – Јагодња – Борања – Гучево – доњи ток Дрине до ушћа у Саву, од Парачнице до с. Равња – с. Засовица – с. Ноћај – с. Причиновић. Пошто ниједна страна више није имала могућности да продужи офанзивна

дејства, почеле су се утврђивати на достигнутој линији, како би добиле времена за поуну људством и материјалом. Поред тога, аустроугарска команда „балканске војске“ била је принуђена да обустави операције на Дрини, зато што су Ужичка и Црногорско-санџачка војска, као што смо видели, својим дејствима угрожавале бок и позадину 6. армије. Тако је настао период стабилизације, који је трајао месец дана, с тим што су обе стране за то време фортификацијски ојачавале своје положаје и повремено вршиле нападе ради исправке фронта и стварања што повољнијих услова за предстојеће офанзивне операције. Све те акције имале су локални мањи значај, јер нигде није озбиљније угрожен или извршен пробој фронта.

Пошто се код српске војске јако осећао недостатак артиљеријске муниције, артиљеријска ватра је отворана само повремено, готово симболично. Истовремено, да би избегле дејство аустроугарске артиљерије, српске јединице су приближиле своје ровове аустроугарским на 150-300 м, а негде и знатно ближе. Тако је на одсеку Комбиноване дивизије на Еминовим водама удаљење појединих предњих ровова износило свега 10-15 м. Због овога аустроугарска артиљерија више није могла да се користи и да гађа српске јединице.

На оним местима где земљиште није дозвољавало овакав поступак, српске јединице су напуштале предње ровове, остављајући у њима само осматраче, па се извлачиле у заклоне позади гребена. Када би осматрач дао знак да је отпочео пешадијски напад непријатељских јединица и када би његова артиљерија почела да преноси ватру, српске јединице су брзо кроз саобраћајнице, посedale предње ровове и пешадијском ватром, бомбама и јуришем одбијале напад. Овакав начин дејства у одбрани први пут је применио 6. прекобројни пук на к. 708, а губици од непријатељске артиљерије смањени су за 80%.

За време стабилизације фронта, аустроугарска војска се попуњавала новим људством и материјалом и тако припремала за наставак офанзиве. Пошто је већ 24. октобра избацила Ужичку и Санџачку војску из југоисточне Босне, њена

18. и 50. дивизија су поново враћене на средњу Дрину у састав 6. армије. У складу с тим, односно након попуњавања и прегруписања снага, генерал Поћорек је одлучио да 6. новембра предузме једну општу и снажну офанзиву. Он је наредио да 5. армија крене из рејона Шапца у правцу Ваљева, а да 6. армија напада правцем: Љубовија – Пеџка – Ваљево. Њихов задатак био је да обухвати и уништи српске снаге у долини Јадра и Мачве. Пре почетка ове опште офанзиве, Комбиновани аустроугарски корпус из 5. армије имао је задатак да прошири мостобран код Митровице и створи услов да се изврши обухват северног крила српских снага (2. армије).

Комбиновани аустроугарски корпус успео је да пробије фронт 2. армије у Мачви, и да тиме озбиљно угрози бок и позадину њеног фронта на Дрини. Командант 2. српске армије је, после саветовања са командантима дивизија а по одобрењу српске Врховне команде, 31. октобра наредио повлачење јединица на линију: Парлог – с. Чокешина – Видојевица. Аустроугарске трупе су опрезно надирале, са тежњом да 2. српску армију одбаце на Цер и тако отворе пут преко Коцељева и Бањана ка Ваљеву. Борбе на фронту 1. српске и 3. српске армије интензивирани су почетком новембра. Наиме, после завршетка свих припрема, изјутра 5. новембра аустроугарске снаге су отпочеле јаку артиљеријску припрему и на фронту српске 3. и на фронту 1. армије. Сутрадан, 6. новембра, оне су започеле општи напад.

Под тим снажним притиском, а због ранијих непрекидних двомесечних борби, српске армије су се морале повући нешто источније, на нове погодне положаје. На њима су, почетком новембра 1914. очекивале нове нападе аустроугарских снага. Треба истаћи да се Српска војска због недостатка наоружања, муниције и друге ратне опреме налазила у врло тешком стању. Готово код сваке српске јединице осећао се недостатак артиљеријске муниције, што је веома неповољно утицало на њихову борбену, односно ватрену моћ а, тиме и на снагу саме одбране. Осим тога, стање српске војске отежавало је врло хладно и кишовито време, јер је српска војска била врло слабо снабдевена одећом, обућом и логорском опремом.

Због таквог укупно тешког материјалног стања код своје војске, српска Врховна команда је тражећи излазак из такве ситуације одлучила да нареди повлачење јединица на нове положаје да би тиме ослабила притисак аустроугарске војске, односно да би тим маневром створила код Аустроугара утисак о „близини престанка отпора“. У ствари, суштина такве одлуке била је да се добије у времену како би се јединице средиле, колико-толико попуниле, одмориле и припремиле за нова борбена дејства.

2.3. КОЛУБАРСКА БИТКА

Суштина идеје српске Врховне команде да своје армије повуче са претходних положаја на Дрини и у Мачви, садржана је у намери да јединице после попуње и одмора одсудну битку приме на положајима код Уба и Ваљева. Међутим, извлачење јединица ишло је споро и тешко.

Вршено је под сталном борбом, због тога је српска Врховна команда наредила да се јединице и даље постепено повлаче све до положаја на десној обали Колубаре и Љига. У складу са тим наређењем, све три српске армије су се до 17. новембра повлачиле на наведену линију и ту поседале нове положаје за одбрану (Колубара – Љиг).

2.3.1. Дефанзивна фаза колубарске битке

Овим маневром завршена је Битка на Дрини односно отпочела је Колубарска битка. На основу реконструкције и анализе обостраних борбених дејстава, њене две фазе су: дефанзивна и офанзивна.

У оквиру прве, дефанзивне фазе Колубарске битке, борбе од 16. до 22. новембра и то оне на Колубари, код Љига и на Суворору, имају карактер почетних борби. По интензитету оне су биле врло, врло жестоке. Жестина тих борбених дејстава условила је да аустроугарска команда „балканске војске“ оцени да се на Колубари (на наведеним положајима Колубара – Љиг – Суворор) налазе главне српске снаге, зато је одлучила да са идејом да потпуно сломи отпор српских снага у борби уведе нове, попуњене и добро опремљене једини-

це 15. и 16. корпуса. Увођењем тих свежих снага у борбу, настао је знатно већи притисак на положаје српских армија, посебно на 1. српску армију. Због тако јаким напада Аустроугара, командант српске 1. армије генерал Живојин Мишић наредио је 21/22. новембра да се његове јединице повуку на гребен Суворора. Истовремено, да би олакшала положај своје 1. армије, српска Врховна команда ју је прво ојачала Дринском дивизијом провог позива, а 2. и 3. армији наредила да пређу у противнапад на непријатеља. Дакле, све време чињени су потези да се заустави даљи продор аустроугарске војске у унутрашњост Србије. Међутим, и наредних дана од 23. до 29. новембра, борбе се воде несмањеном жестином и све је већи притисак на српске јединице, што их доводи у још тежи положај. Огорчене борбе воде се у рејону Маљена, где је истоимени одред претпео тешке губитке и био разбијен. Та ситуација на Маљену условила је да се лево крило 1. српске армије морало повити на линији: Игриште – Бабина глава – Подови. И на фронту 2. српске ар-

Колубарска битка - српски војник

Дринска битка - српска артиљерија

мије, која је, иначе, постигла извесне успехе, није много боље. У рејону Конатица и Лазаревца, воде се огорчене борбе, после којих, аустроугарске снаге, 25. новембра, заузимају Човку.

Након тога и Моравска дивизија првог позива била је принуђена да се повуче на Каменицу, а после тога да се повуку и јединице десног крила српске 3. армије.

Ситуација на фронту није се набоље изменила ни 26. новембра. Тога дана аустроугарске снаге су продрле чак у рејон Љига. Тиме се нагло погоршала ситуација код 1. српске армије. Због тога њен командант генерал Живојин Мишић процењује да на положајима Проструга – Рајац – Сувобор више нема услова за пружање одсудне одбране и сматра да је најцелисходније да јединице, уз јаку заштиту, извуче из додира са непријатељем. Његова идеја је да их прикупи и да поседне нове погодније положаје и то западно од Горњег Милановца (Трипавац – Мрамор – Главница), а потом да оне, након краћег одмора у погодном тренутку, пређу у противофанзиву.

Готово истовремено, са таквом идејом генерала Мишића и српска Врховна команда је дошла до

истоветног закључка, па је и она 26. новембра наредила да се све јединице припреме за повлачење на нове положаје. Суштина тих идеја била је у томе да се уз еластичну одбрану са јаким отпором изврши повлачење јединица, и истовремено померањем јединица скрати фронт, да јединице одбране Београда напусте рејон Београда и тиме „збијањем“ јединица остваре већу концентрацију снага. Истовремено, ради лакшег извођења те замисли, она је наредила да се остави део јединица које ће, као заштитиница, изводити офанзивна дејства да би се тиме што више добило у времену.

Међутим, и поред тога што су се све време водиле жестоке бобе, ниједна српска армија, а ни Обреновачки одред – који је имао задатак да нападне непријатеља код Конатица и Степојевца – нису успеле ни у наредна два дана да преокрену ситуацију у своју корист. Због тога је командант 1. српске армије 29. новембра коначно одлучио и наредио да дивизије извуче из борбеног додира са непријатељским снагама, да их у покрету регрупише и прикупи на положајима западно од Горњег Милановца, да затим колико-толико одмори људство, попуни и среди и да, напослетку, у погодном моменту пређе у противофанзиву.

Иако се у први мах није слагала са одлуком команданта 1. армије да се њене јединице повуку толико дубоко у унуташњост територије, српска Врховна команда се, ипак, после образложења које је поднео командант армије, сагласила са издатим наређењем. Штавише, и она је наредила да се и остале армије повуку на нове положаје. Тиме је практично, ноћу 28/29. новембра завршена одбрана српских армија на линији: Колубара – Љиг – Суворор, односно завршена је дефанзивна фаза Колубарске битке и истовремено отпочело њихово повлачење, прегруписавање у току марша и поседање нових положаја, са којих ће 3. децембра српске снаге, веома храбро прећи у противофанзиву.

2.3.2. Офанзивна фаза Колубарске битке

Повлачењем српских снага са колубарских и сувоборских положаја, затим напуштањем рејона Београда, фронт српских армија је скраћен за око 40 км. Тим прегруписавањем снага обезбеђено је, пре свега, њихово рационалије груписање и концентрација на фронту: Аранђеловац – Горњи Милановац. Уједно, што је у овом случају било од пресудног значаја, створено је преко потребно време од три дана да се војници одморе, јединице среде, попуне, боље снабдеју и да осокољеније крену у противофанзиву за ослобођење своје земље.

За то време док су се српске снаге пребацивале на нове положаје и на њима сређивале, аустроугарске трупе су, због снажног отпора српских заштитница, још увек споро и опрезно напредовале. Истовремено, са продирањем аустроугарске војске на територију Србије код њених јединица се све више осећао пад морала. Имале су велике губитке а због заостајања јединица за снабдевање и попуњу дубоко иза првих линија, осећо се недостатак муниције, хране, одеће и обуће. Све је то итекако утицало на стање и пад самопоуздања и борбеног морала код аустроугарских снага. Због тога је командант „балканске војске“, који је и сам осећао тежину ситуације, наредио да се прекину даље операције, да се изврши нова попуна и прегруписавање снага, па тек након тога да се наставе дејства. Истовремено, он је 5. армији

наредио да се ротира на североисток, са задатком да, по заузимању Београда, нападне северни део српског фронта на линији: Вировница – Космај, а 6. армији да се помери на север тако да би покрила ранији фронт 5. армије.

За све то време, српска Врховна команда је прикупљала податке о покретима и стању аустријских трупа. На основу тога је закључила да су и аустроугарске снаге у врло тешком и моралном и материјалном стању, да се недовољно и нередовно снабдевају и да имају велике губитке. Паралелно са тиме, опоравак српских јединица на новој линији, где није било борбеног додира са непријатељем, одвијао се врло организовано, што је значајно утицало да се морал код војника и целих јединица битно промени набоље, а њихова жеља за коначним обрачуном са агресором веома увећа.

Несумњиво, били су то битни индикатори, који су указивали да су се за само неколико дана код српских снага стекли повољни услови да започне реализација идеје о контраофанзиви. У том смислу, командант 1. армије је одлучио и наредио да се још у току 2. децембра изврши концентрација снага армије на њеном десном крилу, а да се након тога 3. децембра, рано ујутру пређе у општи напад.

Када је 2. децембра о тој својој одлуци упознао српску Врховну команду, која је, иначе, и сама закључила да треба прећи у офанзиву, она је то одмах прихватила и истовремено командантима армија наредила завршне припреме за почетак извођења противофанзиве.

Тако су после свега неколико дана предаха, српске армије биле спремне за извођење офанзиве. Напад, који је 3. децембра у седам часова започела 1. армија, после снажне артиљеријске припреме, одвијао се од самог почетка врло успешно. Већ првога дана остварени су пресудни резултати, следећег су они повећани а до 5. децембра ослобођен је цео Суворорски гребен. Управо тај 5. децембар, а наравно и наредни дани били су преломни за потпуно сламање одбране и снаге непријатеља. Прецизније, мимо захтева српске Врховне команде да се сачека извештај о стању код друге две српске армије да би се тиме обезбедила неопходна координација напада свих

снага па тек онда да 1. српска армија настави дејства, командант 1. армије је, после краће процене ситуације, наредио да се дивизије његове армије прикупе на Суворорском гребену и да се на њему припреме за даљи покрет и гоњење непријатеља. Истовремено, наредио је да се знатно ојачају гонећи одреди, који би својим енергичним дејствима олакшали покрет главним снагама армије. То је нема сумње, улило нови елан да се коначно сломи отпор аустроугарских снага. У том контексту, треба истаћи не само изузетну проницљивост и високо умеће команданта 1. српске армије у командовању, него и иницијативу команданта Дунавске дивизије првог позива који је такође наредио да се без задржавања на гребену Суворора, истим темпом настави гоњење непријатеља. Ова одлука команданта Дунавске дивизије, у коначном, показала се изванредно корисном не само за изузетно успешна дејства 1. српске армије него и за дејства осталих српских армија и јединица.

Тако је изненадним и снажним дејством јединица српске 1. армије, већ у прва три дана офанзивне фазе Колубарске битке (3-5. децембра) остварен пресудан и одлучујући успех. Аустроугарске снаге су потпуно разбијене. У та три дана, дивизије 1. српске армије су пробиле фронт аустроугарског 16. корпуса, ослободиле Суворорски гребен и без задржавања отпочеле гоњење непријатељских снага, које су се, под снажним сталним притиском српских јединица, у нeredу повлачиле.

И друге две српске армије отпочеле су своје офанзиве 3. децембра, али са нешто мањим успесима. Наиме, ни 2. ни 3. армија нису пробиле одбрану непријатеља, али се пред њиховим налетом његова одбрана повијала. Осим тога, оне су својим дејством везивале за себе јаке аустроугарске снаге и тиме практично олакшавале дејства српске 1. армије.

Изненађен снажном противофанзивом српских армија и то на целом фронту, командант „балканске војске“ је покушао да офанзивним дејством 5. армије на северни део српског фронта, осла-

Српска артиљерија према Земуну

би притисак српске 1. армије на његов 16. корпус односно на најугорженији део својих снага. Међутим, ту намеру аустроугарске снаге нису успеле да реализују, па је српска 1. армија у налету протерала аустроугарски 16. корпус са гребена Суворора. Ни на другим деловима фронта стање код аустроугарских јединица није се побољшавало. Због свега тога врло брзо су се стекли повољни услови да српске јединице наставе извођење друге етапе – офанзивне фазе Колубарске битке.

Од 6. до 9. децембра, настављена су дејства, односно без предаха, извођена је друга етапа офанзивне фазе Колубарске битке – гоњење аустроугарских снага до Колубаре. У овој етапи, српске јединице су у борбеним дејствима испољиле изузетну храброст и иницијативу. Због тога су покушаји Аустроугара да зауставе такав ток офанзиве српске војске, по веома њих неповољан, остали без успеха.

Већ 8. децембра генерал Поћорек је увидео да је „битка изгубљена“. Међутим, и поред тога је настојао да са погодних положаја: Степојевац – Градац – Ковина – Мостине, попуном и ојачавањем његове 6. односно 5. армије, преокрене ситуацију на фронту. И тада се у његовим запознестима осећа нека врста убеђења да ће створити предуслове да преокрене стање на фронту и, штавише, да крене у нови противнапад.

Међутим, пошто је његов 16. корпус већ био разбијен, Поћорек је био приморан да смањи осећање своје самоуверености и да промени одлуке, па је свом 15. корпусу наредио повлачење ка Шапцу, а да 13. корпус по уласку у састав 5. армије, заједно са њом, бране новопоседнуте положаје. Али, због сталног и снажног надирања српских снага ситуација код аустроугарских трупа бивала је све тежа. Због те чињенице, команда „балканске војске“ је већ сутрадан, 9. децембра, одлучила да се цела 6. армија повуче преко Саве, а да 5. армија прекине дејства односно одбрану.

Тиме је, практично, аустроугарска команда „балканске војске“ признала да је изгубила и другу битку на српском ратишту – битку на Колубари и да је тиме на бојном пољу поражена

Трећа етапа офанзивне фазе колубарске битке траје од 10. до 16. децембра. Она обухвата дејства за ослобађање Београда – Београдску операцију у гоњење аустроугарских снага до Саве. Тим дејствима српска војска је нанела главни удар и пораз аустроугарској 5. армији. Припремајући се за извођење треће етапе Колубарске битке, српска 2. и 3. армија су се, по наређењу Врховне команде, прегруписале тако да је тежиште њихове офанзиве било на правцу: с. Бељина – Петров гроб – Београд. Ова етапа Колубарске битке је почела већ 11. децембра. Српска 2. и 3. армија су од самог почетка координирано изводиле снажна дејства. Захваљујући томе, као и брзом напредовању, аустроугарској 5. армији нанети су одлучујући ударци, због којих је она после свега три дана борбе, била присиљена да се коначно, уз тешке губитке, извучи са територије Србије. Тако се дванаестодневна противофанзива српске војске (Колубарска битка од 3. до 16. децембра 1914. године) завршила њеним изванредних успехом и потпуним поразом аустроугарске 5. и 6. армије, које су 8. септембра, пред почетак битке на Дрини, имале преко 300.000 хиљада војника, а после те битке и битке на Колубари успеле да са територије Србије извуку мање од 80.000 војника.

Све време извођења офанзивне фазе Колубарске битке, српска војска је имала изразиту иницијативу и то на свим нивоима командовања. Српска Врховна команда је помно пратила борбена дејства и благовремено уочавала грешке у командовању аустроугарских трупа и откривала слабости у њиховом борбеном распореду. Таквим радом континуирано су прикупљани драгоцени подаци изузетно значајни са српску Врховну команду и команданте армија приликом одлучивања за почетак притивофанзиве и начин дејства. Захваљујући томе, могао је: прво, да се изабере прави моменат за почетак дејстава, којим је постигнуто потпуно изненађење, и друго, да се избором најпогоднијег правца и места за напад остваре пресудни почетни успеси, који су одредили ток и исход противофанзиве, а тиме и неминовни пораз аустроугарских трупа у Србији.

У склопу извођења офанзивне фазе Колубарске битке, морају се истаћи посебне заслуге коман-

Моравска дивизија на Дрини

данта 1. српске армије генерала Живојина Мишића, који је још у току извлачења својих снага са Сувобора имао идеју о потреби извођења противофанзиве, и због тога је истовремено вршио и прегруписавање снага за прелазак у напад.

Због тога, може се рећи да су специфичности ове офанзиве у брзини и начину прегруписавања постојећих снага (без могућности прикупљања нових); затим, у томе што се у напад прешло на иницијативу команданта једне армије која се налазила у „стрељачком распореду“; даље, у правилном избору момента за почетак дејстава, чиме је остварено изненађење; у борбеном распореду који је био без јаче стратегијске резерве и у способности и самоиницијативи српских официра у командовању својим јединицама. Свакако, свему овоме треба додати моралну снагу српског народа и његове војске и вољу да до крајњих граница бране своју отаџбину и праведном борбом у рату поново стекну слободу. У овој офанзиви, они су искористили значајно ратно искуство из балканских ратова, извежбаност јединица, иницијативу команданата и залагање целе српске војске.

Тако су, у сукобу са морално снажном српском војском, царско-краљевски војници, енергично гоњени, приморани да одступају без икаквог реда оним правцима којима су морали. Они који нису пали у заробљеништво српске војске, зауставили су се тек у Срему и Банату, а само се занемарљиво мали број зауставио на полазним положајима преко Дрине у Босни.

Истовремено са борбом српског народа и његове војске, светом су одјекивале вести о нечовечном, геноцидном рату аустроугарске војске на балканском – српском фронту. Чак се и у немачкој штампи и публицистици могло прочитати: „Србија је још једном васкрсла из гроба Косова поља ... и из Колубарског врела Срби ће црпсти извориште снаге за изузетну храброст и за највеће битке“.

Српске хаубице на Јеленици код Шапца

* * *

ПРЕГЛЕД ГУБИТАКА АУСТРОУГАРСКЕ И СРПСКЕ ВОЈСКЕ У РАТНОЈ 1914.

Избачени из строја	Губици аустроугарске војске		Губици српске војске
	Официра	Подофицира и војника	
погинули	1.060	27.216	22.000
рањени	3.211	118.911	91.000
заробљени	66	1.880	19.000
нестали заробљени	656	73.989	-
болесни	2.599	44.117	-
УКУПНО:	7.592	266.212	132.000

Др Милоје Пршић

СТРАНЕ МЕДИЦИНСКЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ 1914.

Документа

(Први део)

1.

*Посланство Краљевине Србије у
Атини – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Etrangers Nycsh
Athènes

У понедељак се креће одавде грчки црвени крст одређен за Србију. Он је састављен из тридесет лица и око триста сандука. Молим упутити у Солун потребне вагоне за лекаре и материјал најдаље среда јутро.

Балуџић

На полеђини:
Пов. бр. 4879
Саопштити Мин. Војном и Мин. Грађев.
30/VIII Експед. Др А. Вукчевић
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

2.

*Посланство Краљевине Србије
у Петрограду – Министарству
иностранних дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Петрограда у 5 сати после подне
Примљен у Нишу 6. септембра у 1 сат после подне

Синоћ болнички одред Словенског Друштва пошао: госпођа Хартвиг, сестре, лекари са санитарским материјалом којег биће око десет вагона, чим сазнам дан њиховог поласка из Одесе јавићу Вам да би сте послали у Прахово воз за персонал и материјал.

№ 238

Спалајковић

На полеђини:
Пов. бр. 5075

Да се саопшти одмах Мин. Војном и Грађевина да издаду потребне наредбе.
7/IX 1914. Пашић

Копију ове депеше узео 7/IX 1914. г. Ниш Министар Војни Пуковник Душан П. Стефановић
Екс. 7. IX 1914. Др М. Св. Ј.
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

3.

*Михаило Пупин, генерални конзул
Краљевине Србије у Њујорку – Николи
Пашићу, председнику владе и министру
иностранних дела Краљевине Србије*

Генерални Конзулат Краљевине Србије
8. септембра 1914.

443 West 22nd Street New York City
Господину Николи Пашићу,
Министру Иностранних Дела, Ниш

Ово ће Вам писмо предати одељење Америчког Црвеног Крста, које данас путује за Србију преко Солуна. Име лађе је Јонија, које сам Вам телеграфски послао. У одељењу има три хирурга и дванаест болничарака и то

Имена доктора:

Dr Edward W. Ryan,
Dr Donovan,
Dr Ahearn

Др Едвард В. Рајен
Др Донован
Др Ахерн

Имена болничарака:

Mary E. Gladwin,
Stella M. Hall,
Anna Hirshbrunner,
Ida F. Lusk,
Helen L. Smith,
Helen L. Kerrigan,
Mary Frances Keller,
Agnes J. Gardner,
Augusta M. Condit,
Helen Floss Steel,
Esmee Everard,
miss Lattimer

Мери Е. Гладвин
Стела М. Хал
Ана Хиршбрунер
Ида Ф. Луск
Хелен Л. СМТ
Хелен Л. Кериган
Мари Франсес Келер
Агнес Ј. Гарднер
Аугуста М. Кондит
Хелен Флос Стил
Есми Еверард
Мис Латимер

Они путују тамо и натраг о трошку Америчког Црвеног Крста. Они носе собом прибор медицина и медицинских апарата. Ако прилике допусте послаће Амерички Црвени Крст још једно одељење хирурга и болничарака, а такође купи се новац од америчких Словена за трошкове око изасланства једног одељења чисто Словенских хирурга и болничарака. Ја сам са сарадњом Срба у Америци створио одборе у свима српским колонијама у Америци за прикупљање добровољних прилога за Српски Црвени Крст у Србији и Црној Гори и послао сам до данас преко American Express Company на Краљевско Српско Посланство у Атини зл[атних] динара 98000. Данас сам предао доктору Рајену упутницу за Долара 7500 за Српски Црвени Крст, која ће свота бити исплаћена од Грчке Народне Банке Посланству Краљевине Србије у Атини. Амерички народ једнодушно симпатише са српским народом у његовој праведној и јуначкој борби и моли се Богу за успех српског оружја. Молим Вас, Господине Министре, да примите уверење о моме свагдашњем поштовању.

М. И. Пупин

- 1) Да се саопшти у изводу Мин. Војном.
- 2) Да се благодари Пупину и свима, који прикупљају прилоге.

1/Х 1914. Пашић
Г. Ген. Консулу Пупину Њујорк

У одговору на Ваше писмо од 8. септ. молим Вас да изволите примити моју најдубљу захвалност за бригу и енергију коју сте уложили при организовању одбора и пододбора за прикупљање прилога Црвеном Крсту, ову исту захвалност молим изјавите и свима онима који су Вам у томе раду помагали.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

4.

Министарство грађевина Краљевине Србије – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

Краљевина Србија
Министарство Грађевина
У Нишу 10. септембра 1914.
Пов. Број 781

Министарству Иностранних Дела

С позивом на писмо тога Министарства од 30. прошлог месеца, Пов. бр. 4879, част је Министарству Грађевина извести га, да је оно издало потребну наредбу по горњем писму тог Министарства, и да је Грчка Мисија Црвеног Крста 6-ог овог месеца, стигла из Солуна у Ниш, а одатле продужила увече пут и то: један део преко Ужича за Вишеград, а други део у Крагујевац. Тако исто њихов материјал отправљен је у по једном вагону у оба правца.

По наредби Министра Грађевина
Начелник Општег Одељења,
М. П. Видаковић

На полеђини:

Пов. № 5195

У акта 11. IX 914. Др С. Ј. Г.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

Пов. бр. 5939

5.

*Посланство Краљевине Србије
у Петрограду – Министарству
иностраних дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Петрограда, 12. IX у 10 сати
после подне Примљен у Нишу 13. септембра
у 9 сати пре подне

Болнички одред Словенског Добротворног
Друштва полази данас за Србију из Одесе
преко [Унгени] за Турн-Северин, одакле ће у
Прахово.

№ 255

Спалајковић

На полеђини:

№ 5386

Legation Serbe Bucarest

Одред слов[енског]. добротворног друштва по-
шао јуче из Одесе преко [Унгени] за Турн Севе-
рин. Молим јавите ми телеграмом кад ће стићи
Прахово.

13. IX 1914. Ниш

Пашић

екс. 13. IX 1914. М. В. Михаиловић

I Минству Војном

II Минству Грађевина

Замољени да наредe да се за овај одред спреме
вагони у Прахову. Дан доласка у Прахово јавиће
се накнадно.

Екс. 13. IX 1914. Др Св.Ђирић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

6.

*Посланство Краљевине Србије
у Букурешту – Министарству
иностраних дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Букурешта 12. 9. у 5 сати 40 мин.
после подне

Примљен у Нишу у 6 сати 15 мин. после подне

Молим издати потребне наредбе нашим власти-
ма у Кладову, Прахову, дунавском пристаништу
да даље испрате руску мисију Црвеног Крста
кад тамо стигне. Мисија има 32 лица. Носи 4
вагона санитарског материјала. Ово изгледа да
је за Црну Гору. Друга мисија, коју води госпођа
Хартвиг свакако за Србију, има 11 чланова и 5
вагона санитарског материјала, долази у Србију
преко Бугарске.

№ 705

Ристић

На полеђини:

Пов. № 5375

Legation Serbe Bucarest

У вези са вашим телеграмом 705 молим јавите
ми телеграмом кад ће стићи руска мисија Цр-
веног Крста у Прахово или Кладово.

13. IX 1914. Пашић

Екс. 13. IX у 1 сат по подне М. В. Мих

I) Минству Војном

II) Минству Грађевина

Саопштена ова депеша и замољени да наредe
властима у Кладову, Прахову и на бугарској
граници да учине све што могу да се долазак и
даље проношење ових двеју руских мисија што
више олакша.

13. IX 1914. Секретар, М. В. Михаиловић
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

7.

*Министарство иностраних дела
Краљевине Србије – Министарству
војном Краљевине Србије*

Министарство Иностраних Дела
Ниш, 13. септембра 1914. год.

Пов. бр. 5375

Министарству Војном Ниш

Мисија руског Црвеног Крста, која има 32 лица
и носи 4 вагона санитарског материјала и која

изгледа да је за Црну Гору, стиже ових дана у Кладово или Прахово.

Друга мисија коју води госпођа Хартвиг и која има 11 чланова и 6 вагона санитетског материјала за Србију је и долази преко Бугарске кроз неки дан.

Саопштавајући ово Министарству Војном, Министарству Иностр. Дела част је замолити га да изволи наредити властима у Кладову, Прахову и на бугарској граници да учине све што могу да се долазак и даље прелажење ових двеју руских мисија што више олакша.

*По наредби Министра,
Начелник,
Др С. Ј. Грујић*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

8.

*Министарство војно Краљевине
Србије – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

Министарство Војно Санитетско Одељење

Пов. Л. Бр. 3882

Министарству Иностраних Дела

Част ми је известити Министарство Иностраних Дела да је ово Министарство извештено о доласку мисија и болничког одреда и да је све предузето, да им се при доласку олакша даље кретање и рад.

13. септембра 1914.

По заповести Министра Војног

Ниш Начелник, пуковник,
Др Сима Карановић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

9.

*Посланство Краљевине Србије
у Букурешту – Министарству
иностраних дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Букурешта 13. IX у 1 сати после подне

Примљен у Нишу 13. IX у 3 сати 30 мин. после подне

Молим обавестите и Црвени Крст, да ће руске мисије за Црну Гору и Србију бити сутра у Турн Северину. Одатле путују румунском лађом [за] Прахово. Треба их онамо одмах прихватити, молим наредите што је потребно.

№ 713

Риствић

На полеђини:

Пов. № 5404

Писано и експ. 13. IX 914. Др Св. Ђорић
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

10.

*Посланство Краљевине Србије
у Петрограду – Министарству
иностраних дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Петроград 14. IX у 12 сати 15 мин. пре подне

Примљен у Нишу 14. IX у 2 сати 4 мин. пре подне

Руски болнички одред и материјал стижу сутра Турн Северин одакле ће лађом и шлеповима за Прахово. Молим спремити им воз.

№ 257

Спалајковић

12.

На полеђини:
Пов. бр. 5413
I Мству Вој.
II Мству Грађ.
Јављено. 14/9. 914.
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

*Министарство војно Краљевине
Србије – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

Министарство Војно
Санитетско одељење
Пов. Л. Бр. 307
Министарству Иностранних Дела

11.

*Посланство Краљевине Србије у
Лондону – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Ministere Affaires Etrangeres Nish
London

Lady Paget намерава да о свом трошку пође за Србију кроз десет дана са пет хирурга седам превијача осам болничарки и са санитетским материјалом. Жели да зна дали ће јој се резервисати једна стална или пољска болница као и колико кревета доделиће јој се на рад. Мислим требало би јој ресервисати сталну болницу не излагати је страпазима пољске болнице. Потребан је [...]1 понуде да би се могла кретати заједно са енглеским црвеним крстом.

У вези писма тога Министарства Пов. бр. 5419 од данашњег дана, Министарству Војном част је известити то Министарство, да ово Министарство прима понуду Леди Паџет са великом захвалношћу, и да ће се Мисији г-ђе Паџет, ставити засебна резервна болница од 200-300 кревета на расположење, а ако г-ђа Паџет жели, може јој се ставити и већа болница.

14. септембра 1914. По запов. Министра Војног
Ниш

Начелник, пуковник,

Др Сима Карановић

На полеђини:
Пов. бр. 5449
Legation Serbe Londres

№ 211

Бошковић

На полеђини:
Пр. 14. IX 14.
Пов. бр. 5419
Мин. Војном саопштено. експ. 14/IX 914.
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

У вези са телеграмом 211 понуда леди Пеџет при-
мљена са великом захвалношћу и ставиће јој се
засебна резервна болница од 200-300 кревета на
расположење, а ако жели и већа болница.

15. IX 1914. Ниш Пашић

екс. 15. IX 1914 у 10 пре подне М. В. Мих.
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

13.

*Генерални конзулат Краљевине
Србије у Солуну – Министарству
иностранних дела Краљевине Србије*

1 Оштећен документ.

ТЕЛЕГРАМ

Etrangeres Nish
Salonique

Понедељак шестог октобра јутро стижу у Ниш седам грчких хирурга које шаље грчки краљ. Молим дочекати их и припремити у напред потребно за њихов смештај. Вођа је доктор под именом Tricorphos.

№ 698

Винтровић

На полеђини:
№ 6119

Екс. 4/Х 1914. год. М. П. Кр.
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-І, дос. IV

14.

*Министарство иностраних дела
Краљевине Србије – Министарству
војном Краљевине Србије*

Министарство Иностранних Дела
Ниш, 5. X 14.
Пов. бр. 6069

Министарству Војном

Министарство Иностранних Дела има част доставити Министарству, следећи телеграм Краљ. Посланства у Лондону од 1. ов. м.: „Леди Пеџет моли Сондермајера за хитан извештај да ли ће јој се ставити (на) расположење 250 постеља са мадрацима и треба ли да понесе и постељно рубље.“

По наредби Министра
За Начелника
Генерални Консул,
Др М. Димитријевић

Министарство Војно
Санитетско Одељење
Пов. Л. Бр. 356

Министарству Иностранних Дела

Част ми је известити Министарство Иностранних Дела да ће се ставити на расположење 250 кревета, по могућству са мадрацима, иначе са сламњачама. Треба да се понесе што више постељнога рубља, пошто се у томе оскудева.

5. октобра 1914.

По наредби Министра Војног

Ниш

Начелник, пуковник

Др Сима Карановић

На полеђини:
Пов. № 6069/II
Legation Serbe Londres

Lady Paget ставиће се на расположење 250 кревета по могућству са мадрацама иначе са сламњачама. Молимо понети што више постељског рубља пошто у томе оскудица.

Ниш, 5. октобра 1914. Пашић
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-І, дос. IV

15.

*Генерални конзулат Краљевине
Србије у Солуну – Министарству
иностранних дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Etrangeres Nish
Salonique

Руски консул јавља ми да из Свете Горе пошло 12 калуђера који иду у Ниш као болничари. Јавићу кад одавде пођу.

Винтровић

На полеђини:
Пов. бр. 6191
Копију ове депеше узео Министар Војни Пуков-

ник Душан 7/X.1914. Ниш
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

Начелник, Пуковник, 14. октобра 1914. у Нишу

Др Сима Карановић

16.

*Генерални конзулат Краљевине
Србије у Солуну – Министарству
иностраних дела Краљевине Србије*

На полеђини:
Пов. № 6404
Телеграфски саопштено Пству² у Лондону.
Ниш, 14 октобра 1914.
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

ТЕЛЕГРАМ

Etrangeres Nish
Salonique

Руски Јеромонах Епифаније са 17 монаха светогораца полази сутрашњим возом за Ниш где стижу у четвртак да послуже као милосрдна браћа Црвеном крсту. Молим наредити њихов дочек и распоред.

Винтровић

На полеђини:
Пов. бр. 6216

Извештено је Мство војно и Главни одбор Црвеног Крста. 8. X 914. Др С. Ј. Г.
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

17.

*Министарство војно Краљевине
Србије – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

*Краљевско Српско Министарство Војно
Санитетско Одељење*
Пов. Л. Бр. 374
Министарству Иностранних Дела,

Част ми је извести, да ће мисија г-ђе Пеџет бити одређена у Крагујевац где ће добити болницу смештену у згради гимназије, а одред британског Црвеног Крста добиће болницу у Скопљу.

Св. Пов. бр. 6350 и 6332

18.

*Посланство Краљевине Србије у
Атини – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Urgent Etrangeres Nish
Athenes

Леди Пеџет са 52 члана енглеског црвеног крста стиже сутра у Солун, молим наредити воз у Ђевђелији за особље и материјал, понедељак јутро.

№ 128

Балугџић

На полеђини:
Пов. № 10171

Писато Мству Војном и Грађевина под Адм. № 14985

1. XI 14. Ниш
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. VI

19.

*Министарство војно Краљевине
Србије – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

*Министарство Војно
Санитетско Одељење*
Пов. Бр. 715
Министарству Иностранних Дела

.....
2 Посланство.

Министарству војном част је известити то Министарство, да ће енглеска мисија г-ђе Пеџет радити у Скопљу а у згради гимназије, пошто у Крагујевцу нема места за исту због доласка Врховне Команде.

1. новембра 1914. год.
По Запов. Министра војног,
Ниш

Начелник, пуковник,
Др Сима Карановић

На полеђини:
Пов. № 7113
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. V

20.

*Црвени крст Краљевине Србије – Министарству
иностраних дела Краљевине Србије*

Српско Друштво Црвеног Крста

Ниш
7. новембра 1914.
№ 3471
Министарству Иностраних Дела

Част нам је известити, да би било врло корисно ако би се Секретар тога Министарства Госп. Ђорђе Тодоровић упутио у Скопље где би се ставио на услугу мисији енглеског Црвеног Крста

и мисији Госпође Пеџет код којих је и раније у 1912/13. г. био на служби. Ово би била и пажња и услуга са наше стране према Госпођи Пеџет и енглеском Црвеном Крсту.

Ако има могућности молимо за ово одобрење.

За Секретара,
Потпредседник Срп. др. Црв. Крста,
члан Глав. одбора, Потпуковник,
Др Ђорђевић
Др Вој. М. Суботић

На полеђини:
Пов. № 10207

Докле се не сврши распоред да се г. Тодоровић умоли да иде у Скопље.

7. XI 14. Јов. М. Јовановић

Послат у Лондон. Усмено извештен г. Суботић

16. XI 914. Др С. Ј. Г.
АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. VI

Приредили:
Јелица Рељић
Ана Кос
Александар Марковић
др Мирослав Перишић

СТРАДАЊЕ ЗБИРКЕ СРЕДЊОВЕКОВНИХ РУКОПИСА И ШТАМПЕНИХ КЊИГА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ У БЕОГРАДУ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Народна библиотека у Београду основана је фебруара 1832. године за време владавине кнеза Милоша и под окриљем, тадашњег младог српског друштва. У тежњи ка самосталношћу у политичком и културном животу окретање ка прошлости, а нарочито ка оном што се збивало у средњем веку, појачало је и интересовање те нове грађанске класе за средњовековним писаним наслеђем. Иако су подаци за најранији период живота Народне библиотеке врло скромни, може се претпоставити да су се међу првим књигама ове значајне националне установе налазили и поједини примерци старих рукописа и књига.

Први писани податак о уношењу књига, а вероватно и рукописа, у Народну библиотеку потиче из 1838. године. То су, пре свега, биле књиге из заоставштине песника Лукијана Мушицког, које је од његовог синовца Ђорђа Мушицког купио кнез Милош.¹ Следећа попуна збирке старих рукописа Народне библиотеке везује се за 1840. годину, када је Јаков Јакшић, инспектор Типографије, послао Библиотеци, између осталог, и „шест старих диплома“.² Доласком знаменитог српског филолога Ђуре Даничића у Народну библиотеку (1856-1859) и његов рад на проучавању и објављивању средњовековних споменика, даје овој збирци старих рукописа и књига посебан значај.³ Велика заслуга за попуњавање збирке средњовековних рукописа припада Јанку Шафарику, страственом сакупљачу старих споменика, који је овај фонд обогатио примерцима из овчарско-кабларских манастира и из Призрена истичући да „српском

народу ништа више не може послужити на славу и част од старих рукописа, верних сведока његове прошлости“. Међу тим рукописима било је и чувено *Никољско јеванђеље* с краја XIV и почетка XV века, које је са већом групом рукописа нестало 1915. године. Од 1861. године када је Ј. Шафарик дошао у Библиотеку па до 1869. приновљено је десет старих рукописа, те их је тада било укупно 98.⁴

У раду на попуни фонда старих рукописа велика заслуга припада и Стојану Новаковићу, који је интензивно радио на прикупљању писаних споменика на терену, по црквама и манастирима, као и од приватних лица. Један број старих рукописа набављен је и путем поклона. Тако је Стеван Димитријевић, ректор Призренске богословије (кога називају и творцем ризнице Народне библиотеке) почетком XX века сакупио велики број књига у околини Пећи, Призрена и Скопља. У то време купљен је и *Зборник попа Драгоља*, пергаментни рукопис из XIII века, који је нестало 1915. године.⁵

За време Јована Томића, управника Библиотеке (1903-1927), збирка ћирилских рукописа обogaћена је са 420 старих споменика, те је крајем 1913. године било 1 172 рукописа, као и 219 инкунабула и старих књига.⁶ Са оваквим бројним стањем рукописног фонда Народна библиотека у Београду дочекала је Први светски рат, који је први пут у њеној историји озбиљно

1 М. Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд, 1960, 25-27.

2 Исто, стр. 27.

3 Исто, стр. 53.

4 Исто, стр. 80.

5 Исто, стр. 94.

6 Исто, стр. 127, 132.

Одбрана Београда на Калемегдану

оштетио и њену збирку средњовековних споменика.

Током аустроугарске офанзиве зграда Капетан Мишиног здања у којој се налазила Библиотека тешко је оштећена. Стога је део књига пребачен у зграду Врачарске задруге, а део је приликом евакуације војске и народа упућен у Ниш. Дакле, на самом почетку Првог светског рата (1914), у трагичним данима повлачења српског народа према Албанији, Народна библиотека у Београду је евакуисала књиге, новине и друге вредне ствари (рукописе, инкунабуле) за Ниш. Одатле су следеће, 1915. године рукописи послати у Косовску Митровицу. Управо те књиге, које су биле од највеће културне и историјске вредности, пале су у руке Аустријанаца, док су се Бугари докопали оног дела који је остао у Нишу и то однели у Софију.

После рата, када је оформљена комисија, чији је задатак био да среди фонд Народне библиотеке, утврђено је да су уништене скоро све новине из 1914-1915, затим 3 132 књиге и часописи у 4 177 свезака, али њен највећи губитак је био у нестанку 56 српских средњо-

вековних споменика.⁷ Рукописне књиге су већ биле описане у *Каталогу* Љ. Стојановића,⁸ али се о повељама ни до данас не зна скоро ништа. Једна од тих повеља је била *Немањина оснивачка повеља Хиландару* са златним печатом, поклоњена 1896. године заједно са *Мирослављевим јеванђељем* краљу Александру I Обреновићу приликом његове посете Хиландару.

Међу несталим рукописним књигама био је знатан број оних писаних на пергаменту, на пример: НБ 101 *Српско четворојеванђеље*, крај XIII – почетак XIV века; НБ 300 *Београдски паримејник*, прва трећина XIII века; НБ 632 *Зборник попа Драгоља*, трећа четвртина XIII века; НБ 212 *Братков минеј*, четврта деценија XIII века и прва половина XIV века; НБ 437 *Триод потпуни*, 1328. г. и НБ 295 *Триод посни* из истог времена; НБ 211 *Четворојеванђеље и праксапостол*, почетак XIV века; НБ 64 *Минеј*

⁷ Исто, стр. 138.

⁸ *Каталог Народне библиотеке у Београду IV Рукописи и старе штампане књиге*. Саставио Љуб. Стојановић, Београд, 1903.

Српски војник на Калемегдану

за септембар и октобар, трећа четвртина XIV века; НБ 234 *Четворојеванђеље*, шеста деценија XIV века; НБ 590 *Типик св. Саве Јерусалимског*, из 1416. године; затим НБ 2 *Довољско четворојеванђеље* из друге четвртине XVI века са минијатурама четворице јеванђелиста из грчког рукописа XII века; као и најрепрезентативнија стара српска штампана књига на пергаменту, која је и колорисана – *Празнични минеј* Божићара Вуковића из 1537. године (бр. 22).

Више деценија после тога о овим књигама се ништа није знало.⁹ Све до 1934. године, када је на аукцији у једној антикварници у Франкфурту на Мајни, пронађен *Призренски рукопис Душановог законика* из XVI века (НБ 399), те књиге су сматране изгубљеним. Неке од њих Библиотека је успела да поврати у свој новоосновани фонд. Године 1964. из Свеучилишне библиотеке у За-

гребу враћена су два споменика,¹⁰ а захваљујући холандском слависти проф. др Кристијану Алфонсу ван ден Берку, десет српских рукописних књига, откривено је у Немачкој. Влада Србије је 1969. године откупила ове књиге и вратила их у београдску Народну библиотеку, где се и данас налазе, а међу њима су и: *Београдски паримејник*, прва трећина XIII века – данас најстарија рукописна књига од оних које се чувају у Народној библиотеци; затим *Зборник попа Драгоља*, трећа четвртина XIII века; *Братков минеј*, четврта деценија XIII века и прва половина XIV века; *Типик св. Саве Јерусалимског*, из 1416. године и др.¹¹

Захваљујући Владимиру Мошину, познато *Никољско јеванђеље* с краја XIV и почетка XV века је са још неколико рукописних књига пронађено у чувеној Библиотеци сер Честера Битија у Даблину.¹²

9 У извештају од 29. априла 1919. г. који је тадашњи управник Народне библиотеке, Јован Томић, упутио Министарству просвете стоји да се није ушло у траг оним најинтересантнијим и најдрагоценијим рукописима и инкунабулама, који су у два сандука извезени из Београда јула 1914. године (Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*, књ. 3, Београд, 1992, 28).

10 В. Мошин, *Рукописи бивше београдске Народне библиотеке у Даблину и у Загребу*, Библиотекар, бр. 5, Београд, 1968, 349-359.

11 Д. Медаковић, *Враћање српских средњовековних рукописа из Немачке*, Библиотекар, бр. 4, Београд, 1970, 309-311.

12 В. Мошин 1968, 349-359.

Да су књиге, које су опљачкане 1915. године разношене по свету, најбоље нам говори и случај рукописа под сигнатуром НБ 213 из 1353. г. (писан у Сирињској жупи, на Косову и Метохији), кога су некада чиниле две посебне садржинске целине: октоих и јеванђеља и апостоли за суботу и недељу, а данас се та два дела ове књиге чувају на два континента. Први део *Октоих* налази се у Универзитетској библиотеци у Харварду (Сједињене Америчке Државе), а други *Читања из апостола и Јеванђеља* у Даблину у Библиотеци сер Честера Битија. Међутим, ова рукописна књига није сачувана у целини. Од некадашњих 347 листова, данас знамо за 229 л. а остаје нам непозната судбина још око једне трећине рукописа.¹³

Из ове групе несталих средњовековних споменика у Првом светском рату пронађена је у новије време у Немачкој у Универзитетској и истраживачкој библиотеци у Ерфурту (Гота) још једна српска рукописна књига – *Четворојеванђеље* (НБ 102) из прве четвртине XIV века, писана на пергаменту. Ни та књига данас није сачувана у целини. Од 366 листова колико је некада имала, остало је сачувано 355л.¹⁴

Од укупно 56 несталих средњовековних споменика (како се наводи у списку послератне комисије)¹⁵, данас знамо за 18 рукописа, једну повељу и једну стару српску штампану књигу – од којих је 14 враћено Народној библиотеци.

13 Миланка Убипарип, *О рукописном Октоиху (1353. године) из старе збирке Народне библиотеке у Београду*, Археографски прилози, бр. 29-30, Београд, 2007-2008, 55-70 са 10 прилога.

14 А. Младеновић, Ј. Недељковић, *О Четворојеванђељу бр. 102 (прва четвртина XIV века) из старе збирке Народне библиотеке у Београду*, Археографски прилози, бр. 31-32, Београд 2009-2010, 59-76 са осам факсимила

15 На основу наших досадашњих истраживања (јер се у Одељењу за археологију НБС и даље ради на идентификацији ових рукописа) сматрамо да је број несталих рукописа већи од наведеног.

Благодарећи тој околности што је наведена група од 56 рукописа нестала у вихору Првог светског рата или пак, срећа је, ако тако можемо рећи, што ти споменици српске културе после неприлика ратне евакуације и „лутања у пртљагу пљачкаша“ (како је сликовито рекао наш велики познавалац и изучавалац српског средњовековног рукописног наслеђа др Владимир Мошин) нису доживеле судбину рукописних књига Народне библиотеке од 6. априла 1941. године, када су оне неповратно изгубљене, заправо уништене.¹⁶ Данас су те књиге драгоценост сведочанство о постојању једне велике и богате ризнице старих српских споменика и основни извор сазнања о делу огромног блага наше вишевековне културе, које више нема.¹⁷

Др Јасмина Недељковић

16 Тада је до темеља изгорела зграда Народне библиотеке а са њом 500 000 књига и часописа. Том приликом заувек је уништено 1 424 ћирилска рукописа од XII до XVIII века, међу којима је био и већи број писаних на пергаменту, као и старе штампане књиге и инкунабуле.

17 О томе сведоче и два каталога: *Каталог Народне библиотеке IV. Рукописи и старе штампане књиге*. Саставио Љуб. Ковачевић, Београд, 1903. и С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке са прилогом Породични архив Рашковића. Описао др М. Костић*, Београд, 1952.

Одбрана Београда - *New York Times*

НАЈМЛАЂИ КАПЛАР НА СВЕТУ

Момчило Гаврић дечак од осам година кога је отац послао код стрица да узјами воловску запрегу 1914. године, а рат му одредио незамисливу судбину

Момчило Гаврић је био осмо дете својих родитеља оца Алимпија и мајке Јелене. У августу 1914, аустроугарски војници су чинили велике покоље цивилног становништва. Међу бројним злочинима убили су и Момчиловог оца и мајку, сестре и четири брата. Два брата су била већ у српској војсци и они су преживели рат. Момчило је преживео захваљујући оцу који га је послао код стрица да нађе запрегу. Оставши без породице, пошао је на Гучево да тражи српску војску. Пронашао је Шести артиљеријски пук Дринске дивизије првог позива којим је командовао мајор Стеван Туцовић, брат Димитрија Туцовића. Малишан

је пао, обгрлио му чизме и зајецао: „Чико, све су ми убили...“. Мајор Туцовић га је питао: „Знаш ли да бацаш бомбе?“ Мали Момчило је рекао да је бацао само камење. Мајор је узео једну бомбу и показао му како се то ради. Затим је мајор Туцовић постројио своје војнике и питао: „Ко хоће да ноћас освети Гаврићеве родитеље, његову браћу и сестре?“ Цела чета искорачила је напред. Туцовић је одабрао једног дугајлију, Златиборца Милоша Мишовића. Пред поноћ је кренуо Мишовић заједно с малим Момчилом и затекао аустроугарске војнике како пред качаром Гаврића пијани шенлуче. Хитнуо је Мишовић једну бомбу, затим другу, трећа није била потребна. Тог тренутка мали Момчило је постао борац српске војске, дете Шестог артиљеријског пука Дринске дивизије. Туцовић је наредио војницима да сваког дана малом Гаврићу дају да опали три пута из топа и тако свети своју браћу и своје сестре.

Пред повлачење преко Албаније Милош Мишовић је узео Момчила под своју бригу. У Подгорици купио му је за последње паре један венчић од двадесет укљева и рекао му: „Синко, ако хоћеш да останеш жив, сваког дана да једеш само једну рибицу. Запамти добро, само једну ако хоћеш да преживиш“. Момчило га је послушао, али већ када су прошли Скадар рибица више није било. И Мишовићу је почело да понестаје снаге. Једне ноћи рекао је малом Момчилу: „Синко, бојим се да и ја нећу моћи више. Ухвати ме за мој шињел и ја ћу те вући докле будем имао снаге... Ако паднем, немој ми прилазити, продужи даље“. Вукао је Мишовић малог Момчила, посртао, тетурало... Глад и зима сломили су Мишовића. Није могао даље и пао је у снег. Момчило је стао и дао му руку... „Не, продужи даље, Момчило, не обазирати се на мене...“ – узвратио је Мишовић. Момчило се склупчао око њега у снегу, милујући му промрзле руке: „Чика Мишо, ја нећу даље... Чика Мишо, ја хоћу да умрем с тобом“. Како да умре дете? Видевши да ће мали Момчило умрети, Милош Мишовић скупи снаге, усправи се... Посртали су Милош и Момчило, бауљајући тих задњих десетак километара испред Драчког пристаништа.

Касније на Крфу малом Момчилу пришили су по једну звездицу на нараменицама... Тако је деветогодишњи Момчило Гаврић постао најмлађи каплар на свету. Мали Момчило је са својим пуком пешке прешао Албанију и стигао

до Крфа, издржавши као десетогодишњак оно што многи одрасли нису. Био је најмлађи каплар на свету. Учествовао је у пробоју Солунског фронта где је рањен, а војвода Живојин Мишић га је унапредио, па је као дванаестогодишњак имао чин поднаредника. Чекајући пробој фронта и повратак у Србију, описменио се, а после рата је отишао у Енглеску, где је завршио гимназију и 1921. се вратио у Београд.

О храбрости и подвизима Момчила Гаврића почело је по мало да се говори тек осамдесетих година прошлог века. Херој је умро 1993. у Београду, а о његовим страдањима после ратова и данас се не говори много. Његов син Бранислав о томе каже: „Хапсили су га бивши непријатељи, аустријски официри у југословенској краљевској војсци. Два пута су га у логор затварали немачки окупатори, а пред стрељачки stroj су га извели и партизани. Хапсила га је ОЗНА кад је рекао да нам Албанци нису браћа у време кад су Броз и Енвер Хоџа били велики пријатељи“. Странци, некадашњи српски савезници имали су другачије мишљење о Момчилу Гаврићу. Велика добротворка Лејди Пеџет звала га је српски витез. Грци су му поставили златну плочу на Крфу. Француски председник Митеран му је 1985. доделио орден, а генерал Лепардије је рекао: „Штета што нисте били француски војник, имали бисте споменик на Јелисејским пољима“.

Драгомир Антонић

СРПСКА ВОЈСКА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

У току рата 1914–1918. године Србија је имала укупно 3.712 активних официра. Од тог броја било је 43 генералштабна, 2.361 пешадијских, 268 коњичких, 689 артиљеријских, 126 инжењеријских, 11 артиљеријско-техничких, шест инжењеријско-техничких, 100 санитетских, 27 војно-судских и 66 жандармеријских официра. На врху официрског кора налазило се 1914. године три војводе и 12 активних генерала. До краја рата број генерала биће повећан на 15 а број војвода на четири, тако да ће укупан генералитет српске војске, укључујући и четири генерала у резерви, бројати 23 лица.

СРПСКА ВОЈСКА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

(бројно стање, организација, формација и опремљеност)

У периоду који је претходио епохи ратова 1912–1918. године српска држава створила је супериорну војну организацију која је своју вредност показала у балканским и Првом светском рату. Творци те професионалне војне организације у Срба били су краљ Милан Обреновић чијим су војним реформама из осамдесетих и деведесетих година 19. века створене све институције које је једна савремена армија онога времена морала да има и генерал и касније војвода Радомир Путник који је у периоду од 1903. до 1912. године, налазећи се на челу Главног ђенералштаба највише допринео њеном даљем усавршавању и осавремењавању.

Нарочито значајну улогу у модернизацији српске војне организације играо је официрски кадар. Српски официри били су васпитавани на врлинама патриотизма, високог морала, војничке части, јунаштва, дисциплине, послушности, поштења, искрености, несебичности, истрајности, достојанства, племенитости и свести о потреби сталног стручног, физичког и интелектуалног усавршавања.

У Српској војсци постојало је према начину ступања у официрску службу више типова официра: официри промовисани из трупе, официри из подофицирске школе, официри који су завршили нижи курс српске Војне академије, официри који су завршили нижи курс српске Војне академије па онда слати као војни питомци у иностранство, официри који су завршили нижи и виши курс српске Војне академије, официри који су завршили нижи и виши курс српске Војне академије па онда слати као војни питомци у иностранство, официри који су у српску војску прешли из страних војски (аустро-угарске, немачке, руске...) и официри који су после завршетка српских грађанских школа ступили у стране војне школе па након њиховог завршетка добили официрски чин у српској војсци.

Србија је на бази система заснованог на позитивној селекцији, пред епоху ратова успела да изгради изузетно способан старешински кадар. Поред Ниже и Више школе Војне академије официри српске војске усавршавали су се и у Пешадијској и Артиљеријској школи гађања и такозваним *Зимским трупним школама*, организованим у месецима када се због отежаних временских услова није могла изводити обука трупа, тако да је рад на личном оспособљавању био стални пратилац старешина српске војске током читаве каријере.

Од свршених слушалаца Више школе Војне академије сваке године је одабиран изванредан број официра и упућиван у Главни генералштаб, на двогодишњу припрему за генералштабну струку. Ови официри су припремани за штабне службе и за највише положаје у војсци и представљали елиту српског официрског кора. Колико је систем селекције генералштабних официра био ригорозан можда најбоље сведочи чињеница да је двогодишњу припрему за генералштабну струку у периоду од 1880. до 1911. похађало 164 кандидата од којих је завршни испит успело да положи само њих 55 или 33,5%. Међутим, иако су генералштабни официри представљали праву елиту српске војске и могли се због тога осећати супериорно над осталим старешинама, војвода Радомир Путник је умео да зближи Генералштаб и трупу, одређујући правилно делокруг рада генералштабних официра, дајући им улогу стручног, помоћног органа команданата обласних команди и оперативних јединица. Због тога је, како у балканским ратовима тако и у Првом светском рату, владала највећа хармонија у раду између виших команданата и њихових начелника штабова, што је било од највећег значаја за успешно вођење операција.

Један број српских официра школован је и усавршаван у иностранству. Тако је од 1900–1912. у Француској било 13 питомаца на школовању и

70 официра на стажу од шест месеци до годину дана, Русији осам питомаца и 69 официра, Немачкој девет питомаца и 38 официра, Аустро-угарској 60 питомаца и 32 официра, у другим државама 16 питомаца и 26 официра. Питомци су углавном школовани за потребе санитетске, војно-судске, артиљеријско-техничке и инжењеријско-техничке струке, док су официри стажирали у трупи или похађали ратне школе (ранг Више школе српске Војне академије).

Активни официрски кор српске војске био је плански, законима и уредбама, усмераван да буде поред образовања и својим друштвеним положајем права елита. Тај положај су утврђивали женидбама са девојкама из претежно средњих и богатијих грађанских породица. У земљи у којој су сељаци чинили 85% целокупне популације, официрске супруге потицале су готово, 100 % (99,8 %) из грађанског сталежа.

У току рата 1914–1918. године Србија је имала укупно 3.712 активних официра. Од тог броја било је 43 генералштабна, 2.361 пешадијски, 268 коњичких, 689 артиљеријских, 126 инжењеријских, 11 артиљеријско-техничких, шест инжењеријско-техничких, 100 санитетских, 27 војно-судских и 66 жандармеријских официра. На врху официрског кора налазило се 1914. године три војводе и 12 активних генерала. До краја рата број генерала биће повећан на 15 а број војвода на четири, тако да ће укупан генералитет српске војске, укључујући и четири генерала у резерви, бројати 23 лица.

Војска је поред војвода и генерала имала 141 пуковника, 221 потпуковника, 588 мајора, 698 капетана I класе, 259 капетана II класе, 788 поручника, 997 потпоручника и пет заставника. Од наведеног броја 1.697 официра завршило је српску Нижу школу Војне Академије, док су остали официрске еполете добили завршивши војне школе истог ранга у иностранству (углавном руска војна училишта и аустро-угарске школе сличног ранга) те напредовали из трупе (подофицири) кроз лично усавршавање или исказано јунаштво у претходним ратовима.

Значајну улогу у ратној формацији имали су резервни официри. Резервни официри добијани су од ђака средњих и виших школа. Захваљујући оваквом начину регрутовања у састав српског официрског кора улазила је комплетна интелектуална елита Краљевине Србије мушког пола. У састав резерве улазили су и пензионисани официри српске војске, као и они некадашњи активни официри који су из разних разлога напустили војну службу. У периоду од 1914. до 1918. у српској војсци је укупно 6.725 људи носило чин резервних официра. Од тог броја било је четири генерала, 46 пуковника, 31 потпуковник, 250 мајора, 867 капетана I класе, 1.086 капетана II класе, 1.236 поручника и 3.205 потпоручника. Ако изузмемо генерале, резервни официрски кор састојао се од укупно три генералштабна, 5.292 пешадијска, 350 коњичких, 486 артиљеријских, 251 инжењеријског, шест артиљеријско-техничких, 274 санитетска, 54 судска и пет жандармеријских резервних официра. Један део српских резервних официра чинили су и добровољци, ратни заробљеници из аустроугарске војске, српске, хрватске и словеначке националности, те Чеси, Словаци, Руси и други припадници словенских народа. Захваљујући пре свега искуству стеченом за време балканских ратова српски резервни официри израсли су у одличан командни кадар нижих тактичких јединица (водова и чета) са којима се по стручности и искуству нису могле мерити њихове колеге из аустро-угарске војске.

Старешински кадар српске војске употпуњавали су и активни и резервни подофицири. Они су се у српској војсци добијали из двогодишњих подофицирских школа родова или из трупе, од каплара који су остајали на поновном року службе. Подофицири су се по чиновима делили на поднареднике, нареднике и нареднике-воднике. Школовани су у подофицирским родовским школама: пешадијској у Београду (од 1889), артиљеријској у Крагујевцу (од 1890), коњичкој у Београду (од 1899) и инжењеријској у Нишу (од 1896), или су одабирани од ислуженика у кадровском року који су упућивани на одговарајуће курсеве за подофицире у оквиру

пуковских школа, који су трајали непуних пет месеци. У пуковским подофицирским школама учили су се безмало сви предмети предвиђени наставним планом за редовне подофицирске школе. Даље усавршавање подофицира вршено је у трупи, у *Зимским трупним школама*, сличним онима за офицере, које су радиле у оном периоду када није извођена настава са регрутима. Захваљујући тако обимном начину припреме по речима предратног аустроугарског војног изасланика у Србији, генералштабног мајора Ота Гелинека, активни подофицири српске војске разликовали су се много мање од официра него од војника према степену образовања, понашању и одевању. Подофицири су често обављали и официрске дужности командира вода. Резервни подофицири добијани су од свршених ђака више гимназије, више реалке, богословија и учитељских школа који су по полагању испита за резервног поднаредника имали право служења скраћеног војног рока. За унапређење у више чинове, како активни, тако и резервни официри и подофицири морали су полагати захтевне испите. За офицере то су били испити за чин потпоручника, капетана и мајора, а за подофицире за чин поднаредника и наредника.

Када су у питању обични војници, општа војна обавеза уведена је 1883. године а сви војни обвезници делили су се на први, други и трећи позив и трупе последње одбране. Први позив чинили су сви мушкарци старосне доби од 21. до 31. године, други позива лица од 31. до 38. године, а трећи позив лица од 38. до 45. године старости. Последња одбрана обухватала је омладину од 18. до 21. и старије грађане од 45. до 50. навршене године старости. Војни рок служио се две године, али је постојао и скраћени рок од шест и девет месеци за ђаке и храниоце породица.

Према војнотериторијалној подели читава државна територија Краљевине Србије делила се 1914. године на 10 дивизијских области, али је српска војска ушла је у Први светски рат не успевши да искористи војне могућности нових области стечених балканским ратовима (Ибарска, Косовска, Брегалничка, Вардарска

и Битољска дивизијска област). Највећи број јединица мобилисан је тако на територији пет старих дивизијских области (Дунавска, Дринска, Моравска, Тимочка и Шумадијска). Оперативна војска коју су сачињавали I и II позив била је састављена из 11 пешадијских дивизија (од чега шест I и пет II позива), једне коњичке дивизије, брдског артиљеријског пука и хаубичке артиљерије.

У састав дивизије I позива улазила су четири пешадијска пука (16 батаљона), један пољски артиљеријски пук (шест до девет батерија – укупно 24 до 36 топова) и један коњички пук (три ескадрона). У њеном саставу били су још пионирски полубатаљон, телеграфско одељење и позадинске јединице и установе. Формацијска бројна стања пешадијских пукова I позива износила су од 4.421 до 4.453 човека, 1.398 у брзометним артиљеријским пуковима, 540 у коњичким пуковима, 585 у допунским батаљонима, а у осталим деловима око 3.000 људи. Формацијско бројно стање дивизија I позива пуног састава износило је 25.313 људи, 20.500 пушака и карабина, 20 митраљеза, 36 топова 75 mm, 5.110 коња, 1.538 волова и 1.645 кола.

Дивизије II позива биле су састава три пешадијска пука (12 батаљона), један пољски артиљеријски дивизион (три до шест батерија – укупно 12 до 24 топа) и један коњички дивизион (два ескадрона). Укупно бројно стање дивизије II позива износило је око 15.000 људи. Коњичка дивизија састојала се од две коњичке бригаде од по два пука (укупно 16 ескадрона у дивизији) и дивизиона коњичке артиљерије (две батерије са укупно осам топова). Брдски артиљеријски пук имао је девет брдских батерија (36 оруђа), док се хаубичка артиљерија састојала од 15 хаубичких батерија калибра од 120 и 150 mm и једне мерзерске батерије калибра 150 mm.

Оперативна војска била је формирана у три армије, Ужичку војску и потребан број одреда. На почетку рата, у саставу I армије налазили су се Браничевски одред (Дунавска дивизија II позива, 3. арт. дивизион и 2. пеш. пук III позива),

Дунавска I позива, Тимочка I и Тимочка II позива и Моравска дивизија II позива. У саставу II армије биле су Моравска дивизија I позива, Комбинована дивизија I позива и Шумадијска дивизија I позива. Трећу армију чиниле су Дринска дивизија I позива и Дринска дивизија II позива, а Ужичку војску Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада и Лимски одред. Поред тога формирана су и четири четничка одреда (Златарски – под командом мајора Косте Тодоровића, Јадарски – под командом мајора Војина Поповића, Руднички – под командом мајора Војислава Танкосића и Горњачки – под командом мајора Велимира Вемића) за потребе извиђачко-диверзантских акција.

Укупан број бораца I и II позива износио је 336.063, III позива 52.392, последње одбране 6.220 и 27.756 људи у војним станицама, санитарским и профијантским возовима, тако да је до септембра 1914. укупно је мобилисано 423.441 лице, међу којима 870 виших и 3.869 нижих активних и резервних официра и 1.485 административних чиновника и обвезника чиновничког реда.

Пешадијско наоружање било је врло разнолико и чиниле су га српске и заробљене турске брзометне пушке и карабини система *Маузер* калибра 7 mm, заробљене бугарске пушке система *Манлихер*, старе преправљене пушке система *Маузер - Кока* M.80, као и стара руска пушка *Берданка* са црним барутом (за III позив и Последњу одбрану). Све ове пушке биле су већ доста истрошене у балканским ратовима. У току 1914. из Русије је набављено још 144.000 брзометних пушака *Мосин-Наган* M.91 калибра 7.62 mm. До непријатељске офанзиве у јесен 1915. године српска оперативна војска располагала је са 203.326 брзометних пушака у јединицама I и II позива. Митраљеви којих је било укупно 246 (по два вода од по два оруђа на пук) били су система *Максим* M.1909. калибра 7 mm.

Од модерних артиљеријских оруђа располагало се пољским брзометним топовима система *Шнајдер - Кане* M 1907 (47 батерија) и M 1907A (15 батерија) калибра 75 mm, те са девет батерија

брдских топова M 1907 калибра 70 mm, брзометним хаубицама M 1910 120 mm (осам батерија) и 150 mm (две батерије) истог произвођача. Поред тога био је коришћен и један број заробљених турских брзометних топова марке *Круп* M 1904 калибра 75 mm. До избијања Првог светског рата од ових топова биће оспособљена у радионицама Војнотехничког завода у Крагујевцу, три пољска (24 оруђа) и један брдски (осам оруђа) дивизион. У наоружању оперативне војске било је и пет спорометних брдских батерија *Дебанж* M.85 калибра 80 mm са по шест топова, 22 спорометне хаубице M.97, калибра 120 mm, шест спорометних пољских мерзера M.97 калибра 150 mm, 17 спорометних дугачких топова калибра 120 mm и 65 застарелих оруђа у градском опсадном парку. Крајем 1914. и почетком 1915. године за одбрану обале од аустроугарских монитора српској војсци стављене су на располагање савезничке тешке морнаричке батерије и минерски одреди. Руска батерија имала је два топа калибра 152 mm, француска три топа калибра 140 mm док су четири енглеске батерије биле наоружане са по два морнаричка топа калибра 120 mm.

Српска инжењерија по мирнодопској формацији састојала се од два инжењеријска батаљона, понтонирске команде и понтонирског моста. Телефонски и телеграфски материјал за коњицу, артиљерију, пешадију и инжењерију, четири рефлектора, две бежичне телеграфске станице „Телефункен“, и једно балонско одељење били су немачког порекла укључујући и најмодернија телеграфска и балонска возила. Од војне индустрије Србија је располагала Војнотехничким заводом у Крагујевцу који се бавио преправком пешадијског и артиљеријског материјала и израдом артиљеријске и пешадијске муниције, ручних бомби и хладног оружја, затим са две барутане у Страгарима и Обилићеву и заводом за узраду војне одеће са испоставама у Београду и Нишу.

У свим гранама материјалне спреме осећала се оскудица, нарочито у одећној и логорској спреми: ни I позив није био потпуно војнички одевен, II позив само делимично (шињел и шајкача), а III позив није имао ништа од вој-

ничког одела и обуће. Није било довољно ни мостовог материјала за прелаз преко Саве и Дунава. Војска је располагала и са 57.718 коња, 42.611 волова и 23.558 кола, као и око 60 војних и реквирираних теретних и путничких аутомобила.

После завршене мобилизације 1914. српско ваздухопловство које је формирано у саставу инжењерије још 1912. године располагало је са три исправна авиона (Аеропланска ескадра) и имало два пилота оспособљена за извршење ратних задатака, док је трећи био командир балонске чете, од које је било оспособљено само једно одељење. У априлу 1915. као помоћ српској војсци пристигла је из Француске једна ескадрила са осам авиона и 99 људи под командом мајора Р. Витреа.

И војни аутомобилски транспорт доживљава велики развој након формирања Аутомобилске команде марта 1915. која је до јесени 1915. располагала са 334 моторна возила (углавном камиона носивости од 1,5 до 2,5 тоне) којима је поред 329 српских управљало и око 100 француских војних шофера.

У току 1915. формиране су још две дивизије, Брегалничка (18.280 људи са 15.638 пушака, 16 митраљеза и 30 топова) и Вардарска (9.530 људи, пет митраљеза и 15 топова), па је српска војска у свом формацијском саставу у време аустро-угарско-бугарско-немачке офанзиве у јесен 1915. године имала 13 пешадијских и једну коњичку дивизију, док је до новембра 1915, према подацима српске Врховне команде, упућен позив на мобилизацију за још 207.500 људи. Укупно бројно стање српске војске 6. октобра 1915, на дан отпочињања офанзиве Централних сила износило је 404.020 официра, подофицира и војника. Губици након операција 1914. године износили су 163.546 људи од чега је било 22.274 погинулих, 95.695 рањених, 418 контузованих и 45.159 несталих (углавном заробљених) официра, подофицира и војника. Највеће губитке српска војска претрпела је у време офанзиве централних сила у јесен 1915. године и одступања преко Црне Горе и Ал-

баније у зиму 1915/16. године. Тада је само у заробљеништво у Аустро-Угарску, Немачку и Бугарску одведено преко 170.000 српских официра, подофицира и војника, док је број мртвих и рањених износио око 94.000.

Након повлачења преко Албаније бројно стање српске војске значајно је смањено због великих губитака, тако да је Врховна команда морала да приступи њеној реорганизацији. Француска Врховна команда рачунала је на шест српских дивизија од по 12 батаљона, укупно 72.000 пушака, приближно 140.000 људи и 30.000 грла сток. Планирала је да српску војску постепено опреми и наоружа митраљезима, хаубицама, пољским и брдским топовима, али не и тешком артиљеријом, јер је одлучено да се по том питању и питању организације снабдевања ослања на савезнике. Снабдевање српске војске у даљем току ратних операције вршили су Енглези и Французи на основу конвенција потписаних у фебруару 1916. године и њихове модификације од 25. јула 1918. године, када су у снабдевање српске војске укључене и САД. Комплетна српска војска на Солунском фронту опремљена је пешадијским и артиљеријским наоружањем и опремом француског порекла (пушке *Лебл-Сен Етјен* М.1907/15, Митраљези *Сен Етјен* М. 1907, пољски топови *Шнајдер* М.1912 калибра 75 mm и хаубице 120 mm).

Према изменама Уредбе о формацији из 1913. од 27. фебруара 1916. године целокупна српска војска распоређена је у три армије од по две дивизије састављене од војника свих позива, слабије јачине него 1914. године. У саставу I армије биле су Моравска и Вардарска дивизија. Другу армију чиниле су Шумадијска и Тимочка дивизија, а трећу Дринска и Дунавска дивизија. Свака армија имала је у свом саставу, поред две пешадијске дивизије и тешки артиљеријски пук састављен од хаубичког дивизиона 120 mm, хаубичког дивизиона 150 mm и дивизиона од три батерије од по два дугачка топа 105 mm. За сваки дивизион било је обезбеђено по једно одељење муницијске колоне. Поред тога, предвиђене су армијска (резервна) муницијска колона од девет одељења за артиљерију у ди-

визијском и артиљеријском саставу, телефонско одељење, покретно слагалиште телеграфско-телефонске спреме, инжињеријска алатна колона, мостови трен, рефлекторско одељење, аеропланска ескадрила, армијска провијантска колона од два одељења и армијска пекарска чета.

Пешадијска дивизија имала је у свом саставу две пешадијске бригаде од по два пука, сваки пук од по три батаљона, сваки батаљон по три чете и једно митраљеско одељење од четири митраљеза, један пук трећег позива, коњички ескадрон са једним митраљеским одељењем са два митраљеза, команду дивизијске артиљерије под којом су се налазили пољски артиљеријски пук од два дивизиона од по три батерије, брдски артиљеријски дивизион од три батерије, хаубички артиљеријски дивизион од три батерије 120 mm, муницијску колону од шест одељења и артиљеријску радионицу, команду дивизијске инжињерије под којом се налазио пионирски полубатаљон од две чете, лаки (товарни) мостови трен и телеграфско одељење. Санитет се састојао од болничке чете са седам водова, четири пољске болнице, санитарске колоне и пољске марвене болнице. У састав дивизије улазиле су и Војна пошта, профијантска колона од три одељења, муницијска колона и покретна артиљеријска радионица и пекарска чета са пољским пекарама. При штабовима пешадијских дивизија образоване су полицијске секције.

За пренос хране и муниције код српских армија коришћене су енглеске и француске ауто-јединице придодате српској војсци. На дан 23. јула 1918, на служби код српске војске била су три француска аутомобилска одреда и пет санитарских водова, те 10 енглеских ауто-чета са 626 возила.

Ван састава армија, непосредно потчињени Врховној команди били су: Коњичка дивизија (два пука јачине три ескадрона, један пољски и један брдски артиљеријски дивизион), тешка артиљерија (12 оруђа), Муницијска колона, Пиротехнички батаљон, Телеграфско одељење

Врховне команде, Управа војног телеграфа, Одељење бежичне телеграфије, Телеграфско-телефонска станица, Војно-железничка инспекција са Командом железничких, поштанско-телеграфских и војно-станичних службеника (штаб и три чете), Минерска чета, Штаб Аеропланске чете за целу војску, Аеропланска ескадра (штаб и две ескадриле), Резервна болничка чета са седам водова, Резервна санитарска колона, Санитетски железнички вагони, Главна војна пошта и Коњски депо. За формирање самосталних ескадрила није било ни техничких могућности нити довољно људства. Зато је формирано пет француско-српских ескадрила, од чега две за потребе српске Врховне команде и по једна за сваку српску армију. Од маја 1916. под Саобраћајним одељењем Врховне команде нашла се и Аутомобилска команда која је крајем априла 1918. располагала са 21 официром, три обвезника чиновничког реда, 615 подофицира и војника, 139 аутомобила разних типова и врста, 29 мотоцикала и 372 бицикла. Дан уочи почетка артиљеријске припреме за пробој Солунског фронта, 13. септембра 1918. Аутомобилска команда имала је по списку у свом саставу 1.089 лица, а на лицу њих 869 од којих је мањи део опслуживао српска а већи део савезничка возила на служби код српске војске.

У августу 1916. када је изашла на Солунски фронт, српска војска имала је укупно 3.921 официра (на лицу 3.410) и 140.055 подофицира и војника (на лицу 92.130). У армијама је било 77 батаљона, шест ескадрона и 245 артиљеријских оруђа.

Због великих губитака и немогућности попуне крајем децембра 1916. започела је друга реорганизација. Прво су у свим дивизијама расформирани четврти пешадијски пукови, штабови других бригада и Добровољачки одред. Трећа армија расформирана је 28. марта 1917. године, а њене јединице потчињене су команданту Прве армије. Од тада су у саставу Прве армије војводе Живојина Мишића биле Дунавска, Дринска, Моравска и Коњичка дивизија, а у саставу Друге армије војводе Степе Степановића Шумадијска, Тимочка и Вардарска дивизија.

зија. У мају 1917. српске армије имале су јачину од 60 батаљона, 12 ескадрона, 364 митраљеза и 316 топова. Како су од тог момента главни извор попуне људства чинили добровољци из САД и бивши аустро-угарски војници, руски ратни заробљеници, по жељи Југословенског одбора, Вардарска дивизија је преименована у Југословенску дивизију, која је ушла у састав Друге армије. Јачина српске војске крајем јуна 1918. године износила је 57 батаљона пешадије, батаљон коњичке пешадије, шест полубатаљона пионира, 18 коњичких ескадрона, 546 митраљеза, 1.955 пушкомитраљеза, 294 топова у саставу дивизија, 45 оруђа тешке артиљерије и 57 рововских топова.

У саставу Прве армије налазиле су се 524. и 525. Аеропланска ескадрила, а у саставу Друге армије 521, 522. и 523. Аеропланска ескадрила. У међувремену је у току 1916. и 1917. у Француској и Грчкој обучен 41 пилот, 46 извиђача и 9 механичара, који су знатно појачали особље у француско-српским ескадрилама, што је омогућило да се у јануару 1918. формира I српска ескадрила (од француске 521. ескадриле), а у лето исте године и II српска ескадрила (од француске 525. ескадриле). Српско ваздухопловство је 1. маја 1918. имало 62 официра, 53 подофицира и 337 каплара и редова. За време пробоја Солунског

фронта, Српска авијатика располагала је са 71 авионом различитих типова, од којих су половина били бомбардери *Бреге XIV* и ловци *Спад*. Српске I и II ескадрила располагале су поред тога са око 60 авиона за извиђање и ваздушну борбу.

Током ангажмана на солунском фронту број српских војника избачених из строја у 1916. години износио је 27.965 од чега погинулих и умрлих од болести 7.208, док је у борбама вођеним 1917. године живот изгубило њих 2.270. Од почетка пробоја солунског фронта до 29. октобра 1918. године српска војска имала је укупне губитке од 42.735 мртвих и рањених, од чега је погинулих и умрлих било 9.303. У заробљеништву је смртно страдало око 60.000 српских официра, подофицира и војника, док је 114.000 њих од последица рата остало са трајним инвалидитетом. Укупни губици српске војске за читав период рата износили су 369.620 људи. Рачунајући губитке црногорске војске као и страдања српског цивилног становништва, како на просторима Краљевине Србије тако и са простора Босне и Херцеговине, Црне Горе, Славоније, Далмације, Лике, Баније, Кордуна, Срема, Баната, Бачке и Барање, била је то висока цена којом је плаћена слобода српског народа и његово уједињење са Хрватима и Словенцима у нову југословенску државу.

Одбрана Београда Ада Циганлија

Извори:

1. Војни архив Београд, Пописник 2, 3, 5
2. *Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914 – 1915* (стање 15. августа 1915), Ниш, 1915;
3. *Ратна ранг-листа резервних официра 1917 – 1918* (стање 01. 06. 1918), Крф, 1918;
4. *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925;
5. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I-XXXI*, Београд 1924 – 1939.
6. *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата – Зборник докумената* (приредили Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић), Београд, 2014.

Литература:

7. S (Душан П. Стефановић), „Губици савезника у Светском рату 1914–1918. године“, *Ратник*, VII – VIII, Београд, 1926, стр. 117 -132.
8. Milan Grahovac, „Bugarske snage u trojnoj agresiji protiv Srbije 1915.“ *Vojnoistorijski glasnik*, 2, Beograd, 1985, str. 145 – 173.
9. Dimo Vujović, „Francusko-britanske konvencije o snabdevanju srpske vojske za vreme prvog svetskog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, Beograd, 1986, str. 177 – 205.
10. Mile Bjelajac, „Ženidbe oficira srpske i jugoslovenske vojske 1881–1941, Planirano stvaranje elite“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/1995, str. 19 - 38
11. Velimir Ivetić, „Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, Beograd, 1998, str. 122 – 130.
12. Славица Ратковић-Костић, „Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године (Организа-

ција и формација)“, *Први светски рат – 90 година касније*, тематски зборник (ур. Милан Терзић), Београд, 2011, стр. 101 – 117.

13. Далибор Денда, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920“, *Први светски рат и балкански чвор - зборник радова* (ур. Момчило Павловић), Београд, 2014, стр. 423 – 436.
14. Живко Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914. године*, Београд, 1924.
15. Сава Ј. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд, 1933.
16. Милан Раденковић, *Церска операција 1914*, Београд, 1953.
17. *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I, Београд, 1959.
18. Борис Урланис, *Войны и народонаселение Европы – Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв.*, Москва, 1960.
19. Саво Скоко, *Други балкански рат 1913*, I, Београд, 1968;
20. Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003.
21. Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007.
22. Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд, 2008.
23. Далибор Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908-1918*, Београд, 2008.

Далибор Денда

О ПОЛИТИЦИ АУСТРОУГАРСКЕ ПРЕМА СРБИЈИ 1913.

(...) Стрпљење А.Угарске владе и меродавних кругова као да је на крају. Толики рђаво срачунати политички моменти, толики узалуд утрошени новац, толико унижење у свету и неуспеси у спољној политици њеној, толико незадовољство у земљи и толико пали углед монархије код оних због којих је се цела ова кампања и водила, доводи их до безумља...

(...) Ни за кога од нас није тајна да се сваки успех Србије нерадо гледа у суседној монархији. Само мала, слаба, унутрашњим борбама разривена Србија, упућена да се о свом сопственом реду брине толерирана је од своје суседке. Али чим из те мало завидне ситуације изађе, Србија постаје опасна, одмах расте незадовољство противу ње у управној сразмери са успесима њеним...

* * *

Извештај Љубомира Лешјанина, српског војног изасланика у Бечу о стању у Аустроугарској монархији, неуспесима њене спољне политике и тежњама да се ослаби моћ Србије

Војни изасланик у Бечу

Пов. Бр. 2.

Господину Министру Војном,

Овдашњи службени кругови изгубили су главу. У срдитој немоћи својој постају неурачунљиви, насртљиви, безобзирни те постоји бојазан да у овом психолошком моменту не учине нешто зашто би се, можда, доцније и сами кајали, али од чега би ми у овом тренутку сигурно само штете имали.

Стрпљење А.Угарске владе и меродавних кругова као да је на крају. Толики рђаво срачунати

политички моменти, толики узалуд утрошени новац, толико унижење у свету и неуспеси у спољној политици њеној, толико незадовољство у земљи и толико пали углед монархије код оних због којих је се цела ова кампања и водила, доводи их до безумља.

Само се тако да објаснити последњи поступак А.Угарске владе, који нема ни у чему оправдања, који није ничим изазват и који не налази одобравања ни у земљи, а још мање на страни и у овдашњим дипломатским круговима.

Одмах по доласку мом понова на редовну дужност овамо, мени је од стране пријатеља скренута пажња на ову страну и стављено ми је до знања да се у А.Угарским војним круговима горко кају за пропуштене моменте, да су меродавни веома нервозни и на крају стрпљења, те да смерају нарочито тражити моменат и изазвати прилику у којој би могли да поправе старе грешке слабећи моћ Србије и подижући умишљени углед А.Угарске монархије у очима њених штићеника.

Ни за кога од нас није тајна да се сваки успех Србије нерадо гледа у суседној монархији. Само мала, слаба, унутрашњим борбама разривена Србија, упућена да се о свом сопственом реду брине толерирана је од своје суседке. Али чим из те мало завидне ситуације изађе, Србија постаје опасна, одмах расте незадовољство противу ње у управној сразмери са успесима њеним.

Неочекивани исход ратова наших најпре са Турском па затим са Бугарима ма колико да је и нехотице унио респекта и донео угледа Србији и овде као и у целом осталом свету, имао је за директну последицу да потенцира ону велику nelaгодност – да не речем мржњу, која се на Балпацу осећа кад год је у питању спасење Србије и подизање угледа њеног.

привлачи симпатије милијуна Срба и осталих Славена ове космополитске државе.

Није за Господина Министра војног ништа ново да поред легалних фактора за вођење политике спољне постоји и један други, закулисан али моћан, који већ од неколико година на овамо уноси своје „ја“ и тиме често смета и ремети правилну функцију државне управе. Тај други фактор – „војни кругови“ – и у нашем питању односа са А.Угарском узима великог учешћа и у главном смета да се до ма каква сређеног стања дође. Представници војске остали су стално доследни сами себи и нису силазили са трасираног пута. Они су стално гледали у величини Србије опасност за монархију те исповедали да је права политика А.Угарске у томе да Србију свима начинима ослаби, унизи, и учини немоћном да погледа и преко својих граница и гаји аспирације и још веће и још јаче велике Србије.

Они су сматрали да је још заразније требало спречити увеличавање Србије и не дозволити подизање њене моћи и угледа. Они су мишљења да је огромна погрешка учињена што су разни моменти пропуштени почев још од анексионе кризе. Они сматрају да је неопростив грех што је утрошено око спрема и мобилизације војске близу 800 милијуна круна без да је икакав успех постигнут, те их сваки даљи напредак и успех Србије доводи директно до беса и безумља, па чине пресију на владу и одговорне владајуће факторе.

Познато је Господину Министру војном да је на челу тих неодговорних војних фактора начелник главног ђенералштаба, ђенерал Конрад в. Хецендроф, човек који је и по својој енергији и по свом положају моћан да своје идеје проведе или бар да их на теразије стави упоредо са мислима одређених и меродавних фактора – Министра иностраних дела. Још је требао овде забележити факат да је ђенерал Конрад у последње време не само успео да се рехабилитира и свој пад са положаја спречи, већ и да свој положај код цара утврди и учврсти на уштрб угледа и ауторитета престолонаследниковог.

Ја не знам шта А.Угарска влада у овом моменту спрема и шта би имало да следује ако наша влада не би задовољила захтеве А.Угарске, али по вестима које добијам изгледа, да никад до сада влада није била одсуднија и решенија да са својим захтевима истраје.

Нисам могао до сада да констатујем никаккову нарочиту војну припрему која би пратила дипломатску акцију, али она није ни потребна. И без нарочите раније припреме А.Угарска има у Босни и Херцеговини довољно трупа које би могла употребити успешно, нарочито са обзиром на стање наше војске у овом тренутку. И баш зато ваљда, што се то и овде зна, и што се верује да се са друге стране нема бојати компликација, А.Угарска и диже свој глас и размеће се својим неоправданим захтевима. Нису ми познате намере наше владе о овом данас спорном питању са А.Угарском. Није ми, наравно, позната ни општа политичка ситуација, те немам ни претензија да могу имати сигурно тачно гледиште шта би требало учинити. Али како исто одавде изгледа и како нам се са стране наших пријатеља саветује, било би корисно да се избегне све што би А.Угарској дало повода да у ма каккову директну акцију уђе. Држим да би требало попустити нашим захтевима и повући трупе са земљишта новостворене Албаније, само да се избегне конфликт који би могао имати зле последице.

Питање је Албанско тек сад отворено. Биће zgodнијих момената за ликвидирање његово – момената кад А.Угарска неће имати слободне руке као што је случај у овом моменту, и кад ће Србија другом снагом располагати но што данас располаже.

6. Октобра 1913 год. Беч.

Војни изасланик
Пуковник
[Љубомир Лешијанин]

АС, МИД, Хартије Манојловића, Ф I

Приредио:
др Мирослав Перишић

Историјски извор: Предвиђање будућности или зашто је Русија ступила у Светски рат

Предратна белешка руског министра унутрашњих послова

П. Н. Дурново о избијању Првог светског рата.

Да ли је Русија имала озбиљних економских и стратешких разлога да уђе у светски рат почетком 1914. или је рат био последицом несрећног сплета околности? Одговор на ово питање донекле можемо да добијемо из овог веома необичног документа који је био написан 14. фебруара 1914. Текст белешке је био објављен 1922. у СССР-у у оквиру таласа публикација поверљивих царских докумената¹. Овај историјски документ је добио стабилно место у совјетској историографији². Текст белешке П. Н. Дурново је добио своје место и у емиграцији и код страних истраживача³. Детаљно је проучена и биографија П. Н. Дурново – последњег царског министра унутрашњих послова који је умро својом смрћу у Русији. Његови пријемници су страдали од руку револуционара (шест од њих) и само један је успео да се спасе и доживео је природну смрт 1943. – у Немачкој. Петар Дурново је био познат и као спасилац Русије од прве револуције 1905-1907, коју му је пошло за руком да пасификује и да обезбеди Руској царевини још седам мирних година. Мо-рамо да кажемо неколико реченица о аутору белешке који је невероватно предвидео трагични пут Русији у случају светског конфликта...

Петар Дурново (1842-1915)⁴ се родио у вишечла-ној породици од старог племићког рода. Завр-шио је Морски кадетски корпус (1860), и као питомац је ступио у флоту. После две године је био произведен у заставника, око 8 година је провео на далеким пловидбама, учествовао је у походима по Тихом и Атлантском океану и Сре-доземном мору. Са чином лајтнанта, завршио је Александровску Војно-правну Академију (1870), прикључио се Војно-судској бродској управи и постављен је за помоћника државног јавног ту-жиоца, при Кронштадском војно-морском суду. Дурново је прешао у службу у Министарство правде 1872, где је био постављен за заменика државног тужиоца Владимирског окружног суда, а 1873. је прешао на исту дужност, у Мо-скву. Од августа 1875. је постао државни тужи-лац Рибинског, од новембра 1875. Владимирског окружног суда. Од јуна 1880. је био државни ту-жилац Кијевске палате правде. У октобру 1881. је постао управник судског одељења Департа-мента државне полиције Министарства уну-трашњих послова, а од 1883. - вице-директор Департамента полиције, био је најближи сарадник чувеног В. К. Плеве. После тога 1884. отишао је у иностранство, како би се упознао са уређењем полиције, у метрополама Западне Европе. По повратку, представио је министру унутрашњих дела извештај, у коме је анализирао делатност полиције у Паризу, Берлину, Бечу, размотрио је начине надзора над антидржавним елементима, показавши могућност њихове примене у Русији. У јулу 1884. Дурново је постао директор Департа-мента полиције. На тој дужности се изборио за проширење права полиције за борбу са антидр-

1 Тарле Е. В. Германская ориентация и П. Н. Дурново в 1914 г., *Былое*, 1922, бр. 19; Бестужев И. В., Борьба в России по вопросам внешней политики накануне Первой мировой войны (1910–1914 гг.), *Исторические записки*, 1965, т. 75.

2 Алданов М., Предсказание П. Н. Дурново, *Сочинения*, Москва, 2002; Lieven D., Pro-Germans and Russian Foreign Policy, 1890–1914, *International History Review*, 1980, v. 2; McDonald D., The Durnovo Memorandum in Context: Official Conservatism and the Crisis of Autocracy, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1996, Bd. 44, H. 4

3 Lieven D., Bureaucratic Authoritarianism in Later imperial Russia: The Personality, Career and Opinions of P. N. Durnovo, *Historical Journal*, 1986 (26), No.2; Степанов А. Д., *Черная сотня*, М., 2008.

4 Lieven D., Bureaucratic Authoritarianism in Later imperial Russia: The Personality, Career and Opinions of P. N. Durnovo, *Historical Journal*, 1986 (26), No.2; Степанов А. Д., *Черная сотня*, М., 2008.

жавним елементима. Напустио је свој положај 1893. и постављен је за сенатора. Од фебруара 1900. до октобра 1905. - заменик је министра унутрашњих дела. На тој дужности је одговарао за социјалне установе, а од 1903. је био главни управник поште и телеграфа.

Овај високошколовани државни чиновник са богатим искуством и увидом и све стране живота руског друштва је био постављен на чело МУП-а 23.октобра 1905. Дурново је био један од оних, који се, у критично време 1905-1906. године, није изгубио и умео је да донесе мере за борбу против анархије и револуције. Направио је преокрет ка енергичнијој унутрашњој политици. Почео је да заводи ред у министарству, отпустио је губернаторе, који су повлађивали револуционарима. Чврстом руком је успео да ликвидира поштански штрајк и да успостави поредак на железничким пругама. Енергично је дејствовао у Москви.

Пред само отварање Државне Думе, 22. априла 1906, Дурново је био пензионисан због тога да је изазивао алерију код нове генерације политичара. Остао је члан Државног Савета, тамо је играо активну улогу, поставши вођа десне групе 1908. Дурново је сматрао да, само постојећи државни апарат може да одбрани империју од распадања, јер руско друштво није још увек, достигло тај степен зрелости, који би му дозволио да ствара сопствене руководеће институте, јер, без државне управе, друштво не може постојати. Заједно са тим, иступио је против убрзаног и неоправданог реформисања органа власти. Почетком 1911, иступио је као одлучан противник пројекта председника Совјета министра П. А. Столипина, о увођењу земства у западне губерније и допринео је његовом укидању у Државном Савету. Ипак цар Николај II после много размишљања одлучио је да изађе у сусрет председнику владе и 12. марта 1911. године је потписао указ о затварању сесије Државног Савета и Државне Думе, на три дана. У то време, закон о земству је спроведен у дело, чланом 87. Након тога Дурново је отпутовао у иностранство, одакле се вратио тек после Столипинове погибије. По повратку је поново добио своје место председника десне

групе Државног Савета. Безуспешно је покушавао да створи неку алтернативу Напредњачком блоку у руској Думи, који је касније резултирао Фебруарском револуцијом 1917. Остварење ових замисли није успело услед болести и смрти у лето 1915. Текст његове белешке – приказа спољнополитичких погледа дела руске јавности уочи Великог рата објављујемо према руском издању из 1922.

Др Алексеј Тимофејев

14. фебруара 1914.

Поверљива белешка Његовом величанству императору Николају II.

Централни фактор периода светске историје који смо преживели јесте супарништво Енглеске и Немачке. То супарништво неминовно мора довести до оружане борбе међу њима, чији ће исход, по свој вероватноћи, бити смртоносан за побеђену страну. Сувише су неспојиви интереси те две државе и њихово истовремено у облику великих држава пре или касније, показале се немогућим. Стварно, са једне стране, острвска држава, чији се светски значај ослања на владавину над морима, светску трговину и безброј колонија. Са друге стране – моћна континентална држава, ограничена територија, која је недовољна за нарасло становништво. Зато је она директно и отворено изјавила, да је њена будућност на морима, невероватном брзином је изградила огромну светску трговину, изградила, ради своје заштите, силну војну флоту и познатом марком *Made in Germany* створила смртну опасност индустријско-економском благостању супарнице. Природно, Енглеска не може успети без борбе и између ње и Немачке је неизбежна борба, не на живот, већ на смрт. Предстојећи војни сукоб, као резултат видљивог супарништва, ни у ком случају се не може свести само на борбу између Енглеске и Немачке. Сувише су неједнаке снаге и, уз то, недовољно су повезане једна са другом. Немачка може да изазове устанак у

Индији, у Јужној Америци и нарочито опасан устанак у Ирској, да парализује бродовима-гусарима а може да се деси и подводним ратом, енглеску морску трговину и тиме, за Велику Британију створи прехранбене потешкоће, али, уз сву смелост немачких војсковођа, тешко да ће се усудити на искрцавање у Енглеској, само ће у најбољем случају успети да униште или знатно ослабе енглеску војну флоту. Што се тиче Енглеске, за њу је Немачка потпуно недодирљива. Све што јој је доступно – јесте освајање немачких колонија, прекидање немачке морске трговине, а у најбољем случају, уништавање немачке војне флоте, али ни тиме неће принудити противника на мир. Нема сумње, да ће Енглеска тежити да прибегне, више пута успешно, испитаном средству и одлучити се на оружану иступање, не другачије, него тако што ће обезбедити учешће стратешки јачих држава у рату на својој страни. А, пошто Немачка, са своје стране, без сумње, неће бити изолована, онда ће будући англо-немачки рат да се претвори у оружани сукоб, између две групе држава, од којих ће једне бити пронемачки, а друге проенглески оријентисане.

До руско-јапанског рата, руска политика се није држала ни једне, ни друге оријентације. Од времена царствовања императора Александра III, Русија се налазила у одбрамбеном савезу са Француском, толико јаком, да је њиме осигуравало заједничко иступање обе државе, у случају напада на једну од њих, али, заједно са тим, не толико тесном, да би их обавезао да обавезно подрже наоружаном руком, све политичке иступе и тежње савезника. Истовремено, руски двор је подржавао традиционално дружељубиве, засноване на родбинским везама односе са Берлинским. Ипак, захваљујући тој конјунктури, током низа година мир међу великим државама се није нарушавао, без обзира на обиље горућег материјала, који је постојао у Европи. Француска се, савезом са Русијом, обезбеђивала од напада Немачке, ова последња је била ојачана провереним мирољубљем и дружбом са Русијом од стремљења ка реваншу од стране Француске, Русија услед тога да је за Немачку било неопходно да Русија са њом одржава добросуседске односе – била је заштићена од прекомерних прохте-

ва Аустро-Угарске на Балканском полуострву. На крају, изолована Енглеска, уздржана због супарништва са Русијом у Персији, традиционалног страха енглеске дипломатије од нашег офанзивног покрета на Индију и лоших односа са Француском, посебно истакнутим у периоду познатог инцидента са Фашодом⁵, са стрепњом је посматрала на јачање морске моћи Немачке не одлучујући се ипак на активна дејства.

Руско-јапански рат је из корена изменио односе великих држава и извео Енглеску из свог изолованог положаја. Као што је познато, за све време Руско-јапанског рата, Енглеска и Америка су чувале наклоњену неутралност у односу на Јапан, међутим, а ми смо уживали наклоњену нама неутралност Француске и Немачке. Рекло би се, да се овде морала изродити најприроднија комбинација, за нас. Али, после рата, наша дипломатија је извршила груб заокрет и отворено стала на пут зближавању са Енглеском. У орбиту енглеске политике је била увучена Француска, образовала се група држава тројног споразума, са превладавајућим утицајем Енглеске у њему и сукоб са државама, које су се окупљале око Немачке, био је, пре или касније, неизбежан.

Какве повољности нам је обећавало и обећава окретање од традиционалне политике неповерења у Енглеску и раскид, ако не пријатељских, онда добросуседских односа са Немачком?

Ако бар мало размислимо и посматрамо догађаје одигране после Портсмутског уговора, тешко да ћемо наћи неке реалне повољности, које бисмо добили као резултат зближавања са Енглеском. Једини плус – побољшање односа са Јапаном – али то је тешко могло бити последица руско-енглеског зближавања. У суштини, Русија и Јапан су створени тако, да би живели у миру, јер немају шта да деле. Сви задаци Русије на Далеком Истоку, правилно схваћени, су потпуно истоветни интересима Јапана. Ти задаци се, у суштини, своде на веома скромне пределе.

5 Инцидент у Фашоди - конфликтна ситуација услед територијалних размирица између Енглеске и Француске у Источној Африци 1898. због жеље колонијалних сила да повежу своје поседе у Африци (прим. А. Т).

Сувишни распон фантазија, претераних извршиоца наредби, који нису имали под собом тло ефикасних државних интереса – а са друге стране претерана нервоза и осетљивост Јапана, који је погрешно схватио те фантазије за план који се доследно остварује, изазвали су сукоб, који би искуснија дипломатија успела да избегне. Русији није потребна Кореја, чак ни Порт-Артур. Излаз на отворено море је, без сумње, користан, али море, само по себи, није тржиште, већ само пут за повољнији превоз товара на одређена тржишта. Међутим, код нас на Далеком Истоку, нема и још дуго неће бити вредности, које ће донети било какве значајне погодности од њиховог отпремања у иностранство. Тамо нема ни тржишта за извоз наших производа. Не можемо рачунати на широко снабдевање предметима из нашег извоза ни у развијеној, и индустријски и пољопривредно, Америци, ни у сиромашном и, такође, индустријском Јапану, па чак ни у приморској Кини и у удаљенијим тржиштима, где би се наша роба неминовно срела са робом индустријски јачих држава-конкурентата.

Остаје унутрашња Кина, са којом се наша трговина првенствено води сувоземним путем. На тај начин, отворена лука би више користила увозу стране робе, него извозу наших домаћих производа. Са друге стране ни Јапан, ма шта причали, не вреба наше далекоисточне поседе. Јапанци су, по својој природи, јужни народ и сурови услови наших далекоисточних крајева им нису привлачни. Познато је да је и у самом Јапану северни Иезо слабо насељен; према ономе што видимо, на јужном делу Сахалина, који је добио Јапан, према Портсмутском уговору, колонизација се одвија са slabим успехом. После освајања Кореје и Формозе, Јапан ће слабо да иде северније, и његове жеље, треба рачунати, биће пре усмерене у правцу Филипинских острва, Индокине, Јаве, Суматре и Борнеје. Највећа ствар, којој може да се устреми – јесте присвајање, у сврху трговинских побуда, неких удаљенијих делова Манџуријске пруге.

Другим речима, миран суживот, боље рећи, тесно зближавање Русије и Јапана на Далеком истоку је потпуно природно, ван сваког посредништ-

ва Енглеске. Подлога споразума се намеће сама по себи. Јапан је сиромашна земља, одржавање истовремено јаке војске и могуће флоте је за њега тешко. Његов острвски положај приморава га на пут јачања само своје поморске моћи. Савез са Русијом пружа му могућност да сву своју пажњу усредсреди на флоту, која је постала неопходна, при насталом супарништву са Америком, препустивши заштиту својих интереса на тлу Русије. Са друге стране, ми бисмо, располажући јапанском флотом за поморску заштиту нашег тихоокеанског приобаља, имали могућност да заувек одустанемо од превише напорног за нас надметања за стварање војне флоте на Далеком Истоку. На тај начин, у смислу узајамних односа са Јапаном, зближавање са Енглеском нам није донело никакве повољности. Није нам пружило ништа, у смислу учвршћивања нашег положаја ни у Манџурији, ни у Монголији, па чак ни у Урјанхајском крају, где неодређеност нашег положаја сведочи о томе, да споразум са Енглеском, у сваком случају, није развезао руке наше дипломатије. Напротив, наш покушај да успоставимо односе са Тибетом, наишао је од стране Енглеска на оштар отпор.

Није се побољшао, од времена склапања споразума, ни наш положај у Персији. Свима је познат наш преовладавајући утицај у тој земљи, код Шаха Наср-Едина, то јест, у времену наших најгорих односа са Енглеском. Од тренутка зближавања са овом последњом, ми смо увучени у читав низ несхватљивих покушаја наметања устава персијском становништву, који је за њега потпуно непотребан и, као резултат тога, сами смо допринели свргавању монарха оданог Русији, на корист окорелог противника. Другим речима, нисмо ништа добили, већ смо, напротив, изгубили доста тога, изгубили и наш престиж и много милиона рубаља и чак и драгоцену крв руских војника, издајнички убијених и, на корист Енглеској, чак и неосвећених.

Али, најнегативније последице зближавања са Енглеском – а последично и коренитог разилажења са Немачком – показале су се на Блиском истоку. Као што је познато, још је Бизмарк користео крилатицу о томе, да за Немачку балкан-

ско питање не вреди костију једног померанског гренадира. Балканске компликације су почеле да привлаче неупоредиво већу пажњу немачке дипломатије, узевши под своју заштиту „болесника“, али у сваком случају, ни тада Немачка задуго није показивала склоности ка балканским пословима, како не би ризиковала у односима са Русијом. Докази постоје. Јер, како је лако било Аустрији, у периоду Руско-јапанског рата и у смутном времену после њега да оствари своје заветне тежње на Балканском полуострву. Али, у то време, Русија још није везала своју судбину за Енглеску и Аустро-Угарска је била принуђена да пропусти најпогоднији тренутак за свој циљ.

Чим смо кренули путем тесног зближавања са Енглеском, како је тада уследило присаједињење Босне и Херцеговине, које је много лакше и безболније могло бити остварено 1905. или 1906. године, затим појава албанског питања и комбинација са принцем Видом. Руска дипломатија је пробала да одговори на аустријске захтеве образовањем Балканског савеза, али се та комбинација, као што се и очекивало, показала сасвим ефемерном. Идејно усмерена против Аустрија, она се сада окренула против Турске и загрејала се за деобу освојеног у овом последњем добитку. Као резултат тога, добијено је само коначно окретање Турске Немачкој, у којој она, не без основа, види своју јединствену покровитељицу. У ствари, руско-енглеско зближавање, очигледно, је за Турску истоветно окретању Енглеске од своје традиционалне политике затварања Дарданела за нас, а стварања, под покровитељством Русије, Балканског савеза, било је директно угрожавање даљег опстанка Турске, као европске државе. И тако, енглеско-руско зближавање није нам ништа реално и корисно донело до садашњег времена. У будућности, оно ће нас навести на оружани сукоб са Немачком.

У каквим условима ће се одиграти тај сукоб и какве ће бити његове вероватне последице? Основне групације приликом будућег рата су очевидне: то су – Русија, Француска и Енглеска, са једне стране, Немачка, Аустрија и Турска – са друге.

Вероватно ће учешће у рату узети и друге државе, у зависности од ових или оних услова, у којима ће избити рат. Али, ако као повод за рат послужи нови сукоб супротстављених интереса на Балкану или чак колонијални инцидент, попут алжирског, основна групација ће остати иста. Италија, уз колико-толико добро схваћене сопствене интересе, неће ступити на страну Немачке.

Услед економских и политичких узрока, она ће, без сумње, стремити ка ширењу своје садашње територије. То ширење може бити постигнуто само на рачун Аустрије, са једне и Турске, са друге стране. Природно, зато што Италија неће ступити на ту страну, која осигурава територијалну целовитост државе, на чији рачун би она желела да оствари своја стремљења. Није искључена, рекло би се, могућност ступања Италије на страну антинемачке коалиције, ако би се судбина рата наклонила у њену корист, у виду осигуравања најповољнијих услова за своје учешће у деоби која би уследила. У том односу, позиција Италије се вероватно подудара са позицијом Румуније, која ће, надамо се, остати неутрална, док се срећа не окрене на једну или другу страну. Тада ће она, руководећи се здравим политичким егоизмом, прићи победницима, како би била награђена или на рачун Русије или на рачун Аустрије. Од других балканских држава, Србија и Црна Гора ће, без сумње, стати на страну противну Аустрији, а Бугарска и Албанија – ако се до тада не образује ембрион државе – на страну, противну Србији. Грчка, по свој вероватноћи, остаће неутрална или ће ступити на страну, противну турској, али само тада, када исход буде мање или више решен.

Учешће других држава ће бити случајно, при чему се треба плашити Шведске, наравно, у редовима наших противника. У таквим условима, борба са Немачком ће за нас представљати огромне потешкоће и захтеваће небројене жртве. Рат неће стрефити противника изненада и степен његове спремности вероватно превазилази и наша најпреувеличанија очекивања. Не треба мислити, да би та спремност проистекла из тежње саме Немачке ка рату. Њој рат није потре-

бан, јер би она и без њега могла постићи своје циљеве – прекидање једноличне владавине над морима. Али, тај њен животни циљ, највише на отпор од стране коалиције, па Немачка не одступа пред ратом и, наравно, постараће се чак да га изазове, бирајући најпогоднији тренутак за себе.

Главна тежина рата, без сумње, пада на нас, јер је Енглеска једва способна за шире учешће у континенталном рату, а Француска, сиромашна људским материјалом, уз те колосалне губитке, који ће пратити рат, уз савремене услове војне технике, вероватно ће се држати строго одбрамбене тактике. Улога оштрице за пробој најјаче немачке одбране ће припасти нама, а међу тим, више фактора ће бити против нас и више снаге и пажње ћемо да потрошимо на њих.

Из броја тих неповољних фактора треба искључити Далеки Исток. Америка и Јапан, прва по природи, а други због своје тренутне политичке оријентације, обе непријатељи Немачке, па је очекивање од њих да ступе на њену страну без основа. Тако ће рат, независно чак од његовог исхода, ослабити Русију и одвући њену пажњу на Запад, што, наравно, одговара јапанским и америчким интересима.

Због тога је наша позадина, са стране Далеког Истока прилично обезбеђена и у најгорем случају од нас за пријатељску неутралност тражиће неке уступке економског карактера. Поред тога, није искључена могућност ступања Америке или Јапана на страни противној Немачкој, и то наравно у својству освајача неких слабоштићених немачких колонија. Зато је без сумње експлозија непријатељства против нас у Персији, вероватне побуне међу муслиманима на Кавказу и у Туркестану, не искључујући могућност иступања Авганистана против нас, везано за ово последње, и на крају, треба предвидети веома непријатне компликације у Пољској и у Финској. У последњој је неминовно избијање устанка, ако Шведска ступи у редове наших противника. Што се тиче Пољске, ту треба очекивати, да нећемо бити у стању да је задржимо у нашим рукама, за време рата. И тако, када се она нађе под влашћу противника, они ће, без сумње, извести покушај

изазивања устанка, у суштини, и не тако опасног за нас, али кога треба сврстати у ред непријатних фактора за нас, самим тим, што утицај наших савезника може да нас побуди на такве кораке, у области наших односа са Пољском, који су за нас опаснији од сваког отвореног устанка.

Да ли смо ми спремни за толико упорну борбу, коју ће, без сумње, донети будући рат европских народа? На то питање треба без размишљања одговорити негативно. Мање од других, ја сам склон да порекнем многе ствари, које су урађене, за нашу одбрану, од времена Јапанског рата. Нема сумње, ипак, да је то потпуно недовољно, у несагледивим размерама, у којима ће се неизбежно одвијати будући рат. У тој недовољности, у значајној мери, криве су наше младе законодавне институције, које су се дилетантски бавиле нашом одбраном, па нису далеко проникле у сву озбиљност политичког положаја, састављеног под утицајем спољне оријентације, коју је, уз одобравајући однос друштва, подржавало наше министарство иностраних послова, последњих година.

Као доказ за то може да послужи огромна количина законских пројеката војне и поморске управе, која је остала неразмотрена и, делимично, план државног секретара Столипина, представљени у Думи и везани за организацију наше државне одбране. Неоспорно је, да смо ми, у области обучавања трупа, према оцени специјалиста, достигли суштинска побољшања, у поређењу са временом, које је претходило Јапанском рату. Према оцени тих истих специјалиста, нашој пољској артиљерији не треба више побољшања: пушке су потпуно задовољавајуће, добро и практично опремљене. Али је такође неоспорно, да у организацији наше одбране постоје и суштински недостаци.

У том смислу је потребно, пре свега, истаћи недовољност наших војних резерви, за шта се, наравно, не може пребацити кривица на војну управу, јер изабрани припремљени планови ни из далека нису испуњени до краја, због слабе производње наших фабрика. Та недовољност оружаних резерви има још већи значај, ако, при

базичном стању наше индустрије, ми у време рата не будемо имали могућности да домаћим средствима испунимо настале дефиците, а међу тим, са затварањем Балтичког и Црног мора за нас – постаће немогућ увоз предмета из иностранства, који нам недостају за одбрану.

Још једна неповољна околност, за нашу одбрану, јесте њена потпуна зависност од иностране индустрије, што ће, у вези са већ поменутиим прекидањем колико-толико погодних комуникација са иностранством, створити низ тешко савладивих потешкоћа. Имамо недовољну количину тешке артиљерије, чији је значај доказан искуством Јапанског рата, мало митраљеза. Организацији наше тврђавске одбране није се уопште ни приступило, чак ни заштитни прилаз престоници, Ревељска тврђава, није завршен.

Мрежа наших стратешких железничких пруга није довољна и железничке пруге располажу покретним саставом, који може бити довољан за нормалан покрет, али не одговара тим колосалним потребама, које ће нам се испречити, у случају европског рата. На крају, не треба испуштати из вида, да ће се у предстојећем рату борити најкултурније, технички развијене нације. Сваки рат се стално водио до тада најновијом речју, у области војне технике, а техничка заосталост наше индустрије не ствара повољне услове за наше усвајање нових проналазака.

Сви ови фактори, не узимају се потпуно у обзир од наше дипломатије, чије понашање према Немачкој, није лишено, у извесној мери, чак и агресивности, која може прилично да приближи моменат оружаног сукоба са Немачком, уз енглеску оријентацију, који је, у суштини неизбежан. Да ле је искрена, пак, та оријентација и обећава ли нам и повољан период рата такве повољности, које би испуиле све тешкоће и жртве, неизбежне у рату који мора да буде изузетна по свом интензитету?

Животни интереси Русије и Немачке се нигде не секу и имају савршену основу за миран суживот те две државе. Будућност Немачке је на мори-ма, то јест тамо, где Русија, у суштини највише континентална, од свих великих држава, нема

никаких интереса. Прекоморских колонија немамо и, вероватно, никада их неће ни бити, а комуникација између различитих делова империје је лакша сувоземним путем, него морем. Вишак становништва, за које је потребно ширење територије, код нас се не осећа, али чак и са тачке гледишта нових освајања, шта нам може дати победа над Немачком? Познањ, Источну Пруску? Али, шта ће нам те области, које су густо насељене Пољацима, када ни руским Пољацима нам није тако лако да управљамо. Зашто оживљавати центрифугална стремљења, која ни до сада нису угушена у Привислинском крају, укључивањем у састав руске државе немирних познањских и источно-пруских Пољака, са националним захтевима, које није успела да угуши ни немачка власт, која је тврђа него руска?

То се у потпуности односи и на Галицију. Нама је очигледно неповољно, у име идеје националног сентиментализма, да нашој отаџбини присајединимо област, са којом смо изгубили сваку живу везу. Јер, за шаку Галичана, који су руски по духу, колико добијамо Пољака, Јевреја, украјинских унијата? Такозвани украјински или мазепински покрет за сада није страхан код нас, али му не треба допустити да се распламса, јер би повећао број немирних украјинских елемената, јер ће се из тог покрета, без сумње, изродити, крајње опасан, малоруски сепаратизам, који ће, уз повољне услове, достићи сасвим неочекиване размере. Очигледан је циљ наше дипломатије, која се окренула зближавању са Енглеском – отварање мореуза, али сматрам, да ће достизање тог циља тешко изазвати рат са Немачком. Јер нам је Енглеска, а не уопште Немачка, затворила излаз из Црног мора. Да нисмо обезбедили сарадњу ове последње, да ли бисмо 1871. избегли понижавајућа ограничења која је од нас захтевала Енглеска, према Париском уговору⁶?

И постоји потпуна основа, да сматрамо, да би нам Немци лакше, него Енглези изашли у сусрет са мореузима, за чију су судбину они слабо заинтересовани и за чију цену би купили наш савез.

6 Париски мир 1856. након Кримског рата. Услед њега Русија је губила флоту и тврђаве на руским обалама Црног мора.

Не треба имати превелика очекивања од нашег освајања мореуза. Њихово присвајање је за нас погодно, само уколико се преко њих затвара улаз у Црно море, које би од тада постало наше унутрашње море, безбедно од непријатељских напада.

Мореузи нам не дају излаз у отворено море, јер после њих стоји море, које се у потпуности састоји од територијалних вода, море, у коме су посејана бројна острва, где, на пример, енглеска флота је у могућности да нам затвори све излазе и улазе, независно од мореуза. Зато би Русија могла храбро да поздрави такву комбинацију, која не даје мореузе директно у наше руке, већ обезбеђује од продора непријатељске флоте у Црно море. Таква комбинација, која је, уз повољне околности, потпуно достижна без икаквог рата, има још и ту предност, што не би нарушила интересе балканских држава, који се не би понели без немира и, потпуно разумљивог, осећаја ревноности, према нашем освајању мореуза.

У Закавказју, као резултат рата, могли бисмо територијално да се проширимо, само на рачун насељених јерменских области, што, уз савремено јерменско револуционарно расположење и маштање о великој Јерменији, није ни пожељно и у чему би нам Немачка још мање, него Енглеска, била препрека, будући да смо са њом у савезу. Реално, нама су корисна територијална и економска присвајања доступна само тамо, где наша стремљења наилазе на препреке од стране Енглеске, а не Немачке. Персија, Памир, Куљџа, Кашгарија, Џунгарија, Монголија, Урјанхајски крај – све су то места где се интереси Русије и Немачке не спотичу, већ се константно сукобљавају интереси Русије и Енглеске.

У потпуно истом положају према Русији се налази и Немачка према Русији, која би, исто тако, у случају рата, од нас могла да отргне само нама мање битне области, по својој насељености, непогодне за колонизацију: Привислински крај, са Пољацима и Литванцима и Балтичке губерније, са Летонцима и Естонцима, подједнако немирним и непријатељским, према немачком становништву.

Али, могу да ми кажу да територијална освајања у савременим условима живота народа ступају у други план и на прво место долазе економски интереси. Ипак, и у тој области руске користи и потребе, једва да, као што можемо закључити, противрече немачким. Наравно, не подлеже сумњи, да су постојећи руско-немачки трговински уговори неповољни за наша сеоска домаћинства, а повољни за немачка, али тешко да се таква околност може приписати лукавству и непријатељству Немачке.

Не треба испуштати из вида, да су ти уговори, у многим својим деловима, повољни за нас. Руски емисари који су закључавали у своје време те договоре били су убеђене присталице развоја руске индустрије, и без сумње су свесно жртвовали бар делимично интересе руске пољопривреде у корист интереса руске индустрије. Потом, не треба испустити из вида, да Немачка ни сама није непосредан корисник већег дела предмета иностраног извоза наших сеоских домаћинства. За већину производа наше пољопривреде, Немачка је само посредник, а логично, од нас и тржишта која их користе, зависи да ли ћемо ући у директне односе и тиме избећи скупо немачко посредништво. На крају, потребно је истаћи, да услови трговинских односа могу да се промене, у зависности од услова политичког суживота уговорних држава, тако да ниједној страни не одговара економско слабљење савезника, већ, напротив, пожељно је политичко разарање противника. Другим речима, иако је без сумње, да су актуелни руско-немачки трговински уговори неповољни за нас и да је Немачка, при њиховом закључивању, искористила успешно своју насталу ситуацију, то јест, једноставно нас је притиснула, али то понашање не може да се сматра као непријатељско и представља акт здравог националног егоизма, који заслужује подражавање, супротног од Немачке и није требало очекивати нити је требало на то рачунати. У сваком случају, ми, на примеру Аустро-Угарске видимо пољопривредну земљу, која се налази у много већој економској зависности од Немачке, него ми, што је, ипак, не спречава да у области сеоске привреде достигне такав развој, о коме ми можемо само да машамо.

Према свему наведеном склапање са Немачком прихватљивог за Русију трговинског уговора са Немачком, може се рећи, да ни у ком случају, не тражи претходно уништавање Немачке. Сасвим је довољно добросуседских односа са њом, проицљивог вагања наших реалних економских интереса, у различитим областима народне привреде и дугог, упорног погађања са немачким емисарима, без сумње, позваних да очувају интересе своје, а не наше отаџбине. Ја ћу да кажем и више, разбијање Немачке, у области наше трговинске размене са њом, било би за нас веома неповољно.

Њено разбијање, без сумње, завршило би се миром, диктираним са становишта економских интереса Енглеске. Она би искористила успех у своју корист до крајњих граница и тада бисмо ми, у Немачкој која би била сломљена и изгубила би морске снаге, само изгубили без обзира на све корисно тржиште за своје производе, који се не би продали на другом месту.

Што се тиче будућних економске будућности Немачке, Русија и Енглеска су директно супротстављене једна другој.

Енглеској одговара да убије немачку поморску трговину и индустрију Немачке, претварајући је у сиромашну, по могућству пољопривредну земљу. Нама би одговарало, да Немачка развије своју поморску трговину и пратећи њу индустрију у циљу снабдевања одвојених светских тржишта, чиме би отворила своје унутрашње тржиште производима наше пољопривреде за снабдевање свог радничког становништва.

Али, независно од трговинских уговора, обично се истиче притисак немачке превласти у руском економском животу и систематско продирање немачке колонизације, што представља отворену опасност за руску државу. Сматра се, ипак, да је таква врста опасности, у значајној мери преувеличана. Крилатица *Drang nach Osten* је у своје време била природна и схватљива, јер територија Немачке није одговарала расту становништва, чији је вишак био потискиван у земљу са мање отпора, тј. мање насељену, суседну земљу.

Немачка влада је била принуђена да рачуна на неизбежност тог покрета, али тешко да би се могло рећи да то одговара њеним интересима. Јер, из сфере немачке државности су излазили људи, смањујући тиме живу снагу своје земље. Наравно, немачка влада, користећи све снаге, како би очувала везу пресељеника са својом пређашњом отаџбином, дошла је до оригиналног начина, као што је допуштање двојног поданства. Али, нема сумње, да се, ипак, значајан део немачких исељеника коначно и неповратно укоренио на свом новом месту и постепено раскинуо са пређашњом домовином. Та ситуација, очигледно неодговарајућа државним интересима Немачке, била је један од покретачких стимуланса да се прихвати толико стране за себе колонијалне политике и морске трговине.

И тако док је ишло умножавања немачких колонија и, са тим тесно повезаног развоја немачке индустрије и морске трговине, немачки колонизациони талас се смањује и није далек дан, када ће *Drang nach Osten* отићи у област историјских сећања. У сваком случају, немачка колонизација, без сумње, противречи нашим државним интересима и мора бити прекинута и у том нам пријатељски односи са Немачком не сметају. Изјашњавање за предности пронемачке оријентације, не значи залагање за потпуну зависност Русије од Немачке, већ подржавање пријатељске, добросуседске везе са њом, ми не морамо да због тога жртвујемо наше државне интересе. Па и Немачка не би била против даљег прилива немачких колониста у Русију. Њој самој је у интересу да боље подстакне талас пресељавања у своје колоније. Чак и онда, када их није имала и немачка индустрија није осигуравала плате за све становништво, оно није сматрало да треба да протестује против донетих мера ограничења, за време царствовања Александра III, везаних за инострану колонизацију. Што се тиче немачког притиска, у области нашег економског живота, тешко да та појава изазива оне осуде, које се обично против ње исказују. Русија је помало сиромашна и у капиталу и у индустријској предузимљивости, да би могла да издржи без широког прилива иностраног капитала. Зато је извесна зависност од тог или другог

инострани капитал неизбежна за нас, до оног тренутка, док се индустријска предузимљивост и материјална средства становништва не развију толико, да би могла да омогуће потпуно одбијање услуга иностраних предузетника и њиховог новца. Али, сада су нам они потребни, немачки капитал је за нас повољнији, него било који други.

Пре свега, тај капитал је најјефтинији од свих, јер подразумева најмањи проценат предузетничког профита. Тиме се, у значајној мери, објашњава прилична јефтиноћа немачких производа и постепено замењивање енглеске робе њима, на светском тржишту. Мања захтевност, у смислу рентабилности немачког капитала има за последицу то, да он иде у она предузећа, у која, због прилично малог дохотка, други инострани капитали не иду. Као последица те релативне јефтиноће немачког капитала, његов прилив у Русију повлачи за собом одлив мањих сума предузетничких прихода из Русије, у поређењу са енглеским и француским и, на тај начин, већа количина руских рубаља остаје у Русији. Уз то значајни део зараде која се добије од улагања немачких капитала у руску привреду не одлази од нас а остаје у Русији.

За разлику од енглеских или француских, немачки капиталисти већином, заједно са својим капиталом и сами прелазе у Русију. Тим њиховим својством, у значајном степену се и објашњава поражавајућа бројност немачких индустријалаца и фабриканата код нас, у поређењу са Енглезима и Французима.

Последњи седе у иностранству, извлаче из Русије све до последње копејке профите стечене у својим предузећима. Насупрот томе, Немци предузетници дуго живе у Русији, а неретко тамо и остају заувек. Ма шта причали, али се Немци, за разлику од других странаца, брзо прилагођавају у Русији и брзо се русифицирају. Ко није видео, на пример, Французе и Енглезе, који скоро цео живот живе у Русији, а, ипак, ни једну реч руског не говоре? Насупрот томе, много ли је код нас Немаца, који би бар са акцентом, ломили језик, али нису могли да говоре рус-

ки? И више тога, који није видео потпуне Русе, православне, у дубини душе предане руским државним начелима и, ипак, у првој или другој генерацији потомке немачких придошлица? На крају, не треба заборавити, да је Немачка, до извесног степена и сама заинтересована за наше економско благостање. У том смислу, Немачка се позитивно разликује од других држава, заинтересованих искључиво за стицање што веће ренте на капитал уложен у Русију, чак по цену економског уништења земље. Насупрот томе, Немачка је, у својству сталног – подразумева се, не и бескорисног – посредника у нашој спољној трговини, заинтересована да подржи производне снаге наше домовине, као извора повољних посредничких операција за њу.

У сваком случају, ако чак и признамо неопходност искорењивања немачког притиска, у области нашег економског живота, чак би потпуно протеривање немачког капитала из руске индустрије, уз одговарајуће мере, можемо рећи, могло бити остварено и без рата са Немачком. Тај рат захтева тако огромне расходе, који много пута премашују сумњиву добит, коју бисмо добили ослобађањем од немачког притиска. Мало тога, као последица тог рата, економски положај ће бити такав, да ће се немачки терет показати као лак.

Овде не подлеже сумњи, да рат захтева трошкове, који премашују финансијске ресурсе Русије. Морамо се окренути кредитима савезних и неутралних држава, а они неће бити добијени као поклон. Не треба ни говорити о томе, шта ће се десити, ако се рат за нас не заврши успешно. Финансијско-економске последице пораза не могу се ни израчунати, ни предвидети и, без сумње, утицаће на потпуно уништење наше народне привреде. Али, чак нам и победа носи крајње неповољне финансијске перспективе: потпуно разорена Немачка неће бити у стању да нам надокнади поднесене жртве. Мировни уговор, издиктиран у интересу Енглеске, неће јој дати могућност да се економски опорави задуго, чак ни да би покрила наше војне расходе. То мало, што се може успети код ње уграбити, мораће да се дели са савезницима, а нама ће припасти веома мало, у поређењу са војним трошковима, мр-

вице. А, између осталог, војне зајмове треба платити, и то под притиском од стране савезника. После урушавања немачког потенцијала, ми им више нећемо бити потребни. И више тога наша политичка моћ порасла из победе, побудиће их да нас макар економски ослабе. И неизбежно је, чак и после победоносног окончања рата, да ћемо пасти у такво финансијско и економско ропство, према нашим кредиторима, у поређењу са којим ће се, наша садашња зависност од немачког капитала, показати идеалом. Тужно је да, ипак, све заједно економске перспективе, које нам се отварају, као резултат савеза са Енглеском, а последично и рат са Немачком – све ступају у други план пред политичким последицама овог, у суштини, неприродног савеза.

Не треба испуштати из вида, да су Немачка и Русија представнице конзервативног начела у цивилизованом свету, супротног демократском начелу, кога је изродила Енглеска и у много мањем степену, Француска. Као што је познато, Енглеска, до сржи монархистичка и конзервативна кућа, увек је у својим спољним односима иступала у својству покровитељице највећих демагошких стремљења, стално подржавајући народне покрете, усмерене на слабљење монархистичког начела.

Са те тачке гледишта, борба између Немачке и Русије, независно од њеног исхода, је веома непожељна за обе стране, јер ће, без сумње, довести до слабљења светског конзервативног начела чији су јединствени поуздани бедем ове две велике државе. Осим тога, не може да се не предвиди, да ће, у искључивим условима опште-европског рата, који се надвија, он представљати независно од његовог исхода смртну опасност и за Русију и за Немачку. По дубоком убеђењу, заснованом на темељним многобројним изучавањима свих савремених противдржавних токова, у побеђеној земљи ће се неминовно развити социјална револуција, која ће се, силом прилика, пренети и у земљу-победницу.

Превише су многобројни ти канали, којима су, за много година мирног суживота, невидљиво повезане обе земље, да се коренити социјални

потреси, који се распламсавају у једној од њих, не би одразили у другој. Што ће те потреси да носе социјални, а не политички карактер – у то не може бити никакве сумње, и то не само када се говори о Русији, већ и о Немачкој. Посебно погодно тло за социјалне потресе представља, наравно, Русија, где народне масе, без сумње, проповедају принципе несвесног социјализма. Без обзира на опозициони дух руског друштва као и социјализам широких слојева становништва, политичка револуција у Русији је немогућа и сваки револуционарни покрет ће неизбежно да се изроди у социјалистички. Наша опозицију нема реалног ослонаца, она нема подршку у народу, који не види никакву разлику између владиних чиновника и интелигенције. Прост руски човек, подједнако сељак и радник, не тражи политичка права, која су му непотребна и несхватљива.

Сељак машта о бесплатном дељењу туђе земље, радник – о предаји њему свег капитала и профита фабриканата и даље од тога њихове жудње не иду. И потребно је само нашироко разбацати те пароле међу становништвом, потребно је само да влада допусти неометану агитацију у том правцу – Русија ће, без сумње, бити увучена у анархију, који је преживела у ноторним годинама смутње 1905-1906. године. Рат са Немачком ствара искључиво повољне услове за такву агитацију. Као што је већ поменуто, тај рат ће нас коштати огромних тешкоћа и не може се завршити тријумфалним уласком у Берлин. Неизбежни су и војни неуспеси... неизбежни ће бити ови или они пропусти у нашем снабдевању. Уз изузетну раздражљивост нашег друштва, таквим околностима ће се придати преувеличан значај. Почевши од тога, да ће се сви неуспеси приписивати влади.

Биће добро, ако се ово последње не преда и чврсто утврди, да је у време рата критика државних власти недопустива и ако ће се одлучно пресећи сва опозициона иступања. Уз одсуство озбиљне укоренености опозиције у народу, тиме се ствар и завршава. У своје време, народ није кренуо ни

за састављачима Виборшке декларације⁷, исто тако неће поћи за њима ни сада.

Али, може да се догоди и лоша ствар: влада ће кренути путем уступака, пробаће да се споразуме са опозицијом и тиме ће ослабити себе у тренутку иступања социјалистичких елемената. Иако звучи као парадокс, али споразум са опозицијом у Русији ће безусловно да ослаби владу. Ствар је у томе, што наша опозиција неће да прихвати, да она не представља никакву реалну снагу. Руска опозиција је састављена од интелектуалаца и у томе је њена слабост, јер је код нас између народа и школованих људи дубок понор узајамног неповерења и несхватања. Неопходан је вештачки изборни закон, а поред тога, потребан је још и директан утицај владе, како би се осигурао избор најжустријих заштитника народних права, у Државну Думу. Ако им влада одбије подршку, препустивши изборе свом природном току – законодавне институције неће видети међу својим зидовима ниједног представника интелигенције, осим неколико агитатора-демагога. Ма колико да су чланови наших законодавних органа причали о народном поверењу, сељаци ће пре да поверују сиромашном државном чиновнику без земље, него поседнику из партије октобристи, који заседа у Думи; радник се са већим поверењем односи према фабричком инспектору, који живи од плате, него фабриканту-законодавцу, чак иако тај проповеда све принципе кадетске партије.

Више је него чудно, у таквим условима, тражити од владе, да се озбиљно рачуна на опозицију, да се због ње одрекне улоге непристрасног регулатора социјалних односа и иступи пред широке народне масе, у својству послушног органа класних стремљења интелектуалне и имућне мањине становништва. Захтевајући од владе одговорност пред класним представништвом и њену покорност пред природно организованим парламентом (памтимо знамениту изреку В. Набокова: „Извршна власт да се потчини законодавној власти!“), наша опозиција, у суш-

⁷ Виборшка декларација – пропали покушај низа народних посланика у граду Виборгу да позову народ на цивилни протест против распуштања Думе у лето 1906.

тини, захтева од владе психологију дивљаштва, сопственим рукама израђеног идола и да му се, затим, са трептањем поклања.

Ако се рат заврши победоносно, умирење социјалистичког покрета, на крају крајева, неће представљати несавладиву потешкоћу. Биће аграрних немира, на основу агитације о неопходности награђивања војника додатном расподелом земље, биће радничких нереда, приликом преласка са, вероватно повећаних зарада и ратног времена, на нормалне плате – и, надамо се, само ће се тиме и завршити, ако до нас не допре талас немачке социјалне револуције. Али, у случају неуспеха, за шта се могућност, приликом борбе са таквим противником, као што је Немачка, не сме не предвидети, - социјална револуција, у својим крајњим појавама, код нас ће бити неизбежна.

Као што је већ речено, почеће од тога, што ће се сви неуспеси приписати влади. У законодавним институцијама почеће жестока кампања против ње, чији ће резултат бити почетак револуционарних иступања у земљи. Ово последње ће истаћи социјалистичке пароле, јединствене, које могу да окупе и групишу широке слојеве становништва, с почетка бесплатна подела земље, а потом и општа подела свих вредности и имовине. Побеђена војска, лишена, за време рата, најпоузданијег кадра у свом саставу, захваћена, великим делом, општим, стихијским сељачким стремљењем ка земљи, биће превише деморализована, да би била ослонац закона и поретка. Законодавне институције и, лишене стварног ауторитета у очима народа, опозиционе партије интелигенције, неће бити у стању да задрже распламсали народни талас, који су покренули, и Русија ће бити увучена у мрачну анархију, чији се исход не може ни предвидети.

Ма како чудно на први поглед, при искључивој уравнотежености немачке нарави, и Немачкој, у случају пораза, предстоји преживљавање не малих социјалних потреса. Превише тешко ће пасти народу неуспешан рат, да његове последице не би изазвале на површину сада добро сакривене рушилачке тежње. Свеукупно друш-

твено уређење савремене Немачке је, фактички, постројено на превладавајућем утицају аграра, пруског јункерства и сељака-поседника.

Ти елементи чине бедем дубоко конзервативног уређења Немачке, под главним руководством Пруске. Животни интереси набројаних класа захтевају економску политику, која ће бити покровитељска према сеоској привреди, увозне царине на жито и, логично, високе цене за све пољопривредне производе. Али се Немачка, због ограничености своје територије и пораста становништва, већ одавно претворила из пољопривредне у индустријску земљу, а одатле се покровитељство над сеоском привредом своди, у суштини, на заштиту/опорезивање већег дела, становништва, у корист мањег дела. Компензацију за ту већину представља широк развој извоза производа немачке индустрије на удаљена тржишта, како би добици, стечени тим путем, омогућили индустријалцима и радничком становништву да отплате повишене цене пољопривредних производа за домаћу употребу.

Разбијањем Немачке, она би била лишена светских тржишта и морске трговине, јер циљ рата је - са стране његовог стварног подстрекача, Енглеске - уништавање немачке конкуренције. Постизањем овога, лишене, не само повећаних, него и свих плата, пострадале за време рата и, природно, незадовољне радничке масе, биће погодно тло за противаграрну, а затим и анти-социјалну пропаганду социјалистичких партија.

На своју руку, ови последњи, рачунајући на уређена патриотска осећања и накупљено народно незадовољство, услед изгубљеног рата, против обманутих нада становништва, од стране милитаризма и феудално-грађанског уређења, скренуће са пута мирне револуције, на коме су се, до тог тренутка, тако чврсто држали и стаће на чисто револуционарни пут. Своју улогу одиграће као и у суседној Русији, посебно у случају социјалистичких иступа на аграрном тлу, и многобројна класа сеоских надничара у Немачкој.

Независно од овог живнуће тајне сепаратистичке тежње, у јужној Немачкој, појавиће се, у свој својој снази, прикривено непријатељство Баварске према превласти Пруске, другим речима, ствара се таква ситуација, која ће, по мало чему, заостајати, по својој јачини, иза стања у Русији.

Све што је горе изложено мора довести до закључка, да нам зближавање са Енглеском не доноси никакве добити и енглеска оријентација наше дипломатије, у својој суштини је дубоко погрешна. Не треба да идемо заједно са Енглеском, она мора бити препуштена својој судбини и не треба због ње да се сукобљавамо са Немачком.

Тројни споразум – вештачка комбинација, која нема основу интереса под собом и будућност не припада њој, већ неупоредиво стварнијем, тешњем зближавању Русије, Немачке, Француске, помирене са овом другом и Јапана, повезаног са Русијом строго одбрамбеним савезом. Таква политичка комбинација, лишена сваке агресивности, у односу на друге државе, за дужи период ће обезбедити миран суживот културних нација, кога не угрожавају ратне замисли Немачке, како тежи да докаже енглеска дипломатија, већ потпуно природне тежње Енглеске, да успе да сачува владавину над морима, која јој измиче. У том правцу морамо да усредсредимо све напоре наше дипломатије, а не у бесплодним тражењима основа за споразум са Енглеском, по својој суштини противречним нашим погледима и циљевима.

Притом, само по себи се подразумева, да и Немачка мора да изађе у сусрет нашим тежњама за успостављањем проверених пријатељско-савезних односа са њом и да створи, према најближем споразуму са нама, такве услове нашег суживота са њом, који не би дали основа за противнемачку агитацију, са стране наших уставно-либералних партија, које су, по својој природи, принуђене да се држе, не конзервативно-немачке, већ либерално-енглеске оријентације.

ПУТУЈУЋА ШКОЛА

Извештај Профа Милоша С. Московљевића о српским ђацима у Русији за време Првог светског рата

„Кад се пред непријатељском најездом, уз војску, и велики део наших ђака повукао из Отаџбине и разишао по белом свету, да се, наоружан знањем и обогаћен искуством стеченим у културним земљама, по ослобођењу Отаџбине стави на службу њој – мислило се да ће најсрећнији бити они који су отишли у Русију. Сматрало се да ће велика и богата словенска Русија заиста бити друга мајка нашој деци, да ће их пригрлити и одгајити на својим широким грудима, па нам их вратити као добро васпитане и спремне младиће и девојке, способне и да лече своју тешко рањену Отаџбину и да буду јака спона између два братска народа. Али је испало сасвим другачије.“¹

Овако свој извештај о српским ђацима започиње Проф Милош С. Московљевић, који је у тренуцима велике неизвесности 1918. године бринуо о српским избеглицама и ђацима који су се нашли у Русији.

Милош С. Московљевић (Варна код Шапца, 1884. – Београд, 1968) пре Првог светског рата био је Проф у Нишкој и Трећој београдској мушкој гимназији. У току Првог светског рата, као добровољац, учествовао је у одбрани земље, а био је и носилац Албанске споменице. После боравка на Крфу, учествовао је као тумач у раду са француским одредом и при енглеској војној болници у Микри. Од децембра 1916. године био је распоређен код српског делегата при енглеској Врховној команди у Солуну, а од јуна 1917. године био је одређен за рад на националној пропаганди при српском посланству у Петрограду. У марту 1918. године био је постављен од стране српског посланика у Петрограду за инспектора избеглица које су се нашле у Русији. У међуратном периоду, као члан Савеза земљорадника, у три наврата, биран је за народног посланика – 1920, 1923. и 1925. године. Одбравивши докторат на

Београдском универзитету 1928. године стекао је звање доктора филозофије, а занимљиво је да је Московљевић био први доктор филологије Београдског универзитета. Радио је као сарадник Лексикографског одељења Српске академије наука, уредник *Поучне библиотеке*, благајник Српске књижевне задруге и др. Као редовни и хонорарни Проф предавао је у Вишој педагошкој школи, Трговачкој школи „Комерцијум“, Школи трговачке омладине, Нудиљској школи, Глумачкој школи, Музичкој академији и Средњој музичкој школи. По завршетку Другог светског рата, који је провео у Београду, Московљевић је био на дужностима опуномоћеног посланика у Норвешкој (1946–1949) и кратко у Каиру. Његово најзначајније дело *Речник српскохрватског књижевног језика са језичким саветником*, са 50.000 лексикографски обрађених речи, објављен је 1966. године.²

Извештај Профа Московљевића објављен је 1919. године у посебном, тематском броју листа *Наставник*, у коме су Профи – који су имали контакт са ученицима у окупираној Србији и иностранству, давали свој суд о условима у којима су радили, ученичким активностима и постигнућима, као и о квалитету наставног процеса. Сплет различитих околности довео је до тога да Московљевићев извештај о ђацима у Русији, за разлику од осталих Профских извештаја који су објављени у часопису *Наставник*, представља неку врсту путописног дела из кога се да много тога закључити о укупној ситуацији у којој су се нашле српске избеглице, међу којима су били и ђаци и њихови наставници.

Необичан пут тих ђака почео је септембра 1915. године, када је део становништва Неготина, Кладова и околних места, после повлачења српске војске пред налетом непријатеља, напустио Ср-

1 Милош С. Московљевић, *Наши ђаци у Русији*, *Наставник* – лист Профског друштва, 1919, 79.

2 Милош Московљевић, *У Великој руској револуцији – дневничке белешке*, прир. Момчило Исић, Београд 2007, 11–34.

бију и прешао у Румунију, настанивши се касније у Турну-Северину. По сведочанству Профа Московљевића, деца су похађала српску основну школу која је тамо постојала, док за средњошколце није било никакве наставе. Смештај за избегле и њихово збрињавање омогућио је један руски одбор на челу са пуковником Ратмановим. Овакво стање трајало је све до уласка Румуније у рат крајем августа 1916. године, када су српске избеглице кренуле даље на исток, нашавши уточиште чак у Русији.

Боравак деце у Русији и њихово школовање углавном су помагали сами Руси, својим прилозима, а због интересовања и инсистирања самог цара Николаја II,³ основан је посебан интернат у Одеси, који је назван „Српски пансионат“ у коме је, по Московљевићу, боравило око сто и педесеторо деце, различитог узраста. Касније ће и у Јелисаветграду⁴ бити основан сличан пансионат, такође о руском трошку. Основну школу за децу од 7 до 10 година у Јелисаветграду је похађало око 160 ђака. Треба напоменути да је у тим пансионатима било смештено и неколико сирочића старости од 3 до 6 година, а о великом броју деце бринуле су српске наставнице и наставници. Било је наставника са подручја Војводине који су као заробљеници ступили у добровољачки корпус, па су били упућени да раде у српском пансионату. Непостојање српских уџбеника и лектире условили су да, слично као и у другим земљама где су боравили српски ђаци, жива реч наставника представља основно наставно средство.

Следећи покрет десио се фебруара 1918. године. Услед продора аустроугарске и немачке војске према југу Русије, српске избеглице из Одесе и Јелисаветграда су кренуле на исток и зауставиле се тек у Самари на Волги. Како се наводи у извештају, српске избеглице биле су „натрпане као сардине, њих 1.200 у 40 теретних вагона“.⁵ У марту 1918. године Милош Московљевић је

постављен за инспектора избеглица,⁶ односно био је задужен за њихов смештај и снабдевање. У то време било је међу српским избеглицама 100 ученика средњих школа, 165 ученика стручних школа, 237 основношколаца и 7 студената.

Даљи пут ка Сибиру омогућен је крајем маја 1918. године, пробојем чешких добровољаца који су се кретали на исток ка Владивостоку. Чешки добровољачки корпус, састављен од око 40.000⁷ бивших војника Аустроугарске монархије, који су се после предаје Русима сврстали на страну Антанте, одбија захтев большевика да се разоружа. Захваљујући њиховом продору, на исток крећу и српске избеглице.

Московљевић наводи да је услед спорог кретања композиције у чијим су вагонима живели ђаци и њихови учитељи, одлучио да организује школски рад на отвореном, под дрвећем, што је омогућавао летњи период. Та, како је аутор извештаја назива, путујућа школа, радила је онолико у једном месту, односно станици, колико се чекало на даљи покрет. Најдуже су боравили у станици Тирет у Сибиру, јула 1918. године, а затим читав август у једној станици око 70 км западно од Иркутска. Осим наставника који су са децом пошли из Јелисаветграда и Одесе, наставу је држао и сâм Милош Московљевић, који је заједно са Американцем Хамфрисом средњошколцима предавао енглески језик, као и тада студент Мирко Јовановић који је предавао српску књижевност, историју и земљопис. Мирко Јовановић био је одређен за помоћника инспектора избеглица у Русији.⁸ Тај податак Милош Московљевић не помиње, већ га наводи као предавача средњошколцима. Јовановић је

3 Милош С. Московљевић, *Наши ђаци у Русији*, Наставник – лист Профског друштва, 1919, 79.

4 Данашњи Кировград, око 300 км северно од Одесе.

5 Милош С. Московљевић, *Наши ђаци у Русији*, Наставник, 1919, 81.

6 Функцију инспектора избеглица обављао је Московљевић у Русији, док је у Великој Британији функцију инспектора (Министарства просвете у Лондону) обављао Проф Павле Поповић. Видети у: Министарство просвете и црквених послова, Преглед рада у 1916. и 1917. години, Крф 1918, 46.

7 Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, Подгорица 2004, 259.

8 Ярослав Вишняков, Алексей Тимофеев, Горан Милорадович, *Армия без государства, Војска без државе, От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны*, Сборник документов, Москва 2014, 385.

био родом из Бање Луке, а као ђак у Србији добровољно је ступио у војску. После рата Мирко Јовановић био је Проф Призренске богословије.

У оквиру те композиције у вагонима су постојале и обућарска и кројачка радња, које су опремале ђаке и избеглице. По Московљевићевим наводима, у импровизованој цркви-вагону се, поред редовне службе, и венчавало.

Од свог постављења за инспектора Московљевић је покушавао да створи услове како би ђаци, њих преко 500, могли да наставе да се школују у Сједињеним Америчким Државама. У почетку преко Црвеног крста, а касније преко других хуманитарних организација и званичних представника Краљевине Србије у Вашингтону, радио је на томе да и ђаци и остале избеглице пређу у Америку. Иако је, по свом сведочењу, успео да обезбеди њихов несметан прелазак, српске избеглице су се по доласку у Владивосток укрцале на један енглески брод, који их је после још 50 дана путовања довезао у Дубровник, у ослобођену земљу.

Иако је свој извештај Московљевић завршио у позитивном тону, читав текст је прожет великим незадовољством. На почетку извештаја налази се оштра критика аутора упућена, по свему судећи, Министарству просвете и црквених послова Краљевине Србије због њихове недовољне активности у Русији. Он наводи да су свуда били одређени нарочити инспектори и шефови група, док су ђаци у Русији били препуштени сами себи. „Резултат свеопште небриге је“, закључује Московљевић, „да за три и по године већина деце није ништа учила, мањина је с прекидима посећивала школе, а сви заједно нису добили никакво васпитање.“ Осим надлежних из Министарства просвете, Московљевић криви и велики број српских Профа у Петрограду, који нису обраћали пажњу на активности српске омладине у Русији.

По Прегледу рада Министарства просвете и црквених послова у 1916–1917. години⁹, српских

⁹ Министарство просвете и црквених послова, Преглед рада у 1916. и 1917. години, Крф 1918.

ђака у иностранству и у ослобођеним крајевима било је укупно 5.544. По истом прегледу њих 521 било је на школовању у Русији, у Јелисаветграду и Одеси. Поменути Преглед даје нам обавештења о школама у којима су смештени ђаци у Француској, Енглеској и Швајцарској, ђачким активностима, као и наставним плановима. Подаци о ђацима добијани су од представника Министарства просвете у наведеним земљама. У Француској је већ марта месеца 1916. године основано Просветно одељење, у Швајцарској је одређен представник Министарства просвете и просветни одбор, док је у Енглеској постојао инспектор задужен за српске ученике и студенте.

Са друге стране, за ђаке смештене у Русији имамо оскудне податке, а разлог је непостојање званичних представника Министарства просвете у Русији, који би се старао о ђацима, њиховом смештају, основним условима за рад, настави и васпитању, а у координацији са званичним представницима руских просветних власти, како је то рађено у другим земљама. С обзиром на те чињенице, не чуди незадовољство Профа Московљевића, јер је тек марта месеца 1918. године била одређена особа која је задужена за српске избеглице, а чији је првенствени задатак био да се организује њихов безбедан прелазак у Америку. По свему судећи, Проф Московљевић је врло одговорно схватио своје постављење за инспектора избеглица, па је у скоро немогућим условима, заједно са наставницима који су били присутни, покушао да организује какву-такву наставу.

Свој извештај Московљевић завршава следећим речима: „Али уместо у Америку они су дошли у своју ослобођену отаџбину, и после трогодишњег лутања по свету наставили су школовање, богатији искуством него ма који други од њихових другова.“¹⁰

Огњен Ковачевић

¹⁰ Извештај објављујемо у складу са правописом којим се служио Милош Московљевић. Једине исправке су разрешења скраћеница, која су дата у угластим заградама. Обле заграде су Московљевићеве.

Наши ђаци у Русији.

Кад се пред непријатељском најездом, уз војску, и велики део наших ђака повукао из Отаџбине и разишао по белом свету, да се, наоружан знањем и обogaћен искуством стеченим у културним земљама, по ослобођењу Отаџбине стави на службу њој – мислило се да ће најсрећнији бити они који су отишли у Русију. Сматрало се да ће велика и богата словенска Русија заиста бити друга мајка нашој деци, да ће их пригрлити и одгајити на својим широким грудима, па нам их вратити као добро васпитане и спремне младиће и девојке, способне и да лече своју тешко рањену Отаџбину и да буду јака спона између два братска народа. Али је испало сасвим другачије. Поред свег срдачног пријема указаног нашим избеглицама и ђацима, Русија је била у немогућности да им да све оно што се од ње очекивало, оно што су они нашли у Француској, Енглеској и Швајцарској. И пре револуције руски државни организам био је, нарочито под утицајем рата, врло болестан, а кад је избила револуција, анархична и хаотична руска средина није била ни мало погодна да васпита и образује нашу омладину у духу позитивног и конструктивног рада. Али, чини ми се, више него несрећне прилике, за негативни резултат криви су наши надлежни, који се скоро нису ништа бринули о организацији школског рада са нашим ђацима. Код толиких наших универзитетских и средњошколских Профа који су се бавили у Петрограду, ниједан се није спустио доле до наших избеглица да виде чиме се бави неколико стотина наше омладине. Нико их није слао, а сами се нису сетили да оду. Док су свугда другде били нарочити инспектори и шефови група, дотле су ђаци у Русији били остављени самим себи и слушају. Резултат свега тога је, да за три и по године велика већина деце није ништа учила, мањина је с прекидима нешто мало посећивала школе, а сви заједно нису добили никакво васпитање. Уосталом, колико и како су радили видеће се из даљег излагања.

У септембру 1915 године, кад је српска војска пред навалом Аустро-Немаца и Бугара била принуђена да напусти крајински округ, један део становништва Текије, Кладова, Неготина и села

на Дунаву прешао је у Румунију и настанио се у Турни-Северину. Ту су, на домаку својих домова, доста добро проживели безмало годину дана, а издржавао их је један руски одбор, на челу са пуковником Ратмановим. У истој вароши има стална српска основна школа, па су избегличка деца посећивала основну школу, а радили су с њима избегли учитељи, којих је било преко 10. За све то време ученици-це средњих школа нису могли посећивати никакве школе.

Кад је Румунија заратила, августа 1916, наше избеглице морале су напустити Турну-Северин, па отићи чак у Русију. Око 2000 избеглица настањено је у вароши Јелизаветграду, који су основали српски насељеници у 18 веку, око 300 километара на север од Одесе. Варош је здрава, богата, благог климата и српска колонија је ту пријатно провела годину и по дана. Још пре одласка избеглице из Румуније, око 100 деце разних година одвео је у Одесу г. Ђорђе Ђорђевић, Проф из Москве, која су у почетку била смештена у једној болници, а после су хтели да их разместе по разним азилима за сирочад, рачунајући да су они већ пропали за српски народ, пошто су то била већином деца без родитеља. Наш конзулат није за њих могао ништа учинити, јер није имао ни гроша, али, пошто је генерални конзул, Г. М. Цемовић, послао цару телеграфски поздрав деце, цар је наредио да се за српску децу оснује засебан интернат. Тако је помоћу добровољних прилога, заузимљивошћу неколико племенитих Руса и Русиња, образован у Одеси „Српски пансионат“, који је доцније пао на терет т. зв. Татјанског Комитета. Поред деце која су раније дошла из Румуније, у пансионат су послата и нека деца из Јелизаветграда, већином сирочад или без родитеља. Број ђака у пансионату варирао је између 70 и 150, од којих скоро једна половина основаца а друга половина средњешколаца са неколико ученика и ученица занатских школа. При крају је у Одеси било 50–70 основаца, 60–80 средњо школаца и то 40–50 муш.[ких] и 15–20 женских и око 10 девојака и младића који су посећивали занатске школе. Број ученика се мењао зато што су једне ученике узимали родитељи и водили у Јелизаветград а нови су ступали у пансионат. Пансионат је имао два одељења: женско за све ученице и за основце оба пола, и муш-

ко за одрасле мушкарце. Управитељ пансионата био је Г. Светислав Николић учитељ из Књажевца; наставници и васпитачи у мушком одељењу били су Г. Г. Константин Замуровић и Милован Гавранчић, учитељи из Војводине, који су као аустријски заробљеници ступили у Добровољачки Корпус, па их је командант корпуса упутио на рад у српски пансионат; у женском одељењу као наставнице и васпитачице радиле су госпође Анка Величковићка и Живка Петровићка, које су за децу биле праве мајке, а треба имати на уму да је било неколико сирочића од 3–6 год.[ина]. При пансионату је радила пуна српска основна школа, са 4 разреда, а остала деца посећивала су I, II и IV одеску гимназију, реалку Св. Павла и занатске школе. У пансионату су добијали стан, храну, одело, васпитање и националну наставу: српски језик, српску историју са земљописом, певање и гимнастику.

У Јелисаветграду, о руском трошку, такође је установљен пансионат, у којем су сви ђаци добијали храну, а сирочад и деца сиромашних родитеља су и становали у њему, док су остали ђаци становали код својих родитеља. Пансионатом је управљала Г-ђа Живковићка, учитељица из Неготина. И тамо је радила српска основна школа са око 160 ђака. Старијих ученика у Јелисаветграду било је мало: око 10 ученица и 5 ученика, а посећивали су тамошњу гимназију или реалку. Рад са ученицима основне школе био је тежак и непотпун, јер се није имало никаквих српских уџбеника, чак ни најобичније лектире.

У фебруару 1918 год. Аустро-Немци су били почели нагло продирати у јужну Русију, тако да су се наша војска и колонија морале уклањати из Одесе. Заједно са т. зв. „Допунским Батаљоном“ и војном организацијом, 15 или 16 фебруара кренуо се и „Српски Пансионат“, а истовремено кренуле су се и српске избеглице из Јелисаветграда, па су се сви састали у Самари, на Волги. Дошавши тамо избеглице су биле у врло јадним приликама: натрпани као сардине њих 1200 у 40 теретних вагона, без новца, без хране, рђавог здравственог стања, не знајући шта ће и куда ће. У то време стигла је из Петрограда југословенска колонија, у којој је био и Проф Милош С. Московљевић. Како

се тада у Самари налазила и управа американског друштва Young Mens' Christian Association, проф. Московљевић, знајући енглески, заједно са г. П. Никезићем, чиновником филијале Њујоршке Банке, обрати се Американцима за помоћ. Они после дужих преговора одреде неколико хиљада рубаља за подмирење најпречих потреба, а за даљу помоћ обратe се Американском Црвеном Крсту; они исто тако обећају заузети се да, ако не све избеглице барем ђаци буду примљени у Америку. После дугог чекања одговора од Црв.[еног] Крста избеглице су се 25. марта кренуле на исток, у Сибир; са њима су пошла два Американца, као представници Американског Црвеног Крста, и проф. Московљевић, као представник српских власти, кога је посланик поставио за инспектора избеглица нарочито зато да руководи што правилнијим образовањем омладине у Америци.

До тог времена још је било изгледа да ће ешелони наших добровољаца кренути у Европу преко Владивостока, те би и избеглице с њима, али кад се дознало да они иду на Мурманск, а избеглице се биле издвојиле од њих и отишле дубоко у Сибир, инспектор се, 4. априла, крене у Москву и Вологду, да ургира избегличко питање. Да није било наде на одлазак у Америку, цео одески пансионат продужио би с војском на Мурманск, а отуд у Француску или Енглеску; овако се није знало куд да се иде и била је опасност да око 500 деце школског доба пропадну физички и морално и закржљају интелектуално у несрећној Русији. А у то време било је међу избеглицама: за средње школе 100 (мушких 72, женских 28), за стручне школе 165 (мушких 68, женских 97, већином ососка деца), за основну школу 237 (мушких 123, женских 114) и студената 7 (мушких 5, женских 2). Инспектор је представио америчком амбасадору у Вологди, г. Франсису, очајно стање избеглица, а нарочито је истакао потребу да се 500 српске деце спасу за културу и српски народ. Упознао га је са оним што су наши савезници учинили за нашу омладину, па је изјавио наду да ће и најновији савезник, Америка, са своје стране учинити штогод на културној обнови Србије спасавајући и образујући толики број српске деце. За обнову Србије потребно је баш практично образовање које Америка даје, и инспектор је свакојако гледао

да ову децу-луталице одведе у Америку. Ради тога инспектор је ишао у Москву и саветовао се са тамошњим американским генералним консулом, шефом Америчког Црвеног Крста и представником Young Mens' Christian Association. Сви ови Американци су говорили да ће ђаци вероватно моћи бити примљени у Америку, али не и све избеглице, јер то закон не допушта. А пошто многе избеглице не би хтеле да се растану од своје деце, инспектор је наваљивао да се све избеглице приме. Најзад је амбасадор обећао препоручити својој влади да промени закон и прими наше избеглице; на његову препоруку и на заузимање нашег посланика у Вашингтону, Американски Конгрес донео је нарочити закон да се наше избеглице 1500 ђака приме у Америку. Али њима није било суђено да оду у Америку, чак нису ни сазнале да им је то одобрено и да је у Америци све било спремљено за њихов дочек, јер кад су после дугих сметњи, стигле у Владивосток, њихова отаџбина је већ била ослобођена и оне су на једној енглеској лађи, после 50 дана путовања, стигле у Дубровник. Једини је инспектор прошао кроз Америку, јер се он једно време, због других послова, био одвојио од избеглица, а кад је стигао у Владивосток избеглице су већ биле отишле и он је био принуђен да се крене најближим путем – преко Америке.

Крајем маја месеца ешелони чешких добровољаца, расути на огромном пространству од Волге до Владивостока, устали су против бољшевичке власти, да би отворили себи слободан пут ка Владивостоку. Убрзо је сав западни Сибир био ослобођен, и тамо су се нашле наше избеглице, од којих је инспектор по повратку из Вологде, био одсечен чешко-бољшевичким фронтом на Уралу. После више покушаја инспектор је успео да прође кроз фронт и стигне избеглице источно од Томска, па је с њима полако ишао за чехословачком војском, која је крчила пут на исток. Како је било лето и у многим местима се дуго чекало, инспектор је у договору са учитељима, организовао школски рад у отвореном простору, под дрвећем, јер су избеглице стално живеље у вагонима. Рад је отпочео 11/24 јула 1918 год. на малој сибирској станици Тирет, и трајао ту до 25 истог месеца, а када смо се преместили у ст. Маљгу, око

70 км. западно од Иркутска, где је рад продужен до краја августа, када су се већ и дани скратили и захладнели, јер је у Сибиру лето врло кратко. У основној школи радили су г.г. Стеван Дадић и Јаков Пасковић, а после његове смрти (5. авг.[уста]) Светислав Николић и госпође Милева Гагићка и Цаја Урошевићка (добровољно као бивша учитељица), а у забавишту г-ђа Драга Брабек. Одески пансионат је и даље функционисао са истим наставницима само сад у два вагона IV класе, а сва сирочад је покупљена у један вагон, где су се о њима старале две жене, под надзором једног наставника. Уз пансионат биле су обућарска и кројачка радионица, које су радиле и крпиле деци одело и обућу, пошто им је набављен материјал у вароши Бијску, под Алтајем. Па и са ученицима средњих школа, и ван пансионата, понешто се радило: Американац г. Хамфрис и Проф Московљевић предавали су енглески, а г. Мирко Јовановић, сврш.[ени] студент Петрогр.[адске] Духовне Академије, предавао им је српску књижевност и српску историју са земљописом. Француски је требала да предаје г-ђа Ана Ђаковићка (рођ. Несторовић), наставница Беогр.[адске] Женске Гимназије, али је она једина, иако најмлађа, одбила да ради, одговоривши на инспекторову наредбу врло неуљудно и увредљиво. У последње време у Иркутску је добивена и црква-вагон, у којој су 4 свештеника по реду, сваке недеље и празника служили службу Божју, а било је и венчања.

Ма колико да је ова путујућа школа, ваљда јединствена у историји наше просвете, била непотпуна и кратковремена, она је ипак вршила бар неки васпитни утицај на ђаке, дајући им стално и корисно занимање и одвраћајући их од штетног беспосличења и заразног утицаја доста неморалне средине, каква је гранично влашко становништво крајинског округа. Ђаци су били пажљиви и радо су учили, нарочито енглески језик, надајући се ићи у Америку. Али уместо у Америку они су дошли у своју ослобођену отаџбину, и после трогодишњег лутања по свету наставили су школовање, богатији искуством него ма који други од њихових другова.

Милош С. Московљевић

СТРАНЕ МЕДИЦИНСКЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ 1914.

Документа

(Други део)

21.

Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Министарству војном Краљевине Србије и Црвеном крсту Краљевине Србије

Министарство Иностранних Дела
I Министарству Војном
II Српском Црвеном Крсту
Министарству Иностранних Дела част је доставити томе Министарству да је америкашки консул у Нишу известио ово Министарство да ће америкашки Црвени Крст послати, 17. нов. лађом „Финланд“, преко Солуна нашем Црвеном Крсту шест лекара хирурга, 12 болничарки, две хируршке опреме и санитетски материјал.

По наредби Министра Начелник,

На полеђини:
Пов. бр. 6831

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. IV

22.

Министарство војно Краљевине Србије – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

Министарство Војно
Санитетско Одељење
Л.О. Бр. 7954
Министарству Иностранних Дела

Министарству војном част је известити то Министарство, да су овом Министарству авизирани:

Мисија Американског Црвеног Крста од 6 хирурга, 12 болничарки и 2 хируршке опреме, а која путује лађом „Финланд“, распоредиће се једна половина у Скопљу, а једна у Ђевђелији.

Лађом „Карпатија“ стижу из Америке 3 лекара и 6 болничарки, који ће бити одређени на рад у Пирот.

13. новембра 1914. год. Ниш

По Запов. Министра војног,
Начелник, Пуковник,
Др Сима Карановић

На полеђини:

Пов. бр. 7601

Узето на знање 14. XI 914. Др С. Ј. Г.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. V

23.

Министарство војно Краљевине Србије – Министарству иностраних дела Краљевине Србије

Министарство Војно
Санитетско Одељење
Л.О. Бр. 8380
Министарству Иностранних Дела

Руска добровољна болничарка Г-ђа Дарја Александрова Коровкина, из Петрограда, погинула је од гранате 19. септембра ове године на „Еминовој Води“ (Гучево), као болничарка V пешадијског пука II позива. Она је опевана (свештеник VI прекобројног пука господ. Димитрије Димитријевић) и сахрањена на „Еминовој Води“; гроб је обележен. Безгранична ревност и пожртвовање којим је покојна Александровна вршила своју дужност добровољне болничарке задивила је наше ратнике. Она није хтела остати ни на завојашту, ни на превијалишту, већ је за све време борбе око Курјачице стајала на по метра позади стрељачког строја и ту је у

истинској киши куршума прихватала рањенике, одводила у заклон, превијала, па се потом опет враћала на место, које је сама себи одредила. Тако вршећи своју свету дужност погинула је на „Еминовој Води“.

Кад већ не постоји могућност да се њој лично ода признање молим за дејство да се бар њеној породици и братском руском народу доставе изрази дубоке благодарности како оних, који су видели и осетили сву преданост и пожртвовање са којим је пок. Александровна вршила самоизабрану дужност добровољне болничарке, тако и српске војске и целог српског народа који је умео увек са благодарношћу да цени и поштује пожртвовање ове врсте.

Све њене ствари пописане су; наређено је да се пасош и остале ствари пошаљу Министарству Иностраних Дела.

27. новембра 1914. г. Ниш

По заповести Министра Војног
Начелник, пуковник,
Др Сима Карановић

На полеђини:
Пов. бр. 8418

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. V

24.

*Министарство иностраних дела
Краљевине Србије – Министарству
војном Краљевине Србије*

Министарству Војеном
за Санитетско Одељење

Имао сам више пута прилика да обратим пажњу како Министарству Војеном тако исто и Главном Генерал-Штабу да би требало обратити већу пажњу на организацију пријема и распореда рањеника и болесника кад долазе с бојног поља; па се ипак из дана у дан множе жалбе рањеника да нема никога надлежног по жељезничким станицама, који би их дочекао и упутио

у болнице, које су унапред за њих одређене и у којима има места за рањенике.

Сад се често дешава да болесници и рањеници сиђу са вагона у станице и не нађу ни лекара ни његовог заменика, који би их примио и упутио тамо где места има, и где су унапред кревети за њих одређени. И усљед тога болесници и рањеници остану на станици и почну питати путнике где им се треба упутити, па одма за тим настану жаљакања и негодовања што нема никога надлежна да их прими и упути, и путници, који увек сада пуно по станицама има стану се окупљати око њих и придруживати њиховим јадиковањима и тужбама. Сад се дешава и то, да се рањеници упуте у извесну болницу, па кад их тамо однесу, онда им кажу да у тој болници „нема места“ за њих - и онда се враћају и траже друге болнице, где им се често то исто дешава, тако носећи их често прође по дан и више док их напосљетку не спусте где на патос у ходнику.

Ово ношење рањеника из болнице у болницу врло хрђаво упливише на душу рањеника, па и на све оне, који виде или чују за ту неуредицу. А лако рањени болесници, кад виде да нема строге контроле, удаљавају се сами у своја села или се ма где склоне на лечење са изговором да се сами морају старати о себи, кад их нико не прихвата. Да би се избегле све те неуредице требало би наредити да се на свакој станици, где рањеници силазе, наводи дежурни лекар или његов помоћник, који ће примати рањенике, и према њиховим ранама или болестима сортирати и упућивати тамо, где су унапред спремљени празни кревети. За тим требало би удесити на свакој станици један простор где би се рањеници одморили и чаја или воде попили. Осим тога управа, која прима и превија на првој станици рањенике, требала би одмах авизирати станице куда се рањеници упућују, те да их прими и распореди. Исто тако треба уредити пријем за лако рањенике и спровести их под надзором старијег у места напред одређена, те да се избегне бежање и идење тамо где је њима воља.

Напоследку нека нам је дозвољено да напоменуемо да поред ових недостатака, које смо напоменули, биће и других које нисмо уочили, али би молили да Санитетско одељење да се постара све тако уредити, што би могло задовољити захтеве добре и нежне неге рањеника и тиме одржати добро име, које је наша санитетска струка задобила у првом рату. У том односу могу рачунати на добри пријем од стране владе сваки њихов предлог, који би им задатак олакшао.

29/XI

Н. Пашић

На полеђини:
Пов. № 10348

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. VI

25.

*Министарство иностраних дела
Краљевине Србије – Министарству
војном Краљевине Србије*

Краљевско Српско Министарство Иностранних Дела
Ниш, 10. 12. 1914. год.
Пов. Б бр. 8754
Министарству Војном

Министарство Иностранних Дела има част саопштити томе Министарству да је Госпођа Др Славка Грујића организовала о трошку америкашког друштва у Паризу једну санитетску мисију од хирурга г. Бори-а и г-ђе Бори који су врло познати (г-ђа је Доктор медицине) и који су ранијих година путовали по Србији те знају и мало српски, мисија се даље састоји из 2 хирурга, известног броја болничарки са потпуном снабдевену болницом за 200 кревета. Мини-

старство има част замолити то Министарство за извештај хоће ли се горња мисија примити?

За Министра Начелник,
Др С. Ј. Грујић

Министарство Војно
Санитетске Одељење
Пов. Л. Бр. 483
Министарству Иностранних Дела

Част ми је известити да ће се горе поменути мисија примити са захвалношћу.

11. децембра 1914. Ниш

Начелник, пуковник,
Др Сима Каранови

На полеђини:
Пов. бр. 8799
Legation Serbe Londres

Примио сам Ваш телеграм бр. [...] Мисија амер. друштва из Париза прима се са захвалношћу.
12. XII Пашић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. V

26.

*Министарство иностраних дела
Краљевине Србије – Министарству
војном Краљевине Србије*

Краљевско Српско Министарство Иностранних Дела
Ниш, 11. 12. 1914. год.
Пов. бр. 8755
Министарству Војном,
За Санитетско Одељење

Министарство Иностранних Дела има част саопштити томе Министарству, с молбом за из-

вештај где је распоређена, Шкотска мисија из Бирмингама. Полази са Малте 13 ов. мес.

За Министра Начелник,
Др С. Ј. Грујић

Министарство Војно
Санитетско Одељење
Пов. Л. Бр. 484
Министарству Иностраних Дела

Част ми је извести, да је примљен к знању долазак Шкотске мисије из Бирмингама, и да ће она највероватније бити послата у Крагујевац.

11. децембра 1914. Ниш

По заповести Министра Војног
Начелник, пуковник,
Др Сима Карановић

На полеђини:
Пов. бр. 8810

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. V

27.

Министарство војно Краљевине Србије
– *Николи Пашићу, председнику владе и*
министру иностраних дела Краљевине Србије

Министарство Војно
Санитетско Одељење
Пов. Л.О. Бр. 488
Господину Председнику Министарског Савета
и Министру Иностраних Дела

Господине Председниче,

Поводом писма Вашег од 1. ов. мес., којим сте изволели скренути пажњу на извесне недостатке санитетске службе у овом рату, част ми је послати Вам на увиђај копију акта, који сам упутио Начелнику Штаба Врховне Команде, а који се односи на овај предмет.

Примите Господине Председниче и овом приликом уверење о моме одличном поштовању.

17. децембра 1914. год. у Нишу
Министар Војни, пуковник,
Рад. Бојовић

На полеђини:
Пов. № 10455
Да се саопшти Мин. Савету.
Прилог

Министарство Војно
Санитетско Одељење
Пов. Л.О. Бр. 488

Начелнику Штаба Врховне Команде

Под Санитетским Одељењем Врховне Команде стоје све установе код оперативне војске и санитетске установе, које се налазе на територији Ибарске, Шумадијске, Дринске, Дунавске и Тимочке Дивизијских Области сем 14. пуковског округа. А остале установе стоје под санитетом Министарства Војног, а према чл. 181 Уредбе о служби у позадини на том позадњем делу санитетском службом управља Начелник Санитета Министарства Војног по захтевима Врховне Команде или по захтевима Армијске Команде у захвату оног дела, на коме она самостално оперише. Према тој одредби, која има силу закона, Начелник санитета Министарства Војног не само нема права да се меша у регулисање службе на војишном делу, већ и регулисање службе у позадини, за коју одговара, мора саображавати захтевима Врховне и Армијских Команда.

Још у почетку рата издато је наређење, да се рањеници упућују искључиво санитетским жељезничким возовима, којих имамо шест на броју и у непрестаном раду, и за које се дају распореди железничкој инспекцији, то јест колико где рањеника имају да скину. Но како је број рањеника бивао често несразмерно велики, то су рањеници нарочито лакши долазили скоро сваким обичним возом, а за обичне возове није се авизирао њихов долазак, те се за њихов долазак није могло у напред знати, нити се они могли раније распоређивати. Због тога такви

рањеници нису могли одмах наћи смештај тим пре што су услед огромног броја рањеника и услед евакуације резервних болница из Ужича, Пожеге, Ваљева, Крагујевца, Аранђеловца, Младеновца, Паланке, Пожаревца, Београда и т. д. у остале болнице у позадини, често није имало ни места по болницама које су морале да сместе рањенике и болеснике више но два пута - од броја својих постеља. И ако се прибегло начину, да се лакши рањеници смештају у појединим местима и по заузетим за ту циљ јавним локалима и приватним становама, ипак навала рањеника бивала је толика, да су по болницама морали рањеници да леже у собама на патосу и по ходницима, а особље болничко једва је могло савлађивати рад око превијања рањеника. За пример нека послужи околност, да је у самом Нишу бивало преко девет хиљада рањеника и болесника. Од 27. октобра до данас дат је распоред са 106 санитарских возова, а сем ових долазили су и долазе једнако сваким обичним возом рањеници, за које се распоред није ни могао правити.

Док је у прошлим ратовима број рањеника био знатно мањи, јер у оба рата било њих око 52.000, а имали смо само у Београду 34 резервних болница сем Опште Војне и Опште Државне болнице, сада је број рањеника знатно већи и може се рачунати, да је у овом рату прошло кроз болнице преко 100.000 рањеника. Првог овог месеца износио је број рањеника по болницама 30.617 а по приватним локалима 5.307 свега дакле 35.924 рањеника а сем тога 8719 болесника, што чини укупан број рањеника и болесника 44.643. Сем тога има много рањеника - преко 20.000, који су на боловању код кућа, а долазе на превијање у најближе болнице. Из овога се може видети, на колико се огромне тешкоће мора наилазити при смештају и распоређивању толиког великог броја рањеника и болесника, може се видети, какав огроман посао има да савлађује особље лекарско и болничарско, које је иначе не довољно и дугим напрезањем заморно. Помоћ страних мисија и број страних лекара у овом рату знатно су мањи, но у прошлим ратовима, што је и појмљиво, јер цела Европа ратује па ратујуће државе саме

требају за себе своје особље лекарско и санитарски материјал.

У више махова санитарско одељење Министарства Војног тражило је од Врховне Команде: да се рањеници не упућују обичним возовима, да се у позадину упути изван број пољских болница у помоћ, да се нарочито на раскрсним станицама (у Младеновцу, Параћину и Сталаћу) смести за прихват долазећих рањеника по једна пољска болница, те да рањеници не чекају на ледини укрцавање у воз. У том циљу постављена је на Нишкој жељезничкој станици једна пољска болница и има се подићи једна барака са 50 кревета. Како пак лекарско особље, које је на раду у болницама и сувише оптерећено послом а сем управника Србина сви су остали странци, то је не могуће, да на појединим станицама дежурају лекари, на штету послова у болницама, и онда за овако дежурање по станицама требало би да буду одређена нарочита лица, које би изабрали Начелници војних станица и којима би била дужност, да долазеће рањенике информишу и спроводе у болнице. На Нишкој жељезничкој станици има два нарочито дежурна медединара са потребним бројем болничара и носила, који ту дужност врше и који сваки дан добијају од референта санитета број празних кревета по болницама.

Да се пак не би поједини лаки рањеници савољно упућивали својим кућама у место да ступе у болницу, што се често дешава, јер се чак командири санитарских жељезничких возова жале, да поједини лаки рањеници на појединим станицама беже из воза и иду својим кућама а командири нису у стању, да то бегање спрече, то би требало увести строжију контролу на самим станицама, нарочито за оне, који долазе обичним возовима. И због тога тражени су жандарми, но нису добијени, а по том тражени су обвезници, но и они нису добијени. Начелници пак укрцних станица требали би да авизирају жељезничкој инспекцији број рањеника у обичним жељезничким возовима, како би жељезничка инспекција могла и ово јављати одељењу и од њега добијати распоред, где се имају скинути рањеници долазећи са обичним

возовима, када се ово не би могло избећи. И ако је наш санитет бројно недовољан и његова средства недовољна, да савлада огроман посао око рањеника и болесника, ипак при правилном распореду и употреби његовој, могу се одклонити недостатци и тиме санитетска служба знатно побољшати.

Примећено је за време овога рата:

- 1) Да евакуација рањеника није вршена како треба. У Ваљеву, где су се рањеници стицали са свију страна дању и ноћу у огромном броју, нису благовремено привучене пољске болнице 1-2 на дивизију за прихват свих рањеника, већ су многе од њих остајале на друму не отворене, а рањеници у Ваљеву нису имали склоништа, неге, ни довољно лекарске помоћи. Исти је случај био и на већим укрцним станицама: Младеновцу, Раљи, Сталаћу, те су рањеници лежали на ледини чекајући утовар у санитетске возове а у недостатку ових и у обичне возове. Штетност овога нарочито се показала у новембру месецу када је било хладно време, те су многи рањеници промрзли а неки и помрли било на станици било у незагрејаним вагонима обичних возова.
- 2) И ако код оперативне војске има преко 7.000 добро обучених болничара те се је могло издвојити без штете за службу код трупа неколико стотина болничара и распоредити их по свима жељезничким станицама као већа или мања одељења са носилима и средствима за поткрепљивање ради прихвата рањеника и њиховог спровођења до најближих болница, - тога није било.
- 3) Из болница су евакуисани од реда сви рањеници и болесници у позадину, место да су тешки рањеници и тешки болесници а нарочито болесници који болују од заразних болести, остављати непријатељу са најнужнијим особљем и материјалом, те је позадина била изложена опасности да се у њу не пренесу разне епидемије. Из Ужица и Пожеге евакуисани су сви болесници без разлике и они од заразних болести.
- 4) Приликом евакуације Ваљева већи део санитетског и болничког материјала остављен је и пропао, што није требало да буде, јер се могло понети уз сваког евакуисаног рањеника и болесника бар његово ћебе и преобука.
- 5) После борби од пет месеци број рањеника и болесника у позадини је огроман, те је лекарски и помоћни персонал недовољан да посао савлада како треба. Хирурзима у почетку рата место је код оперативне војске, но чим су рањеници евакуисани у позадину, то је њихово место код тих рањеника, које треба дуже лечити, а код дивизија довољно је један хирург на завојшту за време борбе, а после борбеног затишја треба их све груписати на рад у позадину.
- 6) Евакуација појединих болница са војишног дела (Аранђеловцу, Младеновцу, Паланци и т. д.) вршена је без споразума са Министарством Војним, те је у позадини наступила толика претрпаност рањеника и болесника, да није било могућности, да их болнице приме, нити је било места по приватним становима за њих због великог броја добеглица. Тај случај не би наступио, да су тешки болесници и рањеници и болесници од заразних болести остављати непријатељу, као што су они то учинили са својим рањеницима и болесницима у Ваљеву, Убу, Гукошу и т. д. Рањеници и болесници из резервних болница евакуисани су у разне болнице у позадини без одговарајућег броја лекара, без ћебади, без рубља и осталог материјала па чак и без спроводника болничара. Према томе прихват и евакуацију рањеника и болесника треба регулисати правилније. Нарочито треба настати: 1./ да се забрани евакуисање рањеника и болесника обичним незагрејаним вагонима, а у загрејаним вагонима дозволити само са потребном пратњом од стране лекара, медцинара или бар болничара до болнице, у коју се упућује. 2./ да се на већим укрцним станицама (Ваљеву, Младеновцу, Сталаћу, Раљи и т. д.) удесе чајџинице и санитетске станице са лекаром, или бар старијим ме-

децинаром и потребним бројем болничара, носила, ћебади, чаја, кондезованог млека и т. д. за прихват поткрепљење рањеника и болесника. 3./ да се не евакуишу у позадину болесници, који болују од заразних болести.

Ови недостатци на самом војишном делу, који су проистицали из недовољне организације санитетске службе нарочито при евакуацији рањеника и болесника са војишног дела у позадину, - имали су свога незгодног утицаја на рад санитета у позадини, јер позадина је била без система и изненадно преплављивана рањеницима, којима се једва могло наћи места, а рад санитета у позадини једва се могао савлађивати, при чему ваља узети у обзир: да је лекарско особље у позадини бројно слабије и састављено већином од странаца, резервне болнице импровизирани а њихово болничарско особље недовољно и невешто. А сва тежина санитетске службе почива сада на позадини.

Молим за извештај, шта буде по овоме наређено.

12. децембра 1914. год. у Нишу
Министар Војни, пуковник,
Рад. Бојовић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. VI

28.

*Генерални конзулат Краљевине
Србије у Солуну – Министарству
иностраних дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Etrangeres Nish
Salonique

Одговор на број 8755 Шкотска мисија броји 30 чланова са њоме иду још 4 болничарке од којих једна кћер Љубе Христића пуковника. Мисија иде у Крагујевац и полази у недељу. Христићева се [од] осталих (дели) остаје у Нишу.

Винтровић

На полеђини:

Пов. бр. 9163

Мин. Војном ради издавања даљих наредаба.

21/XII Пашић

Завести, па у акта, јер је Мство војно непосредно извештено из Солуна.

23. XII 914. Др С. Ј. Г.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. V

29.

*Посланство Краљевине Србије у
Лондону – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Лондона, 23/XII у 11 сати 50 мин.
после подне

Примљен у Ниш, 24/XII у 6 сати 11 мин. пре
подне

Леди Винборн, рођена тетка Лорда Cherchil Winston и блиска рођака вице-краља ирског понудила Посланству Србије о своме трошку санитетски материјал за болницу од педесет кревета са петнаест болничарки и једним директором под управом Госпођице Скот, сестре експлоратера (?)¹ капетана Скота. Експедиција би остала у Србији 6 месеци. Г-ца Скот имала би право вратити се и раније. За три добра хирурга од којих један доктор да-џон био у Србији у пређашњем српско-турском рату, Српска Влада имала би да пристане плаћати сваког по 30 фуната стерлинга месечно. Поред тога да спреми за болницу и особље стан; grosso modo храну, нижу послугу и прање веша и огрев и осветлење и једнога тумача?², бесплатан транспорт жељезницом од Солуна и при повратку до Солуна. Леди Винборн рачуна потрошити на ову експедицију до [...] франака. Пренеће за Солун. Треба да се крену идуће суботе. Из обзира на друштвени положај Леди Винборн и велику новчану жртву коју чини за Србију, ја сам понуду примио и молим да и Ви потврдите. Хи-

1 Напомена шифранта.

2 Исто.

рурзи биће изабрани са пажњом и гаранцијом компетентних лекарских ауторитета. Болницу треба дати у Скопљу или Нишу. Молим одговорите ми што пре.

Бошковић

На полеђини:

Пов. бр. 9321.

Мин. Војном са мњењем да треба примити понуду из политичких обзира и ако су тешки услови.

26/XII Пашић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. V

30.

*Министарство војно Краљевине
Србије – Министарству иностраних
дела Краљевине Србије*

Министарство Војно

Санитетско Одељење

Л. О. Бр. 11688

Господину Министру Иностранних Дела

Господине Министре,

У вези Вашег писма Бр. 9321, од 26. ов. мес. мени је част извести Вас, Господине Министре, да понуду Г-ђе Леди Винборн Министарство Војно

прима са захвалношћу, но нема се могућности да се у Скопљу и Нишу нађе зграда за ову мисију. Једина зграда која би се могла употребити за болницу ове мисије, то је Среска зграда у Нишу. Са тога мени је част умолити Вас, Господине Министре, да изволите наредити да се ова зграда одмах испразни, те како би се иста приуловила за болницу мисије Г-ђе Винборн.

Молим Вас, Господине Министре да и овом приликом примите уверење мога особитог поштовања.

27. децембра 1914. год. Ниш

Министар Војни, пуковник,
Рад. Бојовић

На полеђини:

Пов. бр. 9344

Г. Мин. унут. дела

Да се речена зграда и спреми за болницу.
28/XII НПП.³

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVIII, 25-I, дос. V

Приредили:

Јелица Рељић

Ана Кос

**Александар Марковић
др Мирослав Перишић**

.....
3 Никола Пашић.

Др Ђорђе Микић, Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција, Бања Лука 2014.

Обиљежавање стогодишњице атентата у Сарајеву и почетка Првог свјетског рата побудило је у научној и уопште широј јавности ново интересовање за ове догађаје, а посебно младобосански покрет и његове идеје. Након запажене монографије *Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини 1914-1918* (Бања Лука, 2011), дугогодишњи универзитетски Проф из Бање Луке др Ђорђе Микић направио је нови научни искорак са монографијом *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*. Дјело је резултат вишегодишњег истраживања догађаја везаних за Први свјетски рат, али и ауторовог огромног научног и животног искуства. Необичан назив монографије није случајно изабран, он представља идеју водиљу око које Ђорђе Микић плете своју историјску причу. Аутор се позвао на уводник берлинског листа *Vorwärts* од 3. августа 1914. у којем је речено да је са њемачком објавом рата, поред осталог, у пуном замаху наступила „буржоаска револуција Јужних Словена“. Пут до избијања такве револуције био је дуг и крвав, напомиње Микић, те обиљежен супротстављеним интересима великих сила на Балкану, најприје Хабзбуршке државе и Османског царства.

Како би исказала незадовољство постојећим стањем у земљи, које се посебно компликовало након анексије покрајина, босанско-херцеговачка омладина се током прве деценије XX вијека организовала кроз безбројне јавне или тајне школске кружоке, литерарне секције и удружења. Већина њих, попут „Младе Босне“, нису имале чврсту организациону структуру, али их је обједињавала заједничка жеља за слободом, непомирљива мржња према аустроугарском окупатору и отворено неслагање са

старијим генерацијама домаћих политичара, често спремних на компромисе са властима. Насупрот примјерима појединаца из виших друштвених класа који су „гамзили и грамзали“, тај култ „усамљеничке акције“, како ју је назвао Перо Слијепчевић, та жеља да се изгори не тражећи за себе ништа, била је код омладине врло жива. Треба разумјети да омладински револуционарни покрети нису нешто што је јединствено само за простор Босне и Херцеговине на освиту XX вијека. „Млада Босна“ је изникла из истог стабла из којег су настале и друге сличне организације попут „Младе Чешке“ или „Младе Италије“. Босански омладинци ослањали су се на њихова искуства и са њима дијелили слична схватања и идеје у чијим се основама налазио напор да се раскину тешки окови аустроугарског сужањства и изгради нови и праведнији свијет. Аутор са правом истиче како најумнији представници „Младе Босне“ нису по рођењу и занимању били ни терористи ни атентатори, већ су то научили из европске праксе и разнолике литературе коју су читали.

Намјеравамо ли разумијети идеје „Младе Босне“ морамо најприје схватити вријеме и друштвене прилике у којима је покрет настао. На само неколико стотина километара од бечког сјаја, суров полицијски режим одржавао је заостале феудалне односе у земљи у којој је тек сваки десети становник био писмен и у којој је број жандара вишеструко надмашивао број љекара и учитеља. Под кринком тзв. „цивилизаторске мисије“, којом је правдао себичне империјалне амбиције, аустроугарски режим је прегао да народима у Босни и Херцеговини, најприје српском, присилно промијени национални идентитет и угуши основна људска пра-

ва. Километри жељезничких пруга и шарене фасаде велелепних зграда аустроугарске администрације нису могле да код младобосанаца утоле жеђ за оним што што чини темељ сваког људског бића – а то је идеал слободе – основног покретача сваке људске активности. Било је свим природно да „младобосанци“ свој поглед и надања усмјере ка Краљевини Србији – матици оновременог јужнословенског окупљања.

Микић вјешто демаскира тврдње како је стари континент 1914. био мјесто мира и сваковрсног просперитета. Принципови пуцњи били су испалени на „фасаду мирног, наизглед спокојног свијета“, примјећује аутор. Наиме, почетак XX вијека обиљежио је низ политичких криза које су пријетиле да свијет гурну у велики ратни пожар. Зашто до свјетског рата није дошло раније, треба захвалити чињеници да се велике силе током Мароканске или Анексионе кризе још нису осјећале довољно војнички спремне за коначни обрачун. Сарајевски атентат је Аустроугарској и Њемачкој послужио као „поклон Бога Марса“ – дуго очекивани повод за коначно остваривање својих имепријалистичких циљева који су укључивали поход ка југоистоку Европе и сламање независне српске државе. Једини злочин за који се Србија може оптужити, како је то закључио Британац Ситон Вотсон, био је тај што је постојала као слободна и независна држава, те сходно томе, привлачни центар за своје поробљене сународнике. Чак је и истражни судија у Сарајевском атентату Л. Фефер 1924. записао како „цијели свијет, и свако ко има мало мозга, зна да је Сарајевски атентат био само аларм за рат који се већ давно спремао“.

Микић истиче како је аустроугарски генерал Конрад фон Хецендорф последице атентата био најупорнији заговорник превентивног рата против Србије, вјерујући да будућност Монархије зависи управо од таквог рата. Хецендорф није крио да је Србију требало напасти не да се казни убиство надвојводе Фердинанда, него да

се спријечи настанак независних националних држава на Балкану које би изазвале распад Аустроугарске. Овакву безобзирну политику је снажно подржавао ондашњи аустроугарски министар спољних послова гроф Бертолд. У ратоборности и агресивности према Србији истицао се и Бертолдов први сарадник гроф Форгац, који је инсистирао да се у свим канцеларијама аустријске владе истакне максима: „Србију треба уништити“! Аутор напомиње како је тешко рећи да ли је Њемачка више гурала Аустроугарску у рат са Србијом или је Монархија вукла Њемачку за помоћ у почињању напада. Од свих њемачких дипломата само је амбасадор у Лондону Лихновски пред рат 1914. упозоравао да се „југословенско национално осјећање и потреба за уједињењем не могу угушити ратом и да се чак можда њиме могу још више распалити“. Описујући атмосферу у Бечу пред сам

Вишеградски мост срушен

рат аустроугарски дипломата Хајнрих Лицов је забиљежио како је тамошња јавност сматрала да је један велики рат био идеално средство да се удахне нови живот у болестан и стар државни организам Монархије. Видећи праве циљеве Хабзбурговаца, француски посланик у Аустроугарској је још 2. јула јавио својој влади да ће Беч српској влади поставити тако тешке услове, „неподношљиве за њено достојанство“, а чије ће одбијање бити искориштено као повод за рат. Ултиматум Србији скицирао је Александар Мусулин, Хрват у служби бечког Министарства спољних послова, а редиговао га је лично министар Бертолд. Занимљиво је, подвлачи аутор, како се у ултиматуму тражило затварање М. Цигановића и В. Танкосића, али не и Ђулаге Буковца јер су аустроугарске власти жељеле да

пред европском јавношћу сакрију како су поједини муслимани учествовали у припремама атентата. Избијање Првог свјетског рата није било посљедица зле коби или случајности, већ резултат свјесних намјера и планова конципираних у Бечу и Берлину, напомиње Микић.

Аустроугарска објава рата Србији 1914. била је покушај да се насилним путем ријеше нагомилана горућа национална и социјална питања Монархије. Ипак, дубоко конзервативни, окоштали и на промјене неспремни аустроугарски државни организам био је неминовно осуђен на пропаст у судару са младим и прогресивним национално-револуционарним снагама јужнословенских народа. Аутор наглашава како се Аустроугарска није могла прилагодити националним тежњама малих народа, већ их је силом гушила. Отпор томе је био атентат на престолонаследника који су извели припадници „Младе Босне“.

„Моћни дуго памте и осветнички су расположени“, упозоравао је својевремено Владимир Дедијер, чија је књига „Сарајево 1914“ у анкети угледног „Њујорк тајмса“ 1984. проглашена за књигу године. Стављајући у исти кош „Младу Босну“ и поједине савремене терористичке организације, поједини западни историчари користе обиљежавање стогодишњице

Првог свјетског рата како би спровели ревизију историје и српски народ окривили за избијање крвавог сукоба који је промијенио ондашњи свијет. Ревизија историје Првог свјетског рата стара је онолико колико је сам рат стар и прихватљива је само под условом да они који се њом баве јавности представе нове доказе за своје тврдње, што у овом тренутку није случај. Сарајевске атентаторе историја је признала као најдосљедније борце за слободу и правду, повезене заједничким идејама и спремне на највећу жртву коју човјек уопште може дати.

Дјело др Ђорђа Микића топло препоручујем јавности са дубоком надом да ће научна сазнања изнијета у њему однијети превагу над политички мотивисаним ревизијама Првог свјетског рата и уопште новије српске историје. Монографија *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција* изашла је у издању Архива Републике Српске и Удружења архивских радника Републике Српске у тиражу од 500 примјерака.

Др Боривоје Милошевић

РАТ ЗА ЦИВИЛИЗАЦИЈУ, емисија Андрићевог института и
Радија и Телевизије Републике Српске, 19. 10. 2014.

ПОЧЕТАК ПРВОГ СВЕТскоГ РАТА

ЛАЗАНСКИ:

Ово је наставак серијала Рат за цивилизацију, емисије Андрићевог института и Телевизије Републике Српске. Тема прве октобарске емисије је Сарајевски атентат, који смо обрађивали и у претходним емисијама, и Први светски рат односно почетак Првог светског рата. Дакле, наши еминентни гости вечерас су доктор Алексеј Тимофејев, виши научни сарадник Института за новију историју Србије и доктор Проф пуковник Милоје Пршић који је такође дуго година био начелник Војноисторијског института војске Југославије, а после Србије и Црне Горе. Дакле, почећемо са недавном посетом председника Путина Србији. Разговори које је имао и

у Београду су заправо у контексту улоге Русије у Првом светском рату, када је у питању

однос према Србији и иначе према српском народу. Зато бисмо почели са тим неким новитетима као што је откривање споменика руском цару Николају у Бањој Луци, а за новембар се очекује откривање таквог споменика и у Београду. Др Тимофејев, у тој атмосфери нових односа Русије и Србије код нас се обично у делу интелектуалне и научне јавности заправо заборавља да је Русија ушла у И светски рат као савезница Србије и на неки начин због Србије. Да ли то можемо на неки начин поткрепити још неким чвршћим аргументима? Заправо шта је

то било што је дефинитивно руског цара Николаја потакло да Русија уђе у И светски рат? Да ли је то само тај савезнички братски однос према Србији или има још нешто друго или су се наталожиле неке друге околности?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Да, ја мислим да је управо ово питање – питање уласка Русије у Први светски рат, питање односа између Русије и Србије почетком Првог светског рата – веома дуго било занемаривано због низа разлога и то није почело јуче или од пре десет, двадесет или педесет година. Фактички радило се о једном догађају који је завршио за Русију учешћем у И светском рату, Октобарској револуцији након које је Русија фактички изашла из редова држава које су требале да победе. Потписала је 1918. године сепаративни мир са Немачком, на тај начин је завршила са свим тим што је могла да убере као плодове свог учешћа у И светском рату. То је била велика трагедија за Русију. Русија је иначе у И светском рату имала и највеће губитке од свих држава учесница у И светском рату. Око 3 милиона војника руских је погинуло, значи, то је највећи број погинулих војника, од свих сила које су учествовале, више чак и од Немачке која је друга по величини била по броју погинулих. Али, на самом почетку рата ситуација је била другачија. Русија је била јако битна за ток рата и улазак Русије у рат био је повезан са низом разлога. Који су то били разлози, због чега и одакле је то дошло? Ту морамо да сагледамо ситуацију која се десила стратешки на Балкану уочи И светског рата. С једне стране, Русија није имала формално савезничких веза ни са једном државом на Балкану, чак је Србија била неутрална земља у то време. Међутим, у дугој игри руске спољне политике на Балкану, руска спољна политика почиње да буде потиснута. Била је потиснута из Бугарске, пре свега то долази након неуспешног Балканског рата, јер Русија је била заговорник онако како би се рекло незванични покровитељ Савеза балканских православних држава у И светском рату. Руски цар је требало да буде гарант тих међусобних уговора и споразума, који би требали да повежу Србију, Црну Гору, Бугарску, Грчку у њиховој заједничкој намери да поделе поседе Османске империје на Балкану.

ЛАЗАНСКИ:

Ко је пресудио да Русија уђе у И светски рат? Да ли круна цар или руски генералштаб?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Овде долази до једне веома интересантне ситуације да Русија губи своје савезнике: у Бугарској због тога што је Бугарска потпала под утицај Аустроугарске, у Црној Гори због тога што династија Петровића полако прелази из редова тих руских савезника у редове руских непријатеља иако Руси остају у савезничким редовима са Црном Гором, али фактички с њма почињу да губе свој контакт на државном нивоу и остаје само једна земља савезник, а то је Србија. У околностима када је Србија била много пута на Балкану...

ЛАЗАНСКИ:

Је ли се ово историја сада понавља?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Да, у таквим околностима Русија фактички није ни имала избора када је почело да се ради о глави српском народу. Није то била нека претерана брига, рецимо када је дошло до анексије Босне, руска спољна политика је препоручила повученост и мирни однос према дешавању, фактички је напустила овакву неку чврсту линију по питању подршке Србији, а 1914. године нико није имао избора. То је било питање опстанка или нестанка српске државе. У таквим околностима Русија није могла да препусти ликвидацију свог последњег савезника.

ЛАЗАНСКИ:

Кажу да је руски амбасадор имао врло истакнуту улогу у заштити интереса и уопште опстанка Србије, да су његове депеше цару битно утицале да се цар определи за интервенцију, улазак...

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Ту се радило о целом збиру околности. С једне стране, то су били депеше дипломатске службе непосредно самог Гатвига, а с друге стране, ту су били и редовни извештаји Атамонова, дакле, војнообавештајне, војнодипломатске службе. Али с треће стране, то је уопште било традиционално везивање Русије за идеју неког свог позитивног дуга према земљама Балкана. Идеја о томе да Русија има своју мисију

на Балкану и потпуно потирање те мисије, а то се сводило баш на то потпуно потирање те мисије, водило је великом разочарењу широким слојевима народних маса. Није случајан улазак Русије у И светски рат, који је био фактички изазван претњом Аустроугарске за Србију а завршило се с тим да су широке народне масе изашле на улице и манифестовале подршку цару, подршку идеје цара да крене у рат са Аустроугарском само да спасе Србију.

ЛАЗАНСКИ:

Др Пршић, да ли је руска војска била спремна за улазак у такав сукоб као што је био И светски рат, мислим војно-технички, да ли је била спремна?

Др ПРШИЋ:

Да бисмо дошли до тог стања да вреднујемо квалитет руске војске...

ЛАЗАНСКИ:

То Вас питам зато да се види да су се практично упустили у нешто због Срба и Србије.

Др ПРШИЋ:

Да, упустили, али ако ми дозволите, направимо један увод у мали рат зато што он говори о току ствари. Године 1878. Берлинским конгресом отета је Босна и Херцеговина, ја волим да кажем српска Босна и Херцеговина од Србије. То је једна ствар, тим чином је Русија потиснута са Балкана готово да је њена улога на Балкану минорна. Појавиће се поново Русија на Балкану кад треба да арбитража о интересним сферама Бугарске односно Србије пред И балкански рат. Дакле, она је та, руски цар је тај који ће да каже:

Ако се не може Бугарска и Србија договорити шта је шта после завршетка рата, онда ће он ту да арбитража.

На жалост, Бугари су, а ја волим да кажем камо среће да је остао савез између балканских држава Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске, војни савез, био би сасвим ток историје можда мало другачији. Међутим, Бугарска се почетком И балканског рата окренула и то под утицај аустроугарске политике. Своју политику почиње да води као антисрпску, јер јој је Аустроугарска обећала значајне територијалне претензије.

ЛАЗАНСКИ:

Добро. Хајде то сад да пренесемо у данашње време.

Др ПРШИЋ:

У данашњем готово идентитет...

ЛАЗАНСКИ:

Да ли се понавља историја?

Др ПРШИЋ:

Историја се не понавља, историја је један ток догађаја.

ЛАЗАНСКИ:

А да ли се руска улога и наступ Русије на Балкану може на неки начин гледати као реприза онога што је било пре почетка И светског рата?

Др ПРШИЋ:

Може да се гледа тако, а ево ја ћу то да...

ЛАЗАНСКИ:

Ево, Србија је последњи балкански неутралац, а Република Српска такође има добре односе са Русијом и сад погледајте друге балканске земље: или су у НАТО или су у Европској унији.

Др ПРШИЋ:

Погледајте, ја ћу да направим још један искорак, ако хоћете да осавремените НАТО пакт данас и савез Аустроугарске и Немачке из '879 године, слободан сам да кажем да је то претеча НАТО пакта у данашњем значењу. Јер, пазите, континуитет прављења војних савеза није ништа друго него предворје ратова. Ни Британија, ни Француска, ни Русија нису...

ЛАЗАНСКИ:

Не можете за сваки савез то да кажете, имали смо Балкански пакт па није било ратова...

Др ПРШИЋ:

Говорим за велике силе, оне имају претензије, јер стварањем уједињене Немачке, њена политика је...

ЛАЗАНСКИ:

Ево, Варшавски пакт па није било рата.

Др ПРШИЋ:

Био је одбрамбени.

ЛАЗАНСКИ:

Значи не можемо то у глобалу поистоветити.

Др ПРШИЋ:

Али, кад то везујемо за овај пакт, он има искључиво експанзионистички карактер

ЛАЗАНСКИ:

За НАТО?

Др ПРШИЋ:

За НАТО.

ЛАЗАНСКИ:

Добро, после 1991. године, има.

Др ПРШИЋ:

Има експанзионистички карактер без даљњег и сви његови потези су усмерени на то за освајање геополитичких простора, стратешких дакле позиција да би доминирао светом. Да се вратимо на четрнаесту годину. Четрнаесте године мислим да је сваком иоле образованијем човеку да не кажем дипломати било јасно да ће до рата доћи.

ЛАЗАНСКИ:

Али, 'ајде Ви мени одговорите да ли је руска војска била спремна за рат?

Др ПРШИЋ:

Руска војска је била...

ЛАЗАНСКИ:

Јер, српска војска није била спремна.

Др ПРШИЋ:

Србији фали... ево, и о томе да одговорим. Србији фали 120 000 пушака, она нема ни униформи довољно да обуче своје војнике.

ЛАЗАНСКИ:

Постоји руска војска?

Др ПРШИЋ:

Руска војска је добра, она није постигла идеалне услове да буде спремна, јер после '905. године, после рата са Јапаном, она има неке тешке проблеме, али узима кредите од Француске, враћа те војне кредите, дакле, опрема војску и спрема је.

ЛАЗАНСКИ:

Ево, и сада купују Мистрале у Француској.

Др ПРШИЋ:

И она каже да неће оставити Србију оставити на цедилу, дакле, неће је препустити на милост и немилост...

ЛАЗАНСКИ:

Али, никаквих писмених гаранција није било између...

Др ПРШИЋ:

Али у комуникацији... и погледајте Ви још нешто и погледајте Ви то, и њој је претња Немачке, њој представља... аустроугарска дипломатија, немачка дипломатија нису сигурне какав ће став да заузме Русија према Србији. Дакле, да ли ће да остане неутрална или ће да крене у рат.

ЛАЗАНСКИ:

Али, пазите, да ли су то сигнали опет су испоручили ултиматум Србији.

Др ПРШИЋ:

Дабоме испоручили ултиматум и погледајте тај ултиматум то је само... Догађај у Сарајеву или агентат на Франца Фердинанда, ја то називам апсолутно слободарским чином. Данашња политика великих западних земаља не дозвољава малим народима да имају осећај потребе да се боре за слободу. То потиру једноставно и тада су сматрали да мали народи немају право. Србија је била једна, дакле, и то значајна препрека у експанзионистичким интересима Аустро-Мађарске. Аустроугарску безрезервно подржава Немачка и оне вапе за ратом. У таквим односима где је Русија потиснута она хоће да се врати на Балкан, не препушта Србе на милост и немилост, шаље поруку. Она покушава да српска Влада да један одговор на ултиматум који би био прихватљив да се избегне рат.

ЛАЗАНСКИ:

Али, пазите, каква је формулација била?

Др ПРШИЋ:

Али, пазите, немачка и аустроугарска дипломатија добију рок да на, дакле, неограничено време напра-

ве такав докуменат који ни једна једина Влада на свету која држи до себе до свог достојанства, себе и свог народа, до своје земље не би могла да прихвати. То је она 14. тачка ултиматума где се каже:

Можемо ли ми да истражимо догађаје који су претходили атентату итд.

Ови кажу:

Ало, то не иде тако итд.

ЛАЗАНСКИ:

А је ли данас иде?

Др ПРШИЋ:

Не иде ни данас. Србија је данас у полуколонијалном као '903. године или у колонијалном односу према Западу. Србија је на жалост, морам да кажем, без икакве оградe покорена, она је, она је под једним менталним притиском да никакву одлуку не може да донесе док се не консултује или док се једва чека да јој дају мишљење са Запада добра...

ЛАЗАНСКИ:

Ипак се копрцамо, је л' ево посета председника Путина значи ипак се ту показала самосталност државе.

Др ПРШИЋ:

Поучена искуством из '914. године, поучена искуством из И балканског рата, поучена искуством из И српског устанка, поучена дакле, надам се да знамо о чему говоримо о Букурештанском уговору, о положају Срба после И српског устанка итд. Дакле, Русија је та која је увек односила превагу на одбрани интереса српског народа. Напустити данас савез са Русијом, окренути леђа Русији сада, па то би било погубно. Године '914. смо ми имали неке односе непримерене са Русијом, то би био нестанак српског народа. Напустити данас, то би се исто десило, рецимо, јер Запад не трпи ни једну једину нацију нити државу без обзира на ред величине а Срби су стари народ који пркоси, који... дакле, још нису покорили Србе.

ЛАЗАНСКИ:

Докторе Тимофејев, значи руски народ је изишао и гласно и јасно подржао одлуку руског цара да се помогне Србији на почетку И светског рата?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Такође бих хтео да се вратимо у 1914. годину. Ви сте питали да ли је руска војска била спремна? Није била спремна. Програм наоружања је требао да се заврши 1917. године, али уосталом то увек буде тако, и за време ИИ светског рата програм завршетка наоружања је требало да се заврши 1942. године. Нико не чека док ваш непријатељ заврши програм наоружања. Није ни случајно да се Немачкој журило, јер и они су знали да време ради против њих, ал' ако ми кажемо кратко и јасно нити за српску нити за руску државу ово време није било погодно за почетак рата, и једни и други су изашли из великих потреса. Србија – изашла из великих потреса балканских ратова, Русија – изашла из револуције 1905-1907. године и лошег рата руско-јапанског и на тај начин и једни и други били су у проблему и са војском и са целим стањем у привреди које је требало да се залечи, да се зацели. Тако да можемо да чвршће кажемо да и једни и други у том тренутку нису били за почетак рата.

ЛАЗАНСКИ:

Зашто је онда Русија ушла у рат?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Међутим, као што смо рекли, рат је био одбрамбени, а када се ради о одбрамбеним онда се ради о томе шта треба да се ради кад вас непријатељ нападне, а не да се сачека погодни тренутак. Руски народ који је изашао на улице Петрограда био је револтиран тим безобзирним и апсолутно безочним поступком који је Аустроугарска правила на Србију након Сарајевског атентата. Фактички, радило се о једном покушају ликвидације суверенитета. Додуше ми смо сад мање-више навикли да је суверенитет релативна ствар и више-мање како би се рекло није ни толико битно да вам неки страни органи истражују на вашој територији неке злочине који они сматрају за злочине, али у то време то се сматрало за крај постојања независне државе. За Србију каква је она била у том тренутку, то би значило пре свега дефинитивни крај тог раздобља самосталне српске

државе, јер фактички крај ХИХ века – Аустроугарска је била контролор српске спољне политике. Тајна конвенција која је била потписана фактички је Србију ставила у запоставни положај и Србија постаје да буде независна тек од почетка ХХ века. То је реално оно самостално прављење спољне политике. Улазак страних истражних органа значило би дефинитивно укидање те политике, смену политичког врха и претварање Србије у неки сателит. Радило се о томе да ли ће опстати или неће да опстане Србија. То је било битно за српски народ, а то је било битно и за Русе као за народ који је био заинтересован да последњи савезник Русије остане на Балкану.

ЛАЗАНСКИ:

Добро, 1914. значи након напада Аустроугарске, првих битака, Церска и Колубарска битка, како стоји стање на Источном фронту?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Пазите, ако ми говоримо о руско-српским односима и односима између две државе уочи рата, у првим данима рата, ми морамо да погледамо оно што је колега Пршић поменуо, а то је тај мањак наоружања које је осетила српска војска. Већ на пролеће 1914. године били су започети преговори, али тек у августу је стигла испорука наоружања сто десет хиљада пушака, брзометака, мосинки, стигла је у Србију.

ЛАЗАНСКИ:

Руских?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Руских пушака, колико је то било битно за Србију.

ЛАЗАНСКИ:

Којим путем је то дошло?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Дунав, иначе од уласка речно... Дунав је у тој причи иначе јако интересантна ствар у вези са руско-српским односима, јер као што су рецимо Босфор и Дарданели, сви ми знамо за руску заинтересованост о томе. Тридесетседам посто тадашњег руског извоза жита прелази преко Босфора и Дарданела. То је фактички као енергент што се сада извози. У то време извоз жита је био кључни за руски буџет. Исто тако Русија је била заинтересована и за Дунав

и све до краја ХИХ века Русија почиње као сада за Јужни ток тако тада за то...

ЛАЗАНСКИ:

Знате шта је интересантно, Русија није више подунавска земља не излази, али и даље је задржала своје место у дунавској комисији задржала као сукцесор Совјетско Савеза. И даље има исту врсту права као да је подунавска земља, то је врло занимљиво. Дакле, пушке су стигле Дунавом.

Др ТИМОФЕЈЕВ:

И то је било јако битно зато што о томе лепо сведочи једна чињеница. За време оне велике погибије у Чеврнтији када је српска војска предузела неуспешну контраофанзиву, била је потучена и после истражујући после рата та дешавања као основно објашњење је било то да су биле искориштене руске пушке. Зашто? Зато што су толико брзо стигли и толико су их брзо поделили јединицама да они нису стигли још да науче да рукују са тим пушкама. Значи то говори о великом мањку до којег је дошло.

ЛАЗАНСКИ:

Артиљерије је ли шта дошло?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Артиљерије, то су били пољски топови то су били касније крупнокалибарски топови, али основна прича је била везана за Дунав, јер је та саобраћајна артерија Дунав била изузетно битна и за Србију али и за Русију. Одржавање у пасификованом стању односно неутралном односно проантантинском стању доњег тока Дунава бар од Кладова до ушћа Дунава или у најбољем случају од Београда до ушћа Дунава било је изузетно битно.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли је неки руски речни ратни брод у то време могао да доплови?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Да, руски пароброди са наоружањем су имали редовно саобраћај до јесени 1915. значи '914. и '915. године имали су активан саобраћај а то је јако интересантно да су они имали корист односно значај и за Србију и Русију. Јер, за Русију ратни материјал који је ишао из Француске из Енглеске, ишао је прко

Средоземног мора, преко Солуна железницом опет до Кладова где је био утовариван у руске бродове и вожен за Русију. Тако да је то фактички било.

ЛАЗАНСКИ:

Зашто није ишао коз Босфор и Дарданеле?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Због Турске и то је фактички било јако битно. Излазак Србије из рата односно улазак Бугарске у рат јесте био кобан по Србију, али ништа мање је био по Русију. Руске снаге у И светском рату изузетно су осетиле мањак тих материјала који су пре тога долазили преко Србије. Одржавање те пруге то се званично звало војна ратна контра банда односно кријумчарење. Због тога што је Грчка била деиуре неутрална и онда то је морало да се иде онако у илегалним вагонима српске државне железнице, да није уопште да су то руски вагони. То је све пролазило кроз територију Грчке и Србије и било је изузетно битно и за Русију, али с друге стране оно што се довозило из Русије било је битно за Србију.

Др ПРШИЋ:

А да се мало вратимо, ушли смо у '915. годину, а да се вратимо на '914. годину.

ЛАЗАНСКИ:

Не још нисмо изашли из четрнаесте!

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Не, то је од 14. године и овде за чување тог дунавског тока и фактички долазила је та руска ратна војна помоћ. Долазила у облику крупне калибарске артиљерије, то је једна батерија која је рецимо за време рата била на Калемегдану.

ЛАЗАНСКИ:

То су морнарички топови.

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Морнарички топови, тврђавски је л' стопедесетпет милиметара и они пољски топови који су били неколико батерија, једна је била на Калемегдану а остали су били смештени уз ток Дунава, Кладово и једна батерија противавионских топова која се бавила заштитом Дунава од продора аустријских монитора.

ЛАЗАНСКИ:

Докторе Тимофејев, да ли Дунав у српско-руским односима данас када је Румунија у НАТО-у, Бугарска у НАТО-у, Мађарска у НАТО-у да ли Дунав има исти значај за српско-руске односе као некада пред почетак И светског рата 1914?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Ја у овом случају хтео бих опет да се вратим на '14. годину. У српској војној стратегији у часопису Ратник на Академији сматрано је да Дунав нема неку велику стратешку вредност. Речна аустријска морнарица монитор уочи рата српске војне мисије су биле сматране за нешто минорно оно што је прошло још из америчког грађанског рата од пре педесет година и нема никакву употребну вредност. Међутим, кад је рат почео испоставило се да Србија нема довољно артиљерије односно те снажне артиљерије или других средстава за борбу против монитора који могу да се употребе и фактички монитори су били за ивицу да дођу до краја ђердапског ушћа.

ЛАЗАНСКИ:

Гађали су Београд одмах!?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

У овим околностима та помоћ коју је послала Русија била је корисна. То су биле mine, торпеда и то су биле друге техничке справе које су помагале против монитора. Монитори јесу одмах гађали Београд још до почетка рата, један дан пре почетка рата, али интересантно да три монитора који су започели И светски рат, два су се наша на нишану руских артиљераца, један је био потопљен у току 14. године, а други је 15. године страдао и био реновиран и на тај начин исто се вратио у борбу, а то је показало како би се рекло једним... монитором руски артиљерци.

ЛАЗАНСКИ:

Шта је било са трећим?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Трећи као и први и други вратили су се кући, али није до тога дошло за време тих борби, то је дошло касније за време операције у јесен 14. године.

ЛАЗАНСКИ:

А ко је командовао, која је била посада тих руских морнаричких топова?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

То је била такозвана експедиција за специјалну намену, то су били руски морнари, руски официри, руски подофицири, али у раду самих батерија велика улога је била и српског кадра тако да је долазило до коришћења српских војника уз помоћ тих специјалних...

ЛАЗАНСКИ:

Шта је било са оним британским адмиралом и његовим топовима и торпедима?

Др ТИМОФЕЈЕВ

Како да не! Овде је било и француских и британских батерија и торпеда, једино што ни један брод нису успели да погубе.

ЛАЗАНСКИ:

Је ли испален неки торпедо?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Испаливали су, добили су и посебан чамац који је учествовао у нападу на аустријске мониторе само што су имали мање среће.

ЛАЗАЊСКИ

Ниједан торпедо није погодио?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Па немају ратних побуда. То је иначе јако лако, може да се прати по причама оних који су то радили, јер ловачке приче су увек успешне...

ЛАЗАЊСКИ

Да ли Ви можете на Дунаву торпедом промашити брод?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Итекако, тадашњи торпедо и тадашњи бродови су били много другачији од ових садашњих. Ја верујем и сада можемо да промашимо а камоли у то време када уопште није било сигурно када Ви лансирате торпедо да он уопште дође до брода, јер пазите то су прве не деценије него прве године постојања те технике. Србија је у то време онако покусно место

за коришћење те технике тако да итекако је могло. Што се тиче ових коришћења података најбољи су подаци од аустријске војне морнарице. Командант аустријске дунавске војне морнарице после И светског рата објавио је зборник мемоара и успомена Дунавска аустријска флота у рату тамо о томе пише. По томе је најбоље да бројимо оне губитке које су имали и губитке у авијацији и губитке у бродовима и с друге стране оне успехе које су постигли, јер факат та руска војна помоћ није била довољна. Она није успела да спречи продор нити у првом нити у другом покушају аустроугарских и немачких војника. Није у јесен 14. године, ни у јесен 15. Та помоћ показала се недовољном и није успела да задржи оно што је морало да се деси.

Др ПРШИЋ:

Кад говоримо о операцијама потпуно су борбе на реци Сави и на Дунаву потпуно су споредне. Оне не одлучују ни о чему, оне у ратним плановима аустроугарске која у Босни и Херцеговини има двије армије В и ВИ, а у Срему има ИИ армију ојачану, у тој концепцији напада на Србију прво она процена да Србија нема апсолутно никакве шансе у рату против Аустроугарске иза тога следи...

ЛАЗАНСКИ:

Да ли је то др Пршићу погрешна процена Аустроугара била кобна за њих у Колубарској бици?

Др ПРШИЋ:

Апсолутно не само у Колубарској, прво Цер следи...

ЛАЗАНСКИ:

Али, Колубара је најимплантантнији пример.

Др ПРШИЋ:

Колубара је, ја бих рекао, задњи трзај да се опстане, али следи прво Цер. Они су рачунали да ће за недељу дана да покоре Србију да ће 18-ог да заврше операције. Да, 18. августа када је рођендан њиховог цара да му поклонен да то ураде и командант балканске војскен он одлучује да не ангажује ВИ армију, јер сматра да је довољна В армија, ИИ армију из правца Срема да изводи демонстративне, надам се да разумемо шта значи термин фингира лажне нападе, а суштина кад И армија направи жесток продор, кад то она одради, да ИИ армија се упути ка

Источном фронту. То је та једна погрешна процена. Зашто је још једна погрешна процена? Они веома добро знају стање у Србији. Задатак Аустроугарске је био по сваку цену спречити опоравак српске војске, по сваку цену спречити политичку консолидацију Србије и на сваки начин њен економски опоравак и војнички опоравак.

ЛАЗАНСКИ:

Имате ли Ви податке, национални састав Аустроугарске 1915-1916. године. Која је ту већина била?

Др ПРШИЋ:

Већина су Немци били па онда следе Мађари 9,5 – 10% су јужно-словенски народи Словенци, Хрвати и Срби у саставу Аустроугарске, али ти састави иду много мање на српски фронт више иду на Добруцу, Галицију него што би ишле...

ЛАЗАНСКИ:

Имате ли Ви податке, 'ајде да кажемо међу Србима у аустроугарској војсци? Је ли било високих чиновца осим фон Боројевића који се заправо однародио?

Др ПРШИЋ:

Мени је много важније како је аустроугарска војска, ми заборављамо тај аспект рата тај карактер рата, како је аустроугарска војска припремана за рат у Србији, који од првог дана дакле нама класичан изглед рата он је од првог дана геноцидног карактера. Август 14. године, септембар 14. године то је време погрома Мачве, Поцерине, Подриња то је страва. Када би људи знали методологију убијања Срба, Арчибалд Рајс је, наводим то, на 24 начина његова истраживања показују да они убијају српски народ.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли Ви можете навести пет?

Др ПРШИЋ:

Стрељањем, батињањем, вешањем, сечењем врата, пресеку врат ножем.

ЛАЗАНСКИ:

Па ко је то радио?

Др ПРШИЋ:

Аустроугарски војници па такмичио се аустроугарски официр и војник ко ће више људи да побије.

Синоним је за страдање Србије Прњавор. У једном дану је најмање жртава цивила побијено 500 људи 16. августа 14. године. Пазите агресија на Србију креће када и немачка агресија на Луксембург односно покораванем Луксембурга, то је 1. августа или рецимо нападом на Белгију то је већ жестока борба, а Аустроугарска креће тек 12. али од 1. августа до 12. августа Ви имате у континуитету упад на српску територију читавих пуковнија аустроугарске војске. Где и пред рат српска Влада муку мучи како да обавести Европу шта раде те аустроугарске јединице које упадају на српску територију каква зла почине и зашто је то било тако. Аустроугарска, да се ми договоримо да се споразумемо, Аустроугарска има 55 милиона људи, Србија има тек 4,5 милиона. И онај класични постотак за мобилизацију на крају: Аустроугарска може без проблема 5,5 милиона људи да построји, Србија тек може нешто преко 400 хиљада људи и логична је процена аустроугарског командовања да ће она то лако да заврши. Запоставила је чин да Србија има једно прелепо из 12. и 13. године то ратно искуство, запоставила је чин један осећај српског човека за своју кућу један наглашени патриотизам. Волим да користим слоган: нема веће среће за једну државу за један народ кад се постигне политичко јединство кад се постигне народно и војничко, то је то. Није постојала никаква политичка делатност нема више странака једини циљ је одбрана земље од агресије.

ЛАЗАНСКИ:

Докторе Тимофејев по Вама које су главне битке биле руске царске армије 1914. у јесен?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Пазите Ви сте сад поменули једно питање које је јако интересантно зато што фактички повезане су операције које су у то време ишле у Србији и Русији. На који начин? Радило се о томе да је Русија као што ми знамо ступила у рат због својих инспирација, осећаја и због Србије али на крају крајева је дошло до борбе између два савезничка блока између Антанте и Централних сила. Немачки ратни план је укључивао идеју о брзој мобилизацији, коју је Немачка морала да изведе и мобилизација која је требала да су Немци луфт од две недеље. За те две недеље било је претпостављено да Немачка може да разбије Француску, а после тога да се окрене на исток и да

крене у правцу Русије. У таквим околностима под великим 'ајд да кажем притиском, молбама, апелима Француске Русија је ступила у рат две недеље пре него што је завршила своју мобилизацију. Са две армије је кренула према Кенисбергу у источној Немачкој и армија Ренекалф и Самсоново су доживеле пораз, нису имали довољно координације између себе. Било је ту више других разлога, али на тај начин тим преурањеним ударцем изгубила је део својих снага али успела је да одвуче део немачких снага са западног фронта и онда је Француска успела да заустави немачко напредовање на запад. Али отприлике нешто попут тога је извршила и Србија, сада већ за Француску и Русију. Након Церске битке, након тих операција дошло је до контраофанзиве српских трупа и до тога је дошло под притиском на велико инсистирање, апеле Русије и Француске које су молиле да Србија одвуче део аустријских трупа ка себи и на тај начин спрече аустријски продор на исток. У послератној историји И светског рата Свечин, иначе ауторитет за руску стратегију који је изашао из царске официрске школе после је био у Соквидској стратешкој школи, писао је о овом класичном рату стратегије да је улога Србије била у спашавању Русије од аустријских трупа. У јесен 14. године погром...

ЛАЗАНСКИ:

Је ли то можемо да поредимо са улогом априлског рата или рат којим је Краљевина Југославије на неки начин ... зауставила Вермахт у надирању према Москви.

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Да, да, с друге стране... Русија је починила још једну велику неправду према Србији или 'ајде да кажемо стратешку грешку до које је дошло. Наиме, није одговорила на молбу Пашића који је већ знао какви су Бугари, који је знао шта може да се очекује од суседне братске словенске државе, није одговорила са искрцавањем војног десанта о чему је говорио Пашић.

ЛАЗАНСКИ:

Где?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

У Софији у Бугарској.

ЛАЗАНСКИ:

Војни десант на Бугарску?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Руске трупе су пролазиле кроз територију обалом Дунава Бугарске и било је виšekратних молби да се онако превентивно Бугарска окупира и да се у њој успостави лојална Русији влада.

ЛАЗАНСКИ:

Да ли је Русија имала тад снаге да са Дунава освоји Софију?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Мора да се каже да идеје о тим искрцавањима у Софији, до тих идеја руски генералштаб је долазио све до 1912. године па на овамо. Додуше, на самом почетку то је било само због Цариграда па сада да пустимо ту ствар по страни. У сваком случају ти планови су стално били у опцији, али дипломати су били кривци за то. Да, Бугарска је била остављена онако у стању преговора, па је дошло до тога да је могла да веома дуго врши такозвано стање непријатељског неутралитета. Када је рецимо спашавала аустријске и немачке бродове дижући једноставно бугарске заставе на тим бродовима, да их не би руски бродови успели да преузму на своју страну или пружајући њима спас у својим лукама, а после 15. године отвореним ударцем у леђа Србији.

ЛАЗАНСКИ:

Је ли се то Бугарима вратило у историји, ја мислим као плус за улазак у Европску унију и то?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Српско-бугарске односе на жалост смо имали 4 пута прилику онако да се покажу да нису баш на најбољем нивоу што за време Владе Стамболиског после '78. године, што за време И светског рата, што ИИ светског рата, а што боље и сада. За разлику од руско-српских односа на жалост ми видимо као неку тенденцију показали су један јако негативни биланс.

Др ПРШИЋ:

Стање на фронтима '14. године је прво Немачка рачунала да ће блицкригом да реши врло лако проблеме. Да дефинишемо ко су то ратујуће стране. С

једне стране Немачка и Аустроугарска у том савезу је и Италија, али је несталан нестабилан члан тог савеза и она ће да изађе, неће да учествује у том почетку рата него ће '15. године да изађе из савеза и прићи ће Антанти. Структура Антанте, савеза против Централних сила, Велика Британија која је тек пришла '907. године, Русија и Француска, ту је Белгија и ту је Србија. Рат дипломатија за проширење тог савеза траје све време од почетка рата, ту је у питању рецимо Немачка настоји да успостави једну везу не само Дунавом него и копнену везу са Турском. Веома јој је стало, а ту је на путу Србија, ту је још и неутрална Бугарска, ту је још и Румунија, то је рат и Антанти и Централних сила за придобивање савеза. Операција '14. године, прво су се изјаловиле идеје о, извињавам се на термину, пропале су теме о блицкригу о том брзом успеху. На Балкану то је перфектно показала српска војска која је обучена, само први позив могао је да се обуче и то не у комплетне униформе, други позив неко је имао шињел, неко цокуле, трећи позив је потпуно у народној одећи, али таква каква српска војска односно ја бих рекао српски народ, однео је брилијантну победу. Рат траје, та прва борба од 12–24. августа. Његове фазе од 12. до 15. на 16. август уводне борбе од 16–19. то је класична борба за Цер. Церска операција под командом Степе Степановића и од 19–24. под командом Петра Бојовића то је борба на Мачви и ослобађање Шапца. Са тим чином и победом српска војска је потврдила да...

ЛАЗАНСКИ:

То је била прва савезничка победа у И светском рату?

Др ПРШИЋ:

Ја не користим тај термин то је победа српске војске зато што ће савезници нефер да се понесу према Србији. Они ће после те Церске битке, надам се да ће ме колега подржати у томе, они захтевају од српске врховне команде и од српске Владе да њена војска преко Чеврнтије преко Саве и Дунава у Срему помогне, замислите мајужшну ненаоружану и гладну Србију, да она помогне савезницима те '14. године. Под притиском, гледајте сада однос Запада према Србији под притиском пре свега...

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Запада и Русије...

Др ПРШИЋ:

Она креће у операцију са И армијом ојачаном са Тимочком дивизијом. И армија изводи један класичан десант или форсирање велике реке, веома успешно дејствује кроз Срем и то је брилијантна једна на највишем нивоу операција, скок са једног места тако да су рецимо од 6–11. септембра српска војска је већ заузела ослободила и Батајницу и Пазову итд. и стала, али Тимочка дивизија која је претпочињена и дата И армији доживљава један непријатан, једну тешку сцену на Чеврнтији, командант Степа Степановић који је уступио ИИ армију не издаје благовремено, то је сада једна мала критика када је у питању командовање итд. поверавање задатка, не издаје на време команданту Тимочке дивизије задатак него дан, два-три рачунајући да то не сазнају Аустроугари, међутим, Аустроугари су преко обавештајних извора знали да ће српска војска да крене преко Саве и Дунава и били су ту у време када ће да направе нову агресију на Србију. То је 8. септембра, два дана после преливања српске војске, да завршим са том Чеврнтијом, то је проблем мостовног прелаза ту је проблем заустављања и пребацивања артиљерије, то је несналажење у Срему, то је једна тужна судбина.

ЛАЗАНСКИ:

Те прве битке и Церска и Колубарска су биле велике српске победе пошто је аустроугарска војска изгубила. Како се то рефлектовало на Источном фронту?

Др ПРШИЋ:

Боље да Тимофејев исприча, рецимо проблеми на Танен Белву то је велики фронт, то је огроман фронт хиљаде су ту километара, ту је руска царска војска изузетне снаге неколико милиона војника, али је једна велика противтежа западни фронт, битка на Марни, битка за Париз како би рекао Форш нападају с лева нападају с десна притискују са фронта, ситуација је безизлазна ми морамо да победимо. Ја више волим ... погледајте иновативни приступ Срба. Од 8. септембра до почетка новембра зове се то у историографији Битка на Дрини, то је српска Марна, ту су проблеми када Аустроугари крећу са две армије и са В и ВИ и са комбиновним корпу-

сом из Срема, то је тек мука жива. И то је када је практично и Србија немоћна, нити има довољно наоружања, нити има довољно муниције, нити има довољно хране нема ни стоку да прехрани камоли људе да прехрани, е то је једна жестока борба и запостављамо из тог периода да је српска војска принуђена да се са Дрине повлачи у дубину на исток, у дубину територије. После, почетком новембра је борба бити или не бити, то је исто позициони рат, ту су велики губици и страдали, и са аустроугарске и са српске стране. Е сад, смењен је командант И српске армије, српска војска мада се повлачи и стално се извлачи долази до Колубаре, долази чак и до Космаја, битка на Боровници, битка за Београд итд. Идеја да се српска војска повлачи ка истоку је садржана у следећем. Прво да Србија смањи фронт...

ЛАЗАНСКИ:

Добро идеје генерала Живојина Мишића, а касније војводе су врло тешко успевае, било је велике расправе са врховном командом?

Др ПРШИЋ:

Неслагања, неслагања.

ЛАЗАНСКИ:

Рецимо његов план за Колубарску битку није одмах одобрен.

Др ПРШИЋ:

Свака част за Вас, Ви сте ексклузиван новинар. Али сад хоћу да Вам кажем и ово: Мишић је морао да образложи идеју...

ЛАЗАНСКИ:

И био је у мањини?

Др ПРШИЋ:

И био је у мањини наравно. И Живко Павловић је подржао Мишића и чак историчари знају да кажу: Да ли је Живко Павловић идејни творац или не, ту на терену то је Мишић. Која је идеја? Да скрате фронт преко 40 километара, онда каже Путнику: "Господине војводе, моја је идеја да ти људи предахну, бар два три дана, да се одморе, онда јединицама, потчињеним наређује поделите људима да се пресвуку, обућу то је голо..."

ЛАЗАНСКИ:

Шта је било са оним циркусом, са муницијом из Француске?

Др ПРШИЋ:

Не, то је помоћ Француза, она је дужа 2 милиметра...

ЛАЗАНСКИ:

То је морало у Крагујевцу да се реже?

Др ПРШИЋ:

Морало је али пазите то је опет еп српске војске. Она мора из Ниша да иде до Крагујевца, из Крагујевца за Ниш поново на железницу, пертловање поново из Ниша, да дође до Ваљева, да се подели јединицама. То је губљење времена, страхобално...

ЛАЗАНСКИ:

Ипак је стигло на време?

Др ПРШИЋ:

Није на време стигло, са закашњењем али добро да је стигло. Ја волим да напоменем ваздухопловце. Ваздухопловци '14. године кад су добили августа месеца, наредио је врховни командант начелник не врховни командант да се подигну да се провери где је концентрација Аустроугара. Када су се подигли? Како се подигло и видело мада је маса војника, вели, са леве обале Дрине није у Срему. Покварио му се авион, морао је да слети и он пешака јури, каже да ће напад, да следи... То је рецимо занимљив детаљ, али врло битан детаљ. Шта се дешава те '14т.године новембар месец? Половина новембра, дошао нови командант и он мора да извлачи 22-25. новембра страобалне битке, а прескочили смо септембар, то је битка на Дрини 21, 22, 23. септембар Мачков камен то је била погибија да се није могао направити искорак да се не згази на погинулог војника, било аустроугарског било српског војника. Погледајте сада 25-26. он предлаже одлуку, 28. новембра донесе одлуку, од 28. новембра до тамо први, други, осоколио се српски војник и ево сад грешке Аустроугара. Они прегрупишу своје снаге...

ЛАЗАНСКИ:

Чекајте, напад је кренуо кад – трећег?

Др ПРШИЋ:

Други-трећи, кад је у Београду 5-6 сати ујутро потпуно је изненађење. Аустроугарски војници су требали да добију по неко одликовање, да добије неко чин...

ЛАЗАНСКИ:

Сви су они требали да крену, шта – у прегруписавање аустроугарске војске?

Др ПРШИЋ:

Аустроугари направе ту грешку. Прво сматрају да Срби напуштају

Београд, јединице одбране града Београда се повлаче ка Космају и они кажу и Аустроугари улазе у Београд, опуштено нема проблема готово је капитулирала је Србија, само мало да се провеселимо на лепој плавој Сави, они танцају, деле се одликовања. То је време када Мишић доноси одлуку кретање у контра... То је сада офанзивни део Колубарске битке. Како су кренуле јединице И армије, како су пробиле први фронт, више нико није могао да их заустави. Пошто сте Ви један човек који јако добро зна шта је војска, ако се уклоните противнику у његов фронт, он извлачи бокове и онда може врло лако да вас закрили и да вам направи проблеме. Зашто ово говорим? Јер, ИИ армија има проблеме, не креће паралелно са И, ИИИ армија је имала велике губитке, јединице одбране града Београда су претрпеле страшне губитке на Боровници и на Космају, погинуо је командант одреда итд. Путник наређује Мишићу да заустави. Он каже анализира не. Тај поремећај у борбеном поретку аустроугарских јединица је повукао практично и друге српске јединице и, пазите, од 2-10. борба за Србију, протеран је практично 12-13. већ нема никаквог аустроугарског војника, сад је борба за Београд, 15-16. је ослобођен Београд. То је друга и брљантна победа српске војске. Резултати тих операција у Србији, Србија има преко 125 000 погинулих војника, Аустроугари имају преко 230 000. Гробнице код Лазаревца надам се да знате она има 36 000 костура, јединствен пример у историји човечанства. Прескочили смо Гучево то је код Лознице, ту је погинуло 4 000 српских војника, а ово код Лазаревца то вам је гробница 36-37 000. То је један споменик српској хуманости једном човеку који... кад је човек

већ завршио причу нема националног обележја него су сви сахрањени у заједничку гробницу. То је еп српске војске. Савезничке армије на западу ништа ново, на Источном фронту има проблема

ЛАЗАНСКИ:

Којих је проблема било на Источном фронту?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Ако говоримо онако како би се рекло над-српском, опште савезничком значају тих победа, онда ми могамо да кажемо да значај тих победа је био у томе да Аустроугарска фактички као самостална војна сила је била уништена, више Аустроугарска ни једном није самостално предузела ни једну велику ратну операцију, увек уз некога, увек уз Немце. У операцијама у јесен '14. услед тога да је велики број трупа био концентрисан на српском фронту, успео је пробој фронта у правцу Галиције и територије западне Украјине. То је имало глобални значај не само по однос и борбу са Аустријом пошто део тих територија, које је у то време Русија хтела да ослободи, био је и ослобођен. То су територије западне Украјине и већ у глобалу, јер у Русији јако је клонуо морал након првих пораза у источној Прусији, а овде захваљујући томе да је Аустроугарска била ослабљена, руска војска је успела да постигне велику победу, двије су тврђаве при граници освојене и на тај је начин Аустроугарска била поткопана. Већ у борбама следеће године '15, '16. године Аустроугарска је деловала само уз Немачку као секундарна сила. У том обрачуну две државе, јер то је био онако двобој две државе Аустрије и Србије у јесен '14. Србија је однела велику победу. У борби између Давида, Давида и Голијата, победио је Давид на чијој страни је била правда, али и војничка жеља да се боре и победе.

Др ПРШИЋ:

Погледајте сад ово, да вам кажем кад се завршила Колубарска битка Оскар Потјорек, кад је завршена Колубарска битка, доживео је велике критике како да кажем ражаловање, понижење то је велики ударац политички за Аустроугарску, она више није то што се представљала, сад није моје да тумачим стање у Аустроугарској али онда је он рекао једну реченицу: "Ако хоћете да победите, немојте да идете сами и немојте да идете преко Дрине". Онда је '15. године 6. октобра Аустроугарска са запада,

са севера Немачка и то Макензен један од највећих немачких генерала у историји немачког народа, и са истока Бугарска. Погледајте који је то однос снага. Закључак: један непримерени однос снага када би рачунали човек на човека, један непримерен однос у систему опреме, наоружања, технике, апсолутно један непримерен однос у економској снази.

ЛАЗАНСКИ:

Пре свега геополитички.

Др ПРШИЋ:

Да, закључите кад ја кажем слобода нема цену она мора да се стекне, она мора да се стекне и у рату, она мора да се стекне и у миру. Никакав полтронизам, никакво додворавање не може да донесе добро. Епилог те јесени '14. године је за сва времена обележио Србе као препознатљиве борце за слободу, људе који нису атаковали на туђе, који су бранили стварно бранили само своје, који су криво оптужени чак и 2014. Покушај неких западних историчара да направе неко ново промишљење, али пазите на истим документима, и сад он после објави како је европа ушла у рат и сад тумачи да су знали цареви, краљеви шта ће да произведе И светски рат, никада у њега не би ушли. Да је хтео да отвори Кристофер Кларк историју Немачке па да само проучи ратове за уједињење Немачке, који су однели стотине хиљада жртава и Немачка је уједињена одозго, а не од народа него одозго под Бизмарковом палицом, то је уједињење огањ, мач, пламен све у крви уједињено. Ако би проучио историју Италије, иста прича.

ЛАЗАНСКИ:

Кажу сви да државе настају у огњу и мачу?

Др ПРШИЋ:

Браво, зашто је то заустављено на Србима, зашто је Србима одузета Босна и Херцеговина, зашто јој стално отимају територију и прекрајају границе, зашто је сада држе под присмотром, зашто?

ЛАЗАНСКИ:

Зато што у Србима гледају мале Русе, је ли то тако?

Др ТИМОФЕЈЕВ:

То је та спона у вези са 1914. коју је лепо рекао колега Пршић. Фактички ради се о једном, '14. године када

је била однесена једна јако велика победа Србија, је доказала своје право да буде као једна равноправна, савезничка сила, да постоји у међународним односима. Стекла је једно велико признање и у Русији, али и у Француској и Енглеској. Под таквим околностима Србија по први пут почне да рачуна шта може да извуче из тог рата, ако су биле велике жртве, велики губици, они су морали да буду и плаћени. Овде по први пут силе, да ли се радило о Русији, Француској, Енглеској признају да Србија има право на уједињење са својим сународницима са западне стране Дрине. Уједињење српског народа и повратак у оквире једне државе свих припадника српског народа са западне стране Дрине постане на само захтев Србије и неких српских усијаних глава већ постане ствар коју су признали Петроград, Париз и Лондон. Од тог времена, рецимо, што се бар тиче Русије, када се говори о будућности Европе после завршетка ИИ светског рата онда се говори о томе да Србија неизбежно мора да укључи у свој састав Босну, Херцеговину и дио Далмације. То је та идеја са којом Србија у то време иде у рат, додуше говори се о ослобађању и других југословенских народа, али о томе се говори у глобалу нико не говори о стварању велике јужнословенске државе већ се говори о томе да српски народ...

ЛАЗАНСКИ:

Добро, то је већ нека позиција српског пијемонта.

Др ТИМОФЕЈЕВ:

Да, фактички, ради се о уједињењу српског народа са западне и источне стране Дрине.

Др ПРШИЋ:

Једна реченица Арчибалда Рајса би могла да остане у памћењу. Када је он, човек, дошао у Србију на позив српске Владе... Зашто се враћам на Арчибалда Рајса? Ових дана треба да изађе нова књига Арчибалд Рајс о злочинима над Србима у великом рату 1914-1918. Он једног момента на оптужбе и лажи Аустроугара одговара, враћа те оптужбе као измишљене. Пазите чиме се Аустроугари служе: они измисле неки догађај, да су Срби урадили то и то, а он документима показује потврђује и каже европској јавности да је то обмана да је то лаж и каже "Цивилизација није у Бечу цивилизација је у Србији".

КОЛУБАРСКА БИТКА

ТЕЛЕГРАМ

7. децембар 1914, Крагујевац

Штаб Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о успешној контраофанзиви српске војске у Колубарској бици

Крагујевац 24. XI 14. у 8 h 15 m

Ниш 24. XI 14. у 10 h 25 m

7 сахата вече.

I-а и III-а армија настављају гоњење с успехом. III армија дошла до Паномира. До сада у току данашњег дана заробљено око 3000 војника, 21 топ, кола, коња, једна угарска застава код I армије и т. д. До јуче заробљено 11.000 људи, 16 брдских топова, 8 хаубица. II-а армија није учинила никакав напредак; верује се да је данас начет и XIII корпус који је пред II армијом, према чему се очекује и њено помицање. Напади са севера данас одбијени. Ужичка војска такође напредовала. Нема још извештаја од ње.

Поповић

КОЛУБАРСКА БИТКА

Документи

1

14. новембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде обавештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о озбиљној ситуацији на ратишту и о планираном маневру Друге армије

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 1. XI 14. у 11 сати 55 мин. пре подне

Примљен у Ниш 1. XI 14. у 12 сати 40 мин. после подне

Армија I-ва и III-а држе линију Дебело Брдо - Каменица Јаутина - Караула. II-а армија држи према непријатељу бочну линију Караула - правац Уб; I-а армија и III-а једва се одржала јуче на својим положајима са мало попуштања, нарочито I-а армија. За данас као маневар наређен II-ој армији напад. Ситуација врло озбиљна. Управо по данашњем дану, а нарочито по акцији II-е армије, видеће се има ли изгледа да се можемо и даље повлачити или да ли ће нам се догодити Седан код Ваљева. Спас је у рукама II-е армије. У опште се догађаји брзо развијају брже него што се могло претпоставити.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10164

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

2

14. новембар 1914, Ниш
Министар војни Душан Стефановић обавештава председника владе Николу Пашића да генерал Живојин Мишић јавља да ће због стања на ра-

тишту српска војска можда бити принуђена да напусти Ваљево и Београд

Министарство војно

Пов. № службено

Председнику Министарског Савета Господину Николи П. Пашићу

Господине Председниче,

Част ми је послати предњи рапорт Начелника штаба Врховне Команде на надлежност.

Молим да примите моје дубоко поштовање.

1. XI 1914. год.

Министар војни, Пуковник,
Душан П. Стефановић

Прилог

Господину Министру Војном

Телеграм бр. 56 из Крагујевца

Отправљен 1/XI 1914. у 11,10 пре подне

Приспео 1/XI у 11,10 пре подне

Примљен у Кабинету у 12 пре подне

Ситуација је на војишту таква да се може десити да будемо принуђени напустити Ваљево. Напуштање Ваљева могло би неповољно утицати на дужу одбрану Београда. Молим да се преко Пресбирора јавност постепено припрема на ове непријатне могућности.

О. бр. 6402

Генерал,
Мишић

На полеђини:
Пов. № 10165

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

3

14. новембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије

о плану да се битка за одбијање аустријске офанзиве изведе на Колубари

*Министарство Иностранних
Дела Политичко Одељење*

ТЕЛЕГРАМ

Најхитније

Отправљен из Крагујевца 1. XI 14 у 5 сати 40 мин.
после подне

Примљен у Нишу у 6 сати 20 мин. после подне

Пуковник Павловић мисли да би требало тражити
од Грчке одма 20.000 зрна макар на зајам.

Стање до 5 сахата по подне: I-а армија и III-а армија
одступају. Вероватно је да ће сутра ући у Ваљево.
План Врхов. Команде је дати битку на Колубари.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10163

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

4

**15. новембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство
иностранних дела Краљевине Србије о могућим
циљевима непријатељске офанзиве у Колубар-
ској бици**

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 2. XI 14. у 11 сати 10 мин.
после подне

Примљен у Нишу 3. XI 14. у 1 сати 8 мин. пре подне

Према мишљењу Врховне Команде постоје две мо-
гућности о акцији непријатељској. Или ће тражи-
ти живе силе нашу војску или ће се заузимањем
Ваљева, што ће се извршити ноћас, и престонице
задовољити. У првome случају ићи ће за нама; у дру-
гоме случају гурнуће преко Колубаре низ Саву. За
сада још није прешао Колубару ма да је било чарке

на њеноме ушћу нити је довољно гонио наше трупе
у одступању. Међутим за VIII, XIII и XVII корпус
не зна се где су још. За нама или на другу коју стра-
ну. Они сви били су пред Степановићем. Ваљево је
војнички потпуно евакуисано. Врховна Команда
мисли да ће долазак топовске муниције учинити
добро дејство на војску. Већ наређено саопштити
наредбом војсци да ће се за неколико дана имати
довољно муниције.

Престолонаследник пита за обавештење зашто Спа-
лајковић тражио аудијенцију код Цара.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10173

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

5

**15. новембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде – Министарству иностра-
них дела Краљевине Србије: извештај о повла-
чењу српске војске преко Колубаре**

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 2. XI 14. у 10 сати 50 мин.
пре подне

Примљен у Нишу 2. XI 14. у 12 сати пре подне

Наше армије су у повлачењу. II-а армија је већ пре-
бачена преко Колубаре. III-ћа армија ће бити у току
данашњег дана. Армија I има да се пребази преко
Граца. Непријатељ нас млако гони. Одред обрено-
вачки појачан. Одред ужички прикупљен у Ужицу.
Непријатељска бригада од Рогачице покушава про-
бити се у правцу Ужица. Код Вишеграда непријатељ
није прешао Дрину. Код Оршаве и код Београда
ништа ново.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10174

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

16. новембар 1914, Крагујевац

Штаб Врховне команде – Министарству иностраних дела Краљевине Србије: извештај о распо­ређивању српских армија на нове положаје после повлачења

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 3. XI 14. у 11 сати 45 мин. после подне

Примљен у Нишу 4. XI 14. у 12 сати 45 мин. пре подне

Непријатељ почео да подилази према II-ој армији и III-ој виђају се незнатна коњичка одељења. Ве­черас надам се да ће I и III армија бити на својим положајима. Непријатељ није још обележио своје намере. Наша је линија Маљен - Црљен. Она има ту незгоду што њена крила јако осетљива. Изгледа да Бојовић и Степановић нису раније извршивали наредбе. Кроз зубе чује се то и од компетентних у Врховној Команди. Постоје чак и разговори да се и Степановић смени. Сазнах ово о наредбама Вр­ховне Команде: Наше повлачење на линију одбране Ваљева учињено због тога што смо оголели и наше лево крило шиљањем дунавске дивизије у помоћ Степановићу који био на линији Видојевица - Ми­шар у намери да разбијемо непријатељску војску у Мачви и ослободимо Степановића за кооперацију на фронту Гучево - Крупањ непријатељ то осетио и надро на огољено лево крило код I-е армије. Даље повлачење на садању линију учињено је због тога што нисмо били сигурни да ли је потребно посетити и Медведник. Докле се то у нас размишљало дотле га непријатељ посео само једним батаљоном и без борбе и компромитовало целу линију одбране. До пред прво повлачење о коме сам јавио раније и пр ма коме ми стајали(?)¹ под гребенима а непријатељ на гребену што је трајало око два месеца.

Тих. А. Поповић

На полеђини:

Пов. № 10178

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

¹ Напомена шифранта.

23. новембар 1914, Ниш

Министар војни Душан Стефановић – председ­нику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: наредба војводе Радомира Путника ср­пској војсци

Министарство војно

Пов. № службено

Председнику Министарског Савета

Господине Председниче,

Част ми је у прилогу под ./1 послати Вам Наредбу, коју је издао војсци Начелник Штаба Врховне Ко­манде војвода г. Путник - на употребу.

Молим да примите моје дубоко поштовање.

10. XI 1914. г.

Ниш

Министар Војни, Пуковник
Душан П. Стефановић

Прилог

Господину Министру Војном Телеграм бр. 2640 из Крагујевца

Отправљен 8/XI 1914. у 7.40 по подне

Приспео 8/XI у 11.58 по подне

Примљен у Кабинету у 2 пре подне 9/XI

Наредба Путникова војсци

Дознао сам:

1) да појединци, свесно или несвесно протурају разне узбудљиве гласове, који уносе код трупа у позадини неспокојство и забуну. Ове гласове про­турају и грађанска и војна лица, и односе се или на операције, представљајући их по нас неповољно и неистинито, или на војничку спрему, наоружање итд. Ова преношења врше се обично не само у по­верењу између познаника и пријатеља но чак и на јавним местима, па се шире и распростиру у поза­дину по народу;

2) Официри у писмима за своје фамилије, посла­тим по војницима, достављају податке који морају остати највећа тајна у операцијама. У тим писмима ратну ситуацију представљају црном, безизлазном.

Један је официр јавно причао како се разбегао XVII пешадијски пук;

3) да се резервни официри мешају у политику, у присуству војника јавно негодују против Владе, не устручавајући се ни од најпогрднијих израза. Овоме сада у овим приликама нема места, а овакве појаве врло рђаво утичу на држање војника. Старешина, у оваквим судбоносним приликама по земљу, треба да је свестан своје тешке дужности и на њој треба да истраје до краја, јер то тражи част и достојанство отаџбине. Дух, морал и дисциплина наше војске морају и под најтежим приликама, до краја рата, остати на потребној висини, а све оно што би ишло на штету овога треба отклањати, свима па и крајњим средствима.

Вредност и ваљаност једне војске нарочито се баш огледа у оваквим приликама, јер:

У добру је лако добар бити;
На муци се познају јунаци!
Најенергичније настаните и спречите разношење узбудљивих гласова у вашем подручју и појаве непослушности и бегства. Никаквих обзира немати према лицима која у овом погледу греше, и свако такво лице одмах подврћи најстрожој законској одговорности.

О. бр. 6832

Војвода,
Путник

Кабинет Министра Пов. № 36

На полеђини:

Пов. № 10231

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

8

24. новембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да је одбијен напад на Маљен и Игриште

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 11/XI 14. у 1 сат 30 мин.

после подне
Примљен у Нишу 11/XI 14. у 1 сат 50 мин. после подне

Напад на Маљен и Игриште одбивен. Данас Прва армија прешла у офанзиву.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10235

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

9

24. новембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о огорченим борбама на Маљену и Игришту

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 11. XI 14. у 7 сати 30 мин. после подне
Примљен у Нишу 11. XI 14. у 10 сати 15 мин. после подне

Према телефонскоме извештају данас огорчена борба на Маљену и Игришту. Борба још није завршена, до сад су наши добро бранили. Код II армије део Врачева Брда. Код Копатице непријатељ надире за држава га коњичка дивизија која ту ојачана за три пука са севера од одреда обреновачкога са југа од II-е армије и од посаде Београдске и од III армије за сада затишје.

Опште стање повољно с обзиром на морал трупа који се појачава.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10234

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

26. новембар 1914, Ниш

Министар војни Душан Стефановић – председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу: обавештење о повлачењу српске војске из Београда за време Колубарске битке

Министарство Војно

Строго Пов. № 42

Председнику Министар. Савета Господину Николи П. Пашићу

Господине Председниче,

Част ми је послати Вам приложену депешу Начелника Штаба Врховне Команде - на употребу. Молим да примите моје дубоко поштовање.

13. XI 1914. год.

Ниш, поподне

Министар Војни, Пуковник
Душан П. Стефановић

Господину Министру Војном

Телеграм бр. 3735 из Крагујевца

Отправљен 13/XI 1914. у 10,40 пре подне

Приспео 13/XI 1914. у 11 пре подне

Примљен у Кабинету у 11,15 пре подне

Отправити пре свију.

Врло је вероватно да ће се Београд скоро напустити и тамошње трупе повући. Молим да ово саопштите Господи Министрима, ако би имали какве наредбе за тамошње наше власти.

Обр. 7149

Војвода,
Путник

Тих. Поповићу, Крагујевац

Саопштио сам депешу Обр. 7149 Војводе Путника члановима Краљ. Владе, коју су примили к знању и издаће наредбе тамошњим властима, али је мишљења, да због велике политичне важности пре-

стонице, не треба га евакуисати без велике војене нужде. У поверењу саопштите овај одговор Војводи.

Пашић

Ек. 13/XI 14.

На полеђини:

Пов. № 10243

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 2, дос. VII

26. новембар 1914, Крагујевац

Штаб Врховне команде јавља Министарству иностраних дела да се српска војска одржала на положајима на Суворору и код Конатице

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 13. XI 14. у 10 сати 30 мин. пре подне

Примљен у Нишу 14. XI 14. у 1 сат пре подне

Прва армија одржала се данас на положају Игриште - Суворор. Код Конатице коњичка дивизија одбила непријатељску дивизију, са Мартина Брда код Разбигуса и гони је Колубари. Очекује се да је пребаци преко Колубаре.

Тих. Поповић

На полеђини:

Пов. № 10244

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

27. новембар 1914, Крагујевац

Штаб Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да су одбијени напади непријатеља

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 14. XI 14. у 7 сати 40 мин. после подне

Примљен у Нишу 14. XI 14. у 8 сати 55 мин. после подне

14

Жестоке нападе непријатељске I-а армија одбила и одржала се на линији Риор - Игриште - Суворор. Морал задовољавајући. II-а и III-а армија одржале се на својим положајима и заробиле прва 230 а друга 270 војника и официра. За команданта коњичке дивизије и одреда обреновачкога именован Туфекцић. Непријатељ је ту дотеран делом до Колубаре. Туфекцић сутра врши напад у намери да пређе Колубару. II-а, III-а армија и Туфекцићев одред осетили су рокирање непријатеља ка Сави. Врховна Команда мисли да је могућно да то одилази у сусрет Русима.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10247

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

13

29. новембар 1914, Ниш
Никола Пашић обавештава војводу Радомира Путника, начелника Штаба Врховне команде, о жељи краља Петра I да обиђе српску војску на положајима

Строго поверљиво

Врховној Команди, Крагујевац

Њ. В. Краљ Петар желео би да обиђе војску и да је храбри. Молимо Врховну Команду да нам јави: можемо ли примити одговорност на себе да његова појава неће отежавати рад и операције Главног Генералштаба, и да неће ометати слободу рада појединих команданата указујући његовој личности пажњу, која му припада.

Пашић

Екс. 16/XI 14.
На полеђини:
Пов. № 10261

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

4. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о напредовању Прве армије

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 21/XI 1914. у 8 сати после подне
Примљен у Нишу 21/XI 14. у 8 сати 40 мин. после подне
61/2 сахата. Досадашњи резултати на војиштима:

Непријатељ испољио се у масама. Данас највише напредовала I армија; Својим десним крилом је на Голубац, Трећа и II армија такође напредовале. Најмање је напредовала II армија. Према томе криза није још свршена.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10295

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

15

5. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије о напредовању Прве армије ка Суворору

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 22. XI 14. у 8 сати после подне
Примљен у Нишу 22. XI у 8 сати 35 мин. после подне
61/2 сахата по подне.

Ово су по телефонским извештајима резултати. I-а армија напредовала и положаје Проструга - Рајац - Суворор узела. II-а и III-а армија остали на својим положајима од јуче. Непријатељ показао јак отпор. Отпочео напад са севера од Стојника и Баба. Према Смедереву примећује се опет неко кретање.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10302

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

16

5. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство
иностраних дела о броју заробљених аустроугар-
ских војника и напредовању Прве армије

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујеваца 22. XI 14. г. у 10 сати 30
мин. пре подне

Примљен у Нишу 22. XI 14. у 12 сати 20 мин. после
подне

Јуче било 2500 заробљеника, осам митраљеза, један
топ. Код I армије заробљени Аустријанци окренули
одмах своје митраљезе против Аустријанаца. По
телефон. извештају код I армије за сада иде добро;
избија на Маљен - Суворбор.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10301

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

17

6. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарст-
во иностраних дела Краљевине Србије да су не-
пријатељске линије развучене и да српска војска
напредује

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујеваца 23. XI 14. у 9 сати 35 мин.
после подне

Примљен у Нишу 23. XI 14. у 12 сати после подне
Сматра се да се непријатељ много развукао. Од За-
падне Мораве, коју прешао до Космаја. Отуда наши

успеси. Успех I-е армије ослободио и III армију која
ће прећи Љиг ноћас. II армија вероватно ће онда
бити ослобођена и поћи напред. Изгледа да је мо-
гла и данас. То се очекује сутра. Она данас имала
врло мало борбе. Од севера притискују две дивизије
непријатељске. Предузете мере да их се ослободе.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10306

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

18

6. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство
иностраних дела Краљевине Србије да се пред
напредовањем српске војске непријатељ повлачи
у нереду

Из Крагујеваца 23. XI 14. у 9 h 14 m

Ниш 23. XI 14 8 h 15 m

6 1/2 сахата по подне.

I армија заузела Маљен, Руду, Баћинац.

III армија избила на Љиг.

Непријатељ бежи у нереду.

II армија није никакав напредак учинила. Непри-
јатељ према њој у јаким масама.

Мисли се да је ужичка војска ушла у Пожегу а на-
предује према Косјерићу.

Осећа се јачи притисак од Београда.

23/XI 14.

Поповић

На полеђини:
Пов. № 10307

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

**[6. децембар 1914], Крагујевац
Штаб Врховне команде јавља Министарству ино-
страних дела Краљевине Србије**

да је аустроугарска војска у повлачењу и да је заробљено много непријатељских војника

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца у 11 сати 35 мин. пре подне

Примљен у Нишу у 12 сати 45 мин. после подне
Непријатељ одступа у нeredу испред I армије и III-
ће армије.

Много заробљено војника и заплeнено материјала.

I армија ка Колубари левом сливу Топлице, а III-а армија исто између Колубаре и Љига.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10314

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

**7. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство
иностраних дела Краљевине Србије о успешној
контрафанзивни српске војске у Колубарској
бици**

Крагујевац 24. XI 14. у 8 h 15 m
Ниш 24. XI 14. у 10 h 25 m
7 сахата вече.

I-а и III-а армија настављају гоњење с успехом. III армија дошла до Паномира. До сада у току данашњега дана заробљено око 3000 војника, 21 топ, кола, коња, једна угарска застава код I армије и т. д. До јуче заробљено 11.000 људи, 16 брдских топова, 8 хаубица.

II-а армија није учинила никакав напредак; верује се да је данас начет и XIII корпус који је пред II армијом, према чему се очекује и њено помицање.

Напади са севера данас одбијени.

Ужичка војска такође напредовала. Нема још извештаја од ње.

Поповић

На полеђини:
Пов. № 10305

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

**9. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде јавља Министарству ино-
страних дела Краљевине Србије да је Прва армија
ослободила Ваљево**

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 26. XI 14. у 11 сати 30 мин. пре подне

Примљен у Нишу 26. XI 14. у 12 сати 58 мин. после подне

I-а армија заузела борбом Ваљево синоћ. Данас је избила на Близанске Висове и Јаутину.

III армија прешла Колубару.

Ужице ће се заузети данас.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10325

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

9. децембар 1914, Крагујевац

**Штаб Врховне команде јавља Министарству ино-
страних дела да су ослобођени Ужице и Косјерић**

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 26/XI у 5 сати после подне
Примљен у Нишу 26/XI у 7 сати 40 мин. после подне

Стање на северу задовољавајуће, јер стижу наша
појачања.

Наша линија одбране одржана је.

III-а армија употребљена такође за разбијање не-
пријатеља на северу.

II армија задржала линију коју има, пошто заузела
Ловку.

I армија избила на одбранбене положаје Ваљева и
ту остала.

Ужичка војска узела Ужице, Косјерић и сад је на
Јеловој Гори нада се ноћас избити на Дебело Брдо.

Пљена и заробљеника има много чак и код војске
на северу.

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10324

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

23

10. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде извештава Министарство
иностраних дела Краљевине Србије да је аустроу-
гарска војска у повлачењу на целом фронту

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 27. XI 14. у 9 сати 35 мин.
после подне

Примљен у Нишу у 10 сати 30 мин. после подне

Непријатељ одступа на целоме фронту ка Љубо-
вији, Љешници, Шапцу, Обреновцу, код Београда
ка Београду где се нада имати борбе. У томе циљу
наређено сутра наступати, II армија делом низ Ко-

лубару а ка Београду. I-а армија има нарочито да
гони одреде непријатељске који одступају ка Дрини
и Шапцу. Примећено је код Дебрца пребацивање
преко Саве. Сазнало се да непријатељ нема довољно
ни пушчане муниције ни топовске муниције. То се
чак и код Београда осећа. Сазнало се и то да непри-
јатељ одводи децу од 13 година на више од Београда.
То има да се провери.

(Дописник «Биржевија Вједомости» г. Прајски от-
путовао за Ниш.)

Тих. Поповић

На полеђини:
Пов. № 10330

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

24

10. децембар 1914, Крагујевац
Штаб Врховне команде јавља Министарству ино-
страних дела Краљевине Србије о повлачењу ау-
строугарске војске код Београда

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Крагујевца 27. XI 14. у 12 сати
Примљен у Нишу у 1 сат после подне

Непријатељ одступа на целоме фронту пред Бео-
градским одредом само не зна се да ли одступа ка
Београду или Обреновцу.

Непријатељ пред II армијом одступа ка Београду.

Тих. Поповић

На полеђини
Пов. № 10331

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

11. децембар 1914, Лондон

Српски посланик у Лондону Матија Бошковић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да је Едвард Греј, британски министар спољних послова, честитао на великим успесима српске војске

29. новембра 1914. год.

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Лондона, 28. XI у 8 сати 40 мин. после подне

Примљен у Нишу 29. XI у 9 сати 30 мин. пре подне

Греј ме звао данас и честитао на великим успесима српске војске хвалећи јунаштво и издржљивост српског народа. Поменуо како ће кад Аустрија капицулира, Србија добити знатно повећање и излазак на море. За Бугарску казао ми да је дала обећање остати неутрална, ако то само одржи до краја. Додао без нарочитог наглашавања да се нада да ће Србија, кад буде добила ново проширење своје територије, моћи учинити извесне концесије Бугарској. Одобриво моју примедбу да споразум балканских држава треба да буде заједничка ствар свих балканских држава и да Румунија и Грчка, као и сама Бугарска треба да учине уступке са своје стране да би споразум био постављен на праведну и трајну основу. За Грчку казао ми да жели споразум, али да не жели чинити никакве територијалне концесије. Добио сам утисак да Греј не мисли да питање о концесијама Бугарској има сад одмах да се реши, већ на против да је оно у вези са резултатима рата и задобивањем нових територија за балканске државе.

№ 480

Бошковић

На полеђини:

Пов. бр. 8417

Да се у пресбироу објави: да је Гре честитао преко Срп. посланика у Лондону победу српске војске. 29/XI

Пашић

Свршено је. *Јов.*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XIII, 6, дос. VII

11. децембар 1914, Ниш

Министарство војно Краљевине Србије доставља Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела, извештај команданта Шумадијске дивизије да аустроугарска војска одводи малолетнике у заробљеништво

Господину Министру Војном

Телеграм бр. 46 из Пожеге

Отправљен 27. XI 1914. у 5 по подне

Приспео у 8.20 по подне

Примљен у Кабинету у 9.35 по подне

Командант Шумадијске Дивизије извештава ме да је од наших људи сазнао да су Аустријанци са наше територије прикупили све младиће од 15 до 20 година, употребљујући их прво за пренос рањеника а потом их упутили у Ваљево. Уз пут им је говорено да ће их упутити за Сарајево и даље. Овим Аустријанци вероватно иду на то да нас лише живог материјала за попуну војске. Из Гојне Горе и околине покупили су око 60 младића.

О. бр. 1940

Пов. № 1053

Командант,
Ђенерал, *Арачић*

На полеђини:

Пов. ФЂ О № службено

Председнику Министарског Савета

Господину Николи П. Пашићу

Господине Председниче,

Част ми је послати овај предмет на надлежност. Молим да примите моје дубоко поштовање.

28. XI 1914. год.

Ниш

За Министра Војног, Пуковник
Душан П. Стефановић

Да се уложи протест код Сила тројног споразума и осталих неутралних европских држава, па и код Америчких сједињених држава што Аустрија, као некада јаничари, одводе децу у ропство - и да ћемо чинити репресалије, ако непусте из ропства неборце.

28/XI НПП.

Пов. № 10334

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

Аврузовић Јабуки један старац и једна баба испод моста на реци Стенавци, две жене код Бегових Вода, један дечко од 15-16 год. између Багевчевог Бријега и Мађарског Брда, девојке од 15-16 година на Мађарском Брду 2 сељака између Мађарског Брда и Кука, један сељак и војник чији су лешеве мало нагорети, један војник. Начелник Округа,

М. Ђорђевић с. р.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVI, 16, дос. IV

27

14. децембар 1914, Ваљево

Начелство Ваљевског округа – министру унутрашњих дела Љубомиру Јовановићу: извештај о затеченом стању после аустроугарског повлачења и о оснивању комисије за утврђивање злочина

Начелство Округа Ваљевско

№ 43

1. децембра 1914. год. Ваљево

Господину Министру Унутрашњих Дела

Противник се по селима и у вароши понашао као некултуран завојевач ништећи имовину становништва лично сам видео многа страховита пустошења становништво изјављује да је било силовања одвођења и убијања мирних грађана на прибирању ових факата има тек да отпочне рад. Куда год је противник прошао и где је се бавио оставио је страховите призоре нечистоће, најстрашније стање постоји у вароши Ваљево. Образована је комисија дужност физикуса врши пуковник Др. Поповић а раду комисије над њеном стању поднесу опширан извештај. О почињеним зверствима имам ове податке: убили су Милорада Мијалковића бившег председника из Кадине Луке и Љубомира Михаиловића такође бив. председника из истог места и Ивана Павловића, Рајка Марковића из Бабаића, Вићентија Средојевића бив. председника општине Бабаићске који је сав избоден бајонетима и Стеван Михаиловић из Тодорин Дола, Светозара Лукића председника општине Буничке у срезу колубарском. У срезу подгорском нађени су убијени на

28

15. децембар 1914, Ужице

Начелство Ужичког округа – министру унутрашњих дела Љубомиру Јовановићу: извештај о затеченом стању после повлачења аустроугарске војске

Начелство Округа Ужичког

№ 10032

2. децембра 1914. год. Ужице

Господину Министру Унутрашњих Дела

По изласку непријатељских војска из подручног ми округа нађено је овако стање:

1. У вароши Ужицу није било каквог великог насиља нити штете, нико није убијен ни злостављан, нити је вршено силовање над женскињама.

Државне канцеларије нађене су у неред, сав писаћи материјал покупљен је.

У кућама у којима је остала фамилија или чувар није скоро ништа фалило, а у кућама и радњама које су биле затворене и усамљене било је пљачкања и штете.

2. У варошици Пожези било је велике пљачке по кућама и дућанима. У кућама где су остале фамилије није било штете и овде није нико убијен нити је злостављан. Куће нису рушене нити су паљене.

3. У варошици Косјерићу среска канцеларија нађена је у највећем неред, прозори разбијени

врата обијена намештај канцеларијски и писаћи материјал упропашћен. Опљачкане су и оштећене куће које су остале усамљене.

Сем непријатељске војске пљачку су вршили наши мештани као и сељаци из околних села. Непријатељска војска убила је Драгомира Лучића из Галоваче и његовог сина од 12 година и сина Михаила Крсмановића из Брајковца а крупну и ситну стоку приликом повратка отерали су из села.

Из овог среза војска је отерала преко стотину људи стараца и младића од којих су неки из ропства побегли изнемогле старце пустили су код Шапца а неке даље отерали.

4. У варошици Б. Башта није било убистава нити силовања као ни злостављања. Од приватних људи одведени су у ропство колико се дозна пет лица мушких и две жене. Среске канцеларије није било много штете акта и архива нису уништене само је нешто мало од среских ствари однето. Сви дућани и све куће у Б. Башти где никог није било обијени су и већином све однето. Свуда у срезу непријатељска војска је узимала од народа сваку храну људску и сточну. Неком више неком мање.

Начелник Округа,
М. Зотовић с. р.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVI, 16, дос. IV

29

15. децембар 1914, Ниш

Никола Пашић, председник владе, обавештава председника Народне скупштине Андру Николића да су краљ Петар, регент Александар и принц Ђорђе победоносно ушли у Београд и да на територији Србије више нема непријатељских војника, сем заробљеника

Министарство Иностраних Дела
Ниш 2. децем. 1914.

Госп. Председнику Народне скупштине,

Пуковник Живко Павловић јавља: данас у 11 часова његово Величанство Краљ, Престолонаследник и Принц Ђорђе ушли су победоносно у Београд и одслужили службу божију.

На целој српској територији нема ниједан аустријски војник (сем заробљеника).

Детаљно извешће послаће се чим среде рапорте појединих команданата.

Твој
Пашић

На полеђини:
Пов. № 10362

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 2, дос. VII

30

16. децембар 1914, Младеновац
Андра Николић, председник Народне скупштине, честита краљу Петру I победу српске војске у Колубарској бици и ослобођење Београда

3/XII у 2.49 јутро Младеновац

ТЕЛЕГРАМ

Његовом Величанству Краљу Петру I Мл. - Раља

Народна Скупштина чувши радостан глас да сте са својим витешким синовима Његовим Краљевским Височанством Престолонаследником Александром Врховним Командантом и Његовим Краљевским Височанством Краљевићем Ђорђем на челу своје храбре војске ушли победоносно у наш дични Београд хита, да у овом историском моменту, изјави своје дивљење и признање вашем Величанству, јуначкоме представнику дома Карађорђева и свој херојској непобедимој Српској војсци.

Председник Народне Скупштине
Андра Николић

На полеђини:

Г. Андри Николићу, Председнику Н. Скупштине

Изјавите Вашим друговима у Н. Скупштини моју захвалност на лепим и искреним речима дивљења и захвалности за велике успехе које је храбра српска војска за ових неколико дана постигла и тиме себи и Српском народу извојевала право место међу великим народима. 3/XII

Петар

АС, ПМС, 1914, Ф I

31

16. децембар 1914, Букурешт
Српски посланик у Букурешту Михаило Ристић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да је ослобођење Београда изазвало радост у румунској јавности

3. XII 1914. год. Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Букурешта 3. XII у 4 сата после подне
Примљен у Нишу 3. XII у 5 сати 50 мин. после подне

Глас о поновном заузећу Београда од стране наше изазвао овде највећу радост. Непрестано примамо усмена, писмена и телеграфска честитања. Новине, осим оно неколико продатих, пишу о нама са највећом похвалом. Чак и полуслужбена румунска «Независност» говори са дивљењем о нашем народу и о војсци речима које не само не штеде Аустро-Угарску, него које могу нанети и увреде. Посланик Француски рекао ми јутрос да је Боп јуче послао депешу да је Србија потпуно очишћена од аустро-угарске војске и да се на нашем земљишту налази свега око 60.000 заробљеника. Пријатељи саветују да водимо рачуна о искуству нашем поцрпљеном у офанзиви у августу.

№ 1202

Ристић

На полеђини:

Пов. бр. 8555

Узео к знању. 4/XII

Пашић

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XII, 5, дос. VI

32

16. децембар 1914, Рим
Српски посланик у Риму Љубомир Михаиловић јавља Министарству иностраних дела Краљевине Србије да италијанска штампа истиче важност српских победа

4. XII 1914. год. Ниш

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Рима 3. XII у 5 сати 40 мин. после подне

Примљен 4. XII у 4 сата пре подне

Сва талијанска штампа истиче важност наших победа. У круговима тројног споразума одушевљење за наше успехе. Добио сам честитке од којих врло симпатичне од амбасадора руског и енглеског. Србија је до сада у европском рату однела највеће победе. У политичком смислу наша победа је од огромне важности за држање балканских држава. Потребно је што више искористити наше успехе и слати детаљније извештаје о току акције са бројем непријатељских трупа назначењем корпуса и пукова, именима команданата. Тако исто згодан је момент утврдити наш положај према нашим савезницима па можда и изазвати извесна обећања у погледу наших захтева.

№ 532

Михаиловић

На полеђини:

Пов. бр. 8569

Да се што пре спреми детаљни извештај о нашој офанзиви почевши од 20. нов. до 2. децем.

4/XII

Пашић

Свршено, послато у иностранство.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXIV, 60, дос. VII

33

16. децембар 1914, Лондон
Српски посланик у Лондону Матија Бошковић извештава Министарство иностраних дела Краљевине Србије да су српске победе у Колубарској бици изазвале ванредно јак утисак у Енглеској

Бошковић

које Србија буде нашла да може обећати, ако буде после рата задовољена на западу. Понижење које је Аустрија претрпела и страхан удар који је нанесен њеноме угледу у очима целог света, а нарочито код балканских држава, дају разлога очекивати да ће се она упети из све снаге да ту несрећу поправи новим нападом на Србију, при чему ће јој Немачка морати пружити и своју ефективну помоћ. Држим да треба да рачунамо с том могућношћу већ одмах, јер није вероватно да ће две германске силе отрпети овакав пораз без покушаја да то колико толико сперу.

Бр. 494

На полеђини:
Пов. бр. 8572
Саопштено г. Пашићу у Крагујевац, Јов.

ТЕЛЕГРАМ

Отправљен из Лондона, 3. XII 14. у 9 сати 10 мин. после подне
Примљен у Нишу, 4. XII 14. у 11 сати 10 мин. пре подне

Последње српске победе и тако брзо истеране аустријске трупе из Србије учинили су овде у свима круговима ванредно силан утисак, јачи од свих ранијих, и сад се само може рећи да Енглеска својим симпатијама прилази Србији. То се осећа са свих страна и ово су за Србију толико исто политички успеси колико и војни. Амбасадор руски каже да је Србија добила огроман морални капитал и да је сада прва тачка за преговоре о миру репарација и задовољење за Србију и Белгију. Мислим да то важи и за наш положај према Бугарској. Скоро је извесно да се више неће као досад нападати на Србију тражењима за велике концесије Бугарској, која ће се, пак, са своје стране морати умерити и бити скромна у својим захтевима. Амбасадору руском се чини, да би сада било подесно и згодан тренутак покушати споразум с Бугарском, наравно заједно и упоредо с Румунијом и Грчком, и да би се најзад успело да се Бугарска задовољи и мањим концесијама

34

16. децембар 1914, Младеновац
Извештај Управе града Београда министру унутрашњих дела Љубомиру Јовановићу о затеченом стању после аустроугарског повлачења

Управа Града Београда

№ 49060

3. децембра 1914. год. Младеновац

Господину Министру Унутрашњих Дела

Аустријанци су за време бављења у Београду а нарочито при свом повлачењу извршили много пљачкања и пустошења по јавним зградама државних надлежствима и приватним кућама и радњама. Одмах сам приступио прибирању података о овоме пустошењу и накнадно ћу детаљан извештај поднети.

Приликом поласка аустријанци су одвели собом око 1.200 грађана махом младића. Са њима су повели под јаком стражом и везане директора трамвајског друштва Бисдоса и његовог инжиње-

ра Тадију Лесовића. У вароши има брашна само толико да се ово мало становништва што је овде остало исхрани за неколико дана. Воде има само у староме водоводу, али електричног осветлења не може бити јер су аустријанци приликом поласка порушили машине у електричној централи.

Управник Града Београда
М. Лазаревић с. р.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVI, 16, дос. IV

35

16. децембар 1914, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије обавештава Николу Пашића, председника владе и министра иностраних дела, о аустроугарским губицима у Колубарској бици

Министарство Војно
Пов. № службено
Председнику Министарског Савета Господину Николи П. Пашићу

Господине Председниче

Част ми је поднети Вам приложени рапорт о пљену наше војске од 20. новембра до данас.

Рапорт је послала Врховна Команда.

Молим да примите моје дубоко поштовање.

3. децембра 1914. год.

Ниш

За Министра Војног, Пуковник,
Душан П. Стефановић

Господину Министру Војном
Телеграм бр. 476 из Крагујевца

Отправљен 3/XII 1914. у 12.40 пре подне

Приспео 3/XII у 9.30 пре подне

Примљен у Кабинету у 11.15 пре подне

У битци која је почета 20 нов. по до сад прикупљеним податцима има заробљених: 265 официра, 22

лекара, 4 медецинара, преко 39.000 подофицира и војника. Заплењених: 3 заставе, 73 пољска топа, 21 брдски топ, 13 брдских хаубица, 5 пољских хаубица, 19 лафета, 360 кара, 67 митраљеза, 1 рефлектор, преко 1200 кола, 37 санит. кола, 1 завојиште, 1 болница, 4 превијалишта, преко 1000 коња, 32 кујне, преко 40 пољских пекарница, много пушака, пешадијске и артиљеријске муниције, телефонског и телеграфског материјала, ћебади, шаторских крила, кафе, шећера, артиљеријског ковачког запрежног инжињерског материјала и експлозива. Прикупљање и попис пљена још се врши.

Св. Пов. Ф ЂОбр. 2496 По зап. Нач. Штаба
Обр. 8165

Заст. Помоћ.
Пуковник,
Павловић

На полеђини:
Пов. № 10375

Сачекати још који дан да се прикупе сви податци, па предати јавности. *НПП.*

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. IV

36

17. децембар 1914, Ниш
Министарство војно Краљевине Србије – Николи Пашићу, председнику владе и министру иностраних дела: обавештење о прославама српских победа у Црној Гори и честиткама краља Николе

Министарство Војно
Пов. № службено
Председнику Министарског Савета Господину Николи П. Пашићу, Ниш

Господине Председниче,

Част ми је послати Вам приложен рапорт нашег делегата на Цетињу ђенерала г. Јанковића о прослави наших победа у Црној Гори.

Молим да примите моје дубоко поштовање.

4. децембра 1914. год.
Ниш
За Министра Војног,

Пуковник,
Душан П. Стефановић

Прилог

*Господину Министру Војном
Телеграм бр. 2340 са Цетиња*

Отправљен 2. XII 1914. у 11 по подне
Приспео 3. XII у 2 пре подне
Примљен у Кабинету у 4 пре подне

На свима фронтима црногорске војске није било никаквих важнијих догађаја у току данашњег дана.

Још синоћ стигла је овде приватна вест да је непријатељ код Београда потучен и Београд заузет и одмах су још ноћас на име тога чињене одушевљене манифестације од стране овдашњег грађанства, а Њ. В. Краљ, који се налази у Никшићу, упутио ми је ову депешу:

Господину Ђенералу Б. Јанковићу,
Начелнику Штаба Врховне Команде
Прерадостан за повраћени Београд. Слава Богу!
Слава светлоте оружју српском! Слава Краљу! Слава народу! Весео, загрљам те, и у теби све редове и витезове српске. Живео ми, Ђенерале!

Краљ Никола

Данас кад је та вест и званично потврђена и кад сам је надлежно обзнанио, манифестације су поновљене. Огромна маса света кренула је кроз варош певајући патриотске песме и узвикујући: Живела српска војска! Живео Краљ Петар! Живео српски народ! и тако дошла пред Штаб Врховне Команде и поздравила ме као овдашњег представника српске војске. Ја сам на поздрав одговорио и захвалио се. Данас примио сам многа честитања у знак радости. Избачен је 21 топовски метак са Орловог Крша, а наређено да се избаци по 21 метак и са Ловћена и Крстца.

Њ. Височанство Престолонаследник Данилодаје вечерас ручак у част српских официра.

Сутра у 11 часова јутра биће благодарење у овдашњој саборној цркви у славу наших победа.

Победе наше изазвале су свуда особиту радост и одушевљење.

Пов. Дбр. 385

Делегат,
Ђенерал, Б. Јанковић

На полеђини:

Пов. бр. 8594
Узето је к знању. Јов.

АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 11, дос. IV

Приредили:
др Мирослав Перишић
Александар Марковић

МОЈЕ РАТНО КРШТЕЊЕ

Из Мемоара Боривоја Јосимовића, једног од 1. 300 каплара,
о ступању у ђачку чету у Скопљу

Било је то 1914. године. Јесен. Са фронта се чују тужне вести: ово место заузео непријатељ; па сутра оно, а рањеници и избеглице закрчили све путеве и возове па то појачава иначе тешко стање у земљи. Већ су и школе распуштене. Разне вести, више коморциских него новинских, па човек не зна коме да верује. А, шта има, све око нас јасно казује да није добро. Само, нико не зна шта ће сутра бити. Свуда неизвесност, несташица хране, а избеглице у свему томе најтеже падају и властима и народу. Нити их можеш оставити да са ситном децом помру од глади и од студи нити их можеш примити, јер немаш где, па се тако та поворка, уз поворку покуњене војске у повлачењу, све више повећава и ствара панику...

Ето, баш тада почетком септембра ступим у војску – ђачка чета у Скопљу, рођених 1893. Било нас је 1300 ђака, распоређених по територијама. Са Београђанима сам био у четвртој „рузмарини“, наречени тако од стране љутог команданта потпуковника Милована Глишића, хероја са Куманова 1912. године. Док су Ужичани били у другој – наречени од нас „букварци“, па кад би пролазили поред нас викали смо им: „Живео воз“. Јер се прича: кад је први воз дошао у Ужице, Ужичани га свечано дочекали вичући "Живео воз", па га и поњавама покрили као коња, да не озебе.

Углавном, тих хиљаду и тристотине младих људи били су сва млада интелектуална снага малене Србије, још неодморене од ослободилачког рата 1912-1913. године. Сада увучене у одбрамбени рат од надмоћнијег непријатеља Аустро-угарске, која је започела империјалистички-освајачки рат за проширење своје колонијалне пијаце и капитала...

Војно обучавање ових хиљаду и триста ђака поверено је подофицирској школи у Скопљу. Питомци те школе већ наредници били су тада наши десетари и водници, а официри исте наши командири чета. Били су врло строги. И сами врло дисциплиновани, хтели су и нас да дисциплинују. Они би нам на часу „теворије“ (кад је киша, па не идемо на занимање), говорили и читали из књиге „Правило службе“... „сплина је војничка врлина“. Ми би се грохотом смејали, а предавач подофицир није јадан знао зашто се ми смејемо...

Пошто нас је било више него што је у касарни било места, тако ко је хтео и имао могућности за то, становао је у вароши. Ујутру би долазили на занимање – „у строј“ како се то каже по војнички. Дошли би из вароши пајтоном (фијакером) до касарне, а пред касарном су били поређани чистачи обуће вичући „чистим добро ципеле“ и ми би тако са чистим ципелама стали на своје место у строју. Ја сам био у првом воду. До мене је стајао професор математике из Алексинца Јован Милошевић. Био је још у цивилу, јер још нисмо били добили војничка одећа, па смо изгледали врло смешно. Тај професор је имао полуцилиндер и црно одело, лаковане ципеле, а преко сакоа опасач са фишеклијама и пушку о десно раме. Било нас је у разним оделима. Строј се шаренио. Синови богатијих родитеља дошли су у лепо скројеним војничким оделима од официрске чохе. Али је њих било мало.

Наредбе су нам читане на „ГОЛГОТИ“. Тако смо звали празан простор испред касарне, где би се постројавали у кару свих шест чета и очекивали у ставу мирно да испод касарнске капије доле-ти на коњу наш командант Глишић. То су били

врло ретки моменти. Само кад је имао нешто да нас изгрди и саопшти неки тежи случај преступа наших другова ноћу у вароши... Он би онда црвен од љутине викао: „Мангупи, вуцибатине, скупили се из целе земље овде, да праве нереди, док отаџбина крвари на фронту“...

За све то време позади нас би стајали подофицири са пушкама напуњеним бојевцима. Ми смо стајали мирно као саливени. Схватили смо љутину нашег команданта и нисмо се на њега толико љутили. Он је храбар официр и то је осведочио у борбама, па иако тежак инвалид од рањавања, он и даље служи на деликатном месту. А, када је у повлачењу сазнао да нам нема спаса и да се повлачење мора извршити преко Албаније, он је у Урошевцу (Феризовићу) на путу за Призрен, једним револверским метком себи ускратио да види пропаст Отаџбине...

Тако је то било у ђачкој чети. Ту су били многи наши другови који су доцније били и министри, банови, жупани, инжењери, лекари и др. Ту су били и министарски синови са нама: Јединац син претседника владе Љубе Давидовића, па Бора син Јаше Продановића, Бане син Бранислава Нушића такође јединац, Милетић, Пашић, Николић Душко, и многи други...

И већ другог новембра 1914. године, тек два месеца нашег служења у војсци, изненада нас са занимања позваше и постројише у кару на „Голготи“. Командант сав узбуђен први пут нас освоји „Помози Бог јунаци“ и прочита нам депешу Врховне команде: „Отаџбина је у опасности и принуђена је да на олтар принесе и ваше младе животе. Стога вас све 1300 ђака производи у чин каплара с тим да још сутра 3. новембра 1914. године кренете на фронт“.

Још истога дана смо добили руске пушке и руска одећа, по два хлеба и по пар опанака (без кајшева). Био је празник Ђурђиц. Славароши су изнели на станицу колаче и цвеће. Све девојке из Скопља су нас испратиле засипајући нас цвећем.

Старији људи су забринуто гледали, а понеком се и суза низ образ скотрљала, док смо ми ношени младошћу сваку опасност превиђали, па смо певали идући од касарне до железничке станице онда популарне песме:

„Што би дике, оде у војнике,

Што би шкарта, оста да се карта!“

Композиција воза којим треба да кренемо на север ка фронту била је спремна. Укрцасмо се у фургоне - вагоне на којима је писало: „6 коња или 60 људи“... Успут нам саопштише да смо новом наредбом Врховне команде произведени у чин поднаредника, а сутрадан у Крагујевцу опет новом наредбом у чин ђака - наредника на кадровском року са платом шездесет динара месечно. Разлог за ова произвођства био је недостатак командног кадра, нарочито подофицира јер су они много изгинули у борбама 1912/13. године. Било је много чета без иједног подофицира, још више без иједног официра.

Одатле смо добили распоред: две наше чете отишле су у армију којом је командовао војвода Степа Степановић око Београда, а остале чете су у I Армији којом је тада командовао војвода Живојин Мишић. Штаб армије био је тада у селу Бољковцу испод планине Рудника. Изгледа да је војвода отступао од Дрине ка срцу земље да би имао краћи фронт и да би непријатеља навео на наше непроходне путеве и тиме му отежао снабдевање и везу. То ми ђаци онда ништа нисмо разумевали. Нас је само веселило оно озбиљно обраћање старијих и говори команданта Армије: да смо ми сада врло потребни и да зато очекују од нас да у војску унесемо освежење. Па зато наша песма се разлегала брдима Шумадије и огранцима Рудника. Прострујало је кроз све редове и села вест: „Долазе нам Руси у помоћ“ ...

Ја сам био распоређен одатле у 8. кадровски пук, III батаљон, трећа чета. Тај пук је тада био на планини Суворобору, положај „Боблије“, више варошице Љига, поред истоимене реке. Командант пука био је пуковник Михаил Рерих, а коман-

дант батаљона подпуковник Данило Белимарковић. Командир чете подпоручник Стеван Н. Ни команданта, а ни командира нисмо ни видели, јер је командир тог дана болестан однет у болницу, а командант је далеко од нас у позадини. Командира је заступао отресит каплар. Звао се Радојко. У чети су већином Смедеревци. У ту чету ступисмо нас четири ђака наредника: ја, Шток, Шмит и Шиђански. Сви Београђани сем мене. Као најстарији у рангу (по слову имена) ја примих чету, остала тројица примише водове, а ја уз први вод и као водник и као заступник командира. Но уствари све је у чети био Радојко. Сви су војници само у њега гледали, па и нас четворица за све би му се обраћали. Но све то не потраја дуго. Чета је била у рову, на истуреном месту. Земља у рову расквашена жута иловача, лепила се за све и за душу. Војници млади кадровци, бледи и испијени од умора, неспавања, студи и слабе хране...

У рову смрди на болест и измет. Сви су отупели па и не реагују на спољне утиске. Пуцало-грмело они само стењу. Гладни су. Добију у двадесет четири сата по неки пексимит или по парче недокуваног меса без чорбе или макаквог јела...

На фронту је тог дана, и дан, два за тим било прегруписавање и код непријатеља с друге стране реке Љига и код нас. Правили смо изнад рова настрешнице не због кише колико због шрапнела. У ровове смо сипали сламу. Сопственик сламе неки сељак видео развршену његову сламу па дошао да се жали команданту. Није се плашио

ни пуцњаве, али је од команданта дочекан као на виле. Никако ми није ишло у главу колико сељак може да брани своју имовину. Потпуно се заборавља и не види ништа око себе. Ми око њега бранимо целу земљу па и његово имање од непријатеља, а њему је преца његова слама од свега на свету...

Деветог новембра 1914. године непријатељ под заштитом артиљеријске ватре пређе реку, подиђе наше ровове и изврши јуриш. Но, ми одбисмо тај налет. Непријатељ се мало повуче па опет сад уз јачу артиљеријску ватру приђе сасвим близу наших ровова, поче и да ускаче у ровове, те настаде борба прса у прса. Наши не беже, али је непријатељ многобројан, ухрањен и одлично одевен. Нашу артиљерију уопште нисмо ни чули. Нису имали довољно муниције, па су штедели за отсудне моменте. Међутим, непријатељска артиљерија још дејствује и у моменту кад сам викао на војнике гурајући их и пуцајући чух шуштање, као да слете кокош с плота, а тад ме парче од те гранате удари тако силно у лево колено да ја одлетех сав исцепан, рањен и контузован а притом много искрвављен. Болничар ме свуче у ров и стави ми први завој, везујући ми ногу више колена да смањи крварење. Затим на провизорним носилима од шаторских крила понесе ме на превијалиште...

(АС, V-1853)

Приредио:
Др Мирослав Перишић

Србија или Југославија? Почетни концепт послератног разграничења Србије и Аустроугарске из 1915. године

Одмах после револуције 1917. године большевици су прогласили себе за противнике тајне дипломатије и обећали су да ће обзнанити све тајне уговоре „царистичке владе“. Ипак, у годинама Грађанског рата и револуције та идеја није се могла одмах остварити. Сметале су ратне околности, али и супротстављање руских историчара и дипломата „старе школе“. Најзад, крајем двадесетих година све ове препреке су биле ликвидирани. У доба када је СССР већ почео да се удаљава од деструктивних антидржавних пројеката, та идеја је, са очитим закашњењем, започела да се остварује. Током 1929. године при ЦИК СССР¹ формирана је посебна стручна комисија чији задатак је био да приреди и објави најважније руске међународне документе из доба „империјализма“. Едиција коју су покренули носила је наслов: *Међународни односи епохе империјализма: Документа из архива царске и Привремене владе 1878–1917. године (Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.)*. Поред руских, у том вишетоном зборнику објављени су и документи других држава, са намером да се дискредитује комплетна политичка и интелектуална елита дореволюционарног света, коју су комунисти сматрали одговорном за појаву империјализма и избијање Првог светског рата. На челу комисије био је професор Михаил Покровски – ватрени идеолог левичарске идеологије, који је иницирао код НКВД,² тзв. „академско дело“ против колега – историчара немарксиста. Њему

припадају бисери попут тврдњи: „У нашој науци стручњак - немарксиста не вреди ни једну пару“, „Историја је политика преокренута у прошлост“.³ Њему су помагали совјетски дипломата Јан Берзињш (Jānis Bērziņš-Ziemeļis) и група истомишљеника. Покровски и његова група су сматрали Царску Русију основним кривцем за Први светски рат.⁴ Услед тога је и тежио да објави што више изворних докумената о плановима послератне територијалне прерасподеле, које је развијала руска царска дипломатија. Едиција је излазила од 1931. до 1938. године, када је њено објављивање прекинуто, а већина коиздавача је била осуђена, осим самог М. Покровског, који је срећом по себе већ преминуо од канцера.⁵

Искреност са којом је приступио свом послу „раскривавања“ планова Царске Русије довела је до тога да је објавио многе значајне документе. Морамо подсетити читаоце да дипломатски преговори о територијалним променама (поготову неоствареним) представљају једну од најстроже чуваних тајни државних архива широм света. Белешка посланика Трубецког из Србије је утолико битнија, јер допуњава магловиту Нишку декларацију од 7. децембра 1914. године, у којој је, додуше, било речено да је Први светски рат за Србију „постао борба за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“, али без

1 Централни извршни комитет Совјетског Савеза - формално највиши орган извршне власти у СССР-у.

2 Народни комесаријат унутрашњих послова Совјетског Савеза.

3 Покровский М.Н., доклад „Общественные науки в СССР за 10 лет“ (22. марта 1928. год.); Историческая наука и борьба классов. Вып. 1-2. М.; Л.: Соцэкгиз, 1933. С. 33

4 Народни комесаријат унутрашњих послова Совјетског Савеза.

5 Против исторической концепции М. Н. Покровского. Сб. ст. М.; Л., 1939. Против антимарксистской концепции М. Н. Покровского. Сб. ст. М.; Л., 1940.

дефинитивног прецизирања реалног начина и обима остваривања планава.

Да би се јасније сагледали смисао и важност података који су изнети у историјском извору који објављујемо, а посебно да би се боље разумео смисао карте која је дата у прилогу документа, треба се најпре осврнути на дипломатску преписку која је претходила овде публикованој депеши. Према строго поверљивом меморандуму британског посланства у Петрограду од 20/7. јануара 1915. године, који је упућен руском министру спољних послова Сергеју Сазонову, британски министар иностраних послова Едвард Греј (Edward Grey) је предлагао да Антанта од Србије, Бугарске, Румуније и Грчке формира блок балканских држава, које би се бориле на њеној страни у Првом светском рату. Греј је сматрао да се учешће Бугарске у рату на страни Антанте може обезбедити, уколико Србија Бугарској уступи Македонију до Вардара и Битољ са околином. Србија би као компензацију добила остварење онога што је Греј сматрао „српском маштаријом о Великој Србији, укључујући и део Јадранске обале“, а сачувала би и Скопље.⁶ Веровало се да такво решење не би наљутило Италију, јер је оно у односу на питање Јадранског мора било „обавијено у мање јасну форму“.⁷ То јест, прикривало је шта се намерава са источном јадранском обалом. Међутим, Грејев предлог је био пун противуречности, јер нити је јасно износио шта је то што се Србији нудило да одступи од дела своје међународно признате територије, нити је јасно како се Антанта може поуздати у лојалност Бугарске коју стиче дајући јој територију своје, дефакто, савезнице? При том, јасно је да су Аустроугарска и Немачка Бугарској увек могле да понуде више српских територија него Антанта – чак и целу Србију! Лицитација територијама које је њена мала савезница Србија крваво платила у Балканским

ратовима, најпросто, никако није могла уродити плодом за Антанту, а урушавала је поверење држава које су се бориле на њеној страни. Осим тога, у Грејевом предлогу се не каже ништа конкретно о будућим северним и западним границама Србије, нити је ико јасно дефинисао шта израз „Велика Србија“ уопште подразумева. Рекло би се да им то није било ни важно. Захтевало се нешто крајње конкретно, а нудило се „остварење српске маштарије“.

Постоји и руски документ којим се одговара на британски предлог. То је Меморандум, који је 20/7 јануара 1915. године руски министар спољних послова Сергеј Сазонов уручио британском и француском посланику у Петрограду. У њему се каже да се руски министар иностраних послова боји да Грејева понуда о прерасподели територија неће задовољити никога. И, заиста, показало се да је било управо онако како је руски посланик у Србији, кнез Трубецки, 21/8. јануара 1915. године, јавио руској царској влади: „Српска влада изразила је неспремност да учини сасвим одређене уступке у замену за магловита обећања.“⁸ У свом телеграму од 21/8. јануара 1915. године, кнез Трубецки је у вези те крајње „опште формуле о питању српских компензација“ објаснио: „Таква формула уопште неће задовољити Србе, или ће им дати повод за њено најшире могуће тумачење, да би на крају одустали од одговарајуће награде за Бугарску“. Укратко речено, понуди се у Србији није веровало, и руски амбасадор је то одмах схватио. Да ли је неповерење било оправдано? У датом тренутку то је била ствар процене и дипломатске вештине, али из данашње перспективе јасно је да Антанта није испунила ни она обећања која је Лондонским уговором из априла 1915. године дала Италији. Територије које су њој обећане да ступи у рат на страни Антанте су после рата само делимично биле уступљене Италији, иако је Лондонски уговор био неупоредиво одређенији документ од онога што се предвиђало за Србију.

6 „No 41. Памятная записка английского посольства в Петрограде министру иностранных дел.“, Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. Серия 3. 1914–1917 гг. Т. 7. ч. 1, Подгот. к печ. Ф.О.Нотович, Ленинград 1935, 57–59.

7 Исто, 59

8 Тај Меморандум се цитира у телеграму који је Сазонов послао руским амбасадорима у Лондону и Паризу: „No 46. Министр иностранных дел послан в Париже и Лондоне – Извольскому и Бенкендорфу и посланику в Сербии Трубецкому.“ Международные отношения... Серия 3. 1914–1917 гг. Т. 7. ч. 1, 66–67.

Због таквог поступка Антанте Италија се осећала превареном, и из те фрустрације после рата је настало плодно друштвено тло за рађање фашизма...

Документ који овде објављујемо у целини јесте дипломатска депеша бр. 9, послата 26/13. јануара 1915. године руском министру иностраних послова Сергеју Сазонову. Аутор тог важног телеграма је тадашњи руски посланик у Краљевини Србији, кнез Григориј Трубецки. Сврха депеше била је да се руски министар упозна са српским погледима на територијална питања. Телеграм представља послаников коментар предлога који је раније био изнео министар иностраних послова Велике Британије Едвард Греј, у вези са могућностима територијалног проширења Србије и, с друге стране, од ње очекиваних територијалних уступака. То је требало да буде заједнички предлог сила Антанте – Велике Британије, Русије и Француске. Посланик Трубецки је настојао да дефинише како српска страна гледа на британска очекивања и територијалну комбинаторику на Балкану, па је ступио у контакт са угледним српским научницима Јованом Цвијићем и Стојаном Новаковићем, који је био и вођа Напредне странке.

Можда најважније опажање кнеза Трубецког које је изнео у својој депеши, јесте: „Питање о томе у каквом односу ће бити Србија са земљама које ће успети да припоји сада је врло нејасно и самим Србима. До тога је дошло највише зато што је рат изненадио Србију, а ратна дејства су практично раздвојила Србе из Краљевине и Србе из Аустроугарске, те им је сада немогуће да успоставе било какав контакт.“⁹

У две наведене реченице су, практично, сажете главне политичке и друштвене околности у којима је требало дати одговор на питање из наслова овог текста: Србија или Југославија? Краљевина Србија уочи избијања Првог светског рата није очекивала скори распад Аустроугарске, нити се надала да јој може силом отети територије насељене српским и другим јужнословенским живљем. Односи

са моћним суседом на северу јесу били лоши још од мајског преврата 1903, али рат ипак није сматран извесним.¹⁰ Аустроугарска објава рата у лето 1914. године је последње што јој је било потребно после крварења у два Балканска рата. Зато су у српској интелектуалној и политичкој елити идеје о томе како би требало да изгледа држава или државе ослобођених Јужних Словена, биле још магловитије од поменутог предлога министра Греја. Тек током рата, када се потреба за дефинисањем ратног циља показала акутном, почела је потрага за прецизнијим одговором. Цвијићева скица, коју овде објављујемо, представља најшири оквир у коме је требало тражити српски ратни циљ. Поред наведених околности, давање јасног одговора на државно питање ометала је и друга чињеница коју је опазио кнез Трубецки: рат је Србијанце оделио и супротставио Србима пречанима и осталим Јужним Словенима. Одавно је у нашој историографији примећено да је то био део стратегије Беча: пославши на фронт против Србије трупе у којима је био заступљен врло висок проценат Јужних Словена и Чеха, Аустроугарска је желела да постигне одређени политички ефекат - у случају победе Аустроугарске, могло се тврдити да су цару верни Словени победили Србију, док би пораз код хабзбуршких Словена развио мржњу према победничкој Србији.¹¹ Трубецки је, анализирајући насталу ситуацију, закључио да се не може предвидети да ли ће исход рата довести до припајања јужнословенских крајева Аустроугарске Србији, или ће се на том простору створити неколико малих самосталних држава. Он је, чак, сматрао да су најзрелији политичари тога били свесни, а да је председник српске владе, Никола Пашић, већ тада био спреман на врло широке уступке Хрватима, да би задобио њихове симпатије према Србији. У начелу, у Београду се почетком 1915. године сматрало,

9 „No 85. Посланник в Србии министру иностранных дел.“ Международные отношения... Серия 3. 1914–1917 гг. Т. 7. ч. 1, 112.

10 „No 85. Посланник в Србии министру иностранных дел.“ Международные отношения... Серия 3. 1914–1917 гг. Т. 7. ч. 1, 112.

11 „No 85. Посланник в Србии министру иностранных дел.“ Международные отношения... Серия 3. 1914–1917 гг. Т. 7. ч. 1, 112.

према Трубецком, да области насељене православним становништвом треба припојити Србији у истом статусу као и постојеће њене територије, док са Хрватском односе треба уредити на други начин, можда кроз неке форме аутономије. Свест о дубини верске и културне разлике између римокатолика и православних, већ је тада постојала. Данас могу деловати далековидо и упозоравајуће речи кнеза Трубецког с краја његове депеше: „Не може се рећи у шта ће се преобразити садашња Србија, уколико се више него удвостручи по броју становника. Нове придошлице са собом ће донети и нове навике и схватања.“¹²

Опрез и недоумица, услед двосмислености онога што је уједињење јужних крајева Аустроугарске са Србијом могло да донесе, могу се видети и на Цвијићевој скици. Осим предатних граница Србије и Црне Горе, на њој су назначене северне и западне границе словенског етноса, као и груба линија поделе на претежно римокатолички и претежно православни простор унутар будуће државе или држава. Примећују се и две области посебно шрафиране, према Италији и Румунији, означене (већ тада, 1915. године!) као територије од којих се током усаглашавања може одустати. Свакако је постојала одређена хијерархија приоритета и рачунало се са неопходношћу усклађивања са претензијама околних држава. Иако Цвијићева скица обухвата и Целовец, Печуј, Бају, Темишвар и Карашов, вероватно се није сматрало да сви ти градови могу по етничком или неком другом принципу припасти Србији или Југославији. Слична карта служила је касније као пропагандно средство српске делегације на конференцији мира у Паризу 1919–1920. године. Уосталом, иако је Цвијић своју карту са „строго провереним научним подацима“ посланику Трубецком дао „у поверењу“ и ограђујући се од политичке стране питања, не треба сумњати да је то, у ствари, било дискретно испитивање дипломатских кругова – на шта Србија, у перспективи, може рачунати. Уосталом,

12 „No 85. Посланник в Србии министру иностранных дел.“ Международные отношения... Серия 3. 1914–1917 гг. Т. 7. ч. 1, 114.

Трубецки није завао инсистирањем на својој „научности“, јер је руски посланик у својој депеши професора Цвијића назвао „званичним кројачем српске владе“.¹³ Мислило се, свакако, на „кројача“ државних граница...

Први светски рат истрошио је огромну енергију, однео бројне жртве и донео небројена разочарања – пре него што је створена нова држава. Београд и Загреб су стварањем Југославије углавном добили спољашње границе којима су тежили. Међутим, оба та два центра себе су видела као „Пијемонт“ будућих већих држава, чије територије су се преклапале. Формирање заједничке државе, као одговор на претензије већине суседа, подразумевало је да међусобна територијална питања Београда и Загреба остану по страни. Интересантно је да су царске дипломате, али и поједини српски државници, унапред изражавали сумњу у могућност трајног мирног суживота Срба и Хрвата у једној држави. Они су на тај намеравањем експеримент пројектовали своје утиске о пропалој руско-пољској кохабитацији под круном династије Романов: „однос православне Србије и католичке Хрватске има много заједничког са пољским питањем“¹⁴.

Са променом историјског контекста пред крај двадесетог века, тај потиснути проблем је отворен у крајње радикалној форми – грађанском рату. У међувремену, од избијања Великог рата пролетео је цео један век. Промениле су се бројне идеолошке моде и извршене су дубоке политичке преправке првобитног модела државе проглашене 1. децембра 1918. године. Границе су прекрајане и силом и милом. Ипак, Срби, као и други народи некадашње Југославије, још увек нису ни оденули ни скинули оно што је пре стотину година први пут било скројено.

Др Горан Милорадовић
Др Алексеј Тимофејев

13 „No 85. Посланник в Србии министру иностранных дел.“ Международные отношения... Серия 3. 1914–1917 гг. Т. 7. ч. 1, 112.

14 „No 85. Посланник в Србии министру иностранных дел.“ Международные отношения... Серия 3. 1914–1917 гг. Т. 7. ч. 1, 114.

Руски посланик у Србији Трубецкој министру иностраних дела Сазонову

Депеша бр. 9.
26/13. јануар 1915. године

Поштовани господине Сергеје Дмитријевичу,¹

С обзиром на то да се у понуди сер Едварда Греја² спомиње идеално територијално увећање Србије, а за шта би се од ње могло затражити уступање Македоније, било би занимљиво одговорити на питање шта сама Србија мисли да је њен идеал.

Као одговор на ово питање може да послужи приложена карта српских жеља коју је израдио професор Цвијић.³ Као што је познато, он је својевремено врло активно учествовао у повлачењу границе по уговору из 1912. године, те према томе представља, могло би се рећи, званичног кројача српске владе.

Господин Цвијић предао ми је у поверењу ову карту и тврди да је при њеној изради узео у обзир строго проверене научне податке о саставу и језику становништва; што се тиче политичке стране питања, он не сматра себе позваним да изражава одређено мишљење.

О истом питању разговарао сам са остарелом уваженом личношћу и научником г. Стојаном Новаковићем – вођом странке напредњака.

Иако има 74 године, Новаковић све своје време посвећује научно-родољубивим истраживањима

- 1 Сергей Дмитриевич Сазонов, 1860–1927. Министар иностраних послова Руске Империје од 1910. до 1916. године.
- 2 Edward Grey, 1862–1933. Министар спољних послова Британске империје од 1905. до 1916.
- 3 Јован Цвијић, 1865–1927. Истакнути српски научник, бавио се географијом, етнографијом и геологијом. Почетком 1919. постављен је за председника територијалне секције у оквиру српске делегације на Мировној конференцији у Паризу.

у сврху поткрепљивања права Велике Србије на то да постане велика држава која обједињује југозападно словенство. Ради тог циља, он лично је спреман и на највеће уступке Хрватима како би се задобиле њихове симпатије и тежња ка Србији, чак до промене назива те државе која би, по његовом мишљењу, могла да се зове уједињено Српско-Хрватско Краљевство.

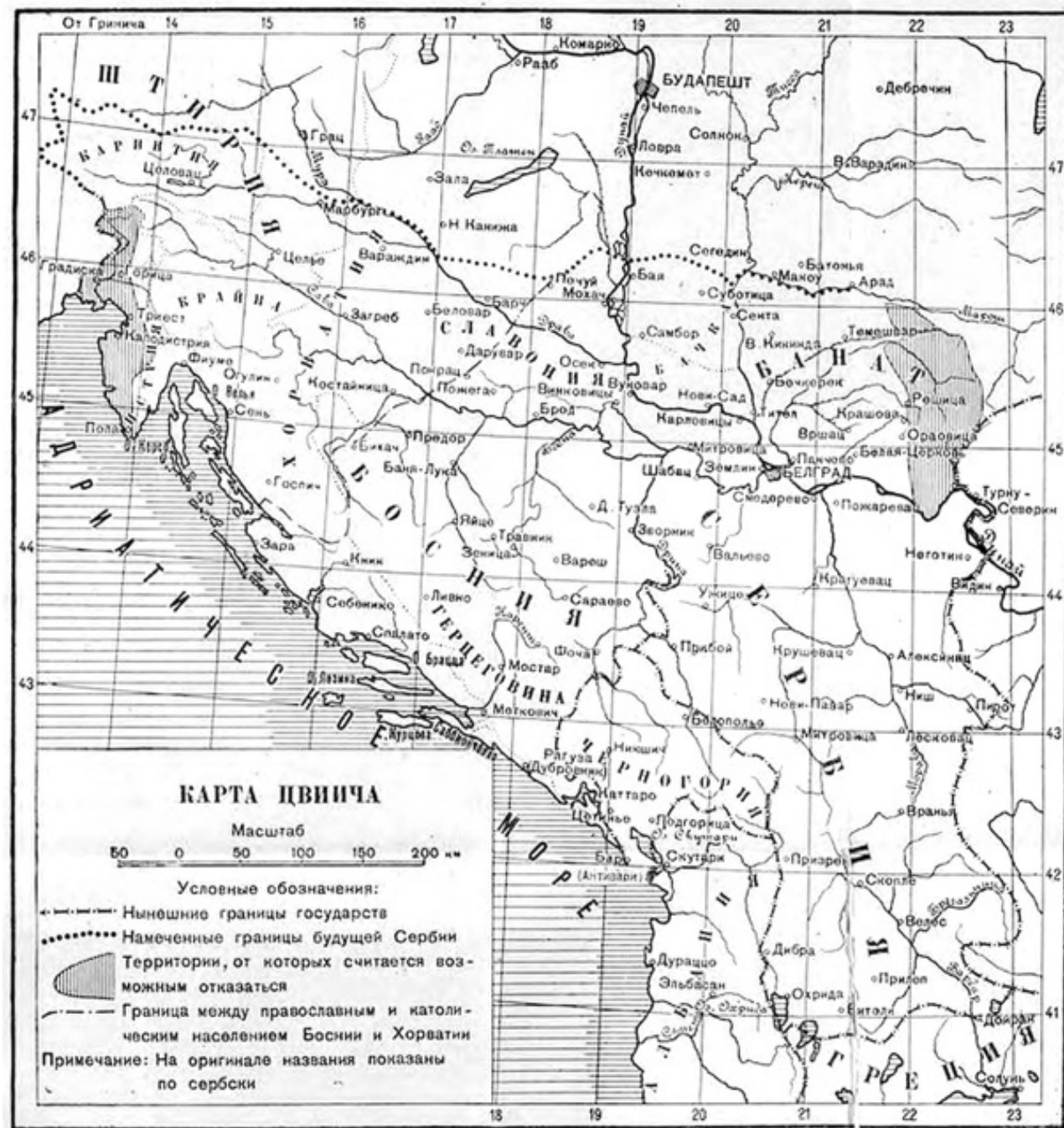
Питање у какав ће однос Србија ући са територијама које успе да стекне, још увек није јасно ни самим Србима. До тога је дошло највише зато што је рат изненадио Србију, а ратна дејства су практично раздвојила Србе из Краљевине и Србе из Аустроугарске, те им је сада немогуће да успоставе било какав контакт. Тиме се, између осталог, објашњава потпуна неупућеност овдашње врховне команде у намере непријатеља.

Услед тога, овдашњи политички кругови своје претпоставке о расположењу у српским областима Аустроугарске могу да заснивају на сасвим несигурним подацима. Несумњиво да је тежња појединих делова Аустроугарске према Србији пре рата била изазвана углавном мржњом према влади у Бечу. Чим та влада сиђе са историјске позорнице, уместо тежње према Србији може да се појави жудња, својствена сваком малом племену и области, да изгради своју самосталност.

Бојазан од таквог преокрета несумњиво постоји код овдашњих искусних политичара, борећи се у њима са природном жељом да учврсте првенство садашње Србије у будућој увећаној држави.

Како ће се Срби извући из тог шкрипца, ако буду морали да решавају та питања, сада је, наравно, тешко рећи. Пашић је свестан тога и спреман је да најшире удовољи Хрватима како би задобио

њихове симпатије према Србији. У том погледу, представља срећну околност што је Србија непосредно пред рат потписала конкордат⁴ са Ватиканом, чији су услови веома повољни по њу. Та околност помоћи ће успешном, са политичког становишта, решавању сложеног питања вероисповести у Хрватској, ако та област припадне

Србији. Ових дана је српска влада по први пут именovala посланика у Ватикану, одабравши на тај положај г. Гавриловића⁵ из Цетиња, коме сад предстоји да припреми терен за преговоре о регулисању положаја католичке цркве у новим областима.

4 Конкордат између Ватикана и Србије потписан је у Риму 24/11. јуна 1914. године.

5 Михаило Гавриловић, 1868–1924. Управник Државног архива у Београду од 1900–1910. Опумоћени посланик Србије на Цетињу од 1910. Посланик Србије у Ватикану од 1914. Посланик Србије у Петрограду од 1917.

Када сам био у прилици да разговарам о том питању са овдашњим политичарима, оправдано су указивали на широку верску трпељивост која одликује српске законе. Неколицина њих при том признаје да је, нажалост, узрок те верске трпељивости у знатној мери последица верске равнодушности. У разговорима на ту тему са овдашњим јерарсима ја сам им са своје стране скретао пажњу на одговоран задатак који очекује православну цркву у Србији када се суочи са ратоборним и изврсно оспособљеним католицизмом.

Закони у Србији обезбеђују верску трпељивост, али и без тога православној цркви не приличи да се ослања на ограничавање слободе савести ради потврђивања своје спољашње превласти, што само повећава унутрашњу слабост. Православна црква треба да иступа потпуно наоружана моралном снагом. Она има право на то зато што је управо њоме жив српски народ, који и даље остаје потпуно веран цркви, макар ту веру унеколико и поткопао дух равнодушности.

У овој области духовног јачања цркве и њене хијерархије Србија опет може да црпи подршку само из Русије. Најбољи њени јерарси, попут, на пример, овдашњег епископа нишког Доситеја, руски су ђаци, који су умели да поприме оно највредније из дубине руске вере и наше верске мисли. Што се нас тиче, не можемо да преценимо ове најбоље и најдрагоценије везе Русије са истоверним Словенима.

Што се тиче политичке стране питања односа Србије са новим областима, овде преовладава мишљење да на Хрватску, због особености њене културе и вероисповести, треба нешто другачије гледати него на Србији ближу Босну и Херцеговину, Далмацију и српски Банат, које би требало припојити и увести општи српски начин живота. Питање односа православне Србије и католичке Хрватске има много заједничког са нашим пољским питањем, те зато Србе јако занима како је то уређено у Русији. Овде постоји тежња да се,

пошто се заштите сва питања општедржавног карактера, што шире издвоје питања културног самоопредељења и локалне привреде и препусте аутономији или, како овде кажу, народној управи хрватског народа.

Међутим, остаје нејасно питање општедржавног представништва уз постојање локалног сејма. Српска скупштина одлучује о општедржавним питањима, али истовремено и питањима која су за Хрвате споредна, пошто се тичу садашњих области Србије. Кад већ Срби неће утицати на хрватске локалне ствари, зашто би Хрватима било дозвољено да учествују у решавању српских ствари. Отуд искрсава питање образовања посебне делегације за општедржавне ствари или издвајања посебне категорије српских ствари које ће решавати скупштина, без учешћа хрватских представника.

Сва та сложена питања тек се назначују. Не може се рећи у шта ће се преобразити садашња Србија уколико се више него удвостручи по броју становника. Нове придошлице са собом ће донети и нове навике и схватања. Између осталог, и то донекле приморава Србе да држе до православног становништва Македоније, како би имали језгро једнородног становништва.

Примите итд.

Трубецкој⁶

Са руског превео:
Петар Росић

Објављено у: Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг.: Серия 3. 1914-1917 гг. Т.7.ч.1, Подгот. к печ. Ф.О.Нотович, Ленинград: Госоцэконизд, 1935, 111-114.

6 Григорий Николаевич Трубецкой, 1873–1930. Руски дипломата и публициста. Посланик у Србији био је од 1914. до 1915. године

Превод легенде:

Цвијићева карта

Размера

Условне ознаке

- Садашње границе држава
- Зацртане границе будуће Србије
- Територије којих се, како се сматра, може одрећи
- Граница између православног и католичког становништва Босне и Хрватске

Примедба: На оригиналу су називи на српском

Аустроугарска колонизација у БиХ у служби политике и вере

Великих и малих сеоба становништва било је током целог постојања људског рода. Неке од њих су биле добровољне, углавном због тражења бољих услова за живот, а већи део је био изазиван присилно због борбе за територије или због других разлога од којих су најчешће у основи били верске природе. Државе су, вођене интересима, своје границе протезале и изван граница свог, етничког народа, па су, да би обезбедиле лојалност осталог становништва и унутрашњу стабилност, прибегавале различитим поступцима. Од присилног пресељавања, каквом је био изложен и јеврејски народ још у старом веку, репресалија и других присилних мера, до давања извесних права и привилегија. Такве мере су некада доводиле до нестанка читавих народа. Једна од држава која је имала веома богато искуство и широк спектар различитих поступака у овој области живота и која их је примењивала све време свог трајања, била је Хабзбуршка монархија. Била је то држава у којој су живели бројни народи различитих вера и коју је било тешко одржавати. После Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине, поред дотадашњих великих националних проблема са Мађарима, Италијанима и словенским народима, била је присиљена да се бави и решавањем јужнословенског питања. То питање је постало веома важно и било је јасно да ће његово решење сасвим сигурно суштински утицати на даљи опстанак монархије. Заменивши ослабљени турски утицај својим, Аустроугарска је почела са предузимањем низа јавних и тајних мера у том правцу, како би обезбедила своје постојање.

У основи јужнословенског проблема је било решавање српског питања. Независност Србије је била застава за бројне Србе који су живели у двојној монархији и према којој су гледали као према земљи која ће их ослободити и окупити у једној држави. Знајући то, Аустроугарска је

правила различите планове за решавање овог питања које је за њен опстанак било изузетно важно, а време које је дошло показало је да је било и најважније. Сви планови су се углавном сводили на два могућа решења: или ће Србија бити тако војно поражена и економски уништена да у дугом периоду неће моћи бити никаква претња Аустроугарској, или ће и сама на неки начин бити укључена у аустроугарске земље. За оба решења, неопходан услов је био ратни сукоб и пораз Србије. Да би прекинула хомогеност српског живља на својој територији а нарочито у Босни и Херцеговини, чиме би ослабила његову снагу и разлоге за уједињење са Србијом учинила мање могућим, планирала је и вршила планско насељавање другим, лојалним групама народа. То насељавање је вршено највише у Посавини, Босанској Крајини и дуж реке Дрине, и за циљ је имало, поред привредних, „прошаравање српског становништва са другим елементима“, како је то насељавање назвао тадашњи управитељ БиХ и министар финансија Б. Калај.¹ Касније би се, како се сматрало, демографским и економским јачањем та насеља проширила и извршила слабљење и прекидање веза између српских насеља.

Истоветне мере је предузимала и мађарска краљевска влада насељавањем мађарских колониста у Бачкој. Мађари су били, што се тиче бројности становништва, у веома неповољном положају, јер су и поред бројних мера и помаћивања делова других националних заједница, свој проценат у угарској држави са 37 одсто из 1840. године, једва успели да подигну на 48 одсто у 1910. години. Они су у одабраним подручјима подизали насеља у концентричним круговима, тако да се српско становништво које се нашло између њих топило, било исеља-

¹ Према Т. Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе*, Историјски часопис, књ. XXXVI, Београд, 1989, стр. 115.

вањем или помађаривањем. Због чувања својих насељеника нису дозвољавали да се ико, осим једне групе, исели у БиХ, иако је било доста заинтересованих због повољних услова насељавања.

Босна и Херцеговина је током деветнаестог века сваким следећим даном постајала све значајнија и свако решавање јужнословенског питања је полазило од ње. Срби и део муслимана нису пристајали да своју судбину удруже са Хрватима којима је ова, бивша турска област, била та корећи обећана. Планиране промене државног уређења су водиле ка томе, Католичка црква је водила неприкривену верску и политичку активност у том правцу. Бројност и хомогеност српског живља у БиХ и непрекидност насељавања до реке Дрине је била велика препрека за такво решење. Тај проблем је раније мучио и Турску царевину, чим су планирали 1865. године, по извештају италијанског конзула из Сарајева, да раселе Србе са леве обале Дрине и да на њихова имања населе Черкезе и остале муслимане. Неколико година потом, 1872, по извештају аустријског конзула да босански везир Расим-паша намерава да насели сто католичких породица у околину Бијељине, како би нарушио убедљиву бројност Срба, конзулу је одговорио лично гроф Андраши. У поверљивом писму није крио одушевљење таквом идејом и саветовао је да се таква акција прошири и дуж црногорске границе. При том је обећао сваку подршку и материјалну помоћ која би ишла преко Католичке цркве. Тим, очигледном познатим путем, помоћ је ишла и раније и касније. Помагању насељеника преко Католичке цркве из фондова намењених религијским и просветним активностима, двојна монархија је касније често прибегавала кад год би се јавно издвојена средства показивала недовољним. Због великог трошења новца за верске и политичке циљеве, Надбискупија врхбосанска у Сарајеву, којом је управљао Ј. Штадлер, упадала је више пута у велике финансијске проблеме. Ти су дугови на чудесан и непознат начин били увек одуживани. Један од начина како је Земаљска влада помагала Католичку цркву видљив је из мемоара Л. Билинског, тадашњег

управитеља БиХ, када помиње да су српски посланици једном приликом одбили да гласају за усвајање депозитног фонда који је повећан са 100.000 на 200.000 круна, „премда је тај новац највећим делом ишао за вјерске, културне и хуманитарне циљеве у земљи. На неки начин, углавном за католичке циљеве...“² Интереси Католичке цркве и аустроугарске државе су били у то време веома повезани.

По окупацији БиХ, одмах се појавила идеја о насељавању страног сељаштва, и није нимало чудно што је први позив за њено насељавање упутио један католички свештеник огласом у немачким новинама. Каснијим истраживањима, показало се да је то био Ф. Пфенер, старшина католичког самостана из околине Бање Луке.³ Католичка црква је увек сматрала да колонизација треба да буде „у интересу католицизма, који чини најсигурнију базу аустроугарског посједа Босне и који ће врло брзо избацити многобројне Турке“.⁴ Ни по слому двојне монархије, циљеви ове цркве се нису нимало променили. Доста времена касније, 1939. године, Степинац је по завршеном разговору с Влатком Мачеком у свом дневнику записао, како наводи више аутора, да је потребно још „добро провођених планских колонизација“, како би Босна брзо постала „нашом“.

Предложене „Одредбе о колонизацији у БиХ“ су усвојене тек јула 1880, али су први колонисти из Рајнске области већ стигли 1879. године, одазивајући се на поменути позив католичког свештеника. Занимљиво је да је понуда за насељавање једне мађарске групе која је исказала жељу за доласком у исто време, глатко одбијена. Влада је насељенике из Угарске очигледно радије усмеравала на Бачку. Иако је званично влада насељавала колонисте због велике потребе за подизањем пољопривреде и индустрије, како би се и домаће становништво упутило

2 L. Bilinski, *Uspomene Leona Bilinskog*, Sarajevo, 2004, str. 81

3 Б. Милошевић, Аустроугарска политика у Босанској Крајини у окупационом раздобљу 1978–1908. Гласник Удружења архивских радника РС, год. I бр. 1, Бања Лука 2009, стр. 264.

4 Према Т. Краљачић, стр. 112.

у савременију обраду земље, јасно је из свих поверљивих извештаја да је то било у другом плану. Први и основни задатак је био да се осетљиво подручје насели поверљивим и ода-ним становништвом и тиме разбије етничка јединственост српског простора и становништва. Тамо где нису оснивана насеља, подизане су велике касарне, као на пример у Фочи, Вишеграду и на Палама.

Позив за насељавање је дошао у време великих исељавања из Европе, када се за придобијање колониста морало издвојити доста средстава да би понуда била прихватљива. Бар у оној мери коју су имале понуде о пресељењу у Северну и Јужну Америку или на неки други континент. Из Хабзбуршке монархије се тих године исељавало око 20.000 годишње и тај број се стално повећавао. Углавном се исељавало словенско становништво, како се види по укупном броју и националној структури исељених. У 1901. години иселило се 113.300 људи, а од тог броја 77.105 је било словенског порекла. У 1905. години иселило се 275.723 људи, од чега је било 166 394 словенских душа. Такав однос у структури исељених је био и раније и касније. Агенти компанија које су превозиле исељенике преко мора, терани жељом за профитом, стизали су у најудаљенија села и продавали карте за превоз железницом до лука и бродом даље. Забележено је да је у појединим херцеговачким селима остајало преко 80 девојака које нису имале за кога да се удају и да су бројни крајеви сасвим опустели. Од 1871. до 1915. године, из Аустро-угарске се иселило 4.383.000 људи. Највећи део исељених је био из крајева ближих мору, па су тако и Италија и Црна Гора остале без великог броја становника. Руски посланик са Цетиња је јављао 1906. године да „емиграција продужава да расте с ужасавајућом брзином, становништво ишчезава на очи.“⁵

У светлу ових догађаја, да би се придобило циљано, пре свега немачко становништво, Земаљска влада у Сарајеву је издвајала велика

средства. Поклањала је државну земљу или је помагала откупљивање приватних поседа, додељивала бесплатно грађевинско и огревно дрво, помагала новчано при куповини семена и стоке. Наравно, ослобађала је и од пореза на више година. Како изгледа, помоћ државе није била иста у свако време, нити иста у свим насељима. Насељеници у Брањеву су 1891. године приликом насељавања добили по седам ланаца земље и по 200 форинти и били су ослобођени пореских обавеза три године.⁶ О коликом се новцу ради види се и по томе да је цена једног јутра земљишта коштала од две до 15 форинти, зависно од квалитета земљишта. Свакако су добијали још помоћи преко Католичке цркве, у чему се нарочито истицао као организатор самостан „Мале звијезде“ и његов старешина Франц Пфенер. У случају прве колоније Виндхорст код Босанске Градишке, видимо да почетни услови нису били исти, Земаљска влада је помагала што јавно, што тајно, да се откупе приватна имања, додељивано је дрво за градњу и огрев и пореска ослобађања су била на дужи период. По западању у кризу влада је опет помагала тако да су од Виндхорста, и касније од Франц Јозефсфелда, код Бијељине направљена веома успешна и просперитетна насеља. Као пример индиректне помоћи насељеницима може да послужи изградња великих одбрамбених канала и насипа који су изграђени после две велике поплаве Јозефсфелда.

Сва су насеља добијала цркву и школу на свом језику. По уређењу катастра, босанскохерцеговачка влада је могла да пружи боље услове, јер је одобравала насељавање на државној земљи и самим тим да понуди више земље досељеницима, али и за изградњу цркве, школе и обавезно општине у сваком већем месту. Површина просечног поседа колониста је била тада од 10 до 12 хектара и они су, после симболичног закупа на десет година, постајали власници додељене земље. Школе су биле организоване са наставом на матерњем и немачком језику, а српскохрватски језик се учио од друге године школовања.

5 М. Екмећић, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941*, str. 122.

6 Б. Дробњаковић, *Воденице на Дрини и на њеним при-токама*, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. 8, Београд, 1933, стр. 2.

Оне су биле носилац националног идентитета и целог друштвеног и културног живота и по начину организовања су биле државне, верске или приватне. Земаљска влада је улагала много новца и напора како би те школе биле брана од могућег мешања са околним становништвом, па самим тим препрека могућој асимилацији. То је истовремено и јасан знак да властима није био први циљ насељавања подизање економије и привреде, него стварање пукотина на хомогеном српском подручју.

Број исељеника из БиХ у раздобљу од 1883. до 1912. године је био око 263.000 и, што је занимљиво, број исељених из политичких и верских разлога је премашивао број исељених због економске ситуације. Из ових разлога су се исељавали једино муслимани и Срби, чије је исељавање држава и подстицала. У исто време, уселило се око 230.000 досељеника, од којих је преко 13.000 било страних чиновника.⁷ Поред чиновника, колониста, војних лица, железничких и других радника, било је доста трговаца и других пословних људи, од којих се већина досељавала са својим породицама.

Насељавање странаца је изазивало велики отпор у српском и муслиманском делу становништва. Била је то стална тема у локалним листовима, а највише у српским, како је извештавао немачки конзул из Сарајева. Осуђивање колонизације у муслиманском делу јавности је почело онда када се она већ сасвим завршила, око 1906. године, тако да је сав отпор према њој носио српски народ и штампа, против кога је колонизација и била највише усмерена. Постоје подаци о захтевима преко 100.000 сиромашних сељака који су тражили земљу, али је, за разлику од странаца, нису добили. Тај број се повећао на скоро 200.000 пред почетак великог рата. То је можда и један од разлога што званични подаци о броју досељених у актима Земаљске владе у Сарајеву нису тачно приказивали право стање. У 38 колонија, како се наводи у званичном извештају, до краја 1905. године насељено је 13.340, а у другом извештају је поменута бројка

од 9.660 лица за исти период.⁸ Познато је да је насељавање потпуно забрањено од краја 1905. године и да су управо због тога ти извештаји и прављени. Само три године касније, „заступник колониста у Босни и Херцеговини Макс Брабец наводи у свом меморандуму од фебруара 1909. да се укупно у земљи налази 30.000 колониста.“⁹

Довођењем своје администрације и усељавањем, највише се поправила бројност народа католичке вероисповести, али је српско становништво и даље било најбројније. „Од 1879. до 1910. број православних је и поред великог исељавања порастао за 66% (од 496.000 на 825.000). Број католика је порастао за 107% (од 209.000 на 434.000),¹⁰ а број муслимана је порастао за свега 36% (од 448.000 на 612.000).¹¹ Као илустративан пример промењене етничке слике због извршене колонизације је прњаворски срез у коме је пре почетка насељавања било 243 католика а 1910. године је имао 13.700 особа католичке вероисповести. Тиме је проценат српског становништва са 83% пао на 60%.“¹² Бројност муслиманског живља није била сразмерна расту осталог становништва, због великог исељавања у Турску после Берлинског конгреса. То исељавање се није никада прекидало и, како је Ј. Цвијић тврдио на више места, није било изазвано економским стањем, већ је искључиво било мотивисано верским разлозима.

Аустроугарске власти нису успеле да остваре све планове о колонизацији, нарочито оне који су се односили на Херцеговину. Још 1882. године је Б. Калају, управитељу БиХ, предочен план о насељавању граничног појаса Херцеговине према Црној Гори. Размишљало се о досељеницима из Тирола, који би били поуздано

8 Министар Буријан је тврдио да је од окупације БиХ до краја 1900. године насељено 10.093 особе.

9 Т. Краљачић, стр. 121

10 У католике су сврстани и старокатолици, углавном досељени из данашње Украјине, који су због касније организованих притисака којима је руководио Алојзије Степинац пре и за време НДХ, углавном напустили стару веру.

11 М. Екмећић, стр. 123.

12 Б. Милошевић, стр.263.

7 М. Екмећић, стр 125.

становништво и који би прекинули утицај и комуникацију херцеговачког становништва са црногорским. Пошто се знало да нема довољно слободног земљишта за насељавање, планирало се и присилно исељавање, јер се у плановима наводи да досељеници морају бити вични оружју како би се могли одбранити од бивших власника имања. Рачунало се и на имања исељених муслимана у Турску, која би послужила као први степен у великом послу, али се показало да су та имања углавном купо-продајом већ прешла у приватно власништво. Ти планови који су као најповољније земљиште за насељавање узимали простор око Билеће и Невесињског поља, морали су због недостатка земљишта и могућег оружаног отпора српског и црногорског становништва, да буду одгођени.

Да би дошло до „бројног и материјалног јачања католичког елемента у земљи, посебно наспрам православних“, ¹³ појавили су и предлози 1908. године о насељавању ислужених подофицира и њихових породица. Приметно је у извештајима и предлозима како је време пролазило, да се само српско становништво почиње помињати као непоуздано. Пред само избијање и током првих дана рата, из граничних области према Србији и Црној Гори, због страха посејаног пропагандом а и због ратне опасности, избегло је око половине муслиманског становништва, како је Земаљска влада тврдила и тиме државне планове о прављењу етничког зида учинила привремено још тежим. Наставак даљих ратних операција и повлачење српске војске, пружили су могућност аустроугарским властима да потпуно остваре своје планове о разбијању јединственог српског простора. Земаљска влада је полазила од чињенице да ће држава Србија и после рата постојати у неком облику и да „за наше добро ми морамо за босанску границу тражити најбоље могуће рјешење“. ¹⁴ Врло брзо су донети прописи о прогонству из земље и о одузимању покретне и непокретне имовине

осуђених. Већ до новембра 1915. године, на прогон и конфискацију целокупне имовине било је осуђено 11.951 лице српске националности. ¹⁵ Заједно са њима су прогнане и отеране у бројне логоре њихове породице, жене и деца, из којих се вратило мање од половине преживелих. Посебно је тешка била судбина дечака од седам до 15 година који су били у логору за децу у чешком месту Браунау. Тамо је било отерано око 5.000 дечака, од којих је више од половине умрло од глади.

По томе што је из срезова према Дрини осуђено преко 80 одсто укупног броја, види се намера државних органа да испразне овај простор од Срба. Иницијатива да се на ове просторе населе заробљени немачки сељаци који су били мобилисани у руској војсци, опсежно је разматрана на свим нивоима власти. Та идеја је одбачена у корист оне која је изгледала боља и дуготрајнија. Одлучено је да се на тај, испражњени простор, насели „друго, измијешано становништво, првенствено муслиманско и католичко, из других крајева Босне и Херцеговине, те ратне инвалиде, ислужене војнике, подофицире, жандарме и финансијске стражаре. Дио српског становништва треба одатле иселити у подручја удаљена од границе.“ ¹⁶

Исељавање и прогони за Србе са ових простора нису били завршени са овом годином, нити само на основу закона. Нити са Великим ратом. Аустроугарске власти су, започевши политику разбијања српског јединственог простора, наставиле са репресивним мерама, прогонима и убиствима, тежећи да на тај начин физички униште или бар смање српски народ. Време које је касније дошло је поново пробудило старе непријатеље и поставило исте циљеве, а интереси бивших савезника нису више били исти. Посматрано у таквом светлу, прве колонизације у Босну и Херцеговину су биле само почетак процеса који и данас траје.

Велибор Видић

13 Т. Краљачић, стр.115.

14 I. Hadžibegić, Ideja o naseljavanju ruskih ratnih zarobljenika njemačke nacionalnosti u Istočnoj Bosni krajem 1915. i početkom 1916. godine, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXXIX, Sarajevo, 1988, str. 160.

15 исто

16 исто, стр.161.

Борбени дух у смеђем сукну и „балканским сандалама“

Опис српске војске у Тајмсовој историји рата

Један од најстаријих и најутицајнијих дневних листова у Великој Британији и у свету, *The Times*, који излази у континуитету од 1785. године, по избијању Првог светског рата 1914. године покренуо је издавање посебног недељног додатка *The Times History of the War*. Идеја главног уредника Викама Стида¹ је била да недељно издање не садржи само пуки резиме онога што је током седмице објављивано у дневном листу, већ да садржи и анализе текућих догађаја. Намера је била да се публици понуди најпрецизнији и најобухватнији преглед рата. Сматрало се да ће читав корпус представљати незаобилазно штиво за јавне и приватне библиотеке. Текстове за то издање објављивали су аутори од великог искуства у области политике и војске, дописници с ратишта и сведоци догађаја. Уредници су у уводу истакли и методолошка ограничења тог начина писања о рату, указавши на то да тако приказана историја текућих догађаја није упоредива са резултатом рада историчара који, годинама доцније, ствара из сасвим друге перспективе. Читав подухват који је отпочет током ратних година, компетиран је 1921. године у 22 тома, укупног обима од 11.000 страна, са хиљадама фотографија, графикона, илустрација и карата. Готово сто година касније, *Тајмсва историја рата* представља одличан извор за проучавање представа о рату, начина савезничке пропаганде и имаголошке студије. Комплетно издање је дигитализовано и објављено 2007. године на порталу *Internet Archive*,² у неколико формата

(Full Text, PDF, B/W PDF, EPUB, Kindle... итд.). Овде доносимо превод 39. поглавља из другог тома, посвећеног српској војсци.³

Српска војска

Значај ратног искуства – Србија у Балканским ратовима – Ранија историја – Зависност од Аустрије – Ново доба – Краљ Петар и М.⁴ Пашић – Русофилска политика – Аустро-руске напетости – Први балкански рат – Марш на Драч – Други балкански рат – Битка на Брегалници – Војна организација – Обука – Први, други и трећи позив – Распоред – Бројно стање – Наоружање – Дух српске војске – Црногорска војска

У поглављу о „борбеним врлинама војске“, Клаузевиц, највећи савремени теоретичар рата, утврдио је да се непокориви борбени дух, који претвара храброст и издржљивост у урођену навику, може стећи само успехом у рату. „Тај дух“, писао је, „може настати само из два извора, и то само ако су обједињени: први је низ ратних победа; други је дејство војске доведено до врхунца“. Историја му свакако даје за право. Ова његова реченица сажима тајне освајања Александра и Наполеона и објашњава припреме за пруске победе над Француском 1870. Године, ранијим успесима у данско-аустријском сукобу. Непобедива војска мора имати веру у себе, а та вера се обично темељи на славној прошлости.

Аустрија је имала неколико значајних предности. Била је бројно надмоћна; имала је финансијске ресурсе; имала је развијенију мрежу путева,

1 Henry Wickham Steed (1871-1956), британски историчар, новинар, уредник *Тајмса*, у време Првог светског рата врло ангажован у британској ратној пропаганди (Garry S. Messinger, *British Propaganda and the State in the First World War*, Manchester, 1992), велики заговорник стварања југословенске државе.

2 Видети: *Internet Archive*, <https://archive.org/search.php?query=The%20Times%20History%20of%20War%20AND%20mediatype%3Atexts>, [10.12.2014].

3 За мере наведене у енглеском мерном систему није вршена конверзија, а очигледне фактографске или штампарске грешке разрешене су у напоменама.

4 У оригиналу погрешно, треба Н. [Никола] Пашић (прим. прев.).

пруга и индустрије и образованије официре и људство. Укратко, била је то цивилизована модерна сила која се суочила са примитивном сељачком државом. Али „борбени дух“, ако је Клаузевиц разумно закључио, био је на страни Србије. Аустријске јединице кренуле су на бојно поље притиснуте наслеђем пораза. Србијанци⁵ су изашли свежи из победа над Турском и Бугарском. Стекли су навику да побеђују. Веровали су у себе, своје другове, своје заповеднике. Очекивали су да ће опет постићи оно што су они постигли на Куманову и Брегалници. За собом су имали не једну, већ низ победа. Поврх тога, неки од њихових подвига – страховити марш кроз албанске снегове све до Драча, и тврдоглава борба са Бугарима – заслужили су да буду названи „врхунским дејством војске“. Знали су да могу и смеју да ураде било шта што је људски створ у стању да учини. Изван сваке сумње је да је то била најискуснија војска међу војскама на бојном пољу. Малобројни су генерали Француске и Немачке који су као нижи официри 1870. године били непосредни сведоци сукоба са цивилизованим непријатељем, а значајан део британске и руске војске био је у Јужној Африци и Манџурији. Цела српска војска је сама прошла кроз тешко искушење. Научила је како да се прехрани прелазећи турске путеве и пруге. Морала је да импровизује тамо где су друге војске биле издашно обасипане новцем и техником. Под кишом метака се упознавала са свим тактичким операцијама, које су други посматрали само на маневрима. Имала је могућност да, после најтежих искушења, од страни лошије и да унапреди способније официре. Сваки човек је у строју стекао тај „други налет“ храбрости, који чак и људе нервозног темперамента прибрано води у следећу борбу. Али, у још већој мери је значајно што су имали искуство непрекинутог низа нимало лаких победа.

Војна историја мале краљевине била је све до последњих ратова једнако злосрећна. Краљ Милан

5 Термини *Serbian* (Србијанци) и *Serbs* (Срби) се користе наизменично кроз цео текст, без јасног разлога. Највероватније је већи број аутора учествовао у писању текста, а нису сви разумели разлику између та два израза. Ова примедба се односи на цео текст (прим. прев.).

Обреновић објавио је рат Турској 1876. године, као наставак народних немира у Босни, али је био поражен. Једанаест година касније, када је Источна Румелија изненада збацила турску власт и ујединила се у нову кнежевину Бугарску, Срби су, вођени несрећним импулсом љубоморе, настојали да спрече повећавање суседне словенске државе. Жустро су одмарширали до Софије. Иако је због повлачења руских инструктора бугарска војска била ослабљена, ипак је успела да сломи српску војску на Сливници, а Србија је спасена од даљег напада само захваљујући вету Аустрије. Тај двоструки пораз, прво од Турске, а онда и од Бугара, за природну последицу имао је пад самопоуздања читавог народа. У ситуацији у којој се Србија налазила, било је неизбежно да ће пожелети да се прошири. Мала краљевина обухватала је тек један део српског народа. Поврх тога, све њене границе су биле копнене, тако да је њен економски опстанак зависио од добре воље Аустрије, уколико себи не обезбеди луку. Краљ Милан, паметан али лакомислен и раскалашан владар, постао је пензионер аустријског двора. Осим тога, Русија се одрекла свог традиционалног положаја покровитеља и заштитника, и службено признала чињеницу да Србија припада аустријској сфери утицаја. Док год је Србија зависила од Аустрије, било је узалудно потхрањивати њен сан о поновном уједињењу српског народа који је био под аустроугарском влашћу. По свој прилици, није било више наде ни за спровођење политичких амбиција у Македонији. А коначно ослобођење „Старе Србије“, историјске области Косова на њеној јужној граници, Словени из Македоније су пре очекивали од Бугарске него од Србије. Бугарска их је окупљала у својој шизматичкој националној цркви.⁶ За разлику од Бугара, Срби никад нису следили смелу политику раскидања са православном патријаршијом, и због тога нису имали признату националну организацију у Турској. Осим чињенице да су Словени у Македонији по народности и језику били ближи Бугарима него Србијанцима, природно је да су се окренули за помоћ војно способнијој и енер-

6 „Шизматичка црква“ – мисли се на формирање бугарског ергзархата, који није признавао власт цариградског патријарха (прим. прев.).

гичнијој држави. Србија се никад није одрекла својих намера у Македонији. Она је финансирала школе и одржавала герилске групе српских *комита* (герилаца), који су држали под контролом бугарски утицај. Али сваком трезвеном Србину било је тешко да види перспективу. Са озлоглашеним краљем, потпуно под аустријским утицајем, без богатства, без савезника, и са војном прошлoшћу која није слутила ништа осим пораза, било је тешко осећати сигурност у српском националном покрету. Мала краљевина била је предодређена за живот у устајалој бари. Изгледало је вероватније да ће се једног дана пре припојити Аустрији, и тако се ујединити са аустријским Србима, него што ће ослободити македонске Словене. Последице те депресије биле су озбиљне по читав живот народа. Мало тога је урађено или се настојало учинити на изградњи моћне војне организације, а образовање је било жалосно запостављено. Штавише, током каснијих година владавине Александра, сина краља Милана, у држави је владао терор, који се ширио читавим јавним животом и угњетавао најспособније људе.

Нова ера наступила је повратком династије Карађорђевић, 1903. године. Краљ Петар се показао као правичан уставни владар, а под вођством М.⁷ Пашића и Радикалне или русофилске партије, држава је и по својој унутрашњој и спољној политици следила нормалан пут развоја. Нада се вратила. Будућност се јасно видела. Жеља за проширењем била је подстрек промени читавог јавног живота. Неопходно је задржати се на тим политичким променама, јер је у Србији, као и у свим балканским државама, војска, и то у још дословнијем смислу него у другим европским државама, била наоружани народ. Нема професионалног војничког слоја, јер нема класе земљопоседника међу којима је војни позив био наследно занимање, са традицијом преношеном у породицама са оца на сина. Српски официр је најчешће син сељака, занатлије или судије, и блискији је народу него официр било које војске Великих сила. Тек кад је цео народ почео да жели светлу будућност, војска је могла да се трансформише. Нагли изазов непо-

средне опасности стигао је шест година касније током Босанске кризе. Кад је Аустрија коначно анектирала Босну и Херцеговину, Срби нису могли да мирно пређу преко тога и да прихвате неизбежно. Протестовали су и изазвали тиме бес Аустрије, и неколико недеља је изгледало да је рат на помолу. Војска се ужурбано припремала за најгоре, наоружање се сакупљало, читав народ се припремао за оно што би могло да се деси, за борбу на живот и смрт.

У том ризичном часу створена је модерна српска војска, а мир, који је за неко време био осигуран, био је толико очигледно привидан, да је подстицај и даље постојао. Од те кризе, надаље, Срби су почели да се пореде са Пијемонтом. Та мала краљевина победила је Аустрију и на крају постала језгро уједињене Италије. Срби су закључили да историја треба да се понови, а млађа генерација се називала пијемонтешком партијом. Прво је било неопходно створити војску, а проба 1912. године је показала колико су добри били ти млади људи. Војна странка је расла, са престолонаследником на челу и са официрима краљеубицама, који су могли да утичу на националну политику, као вођама. Пијемонт је успео у последњем кругу битке, јер је иза себе имао Луја Наполеона. Србија је сматрала да је стална напетост између Аустрије и Русије гаранција да ће једнога дана моћи да се ослони на руску помоћ. Кад је у пролеће 1912. године, под вођством М. де Хартвига,⁸ руског посланика у Београду, ушла у Балкански савез, могуће је да су њени државници у борби против Турске видели само увод у стварну битку са Аустријом. То је, можда, једини разлог зашто је у тајном споразуму о деоби тражила тако скроман удео у коначним плодовима победе. Други разлог је био тај да је она једва веровала у сопствену снагу. Далеко од тога да је у Балкански рат ушла у стању претераног самопоуздања. Тај догађај ће показати какву огромну промену је донело неколико година опасности и амбиције које су се уткале у морал војске, потучене од истих противника 1876. и 1885. године.

7 У оригиналу погрешно, треба Н. [Никола] Пашић (прим. прев.).

8 У оригиналу погрешно, треба Н. [Николај] де Хартвиг (прим. прев.).

У првом од два балканска рата, српска војска није била на неком озбиљном искушењу. Турци су распоредили своје снаге да дочекају бугарски напад на Тракију. Штавише, турске јединице су могле да буду упућене једино у Тракију, јер је грчка флота држала Егејско море и одвојила турске јединице у Македонији. Србијанци су, после прве битке, имали бројчану предност, а сусрели су се са војском која није могла да добије појачање. Али, битка је ипак показала њихову снагу организације и способност брзог кретања. Са материјалне стране, њихов учинак је био тријумф воље и домишљатости над сиромаштвом и неадекватним ресурсима. Пруге Србије су све биле са једним колосеком, а постојала је само једна главна саобраћајница, која је пратила долину Мораве од Београда до Ниша, а одатле прелазила стару турску границу и улазила у долину Вардара код Скопља. Једна од пет дивизија српске војске морала је да врши мобилизацију у подручју Зајечара, где пруга није била завршена и где се користила само за локални саобраћај. Преко тих пруга, од којих је већина саграђена на компликованим стрминама кроз планинске пределе, војне композиције могле су да пузе у просеку десет миља на сат. Путнички саобраћај зависио је делом од товарних коња, али углавном од лаких кола са воловима, које су водиле стрпљиве и упорне групе људи, крећући се просечно једва две миље на сат. Мобилизација је спроведена за око десет дана, брже него што је заинтересовани посматрач могао и да помисли, и Србија је на бојно поље извела много више војске него што су је на то обавезивали споразуми. Прва озбиљна битка у рату десила се недељу дана по установљавању врховног штаба у Нишу. То се десило 23. и 24. октобра код Куманова. Турци, који су бројали око 40.000 људи, заузели су јаке позиције из правца Скопља, чиме је требало да препрече српско надирање. Некаквом невероватном забуном, неки од њих су добили празне чауре. Било је потребно само одлучно наступити бајонетима да би се Турци истерали са главних положаја. Иако су Срби заробили само дванаест пушака, повлачење се претворило у пораз. Турски командант напустио је своје војнике, многи официри су се пресвукли у цивилну одећу и побегли. Том битком Србијанци су добили

читаву северну и централну Македонију, а у руке им је пала и главна железничка пруга са чвориштем и складиштима у Скопљу. Чувена је била и битка за Битољ, не само зато што су Турци тај врло важан град бранили са истрајношћу и умешношћу (то није било утврђено место), већ и због тога што је требало да Срби прођу кроз кишу и поплаве у рану зиму, да газе преко поља прекривених водом и да савлађују бујице које су им досезале до прса.

Још упечатљивија проба морала и издржљивости српске војске био је зимски марш преко Албаније до Драча. Српски марш био је победа над даљином, планинама и зимом. Пuteви којима је војска пролазила били су на неким местима пуки рубови литица, тако уски да је пртљаг могао да пренесе коњ натоварен само са једне стране. Нижи пут био је толико лош да су људи често морали да простиру шињеле како би попунили бразде преко којих је требало да пређу топови. Већи део земље коју је војска прелазила био је практично ненасељен, а сва њихова храна био је хлеб који су са собом понели.

Права проба великих размера била је у другом рату, који је почео лошим знамењем. Бугари су били успешни у првом нападу. Успели су да пређу Вардар и, будући да су били бројно надмоћни, жестоко су поразили српску војску на мосту код Криволака на Вардару. Претходни успех био је, међутим, поновљен и Срби су, враћајући се са појачањем, поново заузели ту важну позицију. Права борба била је дуготрајна битка за запоседање плодне равнице Овче Поље, које је било кључ за северну Македонију. Та битка код Брегалнице, како је названа, мора да је била једна од најупорнијих битака у војној историји. Највероватније није било озбиљних разлика у бројном стању, али су Бугари били исцрпљени после осмомесечне борбе у којој су морали да се суоче не само са Турцима, већ и са колером. Срби су били знатно мање ангажовани, а многи су ишли с времена на време на одсуства. Бугарске планове су били пореметили сукоби између војних заповедника и цивилне власти, која је у једном тренутку престала да се бори и наредила повлачење са већ заузетих позиција.

Осим тога, њиховој артиљерији недостајало је муниције. То је била битка међу брдима у земљи без готово иједног пута, која није пружала прилику ни за какву деликатнију тактику. Не постоји ауторитативни опис борбе из пера неког неутралног очевица. Извештаји које је писац добио од официра са обе стране, стварали су утисак да се борба састојала од низа бескрајних битака за заузимање тврдоглаво држаних положаја, који су заузимани и поново освајани бајонетима у крвавим борбама. Две војске су биле прави супарници и показивале су исту упорну издржљивост и храброст у борби прса у прса. Постојао је још један морални резултат те братоубилачке борбе. Можда је продубила мржњу двају сродних, али супротстављених народа, али је успостављено узајамно поштовање. Ниједна страна није показивала много обзира према савременим правилима цивилизованог ратовања, па је Карнегијева комисија закључила да су Срби и Бугари, као и Грци и Турци, једнако кршили Хашку конвенцију. Но, Срби и Бугари су бар коначно признали једни другима храброст и „борбени дух“. Писац је више пута и од Срба и од Бугара чуо признање да је рат доказао једнакост двеју армија. Брегалница је засигурно била српска победа. Завршила се заузимањем жељене равнице од стране српске војске. Али, била је далеко од кључне и завршне победе. Бугари су изгубили тек око 15 миља земље; само их је интервенција Румуније натерала да склопе мир. Остале ратне операције биле су неважне. Срби су одбили слаби бугарски упад на своју територију, али нису успеле да заузму бугарски град Видин. Од српских жртава било је 5.000 мртвих и 18.000 рањених у борби против Турака и 7.000 мртвих и 30.000 рањених у много крађој и концентрисанијој борби са Бугарима. Већина тих потоњих жртава биле су на Брегалници. Ови бројеви представљају страшно велики проценат укупног броја учесника. Активна војска у Србији, осим „трећег позива“ или територијалне војске, која је ретко била под ватром, једва да је бројала нешто више од 180.000 људи. Уброје ли се ту и они који су подлегли ранама и колери, трајни губитак био је око 19.000 људи – било је то истинско десетковање.

Други рат је подигао углед српске војске још и више него први. Показао је њене квалитете у бици са бугарском војском, чије су победе у Тракији навеле квалификоване посматраче да их изједначе са западноевропским трупама, бар у примитивним ратничким врлинама. Сумња у себе која је остала у свести Срба због несрећне војне прошлости, нестала је заувек. Они су победили Турке и поразили Бугаре. На то су били поносни, и са новим самопоуздањем и са пробуђеним амбицијама о себи су мислили као о Пијемонту Балкана, усмерили су своју снагу и војне способности ка постизању још већих подвига, ка ослобађању својих сународника у Босни и Хрватској од аустријске власти. Такав исход допринео је, према Клаузевицевој фрази, „борбеном духу“.

Организација

Војни систем у Србији се одувек заснивао на општем војном року, обавезном за све способне мушкарце од 21 до 45 година. Постојала је обавеза служења у милицији⁹, која се могла сматрати званичном, за младиће од 17 до 21 година, и оне старије од 45 до 50 година. Жртва која се тражила од младих регрута била је мање мучна него у богатијим земљама Континента. Србија је била приморана да се бави привредом и држала се политике да регруте држи под заставом само у минималном периоду неопходном за обуку. Пре припајања Македоније, 1913. године, број младих људи који су пунили 21 годину износио је сваке године око 25.000. Елиминисање здравствено неспособних и оних који су били ослобођени војног рока по различитим основама, резултирало је, међутим, знатним смањењем тог броја, тако да је само око 18.000 регрута одлазило на обуку сваке године. Уобичајени војни рок у пешадији био је 18 месеци. Али, сматрало се да бар они боље образовани могу бити оспособљени већ за шест месеци, тако да је годишње тек између половине и трећине контингента било под заставом током читавог периода. Служење рока у коњици и ар-

⁹ У овом контексту реч милиција односи се на војску коју су организовани грађани, наоружани народ, а не на полицију, како се назива оружани део јавне безбедности у неким земљама (прим. прев.).

тиљерији трајало је две године. Једанаест годишта (од 21 до 31 године), млади људи су били обавезни да служе у првом саставу активне војске, познатој као први позив. Као резервисти су могли бити позвани до 20 дана годишње на вежбу, али је та обавеза ретко кад спровођена.

Други позив је представљао резерву састављену од људи од 31 до 38 година. Није било сталног кадра за формирање независних јединица од те класе. Првенствено је била намењена попуни, како би се оснажио први позив у случају да дође до губитака. Али, последњих година учињено је много да би се они оспособили за независну службу. Официри, који су у миру били углавном сељаци или занатлије, подстицани су да прате наставне курсеве. Људи су повремено били позивани на десетодневне вежбе. У току Балканских ратова велики број батаљона био је организован од другог позива, који је добро служио упркос чињеници да њихови официри, укључујући у неким случајевима и команданте, нису били професионални војници.

Трећи позив чинили су људи од 38 до 45 година, што је одговарало саставу француске територијалне војске. Подразумевало се да су они одговорни само за домаћу одбрану, у оквирима Краљевине Србије. Међутим, они су током Балканских ратова били распоређени да штите комуникације у Македонији. Могли су се срести дуж вардарске пруге у малим колибама од бусења и грања. Учествовали су у одбрани српске територије од бугарског напада, па чак и у неуспешним покушајима да опколе и заузму бугарски град Видин. Како се могло и очекивати, показали су се недовољно умешни у том последњем подухвату, али су били од непроцењиве вредности за досадан, али неопходан посао чувања комуникација. На Балкану сељаци прилично брзо старе, па су ти људи често изгледали старији него они у сличним јединицама у Западној Европи. Нису носили униформе и били су одевени у народну сељачку одећу од домаћег смеђег сукна, са неуредним, али употребљивим балканским сандалама, које су биле везане за ноге тракама и каишевима.¹⁰

Предност организације српске војске била је у једноставности. Бивша краљевина (искључујући Македонију), била је подељена у пет територијалних области. То су били (1) Ниш (2) Ваљево (3) Београд (4) Крагујевац, (5) Зајечар. Имена сваке од тих области изведена су од назива градова у којима је био смештен штаб дивизије. Ниш је био велика, али опустела тврђава, а Београд живописно турско утврђење, од којих ниједна није имала војни значај. Крагујевац је имао арсенал врло ниског производног капацитета. Од тих пет градова, само су два, Ниш и Београд, били повезани теретном железничком пругом, једином у Србији, а чак и она је имала један колосек. Постојала је, међутим, завојита пруга уског колосека која је повезивала Београд са Ваљевом, и друга која је полазила од Ваљева до реке Саве. Крагујевац је такође имао одвојак, који се настављао до тачке (Ужице) недалеко од Дрине и босанске границе. Зајечар је био готово изолован и имао само једну пругу до Дунава. Неподесност српског железничког система представљала је у ратно доба озбиљан недостатак. Унутрашње комуникације биле су оскудне, а две изоловане пруге које су имале своје луке на Сави и на Дунаву, биле би од слабе помоћи уколико би аустријски монитори држали контролу над тим рекама. Не сме се заборавити да српски железнички систем нигде није имао приступ отвореној луци, одакле би могле да се довозе муниција и залихе. Солун је по уговору са Грчком био српска трговачка лука, али није могао да се користи за увоз муниције, а да не угрози грчку неутралност. Једини пут који је био на располагању за ту намену био је дуга планинска рута коју су могли да савлађују само волови, а која је полазила из црногорске луке Бар, кроз брдовит терен до Новог Пазара.

Свака територијална јединица била је подељена у два бригадна подручја, а сваки округ је давао по два пука и четири батаљона. Батаљони су бројали око хиљаду људи, тако да је у ратном стању та пешадија бројала 16.000 људи. Од батаљона у сваком пуку три су постојала у миру, а четврти је састављан мобилизацијом. Уз сваку дивизију био је пук артиљерије, који се састојао од три групе од по три батерије са шест топова (укупно 54). Дивизијска коњица била је слаба, није постојала

¹⁰ Мисли се, очито, на опанке (прим. прев.).

у миру, али је окупљана мобилизацијом као пук од четири ескадрона (400 коњаника) од претходно регистрованих људи и коња. Свака дивизија је имала своје техничке и административне јединице, инжењере и набавно одељење, и њен укупан састав бројао је до 23.000 официра и војника првог позива.

Поред тих пет дивизија са прве линије фронта, постојао је пук брдске артиљерије, који се састојао од шест батерија, шест хаубичких батерија и два батаљона брдске артиљерије. Даље, постојало је посебно одељење коњице састављено од две бригаде, од сваког пука по једна. Његов нуклеус је постојао и у миру. Једна бригада је била смештена у Београду, а друга у Нишу. Њена ратна снага достигала је 80 официра и 3.200 људи. Уз коњичке дивизије постојале су две артиљеријске батерије (осам топова). Тај први ред војске бројао је, кад се све сабере, око 125.000 официра и људи, са 5.200 коњаника и 330 топова.

Други позив је имао сличну организацију у пет дивизија. Свака дивизија обухватала је, међутим, само три пука (уместо четири), а четири батаљона у сваком пуку бројала су по 800 људи (уместо хиљаду). Уз сваку дивизију ишао је пук коњице, три батерије артиљерије и пионирска јединица. Вредност другог позива деловао је пре Балканских ратова проблематично, а експерти који су писали о српској војсци занемаривали су његово постојање. Постојала је међутим, и та милиција, али је то била милиција обучених људи који су имали искуства у служби, а то искуство је требало да им пружи већу вредност у борби у односу на одговарајуће формације осталих континенталних војски. Њихово наоружање је, међутим, било много слабије од оног које је имао први позив, и само се пешадија (око 48.000 људи) могла сматрати значајним појачањем првој линији фронта. Ефектива активне војске (у прва два позива), није могла бити мања од 180.000, али би се засигурно знатно повећала постепеним прикључивањем добровољаца. Величину српске војске није лако са сигурношћу одредити. Наведене бројке представљају врло конзервативну процену, засновану углавном на калкулацијама експерата који су проучавали њену организацију пре Балканских

ратова. Тада је она била знатно потцењена, док данас постоји тенденција да се у процени претера. Сигурно је, међутим, да је Србија на бојиште извела знатно већи број људи него што су њени критичари и савезници то очекивали. Испоставило се да је други позив изузетно користан. Добровољци су се прикључивали у огромном броју. Неки од њих су били Србијанци из Краљевине који су били изузети из војне обавезе. Други су били Срби из Аустрије или Македоније. Исељеници су се у хиљадама враћали из Сједињених Држава ради борбе. Број од 180.000 као укупан број активне војске је стога лоша процена. Вероватно укупан број није био мањи од 200.000, а можда је био и знатно већи. У тај број уопште није урачунато ново становништво Македоније. Било је бројно, и није било бољег војног потенцијала на Балкану. Али, чинили су га углавном непријатељски расположени Бугари и Албанци. Било је, ипак, припадника српског народа на Косову и Новом Пазару, као и другде где је било српског живља. Сprovedена је мобилизација и постављени су основи сталне војне организације. Неке јединице из Македоније учествовале су у Великом рату, али поставља се питање да ли је Србија могла да се усуди да, без драстичне селекције, те људске ресурсе из Македоније употреби за прву линију фронта. Неке допуне из тог извора, можда и значајне, требало би укључити у нашу процену укупне снаге српске војске. Велики, али не и немогући број људи у активној првој линији био би 250.000. Њима се мора додати око 45.000 Црногораца. Трећи позив, који би био послат на бојно поље само у случају преке потребе, достигао је број од 50.000.

Пешадија првог позива била је наоружана делимично пушкама Манлихер, али углавном добрим Маузерима (М 99, калибра 276 инча¹¹, тежине 9 фунти 4 унце), са капацитетом од пет метака, максималног домета од 2.000 m, око 2.187 јарди – и са почетном брзином од 2.400 стопа). Други позив носио је слабије Маузере М 80, старе пушке којима је капацитет био невешто повећан у српском арсеналу, док је трећи позив имао старе пушке Берданке – једнометке. Митраљеви Максим су

11 Штампарска грешка у оригиналу. Треба да стоји 0,276 инча (прим. прев.).

били истог калибра као и нови Маузер, а преносила их је товарна стока.

Артиљерија је имала француско наоружање, мада не последње моделе, и не зна се у којој мери је Србија могла да замени примерке који су били истрошени током два Балканска рата. Пољски топ био је француске производње из 1897. године. Имао је брзо паљење, калибар 7,5 cm, и независан панорамски нишан. Његов максималан домет за шрапнел био је 5.500 m (6.015 јарди). Брдски топови били су Крезови од 7 cm. Други позив био је наоружан старим Де Банжовим топовима од 8 cm. Тешка артиљерија, која је била одлична приликом опсаде Једрена, такође је била Крезова, и бројала је 24 хаубице од 15 cm (5,9 инча) и минобацачи од 24 cm (9 инча). Авијација није била у значајнијој употреби. Коњица је носила мачеве и карабине, али не и копља.

Статистички прегледи заправо говоре врло мало о било којој војсци, тако да чак и закључке изведене из њене историје треба преиспитати у критичком духу. Међутим, постоје извесне опште напомене о српској војсци, које се могу прихватити са сигурношћу. Била је инспирисана патриотизмом, национализмом, који се ретко среће у војскама западних земаља. У напреднијим земљама људи расипају свој идеализам. Свој ентузијазам посвећују небројеним „покретима“, друштвеним, политичким, филантропским, верским, док га Србијанци (а такође и остали балкански народи), усмеравају ка својој земљи. Сходно томе, Србин ће спремније да поверује да ће се интереси његовог народа боље бранити у примитивним борбама, него што би то веровали образованији народи Запада. Његов ум ретко кад узнемирују сумње у моралну или политичку природу рата. У Србији постоји неколицина социјалиста, и (грубо говорећи) нема пацифиста. Разлог да се народ таквог старинског менталитета слабије спремао за рат него неки његови суседи, лежи делом и у томе што Србијанци по темпераменту нису, за разлику од Бугара, народ систематичних организатора, а делом и зато јер имају ограничене економске изворе. Војска Србије је недвосмислено војска сиромашне државе. Била је сиромашна коњицом и, у нешто мањој мери, артиљеријом. Била је јака

у пешадији, која је хитра и издржљива. Недостаци су били углавном у свим материјалним аспектима ратовања – тешком наоружању, аутомобилима, ваздухопловима, санитетским возилима и, изнад свега, пругама. Посебно је санитетска служба болно неодговарајућа. Србија је једноставна пољопривредна заједница, која у рат иде готово без механизације и обуке за њено коришћење, што чини главне предности западних војски. Друга последица њеног сиромаштва је да је професионалних официра недостајало чак и у првом позиву, а у потпуности су недостајали за други. Обука официра била је несумњиво мање строга него у већини европских земаља. Знатан део њих је, међутим, студирао у иностранству, пре свега у Русији и Француској. Отприлике једна трећина њих су постали официри унапређивањем. Пре Балканских ратова, њиховом образовању је недостајало практичних вежби. Велики маневри су, из економских разлога, били непознати у Србији, а тек неколико година пред рат су планирани дивизијски маневри. Вежбање је ретко кад превазилазило стројеве вежбе и мало се чинило на припремама за бојно поље. Дрил је, међутим, био изузетно жустар, дисциплина је била добра, јер братски и демократски односи који су постојали међу официрима и војницима, ни на који начин нису реметили основне дужности поштовања и послушности. За српске официре би се могло рећи да су, као и Младотурци, били и политичари и војници. Млађи официри су повели револуцију која је обновила династију Обреновића,¹² а мотив који их је инспирисао био је превасходно жеља да се побегне од аустријског туторства. Њихови циљеви су се после Балканских ратова окренули много важнијем питању предстојеће битке са Аустријом. Питање је, међутим, да ли је та преокупација политиком озбиљно утицала на ефикасност војске. Осећања унутар официрског кора била су готово једнодушна, и њихове интервенције у политици су биле управо неизбежна последица њихове јаке воље да спроведу националну задатак војске – да постигну јединство српског народа успешним ратом против Аустрије. То су спроводили како агитацијом и у штампи,

12 Грешка аутора. Ради се о династији Карађорђевића, Обреновићи су свргнути 1903. године (прим. прев.).

тако и у касарнама и на вежбалишту. Они су били дубоко одани својим надређенима, а прећутно су се уздали и у лепог белобрадог старог ратника, војводу Путника, као и у младог и полетног престолонаследника.

Озбиљну процену рада српске врховне команде током Балканских ратова неће бити лако извести. Турска војска, деморалисана од самог почетка, једва да је стигла да употреби своје пуне снаге. Једина њихова велика битка против Бугара, на Брегалници, била је у највећој мери војничка победа. Вођена је на брдовитом терену и извојевана је углавном крвавим и упорним фронталним нападима. Ипак, извесни закључци се могу извести са сигурношћу. Мобилизација је била изведена брзо и глатко. Дејство неколико дивизија које су независно оперисале у Македонији било је добро испланирано, тако да су плодови успеха, побрани у различитим деловима македонског ратишта, били благовремено и свеобухватно очувани. Српски штаб реаговао је умешно и спретно против изненадних забрињавајућих бугарских напада, припремивши одговор са непобитним талентом за импровизацију, а показао се и као спремнији и боље обавештен од нападача. Потпунији увид који је српска команда могла да има о том тајном братоубилачком рату, за разлику од било ког странца, указује на велике стратешке таленте српске команде. О томе не можемо сведочити са сигурношћу. Без обзира на тумачења, нама је познат само резултат: то је била победа над много јачим непријатељем.

Читалац може да замисли српску војску као скупину људи која је била сасвим изнад физичког просека Европе. Добро је марширала. Била је одевена у практичне униформе, примерене по боји и кроју. Опрема је била најбоља на Балкану. Држање је било опрезно, а жустрина покрета годила је очима. Њени професионални официри били су елегантни и префињених манира, што се не би могло очекивати од сељачког народа. Основни њен недостатак било је сиромаштво, а главна предност страст са којом је посвећена националном задатку. Ако је Аустријанце дочекала слабо опремљена средствима модерне науке и индустријске цивилизације, уместо вековне

традиције пораза супротставила се „борбеним духом“ који је био заснован на победама. У рат је ушла као војска ветерана, а борила се за већи улог него било ко други на бојном пољу. Изгубити битку могло је да значи нестајање читавог српског народа. Победа би могла довести до проширења територије и окупити читав народ, што би Србију учинило доминантном државом на Балкану, која би временом могла да стреми ка значајнијој улози у европским односима.

Црногорска војска

Јунаштво црногорске војске је легендарно, па иако војна историја мало тога говори о њеним успесима, то су песници обилато надокнадили. Црногорци су вековима водили живот типичан за дивља погранична племена, ништа цивилизованији од Африда или Патана.¹³ Међутим, питање је да ли иједна традиција тако безнадежно онеспособљава људе за модерно ратовање као што то чини навика пљачкашких препада. Стрпљиви, марљиви бугарски сељак, или трговини посвећени Грк, изашли су из Балканских ратова свако на свој начин, са бољим резултатом него ти борбени горштаци. Васпитани су да презиру вредности и напоре мира. Препуштали су највећи део тешког земљорадничког посла женама, под изговором да су они – ратници. Њихов тежак живот, планински ваздух и окрутни процес одбацивања неспособних, учинили су их у физичком смислу најлепшим народом у Европи. Просечна висина им није испод шест стопа, мушкарци имају супериорно држање, правилног су и привлачног изгледа. Од дечаштва су обучавани за руковањем оружјем и нема мушкарца који би изашао из куће наоружан мање него пиштољем, бодежом и појасем са мецима. Дуж границе су њихови орачи и пастири носили пушке као неизоставни део свакодневне ношње. Њихов духовни живот почивао је на ратничким песмама и легендама о појединачним јунаштвима. Али, управо због тога што су били научени да размишљају о рату као о прилици за лично

13 Африди – народ из подручја око границе Пакистана и Авганистана; Патани – народ из подручја око границе Индије и Пакистана (прим. прев.).

доказивање, испоставило се да за савремено ратовање нису ништа спремнији од средњовековних витезова.

Црногорску војску су током Првог балканског рата даље од Скадра држале врло слабе турско-албанске снаге и у град је коначно ушла само због пристанка авантуриста Есад-паше (и даље је тајна како је придобијен). У Другом балканском рату наступали су као помоћне јединице Србијанцима, који су имали лоше мишљење о њиховој поузданости. Чињеница је да је њихов традиционални начин ратовања био бескрајно пушкарање међу стенама. Нису били навикнути на борбу у регуларним формацијама, нити су њихови заповедници имали искуства у командовању великим групама људи. Они су, међутим, били свесни својих недостатака и пре краја рата су прихватили одређени број српских официра, не би ли они помогли да се ситуација поправи. Али, сиромаштво те мале краљевине било је препрека војној ефикасности, који никаква помоћ из Србије није могла да исправи. Наоружање су углавном добијали као поклон из Русије. Артиљерија је била слаба. Коњица (осим брдске извиднице) није постојала. Није било медицинске службе. Није било редовне организације саобраћаја и снабдевања. Током битке за Скадар транспорт су обављале углавном жене, које су храну доносиле на леђима, а враћале се натоварене пленом. Медицинска служба била је потпуно препуштена љубазним странцима. У најкраћем, црногорска војска је била архаична сељачка милиција.

Узалудно би било настојати да се сачини детаљан извештај о структури те примитивне силе. Њена предност била је несумњиво јунаштво самих војника. Била је организована у локалне јединице, састављене углавном од људства из те области. Једнако су је чинили младићи и старци. Заповедници су били изабрани локално и били су типични сеоски капетани. Теоретски, младићи су били обавезни да служе од осамнаесте године, и очекивало се да прођу 48-дневну обуку као регрути, уз још две недеље које су у документима називани „маневрима“. Обично су на обуци биле две јединице, од којих је свака бројала око 250

људи. Активна војска била је састављена од свих мушкараца од деветнаесте до педесет друге године. Следила их је резерва састављена од старијих људи, од педесет треће до шездесет друге, који би били упослени у позадини и чувању граница. У теорији, активна војска је пролазила годишњу обуку од десет до петнаест дана, што се углавном сводило на прозивку и смотру. Сваки човек је био задужен за своје оружје, муницију и опрему.

На почетку рата црногорска војска била је састављена од четири дивизије, по територијалном принципу, од којих је свака била подељена на две или три бригаде, са по 12 до 15 батаљона. Батаљон је бројао између 400 и 800 људи. Свака дивизија имала је уз себе коњичку извидницу, пољску батерију и батерију тешке артиљерије. Војска је могла да броји између 40.000 и 45.000 људи са 104 топа и 44 митраљеза. Пешадија је носила руске пушке. Резерва је имала пушке Берданке – једнометке. Имали су митраљезе Максим које су преносиле товарне животиње. Артиљерија је имала Крупове пољске топове и неколико хаубица и минобацача набављених из Италије.

Погрешно би било сматрати црногорску милицију у било ком смислу регуларном војском. Са друге стране, не треба заборавити да је умногоме била добро прилагођена послу који је требало да обави и терену на коме је требало да делује. Иако није имала савремено организован саобраћај, људи су били васпитани да поднесу таква одрицања, која не би издржала ниједна западна војска. Ако нису имали медицинску службу, нису ни у доба мира навикли да се ослањају на лекаре. Ако је у њиховој традицији било герилско ратовање у планинама, управо су босанске планине биле место где је требало да се боре.

Превела и приредила:
Маша Милорадовић

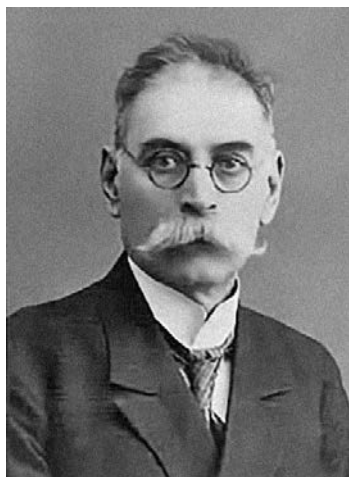

Злурад осмех и стиснута песница

Србија на карикатурама Луиса Ремекерса

Тихомир Ђорђевић (1868–1944)

Заоставштина Тихомира Ђорђевића (1868–1944) значајног српског етнолога, професора универзитета и академика, која се чува у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије, садржи вредне и ретке штампане документе настале за време Првог свет-

ског рата. Документи су често једним углом залепљени на хартију на којој је Ђорђевић писао кратку белешку о месту, години настанка документа, или је бележио неки други значајан податак.

Цигарет-карта, која се чува у Легату Тихомира Ђорђевића димензија 7x4cm, десним доњим углом налепљена је на лист хартије димензија 17x20cm. Испод карте, на хартији, Тихомир Ђорђевић је пером исписао белешку: "Слика из кутија са цигаретама, које највише пуше енглески војници 1917".

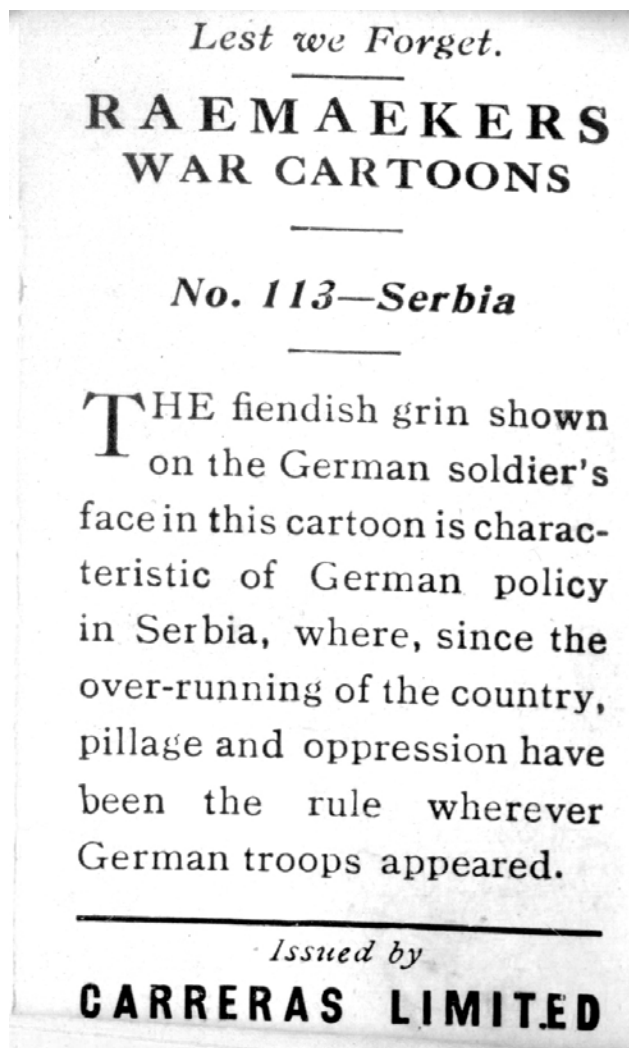
На лицу карте налази се илустрација на којој је у предњем плану лево приказан немачки војник са карактеристичним шлемом са шиљком, који се са гримасом „злурадог осмеха“ и стиснутом песницом обраћа аустроугарском војнику који је на десној страни илустрације представљен са превијеним ранама које је задобио у претходним неуспелим ратним походима против Србије. Аустроугарски војник, препознатљив по плавој униформи и капи, има превијену руку и главу. У другом плану, на потпуно пустом крајолику, Србија је представљена као војник који обема рукама држи пушку и својим телом штити жену која клечи, држећи дете у рукама. Изнад илустрације налази се текст BLACK CAT CIGARETTES, а испод илустрације на средини налази се наслов SERBIA. Испод илустрације, доле лево, ситним словима штампано је име власника ауторских права: Copyright "Land & Water", а доле десно G. P. & S.

На полеђини цигарет-карте налази се наслов колекције у оквиру које је карта штампана. Изнад наслова је слоган "Lest we Forget" (да се не заборави), а испод наслова нумерација, наслов и кратак текст у вези са темом илустрације који би у слободном преводу гласио: „Злурад осмех на лицу немачког војника је карактеристичан за немачку политику у Србији, где после окупације земље влада пљачка и угњетавање свуда где су присутне немачке трупе“. На доњем делу карте налази се име издавача. Карта је нумерисана као 112 у колекцији од 140 цигарет-карата¹ под насловом „RaemakersWar Cartoons“.

1 Creamofcards, „WW1 Propaganda War Cartoons Louis Raemaekers Carreras Cigarette Cards 1916“, <https://creamofcards.wordpress.com/2011/01/13/ww1-propaganda-carreras-louis-raemaekers-war-cartoons-1916/>, (преузето 13. 12. 2014).

Цигарет-карте или дуванске карте купци цигарета су добијали као поклон који се налазио у паковању са цигаретама. Од 1875.² године карте су штампане у сврху промоције и повећања продаје производа. Биле су богато илустроване и штампане су у тематским серијама посвећеним спортистима, познатим личностима, животињском свету, оружју, аутомобилима и другим темама које би могле привући колекционаре.

Претеча оваквих картица су трговачке карте широко коришћене у многим земљама, нарочито САД-у и Британији. Карте су мале по величини и имале су илустрацију на једној страни, а кратак текст о садржају слике штампан је на полеђини.

² Cigarette card, http://en.wikipedia.org/wiki/Cigarette_card, (преузето 13. 12. 2014).

Луис Ремекерс (Louis Raemaekers, 1869-1956)

Луис Ремекерс (Louis Raemaekers, 1869-1956) је холандски уметник који је на почетку Првог светског рата свој сликарски таленат и вештину ставио у сврху антинемачке пропаганде и почео да објављује своје карикатуре и илустрације као аутор-

ски поглед на актуелне догађаје у амстердамском дневном листу „Телеграф“³. Прва илустрација, објављена 1. августа 1914. године, носила је антиратну поруку, али после немачког напада на Белгију, 4. августа 1914, Ремекерсове илустрације и карикатуре постају израз снажног антинемачког става као реакција на окупацију злочине које је немачка војска починила у до тада неутралној Белгији. Карикатуре су имале велики одјек у јавности обе зарађене стране. Уследио је протест немачких власти, које су захтевале да се Ремекерсу суди због нарушавања неутралности Холандије у којој је Ремекерс објављивао своје снажне и потресне приказе патње цивила у Белгији, у које се и сам уверио тајно прелазећи границу. Холандски суд ослобађа одговорности Ремекерса, признавши му право да јавно изнесе своје мишљење. Немачка страна је на ту одлуку одговорила расписивањем потернице и награде од 12.000 немачких марака за Луиса Ремекерса, живог или мртвог⁴. Од уметника познатог само у Холандији, ускоро постаје светски познат по својим антинемачким ратним карикатурама. Његове карикатуре објављене су у великим тиражима у форми новинске карикатуре, албума, разгледнице или овде описаних цигарет-карти.

³ Tony Allen, „Louis Raemaekers postcards”, <http://www.worldwar1postcards.com/louis-raemaekers.php>, (преузето 13. 12. 2014).

⁴ Tony Allen, „Louis Raemaekers postcards”

Три од око 1.300⁵ Ремекерсових карикатура као тему имају Србију. Осим у овој тексту описане карикатуре, објављене су још две, које су у британским издањима насловљене као „October in Serbia“⁶ и „Serbia, Autumn 1915“.⁷

Карикатура „Октобар у Србији“ је Ремекерсово виђење офанзиве Централних сила на Србију, која је почела 5. октобра 1915. Карикатура приказује немачког цара Вилхелма II, аустроугарског цара Фрању Јосифа и бугарског краља Фердинанда као месаре који брутално кољу овцу, као метафоричну представу Србије. Поред њих је пас са фесом на глави који лиже крв са пода, као представа турског султана који не учествује у егzekуцији, али извлачи корист из овог крвавог догађаја.

Трећа Ремекерсова карикатура „Србија, јесен 1915“, такође се бави јесењом офанзивом Централних сила на Србију. Карикатура приказује надмоћ војне силе која је у том тренутку са три стране освајала Србију, немоћну да јој се супротстави. Два најкрупнија војника на слици су у немачкој и аустроугарској униформи, као главни представници савеза Централних сила. Претећим ставом и са исуканим бајонетама наступају према српском војнику који је окренут леђима приказан двоструко мањим од нападача. Српски војник је од четири нападача своје оружје уперио у најјачег из групе, у немачког војника. Аустроугарски војник приказан са завојем на глави, још увек се опоравља од рана задобијених у ратној кампањи против Србије из 1914. године. Са десне стране у кадар улазе по један бугарски и турски војник са упереним пушкама, такође по величини надмоћни у односу на српског војника.

Карикатуре Луиса Ремекерса су субјективни доживљај Великог рата. Оне су од самог почетка пристрасне, што их и сврстава у ликовне при-

мере ратне пропаганде која је увек пристрасна у покушају да се подсмехне непријатељу и прикаже га у негативном светлу. Три Ремекерсове карикатуре желе да укажу на тежак положај Србије 1915. године, али Ремекерсу је важније да карикира непријатеља и да би то што успешније урадио, увек је непријатељски војник приказан *en face*, и у првом плану. Српски војник представљен је као витак и достојанствен млад човек који мирно стоји и чека непријатеља.

Ремекерсов уметнички опус остао је препознатљив по карикатурама из Првог светског рата. Његово деловање које се догађала далеко од бојног поља, имало је снажан утисак на јавно мњење и показало моћ карикатуре у средствима масовне комуникације.

Славен Попара

5 Tony Allen, „Louis Rcaemaekers postcards”

6 Raemakers’ Cartoons (New York: Doubleday: Page & Company, 1916), <http://www.gutenberg.org/files/19126/19126-h/19126-h.htm#Serbia240>, (преузето 13. 12. 2014).

7 Raemakers’ Cartoons (London: Hodder & Stoughton, 1916), <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/propaganda/raem33.html>, (преузето 13. 12. 2014).

